DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13942

Pruzhany Memorial Book

Pinḳas Pruz'ani ṿeha-sevivah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Pinkas Pruz'ani veha-sevivah : [tol]dot ve-zikaron li-ḳehilot she-hushmedu ba-Sho'ah / ha-'orekh, Yosef Fridlender.
DESCRIPT	512, 169 p. : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Belarus -- Pruzhany.
	Pruzhany (Belarus) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Belarus -- Pruzhany.
ADD'L NAME	Friedlaender, Joseph.
ADD'L TITLE	Pinkas Pruz'any and its vicinity

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

פנקס פרוז'אני והסביבה

דות וזכרון לקהלות שהושמדו בשואה.

העורך **יוסף פרידלנדר**

הוצא לאור ע"י
ארגון יוצאי פרוז'אני והסביבה בישראל ובארצות הברית

ועד העזרה המאוחד של יוצאי פרוז׳אני והסביבה בניו־יורק ובפילדלפיה:

יצחק יאנאוויטש ומשה יודעוויטש (שריד) — יושבי ראש
שירליי רוזשאנסקי — מזכירת כספים
משה רודניצקי — מזכיר
הארולד מורראו — גזבר
ברל בלושטין — חבר הועד

ארגון יוצאי פרוז׳אני והסביבה בישראל

חברי הועד (לפי א״ב):

צבי בן־דב
אברהם ברסקי
קלמן גוכמן
אברהם הר־שלום
יצחק זוטא
אסיה ליובושיץ
צבי ליובושיץ
דב קירזנר

סודר במסדרה הירושלמית של הוצאת י. מרכוס ושות׳ בע״מ
ת. ד. 10354, ירושלים

תוכן העניינים

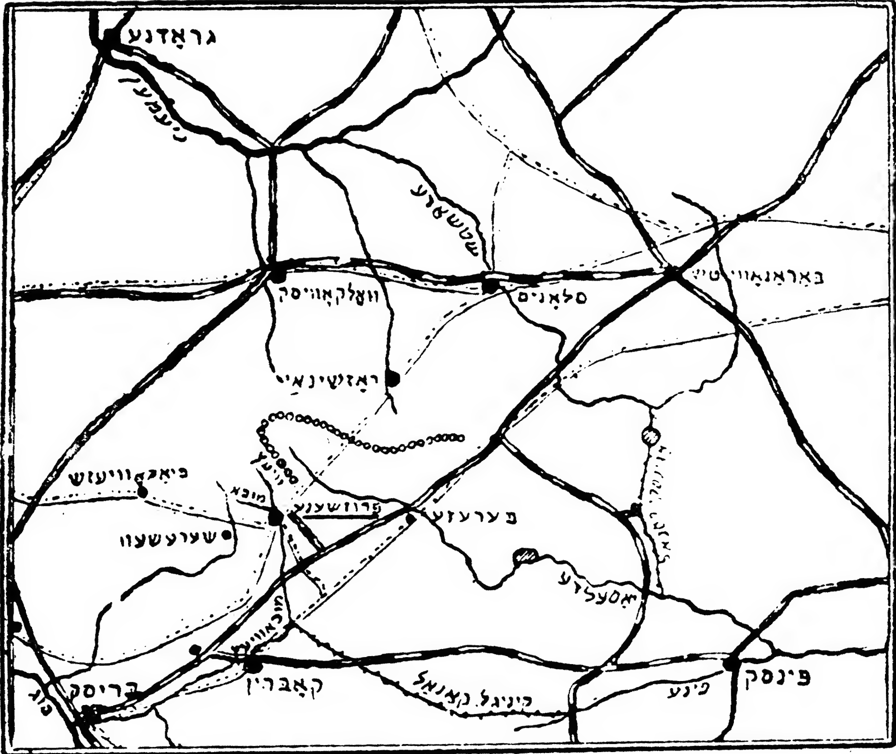
רבנים ילידי פרוז׳אני שכיהנו בקהילות אחרות

ד. בין שתי מלחמות עולם

ה. עסקני צבור ותרבות

ו. בשמד ובכיליון

פרוז'אני וסביבתה

פסי רכבת

כביש

נהר

מפל מים

סימנים

קנה מידה 1:2500000

נהרות, דרכים ופסי רכבת

יוסף פרידלנדר

מבוא

אילו היתה פרוז׳אני עיר גדולה יותר במספר תושביה ובאוכלוסיה היהודית שבה, יתכן כי היתה ראויה לתואר הנכבד של עיר ואם בישראל, בדומה לקהילות גדולות יותר. וזאת בזכות הקיומיות היהודית העירנית והחיונית, שנמשכה בה כחמש מאות שנים, וניתן להביא שתי ראיות מתוך הדיאלקטיקה ההיסטורית של המציאות היהודית בעבר ובהווה המוכיחות את השערתנו זו.

האחת — מן העבר הרחוק. כאשר קיים ועד מדינת ליטא (1623 — 1761) את כינוסו הראשון בפרוז׳אני בחודש אב שפ״ח (1628) החליטו אלופיו ופרנסיו להמשיך ולקיים את כל כינוסיו הבאים, אחת לשנתים בפרוז׳אני. ובלשון ההחלטה: תקנה קצ״ב ״עלה ונגמר מקום הועד והא תמיד בק׳ פרוז׳נא. ויתאספו ראשי עם דמדינתינו ליטא יחד עם עטרת ראשיה הגאוני אב״ד של ג׳ ראשי בתי דינין (קהילות) תמיד בסוף שני שנים מהועד שלפניו״.

אל נשכח, שראשי המדברים בועד מדינת ליטא היו מנהיגי הקהילות הראשיות בריסק, גראדנע ופינסק (מאוחר יותר הצטרפה גם קהילת וילנה), ופרושנא (פרוז׳אני) היתה שייכת ל״גבולין והסביבות ק״ק בריסק״ (לפי תקנה פ״ח). אין אנו יודעים במה נתחבבה עירנו על ראשי ועד מדינת ליטא, ובמה זכתה להחלטה שכל כינוסי הועד יתקיימו בפרוז׳אני דווקא. בהחלטות לא פרטו את הסיבות שגרמו לכך. אך דיה החלטה זו בלבד, כדי ללמדנו, שבעיני מנהיגי הועד נראתה פרוז׳אני מקום מתאים ביותר לכינוסיו מטעמי בטחון ומטעמים אחרים. אגב, כינוס ״ועד מדינת ליטא״ בפרוז׳אני היה אחד הכינוסים החשובים ביותר, מבחינת מספר ההחלטות ותוכנן שנתקבלו בכל כינוסיו. מספר התקנות הגיע ל — 93, והן מקיפות בעיות מדיניות, משפטיות, כלכליות, דתיות ותרבותיות של יהודי ליטא.

ההחלטה לא יצאה לפועל מסיבות שאינן ידועות לנו, ולא נתקיימו יותר כינוסים בעירנו. ודווקא העיירה הקטנה סעלץ שבמחוז פרוז׳אני זכתה לארח כינוסים רבים של ועד מדינת ליטא, יותר מכל קהילה יהודית אחרת במדינה ליטא.

והראיה השניה — בימי השמד והשואה, כאשר הגיעו ימי המבחן האיום ביותר של יהודי מזרח-אירופה בגטאות, ובמיוחד חברי ה״יודן-ראט״ שלהם. עד היום קיימים חילוקי-דעות קטביים בהערכת התנהגותם של חברי ה״יודן-ראט״ מן הבחינה היהודית, ולא מן הבחינה הגרמנית. היו חברים, שהיו כולם זכאים וחייבים בעונה אחת, ולא כאן המקום לדון בכך. (ספרו המצויין של ישעיה טרונק ״יודן-ראט״, המועצות היהודיות במזרח אירופה בתקופת הכיבוש הנאצי, יד ושם, ירושלים תשל״ט, מנתח כראוי בעיה סבוכה וטראגית זו). אך לגבי ה״יודן-ראט״ בפרוז׳אני אין חילוקי דעות כלל, על מסירות-הנפש שגילו חבריו לכל תושבי הגיטו, ועל דאגתם הרבה לספק פת־לחם וקורת-גג לכל התושבים, יהודי המקום ויהודי ביאליסטוק ועיירות אחרות שהגיעו לפרוז׳אני.

חברי היודן-ראט בפרוז׳אני עמדו גם נגד תביעות הגרמנים באומץ־לב, ובמסגרת התנאים הנוראים והנסיבות האיומות של הזמן ההוא עשו את חובתם למען אחיהם מתוך אחווה יהודית ותודעת שותפות הגורל היהודי בתוככי ״הפלניטה של אושוויץ״. פרט למקרה הריגה של שמונה עשר יהודים שנהרגו בראשית הכיבוש הגרמני לא נהרגו יהודים על־ידי גרמנים, כפי שקרה בקהילות הקרובות והרחוקות. אמנם יתכן, כי העובדה המוזרה, שפרוז׳אני צורפה למזרח־פרוסיה במקום להיות חלק של ה״גנראל גוברנאמנט״ בפולין, תרמה אף היא לנוהלי התיחסות קלים יותר מצד הגרמנים ליהודי פרוז׳אני בהשוואה לישובים יהודיים אחרים. אך איך שלא יהיו המניעים, עובדה היא, שבימים האיומים של הכיבוש הגרמני פעל בפרוז׳אני צוות עסקנים נאמנים, שתחת עולם הקשה של הגרמנים עסקו בצרכי ציבור באמונה, במיטב המסורת היהודית.

עדים לכך פרקי־העדות של שרידי השואה, אנשי פרוז׳אני ומגורשי ביאליסטוק ועיירות אחרות, שגיטו פרוז׳אני שימש לרובם מקום הצלה זמני ממוות בטוח, עד שיצאה גזרת הכליון והגירוש לאושוויץ בינואר 1943, וכללה את כל יהודי הגיטו במסגרת ה״פתרון הסופי״ הגרמני של יהודי מזרח-אירופה.

שתי הראיות די בהן כדי להוכיח, שהקיומיות היהודית בפרוז׳אני היתה במיטב המסורת של הריכוזים היהודיים הוותיקים ברוסיה, פולין וליטא, אשר היכו שרשים עמוקים באדמת אירופה ופיתחו במשך מאות שנים חיים יהודיים, שנאבקו עם הכוחות העוינים של השלטון ויכלו להם.

ועוד עובדה מסייעת — אישיותם של הרבנים שישבו על כס הרבנות בפרוז׳אני בסוף המאה השש־עשרה והתחלת המאה השבע־עשרה, כיהנו בעירנו ר׳ יואל ב״ר שמואל סירקיש (סירקיש על שם אמו, שם משפחתו — סג״ל יפה) שהתפרסם בעולם היהודי בספרו הב״ח (בית חדש), וחתנו ר׳ דוד ב״ר שמואל סג״ל, מחברו של הספר ״טורי זהב״. לצערנו לא עלינו על עקבותיהם של רבנים נוספים ששימשו בפרוז׳אני במאה השבע עשרה והשמונה עשרה. הפרטים המובאים בפנקס על הרבנים נוגעים ברובם לסוף המאה הי״ח; המאה הי״ט ומחצית המאה העשרים. אך דיה רשימה זו, הכוללת את שמותיהם של גדולי הדור כדי להוכיח, שכסא הרבנות של פרוז׳אני היה נכבד וראוי לכך, שתלמידי חכמים, גאונים וגדולים בתורה ישבו עליו.

וכך שימשו ברבנות בפרוז׳אני: ה״גדול״ ממינסק, ר׳ ירוחם יהודא־לייב פערעלמאן, ור׳ אליהו חיים מייזיל, שהתפרסם כרבה של קהילת לאדזש. הרב ר׳ אליהו פיינשטיין (ר׳ אלינקה) נמנה עם גדולי דורו וכיהן ברבנות פרוז׳אני 45 שנים. והעובדה שפעמים נתבקש לשמש כרבה של ירושלים מדברת כמאה עדים.

ויש להוסיף למלחמתם של יהודי פרוז׳אני את מאבקיהם לשם קבלת פריבילגיות ממלכי פולין. וכפי שמספר הפנקס אושרו הפריבילגיות לראשונה בידי המלכה אנא יעגעלאנקא (1586), והמלכים: יאן קאזימיר (1669), יאן השלישי (1683), אוגוסט השלישי (1748) וסטאניסלאוו אוגוסט (1776). היהודים השתדלו להרחיב את זכויותיהם, ולפעמים הצליחו בכך.

עורכי הפנקס הראשון, שהופיעו עוד בפרוז׳אני בשנת 1930, בדקו תעודות ומסמכים חשובים, שנשמרו בפרוז׳אני ובמקומות אחרים, אשר העידו על עברה הגדול של הקהילה. ויש בעובדה זו כדי לציין את עירנותם של הפרנסים וראשי הקהל, אשר דאגו להשאיר לדורות הבאים את קורותיה של הקהילה. תחושה היסטורית זו לא היתה נחלתן של כל הקהילות. בפרוז׳אני נשמרו פנקס החברא קדישא ספר החיים, פנקס הקהל ופנקס קטן נוסף על מגפת החולירע בשנת 1831.
השער של פנקס החברא קדישא מציין את שנת 1785 כשנת התחלת הרישומים, אבל אותו פנקס מזכיר פנקס קודם שהיה כבר בשנת 1450. בשער ״ספר החיים״ צויינה שנת 1808, אבל יש בו רישומים משנת 1721. פנקס הקהל הקיף את השנים 1801 — 1850. המסמך ההסטורי הראשון המזכיר את פרוז׳אני מתיחס לשנת 1433 ויש להניח, שכבר באותם הימים היו יהודים בפרוז׳אני. ובשנת 1473 צויין בפירוש בית כנסת בפרוז׳אני (״באזשניצא זשידאווסקא״).
כל העדויות האלה מוכיחות על היסטוריה יהודית ממושכת בפרוז׳אני שהתקיימה ממחצית המאה החמש־עשרה ועד למחצית המאה העשרים. לפנינו, אֵיפוא, מסכת קיום יהודית שנמשכה כחמש מאות שנים.

* * *

זכרונותיהם של ניצולי פרוז׳אני — ואין הכוונה לשרידי השואה בלבד אלא לכל בני העיר שעלו לארץ ישראל או שהיגרו למערב־אירופה ולארצות אמריקה הצפונית (ארצות הברית וקנדה) והדרומית, לפני מלחמת העולם השניה שכולם בחזקת ניצולי השואה — מקיפים את תקופות שתי מלחמות העולם. כל אחד מאתנו נושא בחובו את מורשת פרוז׳אני, שהיתה ספוגה חיים יהודיים מלאים ותוססים. הפעילות הקיומית כללה לא רק את העיסוקים הכלכליים למיניהם, כי אם את המאבקים הרעיוניים, הלאומיים והחברתיים, בדומה ליהדות רוסיה ופולין באותם הימים.
התנועות הסוציאליסטיות: הבונד, הס.ס. פועלי־ציון והקומוניסטים — מזה, והתנועה הציונית על מפלגותיה: הציונים הכלליים, מפלגות השמאל: התאחדות, ותנועות הנוער: השומר הצעיר, גורדוניה, החלוץ הצעיר, פרייהייט, וגושי הימין: הרביזיוניסטים ובית״ר — מזה, נאבקו ביניהן על ההגמוניה בצבוריות היהודית. הפעילות למען הקרנות הציוניות: הקרן הקיימת לישראל וקרן היסוד הפכה לגורם חינוכי ממדרגה ראשונה, בנוסף לפעילות התרבותית והחינוכית של היידישיזם הלוחם. שני המחנות ראו את משימתם העיקרית בתחום החינוך. הציונים — ברשת החינוך העברי; בית הספר ״יבנה״ והגימנסיה העברית והספריה שע״י ״תרבות״, והיידישיזם — בבית הספר שעל שם י.ל. פרץ, ובפעילות התרבותית הענפה, שכללה ספריה, להקה דרמטית ומוסדות תרבותיים וחברתיים נוספים.
החיוניות הרבה של המאזן ״הבין־גושי״ מצאה את ביטויה בהוצאת שני השבועונים ״פרוזשאנער לעבן״ ו״פרוזשאנער שטימע״, שכל אחד מהם שירת את מחנהו ונאבק למען דגלו ולמען האידיאלים שלו. מה מעטות הן הקהילות שנתברכו במאבקים רעיוניים דומים.

ואל נקפח את "החדרים" והישיבה ואת בתי הספר הממשלתיים: בית ספר עממי (פאושעכנע) גימנסיה וסמינר למורים. ויש להוסיף עליהם את כל המוסדות הדתיים, החברתיים והמקצועיים אשר ריכזו אף הם פעילות ציבורית של עסקנים רבנים, שדאגו להיטיב עם אחיהם ולעזור להם במערכי הקיום החמרי הקשה, שהלך והחמיר. מכל "הלבנים" האלה הוקם בנין לתפארת של חיי קהילה יהודית מאורגנת ומבוססת, אשר בנוסף למערכי ה"עולם הזה" דאגה ל"עולם הבא", לאור המגמות של הפתרון הציוני בארץ ישראל ושל הפתרון הסוציאליסטי של המלחמה למען "הדאוויזם" ולמען הזכויות הלאומיות והאזרחיות של מיעוט יהודי לאומי במדינה פולין.
רוב של הניצולים השתייכו למחנה האחד או השני וזוכרים בוודאי את הקנאות הרבה אשר המחנה שלהם השקיע במאבקים עם הצד השני. כיום, לאחר שעלה הכורת על כל יהודי פרוז'אני נראים הדברים מתוך מבט לאחור באור שונה. כל אחד יודע להעריך ולכבד את עמדות המתנגדים, שהרי כולנו התכוונו לשם שמים.

* * *

הפנקס לפנינו, פנקס פרוז'אני, ספר עדות וזכרון לקהילה שנתקיימה בחמש מאות שנים, בא להנחיל לקהילתנו פנקס עברי, בנוסף לשני הפנקסים ביידיש שהופיעו — הראשון בשנת 1930 בעוד פרוז'אני עומדת על תלה, והשני — בבואנוס איירס שבארגנטינה בשנת 1958.
מהי זכות קיומו של פנקס פרוז'אני השלישי במנין? כפי שהזכרנו היו בעירנו פנקסי־קדומים של הקהל ושל חברא קדישא. שניהם היו כתובים עברית, אעפ"י שכללו מלים רבות ביידיש. זה היה מנהגן של קהילות ישראל רבות מראשית הגולה ועד ימינו לכתוב את פנקסיהן בעברית. נראה לנו, איפוא, שחובתם של הניצולים היא להנחיל לעירם בשביל הדורות הבאים פנקס בלשון הקודש, ולא להסתפק בפנקסים הכתובים יידיש, ללא כל כוונה שהיא לפגוע, חס וחלילה, בערכם של הפנקסים ההם ובחשיבות לשונם. ויש גם סיבה שניה: עורכי הפנקסים נימנו על המחנה האחד — מחנה יידיש, ולא תמיד הקפידו — ואולי גם נמנע מהם — להאיר את החיים היהודיים של המחנות האחרים. מטבע הדברים, שאדם קרוב לעצמו. יתכן שאותה תופעה היתה קורה אילו היה המחנה הציוני והעברי מוציא את שני הפנקסים. אך אין בכך כל נסיון שהוא — ולו המזער ביותר — לפגוע במשהו בערך מפעלם של עורכי שני הפנקסים ביידיש, שהוא קיים ועומד לדורות. אלמלא שני הפנקסים ביידיש לא היה הפנקס העברי זוכה לצאת לאויר העולם. הם שסיפקו לפנקס העברי את רוב בנינו ועניננו, והם מהווים לא רק את היסודות שלו, כי אם את הנדבכים והתבניות הרבות שמהם הוא עשוי.
בראש וראשונה קשה להגזים בהערכת מעשי ידיהם של גרשון אורינסקי, מאיר וואלאנסקי ונח צוקערמאן, עורכי הפנקס הראשון. אלמלא הם לא היה קם גואל לפנקס פרוז'אני. הם עשו יש מאין, והפכו נסיון קטן של תלמידי כיתה שביעית של בית־הספר שעל שם י.ל. פרץ, בהדרכת המורה נח צוקערמאן, לאסוף חומר על עברה של העיר, למפעל אדירים של הוצאת "פנקס פון דער שטאט פרוז'אני התר"ץ — 1930". ולא עוד, אלא ששלשת העורכים השקיעו עבודה קשה ומפרכת במציאת חומר היסטורי, בקביעת

עובדות ותאריכים ובחקירת זקני העיר. בדברי ההקדמה שלהם לאותו פנקס מציינים העורכים בספטמבר 1930 — שהם יודעים בבטחון גמור כי מסמכים היסטוריים רבים, שהיו בעיר, הלכו לאיבוד.
יתכן כי מזלה הגדול של פרוז׳אני הוא שעורר באותם העורכים את תחושת הזמן האוזל ואת תודעת האסון הקרב, כאשר מבול הדמים שנראה כבר מרחוק עומד לבלע בתוכו לא רק את היהודים החיים, כי אם את כל התעודות שאין ערוך להן לגבי לימוד ההיסטוריה היהודית. לכן, כל אדם שיעיין בפנקס בעתיד הקרוב והרחוק חייב להם תודה, הערצה והוקרה על מפעלם ההיסטורי, שלולא הוא היה כל עברה של העיר צולל בעמקי ים היגונים והשכול, שבלע לתוכו את יהודי פרוז׳אני.
מותר לנו לומר בלשונו של רבי עקיבא: שלנו ושל עורכי הפנקס השני, הארגנטיני, שלהם היא...
שלושת העורכים ראו את המקורות שעמדו לרשותם, בדקו ובחנו אותם והצילו את תוכנם מן השכחה. הודות להם ניצלה ההיסטוריה של העיר ושל הקהילה היהודית. בנוסף לכך עשו העורכים מחקרים שלמים, דימוגרפיים וסטטיסטיים, עיבדו את המימצאים והסיקו מהם את המסקנות הראויות. המאמרים על השנים הראשונות של המאה העשרים, על מלחמת העולם הראשונה ועל החיים היהודיים בשנות העשרים מהווים אוצר בלום של דוקומנטציה ושל מידע רב־ערך. המגרעות הקטנות שבעבודתם, שבלעדן אי אפשר, בדרך הטבע, אינן פוגעות בטיבה ובאיכותה. על כן אנו שותים ממימיהם ומזכירים אותם ברגשי תודה והערכה.
שנים מעורכי ה״פרוזשאנער פנקס״ ג. אורינסקי ומ. וואלאנסקי נפטרו לעולמם. אורינסקי נפטר בפרוז׳אני בשנת 1940, לפני בוא הגרמנים, וואלאנסקי נפטר בארגנטינה לאחר מלחמת העולם השניה. נח צוקערמאן, ששהה בברית המועצות בימי המלחמה נמצא בישראל ומתגורר עם אשתו ובתו בנתניה.
אנו מודים לנח צוקערמאן על הסכמתו לתרגום העברי של ה״פרוזשאנער פנקס״. ועל שיתוף הפעולה אתנו, ועל סיפורו כיצד נוצר הפנקס.

הפנקס השני ״פנקס פון פינף פארטיליקטע קהילות פרוזשאנע, בערעזע, מאלטש, שערשעוו, סעלץ, זייער אויפקום, געשיכטע און אומקום, צום פופצנטן יארצייט נאך זייער אכזריותדיקער ליקווידאציע. רעדאקטאר: מרדכי וו. בערנשטיין, מיט־רעדאקטאר: דוד פארער, בוענאס איירעס, התשי״ח — 1958 (פנקס מחמש קהילות חרבות פרוז׳ני, ברזה, מלטץ, שרשב וסלץ, צמיחתן קיומן והשמדתן, למלאת חמש־עשרה שנה לחיסולן האכזרי. העורך: מרדכי ברנשטיין, חבר המערכת: דוד פורר, בואנוס־איירס, התשי״ח — 1958), כולל את כל הפנקס הראשון, ונוסף עליו חומר חשוב על התקופות המאוחרות; הפנקס הוצא בריווח ולא בצימצום והגיע ל־950 עמודים, הודפס על ניר משובח ובדפוס נאה, עורכי הפנקס מרדכי וו. בערנשטיין ודוד פארער עשו עבודה רבה ויפה, הרחיבו את היריעה, ובנוסף להיסטוריה של פרוז׳אני העלו את תולדותיהן של חמש עיירות סמוכות שהיו קשורות עם פרוז׳אני לפני השואה ובתוך השואה.

אנו מודים למר דוד פארער, שנתן לנו את הסכמתו (מרדכי וו. בערנשטיין נפטר לעולמו) להשתמש בחומר הרב שהובא בפנקס ולתרגמו לעברית.

* * *

כאמור כולל הפנקס שלפנינו את כל החומר של שני הפנקסים ביידיש, ועליו הוספנו כמה דברים. כוונתנו להוסיף חומר היסטורי מלפני המאה הי״ט לא עלתה בידינו. לעומת זאת הוספנו כמה וכמה דברים וביניהם:

א. פרטים ביוגראפיים על הרבנים שכיהנו בפרוז׳אני במאה הי״ט;

ב. ביוגראפיה מפורטת על הרב האחרון ר׳ דוד פייגנבוים, פרי עטה של בתו הד״ר חנה קרקובסקי.

ג. קטעים מן ״המליץ״ ו״הצפירה״ מסוף המאה הי״ט וראשית המאה הכ׳ — הכוללים כתבות על החיים בעירנו;

ד. זכרונות על הפעילות הציונית והעברית בשנות העשרים והשלושים;

ה. ביוגראפיה מפורטת על ד״ר אוליה גאלדפיין, פרי עטו של חתנה אלכסנדר ראביי. ד״ר גאלדפיין היתה, לדעתנו, האישיות המרשימה ביותר שהוציאה עירנו בחמישים השנים האחרונות לקיומה;

ו. במדור עסקני צבור ותרבות השתדלנו להביא פרטים על עסקני ציבור שבלטו בחיי העיר. לצערנו לא עלה בידינו למצוא פרטים נוספים הנוגעים לאישים חשובים כגון: אליהו בירענבוים, ששימש סגן ראש העיר במשך שנים רבות, ד״ר משה פיינגאלד, רופא מקובל ופעיל בעיני ציבור וזמן קצר שימש סגן־ראש העיר, ואישים אחרים.

ז. מגמתנו הכללית היתה להביא בפנקס העברי חומר דוקומנטרי בלבד ולהימנע מזכרונות אישיים המלאים נוסטלגיה וחוויות אישיות. מדור השואה, הוא, כמובן, יוצא מן הכלל. שהרי פרט לתיעוד הגרמני הקצר על מספרי היהודים מגיטו פרוז׳אני שהוכנסו למחנות העבודה באושוויץ (לא לתאי הגאזים) אין כל תיעוד, וכל המקורות הם, בדרך הטבע, סיפוריהם של הניצולים. בגלל מגבלות תקציביות היה עלינו לקצר גם במדור זה, ועם הכותבים שדבריהם לא פורסמו — הסליחה.

מחוסר תעודות היה צורך להביא כמה סיפורים אישיים הנוגעים לפעילות ציבורית, ולא ניתן היה להימנע מהם.
אני מכיר תודה לסופר משה צינוביץ מתל-אביב על השתתפותו בפנקס ועל עזרתו הרבה וייעוצו החשוב בהשגת חומר היסטורי הנוגע לעירנו. כל מלאכת התרגום של החומר משני הפנקסים ביידיש נעשתה על ידי.

בסוף כל מאמר שמובא מן הפנקס הראשון שהופיע בפרוז׳אני מסומנת הספרה אחת בסוגרים (1).
בסוף כל מאמר שמובא מן הפנקס השני שהופיע בארגנטינה, מסומנת הספרה שתים בסוגרים (2).
חיפה, אלול תשמ״א — ספטמבר 1981

פרוז׳אני בשלש אנציקלופדיות

א. מתוך האנציקלופדיה היהודית, אוסף ידיעות על היהדות ועל תרבותה בעבר ובהווה. בעריכה כללית של ש.א. הרכבי ודר. ל. קצנלסון. חלק 13, עם צלומים ומפות. הוצאת החברה לפרסום מדעי היהדות וההוצאה לאור ברוקהאוז — אפרון. סט. פטרבורג.

פרוז׳אני — בימי השלטון הפולני השתייכה לפלך (וואיעוואדסטווא) של בריסק, כחלק של ועד מדינת ליטא בשנת 1623, בתוך גליל בריסק. בסוף המאה השש-עשרה שימש בה ברבנות ר׳ יואל סירקיס. סוחרים יהודים מפרוז׳אני נזכרים ברשומות של בריסק בשנת 1583. בישיבת ועד מדינת ליטא שנקתיימה בפרוז׳אני בשנת 1628 הוחלט להמשיך ולקיים בה את ישיבות הועד, אבל לא נתקיימו יותר ישיבות בפרוז׳אני. בשנת 1644 קיבלו יהודי פרוז׳אני מאת המלך וולאדיסלאוו, בנוסף לזכויות שאושרו בליטא, זכויות נוספות; לקנות בתים ומגרשים בככר השוק וברחובות העיר, למכור יין, שכר ומי-דבש, לעסוק במלאכה ובמסחר, להקים בתי-כנסת, בתנאי שלא יהיו דומים לכנסיות הנוצריות. היהודים היו פטורים גם מתשלום מיסים עבור הקרקעות של בתי-הכנסת ובתי-הקברות, וקיבלו גם זכויות נוספות. המלך יאן-קאזמיר חזר ואישר את הזכויות העיקריות בשנת 1650, אבל אסר קנית קרקע חדש לבנין בית כנסת. הזכויות האלה חזרו ואושרו בידי המלך יאן השלישי סאביעסקי, בשנת 1677 ובידי אוגוסט השני בשנת 1698. רשימות מס-גלגולת ששילמו היהודים במחוז בריסק בשנת 1705, כולל החוכרים בכפרים, הסתכמו ב — 485 זלוטי. בשנת 1766 היו בעיר 641 יהודים (לפי רישומי I ו-II של פנקס מדינת ליטא, וילנה, ארכיון מרכזי, מס׳ 3633, תעודות ברשדסקי).

כעת משמשת פרוז׳אני עיר איזורית (ויעזד) של הגוברניה הגרודנואית. לפי הרישומים משנת 1797 לא נזכרים בפרוז׳אני סוחרים יהודים ונוצרים אבל היו בעיר 2213 תושבים נוצרים ו־1285 יהודים וקראים. לפי הספירה (״רביזיה״) של 1847 היו באיזור פרוז׳אני; בפרוז׳אני — 2583 יהודים; בבערעזע — 515; במאלטש — 521; בסעלץ — 680; בשערשעוו — 3773; לפי הרישומים בשנת 1897 היו באיזור פרוז׳אני 139,000 תושבים וביניהם 17,826 יהודים. וכו בזמן היו בעיר פרוז׳אני 7633 תושבים וביניהם 5080 יהודים. בישובים שמנו לא פחות מ-500 תושבים היוו היהודים את האחוז הגדול ביותר באוכלוסיה. בבערעזע (קארטוז-בערעזע) היו 6226 ומהם 2623 יהודים; בבלודען — 780 ומהם 210 יהודים; במאלטש — 2159 תושבים ומהם — 1201 יהודים. בארעווקע — 1268 ומהם 1004 יהודים; סעלץ — 2642 ומהם 866 יהודים. סאסנאווקא — 627 ומהם 99 יהודים; שערשעוו — 5079 ומהם 2553 יהודים;

בפרוז׳אני נתקיים תלמוד תורה בשנת 1910, לא פעם ישבו על כסא הרבנות בפרוז׳אני רבנים נודעים. במחצית המאה התשע-עשרה שימשו בפרוז׳אני הרב ירוחם — יהודה לייב פערעלמאן, הרב אליהו חיים מייזעלס והרב אליהו פיינשטיין.

* * *

ב. מתוך ה״אנציקלופדיה יודאיקה״ חלק 13
(P — REC), הוצאת האנציקלופדיה יודאיקה
ירושלים וחברת מקמילן. ע׳ 1294.

פרוז׳אני (בפולנית פרוז׳אנה) עיר במחוז בריסק, בבלורוסיה שבברית-המועצות. העיר שוכנת על הדרך המובילה מבריסק דליטא למוסקבה. עד שנת 1795 היתה העיר בשלטון פולין. לאחר חלוקתה השלישית של פולין נכללה העיר בתחומה של רוסיה. ובשנת 1919 חזרה לשלטון הפולני עד 1939. יהודים היו בפרוז׳אני באמצע המאה החמש-עשרה, וקרוב לשנת 1450 היתה קיימת חברא קדישא, שרשמה את פעולותיה בפנקס. בשנת 1463 הוקם בית הכנסת הראשון (נשרף בשנת 1863) קרוב למרכז הישוב היהודי. בשנת 1495 נכללו יהודי פרוז׳אני בגירוש הכללי של יהודי ליטא, אך הם חזרו לאחר כמה שנים. בשנת 1563 היו בעיר 11 משפחות יהודיות ו — 276 משפחות לא יהודיות. היהודים והנוצרים מצאו את מחייתם מחקלאות ומגידול בקר והיו גם בעלי מלאכה וסוחרים זעירים.

בשנת 1588 הוענקו לעיר זכויות אוטונומיות בהתאם ל״חוקת מגדבורג״. זכויות היהודים אושרו רשמית על ידי המלך וולדיסלאוו הרביעי בשנת 1644 וחזרו ואושרו בהזדמנויות שונות על ידי המלכים הבאים אחריו. בהתאם לזכויות הורשו היהודים לגור בפרוז׳אני, לקיים את מצוות דתם ולעסוק בעיסוקיהם. בסוף המאה השבע-עשרה היו בעיר 571 יהודים (42% מן האוכלוסיה הכללית). בשנת 1868, בעת השלטון הרוסי, היו בעיר 2575 יהודים (61% מן האוכלוסיה הכללית). בסוף המאה התשע-עשרה קיימו היהודים פעילות חברתית ותרבותית בהשתתפותן של כל המפלגות היהודיות. בשנת 1921 הגיעה האוכלוסיה היהודית ל־1452 נפש (בערך 57% מן האוכלוסיה הכללית). עם כינונה של פולין העצמאית השתתפו היהודים במועצה העירונית. בשנת 1927 היו 16 נציגים יהודים מתוך 24 חברי המועצה. בבחירות לקהלה בשנת 1928 נבחר פייבל גאלדפיין, בא־כח הסוחרים, לראש הקהל.

רבנים מפורסמים כיהנו בפרוז׳אני. בסוף המאה השש־עשרה שימש מ. יואל סירקיס, מחבר הספר ב״ח (בית חדש) כרב וראש ישיבה. הרב דוד בן שמואל הלוי, מחבר הספר ט״ז (טורי זהב) כיהן כרב במשך תקופה קצרה. בין הרבנים האחרונים נודע ר׳ אליהו פיינשטיין (1842 — 1929) שהחל ברבנותו בפרוז׳אני בשנת 1884 והמשיך בה עד למותו. הוא חיבר ספר (הליכות אליהו), שהופיע בשנת 1932 וחיבור על הרמב״ם שהופיע בשנת 1929 (?)

יורשו על כסא הרבנות היה חתנו הרב דוד הלוי פייגנבוים, שנהרג בשואה.

(ש.ל.ק.)

בתקופת השואה ואחריה תחת השלטון הסובייטי בימי מלחמת העולם השניה (1939 — 1941) פוזרו כל הארגונים היהודיים. המסחר הפרטי חוסל, המחסנים רוקנו ואי אפשר היה להשיג חמרים ומצרכים אחרים. בעלי המלאכה התארגנו בקואופרטיבים. בתי החינוך אורגנו מחדש כאשר יידיש היתה ללשון ההוראה. בית היתומים היהודי שולב עם בית היתומים הנוצרי ועבר לרשות העיריה.
ב־27 ביוני 1941, לאחר פרוץ המלחמה בין גרמניה לבין ברית המועצות, נכנסו הגרמנים לפרוז׳אני מיד הטילו קונטרובוציה על היהודים בשיעור של חצי מליון רובלים, 2 קילוגרם זהב, 10 קילוגרם כסף. על היהודים להביא לגרמנים את כל הכסף במשך 24 שעות. הוקם יודן-ראט שבראשו עמד בתחילה וועלוול שרייבמאן ואחריו יצחק יאנאוויטש. היודן-ראט ניסה בכל יכולתו לעמוד בפרץ. הגיטו הוקם ביום 22 בספטמבר 1941. הוקמו גם בתי מלאכה כדי ליעל את הגיטו, מתוך תקוה כי שירותיהם ימנעו גרושים. אוכלוסית הגיטו גדלה כאשר 4000 יהודים, 2000 מביאליסטוק ועוד 2000 מתוך ישובי הסביבה גורשו לפרוז׳אני. במחצית 1942 הוקם בגיטו ארגון מחתרתי. אורגנו תאים, הושג נשק ונקשרו קשרים עם הפרטיזאנים שבסביבה. ביום 27 בינואר 1943 תבעו שני פרטיזנים יהודים מן היודן-ראט להגביר את הקשרים עם המחתרת. הגרמנים תפסו אותם במעשה של הפתעה, אלא שבסיועם של חברי היודן-ראט נמלטו הפרטיזנים. היודן-ראט הואשם בשיתוף פעולה עם הפראטיזאנים. למחרת החלו הגרמנים בגירושם של עשרת אלפים תושבי הגיטו. יום יום היו משלחים 2500 יהודים לאושוויץ. במשך ארבעה ימים חדלה הקהילה להתקיים. כמה קבוצות יהודים נמלטו ליערות והצטרפו לפרטיזאנים היהודים שפעלו בסביבה. בסוף שנות הששים היו בפרוז׳אני כששים יהודים (12 משפחות). בית הכנסת הראשי הפך לתחנת חשמל. קבר המוני של הרוגי הנאצים חולל ובשטח בית הקברות סללו כביש מעבר.
(ביבליוגרפיה; פנקס חמש קהלות פרוז׳אני, בערעזע ... 1958).

* * *

ג. מתוך ״האנציקלופדיה העברית, כללית, יהודית וארצישראלית, כרך מילואים ב׳ לכרכים א׳ — ל״ב, חברה להוצאת אנציקלופדיות בע״מ, ירושלים תל אביב, תשמ״ג, ע״ע 961 — 962

פרוז׳אנה (בפולנית Pruzana), עיר במחוז בריסק, בריה״מ. עד 1795 היתה פ׳ בשליטת הפולנים, ומאז היא בשלטון רוסי (להוציא התקופה 1919/39). יהודים חיו בפ׳ מאז המאה ה־15. ביהכ״נ הראשון נבנה ב־1463 (נהרס ב־1863). ב־1568 אושרה זכותם של היהודים להתגורר בפ׳ ולחיות ע״פ מצוות דתם. מאז גדל מספרם בהתמדה וב־1921 הגיע ל־4,152 (57% מכלל האוכלוסיה).

בפ׳ פעלו ר׳ יואל סירקס (ע״ע הב״ח — ע״ש ר״ת של ספרו ״בית חדש״) ור׳ דוד בן שמואל הלוי (ע״ע הט״ז — ע״ש ר״ת של ספרו ״טורי זהב״), ובין האחרונים — ר׳ אליהו פינשטיין (1842 — 1929), מחבר ״הליכות אליהו״. בעיר פרחה תרבות יהודית־ציונית ענפה; התקיימו בה בי״ס עממי, מוסדות ״תרבות״, בי״ס יידי (ע״ש י.ל. פרץ) ושני שבועונים ביידית.

ביוני 1941 נכנסו הגרמנים לפ׳ והטילו על יהודיה כופר גבוה. בספטמבר הוקם הגיטו, ואליו הובאו גם כ־3000 מיהודי ביאליסטוק ו־2000 יהודים מישובים סמוכים. במחצית השניה של 1942 הוקמה מחתרת אנטי־נאצית, ומשנתגלתה נשלחו כל 10,000 יהודי הגיטו — תוך 4 ימים למחנות המוות; רק מעטים ניצלו.

בשנות ה־60 היו בפרוז׳אני כ־12 משפחות יהודיות.

ביוגראפיה: פנקס פון דער שטאט פ׳ — תר״ץ; מ.ו. בערנשטיין (עורך) פנקס פון פינף פארטיליקטע קהלות; פ׳... תשי״ח; קירשניר חורבן פ׳ 1974.

נח צוקערמאן

ראשיתו של הפנקס

(ראשית צמיחת הרעיון של הוצאת פנקס פרוז׳אני 1930)

בשנת 1929 ערך בית הספר היהודי על שם י.ל. פרץ בפרוז׳אני תערוכה של עבודות הילדים, שעוררה ענין רב אצל יהודי פרוז׳אני וזכתה להדים חמים בעתונות היהודית בפולין.

תערוכות בית-הספר לא היו נדירות במערכת החינוך היהודי. אך התערוכה בפרוז׳אנ היתה יוצאת מן הכלל, ומשכה אליה את תשומת-לבם של המפקחים על מערכת הח־נוך הממלכתית.

במה הצטיינה התערוכה, שעוררה ענין כה רב אצל המבקרים? התערוכה הפרוז׳נאית היתה שונה מכל התערוכות האחרות בכך, שלא הסתפקה בהבאת הישגי הילדים בלימודיהם, אלא הדגימה שיטות חינוכיות חדשות ואת הצלחתן. כך, למשל, הוצג בתערוכה אוסף שלם של כינויים שהיו מקובלים בעיר. הילדים אספו במשך זמן רב, את הכינויים וחקרו את מוצאם. זה לא היה אוסף בלבד, כי אם מחקר שלם. הילדים חקרו אם הכינוי מתיחס רק לאיש מסויים, או למשפחה שלמה, וכמו כן אם הכינויים עוברים בירושה מדור לדור. האוסף הזה משך אליו מבקרים רבים, שהתפלאו על גישתם הרצינית של הילדים.

זכורים לי דברי ההסבר של תלמידה אחת על הכינוי ״בלעכענער קאלנער״ (צווארון פח) שהוצמד לאחד התושבים. צווארון הפח — הסבירה התלמידה — בא להעיד על המשפחה המסויימת, שאנשיה הם בעלי-גאווה, רודפי-כבוד ועומדים, כביכול, למעלה מן האחרים. אף אחד לא נעלב, כאשר מצא את כינויו ברשימה. כולם נהנו מן העבודה הרצינית של התלמידים (חבל שמחקר זה ירד לטמיון).

בתערוכה הוצגה גם מפה גדולה של העיר, מעשה-ידיהם של התלמידים. לא המפה היתה חשובה. ניתן היה להתמצא בעיר פרוז׳אני גם ללא המפה. החשיבות היתה בהכנת המפה, בבניית המכשירים, במדידת הזוויות, בחישובים של קנה-המדה ובדייקנות הציון של כל רחוב וכל סימטא במקום הנכון במפה.
כל הדברים האלה נעשו בידי תלמידים בני 12 — 13 שנים. בתערוכה הזו הוצגה בפעם הראשונה עבודת מחקר על ההיסטוריה של פרוז׳אני, שנאספה ונרשמה בידי תלמידים של הכתה השביעית של בית־הספר י.ל. פרץ בפרוז׳אני.
מטרת העבודה הזו, בדומה לעבודות שנזכרו להלן, לא היתה תצוגת ההיסטוריה של העיר. כוונתה היתה להציג את השיטות של איסוף חומר היסטורי ועיבודו.
החילונו לחקור את בית־העלמין הישן שנמצא במרכז העיר. לפני הילדים הועמדו בעיות מדעיות רציניות.
השאלה הראשונה היתה. כיצד מצוי בית־הקברות במרכז העיר ומסביבו בתים רבים. לא יתכן שהשלטונות התירו ליהודים לקיים בית־קברות במרכז הישוב. את התשובה לכך נתנו התלמידים במקום: הישוב היהודי גדל ופשט לכיוון דרום, כי בצפון היה נהר מוכאוויעץ, אשר היהודים לא יכלו להתישב בעברו השני ולאחר שהישוב גדל והקיף את בית־הקברות מכל עבריו אולצו היהודים לחפש מקום חדש עבור מתיהם.
השאלה השניה היתה — מה גילו של בית־הקברות ומתי החלו לקבור בו נפטרים. הדבר לא היה פשוט. על הילדים היה ״לתרגם״ את המנין היהודי לבריאת העולם, למנין המקובל של ספירת הנוצרים. היה צורך להתמצא בתוארים, בדברי־השבח, ובקיצורים של ראשי התיבות שעל המצבות. ענין זה נמשך זמן רב. ולאחר שכל ההכנות הושלמו החלו לחקור את החומר ההיסטורי שעל המצבות.
נקינו מצבות שהיו שקועות באדמה כולן או מקצתן.
כל מצבה שפוענחה גרמה שמחה לילדים. הם שמחו כאשר ניתן היה לפענח תאריך מחוק על אבן. ברגעי התרוממות כאלה היו מביאים למקום את הצלם מרדכי לעוו כדי שינציח את הגילויים.
לאחר עבודה מאומצת וקשה, לאחר חקירות ודרישות הגענו למצבה הצעירה ביותר שהתאריך החקוק עליה היה תקצ״ט ולפי מנין הנוצרים 1839. לא היינו בטוחים כל כך בהשגינו. יתכן שהיו מצבות שנשאו תאריכים מאוחרים יותר. אך מה מאושרים היו החוקרים הצעירים, כאשר מצאנו, מאוחר יותר, בפנקס של החברא קדישא את הפרטים הנוגעים לקבורתו של הנפטר הראשון בבית־העלמין החדש:

׳בשנת תקצ״ט (1839) יצא צו מאת מושל העיר על הרחקת בית הקברות מרחק אלפים אמה מן העיר, ועל איסור לאנשי חברא קדישא לחפור קבר בבית־הקברות הישן הסמוך לעיר. וכאשר ראו אלופי החברא קדישא. כי חזקה עליהם פקודתו של מושל העיר, וכי הכסף אינו מסייע בידם, היו מוכרחים לקיים את דברי הצו ולייחד מקום לבית־קברות חדש. אף־על־פי־כן התאמצו בכל כוחם לקבור את הנפטרים בבית־הקברות הישן. לאחר שנודע למושל, כי כמה פעמים הפרו את פקודתו, נתמלא חימה והרס את גדר האבנים מסביב לבית־הקברות הישן, כדי שלא יעיזו להמרות את פקודתו. אז נתאספו בני העיר

והחלו לטכס עצה כיצד לנהוג לפי הצו. הוחלט להשלים עם הגזרה ולקדש בית־קברות חדש בכל פנותיו בשירה ובתפילות, כפי שהורה הדיין, וכך עשו.״
ועוד מימצא גילו התלמידים, כאשר חקרו את המצבות. בפינה נידחת של בית־הקברות נתגלו מצבות, שכמעט כולן היו מאותה שנה. לא ניתן היה לפענח את התעלומה הזו, ובפרט שגילם של הנפטרים היה צעיר יותר מאשר הגיל הרשום על המצבות האחרות. השערות התלמידים היו שונות. חלק מהם סבור היה, כי נערך פוגרום ביהודים. מאוחר יותר, כאשר פיענחו את ״ספר החיים״ נתאשרה ההשערה, כי בשנת 1831 פרצה בעיר מגיפת חולירע, שהפילה קרבנות רבים.
השכנים שהתגוררו מסביב לבית־הקברות הישן לא הבינו מה מבקשים התלמידים של בית־הספר העממי בבית־הקברות. הם אמרו לנו, שאם אנו מבקשים קבר מסויים ניתן להסתייע בשמש של החברא קדישא, המחזיק ב״ספר החיים״, הכולל את שמות כל הנפטרים במקום הזה.
פנינו איפה לשמש.
פנקס החברא קדישא וספר החיים היו נעולים בדירתו בְארגז־עץ, שעמד מתחת למטה. מנעול גדול היה תלוי על הארגז. כל תחנונינו שהפלנו לפני השמש כי ירשה לנו לעיין בספר לא הועילו. חזקה עליו פקודת הגבאים, שלא להוציא את פנקס חברת קדישא מידיו. כי כבר היה מעשה, כאשר גבאים של החברא קדישא, שלא רוו נחת מן הכתוב בו, תלשו ממנו דפים שלמים והשמידו אותם. לאחר השתדלויות רבות קיבלנו רשות לחקור את הפנקס בתנאי, שאנו נעשה את עבודתנו במשך שעות היום, ולקראת הלילה עלינו להחזיר את הפנקס לשמש כדי ש״ילון״ בארגז העץ שמתחת למיטתו של השמש. כך עשו תלמידינו את ראשית מחקרם על ההיסטוריה של פרוז׳אני. התחלה זו גדלה והתרחבה מאוחר יותר עד שהושלמה ונסתיימה בהוצאתו של פנקס העיר פרוז׳אני.

א. המקורות ההיסטוריים

מ. וואלנסקי

פנקס ה״חברה קדישא״

קונטרס קטן ועבה בכריכת עור, דפים ישנים ובלים, כתובים לפעמים, בכתב־יד מסולסל של זקנים בדיו צהובה שנס צבעה, לפעמים באותיות מעוטרות בדיו שחורה של סופרים. הניר ברובו הגדול צהבהב־אפור, לפעמים — כחול, הכול מעשי ידיהם: הדפים האחרונים, בערך חמישית מן הפנקס, מוצרים מודרניים.

תבנית הפנקס 18 × 14 ס״מ, העובי כולל הטבלות של 11 ס״מ. שער הספר המצוייר — מצדו האחד — משה רבנו עם הלוחות, ובצדו השני אהרן הכהן והקטורת. באמצע השער כתובת: ״זה הפנקס של החברה קדישא גומלי חסדים דק״ק פרוזנא בשנת תקמ״ה. אין לדון לפי השנה הרשומה — תקמ״ה (1785) על זמנו של הפנקס, כי הפרוטוקולים הרשומים על הדפים הראשונים, מציינים תאריכים קדומים יותר. התאריך הקדום ביותר המצוי בפנקס, הוא תס״א (1701). אם ניקח בחשבון, כי בפרוטוקולים וברשימות שבעמודים הראשונים מופיעים תאריכים שונים, שלא לפי הסדר הכרונולוגי, נגיע למסקנה, כי התאריך תקמ״ה המופיע על השער של הפנקס, מתיחס לשנה, שבה נכרך הפנקס מחדש.

אף־על־פי שהדפים ממוספרים, ברור כי ציון המספרים נעשה לאחר הכריכה. באתו זמן צוייר גם השער של הפנקס (ראה פקסימיליה של השער).

אך נטעה אם נחשוב, כי ראשיתו של הפנקס בשנת תס״א. מעבר לשער מצויה רשימה זו: ראיתי בהפנקס הלז שאחד מן הקדמונים יסד הסליחות להחבורה קדישא ל(א)מר ביום התענית של כ״ט מר חשון בשנת בח״ר לפ״ק ונאבד מן הפנקס גלל כן כתבנו הסליחות לעד ולזיכרון לדורי דורות: אנה השם שחרית י״כ, אזעק אל אלקים ער״ה, אלהים אין בלתך בעשי״ת, חיים ארוכים ער״ה עקידה אזרחי בעשי״ת פזמון ישראל נושע, אל נא רפא נא

בח״ר בגימטריא ר״י (1450). והרי הוכחה, כי כבר בשנת ר״י נתקיימה החברה קדישא והיה לה פנקס משלה. לצערנו לא הגיע לידינו הפנקס שהקים תקופה של מאתים וחמישים שנה (משנת ר״י לשנת תס״א). נכון יהיה לשער, כי הפנקס הזה התפורר במשך הזמן. חלקו הגדול אבד ורק דפים בודדים ממנו מצאו את מקומם בפנקס הקיים. אלו הם הדפים הכוללים תאריכים מתס״א ועד תקמ״ה, שהיא השנה המצויינת בשער הפנקס. אפשר לבסס את ההשערה בכך, שהיו נסיבות אשר גרמו לאובדנם של הדפים ולקריעת הכריכה של הפנקס, היו מקרים כאשר אנשי החברא קדישא החליטו לרשום בפנקס מאורע מסויים, או שבקשו לגנות מעשיהם של יחידים, והללו השתדלו לסלק מן הפנקס את הדפים שנגעו להם. וכך אנו מוצאים בפנקס בזמנים שונים תקנות, האוסרות לתלוש דפים. התקנות אוסרות גם לנגוע בפנקס, המופקד בידיו של האיש שנתמנה לשם כך (הממונה על הפנקס).

בפנקס נרשמו ענינים שנגעו ישירות לחברה קדישא. רובם של הדפים כוללים רשימות של חברים חדשים שנתקבלו לחברה.
הנוסח המקובל לרשימות אלה בכל השנים שבין תס״א לבין תר״צ הוא: ... יום... נתקבל... מר׳... ״להיות כאחד מאתנו ומעות קדימא סלק...״
מקום חשוב תופסות התקנות של החברה קדישא, הערוכות מזמן לזמן ומועתקות מחדש. בדומה לכך רשומות בחירות הגבאים, שנקראו ״אלופי החברה״. לפעמים קרובות נתקיימו בחירות (״קלפי״) ורשימת הנבחרים צויינה בפנקס. עניני ציבור ואירועים אחרים לא מענינים את החברה ומקומם לא יכירם בפנקס. פה ושם אנו מוצאים פרטים על אירוע הנוגע למתים ולעניני קבורה.
וכך רשום בפנקס החברה קדישא מעשה נורא שקרה בעיר בשנת תע״ד (1714). היו אלה שנות שלטונם של המלכים מבית סכסוניה (התקופה הזכסית) בפולין והרי נוסח הרשימה:

להיות הדבר לזכרון מה שאירע בעו״ה ויהי היום ששי ע״ש ר״ח איר שנת תיו עיין דלת לפ״ק והיה איש אחד מאנשי קהלתנו יצ״ו ושמו ר׳ איציק בהרב משה כץ והכינוי שלו היה איציק דער געלער והוא היה כל ימיו משרת הקהלה יצ״ו ולעת הזאת עמדו בקהילתנו יצ״ו אנשי חילות מהמלך יר״ה הנקראים זקשן בכן אותו הזאקש שעמד בבית שהיה דר בו ר׳ איציק הנ״ל הכה לאשתו של כמ״ר איציק הנ״ל וכמ״ר יצחק לא היה באותו פעם בביתו והיה בשוק כי היה יומא דשוקא והודיעו לכמ״ר יצחק הנ״ל שהכה את אשתו והלך כמ״ר הנ״ל לראש של אנשי חיל לבקש שיעשה משפט עבור הכות אשתו ופגע אותו זאקש שהיכה את אשתו בשוק והתחיל לדבר אתו עבור הכאת אשתו. ותיכף חרה אפו באותו הזאקש דחף אותו על הארץ על הגליד הנקרא אייז בל״א על השוק ואני הכותב ח״מ והאלוף התורני מוהר משה חתן מ׳ נטע עמדנו מרחוק וראו שהוא כמ״ר יצחק הנ״ל מוטל על הארץ ודמו שותת בעו״ה מן הפה ומן האזנים ומן החוטם אבל לא ראינו .... המעשה איך שדחף אותו אבל שארי אנשי קהלתנו יצ״ו ראו המעשה מתחילה ועד סוף בכן הודיעו המעשה הנ״ל והאלוף התורני מוה״ר יעקב חתן הקצין מוה״ר ישראל פרנס חודש בקהלתנו יצ״ו והלך הפ״ח להתורני מוה״ר משה הנ״ל ואני הכותב ח״מ לחצר שלנו כי שם עמד ראש של הזאקשין וגם הנגיד והקצין מוה״ר ישראל היה באותו פעם אצל הראש הנ״ל וכמ״ר יצחק הנ״ל הלך ג״כ אתם לחדר והתחילו לשאול את כמ״ר יצחק איזה הזאקש עשה לו והשיב להם איזה זאקש עשה לו והדם עדין שותת מאתו וזה המעשה היה קודם חצי היום ואחר הלך כמ״ר יצחק לביתו ותיכף ומיד נפל למשכב ולעת ... בשבת קודש קודם חצי הלילה יצאה נשמתו בטהרה ושבק חיים לכל חי בש״ק הודיעו הדבר לראש של הזאקשין שמת כמ״ר יצחק הנ״ל ותכף צוה ליקח לאותו זאקש שעשה אותו מעשה למשמר וצוה ג״כ לרופא של הזאקשין לחתוך גלגולת של כמ״ר יצחק בנסר הנקרא זעג לראות אם שלם הגלגולת שלו שמא גברא קטילא קטלו בכן ע״פ הפצרת אלופי מנהיגי דקהלתנו לא נעשה כלל בשבת כי אם גלחו את ראשו והיה מונח כמ״ר יצחק הנ״ל על הספסל במקום מת כי שאלו להרב המאור גדול דקהילתנו באם מותר להניח אותו על הארץ ואחר שמת בשב״ק ושקלו וטריו ולא מנחו אותו על הארץ אף שמת בבשתו והיה מונח הקדוש כמ״ר יצחק הנ״ל שלושה ימים היינו בשבת ביום א׳ ביום ב׳ צוה הקצין מ׳ ישראל לקבור אותו וקברנו אותו רק הילבישו לו מכנסיים ובגד עליון הנקרא סובע ולאותו הזאקש שעשה אותו מעשה שלח הראש של הזאקשין לק״ק בריסק כי שם עמד הראש הנקרא איבערשט לייטין והיה ששכב הקדוש הנ״ל בקבורתו ששה ימים ושלח הראש מק״ק בריסק רופא

אחר רגימכמט פעלשער לחתוך את הגולגולת לראות שמא לא מאתו זאקש מת בכן ע״פ ההכרח אימות מלכות מלאנו רצונו חפרו את הקדוש הנ״ל מן הקבר שהיה נקבר ע״פ מחולות גדולות... ונשאנו את הקדוש לחדר בית הקברות ותכף שפתחו את הקבר מצאנו אותו שהוא שוכב כמו שמנחנו אותו מתחילה שלם גופו ופרצוף שלו אדום בכן בא הרופא של הזאקשין עם הראש שלהם ועוד שרי זאקשין ובאתו פעם ... היה ג״כ בקהלתנו דאקטר דק״ק טיקטין ובא ג״כ על בית החיים לראות את המעשה תכף לקח הרופא של הזאקשין תער וחתך העור סביב הגלגולת לארבעה (חל)קים כמו שחותכים החייטים כובע ואחר זה לקח הנסר הנקרא זעג וחתך סביב הראש הגלגולת בין קרום של מוח ומצא שנשבר הגלגולת מכוח שדחף אותו על הגליד ואחר ז׳ לקח מן הראש את המוח שלו וראה אם הוא שלם או לאו ומצא שהוא שלם ואח״כ נתן המוח לראש כמו שהיה מתחילה וחבר יחד גלגולת וצוה להרב יעקב רופא דקהילתנו לתפור העור של הראש עם חוט משי ותפר הרופא ואח״ז קברנו אותו בקבר שהי׳ מונח מתחילה וגם כל הדם שיצא מן הקדוש שפכנו בקדרה וקברו את הדם תחת הקדוש כל זה כתבתי לדורות והש״י ב״ה יציל אותנו מגזרות קלות וחמורות וירחם עלינו לינקם נקמתו במהרה בימנו ויאמר די לצרותינו וישלח הגואל במהרה בימנו אמן כל זה הוכתב ע״פ צוה אלופי חברה קדישא ובלע המות לנצח שנת תע״ד נאום צבי הירש ... בהר״ר מרדכי דוב הנקרא רבי מרדכי רבי לייבוש.

ברור, שלולא מאורע זה לא היינו מוצאים בפנקס כל זכר לתקופה הסכסונית. במקרה אנו מוצאים רשימה קצרה הנוגעת לאותה תקופה:

זאת לדעת שהלוו אנחנו אלופי חברא קדישא קברנים סך של ארבעה אדומים להאלוף המרומם כהרר מנחם מענדל ברהר״ר יוסף לסלק החוב לאנשי חיילות זאקשין.

מן הדברים האלה מתברר כי קהל פרוז׳אני שילם לצבא הסכסוני מס מסויים, ולולא ההלואה אשר הקהל קיבל מאת החברה קדישא לא היה הפנקס עוסק בכלל באירוע זה. על יד הרשימה הזו לא כתוב כל תאריך. אך לפי התאריכים של הרשימות הקרובות ניתן לשער, כי הדבר נתרחש בין השנים 1704 — 1707.

אין מחסור בסיפורים על חללים יהודים שנמצאו מחוץ לעיר והובאו בידי החברה לקבר ישראל, על אסונות (בטחנת קמח, במכת ברק, בפגיעתם של סוסים משתוללים ואחרים). קיים גם סיפור על מקרה של איבוד לדעת. בגלל האופי המיוחד של יחס הציבור היהודי למאבד עצמו לדעת, ובגלל ייחודו של האירוע בזמנים ההם אנו מביאים את נוסח התיאור.

הדבר אשר נתהו׳ בקהלתנו יצ״ו דבר חדש אשר כל השומע תצילנה שני אזניו והי ויהי היום א שהוא אך איר ת״צ חית לפק והי׳ איש אחד ושמו ר׳ דוד בהרר אהרן הכהן אשר כינו שמו הי׳ דוד פסחש ומצאהו לדוד הנ״ל ביום א הנ״ל שהוא תלוי אצל מפתן ביתו בחבל חדש ויבורר הדבר שקנה הוא בעצמו החבל שקורין לייצא בל״א ביום ו וע״פ סיפר דברים מאנשי ביתו שבמ״ש ניער כל לילה וחשב חשבונות שלו בפנקסאות שהי׳ נאמן בנתינות ובם הי׳ חייב חובות... שעיה ואחר חצי לילה יצא מפסח ביתו והמה ב״ב חשבו הדבר שיצא לאיזה מקום צורכי ולא יתודע להם שתלה עצמו וכאור היום יצא נכדו הילד לפיר היוז (לפירהויז) וראה שהוא תלוי ותכף נפלה צווחה גדולה ומרה בעיר ומצאהו מת ונחנק וחתכהו החבל ונפל לארץ על מקום שיה׳ תלוי אצל מפתן הבית והי׳ שוכב שם בבושתו כאשר ראוי לו רק בכתונת ומכנסי עור ופוזמקאות אשר כל העבר וראה אותו משתומם שיגיע לאיש כזה מיתה זו ואח״ז התאספו אלופי לומדי תורה לעיין

בספרים האיך ומה לנהוג בקבורתו וחיפשנו בחיפוש אחר אחר חיפוש ונגמר הדבר לשכב אותו בבית החיים מחוץ המקום רחוק מן שוכני המתים אשר מתו כבר ולא התעסקו עמו אלופי חברה קדישא כלל רק שארי אנשים חפרהו מקום קברו וע״י נעשה הארון אשר לא כדת שארי המתים והוליכו אותו לעת ערב על עגלה לב״ח ע״פ דרך השדה ולא בחצר הקברות ובהגיע עמו לבית הקברות זרקהו אותו לקברות ע״פ הגדר ושכבהו אותו בקברו רק בכתונתו וארבע כנפות וסדין למעלה וגם החבל שכבו בקברו ולווהו אותו כלל הקהילה עם נשים וטף למען ישים כל אחד אל ליבו הדבר זה ולראות קלונו ולספר דבר זה לדורות הבאים ומקום שכבו קברו אצל האילן שקורין ווערבי בפער קאף לציין שם דרך לכהנים ועמדנו בעת קבורתו עד זובולא בתרייתה ובעת פטירת ח״ק מקברו אמרנו דרך בקשת מחילה עינינו לא ראו וידינו לא שפכו הדם הזה כפר לעמך ישראל ונכתב הדבר הזה למשמרת להיות מהיום כל הצרות נעדרת לנו ולדורי דורות.

יחס מחפיר כזה היה מקובל בימים ההם למאבד עצמו לדעת. לעומתו נחשבו כל ההרוגים במקרי אסון כ״קדושים״ והיו קוברים אותם בחלקה מיוחדת שבבית הקברות ״בין הקדושים״. אנו מביאים כאן סיפור אחד מני רבים על הרוג שנמצא.

להיות הדבר לזכרון שנהרג הנער ר׳ יצחק בהרר דוד סמוך לכפר דבוצין ביום ה יד ת״ק ונקבר בקהלתנו ביום ח״י סיון במקום קבורת קדושים ונמצא אחריו שהניח הקדוש הנ״ל זופיצא של קיטייע עם פסמן סמוט וגם כובע שלו נישום בסך שלשה זה׳ וחצי וגם פעלץ ישן וסערפנקש בסך חמשה זה׳ ושלשה פעלכר עבלים בסך שני זה׳ ה״ק מזה ניתן להראש הר״ר אהרן במ״י סך שמונה זה׳ ... ונדר הר״ר אהרן הנ״ל מן סך הנ״ל ארבע זה׳ לצדקה עבור הקדוש הנ״ל להדליק עבורו נר תמיד בב״ה והמותר נמסר ממני ח״מ שאני בעל דודה של הקדוש הנ״ל והתפשרתי א״ע שיהי׳ שייך לח״ק ג״ח כבור קבורת הקדוש הזופיצא ופעלץ ופלכר הנ״ל ושלא יהי׳ לי שום דו״ד לח״ק עבור כל הנ״ל ולראי׳ מהמכרה באתי על החתום יום ב׳ חי׳ סיון ת״ק. נאום בנימין -

תיאור מיוחד של מצבה התרבותי של האוכלוסיה היהודית בפרוז׳אני לפני מאתים שנה עוסק במקרי־מוות של נשים יולדות. אנו מביאים בזה אחד מתוך שלושת התיאורים.

הדבר אשר נתהווה בקהילתנו היום א׳ א״ך תצ זיין לפ״ק ונתקשה לילד האשה מרת זיסל אשר הררר אלי׳ בהר׳ ומתה על שברה ולפ״ד הנשים היה תאומים בבטנה ועשו כל התחבולות ופעולות להוציא הוולד מבטנה ובלתי אפשר הי׳ ואח״ז נתאספו כל החברה ג״ח ושלחו להאשה המתה שמש חברוה וגם שמש הקהל בהתראה שתכף תוליד מה שבבטנה ולא הועיל אף זה ואז התאספו פני העיר לומדי התורה ולקחו ב״ מן הג״ח שילכו להאשה והמה השנים יתרו להאשה באז(ה)רה נוראה בוועד כל הלומדים שהיו שם בבית המת וכן עשו ואעפ״כ לא הועיל כלום ואח״ז עיינו בספרים בחיפוש אחר חיפוש ולא מצאו כלום מדבר זה האיך לנהוג עמה באם שיקברו אותה שלפי הנשמע מסוכן הדבר זה לקבור עם הוולד שבבטנה .... אותה ב״י ואח״ז קברו אותה והניחו לה סדין ובגדי יולדי׳ בקברה וכתבו דבר זה למשמרת וה׳ כל צרה מאחינו נעדרת.

מן הנוסח הזה ניתן לראות כמה גדול כוחם של המנהגים בימים ההם. הכותב מודה כי ביקשו בספרים ולא מצאו כיצד עליהם לנהוג במקרה זה. כל השקלא וטריא על צורת הקבורה נתקיימה אך ורק משום ששמעו כמה מסוכן לקבר יולדת עם וולד בבטנה. אופייני במיוחד התיאור כיצד שיגרו שמשים לשם התראה ביולדת המתה וכיצד חכו לתוצאות פעולתם.

עוד תמונה מן ההווי היהודי מספק לנו תיאור קבורתו של המת הראשון בבית הקברות החדש. (המחבר לא הביא את המקור העברי והסתפק בתרגומו ליידיש. הדברים הבאים מתורגמים לעברית — המתרגם).

בשנת תקצ"ט (1839) יצא צו מאת מושל העיר על הרחקת בית הקברות מרחק של אלפים אמה מן העיר, ועל איסור לאנשי החברה קדישא לחפור קבר בבית הקברות הישן הסמוך לעיר. וכאשר ראו אלופי החברה קדישא, כי חזקה עליהם פקודתו של מושל העיר וכי הכסף אינו מסייע בידם, היו מוכרחים לקיים את דברי הצוו ולייחד מקום בית קברות חדש. אף על פי כן התאמצו בכל כוחם לקבר את הנפטרים בבית הקברות הישן לאחר שנודע למושל כי כמה פעמים הפרו את פקודתו, נתמלא חימה והרס את גדר האבנים מסביב לבית הקברות הישן, כדי שלא יעיזו להמרות את פקודתו. אז נתאספו פני העיר והחלו לטקס עצות כיצד לנהוג לפי הצוו. הוחלט להשלים עם הגזרה ולקדש בית קברות חדש בכל פנותיו בשירה ובתפילות, כפי שהורה הדיין, וכך עשו. - אף על פי כן השתדלה החברה קדישא בכל כוחותיה לקבור נפטרים בבית הקברות הישן, וכמה פעמים עלה הדבר בידם. יום אחד מת ר' יצחק בן יהודה. כדי לחלוק לו כבוד החליטה החברה קדישא — בניגוד לצוו המושל — לחפור קבר בין הקדושים שבבית הקברות הישן. חפרו את הקבר ושמו בו את הארון והמת היה מוטל על המטה שליד הקבר. פתאום הגיעו השר וחייליו אשר חסמו את הקבר ושפכו עפר על קרשי הארון. כאשר ראו כי אפסה תקוה נשאו את המת אל האוהל, כדי שלא יהיה גלוי לאור השמש ונתון ולחרפה, כי זריחת החמה היתה בתוקפה. המת היה מונח שם עד לבוא הערב. בית הדין קרא לכל האוכלוסיה להתכנס, לסגור את החנויות, כדי לחלוק כבוד לנפטר, ללוותו לבית הקברות החדש, ולערוך חנוכת המקום בתורה ובתפלה. ואנשי החברה קדישא עומדים ומתחננים לפני השר, שיואיל להסכים לקבור רק את הנפטר הזה בבית הקברות הישן, אך השר לא הרשה. אנשי החברה קדישא הוכרחו, אם כן, לשאת את הנפטר לבית הקברות החדש וחלקו לו כבוד בתורה ובתפלה. ולוויה גדולה ערכו לו, כמעט, כל תושבי העיר, והצבור אמר פרקי תהלים מתאימים וחילק צדקה — למען כפר על בזיון המת. לפי הוראת החברה קדישא ישבו כל היום ההוא עשרה יהודים בבית הקברות החדש, למדו תורה ואמרו תהלים כל היום וכל הלילה. לפי הוראת בית הדין הפקידה החברה קדישא שומרים במקום עד שנעדר איש אחר מן הקהל. בית הדין החליט לשמור על הקברים עד שמספרם יגיע לשלושה. עינינו מכוונות בתפלה לבעל הרחמים, שיחיש לנו את גואל הצדק ובלע המוות לנצח ומחה ה' דמעה מעל כל פנים. אמן.

עד היום קיימת המצבה על קברו של המת הראשון ר' יצחק בר' יהודה.

כאמור אדיש הפנקס לאירועים האחרים שנתרחשו במדינה או בעיר, במידה שלא נגעו לפעולותיה של החברה קדישא. כך למשל לא מוצאים כל זכר לתקופת נפוליאון, לשנות הרעב, או למחלת החלירע שהפילה חללים רבים בין תושבי העיר. גם השרפה הגדולה בשנת 1801 לא היתה זוכה לזיכרון בפנקס, אלמלא גרמה לכך, שכאשר נחרבו כל בתי העיר ("... ונשרפו כמעט כל הבניינים וכל הבתים שבקהילתנו ולא נותר לנו שריד") לא היה בית, שניתן היה לערוך בו את הסעודה השנתית של אנשי החברה קדישא. היה הכרח לדחות את הסעודה למועד אחר, ובזכות דחייה זו נרשמה השרפה בפנקס החברה. הפנקס נרשם בעברית משובשת. לפעמים מוצאים גם מלים או משפט ביידיש כגון "לזיכרון וואש נפטר איז געווארן..." לעומת זאת מוצאים ביטויים מיוחדים ביידיש. זה קורה כאשר חסרה למחבר מלה בעברית, או במקרים כאשר הוא מציין את המשכנות

שהופקדו בידי אנשי החברה במקום תשלומים במזומנים. לשם מניעת טעויות ואי־דיוקים נרשמים הפקדונות ביידיש. והרי כמה דוגמאות: "משכנות ר' דוד ח"ה עבור קבורת אשתו אב בגדי ק"ק(?) יקאנטנש (פירושו: קאנטוש — מלבוש של גבר) קרמזין (אריג אדום־כהה יקר) (לפי הסבריו של דר. מ. וויינרייך) עם זהב וראק טוב וסייעה (סייעה — מעיל עליון עם בטנת פרווה) ולייכטר ופאן וילקוט ומדרש רבות..." או: "...משכון שני שיסלן של בדיל..." או: "...משכון טעליר של בדיל..."

לזיכרון איך שאנחנו הח"ק התרו עפ"י השמשים דח"ק לה"ה הרבני מ' משה במ"ה יעקב קאפיל זצ"ל בזה"ל דאש איז דאך ידוע לכל אז אייער בית והבנינים שטייט על הפלאץ וקרקע של הח"ק שלנו אונ איר האט התראה אז איר זאליט זיך בויאן כפי הרחק התראה שת"י מוה"ר חיים במורר טודרוס ז"ל אונ כהיום זיינען מיר מתרה אז מהיום דלמטה זאלט איר קיין בנין ניט בויאן עד שתעמדו לפני הב"ד גם זיינן מיר אייך מתרה אז איר זאליט ניט גיין בעש"ג (בערכאות של גויים) ח"ו אוין באם איר וועט גיין בעש"ג וואש עש איז אזי כל הוצאות והיזקות שיהיו אזי הכל מידכם יבוקש עד פ"א (פרוטה אחרונה) גם תדעו נאמנה כל ההוצאות כל הבנינים שלכם זיינן אזי וויל ח"ק אייך ביצאלין פאר כל ההוצאות און פאר כל הבנינים שעומדים כהיום על הפלאץ של הח"ק שלנו עפ"י שומת בי"ד ולראי' באנו עהח"ת יום ו עש"ק י"ד איר תסק"ג לפ"ק פה ק"ק פרוזנא.

וזאת התשובה שהשיב משה להח"ק בזה"ל איך האב קאיין שום התראה פון דהח"ק ניט גיהאט אדרבא קודם שבניתי בית קטן שלי על הפלאץ הנ"ל האט מען גיזעצט הח"ק אונ איך האב מודיע גיוועזין להח"ק אז איך וויל באויען אויף דעם פלאץ האבין אנדערי חבורה לאייט אן גיהובן עט וואש צו ראיידין האט זאך אן גירופן הרבני הנגיד מ"ה צבי במ"ז איך בין מחויב מפצה זאיין הח"ק האבן כולם גישוויגין אונ מסתמא זאיינען זאיי מרוצה גיווערן אחר זה אז איך האב דעם בית קטן אראפגיווארפין אונ האב גיוואלט אן האייבון באין דעם בית חדש האב קאיין שום ווארט און שיטא קאיין התראה ניט גיהערט מהח"ק רק הרבני הראש מ"ר חיים במ"ט האט מיר מתראה ביוועזין אז איך זאל זאך ניט באון אוף דעם פלאץ דען ער העט גיזאגט דאש איז זאיין פלאץ אחר זה זאיינען מיר מושווה גיווארן... זאל מקבל קניין זיין אז איך זאל גאיין מיט אים לב"ד און האב אזאי מקים גיוועזון און האב מקבל קניין גיוועזון לילך עמו לב"ד לאחר הבניין. על ההתראה השני' השיב בז"ל אז הח"ק וועט מיר גאיין לב"ד וועלט ניט גאיין בעש"ג ואם שיכירו הדבר ע"פ עדים כשרים של...לחברה שהלכתי אחר ההתראה בעש"י אזי כפי ההתראה כן יקום רק זאת בין מתראה די' ח"ק באם זאיי וועלון ניט וועלון מיט מיר גאיין לב"ד און איך וועל זאיין מוכרח לסלק ב"ד אזי כל הוצאות והזיקות מהם יבוקש. ועל ההתראה השלישית אינו והצורך להשיב סך כפי אשר יצא מבד"צ כן יקום.

על השנים האחרונות אין אנו מוצאים בפנקס ולא כלום, פרט לרשימות של גבאים חדשים ושל חברים חדשים שנתקבלו לחברה קדישא. אין סימן וזכר למאורעות של מלחמת העולם, הכיבוש הגרמני, תקומתה של מדינת פולין, והמלחמה הפולנית — סובייטית, למרות שפעולות המלחמה נתקיימו בשטחה של העיר (1).

נ.צ.

"ספר החיים"

בין התעודות הישנות שנשתמרו בעירנו מצוי גם "ספר החיים", הערוך בידי החברא קדישא וכולל את רישום הנפטרים. בספר רשומים שמות המתים לפי הסדר הכרונולוגי.
"ספר החיים" נחלק לשני חלקים: בחלק הראשון רשומים שמות הגברים שהובאו לקבורה, ובחלק השני — שמות הנשים.
לפי השער מתחיל "ספר החיים" בשנת תקס"ח (1808). השנה צויינה בתגים על גב אותיות מיוחדות שבמלים "בלע המות לנצח ומחה דמעה מעל עיני". אך מן הדפים הראשונים מתברר, כי "ספר החיים" קדם לתאריך זה.
התאריך הקדום ביותר שאנו מוצאים ב"ספר החיים" הוא משנת תפ"א (1721). התאריך הזה אינו מופיע בשורות הראשונות שבדף הראשון אלא מצויין מאוחר יותר בדפים הבאים. במקרה זה, בדומה לפנקס של החברה קדישא ולפנקס הקהל, ניתן היה לחשוב, כי הכורך אשם בכך שבמקרה לא העמיד את הדפים לפי הסדר הנכון. למעשה לא ניתן להעלות כאן את ההשערה הזו, כי באותו העמוד, שבו רשומים התאריכים הקדומים ביותר, אנו מוצאים גם תאריכים אחרים מאוחרים יותר. ניתן, איפוא, להסביר את אי-הסדר בתאריכים בכך, כי בעת כריכת הספר אבדו חלק גדול של הדפים, והדפים שנמצאו לאחר הכריכה, הועתקו והוכנסו בין התאריכים המאוחרים יותר.
כשמדפדפים ב"ספר החיים" שמים לב למקום האחיד שהוקדש לכל נפטר. נוסח הרישום שווה לגבי כולם. שונים הם רק התארים המיוחסים לנפטרים. לפעמים מובלט התואר "התורני" לגבי תלמיד-חכם, או "מורנו", או "רב" סתם.
לעומתו אין הסופר חוסך בכתיבה במקרה של אסון. רישומים דומים מצויים לפעמים קרובות. במקרה אחד נמצא הרוג ליד העיר, או שנשרף אדם בשעת השרפה, או שנפל קרבן יהודי מהפקרותם של חיילים. כל המתים האלה הובאו לקבורה בחלקה מיוחדת "מקום קבורת קדושים".

מצויים ב"ספר החיים" פרטים המענינים את המחקר האתנוגראפי היהודי. כך למשל, אנו מוצאים בהתחלת הספר נוסח זה:
להיות לזכרון מצוואת הרבני המופלג ומופלג בתורה ומעשים טובים מ"ה מרדכי מענדל במהר"ר ישראל מפ"ק שצוה לעשות לו תיכף ומיד אחר צאת נשמתו הטהורה תיכף ומיד לקחו אותו בלא כתונת הגוף ממטתו וזרקו לארץ ואחר כך לקחו אבן וזרקו על לבו א"כ לקחו המוסרה עם הגוף וגררו עד המקום שהניחו שם כדרך כל המתים כך נהגו כל החבורי קדישא כפי צוואתו הקדושה ובשעת טהרתו צוה ליתנו עליו ארבעה פעמים תשעה קבים מים וצוה ג"כ שכל המטהרים וחייטים שתפרו התכריכים ונושאי המיטה שיהו דווקא...
(בתרגום ליידיש מובאים כמה פרטים שחסרים בנוסח העברי, ואולי חלה כאן טעות הבחור הזעצער שהשמיט כמה שורות כדלקמן: לאחר זריקת האבן על לבו של הנפטר קשרו חבל לצוארו והרימו את הגופה במצב של ישיבה. את החבל משכו למעלה. לאחר

מכן משכו בחבל וגררו את הגוף עד למקום של כל המתים).
הנוסח הזה רשום בעמוד הראשון של "ספר החיים" ומוצאו בערך בין השנים 1721 — 1730.
את כל הבזיונות האלה לאחר הפטירה קיבל עליו ר׳ מרדכי מענדל כדי להתיסר בארבע מיתות בית דין עוד בעולם הזה.
לפי "ספר החיים" חודש בית הקברות הישן בשנת 1801. בית העלמין החדש שנמצא מאחורי העיר הוקם בשנת 1838. (1)

נ. צוקערמאן

פנקס הקהלה בפרוז׳אני

ברשותנו נמצא הפנקס של קהלת פרוז׳אני משנת תקס"א (1801) ועד שנת תרי"א (1851). בפנקס זה, בדומה לפנקס של החברה קדישא, אין מוקדם ומאוחר. פרוטֻוקולים משנים קודמות מצויים בסוף הפנקס — ולהפך. קשה לקבוע, אם פנקס זה היה הפנקס היחידי של הקהלה, או שהיו לה עוד פנקסים ואבדו. לפי הידיעות שבידינו היה בעירנו פנקס נוסף מתקופה קודמת אבל אין יודע היכן נעלם.
עמוד השער פשוט ללא קישוטים וללא איורים. העמוד מוקף בקו מקביל בצורת שער. למעלה כתוב: פנקס הקהילה דפה ק"ק פרוזנא, ולמטה: שנת תקס"א לפ"ק, וחותם הקהילה המציג נשר עם שני ראשים וכתוב בו: "קהל עדת ישורון דק"ק פרוזנא".

חותמות של קהילת פרוז׳אני

לשון הפנקס עברית, אך יש גם טקסט אחד ביידיש. אין הפרוטוקולים רצופים. ובין פרוטוקול אחד למשנהו מצויים הרבה עמודים ריקים. קשה לשער מה גרם לכך. כנראה השאירו מקום לרישום פרוטוקולים נוספים, מאוחר יותר אלא שאלה לא נרשמו כלל. אנו מוצאים בפנקס חומר רב הנוגע לחיים הכלכליים והחברתיים של היהודים בעירנו. מענינים ומאלפים הם הפרוטוקולים המתיחסים למצב הכלכלי של האוכלוסיה היהודית.

אנו מביאים בזה פרוטוקול שנכתב בידיש בשנת תקפ״ג (1823), דף קי״ט, עמוד ב׳. זאת תהי(ה) למגדר מילתא ולאות ולזכרון שהוכרז בבה״כ (בבית הכנסת) ובהמי״ד (ובית המדרש) דפה בח״ח (בחרם חמור) כד״ת (כדין תורה) בזה״ל (בזה הלשון) מען לאזט מכריז ומודיע זיין בידיעת האלופים ראשים ומנהיגים בהסכמת בב״ח (בעלי בתים חשובים) מבעלי אסיפה דפה ובצירוף הרב אב״ד (אב בית דין) ובד״צ (ובית דין צדק) דפ״ק (דפה קהילת קודש) יצ״ו (יכוננה צורנו וגואלנו) אז מען איז גוזר בחרם הגדול רב בכל תוקף חרם כד״ת אז מהיום והלאה היינו מחצי אלול דהאי שתא ולהבא איז איין איסור גמור לכל בעלי הריחיים סוסים דפה קהלתנו אז זייא טארין נישט פאר דינגען זייער מילין אודער גאר ליידיג לאזין שטיין און ניט צו נעמין בשום אופן קיין שכירות דער פאר גם על כלל מחזיקי הריחיים הטוחנים דפה איז החרם הנ״ל אז זייא טארין ניט מאכין צו ווישען זיך קיין שום שותפות בעולם כלל וכלל רק כאו״א (כל אחד ואחד) זאל זיך מחזיק זיין הריחיים של עצמו און צו מאלין אבער ניט בשותפות עיינער מיט דעם אנדערין וכל מי שיעבור על גביעת גדר החרם הנ״ל אזי איז ער מוחרם ומנודה בכל תוקף הנידוי און עש זאל קיינעם ניט שאדין רק הכל יחול על ראש עובר לבדו ובלי שום ערבות א׳ (אחד) בעד חבירו כלל וכלל והשומע יונעם ומעכ״ט י״ה זין אלול תקפ״ג לפ״ק.

כפי שאנו רואים מן התוכן התגוננה הקהילה כנגד עשיית יד־אחת (קארטל) של הטוחנים, שהתכוונו לעשוק את הציבור. הקהלה אפילו איימה בחרם על עשיית קארטלים.

לא ברור מן הנוסח מה היו הסיבות שגרמו לאנשי הקהל לנקוט בצעד זה: האם היו אלה סיבות צדדיות, או שהדאגה האמיתית לטובת הכלל הצריכה את פעולתם. במקרים רבים הסדירה הקהילה את החיים הכלכליים של היהודים בפרוז׳אני. מחוץ לדוגמה המובאת לעיל, המראה כיצד מגינה הקהילה על הציבור בפני הטוחנים, המבקשים להעלות את דמי הטחינה, יש לפנינו עוד מקרה אופייני ביותר. בשנת תרי״א (1851) ביקשה הקהילה להסדיר את מסחר התבואה. מחירי התבואה האמירו ("... אשר היוקר הולך וחזק") והיה רעב בסביבה, וכך נראות אזהרות הקהל לפי הפרוטוקול:

"...שלא לקנות שום תבואה משוק על מסחור הן דגן ושעורים וש״ש (שבולת-שועל) וגריקע מכל הדברים הנעשה מהם אוכל... ולא ירום איש רגלו לרוץ בקצה הרחובות מחוץ לעיר לקנות התבואה מאותן המובילים תבואה ליומא דשוקא למכור עד אשר יוקב השער להמקחים..."

בדרך זו ביקשו אנשי הקהל לעצור בעד העלאת המחירים. בנוסף לצעד זה קיימת גם אזהרה שלא להוציא תבואה מחוץ לעיר, כי בדרך זו היה גובר הרעב והמחירים היו מאמירים עוד יותר.

מאותה שנה תרי״א קיים פרוטוקול נוסף, שבו נידון מצבה של הקהלה. מתברר, כי המצב הכספי הולך ומחמיר. המסים של האקציז (בלו) על יי״ש, שהיו שייכות לקהל, לא הביאו הכנסות ניכרות (כנזכר בפרוטוקולים קודמים), והנה מתקיימים מכרזים "טארגאס" (ליציטאציה) בגרודנה על הזכות לזכות בחכירת המסים ("אדקופ קאנטהאר") לתקופה נוספת. חשובי העיר החליטו לשלוח את הגביר יצחק אייזיק גאלדבערג לגרודנה, כדי

שיחכור את המסים ("האדקופ קאנטהאר"). מאוחר יותר מקיימת הקהלה תחרות, ומי שמשלם את הסכום הגדול ביותר הוא הזוכה בה. הדבר החשוב ביותר בפרוטוקול היא ההערה:

"... ובאם שלא יעלה בידם העסק הנ"ל לקבל על שם הגביר הנ"ל ויקבלו העסק מהקאנטהאר אנשים זרים מעיר אחרת לזאת נתגדרים בגדר התקשרות המועיל לד"ת... וקבלנו ע"ע (על עצמנו)... שלא לשתות יי"ש ולקבל יי"ש על שיינק מיד האדקופציק אחר אם לא עפ"י רצון רוב בעלי אסיפה..." פירוש הדבר, כי אנשי הקהל קוראים להחרים את החוכרים הזרים, אשר יחכרו את האקציז של פרוז'אני. החכירה נפלה אמנם לידים זרות והחרם בוצע למעשה, כפי שנראה מן הפרוטוקול הבא, שנרשם מאוחר יותר. באותו פרוטוקול מוסיפים האלופים, שלא ישכירו בתים לאותם מסיגי הגבול ("אדקופציקעס"), לצרכי בתי-מרזח ולא יקבלו מהם בתי-מרזח לחכירה.

אנו מוצאים בפנקס ידיעות מענינות על מקורות ההכנסה של הקהלה בפרוז'אני. כאן, בדומה לקהילות אחרות הונהגו מסי מצרכים ("קאראבקעס"). בפנקס נזכרים ה"קאראבקעס" של נרות, בשר ולחם. חסרים מספרים על ההכנסות של כל קאראבקע לחוד. יש דין וחשבון אחד משנת תקפ"ז (1827) של הכנסות ה"קאראבקע" של הלחם. היתה שנה יוצאת מן הכלל. השלטונות הטילו מסים גדולים על מחזיקי בתי-מרזח בפרוז'אני. אלו פנו לקהילה, שתסייע בידם בעת צרתם. מנהיגי הקהילה החליטו לבוא לקראתם. הם החליטו, כי יש הכרח למסור בחכירה את תיבת הלחם (ברויט קאראבקע), כדי לגייס את הסכומים הדרושי למחזיקי בתי-מרזח. תיבת הלחם נמסרה חכירה, ובסוף הפנקס אנו מוצאים דין וחשבון לאותה שנה. מן הדין וחשבון מתברר, כי תיבת הלחם הכניסה 97 רובל לחודש, ז.א. (כפי שרשום באותו פרוטוקול) 1164 רובל כסף בשנה. זהו המקרה האחד הרשום בפנקס של הקהילה בפרוז'אני המראה, כיצד סייעו אלופי הקהילה בידה של קבוצה אחת בסכום זה. משמע, כי מחזיקי בתי-המרזח נמנו עם בעלי הבתים החשובים שזכו לתמיכת הקהל.

בשנים כתיקונן היתה הקהילה עצמה עוסקת בתיבת הלחם, כפי שמוכיח הפרוטוקול משנת 1825. "...לזאת מוכרחים היינו להחכיר תיבת הלחם דפה על להבא היינו מר"ח (ראש חודש) אדר תקפ"ואוו עד ר"ח אדר תקפ"זין אשר נגדרה מכבר רק לצורך סילוקי המסים המגיע מנפשות לבד..."זאת אומרת; לפיכך היינו מוכרחים למסור את תיבת הלחם בחכירה לתקופה הבאה (תקפ"ו -תקפ"ז) שנועדה לכתחלה לתשלום מס הגולגולת. בסוף הפרוטוקול הזה הוטבע החותם של הקהילה, וזהו המקרה היחיד של הטבעת החותם בכל הפנקס. ולשם הסבר חשיבות ההחלטה נאמר בפירוש: "וליתר תוקף לכל הנ"ל הונח חותם הקהל דפה יצ"ו". כפי שנראה מן הקטע שלעיל היו משמשות הכנסות אלה לתשלומי מסים לשלטונות.

המס (קאראבקע) על נרות הונהג אצלנו בפרוז'אני בשנת 1845 (כפי שמעיד הפרוטוקול בדף ל"ח). כפי שמוסר כותב הפרוטוקול גדל המחסור בשנה זו, מספר העניים הלך ורב, והקהילה החליטה להנהיג מס כללי על נרות (1).

עבור נרות שהוכנו למכירה היה שיעור המס שלושה גולדן לפוד (כששה עשר קילוגראם בערך). על נרות לשימוש עצמי — שני גולדן, וגולדן אחד עבור נרות רוסיים.

הפנקס אינו מזכיר אף פעם כמה הכניס מס הנרות, לעומת זאת מצאנו דיווח שנשלח למשרדי הפלך, כי בשנת 1868, היו הכנסותיו של מס הנרות 659 רובל. קשה לשער כמה הכניסו המסים (קאראבקעס) האחרים בגלל חסרון ידיעות.

עובדה אחרת מענינת נזכרת בפנקס המתארת כיצד נמסרו ה"קאראבקעס" לחכירה. כבר בפרוטוקולים הראשונים מסופר, כי פרנסי הקהל החליטו, כי מהיום והלאה לא ימסרו בחכירה את ה"קאראבקעס", עד שלא יכריזו שלוש פעמים בבית המדרש דמי החכירה אשר מגישי ההצעות מוכנים לשלם. בפנקס חסרות ידיעות, כיצד נמסרו ה"קאראבקעס" לחכירה. אפשר לשער, כי את החכירה היו מקבלים באמצעות הסדרים "משפחתיים", התקיפים — הנגידים של העיירה, שנהגו ביד חזקה. על כך מעיד הפסוק בפרוטוקול "יהיה מה שיהיה", שפירושו, כי הפרנסים ציפו להתנגדות מצד כל שהוא, אשר התנגד לתקנה החדשה. הסיבה נבעה מן האינטרסים הכספיים של הקהילה. היה על הקהילה לשאת בעולם של מסים שונים, אשר השלטונות הטילו עליה. האמצעי היחיד לקבל סכומים גדולים יותר היה מסירת ה"קאראבקעס" לחכירה בדרך של מכרזים.

הצרה החשובה השנייה, שהטרידה את פרנסי הקהלה, היתה הגיוסים לצבא. כך הוחלט בשנת תקצ"ג (1833) לאסוף נדבות לטובת חיילים, שנלקחו לצבא "למען הכלל", כדי שיוכלו לפדות עצמם אצל הממונים עליהם ולשמור על מצוות הדת. את הנדבות אספו בחתונות, ברית מילה, בתשלומים חדשיים ובנדבות סתם, כפי שניתן לראות מן הפרוטוקול הבא:

"להיות כי נבהלה עצמנו לפי שאול מאתנו ח"מ (חתומי מטה) במאמר החישו נא ממעייני הישועה כאשר שמענו כן ראינו מכתבי מצוקי הנפש ונכאי הרוח המה א"ח (אנשי חייל) פודאי נפשות כבירים מדיירי עירנו, אשר הלכו חשכים ואין נוגה להם ושמו נפשם בכפם לקבל ע"ע (על עצמם) עבודת המלך בהמשל ופחד עבור הכלל והן המה המוצקים בפגעי הזמן ואין בידם מאומה במה להחיות את נפשם ולהפדות ממושלי התפקודה המושלים בגופם בכדי לקיים חוקי הד"ת ומודעת לכל כי מידינו היתה זאת להם ומהראוי לחוס על נפשם בחמלה רבה להיותנו מסובלים בפרץ וצווה דכזאת ולתמוך ידי הרשים והדלים דכאלו לזאת גמרנו אומר ויקם על כלל תושבי עירנו והישובים לבל יפול ארצה הקביעות אשר קצבנו ע"פ הסכם האלופים הקהל וברצון כמה ב"ב חשובים לחזק ידים רפות ולאמץ ברכים כושלות תקוני סובלי המעמס המבוארים למטה בפרטיהן ואלו הן האופנים בביאור..."

הפרוטוקול הזה עוסק במצבם של אלה שהלכו "לשרות המלכות עבור הכלל". הם סובלים מאד וראשי הקהל מסבירים, כי הם אלה שגרמו לכך, לפיכך הם מקבלים החלטות שמטרתן לעזור ולחזק את הסובלים. הפנקס מפרט את הדרכים של אוסף כספים למען החיילים שנמסרו למלכות.

כאשר נמסר חייל לצבא היה פודה בדרך זו את כל קרוביו, שלא יופיעו ברשימות המועמדים האחרים לגיוס לצבא. אך היו מקרים רבים, כאשר ראשי הקהל היו שוכחים, כי פלוני בן פלוני כבר נמסר לצבא, והיו מכניסים לרשימות את אחיו או קרוביו. מקרים כאלה היו רושמים בפנקס לזכרון, כדי שלא יישנו יותר. מקרה דומה מופיע בפרוטוקול משנת 1842.

"רשום בכתב אמת בעט סופר ועופרת להיות לעדות ולזכרון ולהודיע בדבר האנ"ח אשר ניתן לעבודת המלך בשנת תר"ב 1842 למספרם הבחור כמ"ר זוסמאן בן הר"ר

חנוך בערעשטיצקי עפ"י אצערעד ארצאסטאק ב׳ מנומר 1 ופדה את נפשות אחיו היינו הר"ר חיים ואחיו הר"ר יודיל בני הר"ר חנוך הנ"ל להר"ר חיים הנ"ל יש שני בנים אשר נולדו אחר הרעוויזיע משנת 1834 למספרם הנקובים בשמותם א׳ הבחור יצחק משה והשני יהודא ישיה ומהראוי לחוס עליהם ולפדות את נפשם ג"כ שיהיו פטורים מאצערעדין מחמת דודם זוסמאן הנ"ל גלל כן גדרנו אומר ויקם אשר כל זמן אשר יהי(ה) האיזקאזקע ישנה דכעת עד אשר יהי(ה) רעוויזיע חדשה אינו רשאי שום אדם לעשות להם עולה לכתוב אותם אצל בני אדם אחרים אף בני משפחתו בנומר אחר זולת אצל אביהם הנ"ל הר"ר חיים באיזקעזקע חדשה ועד אשר יהי(ה) הרעוויזיע לא יהיו נכתבים כלל וכלל באצערעדין".

תוכן הפרוטוקול הזה הוא:

היות והבחור זוסמאן, בנו של חנוך בערעסטיצקי גוייס לצבא, הרי פדה בכך את בני משפחתו כולם. והיות ואצל אחיו נולדו שני בנים, אסור למי שהוא לגרום להם עוולה ולרשום אותם במספר אחר ברשימת התושבים ("איזקאזקע") וכל זמן שלא תהיה רביזיה חדשה, אסור לכלול את שמותיהם בין חייבי הגיוס.

הקהל היה גם משחרר את הוריו של המגוייס ממסים. וכך מסופר הפרוטוקול משנת תר"ה (1845), על יהודי אחד ר" יצחק, שמשחררים אותו מתשלום מסים במשך עשר שנים, אך אינו משוחרר מתשלום דמי ה"קאראבקעס", משום ש"אינו יכול לפרוש מדרכי הציבור".

בידיהם של זקני הקהל ומאוחר יותר ידי הנציגים ("דעפוטאטין") היה מוטל גורלו של כל יהודי. אם מי שהוא חטא מיד הועמד במקום הראשון של "איזקאזקע" והיה חייב ללכת לצבא. אם מי שהוא בא בטענות ומענות, וטענותיו נבדקו ונמצאו נכונות, היו מוציאים את שמו מן הרשימה, ובמקומו הלך הבא אחריו בתור.

בסוף הפנקס מצויים תיאורים של כמה מקרים של "מוכת עץ". מסופר על תאונות שאירעו לילדות קטנות, ויש חשש שעל ידי כך איבדו את בתוליהן. הנוסח של רישום "להיות לזכרון" במקרה זה נראה כך:

"להיות לזכרון איך שהתרחש שנפלה הילדה מ׳ ריבל בת מ׳ שמעון ב"ר אביגדור על הגב המטה בעת אשר קפצה ממטה למטה והוכתה באותה(ו) מקום והכותונות שלה היה מלוכלך בדם יש חשש אולי נאבדו בתוליה כ"ז (כל זה) הגיד(ה) אמה מ׳ גיטל וזה היה בליל ש"ק י׳ תמוז תרכ"ט".

או מקרה שני:

"להיות לזכרון איך שהתרחש בקיץ העבר שנת תרכ"ח שהי׳ הבתולה של מרת אסתר ריבל בריחיים שלי והוכתה ע"י ערל אחד במדה באותו מקום ויצתה ממנה דם הרבה באותו מקום ויכול להיות שאבדה בתולי׳ כ"ז הגיד אבי׳ מו"ה שלמה חיים ב"ר מרדכי אהרן ביום ב׳ י"א שבת (שבט) שנת תרכ"ח לפ"ק פה פרוזנא".

בפנקס קהילת פרוז׳אני מצויים ארבעה עשר מקרים דומים. כולם אירעו במשך עשר שנים רצופות, וקשה לקבוע, אם הרישום הוא כרונולוגי, או שכל המקרים האלה נרשמו מאוחר יותר בדפים האחרונים של הפנקס.

כל הדברים שהובאו במאמר זה נוגעים לענינים החשובים ביותר בחייהם של יהודי פרוז׳אני. אך יש עוד פרוטוקולים רבים הנוגעים לענינים אישיים, לשטרי חוב שלא נפרעו, עניני נכסי דלא ניידי וכדומה.

בין היתר אנו מוצאים תרגום של כתב שנעשה עם סוחר מקומי מיכאל בירנבוים. האחרון פנה לקהלה, כדי שישחררו אותו מלהיות חבר במעמד של העירוניים ("מיעשטשאנסקאיע אבשטשאסטווא") כי בכוונתו להיות סוחר של הגילדה הראשונה (המעמד העליון של הסוחרים). הקהילה נתנה לו את הכתב המבוקש בתנאי שימשיך לשלם את מסי הקהילה.
מקום חשוב בפנקס תופסים החיים הדתיים של הקהילה. כמה מן הפרוטוקולים עוסקים בקביעת משכורת הרב והדיינים. קיימות תקנות המסדירות את היחסים שבין בתי מדרשות חדשים לבין בית הכנסת הישן והגדול וכדומה.
כדאי להעיר, כי סופרי הפנקס (בדומה לכל הפנקסים האחרים) חוטאים לפעמים קרובות כלפי הדקדוק והסגנון של הלשון. לעומת זאת אופייני נוסח המליצה, אשר בלעדיו לא ייתכנו הרישומים הפרוטוקולים. לפעמים קרובות טובעים גופי הענינים בתוך המליצות, הרבות. (1)

הערה:

1. למרות שמ"קאראבקע" של הנרות ("סוועטשנאי = סבאר") הותקן בשנת 1845 על ידי הממשלה הרוסית לצרכים הבלעדיים של בתי הספר היהודיים ("קאזאניע יעווריסקיע אוטשילישטשא"), לא ידעו על כך, כנראה, ראשי הקהל בפרוז'אני, והם הקדישו את הכנסות ה"קאראבקע" של הנרות ("סוועטשנאיסבאר") לטובת הקהילה גופא.

רחוב הנגידים (פאצעוויטשא)

ג. אורינסקי

תעודה על מגפת החלירע בפרוז׳אנה

בין הדפים של פנקס הקהילה בפרוז׳אני נמצא פנקס קטן של שמונה עמודים. על העמוד הראשון של הפנקס כתוב:

עלה במוסכם כולנו להעמיד חסד ד׳ לעינינו עכ״פ (על כל פנים) מהיום עד משך ארבעה שבועות אחר שתפסוק אי״ה (אם ירצה השם) החלירע ר״ל (רחמנא לצלן) וח״ו (וחס ושלום) לייחס למקרה לומר כי בתים המלאים כל טוב, ונקיים מכל חלאה וזוהמא, ומקוטרים מור ולבונה או מכל אבקת רוכל, ובתי המשקאות הריחנים, בטוחים מזה, אל נא נכחש בחסד עליון, כי אפילו מחיצה של ברזל איננה מפסקת בעד הקצף ר״ל, כי תועבת ד׳ כדברים האלה. רק נכיר טובת ד׳ עלינו ובכל מאודנו נשחד אותו מטובו אשר החיינו וקימנו לזמן הזה. כי ממנו הכל ומידו נתנו לו. וגמרנו בלבנו לתת איש איש כפרו מהים גם כופר נפשות ביתו, איש איש כמתנת ידו ולפי הברכה אשר ברכו ד׳ בכל שבוע ושבוע עד כלות משך ארבעה שבועות והעמדו עשרה אנשים מובחרים אשר בחר בהם הרב ד״ק (דקהלתנו) להיות עומדים על משמרתם בתחינה ובקשה ובנפש שפוכה, לשכך החימה אשר ניתכה, ולעסוק בתורה המגינה ומצלי בעידן בריתחא כפי הסדר אשר סדרו לנו קדמוננו לעמוד בפרץ בעדינו להשיב חמתו מהשחית, ועלינו למלאות מחסורם וטרף חוקם כאשר קצב להם הרב ד״ק, גם העמדנו אנשים שיהיו מוכנים ועומדים בהצלה הנהוגה להציל בקרוב אל שום איש ח״ו דבר רע, ולתת לעניים ולאביונים המדוכאים בחלים לסעדם על ערש דוי להשיב נפשם, גם נפקח אי״ה עינינו על העניים העטופים ברעב אשר עד הנה היו בהעלמת עין מהם, לעורר עליהם רחמים, ובזכות זה ירחמו עלינו מן השמים לחיים להבדילנו ולרחם על פליטתנו, ויאמר ד׳ למלאך המשחית הרף ידיך, יפן אלינו ברחמים ויקרא הסירותי מחלה מקרבך, כל מחלה לא אשים עליך, אני ד׳ רופאך יהיו בתינו שלו מפחד, ששון ושמחה ישיגו, יגון ואנחה אחור יסוגו, עינינו תחזינה ביאת שילה, ארמון על משפטו והיכל על תילו אכי״ר (אמן כן יהי רצון).

לשם אוסף כספים לצרכים, כפי שפרטו במסמך שלפנינו, הוקמה החברה. בעמודים הבאים של הפנקס אנו מוצאים רשימה מפורטת עם שמות המנדבים בכל שבוע ושבוע בצירוף רשימה מפורטת של ההוצאות.

ואופייני הדבר, שבשעת קביעת מטרות החברה תואר בלשון מליצה מחסורם של העניים, הזקוקים לעזרה והנה מוצאים אנו ברשימת ההוצאות את ר׳ זלמן חיט, אשר קיבל בעד כל ארבעת השבועות שלשה גילדן עם עשרים גרושים ״בעד הוועכטע״, — בעד השמירה אצל החולים. עוד יהודי, ר׳ אביגדור חיט, קיבל בעד כל אותם הימים שנים עשר גרושים. כל הכסף הנותר, ששיעורו הגיע למאתיים גולדן חולק בין הרב המגיד, בין הלומדים בבית המדרש, ״להמצלים״, ופעם אחת לאלמוני ״לידוע ע״פ הרב״.

התאריך חסר בפנקס. לפי רשימת המנדבים קבענו, כי הדבר אירע לפני ארבעה דורות. השווינו גם את רשימת המתים עם הרשומות של ״ספר החיים״, וקבענו, כי מספר המתים בשנת תקצ״א (1831) הגיע לשמונים ותשעה, לעומת המספרים שבין עשרים לבין ארבעים מתים בשנה, לפני המועד הזה ולאחריו.

יש לכן להניח, כי זמנה של התעודה הוא משנת 1831, ובאותה שנה היתה בפרוז׳אני מגפת החלירע. (1)

מ. וו.
פריבילגיות

אחת התעודות במשרדו של הגנראל־גוברנאטור בוילנה (1) מוסרת, כיצד בעירית פרוז׳אני נמצאות פריבילגיות, שהוענקו לעיר זו, בידי המלכים הפולניים: המלכה אננה יאגללונקא, ואושרו גם בידי זיגמונט השלישי, ביום 6 במאי 1589: יאן קאזימיר — משנת 1649: מיכאל — משנת 1669: יאן השלישי — משנת 1683: אווגוסט השלישי — משנת 1748: וסטאניסלב אווגוסט — משנת 1776. על תוכנן של הפריבילגיות לא נמסר דבר (2).

על הפריבילגיות האלה אנו מוצאים ב״תעודות הועדה הוילנאית לבירור מסמכים עתיקים״ (3) כדלקמן: ״...פריבילגיה על הענקת זכויות מאגדבורג בידי המלך הפולני זיגמונט השלישי לעיר פרוז׳אני בשנת 1589. הפריבילגיה הוענקה בהשתדלותה של דודתו, המלכה אננה, ואושרה לאחר מכן בידי המלכים הפולנים: וולאדיסלב הרביעי, יאן קאזימיר, מיכאל ווישניבצקי, יאן השלישי ואווגוסט השלישי״.

אין המסמכים האלה מצויים בעירנו. יתכן שהוצאו לרוסיה, יחד עם כל הארכיון העירוני, בתחילתה של מלחמת העולם הראשונה.

לעומת זה נשתמר בעירנו מיסמך, (שהומצא לידנו על ידי פ. גאלובאוויטש) המוסר את התוכן המלא של פריבילגיה, שהוענקה ליהודי פרוז׳אני בשנת 1644 בידי וולאדיסלב הרביעי, ואושרה מאוחר יותר בידי יאן קאזימיר בשנת 1650 ויאן השלישי בשנת 1677. המיסמך הוא תרגום רוסי מפולנית — קטע מן הרשומות במשרד הפלך (וואיעוואודסטווא) בבריסק. אנו מביאים בזה את הנוסח המלא, מתורגם מן התרגום הרוסי:

״מתורגם מפולנית, לפי פקודת הוד מלכותו, שליט יחיד של כל רוסיה, קטע מתוך הדפתראות של פלך (וואיעוואודסטווא) בריסק. בשנת 1679 להולדת הנוצרי, ביום החמישה עשר ליוני, לפני, זיגמונט קאזימיר יאנאווסקי, פאדטשאשי של סמולנסק, סגן־סטאראסטא בבריסק, הופיעו אישית מרדכי בן שמואל וזאוול (זיינוול) בן הילל, ה״סטאראסטעס״ היהודיים של העיר של הוד מלכותו, פרוז׳אני, והגישו לי את הפריבילגיה של הוד מלכותו הכתובה על גוויל, בענין המוסבר להלן שניתנה ליהודי הקהל בפרוז׳אני והשייכת להם, כדי לרשום בפנקסים של בריסק, עם התוכן דלקמן: יאן השלישי, בחסד עליון קיסר (מלך) פולין, נסיך גדול של ליטא, רייסן, פרוסיה, סאמאגיטן, מאזוביה, קייב, אינפלאנט, פודוליה, פודלסיה, סמולנק, סברסק וטשרניהוב, מודיעים בכתב זה לכל אחד, הראוי לו לדעת, כולם בכלל ולכל אחד בפרט: הוגש לפנינו כתב אישור, כתוב על גוויל, של הוד מלכותו שמלך לפנינו, יאן קאזימיר, שנתן ליהודי פרוז׳אני רשות למסחר, מלאכה, (החזקת) מגרשים ובתים, הנמצאים בעירנו פרוז׳אני, והוגשה לנו על ידי כמה חברים של מועצת הפקידים שלנו בקשה, שהוצגה על ידי אברהם בן־יצחק, יהודי מפרוז׳אני, בשם כל יהודי פרוז׳אני, פריבילגיה זו על סעיפיה,

חלקיה ופרטיה, כדי לאשרה ולחזקה בכל סמכותנו המלכותית ואשר תוכנה הוא כדלקמן: יאן קאזימיר, בחסד עליון, קיסר (מלך) פולין, נסיך גדול של ליטא, רייסען, פרוסיה, סאמאגיסטן, מזוביה, אינפלאנט, סמולנסק, טשרניהוב, גם מלך שבדיה, גוטים, וונדלים, מודיעים בכתב זה שלנו לכל מי שראוי לו לדעת: הוצגה לפנינו פריבילגיה של הוד מלכותו אחינו, זכרו לברכה, אשר נתן ליהודי פרוז׳אני בדבר מסחר חופשי ומלאכה, (החזקת) מגרשים ובתים, הנמצאים בעירנו פרוז׳אני. והוגשה לנו בקשה על ידי כמה מחברי המועצה של פקידי החצר בשם יהודי פרוז׳אני, הנקובים לעיל, לאשר ולקיים את הפריבילגיה הזו, עם סמכותנו המלכותית, אשר תוכנה הוא כדלקמן: וולאדיסלב בחסד עליון קיסר (מלך) פולין, נסיך גדול של ליטא וכולי וכולי, מודיעים בכתב זה שלנו לכל מי שראוי לו לדעת, הגם שאנו, קיימנו ואישרנו את הפריביליגיה הכללית שלנו, שניתנה על ידי אלה שקדמו לנו ועל ידי הוד מלכותו אבינו, זיגמונט השלישי, זכרו לברכה, לנתינים היהודים של הנסיכות הליטאית, המתגוררים בערים ובעיירות, על כל הזכויות, הפריבילגיות, רשות (להחזקת) בתים ומגרשים ולהתגורר בהם, רשות למסחר חופשי וסחר בסחורות שונות, חנויות פומביות, קרקעות לקבורת מתים, מלאכה, בתי־מרזח וכל אמצעי־מחיה, ולכן, בהסכם לבקשתם של יהודי פרוז׳אני, ולפי השתדלותם של חברי מועצת הפקידים של חצרנו, שהיו אתנו באותו מעמד, ואשר הוגשה לנו בעיר הנקובה פרוז׳אני, הנמצאת בפלך (וואיעוואודסטווא) בריסק, הרשינו, ובגילוי דעת מלכותי זה אנו מרשים ליהודים: לקנות בתים, מגרשים, בככר השוק וברחובות הסמוכים, כמו כן (לקנות) גני פירות, קרקע לחרישה, כרי דשא, בתים הדרושים להם לבנין, למגורים, בתי משרפות שיכר לייצור מי־דבש, ולמכור בסיטונות ובקמעונות בבתים שלהם או בבתים שכורים, להחזיק בבתי מרזח, בתנאי שישלמו לאוצר המלוכה מדי שנה, לפי רשימת האינבנטאר, לא יותר משש מאות גולדן, לסחור בסחורות שונות, להחזיק חנויות פומביות בככר השוק ובבתים, לסחור במידות האורך והמשקל, ולעסוק במלאכות שונות, לקנות בהמות בשוק ולמכור בשר בבתי המטבחים שנבנו על ידם, ולא לשלם ארנונות ומסים אחרים, ולהשתמש בכל ההנחות המפורטות בפריבילגיה שלנו, לקנות צרכי־מחיה, (ולרכוש) במיוחד מגרשים שייראו בעיניהם כמתאימים לבנין בית כנסת, רק בתנאי שבית הכנסת לא יהיה דומה בחיצוניותו לכנסיה קתולית. אם לפי רצון האל, במקרה כל שהוא, יישרף בית הכנסת שנבנה על ידם, רשאים הם באותו מקום, או במקום אחר שימצאו למתאים, לבנות בית כנסת חדש. את בית הכנסת הישן רשאים הם לתקן. הם רשאים לרכוש מגרשים לבית עלמין לקבור את מתיהם, ולפי ראות עיניהם להקים במקום מבנים וגדר, ולא לשלם על כך שום מסים. אך על הבתים, המגרשים, הגנים, קרקע החרישה וכרי הדשא שרכשו לפי רצונם החופשי, ישלמו מסים רגילים לאחוזה שלנו בפרוז׳אנה ולא במקום אחר. במיוחד חייבים האנשים להתדיין, לא בבתי משפט, לא לפני הסטאראסטא שבפרוז׳אנה, זה שמכהן כיום וזה שיבוא מאוחר יותר, או לפני סגנו. והיהודים רשאים, לפי הזכות המגיעה להם לערער לפנינו או לפני בית דיננו. בדומה לתושבים אחרים רשאים היהודים להחזיק משקלות. הם רשאים להשתמש באחו הציבורי כדי לרעות את בהמתם, וניתנת להם כניסה חופשית לערבה (פושטשא) הפרוזנאית, יחד

עם התושבים האחרים, ועליהם לקיים את אותן ההתחיבויות לגבי הערבה, כפי שעושים התושבים האחרים, עם כל ההנחות והחרויות הקהלתיות, שניתנו ושהוענקו בכתב־גלוי זה במיוחד ליהודי פרוז׳אני, הזכאים להשתמש, ללא כל הפרעות, הן מצד הסטאראסטא (קצין המחוז) שלנו הנוכחי וזה שעתיד לבוא, והן מצדם של תושבי המקום, אנו מאשרים כל זאת וחותמים במו ידינו, וצווינו לצרף את החותם של הנסיכות הליטאית הגדולה. ניתן בוורשה, ביום העשרים לחודש דצמבר בשנת 1644 להולדת הנוצרי. חמש עשרה שנים למלכותנו בפולין וחמש עשרה שנים למלכותנו בשבדיה. לכתב הגלוי הזה צורף החותם הקטן יותר של הנסיכות הליטאית הגדולה והחתימה במלים: וולאדיסלב מלך, פראנץ איסאיקובסקי (עד)רפרנדאר (סוכן) וסופר הנסיכות הליטאית הגדולה. אנחנו, המלך חוזרים, לפי השתדלות חברי המועצה ובהסכם עם הבקשה המוצדקת של היהודים האמורים, מסכימים בחסדנו מקיימים, מאשרים, מחזקים עם סמכותנו המלכותית את הפריבילגיה האמורה והמפורטת בזה של זכרו הברוך של הוד מלכותו, אחינו שקדם לנו, בכל הנקודות, החלקים והסעיפים, מחוץ לסעיף האחד האמור בנוגע לבית הכנסת, ואנו מחליטים כך: אל יעיזו היהודים לקנות עבור בית הכנסת שלהם מגרשים חדשים, ועליהם להסתפק במקום הישן. וליתר תוקף אנו חותמים במו ידינו וצווינו לצרף את החותם של הנסיכות הליטאית הגדולה. ניתן בוורשה, ביום 31 בדצמבר שנת 1650 להולדת הנוצרי, שנתים למלכותנו בפולין ושלוש שנים בשבדיה. יאן קאזימיר מלך. יאן דזשעווישא (עד), רעפרנדאר וסופר הנסיכות הליטאית הגדולה. אנו, המלך, חוזרים ומאשרים, לפי ההשתדלות של חברי המועצה ושל פקידים שלנו, מתוך הסכמה לבקשה המוצדקת, שהוגשה לנו על ידי אברהם בן יצחק, בשם כל יהודי פרוז׳אני את הפריבילגיה הזו לאותם היהודים לגבי כל מסחר, מגרשים, מבלי למלא התחיבויות המסים על המגרשים שמצווים עליהם בית הכנסת ובית העלמין, בכל הנקודות שלה, חלקיה וסעיפיה, אנו מאשרים, מחזקים, מקיימים ומאשררים שתוקף סמכותנו המלכותית. וליתן תוקף הכתב הזה אנו חותמים במו ידינו ומצווים לשים את החותם של הנסיכות הליטאית הגדולה. ניתן בוורשה, ביום 20 במרס בשנת 1677 להולדת הנוצרי. שלוש שנים למלכותנו על הפריבילגיה הזו, שהוא כתב האישור, חתום בידו של הוד מלכותו במלים אלה: יאן מלך, אשר הפריבילגיה, כתב האישור של הוד מלכותו, הוגשה על ידי מרדכי בן שמואל וזאוול (זיינוויל) בן הילל לשם רישום בפנקסים של בריסק, נתקבלה ונרשמה, ואשר עותק שלה, בהתאם עם הבקשה האמורה, אשר נתקבלה להחלטה, הוצאה למבקשים רשמית ביום 29 במאי 1830. עבור הנכונות עם הרשום בספרים ערב אני, טשעסלאב וויגאנאווסקי, סופר מבריסק. מספר 157. תורגם מפולנית (על־ידי) מזכיר הפלך אבראמוויטש״[4].

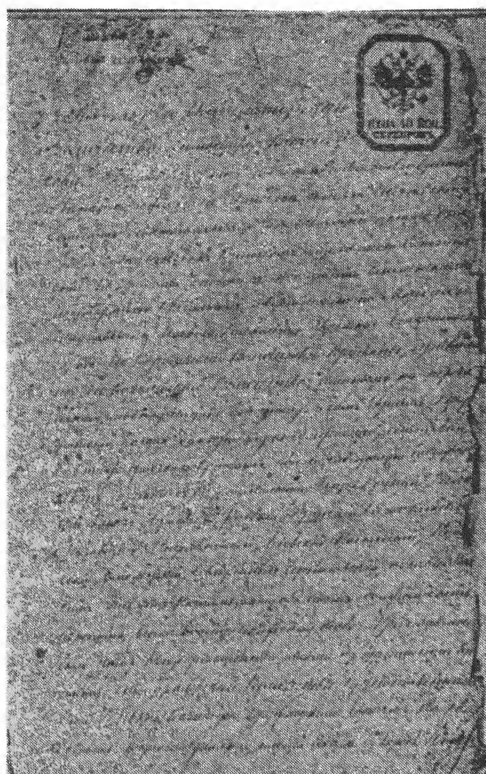
קיצור הפריבילגיה המובאה לעיל מופיע ב״תעודות הועדה הוילנאית״[5]. אך נאמר שם, כי הפריבילגיה אושרה על־ידי קאזימיר בשנת 1677 במקום 1650. אישורו של יאן השלישי משנת 1677 לא נזכרת בכלל. לעומת זאת הוסיפו, כי הפריבילגיה אושרה על ידי אווגוסט השני בשנת 1719.

לא ידוע לנו מנין שאב מחבר הרשימה ב״תעודות״ את ידיעותיו. מן המיסמך שאנו הבאנו לעיל, אין לראות זאת, הגם שהרישום הוא משנת 1830 ומובא קטע שלם של הדפתראות,

אשר הפריבילגיה נרשמה שם. אך יתכן כי הפריבילגיות הוצגו לרישום בפנקסים בשנת 1679, ומשום כך חסר האישור של אווגוסט השני, והמחבר לא השתמש במקורות אחרים של הארכיון הוילנאי.[1]

הערות:

1. הוצא מן הארכיון המלכותי בוילנה. ארכ.מס.1988/1840, שנים 1873 — 1880. התעודה מהווה עותק של דיווח של קצין משטרת פרוז׳אני (איספרווניק) לגנראל־גוברנאטור בוילנה משנת 1868 תחת הכותרת ״ידיעות על עיר המחוז פרוז׳אני״.
2. הרביזורים (הבודקים) אשר רשמו בשנת 1597 את האינבנטאר של מחוז קאברין (פורסם בכרך הארבעה־עשר של מסמכי הועדה הוילנאית. ע״ע 598,550) מזכירים: לאחר בואנו לפרוז׳אני הראה לנו הוואיט (ראה הישוב) יאן סטאווצקי ותושבי המקום 2 פריבילגיות על זכויות מאגדבורג שהוענקו לעיר. האחת של המלכה אנה, והשניה — אישורו של המלך זיגמונט השלישי, שניתן בורשה ביום 6 במאי 1589.
3. ״אקטי ווילענסקאי קאמיסיי דלא ראזבארא דרעווניך אקטאוו״, וילנה, 1871, כרך חמישי, ע׳ 426.
4. הנוסח המלא של הפריבילגיה שהובאה כאן פורסם פעמיים בכרך החמישי של ״תעודות הועדה הוילנאית״: פעם ראשונה בעמוד 208 בתאריך 1677 — 1679, ופעם שנייה בעמוד 247 מתאריך 1719. מחוץ לנוסח המלא קיים גם קיצור. באותו קיצור נפלה הטעות — במקום יאן השלישי, כפי שצריך היה להיות, רשום יאן קאזימיר.
5. כרך חמישי, עמוד 208.

(צילום עמוד ראשון של הפריבילגיה, תרגום רוסי)

ב. הקמת היישוב וצמיחת החיים היהודיים

נ. צוקערמאן

הקמת היישוב

העיר פרוז׳אני נמצאת בקו הרוחב הצפוני ′52°33 ובקו האורך המזרחי ′24°27 ושוכנת על הנהרות מוכא וויעץ, המתמזגים לנהר אחד מוחאביץ. במקום המיזוג הנהר רדוד מאד וזרמתו חלשה. בשטח של שנים עשר קילומטרים יורדים פני הנהר לא יותר מאשר שלושה מטרים (מ־155 עד 152), ז.א. שבכל קילומטר יורד גובה פני הנהר בעשרים וחמשה סנטימטרים. הבדל זה בגובה פני המים משווה לנהר ארשת של מים עומדים. אין גדות הנהר נשטפים במימיו. זרם המים חלש מכדי שיוכל לסחוב אתו חלק מן הגדות. בדרך זו אין למוחאביץ בכל הסביבה של פרוז׳אני גדות שנקרעו או שנשטפו על ידי המים. המצב הרדוד של הנהר (בזמן האחרון נעשתה רגולציה בחלקו העליון של הנהר) אינו מאפשר את ניקוזם של המים העומדים, אשר איזורנו עשיר בהם. כתוצאה מכך קיימות ועומדות ביצות, שהן אופייניות לכל אדמת פוליסיה.

הסביבה הקרובה של פרוז׳אני היא כיום מיוערת במידה מעטה. אם לא ניקח בחשבון את היערות הצעירים והדלילים שמסביב לעיר, אין יערות גדולים בראדיוס של עשרה קילומטרים. סביבת פרוז׳אני היא מישור אחד גדול, הנמשך לכמה קילומטרים מסביב וחשוף לעין. אי־שם מתרוממת הקרקע מעל לגובה הממוצע, שהוא 163 מטר מעל לגובה פני הים.

מראה הסביבה השתנה בהרבה במשך מאות השנים האחרונות. למסקנה זו אנו מגיעים על יסוד מיסמכים הנמצאים ברשותנו, ועל יסוד אגדות הרווחות בעיר.

השטח מסביב לפרוז׳אני היה מכוסה לפני מאות שנים ביערות עד, שנקראו ״הערבה הפרוז׳נאית״. עובדה זו מתאשרת במיסמך משנת 1644, כאשר יהודי פרוז׳אני קיבלו זכוינת מיוחדות מאת המלך וולאדיסלאב הרביעי (ראה עמוד 40). נאמר שם, כי היהודים זכאים לרעות את בהמתם ולהיכנס לתוך הערבה הפרוז׳נאית בדומה לתושבים האחרים של פרוז׳אני. בו בזמן עליהם לשאת בעול ההתחייבויות לגבי הערבה בדומה ללא־יהודים. הוכחה שנייה אנו מוצאים ב״רביזיה של הערבות ונדודי החיות״ של גריגאר וואללאוויטש משנת 1559 [1]. נאמר שם כי שרשרת היערות, הנמשכת מערבות פינסק, עוברת ״בין טאראקאן והאראדעץ וקאברין לערבות קאברין, ליד הרושאוואיא, בין קאברין ובין פרוז׳אני, מעל לנהר מוחאביץ — בין השדות והחצרות של תושבי שערעשעוו ודרך הכפר וויעשנא ועד לערבות של שערעשעוו וביאלאוועזש...״ וכך אנו מגיעים למסקנה, כי כל השטח מסביב לפרוז׳אני, שהוא כיום נקי מיערות, היה פעם מכוסה בערבה, אשר נעלמה לגמרי במשך הזמן.

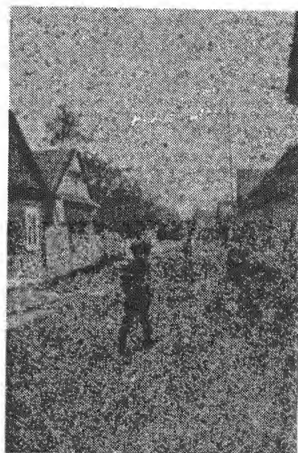
גם לגבי מקורות המים חלו שינויים בסביבה שלנו. נהר מוחאביץ היה לפני מאות שנים גדול יותר ושופע יותר מים. שנוי מסויים חל אפילו במאת השנים האחרונות. זקני העיר מספרים, לפי זכרונם, כי הנהר היה גדול יותר ועמוק יותר מאשר כיום. מתהלכות אגדות

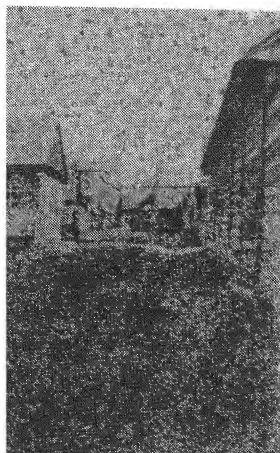
על גודלו של הנהר בעבר. אגדה אופיינית אחת מוסרת, כי המוחאביץ היה פעם נהר גדול מאד. בכל אביב, עם הפשרת השלגים בשדות, היה הנהר עובר על גדותיו ושוטף את כל הסביבה הקרובה. פעם אחת, מספרת האגדה, עברו בנהר פריצים (בעלי אחוזות). אחד הילדים נפל לנהר וטבע. מאותו זמן קיללו את הנהר והוא הולך ויבש משנה לשנה. על גודלו של הנהר אנו מוצאים אישור ב״רביזיה של האיקונומיה הקאברינית״[2]. נאמר שם, ״טחנות על הנהר מוחאביץ: מאחורי האחוזה — טחנה של אופן אחד; מאחורי העיר — טחנה של שני אופנים; מיל אחד נמוך מן העיר — טחנה של שני אופנים״. העובדה הזו מקבלת את אישורה הנוסף והמוסמך במיסמך היסטורי, המראה כיצד שונה גודלו של הנהר וכיצד שונה הרקע שלו. במיסמך של ה״מטריקה הליטאית״[3]. משנת 1473 מסופר, כי הנסיך איוואן סעמענאוויטש קאברינסקי נתן במתנה חלק משטחי האדמה שלו להקמת כנסיה בפרוז׳אני[4]. בין היתר הוא נותן במתנה אי שעל הנהר מוחאביץ. ״...ובתוספת לכך אנו נותנים גם אי בשם דובאווא שעל הנהר מוכא (מוחאביץ) לא רחוק מהכפר הנ״ל סלאנימצי, כדי שיוכל (הכומר) ליישב כמה נתינים. על האי צריכות להיות כמה ערמות שחת שיש להורידן...״

כיום נמצא הכפר סלאנימצי שלושה קילומטרים הרחק מן הנהר. אך הביצות הגדולות שבין סלאנימצי לבין הנהר מעידות, כי קודם לכן יכול היה להיות במקום הזה נהר; יש לכן לשער, כי המוחאביץ נחלק בסביבות סלאנימצי לשני זרועות נפרדות. על יד הכפר עברה הזרוע השמאלית של הנהר, ובמקום שנפגשו שני הזרועות נוצר האי דובאווע. את היעלמותה של הזרוע הימנית של הנהר יש לראות בצמצומו של הנהר, אשר קטן וזרועו השמאלית, קרוב יותר לכפר סלאנימצי, הפכה לביצה. בהיסטוריה של הנהרות קורים דברים דומים לפעמים קרובות.

מן העובדות שלעיל מתברר, כי המראה הנוכחי של הסביבה שלנו ושל הנופים הקרובים, אינו דומה לתמונה, אשר הסביבה שלנו הציגה לפני ארבע מאות או חמש מאות שנים. אך לא רק במראות הטבע שונתה הסביבה של פרוז׳אני. שונו גם הדרכים והמסילות, (שליאכן), אשר הובילו בשעתו לפרוז׳אני, ואשר איבדו כיום את חשיבותם. כיום פרוז׳אני רחוקה ממסילת הברזל ואינה ממלאת תפקיד חשוב בתחבורה. אחרת נראית העיר בפרספקטיבה מלפני מאות שנים. דרך רחוב הקצבים (יאטקע־גאס) של היום עברה מסילה, אשר הוליכה לוילנה דרך ראזשינאי. כאן, למשל, על מסילה זו, העבירו במאה השש־עשרה את ארונה של המלכה ברברה לבית ראזיוויל. המסילה החשובה השנייה הוליכה דרך רחוב סעלץ־ישן (אלט־סעלצער), שהיום קוראים לה רחוב ״מעשטשאנסקע״, למוסקבה. כאן עבר המלך ולאדיסלאוו הרביעי, ערב מלחמותיו של הקוזאקים באמצע המאה השבע־עשרה. במקום זה ניתנו הפריבילגיות (מגילות הזכויות), אשר אותו מלך העניק ליהודי פרוז׳אני (ראה עמוד 40). כאן עברו חלקים מצבאו של נפוליאון בדרכם למוסקבה, וכאן עברו פעמים רבות קיסרים רוסיים בדרכם לביאלובזש

או לוארשה. פרוז׳אני היתה צומת דרכים של רשת־תחבורה וקשרה נקודות חשובות, אשר מלאו תפקיד חשוב בהיסטוריה.

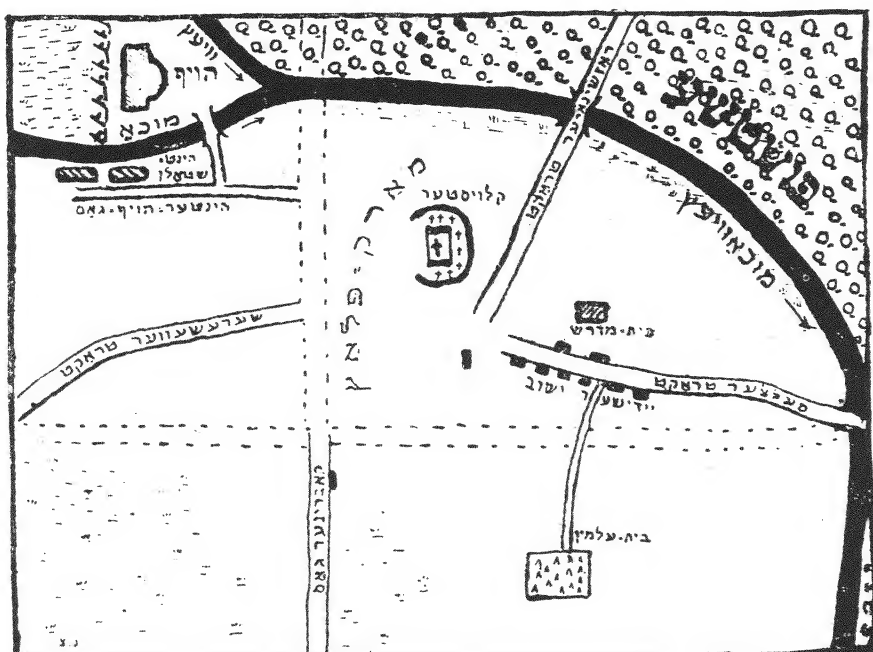

[המראה הנוכחי של רחוב סעלץ־ישן (אלט־סעלצער גאס)]

אם ננסה כעת לתאר לעצמנו את הסביבה שלנו בעבר הרחוק, נקבל תמונה כזו: השטח כולו, במעגל של קילומטרים רבים, היה מכוסה ביערות עד; האיזור לא היה מוגן ויכלו לשכון בתוכו כנופיות של שודדים, אשר התפרנסו משוד של עוברי־דרכים. בתוך יערות העד מפלס דרכו הנהר מוחאביץ הגדול והעמוק. דרך הנהר עוברות המסילות (שליאכן) של פרוז׳אני הפריהיסטורית. הדרך בערבה היתה קשה ולא בטוחה. לכן נוסדו לאורך הדרך, בכל ארבעים או חמישים קילומטרים, ישובים, כעין פונדקים בדרך. השטח שבין ישוב אחד למשנהו לא יכול היה להיות גדול יותר, כי דרך של 40 — 50 קילומטרים נחשבה למהלך של יום אחד. ישוב כזה, בנוסף לתפקידו כמקום מנוחה, היה צריך לשמש מחסה בשעת סכנה, כדי שהנוסע יהיה בטוח בחייו וברכושו. לכן נבחרו למקומות יישוב מקומות המוגנים בדרך הטבע. הרים ונהרות הקלו תמיד על הגנת המקום בשעת סכנה, כי הם מכבידים על הגישה החופשית של המתנפלים. מקומות מוגנים כאלה משכו תמיד אנשים נודדים, שביקשו להתישב בהם ולהקים גרעין לישוב המאוחר.
לפיכך אנו חייבים לחפש את הסיבות של הקמת הישוב שלנו במקומות מתאימים כאלה, אשר איפשרו לתושב הראשון של פרוז׳אני ״הפריהיסטורית״ להתגונן בשעת סכנה. כאמור לעיל שוכנת פרוז׳אני במקום, אשר מתמזגים בו שני הנהרות מוכא וויעץ. במפגש נוצר שטח אדמה בצורה של משולש, אשר ראשו פונה למזרח והוא מוקף

משלושת צדדיו מים. אם נקבל את ההשערה כי המוחאביץ היה גדול ועמוק, הבטיחו שני הנהרות מוכא וויעץ את המשולש משלושת צדדיו: צפון, דרום מזרח (ראה רישום בעמוד) וכך היה המקום מוגן משלושת צדדיו ומתאים ליישוב.
מחוץ להגנה הטבעית היה על התושבים לדאוג להגנתם הם. שהוקמו למטרה זו נעשו מן החמרים שנמצאו בסמוך בכמויות גדולות. באיזור שלנו נעשו כנראה הביצורים מעץ, שכן האיזור היה עשיר בעצים.

סקיצה של תכנית העיר במאה החמש־עשרה

התוכנית מורכבת ממקורות שונים של אותם הימים. הרחובות, שכבר היו בזמן ההוא, נרשמו בשמות של התקופה ההיא. הרחובות הראשיים כיום צויינו בנקודות.
כאן, במקום שסומן דרך־סעלץ, "דער סעלצער טראקט" מצוי רחוב "מעשטשאנסקע" או "אלט־סעלצער גאס". הרחוב "ראזשינאוער טראקט"נקרא היום רחוב הקצבים (יאטקע־גאס). דרך המלך לא עוברת כיום ברחוב הזה, אלא דרך הרחובות החדשים. הרחוב שמאחורי האחוזה "די הינטער הויף־גאס", היא לשעבר "זאדוורנאיא", מאוחר יותר "זאמקאווא" והיום "בודקיעוויטשא". הכנסיה שבסקיצה עמדה במקום שהיום שוכן בו "ראלניק". בית המדרש נמצא ב"שול־הויף" (חצר בית הכנסת) היום. בית העולם נשאר באותו מקום עד היום, ונמצא בתחום העיר. בימים ההם היה מחוץ לעיר.
התיבות המסומנות בשחור הן בתים של יהודים. האוכלוסיה הלא־יהודית התרכזה מסביב לאחוזה ולכנסיה,ובגלל מספרם הגדול לא צויינו בתוכנית.

בישוב היה מוכרח להיות חיל מזוין, אשר הוחזק בידי הנסיכים או המלכים, בעלי השטחים, ואשר היו מעונינים בבטחון הדרכים, כדי לגבות את מסי הגבולות ממעבר גשרים ודרכים. עלינו להניח, כי התושבים הראשונים, אשר התישבו במקום אשר עליו נמצאת פרוז׳אני, היו אנשי החצר, שהיו ברשותו של הנסיך. הישובים המבוצרים התפתחו מאוחר יותר לישובים גדולים והפכו לעיירות ולערים.

כדי לאשר את ההשערה הזו, כי הישוב הראשון הוקם במשולש שבין הנהרות מוכא וויעץ, היה עלינו לחפש שם את השרידים מהזמן הקדום ביותר. סימני ישוב כאלה יכולים להיות שרידים של בניינים, ולפחות ציונים בתעודות עתיקות, המעידים על כך. מה שנוגע לשרידי הישוב הראשון, לא נתגלו עד היום, וכנראה לא יתגלו גם בעתיד. יש להניח, כי הביצורים לא נעשו מאבנים או מלבנים, וממילא לא נשארו סימנים בולטים כל שהם. ההשערה שהובאה על ידינו יכולה, עם זאת, לקבל את אישורה בכמה עובדות שאנו מביאים להלן. הרחוב הנמשך מקביל לנהר מוכא והנושא כיום את השם ״בודקיעוויטשא״ נקרא קודם ״זאמקאווא״. יש להניח, כי הרחוב הוביל לחצר האחוזה ונקראה על שם הארמון. (זאמעק — בפולנית)

הוכחה שנייה של השערה זו מביא המיסמך שכבר הבאנו אותו מתוך ״המטריקה הליטאית״ משנת 1473: ״...האדמה שעל יד הכנסיה... מצד הרחוב הרחב, בדרך סעלץ, ומגיעה בקצה השני בנהר מוכא (מוחאביץ)... בצד אחד של הרחוב שמאחורי האחוזה, הנמשך ממאורות הכלבים ובצדה השני של בית הכנסת היהודי...״

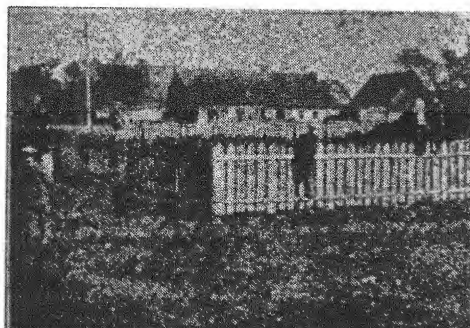
מתוך התיאור הזה מתברר, כי בין הנהר מוכא לבין הדרך העולה לסעלץ נמצאו מאורות כלבים, והרחוב נקרא הרחוב שמאחורי האחוזה. במקור נקרא הרחוב הזה בשם ״זאדווארנאיא״. זהו אותו רחוב האחוזה או הארמון (״זאמקאווא״), אשר החליף את שמו הבורוסי לשם פולני[5]. דבר זה מאשר עוד הפעם את השערתנו, כי זו היתה הדרך, שהוליכה לארמון, ואשר מסביבו הוקם מאוחר יותר הישוב.

יהודים התישבו כאן רק לאחר שהוקם הישוב. רובם של היהודים התפרנסו בימים ההם מבתי־מרזח וממלאכה, והביאו בכך תועלת לבעלי האחוזות. הישוב היהודי לא נכלל בתחום האחוזה, ולכן, השתדלו היהודים להתישב במקומות המוגנים על ידי הטבע. אך בו בזמן היה עליהם להתישב קרוב לדרכי המלך, שכן חלק מפרנסתם באה להם מן עוברי הדרכים. המקום הקדום ביותר, שבו התישבו יהודים, הוא הקטע שבין רחוב הקצבים (יאטקע־גאס) של היום הגובל עם המוחאביץ מצד אחד, ועם דרך סעלץ מצד שני (עיין בסקיצה). במקום זה הרגישו היהודים עצמם מוגנים מצד מערב על ידי הארמון ומצד מזרח וצפון על ידי הנהר. הצד הפתוח היחיד היה הדרך לסעלץ. נקודת ההגנה החשובה ביותר היה הנהר מוחאביץ, כי מעבר לנהר היתה נשקפת הסכנה הגדולה ביותר. מאחורי המוחאביץ היו יערות עד, אשר נמשכו עד ראזשינאי ומתוך היערות יכלו לבוא ההתנפלויות על היהודים.

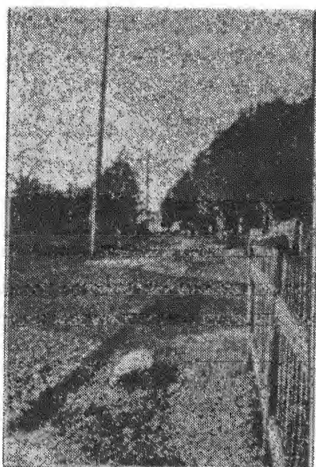
קטע אחד מן המסמך שהובא לעיל מוכיח, כי כאן נמצא הישוב היהודי הקדום. שם נזכר המקום שעליו עמד בית הכנסת, וכנראה זהו המקום, שעליו נמצא כיום חצר בית הכנסת (שולהויף).

והיות שבית הכנסת נמצא תמיד בקרבת המגורים היהודיים עלינו לראות במקום הזה את ראשיתו של הישוב היהודי.

וכך אנו מגיעים למסקנה, כי הישוב הלא־יהודי הקדום הוקם במשולש שבין הנהרות מוכא וויעץ. התושבים הראשונים היו מאנשי החצר והיו נתונים להגנתם של הנסיכים בעלי הקרקעות. ההתישבות המאוחרת של יהודים ושל לא־יהודים, התקיימה מסביב לדרכים וסמוך לארמון האחוזה. כך גדל הישוב עד שהפך לעיר.

צילום חצר בית הכנסת (שולהויף)

רח' בודקעוויטש

הערות:

1. "רעוויזיא פושטש אי פערעכאראוו זוויערינניך", וילנה, 1867, כפי שמובא לפי ס. וויסלאוך "ראזוואי גראניץ אי טעריטאריום פאוויאנטו קאברינקיעגא דא פאלאווי 16 וויעקו", וילנה, 1930.
2. "רעוויזיא קאברינסקאי עקאנאמיאי", וילנה, 1876, עמוד 209.
3. לפי מ. באלינסקי.
4. פרטים נוספים על מיסמך זה במאמר הבא.
5. ההשערה, כי השם "זאמקאווא" נובע מכך, שהרחוב היה סתום, כלומר שלא היה לו מוצא, ומשום כך היה כאילו סגור (זאמקניעטא בפולנית) לא מתקבלת על דעתנו.

מ. וואלאנסקי

שם העיר ותאריך ייסודה

אם רוצים אנו להסביר את שמו של יישוב כל שהוא, ואין בידינו מסמכים היסטוריים מתאימים, עלינו לפנות לאגדות העוברות מדור לדור, וללמוד מהן על פשר השם שניתן לישוב חדש.

האגדה הנפוצה ביותר על שמה של העיר פרוז׳אני היא: לפני שנים רבות היה השטח שעליו הוקמה העיר ריק ושומם. בין הביצות הרבות שכיסו את האיזור זרם הנהר מוחאביץ. פעם עברה בסביבה ״פריצה״ (בעלת אחוזות) שהחזיקה בחיקה ילד קטן. משהגיעה לנהר קפץ נחש מן המים, חטף מידה את התינוק ובלע אותו. לזכרו של הילד הקימה האם במקום כנסיה. הכנסיה משכה אליה מתפללים, ואט אט הוקם במקום הישוב פרוז׳אני, לזכרה של המייסדת. האגדה הזו הונצחה בסמלה של העיר, — נחש הבולע תינוק בלוע שלו.

לפי נוסח שני היה שמו של הילד או הילדה ״פרוזינה״ והאם קראה לכנסיה בשם הזה. נוסח שלישי מתעלם מן השם פרוזינה ומסביר את השם פרוז׳אנה בכך שהוא דומה למלה ״פאזשאראלא״ בלשון הבלורוסית ובלשון הפולנית ״פאזשארלא״, שפירושן זהה: בלעה. סיפור דומה מביא ההיסטוריון הפולני הידוע באלינסקי[1]. הוא מספר, כי האומנת של ילדי הפריצים בסביבה השמיטה ילד לתוך הנהר, והיות שהמים בלעו את הילד, ובלשון פולנית ״פאזשארלא״, קראו למקום: פאזשארלר, ומאוחר יותר שונה השם ל״פרוז׳אני״. ההיסטוריון מוסיף, כי ״הסיפור נראה בדוי״. הערה זו לא מנעה בעד הסיפור להתפרסם בתוך מאמר: ״רשימה היסטורית על עיר המחוז פרוז׳אני בספר ״ישובים עירוניים באימפריה הרוסית״[2].

קיימת גם אגדה אחרת, שלפיה היה השטח שמסביב לעיר הנוכחית מוקף יערות, ובתוכם שכנו כמה ישובים מפוזרים. אך השטח שעליו הוקמה פרוז׳אני היה ריק ושומם וקראו לו ״פאראזשניא״ בבלורוסית, או ״פרוזשניא״ בפולנית שפירושו: ריק. השם הזה נצמד לישוב שהוקם במקום.

כפי שמעידים מסמכים היסטוריים, שידובר בהם להלן, ניתן השם פרוז׳אני לעירנו בסוף המאה השש־עשרה. עד אותו תאריך קראו למקום דאבוטשין, כשמו של כפר הנמצא במרחק של שבעה ק״מ, צפונית מזרחית לעיר. קיימת גם אגדה אחרת, המסבירה את שנוי השם מדאבוטשין לפרוז׳אני, בעבר הרחוק נמצאה העיר במקומו של הכפר הזה. פעם אחת פרצה במקום מגפה, אשר הפילה חללים רבים מן האוכלוסיה המקומית. הנשארים בחיים נטשו את המקום והתישבו ליד הנהר מוחאביץ, ושם הקימו עיר בשם פרוז׳אני. ברור, שאגדה זו, בדומה לאגדות האחרות אין לה יסוד עובדתי. הבאנו אותה כדי להוכיח, עד כמה ניסה העם להסביר את פשר השם של המקום.

כנראה נובע השם פרוז׳אני מן הנחל פרוזשאנקא, הנופל בתחומה של העיר, לתוך המוחאביץ.

כיום ידוע לנו על הנחלים וויעץ, הזורם מן הצפון ומוחא הבא ממערב המתמזגים בתוך העיר ונקראים מוחאביץ. מן האגמים והביצות, המצויים במזרחה של העיר, זורם הנחל באבא ונופל לתוך המוחאביץ באגפו השמאלי. קיימים סימנים של נחל נוסף, המהווים כיום ביצות. הנחל הזה זרם מדרום־מערב, חצה את רחוב קוברין כיום, המשיך לזרום ליד בית הקברות החדש, ונפל למוחאביץ בצדו הימני. מפות קדומות מציינות את שם הנחל־לאכא. איש לא יודע על הנחל פרוזשאנקא. הגם מקדמונים כותבים בפרוז׳אני גטין בנוסח של ״מתא דיתבא על נהר מוכווץ על נהר פרוזנקא ועל נהר פירהווקא ועל מי מעינות...״ יוצא, איפוא, שנחל פרוזשאנקא קיים. מה שנוגע ל״פיראהאווקע״, קבענו, כי הכוונה לנחל באבא. מפות מלפני מלחמת העולם הראשונה מציינות את השם ״פיראגאווקא״ במקום באבא[3]. נחלי פרוז׳אני, שינו, בחלקם או כולם, את שמותיהם. ״לאכא״ של העבר נקראה במאה השש־עשרה ״פאליאכווא״. וכך מספרת לנו ״הרביזיה של האקונומיה הקוברינית״: ״היער של החצר... השוכן מצדו האחד של שדה־החצר... מעברו השני של הנחל פאליאכווא...״[4].

אותו מקור מספר על נחל פרוזשאנקא ״...גנים בדרעטשין, אשר מסתיימים הם מאחורי עברו השמאלי של רחוב דערעטשין, ובצדם הנהר מוחאביץ, עם שני הפלגים של נחל פרוזשאנקא, ובצד השני — ליד הדרך מדערעטשין ועד פרוזשאנקא...״[5]. היות ואין נחל נוסף, הנופל למוחאביץ, סמוך לדערעטשין, ברור, כי פרוזשאנקא הוא הנחל ״פיראהאווקא״ או ״באבא״ של זמננו. לא מובן, איפוא, הנוסח של הגט, המזכיר בנשימה אחת את פרוזשאנקא ואת פיראהאווקא, כשני נחלים נפרדים. אפשר, אולי, להסביר את הדבר הזה בכך, כי לכתחלה היה הנוסח ״על נהר מוכווץ ועל נהר פרוזנקא״. במשך הזמן קראו לנחל בשמו השני, וכותבי הגטין לא רצו להשמיט את השם הישן, וליתר תוקף הוסיפו גם את השם החדש.

עד כאן לגבי שמה של העיר.

הבה נעיין כעת בעברו ההיסטורי של האיזור שלנו וננסה לקבוע את תאריך ייסודה של העיר.

מקורות רבים לגבי בעיה זו מביא ס. וויסלאוך במחקרו על הגבולות של מחוז קוברין במאה השש־עשרה[6]. על יסוד מסמכים שונים הוא מוכיח, שכל האיזור מסביב למוכאביץ היה במחצית המאה הארבע־עשרה, מכוסה בביצות והיערות־עד. ישובים היו כאן נדירים ביותר. קוברין היתה כבר בימים ההם עיר, אשר השתייכה לנסיך הגדול אולגירד. לאחר מותו של אולגירד עברה קוברין לבנו רומאן, וכמה שנים לאחר מכן, ביום 14 בפברואר 1404, אשר דודו של רומאן, הנסיך הגדול וויטולד, את בעלותו של רומאן על קוברין. לא ידוע מצבה המדיני־אדמיניסטראטיבי של קוברין לפני כן, אבל בראשית המאה החמש־עשרה קיימת קוברין כנסיכות עצמאית, שאיזור (וואלאסט) פרוז׳אני מהווה חלק אינטגראלי שלה.

לאותה תקופה שייך המסמך ההיסטורי הראשון המזכיר את פרוז׳אני. זהו מכתבו של הנסיך הגדול זיגמונט קעיסטוטאוויטש מיום 25 ספטמבר 1433 ליאגעללא על המלחמות עם סווידריגיעללא. במכתב מתאונן הנסיך הגדול, כי תושבי סלוצק (״סלוטשאניע״)

החריבו את סביבות בריסק וקאמעניעץ, והתגרו באיזורים (וואלאסטי) פרושאנוי, קאברין, זדיטאוו, וויאדי וסלונים"[7].

מהמקור הזה ברור, כי המלה "פרושאנוי" מתיחסת לאיזור (וואלאסט), ז.א. המחוז האדמיניסטראטיבי מסביב לישוב נקרא כאיזור של פרוז׳אני. האם נובע מכך, שהישוב שהיה צריך להמצא במרכזו של אותו איזור, נקרא באותו שם? אין אנו מוצאים סתירה לעובדה זו בשום מקום. לעומת זאת אנו רואים, גם בזמננו, כי אין מחוזות אדמיניסטראטיבים נקראים דווקא על שם הישוב, שבו שוכנים השלטונות האדמיניסטראטיביים.

באותו נסיך רומאן, בעליו של העיר קוברין, כפי שהזכרנו לעיל, מתחילה משפחת הנסיכים קוברינסקי, המסתיימת כבר בדור השלישי. בנו של רומאן, סעמען קוברינסקי, לקח חלק פעיל בקרבות של אותם הימים, הוא נחל מפלה והפסיד חלק מאחוזותיו, ובתוכם קוברין. כתוצאה למחוזי השלום המאוחרים קבל את קוברין בחזרה. ומסעמען עוברת נסיכות קוברין, ובתוכה איזור פרוז׳אני, לבנו, הנסיך איוואן סעמענאוויטש קאברינסקי, הנחשב כמייסדה של עירנו.

בתעודות של המטריקה הליטאית[8] מצוי מיסמך של הנסיך איוואן בנוגע לכנסיה הראשונה בפרוז׳אני (דאבוטשין), שנוסדה על ידו. בדומה לכל התעודות של המטריקה הליטאית, כתוב המסמך הזה בבלורוסית בגלל החשיבות הנודעת למסמך זה אנו מביאים אותו במלואו[9]

"Na pomnożenije chwały Bożoj wo Trojci Swietoj Bohu jedynomu Iwan Siemionowicź kniaż Kobryński derźawca całoj zemli Żmojdzkoj, umyśliłem z swojeju żoneju kniahineju Theodoroju, w założonom misty nazwanom Dobuczyni zbudowati cerkow pod tytułom Narożdenija Syna Bożoho, do kotoroi cerkwy nadaimo desiatynu naszu Pansku z naszoho dwora Dobuczynskoho od wsioho szczosia znajduje z usiewów ozimnych i jarynnych zboż. Kotoraja desiatyna majet koždoho roku dochodity naszoho swiaszczennika Wasila Łukaszewicza y po nem nastupajuszczym y zostajuszczym pry cerkwi naszej nowo zbudowannoj Narożdenia Syna Bożoho, do toho nadaiemo zemli naszoi dla budowania swieszczenniku y dla jeho zasadnikow, aby mił hde osadity onych dla swojej posłuhi kotoraja ta zemla pry tojże cerkwi położenie majet, Placami nazwanaja, zaczynajetsia od ulicy szyrokoi traktu Seleckoho a druhim koncem opirajuczaju sia o ryku Muchu (Muchawiec) jaksew sobi majet z konca w konec, odnoju storonoju od ulicy zadwornoi, od psiarni iduczoi, a druhoju od božnicy żydowskoi, kotoroi zemli szyrokosty majetsia znajdowati prutów ... z ohorodom. A s Postołowa od każdoho towarysza majet dana byty po hroszej sorok y piat każdoho roku na cerkow naszu y wedro medu. Pola nadajemo dla zasiewow wołok try u seli słomincom we try politki zo wsimi prynależytostiami, z sinożatiami,

naddatkami jak w sobie majet ohraniczenie, a ktomu nadajemo ieszcze ostrow nazwany Dubowa nad rykoju Muchoju niedaleko tohoń seła Słomincow aby mił dla kilka poddanych osadyti. Na tomże ostrowi na kilka stohow sinożati znajdowatisia majet, to toje na wicznost do cerkwy naszoi nadajemo, zapisujemo w majetnosti swojej własnoj leżaczyje grunta. A to jej zemli prutowoj y wołocznoj y prydanoj ostrowa, żadnoj powinnosty, ani żadnoho poboru nemajet dati sam pop y jeho lude. Pry tom pozwolenie nasze wyraźnoje, aby swiaszczennik nasz Wasiliy Łukaszewicz y nastupcom jeho mili winnien dla robenia trunków rożnych na swoju potrebu y szynku karczemnoho. A w mlinach Dobuczenskich wolno budet zmłoty na rok całyj boczok piatnadciat bez żadnoho odmiru. Na toje nasze nadanije, nichto nimajet nastupowati, ani preszkody czynity, w ty wolnostiach ot nas nadanych ninieszniemu swiaszczenniku y nastupcom jeho. A chtobysia ważyl nasz list funduszowy wieczne nadany do cerkwy naszoi Dobuczenskoi Narożdenia Syna Bożoho nastupowati, kotorym tepeh nadali dla zbawienia naszoho dusznoho y pomnożenia chwały Bożoy, nechay budet na nich klatwa otcew Swiatych trysta osimnadciat, kotoryi byli na konsylium Nicenskim. A my sami budem na strasznyi sud pozywaty. Na szczo dla lipszej wiry, rukoju własnoju podpisujem toi list dany roku tisiacza cztyrysta siemdesiat tretiaho, dnia dewiataho oktobra w Kobryni. Iwan Semenowicz kniaż Kobryński derżawca caloj zemli żmojdzkoj. Theodora kniahinija".

תרגום המסמך:

לשם שבח האל והשילוש הקדוש והאל היחיד, איוואן, בנו של סעמען, נסיך קוברין, מושל בכל אדמת זאמוט, ובהסכמת אשתי, הנסיכה תיאודורה, בעיר שנוסדה, הנקראת דאבוטשיני, (החלטנו) להקים כנסיה בשם לידת בן האלוהים, ולכנסיה אנו תורמים דסיאטינה מחצרנו בדאבוטשין, מכול שנמצא במזרע החורף ובתבואות שנתיות, אשר הדסיאטינה תכניס כל שנה לכומר שלנו, וואסילי לוקאשעוויטש וכל הבאים אחריו המשרתים בקודש בכנסיה החדשה של לידת בן האלוהים. בתוספת לכך אנו תורמים (חלק) מן האדמה שלנו, כדי לבנות (בית) בשביל הכומר ואנשיו, כדי שיהיה לו מקום להושיבם לשירותיו. האדמה הזו הסמוכה לכנסיה וקרויה "מגרשים", מתחילה מן הרחוב הרחב — הדרך המובילה לסלץ ומגיעה בקצה השני עד לנהר מוכא (מוכאוויעץ), לפי השטח הדרוש מן הקצה ועד הקצה מצד אחד, מצד הרחוב שמאחורי החצר, המוביל ממאורות הכלבים, ומן הצד השני של בית התפלה היהודי, אשר אדמתו משתרעת לרוחב... פרענט (מידת שטח — י. פ.) עם הגן. ומפאסטאלאווא חייב כל חוכר לתרום לכנסיה ארבעים וחמשה גרושים כל שנה בתוספת דלי דבש, אדמה למזרע אנו נותנים שלושה וולוק (מידת שטח — י. פ.) על יד הכפר סלאנימצי בשלושה פאליטקעס (חלקות — י. פ.) וכל השייך להם, עם קציר השחת, וכל התוספות, כפי שנדרש להצבת

הגבול. ולכך אנו מוסיפים את האי דובאווא שעל הנהר מוכא, לא רחוק מן הכפר סלאנימצי, כדי שיהיה לו להושיב כמה אריסים. על האי הזה צריכים להיות כמה ערמות שחת, שיוכלו להורידן. כל זה אנו נותנים לכנסיה לעולם ועד ורושמים את הקרקע, שהוא ברשותנו הבלעדית. ומן האדמה, הן בפרנטים והן בוולוקים, ועל האדמה הנוספת של האי, אין הכומר ואנשיו חייבים בכל מסים ובכל תשלומים שהם. עם זאת רצוננו המפורש הוא, כי הכומר שלנו וואסילי לוקאשעוויטש והבאים אחריו, שיהיה להם בית משרפות למשקאות לצריכה עצמית ולפונדק בית המרזח. ובטחנות של דאבוטשין יהיה מותר לטחון חמש־עשרה חביות ללא כל תשלום. ומתנתנו זו אסור למי שהוא לפגוע בה (ואסור) לפגוע בהנחות, אשר נתנו לכומר ולבאים אחריו. וכל מי, אשר יעיז לפגוע במכתב־התרומה שלנו, אשר נתנו לעולם ועד לכנסיה שלנו בדבוטשין (הנקראת) לידת בן אלוהים, אשר נתנו לגאול נשמתנו ולשם הגדל שבחו של אלוהים, תפול עליו הקללה של שלוש־מאות ושמונה־עשר אבות קדושים, שהיו בועידת ניקיאה. ואנו עצמנו נתבע אותם למשפט הנורא. וליתר אימון חתמנו במו ידינו על מכתב זה, אשר ניתן בשנת אלף ארבע מאות שבעים ושלוש, ביום התשעה לאוקטובר בקוברין. איוואן, בנו של סעמען, נסיך קוברין, מושל כל אדמת זאמוט, תיאודורה נסיכה.

אין אנו יכולים, איפוא, לקבוע בוודאות את שנת ייסודה של העיר. אין המסמך הזה נותן לנו תאריך כל שהוא. אבל ניתן לומר במלוא הבטחון, כי העיר נוסדה לפני זמנו של הנסיך איוואן קאברינסקי. דבר זה מקבל את אישורו בראשית המכתב "בעיר שנוסדה". סימן, כי ייסודה של העיר נעשה לא מזמן.

עם זאת יש לשער, כי הייסוד הזה היה פורמלי בלבד. למעשה היה לישוב, אשר בשעת ייסודו נקרא דאבוטשין (או דאבוטשיני), אופי של עיר עם מגרשים ורחובות, כפי שמעיד המסמך שלפנינו, וכנראה, ישבה בו אוכלוסיה ניכרת. בדרך כלל היתה העיר, בימים ההם, דומה לכפר. על שלטון עצמי אין מה לדבר. שיפוט עצמי לא היה לערים. התושבים היו נתונים לשיפוט של הסטאראסטא (קצין־מחוז — י. פ.) בראש העיר עמד וואיט, שהיה נבחר בידי התושבים וסמכויותיו היו מוגבלות ביותר. תפקידו היה כנראה לשמור את התיבה, אשר חותם העיר היה מונח בה יחד עם מגילות הזכויות אשר הוענקו לעיר[10] תושבי הערים, בדומה לתושבי הכפרים, היו מוצאים את מחייתם מעבודת אדמה, מלאכה ומסחר. שווקים וירידים התקיימו לפעמים רחוקות, כי כל משק, ואפילו הקטן ביותר, היה מספק את צרכיו. רק במאה השש־עשרה מתארגנות הערים לפי הדוגמה הגרמנית. נקבעות זכויות־מאגדבורג והעיר שונה מן הכפר.

ייסוד העיר — פירושו לא היה אלא מתן שם עיר לישוב. מספר התושבים היהודים היה צריך להיות ניכר, שכן היה כבר ליהודים בית־כנסת. עובדה זו מאשרת את ההנחה שלנו, כי בשנת 1450 כבר התקיים במקום ישוב יהודי, וכבר פעלה חברה קדישא[11]. בשנת 1863 לאחר השרפה, כאשר נשרף בית הכנסת הישן, סיפרו, כי היתה כתובת בבית הכנסת, אשר העידה, כי בית הכנסת קיים כארבע מאות שנים בערך. אם נניח שהכתובת נכונה, יוצא כי בית הכנסת היה קיים בשנת 1463, וכי המיסמך של הנסיך קוברינסקי מתיחס

לאותו בית כנסת שנשרף בשנת 1863. המסמך מספק הוכחה נמרצת, כי בשנת 1473 היה כבר בית כנסת, וממילא נתקיימה גם קהילה גדולה או קטנה. קיים, איפוא, פער של עשרים שנה בערך עד לשנת 1450. המסורה על ארבע מאות השנים של קיום בית הכנסת מקצרת פער זה בעוד עשר שנים. אם ניקח בחשבון, כי הישובים בימים ההם לא צמחו במשך שנים אחדות, וגידול האוכלוסיה לא היה מהיר כל כך, ורק עשרות שנים או מאות שנים היו מביאות לידי שינויים בישוב, נראה לנו התאריך של 1450 כתאריך ריאלי. מסמך מאוחר יותר מכריח אותנו לעיין שוב בנכונות התאריך הזה. בשנת 1563 ביצע המבקר המלכותי (רבוזור) דימיטר סאפיעהא מפקד בשלוש ערים (קאברין, דאבוטשין והאראדעץ) ובתוך 98 כפרים, שהיו שייכים לאקונומיה של קוברין. לפי הנתונים של המפקד[12] היו בדאבוטשין אחד־עשר בתים של יהודים. הבית השנים־עשר היה בית כנסת. המבקר מונה את שמותיהם של אחד־עשר בעלי הבתים. אם נקבל את המספר הזה כמספרן של המשפחות היהודיות בשנת 1563, יתברר, כי ההשערה שלנו על אוכלוסיה יהודית ניכרת 113 שנים לפני כן מעוררת ספקות רבים. אלא שההוכחות המובאות לעיל מביאות אותנו לידי מסקנות נוספות.
הרביזור סאפיעהא היה מעונין בעיקר בגודל שטחי האדמה, שהיו ברשות היהודים, ובמסים, אשר שלמו על השטחים האלה. הוא לא התכוון להביא את המספר הכולל של המשפחות. אפשר לשער, איפוא, שבכל בית יכלו לגור שתי משפחות ואף למעלה מזה. בנוסף לכך יכלו משפחות יהודיות לגור בבתים של גויים. ואם נכפיל את מספר המשפחות לפי מספר הנפשות, נגיע לאוכלוסיה יהודית ניכרת. לא מן הנמנע שהקהילה בדבוטשין כללה גם יהודים מן הכפרים הסמוכים ומבתי המרזח שעמדו לצדי הדרכים.
עוד עובדה נוספת יכולה להסביר את הסיבה של המספר הקטן של היהודים בשנת 1563. כידוע גירש הנסיך אלכסנדר את היהודים מכל נסיכות ליטא בשנת 1495. יתכן, איפוא, שהגירוש הזה פגע בקהילה בדאבוטשין, ובמשך ששים השנים, מאז הורשו היהודים לחזור לנסיכות ליטא (1503 — 1563) לא הספיק הישוב היהודי בדאבוטשין לחזור ולגדול.
כך או אחרת אין אנו מוצאים כל הוכחות נגד דעתנו, כי ההיסטוריה של הישוב היהודי בעירנו מתחילה מאמצע המאה החמש־עשרה.
עם הנסיך איוואן מסתיימת השושלת של הנסיכים קאברינסקי. לאחר מותו עוברים כל נכסיו לגיסו וואצלאוו קאסטעוויטש — קתולי. בשנת 1522 ייסד קאסטעוויטש בפרוז׳אני כנסיה קתולית (במקום שנמצאת כיום הכנסיה הפרבוסלבית — פינת רחוב פצביץ׳ ורחוב שרשוב). לאחר מותו של קאסטעוויטש עוברים נכסיו למלכת פולין באנא, אשר חידשה בשנת 1534 את הכנסיה והעניקה לה שטחים נרחבים.

לפי באלינסקי כבר נקראה דאבוטשין בזמן הזה בשם פרוז׳אני[13] עם זאת אנו מוצאים מסמכים מאוחרים אשר עירנו נקראת בהם עדין בשמה הישן. אנו מביאים בזה את תוכנם של מסמכים מענינים, המזכירים את שמה של עירנו.[14]
(7 אבגוסט 1560), תושב קאברין, היהודי פייבוש בן יוסף היה חוכר את בתי משרפות השכר של קאברין ודאבוטשין והיה עליו לשלם 10 גרושים לגולגולת בקוברין ו־20

גרושים לגולגולת בדאבוטשין.[15]
(23 אפריל 1562). המשפט בענינו של היהודי מבריסק פסח בן אייזיק כנגד המארשל המלכותי יאראסלאוו מאטוועיעוויטש בדבר החכירה של בית המרזח **בדאבוטשין** ובמקומות אחרים נדחה, כי הפאן יאראסלאוו יצא, לפי צוו מלכותי, למלחמה [16].
(23 נובמבר 1562), דוד בן שמואל ואברהם דלוגאטש מצד אחד ויוסף בן שלום מן הצד השני הסכימו ביניהם לקיים את פסק הדין של בוררים מוסכמים בסכסוך על חכירת המכס ("מיטא" — תשלום בעד סחורות) מגרודנא, קאברין **ופרוז'אני**,[17].
(1563) ה"רביזיה של האקונומיה הקוברינאית" הנזכרת לעיל, משתמשת תמיד בשם **דאבוטשין**. לפי המסמך היו בעיר הרחובות דלקמן: ככר השוק, הרחוב שעל יד האחוזה (אוליצא פאדלע דווארא), קאברין, כוואטקער (כוואטסקאיא), זאהאריע, סעלץ ודערעטשין[18].
(15 פברואר 1583) מרדכי בן יעקב, יהודי **מפרוזשאני** הוביל ללובלין עורות־עזים. לייב בן נתן הוביל גם הוא עגלה מלאה עורות עזים ללובלין[19].
(4 מרס 1583) אליהו בן חיים, יהודי **מפרוזשאני**, הוביל סחורות ללובלין: פלדה, שזיפים, "אריג מורבי" (סוקנא מוראווסקאיע), קאראזעיע (?), תאנים, צימוקים "בומאגא ציבולסקאיא" (?), פלפל, שמן, אורז — ארבע עגלות,[20].
לאחר מות המלך סטיפאן באטרי (1586) מקבלת אשתו המלכה אננא יאגיעללאנקא, בתה

המלכה אננא יאגיעללאנקא
העניקה לעיר פרוז'אני את זכויות מאגדענבורג
בשנת 1588

של המלכה באנא, בתורת נכסי־אלמנה, את אחוזות קאברין ופרוז׳אני. בשנת 1588 היא מעניקה לעירנו פריבילגיה (מגילת זכויות) שלפיה מקבלת פרוז׳אני את זכויות מאגדבורג ומגיעה על ידי כך באמת למעמד של עיר.

חותמות של עיריית פרוז׳אני

במחצית השניה של המאה ה־18

באמצע שנת המאה ה־19

משנת 1919 עד 1925

תחילת המאה ה־19

משנת 1925

בשנים האחרונות לפני מלחמת העולם

בשנות הכבוש הגרמני

זכויות מאגדבורג העניקו לעיר שלטון אוטונומי. מועצה נבחרת טיפלה בעניני העיר, בראשה עמד וואיט, ומאוחר יותר ראש־עיר. היה לעיר שיפוט עצמי (של ליאוניקעס) ולא היתה תלויה יותר בשיפוטו של הסטארסטא. העיר קבעה את המסים, התקינה ירדים וימי שוק, וכולי.

יחד עם הפריבילגיה ניתן לעיר סמל של חותם העיר. הסמל הראה נחש כחול (מתכת) המחזיק בלועו תינוק שנבלע בחציו בפיו על רקע של כסף ולמעלה כתר. מאוחר יותר נשתנו הצבעים: נחש חום על רקע ירוק.

כפי שסיפרנו לעיל מספרת אגדה אחת על תינוק שנבלע על ידי נחש. האמת היא, כי אין לסמל כל שייכות לאגדה. להפך: על יסוד הסמל נוצרה האגדה. אננא יאגיעללאנקא, שהעניקה את הפריבילגיות, לא המציאה סמל חדש לעיר, אלא העניקה לה את הסמל המשפחתי שלה, שהווה סמלם של הרוזנים ספארצא מאיטליה, אשר אם המלכה באנא, נמנתה עליהם.

המסמכים הקדומים ביותר הנושאים עליהם את חותם העיר שנשתמרו הם מן השנים 1750 — 1796. החותם טבוע ללא צבע על הניר ומסביב לסמל יש לו כתובת בלטינית: "sigillum urbis pruzan(a)ensis"

מאוחר יותר תלוי חותם העיר פרוז׳אני בתנאים המדיניים והוא פושט צורה ולובש צורה (ראה הצילומים). בשנת 1925 מחדשת העיריה את הסמל הישן בחותם העיר והיא משתמשת בו עד היום.[1]

x) צו מלכותי ניתן ביום 23 בינואר 1554 לסטאניסלאוו פאלישעווסקי, מי שכיהן בימים ההן כמנהל האוקונומיה של קאברין ודבוטשין, כי יחד עם שליח המלכה באננה, יסביר לקתולים בדאבוטשין, כי הם חייבים לשלם לכומר מאזמוס דמי קאליאדע, ובמקום מעשר שהיה נהוג עד הימים ההם, לתת לכמרים הקתולים שאק (סאה) דגון מכל וולאקע של שדה (מאסף ארכיאוגראפי, ספרית ראטשינסקי בארכיון הוילנאי, כרך 4, ע״ע 2 — 3, מס.3).

פסק דין במשפטו של הכומר טימאפיי פעאדאראוויטש מכנסית "רוח הקודש" בפרוז׳אני, נגד התושבים ניקולאי זובאווסקי ויאן סטאוועצקי ויתר התושבים בכלל זה, אשר אסרו על האכרים, הבאים בעגלותיהם, לירידים של לידת הנוצרי ושל ספאס הקדוש, לעסוק במסחר על־יד הכנסיה "רוח הקודש" (בגורקי). התושבים טענו, כי המסחר מפריע לתפלות בכנסיה. הם הביאו גם פקודות של הרביזורים המלכותיים, שלפיהם צריך לסחור בככר השוק ולא בקירבת הכנסיות. פסק הדין קבע, כי הצדק עם התושבים (הועדה הוילנאית, כרך 3, ע׳ 10, מס. 1577,7).

××) ביום 18 בדצמבר 1615 נרשמה בפנקסי בריסק תלונה של הכומר קרישטאף דובאווסקי נגד חברי הנהלת העיריה בפרוז'אנה, הוואיט יאן סטאוועצקי והלאווניקעס של ה"מאגדעבורגיע הפרוז'נאית". הכומר התלונן, כי ביום שנקבע לדון בתביעתו נגד איכרים שהעליבו אותו בשבתם על האדמה השייכת לכנסיה, התפרצו תושבים רבים לעיריה, הקימו מהומה, הגיעו לידי מכות, והשופטים התפזרו ללא דיון בתביעתו (מאסף ארכיאוגראפי, ספרית ראטשינסקי בארכיון הוילנאי).

הערות:

1. "סטאראזשיטנא פאלסקא", כרך 3, ע' 630.
2. "נאראדסקאיא פאסעלעניא וו ראסייסקאי אימפעראי", שהוכן לפי הוראת מיניסטריון הפנים, ע"ע 765 — 768, (לפי מידע של ש.ד. בארקער).
3. באבא, באבקא, פיראג — פירושן זהה: עוגת־חמאה (פוטער־קוכן).
4. עיין הערה (2), שם ע"י 157.
5. שם, ע' 150.
6. עיין הערה (1).
7. "אקאלא ברעסטיו, אקאלא קאמענצא ווסיעפוסטא אוטשינילי: א יעשטשע וואלאסטיטי, פרו(ז)שאנויו, קאבריו, זדיטאוו וויאדי, אי סלאנימסקאיע וואלאסטי זאטשעפילי", — צוטט וויסלאוך: שם.
8. צוטט לפי מ. באלינסקי.
9. צוטט לפי מ. באלינסקי.
10. ס. קוטשעבא, היסטאריא אוסטראיו פאלסקי, ורשה, 1921, כרך 2, ע' 10.
11. עיין ב"פנקס חברה קדישא".
12. "רעוויזיא קאברינסקאי עקאנאמיאי", וילנה, 1876.
13. עיין הערה (1).
14. הטקסטים והמקורות הומצאו ע"י ש.ד. בארקער.
15. ארכיון בערשאדסקי, כרך 2, מס. 123.
16. שם, מס. 157.
17. שם, ע' 170.
18. שם, ע"ע 135 — 145.
19. "רעגעסטי אי נאדפיסי", פטרבורג, 1899, כרך 1, ע' 296.
20. שם, ע' 298.

ג. אורינסקי

בעל הב״ח (בית חדש) ובעל הט״ז (טורי זהב) בפרוז׳אני

בסוף המאה השש־עשרה ובראשית המאה השבע־עשרה ישבו על כסא הרבנות בפרוז׳אני שני רבנים מפורסמים, שנודעו בספרות הרבנית בזכות החיבורים שנתחברו על ידם. מבחינה היסטורית אפשר לוודא את רבנותו של בעל הב״ח בלבד בפרוז׳אני, אך ניתן לשער, כי גם בעל הט״ז שימש ברבנות בעירנו, כפי שנראה להלן.

בעל הב״ח (בית חדש) היה ר׳ יואל ב״ר שמואל־סירקיש (שם משפחתו הנכון היה יפה, [1], אשר נולד בלובלין בשנת 1561 ומת בקראקא בשנת 1640. מוצאו של ר׳ יואל סירקיש היה ממשפחת רבנים. בצעירותו למד תורה אצל אביו, ואצל רבנים ותלמידי־חכמים בלובלין ובבריסק. כבר בצעירותו היה רב בפרוז׳אני ועמד בראש ישיבה. מפרוז׳אני עבר ללוקוב. בשנת 1601 שימש ברבנות בלובומל, ואחר כך במז׳יבוז׳, בלזא, ושידלוב. בשנת 1615 נתמנה לרב ולראש ישיבה בבריסק. בשנת 1619 ישב על כס הרבנות בקראקא ושימש כראש ישיבה עד למותו. ר׳ יואל סירקיש נהג ברחבות והיה אמיד ואפילו הלווה כספים לקהל בקראקא. הישיבה שלו בקראקא היתה גדולה וידועה, ולמדו בה תלמידים שבאו מקהילות רבות באירופה. הב״ח לא ידע שפות זרות, אבל היו לו ידיעות רבות בחשבון. בפסקי הדין שלו היה מקל והתנגד לחומרות. ביחס לתקופתו היה מביע דעות מתקדמות לגבי החינוך. כך למשל חייב את לימוד התנ״ך והדקדוק, וזאת בניגוד לדעתו של רש״י, אשר כתב כי יש ללמד לילדים גמרא ותורה בלבד, ולא ללמדם נביאים וכתובים. בעל הב״ח יעץ גם ללמד לילדים חשבון. ואשר לגמרא — יעץ ללמד אך ורק לאותם ילדים, אשר לאחר לימוד של שלושה שבועות ייבחנו בידי שלושה אנשים ויימצאו ראויים ללמוד תלמוד. אך אם הנער לא יהיה מוכשר לתפוס את הגמרא, כדאי ללמדו מלאכה, ואפילו למסרו למשרת אצל יהודים אחרים.

ר׳ יואל סירקיש חיבר עשרה ספרים של שאלות ותשובות, הגהות ופירושים על התלמוד ועל ספרים אחרים מן הספרות הרבנית. חלק גדול מתשובותיו נדפסו ב״תשובות הגאונים בתראי״. השאלות והתשובות שלו כוללים חומר היסטורי חשוב. אנו מוצאים ביניהם טקסטים ביידיש של גביית עדות, שיש להם חשיבות היסטורית רבה [2]. ספרו החשוב ביותר הוא ״בית חדש״, — פירוש על ארבעה הטורים. חשיבותו של הב״ח בזמנו היתה גדולה. אנו עומדים על כך מהתקפותיו על ועד ארבע הארצות בלובלין, אשר היו מכריזים איסורים וחרמות, שלא נתקבלו על דעתו של הב״ח. על תשובותיו בשאלות שונות הנוגעות לדינים ולמנהגים היה חותם: ״והדין דין אמת כתבתי וחתמתי בשמי״, לאות ולעדות, כי הב״ח היה בטוח בסמכותו הגדולה [3].

הרב המפורסם השני, שישב על כס הרבנות בפרוז׳אני בראשית המאה השבע־עשרה היה הט״ז, שנקרא כך על שם ספרו ״טורי זהב״, פירוש על השולחן ערוך. שמו היה ר׳ דוד בן שמואל הלוי סג״ל. הוא נולד בלודמיר שבווהלין ומת בשנת 1667 בלמברג. בעל הט״ז היה חתנו של בעל הב״ח.

לפי הביוגראפים שלו היה בעל הט״ז רב בשנת 1618 בפאליטש שעל יד ראווא־רוסקה. בשנת 1641 כהן ברבנות אוסטראה שבווהלין ועמד בראש ישיבה במקום. לאחר גזרות ת״ח יצא לגרמניה, ולאחר נדודים רבים הגיע ללמברג ושימש שם ברבנות וכראש ישיבה עד למותו.

אף על פי שאין לנו הוכחות היסטוריות ברורות, כי בעל הט״ז שימש ברבנות פרוז׳אני, וגם בביוגראפיה שלו לא נזכר דבר זה כלל, יש לשער שהוא כיהן ברבנות בעירנו. קיימת מסורה העוברת מדור לדור, המספרת כי בשנות נעוריו שימש בעל הט״ז רב בפרוז׳אני. משכורתו היתה קטנה והוא חי בדוחק. בימות החורף חסרו לו עצי הסקה, ובגלל הקור, היה הרב, מזמן לזמן, באחרו שבת בלילה לשם לימוד תורה, נכנס לבית־מרזח, כדי להתחמם ולהחיות את נפשו בכוסית של יי״ש. האגדה מראה אפילו על המקום שעליו עמד בית המרזח (ביתו של ה. זאקהיים מול בית המדרש הגדול). היות והרב היה אביון גדול, לא היה ביכולתו לשלם במזומן בעד היי״ש וחובו הלך וגדל. את החוב היו רושמים, כנהוג בימים ההם, בפחם על גב הקיר הלבן. כל כוסית יי״ש צויינה בקו מתאים. פעם אחת נכנס ראש הקהל בפרוז׳אני לבית המרזח וראה קוים רבים על גב הקיר. הוא שאל את בעל בית המרזח מי הוא בעל החוב הגדול הזה. הלה הסביר לו כי זה חובו של הרב בעד יי״ש. מיד כינס ראש הקהל אסיפה של אנשי הקהל והוחלט להעביר את בעל הט״ז מן הרבנות בפרוז׳אני, בגלל שכרותו. נוסח אחר של האגדה מוסיף, כי שלחו אותו מן העיר בעגלה רתומה לשוורים, בחרפה גדולה [4].

האגדה מספרת, כי מאוחר יותר הזכיר בעל הט״ז את פרוז׳אני לגנאי באחת מן השאלות ותשובות שלו. בתשובה לשאלה אם מותר להבדיל על יי״ש הוא פוסק בחיוב, אך הוא מוסיף באירוניה ״שלא כאנשי פרוזין שבעיניהם יי״ש אינו משקה״. בגלל הערה זו שלחו אנשי פרוז׳אני אליו משלחת ללמברג כדי לפייסו ולבקש את סליחתו. האגדה מוסיפה כי במהדורות הנוספות של השאלות ותשובות חסר הפסוק על אנשי פרוזין. לא הצלחנו למצא את הפסוק הזה בחיבוריו של בעל הט״ז, למרות שאנשים רבים בעירנו מאשרים את הדבר ואחדים טוענים אפילו שראו את הפסוק הזה במו עיניהם. כפיצוי על העוול אשר הקהל בפרוז׳אני גרם לבעל הט״ז קבעו, כי בעת התפלות של שחרית ומנחה, בביתו של אבל, יאמרו פרק ט״ז של תהלים, המזכיר את בעל הט״ז, ולא פרק מ״ט של תהלים כמקובל [5].

עוד אגדה מספרים בעיר על בעל הט״ז. פעם בא בעל הט״ז לבקר אצל חותנו בעל הב״ח בבריסק, כאשר כיהן שם ברבנות. הט״ז נשאר לשבת. ערב כניסת השבת מסר לחותנתו הרבנית מטבע של זהב, כדי שתחביאו למשך יום השבת. הרבנית סיפרה על כך לבעלה. אך בלבו של הב״ח נתעורר חשד, מנין בא מטבע של זהב לחתנו, שהרי מן הרבנות בפרוז׳אני לא היה מסוגל לאסוף סכום גדול כל כך. במשך השבת גבר רוגזו על בעל הט״ז, ובמוצאי שבת לאחר ההבדלה אמר לו שהוא חושד בו בלקיחת שוחד. בעל הט״ז התרגש מאד והסביר, כי המטבע לא שייך לו, וכי בעלי דברים בדין־תורה השלישו אצלו את המטבע, וכאשר יצא לדרך חשש להשאירו בביתו ולקח אותו עמו.

האם עלינו לקבוע על יסוד האגדות האלו שנשתמרו בעירנו ונמסרו מדור לדור את

העובדה כי בעל הט״ז שימש ברבנות בפרוז׳אני? אנו סבורים כי על סמך המסורה הזו אפשר לקבל את העובדה הזו כאפשרית.

אנו מוצאים גם הוכחה בעקיפין להשערתנו אצל הביוגראפים של הט״ז [6]. אנו קוראים אצלם: ״וכאשר נפרד רבנו מבית חותנו הגאון הב״ח ז״ל להרביץ תורה במקום אחר אשר בחרו בו, הריץ שאלותיו מרחוק לפני חותנו הגאון ז״ל, וכל דבר הקשה הקריב אליו וגם כל תשובותיו אשר השיב לאחרים הציע לפניו, והב״ח ז״ל הסכים עמו תמיד הלכה ולמעשה״. לא מובנים כאן הביטוים ״מבית חותנו״ ו״במקום אחר״, כי אם נניח, כמובא בביוגראפיה שלו, כי הרבנות הראשונה של בעל הט״ז היתה בפאליצע (פאטליטש, עיירה קטנה במזרח גאליציה, ע״י ראווא רוסקא), הרי הוא הגיע לשם מקראקא. וכן לקראקא אין כל קשר עם הביטוי ״מבית חותנו״, ניתן לראות מן המסופר בביוגראפיה, כי כאשר הב״ח עזב בשנת 1619 את הרבנות בבריסק ונסע לקראקא עבר דרך פאטליצע, שחתנו כבר ישב שם על כס הרבנות, והב״ח תמך בחתנו, כי הט״ז היה עני ואביון. מן השאלות ותשובות של הט״ז נראה, כי בצעירותו דר בקראקא. ב״טורי זהב״, או״ח, סעיף קנ״א, דיני קדושות ב״ה, הוא כותב ״...אני בילדותי הייתי דר בק״ק קראקא...״

כפי שאנו רואים לא יכול היה הט״ז לנסוע ״מבית חותנו״ מקראקא לפאטליטש, כי הב״ח, חותנו, עדין לא ישב על כס הרבנות בקראקא. יש, לכן, לשער, כי הרבנות הראשונה של הט״ז היתה בפרוז׳אני; והמשפט ״מבית חותנו״ אל ״מקום אחר״ מתיחס לפרוז׳אני, כי לכאן נלקח הט״ז אחר כבוד מבית חותנו בבריסק, אשר הב״ח שימש בה כרב הגליל, ובתחומיו של גליל זה נמצאה גם פרוז׳אני. יש להניח כי הדבר קרה בראשית המאה השבע־עשרה, כאשר הט״ז היה צעיר עדין (הוא נולד בערך בשנת 1586). הסיבה שגרמה לכך, כי הביוגראפים כותבים ״במקום אחר״ ולא מזכירים בפירוש את פרוז׳אני, היא המעשה של החרפה, אשר אנשי הקהל העטו עליו, בהעבירם אותו מן הרבנות בפרוז׳אני. וכנראה דר הט״ז לאחר שיצא מפרוז׳אני זמן קצר בקראקא, שם עסק בתורה זמן קצר עד שהגיע לפאליטש[6] [1].

הערות:

1. לפי זלמן רובשוב, במאמרו ״גביות עדות ביידיש בשאלות ותשובות״, ״היסטארישע שריפטן״, כרך 1, היה שם משפחתו סג״ל יפה.
2. עיין הערה קודמת.
3. ביבליוגראפיה: פין — ״קריה נאמנה ו״כנסת ישראל״: צונץ — ״עיר הצדק״: דעמביצער — ״כלילת יופי״, השלוח: וועטשטיין — ״קדמוניות מפנקסאות ישנים ומפנקס הקהל״: ״דברי קדם״ ב״לוח שעשועים״ תרס״ב: ״תולדות אנשי שם״ בקראקא: גרץ — בתרגומו של שפ״ר: פרידבערג — ״לוחות זכרון״: פיינשטיין — ״עיר תהילה״: יוסף כץ — ״לקורות היהודים״: ח.מ. האמבורג — ״אוצרות חיים״, לפי ״אוצר ישראל״ ניו־יארק, 1912.
4. בנוסח זה מסופר על בעל ״שאגת ארי״, כאשר גרשו אותו ממינסק ועל רבי לוי יצחק מברדיצ׳ב, כאשר גרשו אותו מפינסק.
5. ראה קש״ע (קיצור שלחן ערוך), סימן ר״ז, דיני ניחום אבלים, סעיף ה׳.
6. השערה זו העלה ידידי ש.ב. בארקער, ניו־יארק.
7. ביבליוגראפיה: דעמביצער ״כלילת יופי״: ״אנשי שם״: ״כנסת ישראל״: ״קינת סופרים״: ״אור החיים״ לפי אוצר ישראל, ניו־יארק 1912.

ג. אורינסקי

כנס "ועד מדינת ליטא" בפרוז'אני

כידוע התקיים בפולין במשך מאתים שנה (1520 — 1764) ארגון יהודי אוטונומי, אשר הסדיר את החיים היהודיים הפנימיים ועסק בעניני מסים ובענינים אחרים הנוגעים לשלטונות. שם הארגון — "ועד ארבע ארצות". הנציגות של "ועד ארבע ארצות", כפי שכונה "הסיים היהודי", כללה את באי כוחן של הקהילות הגדולות במדינה; פרנסים ורבנים. ישיבות הועד היו מתקיימות על פי רוב בקביעות, וברובן בלובלין (בשעת היריד "גראמניצע" שלפני חג הפסח).

בשנה 1623 נתפרדו קהילות ליטא מן הועד הכללי ויסדו את הארגון העצמאי, שהיה בלתי־תלוי בועד הכללי, ונודע בשם "ועד מדינת ליטא". הסיבה שגרמה לכך נבעה בעיקרה מענינים פיסיקאליים. ליטא היוותה יחידה נפרדת בנוגע למסים, והמסים שגבו השלטונות נגבו בנפרד מיהודי פולין ובנפרד מיהודי ליטא. אחת השאלות החשובות ביותר שהעסיקה את "ועד ארבע ארצות" היתה חלוקת המסים, אשר השלטונות הטילו על יהודים, בין הקהילות השונות. והיות שלקהילות ליטא נקבע שיעור מסים נפרד, הקימו הקהילות בנסיכות ליטא ועד משלהם, "ועד מדינת ליטא", אשר התקיים במשך שלושים ושמונה שנים (משנת 1623 ועד 1764)[1].

הרכב הועד השתנה במשך שנות קיומו, לכתחלה נכללו בועד באי כוחן של הקהילות הגדולות ביותר: בריסק, גרודנא ופינסק, אשר הרחיבו את השפעתן על הקהילות הקטנות יותר, אשר היו בסביבתן. יותר מאוחר צורפה לועד קהילת וילנה ומאוחר יותר — קהילת סלוצק. לגליל בריסק, שהיה הגליל הגדול ביותר, השתייכו כשלושים קהילות וישובים, שהיו בסביבתן. פרוז'אני השתייכה לגליל בריסק. כפי שאנו מוצאים בפרוטוקול של "ועד מדינת ליטא" בישיבתו הראשונה בשנת 1623 (שפ"ג).

"אלה הם הגבולין והסביבות ק"ק בריסק:
מעזריטש, ווארין (וואיין), יאנאווי, ראשס (ראשי), לאמז (לאמאז), בילא, בעשטש, וולאוודווי (ולאדווי), סלאוויטץ, קאדנה, וויסאקי, אמסטיבוואה (אמסטיבאווי), קאברין, הארדעץ, פרושנא, מלטשא, סעלץ, טשערנויציץ (טשערנאווציץ), קאמניץ, שערשאווי, ראזאניק (ראזאנאי), סלאנים, דווארץ, נוואהרדוק (נאווראדאק), נעשוויז, סלוצק, מינצסק, מאהלאבוני (מאהלובני), אורשא, יושבי רוס [2].

בתקופה הראשונה היו הישיבות מתקיימות בקביעות ולפעמים קרובות, לפני כן פעם בשנה וחצי או בשנתיים, ומאוחר יותר פעם בשנתים או בשלוש שנים. בשנים המאוחרות נתקיימו הישיבות לעתים רחוקות, ובתקופות הביניים שבין הישיבות היו מכנסים ישיבות, שלא בהשתתפותם של כל חברי הועד, כדי לטפל בעניינים דחופים.

ישיבות "ועד מדינת ליטא" היו מתקיימות על פי רוב בישובים קטנים. הסיבה לכך היתה, כי בישובים הקטנים היו חברי הועד מרגישים עצמם בטוחים יותר. לפעמים היו השליטים במקומות שונים עויינים את נציגי "הסיים היהודי", ולפעמים היו טופלים עליהם עלילות

שונות לשם סחיטת כספים. למרות זאת אנו מוצאים בהחלטות המאוחרות של הועד החלטות הקובעות, כי יש לקיים את הישיבות, לפי התור, בכל אחת מן הקהילות השייכות לחמשת הגלילות, אך לא הקפידו על מילוי ההחלטה. הישיבה הראשונה של "ועד מדינת ליטא" נתקיימה בשנת 1623 (שפ"ג) בבריסק, שהיתה, בימים ההם, הקהילה הגדולה ביותר בליטא. הישיבות הבאות האחת בתקופה של שלוש שנים והשנייה בתקופה של ארבע שנים, נתקיימו שוב בבריסק. שנה לאחר מכן, בשנת 1628 (אב, שפ"ח) נתקיימה ישיבה של ועד מדינת ליטא בפרוז'אני. בישיבה הזו נתקבלה אפילו ההחלטה הבאה: "עלה ונגמר מקום הועד יהא תמיד בק' פרוז'אני, ויתאספו ראשי עם דמדינתנו ליטא יחד עם עטרת ראשיה הגאוני אב"ד של ג' ראשי בתי דינין (קהילות) תמיד בסוף שני שנים מהועד שלפניו...[3].

אולם הישיבה הקרובה של הועד, אשר נתקיימה באיחור רק בשנת 1631 (שצ"א) נתקיימה שוב בבריסק. כנראה שפרוז'אני לא שימשה מקום מתאים לישיבות, ולא ידוע מה הן הסיבות שגרמו לכך [4].

ישיבת הועד בפרוז'אני היתה אחת הישיבות החשובות ביותר, מבחינת ההחלטות הרבות והחשובות. הפרוטוקול של הישיבה כולל תשעים ושלושה סעיפים [5]. ההחלטות נוגעות לתחומים הכלכליים, המשפטיים, המדיניים, התרבותיים והדתיים של הקיבוץ היהודי בליטא. החלטות רבות נתקבלו בשאלות הנוגעות לחיי המשפחה. כך, למשל אנו מוצאים החלטה להשיא בחורות עניות, בנות חמש־עשרה, בתמיכת הקהל, ונקבע מספרן לכל גליל וגליל. החלטה אופיינית אחרת מחייבת לספק לנשים עניות שתי כותנות בד לכל אחת מהן. קיימת גם תקנה האוסרת על כל אשה לבקר בבתים של גויים ללא לווי שני גברים. תקנות אחרות אוסרות על המותרות של שמלות יקרות ותכשיטים, והוטל קנס כספי על העבריינים. נקבעו תקנות בשאלות כלכליות־משפטיות, כגון ה"חזקה" של החכירה, (מסחר, ביקורת המשקלות והמידות וענינים אחרים). אנו מוצאים החלטות על פרטי החלוקה של המסים השונים, אשר האוכלוסיה היהודית שילמה לשלטונות. ויש גם החלטות על היחסים עם השלטונות המקומיים והמרכזיים. החלטות אחרות עוסקות בסדרים הפנימיים של הקהילות, ביחסים ההדדיים שבין הרבנים, עניני חינוך ותקנות דתיות אחרות. לבסוף עורכים הפרנסים חשבונות בין הועד לבין הקהילות ואנשים פרטיים.

כדאי להזכיר את החלטת הועד, המאפיינת את גישתו הציבורית. ההחלטה אומרת:

> "ג. קהילות (בקהילות) יעשו כל קהילה בפני עצמה תיקון נכון לפניהם, שלא לגלות מועצות וסודי הקהל, ושלא להרגיל עסקי הקהל בין יושבי הקהילות, ולעשות עונשי גדולי על זאת [6].

בחשבונות שנערכו בסוף הפרוטוקול של הישיבה הזו, נזכרת פרוז'אני כאשר הביאו בחשבון את הסכום שניתן כמתנה לשר הפלך (וואיעוואדא) של וילנה, בעברו את פרוז'אני: "מתנות להוואייוודני ווילנר בבריסק ובפרושנה (ובפרוזנא) כ"ה אדומ' ונעשה נ"ה (נגמר הדין) שוק" [7].

ששים ושבע שנים לאחר מכן, בישיבת הועד בשנת 1695 (תנ״ה) באולקיניק [8] סוכם שוב לקיים את הישיבה הבאה של הועד בשנת 1699 (ח״י סיון תנ״ט) בפרוז׳אני או בסעלץ. אך הישיבה נתקיימה בשנת 1700 (ת״ס) בסעלץ [9] [1].

הערות:

1. ש. דובנוב, פנקס מדינת ליטא, ברלין, תרפ״ה, מבוא.
2. שם עמוד 17, סעיף פ״ח. הסוגריים — פירושם נוסח שני של העתק נוסף של הפנקס.
3. שם, עמוד 40, סעיף קצ״ב.
4. שם, עמוד ט״ו במבוא.
5. שם, עמוד 32.
6. שם עמוד 40, סעיף קצ״א.
7. שם, עמוד 22, סעיף צ״ח. הסעיפים צ״ח, צ״ט, וק׳, יוחסו בטעות לישיבה אחרת. אך הם שייכים לישיבה בפרוז׳אני, כפי שמוכיח פרופ. דובנוב.
8. שם, עמוד 233, תת״ק.
9. במשך חמש עשרה שנים, החל משנת 1632 ועד לשנת 1647 החליט הועד לקיים את ישיבותיו בסעלץ, שבאיזור פרוז׳אני, ואכן נתקיימו שם שש ישיבות של הועד.

נ.צ.

המצב המשפטי של יהודי פרוז׳אני במאה השבע־עשרה

אמצע המאה השבע־עשרה היה אחת התקופות החמורות ביותר בהיסטוריה של פולין בכלל ובהיסטוריה של יהודי פולין באיזורים הדרומיים־מזרחיים של המדינה בפרט. זוהי התקופה הידועה בדברי ימי ישראל בשם ״גזרות ת״ח ות״ט״, כאשר המונים של קוזאקים־איכרים שטפו את החלק הדרום־מזרחי של פולין והביאו אתם חורבן והרס. קהילות רבות חרבו ואלפי יהודים מצאו את מותם בידי המורדים.

אף על פי שהמרידות האלה נתרכזו באוקראינה ובווהלין, הרי עמדותיהן הקדמיות הגיעו לסביבות פרוז׳אני. אמנם, גדודיו הסדירים של חמלניצקי לא הגיעו הנה, אך הסביבה המתה מאכרים מקומיים, שהצטרפו למרד. אנו מוצאים ב״מגילה עפה״ של הרב הידוע שבתי הכהן (ש״ך) מוילנה, כי לאחר השחיטה בוואלדאווא, עיירה הסמוכה לבריסק, הגיעו ידיעות מזעזעות מבריסק ומן הסביבה. ״ונשמע קול נהי ונהיה קול תרועות ושברים ויבבות גם בק״ק בריסק וק״ק פינסק וכל הגלילות וסביבות״. גם שפ״ר מביא כדברים האלה ב״דברי ימי ישראל״. נשתמרו מסמכים לגבי חורבנה של קוברין [1]. על פרוז׳אני לא נמצאו עדין כל מיסמכים.

שמה של פרוז׳אני מופיע מאוחר יותר בשנת 1659, כאשר המטה של הצבא הפולני־ליטאי חנה בעיר ונלחם עם הצבא הרוסי. הקרבות התחוללו בסביבות פינסק. המלחמה פרצה בגלל הברית, אשר הקוזאקים המתמרדים כרתו עם רוסיה.

כאן בפרוז׳אני הוציא, פאוועל סאפיעהא, ההעטמאן הראשי של נסיכות ליטא, כרוז לאזרחים של מחוז פינסק, שיהיו מוכנים להתגיס לצבא. מיסמך שני, שנשתמר מאותם

הימים, מספר על יהודי מפרוז׳אני, יעקב בן שמואל, המודיע ביום 9 בינואר 1663, כי אינו מסוגל לשלם לאוצר את המס בתים כיוון שהכנסותיו אזלו לגמרי בגלל המגפה הגדולה [2].

כנראה התחוללה בימים ההם מגפה בפרוז׳אני אשר רוששה את האוכלוסיה הענייה. עוד בשנת 1644 היה ולאדיסלב הרביעי, מלכה של פולין, מבקר בחלקים רבים של המדינה כדי לקבל הלוואות ולגבות מסים אצל ה״סיימיקים״ המיוחדים של השלאָכְטָה מלפני המלחמה.

המרידות עברו ממקום למקום וכוחותיה של הממשלה הפולנית היו חלשים מדי כדי להתגבר על הגל הסטיכי והאדיר של המרד.

והנה באותה שנה, 1644, ביקר וולאדיסלב המלך גם בפרוז׳אני. ביקורו בעיר מקבל את אישורו בקטע של הפריבילגיה מאותה שנה (עיין להלן, עמוד) שם נאמר: ״...לפיכך ומתוך הסכמה לבקשת היהודים של העיר פרוז׳אני ובהשתדלותם של חברי המועצה ופקידי החצר, שהיו אתנו באותו מעמד, ואשר הוגשה אלינו בעיר הנקובה פרוז׳אני, הנמצאת בפלך בריסק...״

כנראה שיהודי פרוז׳אני ניצלו את ההזדמנות, כאשר המלך היה זקוק לעזרתם, והגישו בקשה להעניק להם פריבילגיות מיוחדות, שיחזקו את מעמדם מבחינה משפטית. לא ידוע מה המחיר שהוטל על היהודים לשלם בעד הפריבילגיה, אך כפי שיש לשער, הכניסו היהודים סכום כסף לאוצר המדינה.

הפריביליגיה נחתמה בורשה ביום 20 בדצמבר 1644. היא מקיפה את התחומים השונים של החיים הכלכליים והדתיים של היהודים באותו הזמן. לאמיתו של דבר לא חידשו הפריבילגיות הרבה במצב העובדתי של היהודים. יהודי פרוז׳אני, יחד על כל יהודי הנסיכות הליטאית ניצלו את הפריבילגיות הכלליות שהוענקו לכל היהודים שגרו בנסיכות. המלך, וולאדיסלב הרביעי, מאשר עובדה זו (ראה לעיל עמוד). ״...הגם שאישרנו וקיימנו את הפריבילגיות הכלליות שלנו, שניתנו על ידי קודמנו, הוד מלכותו אבינו זיגמונד השלישי, זכרו לברכה, לנתינים היהודים בכל נסיכות ליטא... הנה בהסכמה לבקשתם של יהודי פרוז׳אני... אנו מתירים ליהודים...״ הפריבילגיה, שהוענקה במיוחד ליהודי פרוז׳אני אישרה וקיימה מבחינה משפטית, מה שהיה קיים כבר למעשה. כך, למשל, אנו מוצאים בפריבילגיה דבר שהיה חשוב מאד בימים ההם, — היתר ליהודי פרוז׳אני לרכוש גני־פרי, שדות לחרישה ואחו. כו בזמן אנו מוצאים כבר בשנת 1562 רשימה מלאה של יהודים שהיו בעלי קרקעות. הרשימה כוללת אחד עשר בעלי בתים יהודים, שהיו להם חלקות אדמה מחוץ לעיר. אבל זה מוכיח, שלמעשה היו היהודים, זמן רב לפני כן מחזיקים בנכסי דלא ניידי. הסעיף בפריבילגיה אישר את המצב הקיים מבחינה משפטית ופתח לפני היהודים אפשרות לרכוש להם נכסים דומים גם להבא. באותה פריבילגיה מתיר וולאדיסלב הרביעי ליהודי פרוז׳אני לרכוש בתים ומגרשים בככר השוק וברחובות הסמוכים, לייצר יי״ש, מי־דבש ולמכרם בסיטונות ובקמעונות, להחזיק בתי־מרזח וחנויות ולעסוק במלאכות רבות: למכור בשר בבתי מטבחים שייבנו על ידם. ליהודים הותר גם לרעות את בהמתם בערבה הפרוז׳נאית, בדומה לתושבים אחרים.

סעיף מיוחד בפריבילגיה מתיר ליהודים לרכוש מגרשים לבית הכנסת, ואם יישרף בית הכנסת, מותר ליהודים לבנות בית כנסת חדש, אפילו במקום אחר, והם רשאים גם לתקן את הבנין שניזוק. זהו מקרה נדיר באותם הזמנים, שיתירו ליהודים לרכוש מגרשים לבתי הכנסת. דבר אחד מוסיף המלך, כי אסור לבית הכנסת שיהיה דומה בחיצוניותו לכנסיה קתולית. אך אין לחשוב, שרק עם קבלת הפריבילגיה החלו היהודים לבנות לעצמם בית כנסת, כי כבר בשנת 1473, כפי שמסופר במיסמכים של המטריקה הליטאית, כבר היה קיים בית כנסת יהודי.

הפריבילגיות האלה אושרו מאוחר יותר בידי מלכים שבאו לאחר מכן. ברוב המקרים היה זה ענין פורמלי בלבד, כי בשום סעיף לא היו הפריבילגיות משנות משהו. רק בשנת 1650, ביום 13 בדצמבר, אישר המלך יאן קאזימיר את הפריבילגיות הישנות בשינוי אחד הנוגע לבית הכנסת. "...שלא יוכלו היהודים ולא יעיזו לרכוש מגרשים חדשים לבית הכנסת שלהם, ועליהם להסתפק במקום הישן (עיין לעיל עמוד ...)

הפריבילגיה הזו שאושרה בידי יאן השלישי בשנת 1677, הובאה שנתים לאחר מכן, ביום 15 ביוני 1679, לבריסק, כדי לרשום אותה בפנקסי המחוז, על ידי הסטאראסטעס היהודיים, מרדכי בן שמואל וזאוול (זיינוויל) בן הילל. ובאותו יום נרשמה הפריבילגיה כדין בידי זיגמונט קאזימיר יאנאווסקי.

מתוך הפנקסים האלה נעשה בשנת 1830 העתק (של הפריבילגיה) והוא נשמר בידינו עד היום. באותו זמן פרץ סכסוך בין היהודים לבין התושבים הנוצרים, בנוגע לזכותם של היהודים לרעות את בהמתם בשדות מרעה, והתושבים הנוצרים גרשו את הבהמות של היהודים, מתוך נימוק, שאין ליהודים זכות מרעה. והנה דאגו היהודים לקבלת העתק הפריבילגיה, שנזכרת בה בפירוש זכותם של היהודים לרעות בשדות המרעה הכלליים. נאמר שם בפירוש "...מותר ליהודים להשתמש בשדות המרעה הכללי (וויהאן) ולרעות את בהמתם. כמו כן יש להם כניסה חופשית לערבה הפרוז'נאית שלנו, בדומה לתושבים האחרים של פרוז'אני..."

מחוץ לפריבילגיה הזו קיבלו יהודי פרוז'אני פריבילגיות מאת המלכים המאוחרים (עיין בפרטים בעמוד (המיסמכים המקוריים נמצאו בעיריה המקומית והוצאו משם בימי מלחמת העולם. בשנת 1896 כתב תושב פרוז'אני מ.נ. יאנאווסקי להיסטוריון ש. דובנוב [3] וספר לו על הפריבילגיות שנכתבו על גווילים, והמצויות בעיריה המקומית. דברים אלה מקבלים את אישורם בתעודה של משרד הגוברנאטור הוילנאי בשנת 1868.

וכך הוסדרו חייהם של יהודי פרוז'אני במשך המאה השבע־עשרה מבחינה משפטית באמצעות הפריבילגיות, החל מימיו של וולאדיסלב הרביעי. [1]

הערות:

1. "טיט היוון" קונטרס קורא שמות מכל הערים והכפרים והמקומות אשר אליהם עברו הגזרות בשנת ת"ח ות"ט, קראקא תנ"ב, חברו החכם מאד נעלה שמואל פייבש בן הגאון מהור"ר נתן פייטל מוויען. שם נאמר "...ומשם הלך לעיר קוברין ושם היו שתי מאות ב"ב ונהרגו כמעט כלם..."
2. "אקטי אטנאסיאשציעסיא ק'וורעמעני וואיני זא מאלאראסיו 67 — 1654", וילנה 1909. כרך 28, א ועוורעיאק, עמוד 389, מספר 315, 9 ינואר 1663.
3. מתוך הארכיון של פרופ. דובנוב הנמצא בברלין.

נ.צ.

תקנות החברה קדישא

אמר המתרגם: תקנות החברא קדישא המובאות במאמר שלפנינו תורגמו בשעתו בפנקס הראשון מעברית ליידיש ללא הבאת המקור העברי. בפנקס העברי ראינו צורך לחזור ולתרגם את התקנות מיידיש לעברית, כלומר להחזירן למקורן. אלא שגלוי וידוע שהעברית שלנו אינה זו של כותבי התקנות מלפני מאות שנים. יש להניח שהפנקס המקורי אבד בשואה ואין לנו דרך אחרת של הבאת התקנות, עם כל הצער ועגמת הנפש הקשורים בכך.

תקנות החברה קדישא של פרוז׳אני משנת תע״ה (1715) מהוות את התעודה הוותיקה ביותר של החברה. אלא שאין תאריך זה זהה עם התאריך של הקמת החברה (ר׳ עמוד) ויש לשער, כי יחד עם הפרוטוקולים שאבדו מתוך הפנקס החברה קדישא, נעלמו גם התקנות הקדומות של החברה. התקנות המובאות להלן ואשר נרשמו בשנת תע״ה (1715) אינן אלא תקנות נוספות או שינויים של תקנות, שכבר היו קיימות לפני כן. שינויים או מילואים דומים היו נעשים מזמן לזמן, ולפי המסורת המקובלת — בכל שבע שנים. אך בדרך כלל לא נשמר הכלל הזה.

התקנון המובא להלן תורגם מעברית וכולל ח״י תקנות והמספר ח״י נזכר תמיד בכל התקנות), הדנות בהתחיבויות של הגבאים ושל חברי החברה.

התקנות משנת תע״ה

א. על כלל חברי החברה, הן החברים הנמצאים בעיר והן החברים שאינם נמצאים בעיר ומהלכים בדרכים, חשוב לצום בערב ראש חודש כסלו. החברים הנמצאים במקום מחוייבים להתאסף, לומר סליחות ולהתפלל כדין תענית ציבור, לחלק מנות זעירות לצדקה גדולה, לצרכי עניים, ובערב עליהם לערוך סעודה, כמקובל בכל החברות שבכל הקהילות הקדושות.

ב. אם יארע חולה, רחמנא ליצלן, ויהיה ניכר שהוא חולה מסוכן וקרוב לגסיסה, יערכו אלופי הגבאים קלפי של כל החברה, ואותם שני החברים שיצאו ראשונים בגורל, יהיו מחוייבים לשבת על יד החולה, דהיינו, שכל אלה שיצאו בגורל יתחלפו כל שעה. אם יארע איזה הכרח או צורך חיוני, אשר ימנע בעדו לשבת שם, שלא יפטור עצמו בדיבורים. עליו לבוא לגבאים ולרואי־החשבונות לשם הסברה והתנצלות, עד שיתברר שהוא דובר אמת, ובמקרה זה ילך במקומו מי שהוא אחר. הסדר זה הוא לפעם אחת בלבד. ואם חס ושלום, רחמנא ליצלן, המקרה יארע אצל אחד מחברי החברה, חייבים עשרה אנשים לישב אצלו ולהתנהג כנהוג.

ג. הגבאי חייב להקפיד במצוות גמילות חסדים של ניחום אבלים. ויש להשגיח על כל פנים, שלא יהיו פחות מג׳ אנשים של החברה, המחוייבים לנחם האבלים.

ד. אם יגרע חס ושלום אחד מן החבורה (ימות — י.פ.) מחוייבת כל החברה להתפלל כל ימי השבעה. וספר התורה של החברה חייב להיות באותו בית, ואפילו בשבת יתפללו שם.

ה. כל אדם שלא יתעסק שלוש פעמים (בפעולות הקבורה — י.פ.) כאשר יקרה, חס ושלום, לאחר שהשמש יודיע לו על כך, ולא יבוא, אחת דתו להוציאו מן החברה ללא כל התנצלויות.

ו. גבאי החודש מחוייב לעמוד על המשמרת הקדושה בשעת עשיית הארון ועליו להודיע באמצעות השמש לכל אנשי החברה כי עליהם לבוא. וכל אדם שלא יבוא, הרי בפעם הראשונה ישלם קנס בשיעור של 2 גרושים פולניים, ואם יעבור עוד פעם אחת יתן 6 גרושים פולניים, ואם הוא ייקבע לענין זה פעם שלישית, ינהגו, כפי שנקבע בתקנה ה׳, יוציאו אותו מן החברה לכל הפחות לארבעה שבועות. הגבאי מחוייב לרשום לזכרון בפנקס, שלא בא פעם ראשונה, פעם שנייה ופעם שלישית, כדי לקיים בו את המשפט הכתוב למעלה.

ז. אם יארע, רחמנא ליצלן, ואנשי החברה יהיו בעיר — — — אסור שמי שהוא מהם יעזוב את העיר, ואם יש הכרח בדבר, הוא מחוייב לבוא לפני הגבאים ולהשמיע את דברי ההתנצלות וניכרים דברי אמת.

ח. שלא יתנהגו בקלות דעת ובליצנות בבית החיים, רק לעסוק בענין השייך למצווה. וכל העובר על התקנה יחוייב לשלם קנס של 6 גרושים פולניים.

ט. הגבאי מחוייב לעמוד על המשמרת, שכל אנשי החברה לא יעזבו את בית החיים. לאחר שהחלו בסתימת הגולל. עד לגמר סתימת הקבר מחוייבים, לכל הפחות ששה אנשים לחכות, ומי שיידרש לכך ולא ירצה — יתן עשרה גרושים קנס.
כל מי שיתנגד לגבאים או לגובי הקנס — חייבים הגבאים ורואי החשבונות לדון אותו דין קשה. ואם לא יהיו גבאים ורואי־חשבונות, יטפלו בכך אנשי החברה שנקבעו מקודם.
כל אדם שיוטל עליו קנס בגלל הכתוב לעיל, ייכתב המעשה לזכרון, ועל הגבאי החובה לגבות את הקנס בתוך חודש הגבאות שלו. כמו כן עליו לרשום את אלה שלא יבואו, ככתוב למעלה.
על גובי הקנסות להקפיד לגבות ולרשום (כמה שגבו) ועליהם למסור חשבון־צדק לפני גבאי החודש ורואי־החשבונות.

י. כל האמור בתקנה ב׳, אם יארע חס ושלום, לאחד מאנשי החבורה — — — כפי שהוסבר, עליו להתנהג בהתאם לאמור בתקנה ג׳ וד׳. ומחוץ לזה, לאחר (מותו) מחוייבים כל אנשי החברה ללכת לבית החיים לעלות לקברו ולבקש מחילה מן המת בנוכחות כל החברה — — — והוא חייב גם לשלם קנס.

י״א. ...אם יארע חס ושלום רחמנא ליצלן, שלא יתעסק כל חבר פעמיים ויש לזכות כל אחד שיתחלפו, הן בהכנת ארון הקבר, הן בהלבשת המת, הן בשעת נשיאת המיטה, לעשות את כל חובותיו בקבר על כל הפרטים — — — ואם יהיה על חבר אחד לעסוק פעמיים, מביא הדבר להפחתת המצווה אלא (שכולם) ייזכרו לטוב.

י״ב. על הגבאים לשמש בתפקידם לא יותר משלוש שנים רצופות (מזמן תחולת התקנה) — — — קיים איסור למנות גבאי שלוש שנים רצופות. (אם) יישנה המנוי לגבאי של אדם הראוי לכך ומי שלא יקבל מינוי לשנה הרביעית מותר למנותו — — — לשנה ששית ושביעית וכך עד עולם, כפי שנזכר.

י״ג. מותר לגבאי החודש להוציא, ללא ידיעתם של רואי־החשבונות רק עד שני גולדים — — — הממונים על התקנות מחוייבים לרשום בספר כל ההוצאות וההכנסות — — — הן מזומנים והן משכנות (פקדונות) מדברים קטנים ועד גדולים.

יד. ...רחמנא ליצלן, אם יארע המקרה עד לארבעה שבועות עליו לתת לשמש לא יותר משבעה וחצי גרושים פולניים, והשמש יתעסק בקבורה. עד לשנה, רחמנא ליצלן, יישאר (ההסדר — י.פ.) לפי החלטתו של גבאי החודש, אם אינו נוגע בדבר. ומשנה ומעלה אסור לגבאים לבוא לידי הסכם ביניהם אלא ביחד עם כל החברה.

מן היום שנתקבלו התקנות שלמעלה נמנו וגמרו, כי הכול, גדול וקטן, זקן וצעיר, שווים לגבי המצווה הנ״ל ולאף אחד אין עדיפות על חברו שיתמנה קודם. כולם שייכים למעגל הישר. אם ירצה השם, בשעת עריכת בוררות יוכנס הפתק של כל אחד בקלפי. ואשר לסדר קבלת (כספים — י.פ.) בעד הקבורה, כאמור בתקנה הקודמת. ואם יהיה משנה ויותר על הגבאי להורות לשלושה אנשי החברה להתעסק אתו, ומי אשר יתעקש, ינהגו כפי שנאמר בתקנות הקודמות.

ט״ו. על הבוררים להיות לא יותר משלושה ואסור להם למנות עצמם, פרט לשנים מהם — לגבאים. אם כל השלושה שימשו גם בשנה שעברה אסור למנותם. עליהם להפיל גורל ביניהם, כדי שאחד מהם יצא מן הבחירה. יש למנות ארבעה גבאים, ששניים מהם — — — שיהיו ראויים לכך ושניים מאנשי החברה. יש למנות שלושה רואי־חשבונות שאינם תלויים בגבאים ואין הגבאים תלויים בהם, כמו כן (יש למנות — י.פ.) משגיחים על התקנות, כדי שישגיחו על קיום התקנות, ויש למנות גובי קנסות.

ט״ז. מי שיפתח את פיו נגד כבוד החברה כדי לבייש את חבריה, החובה על הגבאי לכנס את כל החברה ולעיין כיצד ובאיזו עונשים יש להענישו על ידינו. וכפי שיחליט הרוב על דעת כולם, כך יהיה וכך יירשם בפנקס.

כל אנשי החברה הנמצאים כאן דבקים באלוהים חיים ורשום שמו של כל אחד בפנקס לפי הכבוד המגיע לו. וכל אשר יתווסף אלינו — יבוא בתור בכל ענין — כל הקודם זכה לכיבוד ולדעה ולכל עניין. המשגיחים על התקנות וגובי הקנסות מחוייבים לגבות כל שטרי החובות בקנינים ובפקדונות. כפי שימסרו להם לפי הפנקס, כמו כן יתעסקו בתיקון בית החיים, בבניה שלו ובהתקנת גדרו.

י״ז. מי שיהיה חבר במשך שמונה עשרה שנים (ח״י שנים), פטור בשעת פטירתו, לאחר אריכות ימיו, מתשלום דמי קבורה. אם יהיה ריב בין אנשי החברה בעניין השייך לחברה, חלילה חוק ולא יעבור, להביא את הריב בפני הקהל. על גבאי החברה ועל רואי־החשבונות לדון את האשם ולזכות את הזכאי. וכל מי שיעבור על התקנה אחת דתו להוציא אותו מן החברה למחצית שנה, והתובע והנתבע רשאים להביא את המשפט לפני כל החברה.

ח״י. קיים איסור מן היום ומעלה, עד לתקופת ארבע השנים לקבל חברים חדשים לחברה. ולאחר שיתמו ארבע השנים לא יתקבלו חברים חדשים, אלא לפי רצונה של כל החברה, ואדם אחד אין ביכולתו לעכב. על כיבוד הושענה רבה ושמחת תורה יפילו גורל בין הגבאים, מי שיקבל ״שלישי״ בהושענה רבה ומי שיתכבד בכיבוד ספר התורה

בשמחת תורה ויהיה "שלישי". הגורל יופל אך ורק בין שלושת הגבאים.
התקנות הנ"ל נרשמו בסדר מסימן א' עד לסימן י"ח. נשלם בעזרת האל, שיאמר לצרותינו די. בפרט ואתם הדבקים בה' אלוהים חיים. (תע"ה).

מן התקנות שהובאו כאן לא ברור, אם לחברה קדישא היו תפקידים נוספים מחוץ לקבורת המת ואם עסקו גם במשימות אחרות הקשורות בכך. חסרות בתקנות מטרות היסוד של החברה. ניתן להסביר עובדה זו, שתקנון זה אינו, כנראה, הראשון, והובאו בו תוספות או שינויים של תקנונים קודמים ודומים. בנוסף לכך אפשר להטיל ספק אם הדברים היו קיימים בתקנון הראשון. הסיבה לכך היא שהחברה קדישא הוקמה בישובים היהודיים לפי מסורות מקובלות מן השנים הקודמות. היהודים הראשונים שהגיעו לפרוז'אני, הביאו אתם את המסורת הזו מן המקומות שהתגוררו בהם. במשך הזמן היו עושים שינויים לפני התנאים המקומיים.

בתקנות מאוחרות מצויים סעיפים הרומזים על תפקידים נוספים שהוטלו על החברה קדישא בנוסף למטרותיהם היסודיות. כך הוחלט בשנת ת"צ (1730) על חלוקת מעות ערב כל חג בין העניים. בסעיף הזה אנו קוראים:

גבאי החודש של חברה קדישא שלנו מחוייב לחלק בין עניים לפני כל חג לא פחות משלושה גולדן פולניים. אם ירצה הגבאי לחלק יותר משלשה גולדן פולניים, אסור לו לעשות כן על דעת עצמו, אלא אם יסכימו לדעתו עוד גבאי אחד ורואי החשבון.
תקנה נוספת אנו מוצאים משנת תקל"ח (1778).
...שיהיו עיניהם פקוחות על עניי העיר ולחלק להם לפני כל חג לפי החלטת הגבאים. כנראה שלא הזדרזו בקיום המנהג הזה. שכן מאוחר יותר, בשנת תר"נ אנו מוצאים תקנה זו:
א. בנוגע לחלוקה בין עניים, ואשר המצווה שלה הוסברה כמה פעמים בפנקס הזה ואשר הוטלה עלינו, באנו היום לעודד שוב כדי להסדיר את הענין: גבאי החודש מחוייב לחלק בערב פסח 10 גולדן ולפני כל חג ששה גולדן.
בשנים מאוחרות יותר אנו מוצאים תקנות העוסקות באופן חלוקת רפואות בין חולים.
על גבאי ביקור חולים לבדוק, אם נמצאות התרופות הקלות, עד כמה שאפשר, ואם יישאר כסף, יחלקו בין עניים וחולים. והחולה קודם לבריא, הן בקבלת צדקה והן ברפואות.
בנוגע לביקור חולים אנו מוצאים תקנה מאוחרת משנת תקי"ב (1752);
ט. אצל גבאי ביקור חולים צריכה להימצא תמיד מרקחת (איינגעמאכטס) המשיבה את הגוף (וואס דערקוויקט דעם גוף), ולפני הירידים חייב הגבאי של ביקור חולים ללכת לגבאי של חברה קדישא, ולתת לו רשימה של הדברים הנחוצים (שיש לקנותם).

עוד תקנה מצויה מאותה שנה בנוגע לאמצעים הכספיים של ביקור חולים. בסעיף ח׳ אנו קוראים:

מה שנותנים בקופסת הצדקה בשעת הלויה ייגבה על ידי אחד ויחולק על ידי שנים, ושליש מזה יינתן לגבאי של ביקור חולים, וכל היתר ייחלק לפי שיקולו של גבאי החודש ועוד גבאי אחד.

בתקנה אחרת משנת 1752 מדובר גם על מתן הלוואות. אנו קוראים באותו סעיף כדלקמן:

...ובשעת הקלפי ימנו הבוררים אדם אחד, שיחזיק את הכסף הנזכר — והכסף יהיה בידיו של הגבאי הנזכר, כדי להלוות גמילות חסדים, ועל כל צרה שלא תבוא... ואסור ובחרם גמור (אסור) על גבאי החודש הנזכר של החברה קדישא של ק״ק לקבל מאותו הגבאי כסף למטרות אחרות...

כל התקנות האלה מראות, שהחברה קדישא קיבלה על עצמה מטרות־צדקה, הואיל והחברה קדישא היתה בזמן ההוא החברה הדתית־הציבורית היחידה. מאוחר יותר, כאשר גדל הישוב היהודי והחלו לקום חברות־צדקה, רואים אנו, כיצד החברה קדישא מוותרת על התפקידים הנוספים ונשארת עם משימותיה המקוריות בלבד.

תקנות רבות עוסקות בסעודה השנתית של החברה קדישא, שהיתה מתקיימת בכל כ״ח כסלו.

פעמיים תיקנו, כי כל איש החברה מחויב לתת בכל שבוע גרוש אחד לצרכי הסעודה. לא ידוע אם תקנה זו בוצעה למעשה, כי כמה שנים לאחר מכן חוזרים על תקנה זו.

לסעודה היו מזמינים את כל אנשי החברה ועוד י״ב אנשים שמחוץ לחברה ושלושה מלמדים. תקנה משנת תפ״א מוקדשת לענין זה.

...בין המוזמנים לסעודה, לא יהיו אנשים שמחוץ לחברה, ועוד י״ב אנשים ושלושה מלמדים, ועל דעת הגבאים יירשמו בפינקס מי הם י״ב המוזמנים ומי הם ג׳ המלמדים.

בראש החברה קדישא עמדו גבאים, שהיו נבחרים בקלפי. במקום מסויים היו שמים פתקאות לפי מספר אנשי החברה הזכאים להשתתף בקלפי (בתקנות רבות צויין מי מאנשי החברה יש לו זכות בחירה). על מספר מסויים של פתקאות, לפי מספר הבוררים שעמדו לבחירה, היו מציינים סימן מסויים, וכל איש החברה היה ניגש ומוציא פתק. כל אלה שהוציאו את הפתקאות המסומנות — הבוררים — היו מתכנסים בחדר מיוחד ובוחרים את גבאי החברה. מחוץ לגבאים היו בוחרים ברואי־חשבונות, אשר תפקידם היה לבקר את הוצאות הגבאים.[1]

ג. אורינסקי

הקהל בפרוז׳אני

המוסד של ה״קהל״ היהודי התקיים, כידוע, בפולין מסוף המאה הט״ז ועד ביטולו על ידי הממשלה הרוסית בשנת 1844. הקהל שלט על החיים הפנימיים, הדתיים והחברתיים של האוכלוסיה היהודית, ובמידה מסויימת הסדיר גם את החיים הכלכליים של בני הקהילה. הקהל היה אחראי לגבי השלטונות על כל מסי המלוכה והיה מחלק וגובה את המסים אצל היהודים שבתחומו, בתקופה הנוגה של ממשלת הצאר ניקולאי הראשון היה הקהל ממונה על גיוסם של החייבים בשרות צבאי. גם לאחר שנת 1844, כאשר נפסק קיומו הרשמי של הקהל, עדין נשארו בסמכותו גביית המסים והפקוח על הכספים שנתקבלו בעד ה״קאראבקעס״ (דמי חכירות שונות).

במאה הי״ז והי״ח כונה הקהל בפרוז׳אני ״קהל קטן״, שהשתייך לגליל בריסק [1]. בסוף המאה הי״ח, כאשר בטל ״ועד מדינת ליטא״, יש לשער, שהקהל בפרוז׳אני נשתחרר מפיקוחו של גליל בריסק ונעשה עצמאי.

בפנקס הקהל בפרוז׳אני [2] שנרשם בין השנים 1801 — 1851 [3] אנו מוצאים כמה רשימות על הבחירות למוסדות הקהל ועל צורת הבחירות.

בפרוטוקול של שנת 1838 אנו קוראים:

״...למז״ט (למזל-טוב) אנחנו האלופי העדה הק׳ (הקדושה) ובעלי אסיפה דפה בחרנו באשר חפצנו את הנבחרים מאתנו הכלל ע״פ ציווי אדונינו הקיר״ה (הקיסר ירום הודו) כפי הזאקאן הנשלח מהגובערני׳ הוראדני ומנינו את שלשה האנשים הנבחרים הנקובים בשמותיהם להיות ראשים ומנהיגים בכל הצטרכות הקהילה לנכון ואלו הן המה הנקראים בשמם וכבודם על משך שלשה שנים כפי אוקאז מהקיר״ה. יום ו׳ עש״ק ר״ח (ערב שבת קודש ראש חודש) סיון תקצחי״ת לפ״ק פרוזשנא יצ״ו.

ואלו הן האלופי הקהל:

הר׳ הרבני הראש מוה׳ יצחק אייזיק במוה׳ שלמה לוריא.

הר׳ הרבני הראש׳ מוה׳ ישראל איסר במוה׳ צבי אברמוויץ

הר׳ הרבני הראש מוה׳ משה במוה׳ ניסן כץ

כל הנ״ל נעשה באסיפת הכלל החדר הקהל ולראי׳ חתמתי יום הנ״ל שנת הנ״ל לפ״ק פה קהל.

נאום משה בלא״א מוה׳ שמואל זצ״ל שו״ב דפה״.

מי הם האלופים ובעלי האספה, אשר בחרו בשלושת הנבחרים, לא ברור פן הפרוטוקול. אנו יודעים רק, כי תקופת כהונתם היתה למשך שלוש שנים.

החותם על הפרוטוקול הוא השוחט של הקהילה, שהיה כנראה סופר הקהל.

נראה, שגם בעלי האסיפה, ששימשו כנראה יועצים ונבחרים, מונו מידי הקהל, כפי שאנו מוצאים בפרוטוקול בפנקס בתאריך קודם, משנת 1817.

״אלה הם קרואי העדה הנקראים לכל דבר הצריך ויעידו לפקח ולעיין בצרכי הקהילה ויה׳ נקראים בשמותיהם לחדר הקהל מתי שיצטרך הפ״ח (הפרנס-חודש) בחדשו לאסוף הקרואים אין לו להפ״ח רשות להרשות ולייחד הקריאה לחדר הקהל זולת הנקובים הנרשמים בשמותם פה בפנקס הלז רק אליהם לבדם והן הן הנקראים בעלי

אסיפה ולא זולתם. ומתוכם יקום דבר גדול או קטון עד שיהי רובם כשרים. ובכלל כל הקרובי ע״ד (על דעה) אחת חשוב לדעה א׳.
כל הכל נעשה בהסכמת וברצוני האלופי הקהל דפה ולראיה באו עה״ח (על החתום) בח״י (בחתימת ידם) ממש ה׳ י״א אדר תקע״זין (1817) לפ״ק״.

כאן פורטו שמותיהם של 23 אנשים שנקבעו בעלי־אסיפה. על הפרוטוקול חתמו 7 מאנשי הקהל.

הקהל בפרוז׳אני היה עמוס מסים, שהיו למעלה מאפשרויותיו הכספיות. וכך קרה, שכאשר קיבלו הנבחרים החדשים בשנת 1838 את קופת הקהל, שנמצאה במצב קשה ולא ניתן היה לשלם את המסים, הוכרח הקהל ללוות כסף מאנשים פרטיים, ברבית גדולה, ולהתחייב להחזיר את ההלוואות מהכנסות אקציז (המכס על משקאות אלכוהוליים), מן הקאראבקע של הבשר (פלייש קאראבקע) ו״תיבת הלחם״[4], (״ברויט״ קאראבקע). בפרוטוקול על המצב הכספי של הקהל אנו קוראים:

״הפנקס פתוחה[5] והיד כותבת רשום בכתב אמת לשנה כל ימות השנה מכל הניידאימקעס אשר נשארו בשנה דהאידנא עד שנת 1טן ייניארוו 1839 למספרם ונמסרו להאלופי הקהל החדשים דמעלה: אשר עליהם לסלקם לסקרב אדונינו הקיר״ה בפרוטרוט כל דבר לנכון. היינו מעבר משנת 1837 מגיע עבור ראטי סעפטע(מ)בראווי 48 ק׳ 1170 רוסי״ג ומראטי מארצאווי דשנת 1838 מגיע סך 4990 רוסי״ג. גם עבור ראטי סעפטע(מ) בראווי דשנה דהאידנא 1838 סך 4970 רוסי״ג. סך הכל עולה לערך אחד עשר אלפים מאה ושבעים רוסי״ג[6]. היינו עד שנה חדשה דשנת 1839 ולא עד בכלל. על כל זאת יש לקופת הקהל מהחכירות דפה עד שנה חדשה דשנת 1839. היינו מאקציז דפה מגיע לערך סך אלף ושמנה מאות רוסי״ג. ומחכירת בשר סך אלף ארבעה מאות רוסי״ג ומתיבת הלחם אלף רוסי״ג ס״ה עולה 4200 רוסי״ג. כל זאת נשאר מהאלופי הקהל הישנים ניידאימקעס הקיר״ה. ומסרו להאלופי הקהל החדשים ועקסלין מהחכירות הנ״ל על סך 4200 רוסי״ג הנ״ל. לבד זה השאירו חובות שמגיע לכלל אנשי קהילתנו מעבר מה שלקחו אצלם האלופי הקהל הישנים במזומן וגם בפרעדוקטין כפי הצטיל שיוחתם בח״י (בחתימת ידם) אשר ימסרו להחדשים. ומחמת שלחצו הממשלה ע״י עקזעקוציעס להכניס הניידאימקעס לסקרב, הוכרחנו לעשות הלואה מכמה ב״ב סך אלף מאה ושבעים רוב סי״ג. דיטא 1170 רוסי״ג וכפי הקוויט שקבלו האלופי הקהל החדשים מאקזאקציי׳ מה שהכניסו כהיום דלמטה לאקזאק׳ והצטיל משמות האנשים אשר לוו הסך הנ״ל המה נרשמים בדף כשאצל זה הדף היינו קל״ו. ובסילק לכ״א (לכל אחד) קרן ההלוואה עם איינס פראצענט לכל חודש ממאה מדמי כל החכירות אשר יחכירו מאת האלופי הקהל ועדה״ק (ועדתינו הקדושה) על שנת דלהבא 1839 היינו אחרי שיעשו חשבון כמה מגיע לסקרב פאדאט בעת כל השנה בשנת 1839 הנ״ל. ומהמותר מה שישאר מדמי כל החכירות ה׳ יסולק לכל או״א בלי שום דחוי ועיכוב כלל קרן עם פראצנט הנ״ל. מאיזה חכירה שירצו. כל הנ״ל נעשה בחדר הקהל בוויעוד הכלל ולראי׳ חתמנו ג׳ י״ב סיון תקצחי״ת לפ״ק פה פרוזנא יצ״ו״.

לאחר מכן באה רשימת האנשים, שהלוו כספים לקהל.

כאשר בנה הקהל בשנת 1839, לפי דרישת השלטונות בית מטבחיים [7] כפי שנראה מתוך הפרוטוקול בפנקס, לא היו לו אמצעים לכך, והיה עליו להשתמש בכספים להקדשות שונות (עולמות־געלט) שהופקדו בידיו בתורת נאמן.

אנו מביאים בזה תוכן של פרוטוקול. יהודי אמיד השאיר בצוואתו 100 "אדומים" לחברת משניות, שניהלה את בית המדרש הגדול, בתנאי, שלא יגעו בקרן, ומן הרבית, בשיעור של 10%, יקדישו 8% לחברה משניות ו־2% למען ישוב ארץ ישראל. התברר, כי הכסף מכניס לא 10% כי אם 20%. והיות שבאותה שנה גזרה המלכות על בנין בית מטבחיים, הוחלט להקדיש מחצית הקרן — 50 "אדומים" לבנין בית המטבחיים. אך הריווח של בית־מטבחיים נקבע לאותן מטרות ובאותו יחס. כמו כן קבעו את דמי השחיטה [8]. הקהל בפרוז'אני נמצא תמיד במצב קשה. וכאשר בשנת 1838 הוכרח הקהל לבחור בקלפי רב (הפרוטוטיפ של הרב מטע"מ המאוחר יותר) לשם ניהול הרישומים של האוכלוסיה היהודית, לא נקבעה לו כל שכירות. במקומה קבעו שבעד כל רישום יקבל הרב תשלום בשיעורים קבועים ובהתאם למצבו של מבקש הרישום כפי שכתוב:

"להיות כי תפקודת הרוממות ע"פ חוקי ונימוסי אדונינו הקיר"ה שיורשם ויחקוק ע"פ (על פי) השגחת הרב הנבחר ע"פ גאלקעס כלל הנולדים שבתוך אחב"י (אחינו בני ישראל) וגם הנפטרים שיוחסרו מהחיים שבמספר כל עיר ועיר לזאת גדרנו אומר גם אנחנו האלופים על הכלל תושבי ודיירי ק' (קהילתנו) ועל הסרים למשמעתנו שמהיום והלאה אינם רשאים לקרות שם הילוד הן זכר והן נקבה בלתי ידיעת הרבני מו"ר שרגא במ"י יצחק ז"ל שהוא גאלקאוועך רב ויקבלו ממנו קוויטל ואז יקראו בשם וכאו"א (וכל אחד ואחד) יסלק לו כפי הרשום למטה בפרוטרוט היינו מוולד זכר מגיע לו מאנשים עשירים בב"ח (בעלי בתים חשובים) שמנה עשר קאפיי' ומב"ב (ומבעלי בתים) בינוניים תשעה קאפייקעס ומאביונים ארבעה ק' ומנקבה מגיע מבב"ח תשעה ק' ומבינוניים ששה ק' ומאביונים שלשה ק' — ומחתונות מגיע לו כזאת היינו מחתונה של נגידים מכאו"א שבעה ועשרים קאפיי' ומבינונים מכאו"א מגיע לו שמונה עשר קאפייקעס ומאביונים מכאו"א תשעה קאפיי'. מגט מנגידים 27 קאפיי' ומבינונים שמנה עשר קאפיי' ומאביונים תשעה קאפייקעס, מכל נפטר מגיע הן מזכרי' הן מנקבות מנגידים שמנה עשר ק' ומבינונים תשעה קאפיי' ומאביונים שלשה קאפיי' ומחליצה כל אפין שווין היינו מכל חליצה ליתן שמונה עשר קאפייקעס והכל הוא בכסף כל הנ"ל נעשה בהסכם האלופים הקהל יום ג' כ"ג תמוז תקצחי"ת לפ"ק, וכל מי שיעבור על חוק הקבוע הנ"ל לא זאת לבד שיוקנס ע"פ הקהל כדת המסרב אלו גם זאת שיתנהגו עם העובר כדרך העובר על זאקאן וחוקי הממשלה ולראי' לכל הנ"ל חתמנו יום הנ"ל."

אך בכתב־הרבנות בתאריך מאוחר יותר (1860) שבעלי הבתים בפרוז'אני נתנו לרב, נקבע כי הקהל התחייב לשלם לרב שכירות של 5 רובל לשבוע — סכום נכבד בימים ההם — בנוסף לדירה, הסקה והכנסות מרח"ש (רב, חזן שוחט) כפי שאנו רואים מכתב הרבנות הזה [9].

"בהתאסף ראשי עם יחד קהל עדת ישורון כל איש ישראל מעדתנו קהילה הקדושה פרוזינא יצו, באסיפה רבה הסכמנו כולם לדעה אחת, מסכמת והחלטית לקבל עלינו לרב ואב"ד ור"מ ומ"ץ (וריש מתיבתא ומורה צדק) לעדתנו הקדושה את כבוד הרב הגאון מו"ה שאול זעליג נ"י הכהן בהרב הגאון מ' מאיר הכהן ז"ל את כת"ה מכתירים אנחנו הח"מ בכתר הרבנות בכל כבוד הראוי לגדול כמותו שיהי הוא לבדו בידו המשרה לנהל ולהשקות עדריו עדרי צאן קדשים בקהילתנו פרוזין מבחר תורתו הרמה ועלינו לקחת לקח מפיו ככל אשר יורנו כאשר ישאל איש באורים על פיו יצאו, ועל פיו יבואו באופן אשר חלילה לשום אדם מבני עירנו למרות עיני כבודו בשום דבר

מקו"עג, (מקטן ועד גדול) הן הנדרש עפי' (על־פי) דת הקדושה והן משום הנהגה קלה הנדרש להנהגת הרב לפקח בצרכי עירנו, לא נסור מן הדבר אשר יגיד לנו ימין ושמאל ככל חוקותיו ומשפטיו, והכתב הלז נתנן להרב הגאון למז"ט ולהצלחה מאתנו הח"מ (החתומים מטה) על משך שלשה שנים מהיום דלמטה.
ואלו הן הפרטים:

א. השכירות יקבל מדי שבוע בשבוע חמשה רובל כסף מזומן לבד דירה מרווחת ועצים דהסקה כפי מדת הצורך, ולעשות לכסף מוצא לכל הנ"ל שיד נאמן בלתי אכוב (עיכוב) בעהש"י (בעזרת השם יתברך).
ב. הרשות נתונה מאתנו שיה' הרבה מופנה לצרכי העיר עד חצות היום ללמד בביהמ"ד (בבית המדרש) שעור גפ"ת (גמרא פוסקים, תוספות) עם אנשים ובחורי חמד אשר ישמעו מפיו הטהור שעור קבוע בכל יום.
ג. הרב מחוייב לדרוש בכל שבת הגדול ושבת תשובה בקביעות, ולבד זה איזה שבתות אשר יבחר הרב שיח'.
ד. הרח"ש (רב־חזן־שמש, שטייער) מהחתונות אשר יהי' בעירנו למז"ט או בישוב השייך לפה יקום כפי הנהוג מאד (מעד) ומקדם דהיינו מזה יקבל הרב מחצה, ובאם שתהי' הכלה מפה והחתונה תהי' בעיר אחרת אזי יקבל הרב מחצה מהסך האמור.
ה. שכר פסקי דינים שייך מחצה להרב, ומחצה השני' להדינים הקבועים, ומגיטין כפי ראות עיני הרב שיחי'.
ו. הסנדק הראשון בכל חודש שייך להרב. [10]
ז. סידורי קידושין אצל החופה שייך להרב, ובידו לנדב לכל מי שירצה.

כל הנ"ל נעשה עפ"י הסכם הכלל בהסכמה מוחלטת בלבבות שלימות בנפשות חפיצות כולנו כאחד בלי שום פירוש לבבות ודעות חלוקות ככל מעשה קהל ובחדר הקהל ולראי' באנו עה"ח (על החתום) יום ג' י"ח חשוון שנת תרחיב לי לפ"ק פה ק"ק פרוזין."[11]

לפני כן, בשנת תקס"ז (1807) קבע הקהל, כפי שנרשם בפנקס, להרב יום טוב ליפמאן. לא יותר מרובל כסף אחד, שירות לשבוע.
ידועים מקרים, כאשר הקהל קיבל "נדן" עבור כסא הרבנות בפרוז'אני, מאת הרב החדש. ידוע המקרה משנת תקס"ח (1808) כאשר הרב שנתקבל שלם אלף גולדן וקיבל כתב רבנות על עשר שנים[12] מתוך הכסף הזה שילם הקהל 72 לראש העיר: 7 רוכ' — להחזקת הסוסים של משרד המרשאלק: 16 רוכ' לפדות ספרים מאת חברת המשניות. הותנה עם הרב, שבאם הוא ישב על כסא הרבנות זמן קצר ולו שני שבועות בלבד, הוא מאבד את הזכות לתבוע בחזרה את כספו, אלא אם כן השלטונות לא יאשרו את בחירתו. כנראה שהשידוך לא עלה יפה. כי שנתים מאוחר יותר, בשנת תק"ע (1810) אנו קוראים על משפט בין הקהל לבין הרב על החזרת האלף גילדן, והקהל זכה בדין.
לאחר שהקהל הפסיק את קיומו הרשמי בשנת 1844, בגזרת השלטונות, אין כבר יותר פרנסי־חודש, ולא זקן הפרנסים ה"ראש וראשון". בבחירות לא משתתפים יותר "פורעי מסים" — משלמי המסים, כפי שמצאנו בפרוטוקולים הקודמים. בשנת 1848 נבחרים חמישה אנשים לשנה אחת בקלפי, "להיות מנהיגי הקהילה לכל דבר הנצרך לכל העדה". אלה רשאים להיבחר לשנה אחת בלבד. בשנה הבאה אסור להם להשתתף בקלפי. אף אלה שיוצאים בגורל חייבים לקבל את המינויים ללא טענות "בלי שום אמתלא בעולם". מצבו

של הקהל, שקיומו המשפטי נלקח ממנו, נעשה קשה עוד יותר, כפי שאנו מוצאים בפרוטוקול משנת 1851. "מאחר ראינו את מעמד הקהילה שאינה יכולה להתקיים מחמת שבטלו את עסק הממשלה שהיתה מקדמת דנא עפ"י אלופי הקהל, הוחלט לחלק באופן קבוע את תקופת המינויים של ראשי הקהילה. הם קרויים "אלופי הדעפוטאטין" ומספרם שנים־עשר ונבחרים ארבעה מהם לכל חודש. וכך הם מתחלפים כל שלושה חדשים במשך שלוש השנים של בחירתם. משמעותה של ההחלטה הזו היא, כי התקנה משנת 1848, שלפיה המנהיגים יכהנו רק שנה אחת בלבד, בטלה, וה"דעפוטאטן" נבחרו שוב לתקופה של שלוש שנים. כמו כן הגבילו את סמכויות גזבר הקהל, המקבל כספים מן העירייה, "להיות קאזנאציי (גזבר) ע"פ הממשלה לקבל את המעות מהשמיעטה במייסטראט". בלי ידיעתם של ששה נבחרים אסור לו לקבל את הכסף (מדובר בכספי הקאראבקע, שהיו מרוכזים בעיריה).

כמה הכניסו ה"קאראבקעס" ולהיכן הלך הכסף הזה, אין אנו יודעים. ידוע רק מן הפנקס, כי בשנת תקפ"ו (1826) הכניסה חכירת הקאראבקע של הלחם ("תיבת הלחם") סכום של 1164 רוב' בבעלות הקהל נמצא, בנוסף לבית המטבחים, גם המרחץ, ובשנת תר"ב (1842) אסר הקהל באזהרה חמורה ובאיום של חרם על בניית מרחצאות פרטיים. בנוגע לאקציזים ולקאראבקעס השונים תיקנו כמה פעמים תקנות, שלא יוחכרו בידי אנשים פרטיים, אלא בידיעת הקהל ובתועלתו.

הקהל התערב גם בחיים הכלכליים של בני הקהילה וקבע תקנות שונות בנוגע לקבוצות שונות כגון מחזיקי בתי המרזח. הללו קבעו כמה בתי מרזח יהיו בעיר, אישרו את הנורמות לסוחרי יי"ש בסיטונאות ובקמעונו. במקרים יוצאים מן הכלל התקין הקהל תקנות בנוגע לסחר התבואה. כאשר הלך לאיבוד שטח־חוב היו רושמים בפנקס ומבטלים בדרך זו את תקפו. גבאי בית הכנסת היו מתמנים ע"י הקהל לשלוש שנים, ופעם לתקופה של שנה אחת, ואליהם הוסיפו גזבר מיוחד לכספי בית הכנסת "נאמן על המעות". כאשר חברת החייטים הקימו בשנת תקפ"ד (1824) בית מדרש משלהם, ציווה הקהל כי ההכנסות של הימים הנוראים הראשונים יוקדשו לבית הכנסת ולבית המדרש הגדול, ולהבא יוקדשו שני שלישים של הכנסות בית מדרש החייטים לטובת בית המדרש, ושליש אחד לטובת בית הכנסת.

הקהל דאג, כי לא יבוטלו הסעודות בשעת ברית מילה, כפי שרואים מכרוז, שהוקרא בבית הכנסת ובבית המדרש, ואשר העתק ממנו נמצא ללא תאריך בפנקס. כתוב שם, כי בגלל שנות הרעב אין מקפידים בקיום המצווה. הקהל התקין גם, בשעת קבלת חזן חדש, יתרמו לטובת החזן לא פחות מח"י גרושים מכל העליות בבית הכנסת, בכל בתי המדרשות ובכל בתי המנינים. כי יהודי פרוז'אני היו מאזינים לחזן ויוצאים מבית הכנסת בשעת קריאת התורה ("נשמטים אחד אחד"), כדי שלא לשלם לטובת החזן. אנו מוצאים דברים אלה בתקנה משנת תקס"ב (1802).

לאחר השרפה הגדולה בשנת 1801, בקשו הפריצים שמסביב לעיר לקבל מן היהודים את המגרשים שלהם בככר השוק ולהקים בתי מרזח וחנויות. הקהל נאבק עם הפריצים, פנה לגוברנאטור הוילנאי, יאהאן פריזל, והצליח להבטיח כי כל המגרשים יישארו אצל

בעליהם. כדי שלא יהיו טענות ומענות רשם זאת הקהל לזכרון בפנקס. ראשי הקהל רשמו גם את פקודת הגוברנאטור במקור, בשפה הפולנית. בשנת 1825 הגיע הקהל לידי הסכם עם משה בן יצחק על תשלום סכום שנתי קבוע במקום תשלום המסים השונים, שהיה עליו לשלם בעד ההסכם עד ל״סקאזקע״ החדש. העתק ההסכם שנכתב בפולנית, נרשם בפנקס.

הקהל נלחם באמצעים החמורים ביותר כנגד העבריינים, ואפילו מתוך הסביבה הקרובה ביותר, ונקט בכל האמצעים לנטרל אותם. מעשה אופייני אירע עם איש אחד אשר הסתבך עם הקהל ויצא נגד המנהיגים — ״אשר האיש בליעל מרדכי ב״ר יהודא לייב דרעטשינסקי פער פיו בלי חוק ועשה מעשים אשר לא יעשו״. הוא קרע תעודות רשמיות — ״שזה כמה פעמים קרע בחדר הקהל כמה כתבים הנעשים בתוקף מעשה קהל והם כתובים על ניר הערב ע״פ זאקאן״. הגיע לו, כותב קהל, למסרו לידי בית המשפט הכללי, אלא שאין המעשה יאה לקהילה. לפיכך הוחלט להרחיקו מכל המנויים בקהל, לא להרשות לו להשתתף בכל מעשי החכירה ובכלל לאסור עליו כל גישה לעניני הקהל. להבא לא יקראו לו יותר בתואר מורנו (בעליתו לתורה) — ״לא יקרא עוד בשם מורנו ר׳ מרדכי רק כשמו כן הוא״. כל זאת אושר באזהרה חמורה לעולם, כל זמן שהוא יגור בפרוז׳אני ולא יעזרו כל חרטה ופיוסים. הפרוטוקול הזה נרשם בפנקס בשנת תקע״ב (1812) וחתמו עליו אלופי הקהל.

מקרה מוזר קרה בשנת תרנ״ב (1862). יהודי מפרוז׳אני נאשם במעשה אונס של ילדה בת שמונה־תשע. כיצד הגיב הקהל — לא ידוע. ברשימה הכללית של מוכת עץ רשום: ״נזדמן איך שאנס הר״ר יוסף־ליב בן שמואל צבי סנדלר את הילדה מרים בת ר׳ פנחס קורזשנער ביום ו׳ עש״ק שבת חזון הגם אשר ש(הגיד) אצל אסיפה שלא הי׳ בזה שום מעשה אך למיחש מבעי שיהיו לזכרון והבתולה היתה בת חית או ט׳ שנים״.

מאבק בין יחיד לבין קהל, שנסתיים בצורה טראגית, אירע במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. היה בפרוז׳אני יהודי וועלוול יודעלעווסקי, עשיר ובעל בית משרפות שכר. לפי תנאי הזמן ההוא היה משכיל ונתן לילדיו השכלה אירופית.[13] הוא היה ידוע בעיר כיודעלעווסקי הסופר, כי היה ״כותב הבקשות״ המקומי היחיד בלשון הרוסית, והיה ״זאקאניק״, יודע דת ודין. הוא היה מסוכסך עם ראשי הקהל, אשר רדפו אותו בשנות השבעים של המאה שעברה. באחד הלילות נשרף בית משרפות השכר, שהיה בבעלותו של בעל האחוזה שווייקאווסקי באחוזה פאלינאווע שבקרבת העיר. נפל חשד על יודעלעווסקי כבעל בית משרפות שכר מתחרה. נמצאו עדים יהודים ובראשם איש הקהל (״סבארשטשיק״) יודל פיין, אשר העידו כי ראו במו עיניהם כיצד שלח וועלוול יודעלעווסקי מציתים לאחוזה. יודעלעווסקי נידון לאבדן כל זכויותיו ולהישלח לסיביר לכל ימי חייו. בית משרפות השכר של יודעלוווסקי הוחרם לטובת בעליו של בית משרפות השכר שנשרף. בהתאם לנוהג באותם הימים בוצע פסק הדין בפומבי, בככר השוק. גלחו ליודעלעווסקי את מחצית ראשו ותפרו על גבו טלאי צהוב. מסביב ליודל פיין רקם העם אגדה, שזמן קצר לאחר שבועת השקר שלו נפטר באורח פתאומי. בנו של וועלוול יודעלעווסקי הוציא לאחר המעשה קונטרס בעברית ״זאת ליהודה״ (יודל פיין),

המתאר את סיפור המעשה ומתקיף את ראשי הקהל עם יודל פיין בראשם. (לא הצלחנו להשיג את הפמפלט הזה). על אותו יודל פיין מספר הסופר היהודי־רוסי ניקאלאי פרוזשאנסקי בזכרונותיו, כיצד פנה בתור נער .בן שש עשרה שנים ליודל פיין, בשנות הששים של המאה שעברה, וביקש פספורט כדי לנסוע לוילנה. הלה סירב, והנער קיבל לבסוף את הפספורט בהשתדלותו של מפקד הצבא הרוסי, אשר דיכא את המרד הפולני בשנת 1863 [14].

בפנקס הקהל אין כל סימנים לתנועה החסידית, כיון שהחסידות לא חדרה לפרוז׳אני. קשה להבין אילו סיבות מנעו את חדירת החסידות, בזמן שבכל הערים הקרובות קאברין ובריסק ממערב וסלאנים בצפון־מזרח, רכשה החסידות אוהדים רבים. נשתמרה מסורת שלפיה אין חסידים בערים שסימנם קרפ״ס (קאסעווע, ראזשינאי, פרוז׳אני וסעלץ) [15].[1]

לאחר שניטלו מן הקהל תפקידיו האחרונים — הספקת מגוייסים לצבא וגביית המסים חדל הקהל להתקיים.[1]

הערות:

1. עיין מאמר ״ישיבת ועד מדינת ליטא״ בפרוז׳אני.
2. עיין מאמר ״פנקס הקהלה בפרוז׳אני״
3. אנו מוצאים בפנקס רשומות נוספות בשנים המאוחרות.
4. ה״קאראבקע״ של הלחם (״תיבת הלחם״) היתה יקרת המציאות, הגם שבפלך גרודנא היו קאראבקעס מכל המינים על מצרכים ראשונים.
5. כל הפרוטוקולים כתובים בשגיאות כתיב וסגנון.
6. החשבון אינו עולה יפה.
7. בית המטבחיים נמצא בחצר בית הכנסת (שול־הויף) בסמטת בית המרחץ על ידי הנהר והתקיים עד שנות השמונים של המאה שעברה.
8. דמי שחיטת שור — 20 גרושים: פרה — 15 גרושים; בוקאט (עגל בן 3 — 5 חדשים) — 8 גרושים; עגל או כבש — 5 גרושים.
9. כתב הרבנות נשתמר אצל ש.ד. בארער. העתק מקוצר נמצא גם ב״פנקס הקהל בפרוז׳אני״.
10. בתקנה משנת תקפ״ב (1822) נקבעה הסנדקאות הראשונה לפרנס החודש, מבלי שיתחייב לתרום עבור הכבוד הזה נדבה כל שהיא.
11. על הכתב נמצאות כמה מאות של חתימות. מן המשפחות הידועות בפרוז׳אני אנו מוצאים: צדוק אורינסקי, מיכאל בירנבוים, זעליג־משה ומשה־אהרן בארקער, משה־זאב ואלף פאלינאווסקי. בין החתימות הראשונות אנו מוצאים גם את חתימתו של זאב־וואלף יודעלעווסקי, שעליו ידובר מאוחר יותר.
12. העתק הפרוטוקול של ההסכם, שנרשם בפנקס הקהל, נשתמר בארכיונו של פרופ. ש. דובנוב, שנמצא כעת בברלין (הומצא בידי א. צ׳ריקובר). זהו מכתב, אשר התושב המקומי מ. נ. יאנאווסקי שלח בשנת 1895 לפרופ. דובנוב. עמודי הפנקס, אשר לפי עדות המכתב נרשמו עליהם הפרוטוקול והדין־תורה, חסרים בפנקס. הם הוצאו מן הפנקס יחד עם עוד כמה דַפים שחסרים:
13. נכד שלו סטודנט באוניברסיטת פטרבורג, היה ״נאראדאוואלעץ״ (תנועה עממית מחתרתית בימי השלטון הצארי סטי ״נארודנאיא וואליא״, — רצון העם). בשנות השמונים של המאה שעברה נאסר בפרוז׳אני ונשלח לסיביר. הוא גר כיום בפאריז ומשתתף בעתונות הרוסית של המהגרים.
14. ״פערעזשיטאיע״ ב״קניזשקי וואסנאדא״, דצמבר 1913.

ג. פרוזשאנסקי, סופר יהודי רוסי ידוע בסוף המאה התשע־עשרה ובראשית המאה העשרים נולד בכפר ע״י פרוז׳אני.

15. ניתן לשער, כי לכך גרמה גם יראת הכבוד לגאון מוילנה אשר רדף את החסידים, ואשר נולד בסעלץ שעל יד פרוז׳אני. מסופר שלפני 50 — 60 שנים ניסה גביר פרוז׳אני, מינץ, שנולד בקאברין ונשא אשה בפרוז׳אני לפתוח ״שטיבל״ של חסידים. אך בגלל ההתנגדות הגדולה של אנשי המקום ויתר על תוכניתו.

ג.א.

בתי המדרשות בפרוז׳אני — [1]

בשריפה הגדולה בשנת 1863, שנגרמה כתוצאה מרשלנותו של חייל רוסי, אשר נימנה עם הגדודים שדכאו את המרד הפולני, נשרפה מחצית העיר פרוז׳אני; כל רחוב סעלץ (סעלצער גאס) עם הסמטאות הסמוכות וחצר בית הכנסת (שולהויף). השריפה הגדולה שפרצה ברחוב שערעשעוו (שערשעווער גאס) בשנת 1899, בביתו של יהודי, שרפה את כל הבתים שברחוב שערעשעוו, רחוב הנגידים (פאצעוויטש-גאס), חלק מרחוב קאברין והסמטאות שסביבם. שתי השרפות כילו את המבנים הישנים של בתי המדרשות ואת בית הכנסת (שול).

בבנינים החדשים של בתי המדרשות אין סימני ארכיטקטורה מיוחדים.

כבר בשנת 1473 מוצאים אנו מסמך רשמי המזכיר בית תפילה יהודי (באזשניצא זשידאווסקא) בפרוז׳אני לפי הלוסטראציה של הרביזור המלכותי דמיטרי סאפיעהא בשנת 1563 היה בפרוז׳אני, שנקראה בימים ההם דאבוטשין, בית כנסת שעמד סמוך לרחובות היהודים. כפי שמוסרים זקני העיר היו בבית הכנסת ״פרט״ (כתובת שהעידה, כי בית הכנסת קיים כארבע מאות שנים בערך).

בית הכנסת שנשרף בשנת 1863 לא נבנה מחדש. (מכל תשמישי בית הכנסת נשארו הגביע וכסא של אליהו, שהיו מלים עליו את התינוקות). עד היום עומד המגרש הגדול בתוך חצר בית הכנסת (שול הויף) ריק. הסיבה לכך, כי בית הכנסת נמצא במרכזה של שכונת עוני ומקומות רבים בקיר ה״מזרח״ היו שייכים לבעלי מלאכה ולאנשים עניים. משום כך לא היו הנגידים ובעלי הבתים החשובים מעונינים בבנינו מחדש. בשנות השבעים של המאה שעברה נמצא יהודי, וואוטשע (זאב) החיט, שיזם את הקמת בית הכנסת מחדש, אך בגלל התנגדותם של הגבירים לא יצא הדבר לפועל. בראשית המאה העשרים ניסה משה גאלדבערג (משה יאנקעלס) לבנות את בית הכנסת, והצליח אפילו להניח את היסודות, שנשארו עד לכיבוש הגרמני (במלחמת העולם הראשונה). בגלל אותה סיבה — התנגדותם של הגבירים ושל הרבנים — (כשאין בית כנסת אין חזן דמתא [שטאט-חזן] ואין שותף שלישי לרח״ש — דמי הנדבות שהיו נותנים בהזדמנויות רבות לרב, לחזן ולשמש), נכשל גם הנסיון השני.

בית המדרש הגדול הוא בית המדרש הותיק ביותר בעיר, אך לא ידועה שנת ייסודו. בית המדרש הזה נשרף בשריפה הגדולה יחד עם בית הכנסת בשנת 1863. אך מיד הוקם בנין חדש העומד עד היום. בבית המדרש הגדול נמצאה גם דירת הרב — בית הרב.
בית המדרש ״קדישא״ של היום היה קיים עוד לפני השריפה משנת 1863, ולאחר שנשרף נבנה מחדש במקומו הנוכחי.

בית המדרש "הכנסת אורחים" ברחוב קאברין הוקם בשנות הששים של המאה שעברה בסמטה צדדית, לא רחוק ממקומו הנוכחי. כעבור שנים אחדות נשרף הבנין בשרפה שכילתה חלק מרחוב קאברין ורחוב סעלץ, החל מביתו של משה האלפערין עד פינת רחוב סעלץ, מעבר לסמטת בית משרפות השכר, ונבנה מחדש במקומו הנוכחי. עד להקמתו של בית המדרש "בית יעקב" נחשב בית המדרש "הכנסת אורחים" לבית המדרש הגדול ביותר והנאה ביותר. בהזדמנות זו כדאי להביא את תוכנו של מסמך אופייני הנוגע לבית המדרש הזה משנת 1870. בתלונה בלשון הרוסית, הכתובה לרב מטה"מ (אבשטשעסטוועני ראווין) מתלוננים הגבאים על מתפלל אחד בבית מדרש זה, ועל בנו

(תצלום גביע של קידוש בבית הכנסת בפרוז'אני)

הגביע נמצא כיום בבית המדרש הגדול והועבר לשם לאחר שריפת בית הכנסת. הגביע עשוי כסף וסביבו מעשה אמנות של זר עלים ומעליו כתובת "שייך לבה"מ ד"ק פרוזאנה. ומי' ש' נ' ל' ו' ה' י' ש' ". אלו ראשי תבות של הפסוק "ומי שנתן נר למאור ויין לקידוש ולהבדלה ה' ישלם שכרם". רגלו של הגביע נשברה כנראה, והרגל שהותקנה במקומה אינה מלאכת־יד אלא מעשה יציקה. על האות מ' במלה "לבה"מ" חרותה אות כ'. ניתן לשער, כי הדבר קרה בגלל טעותו של האומן, אשר תיקן את טעותו.

וחתנו, הבאים להתפלל כשהם שיכורים ומפריעים ליתר המתפללים. כבר היה מעשה — הם כותבים — שהאנשים האלה התקיפו את הגבאי צדוק אורינסקי ונשכו באצבעו. המעשה גרם להתערבותה של המשטרה. לכן מבקשים הגבאים מאת הרב, לקבל מאת האנשים המפריעים לתפילות התחייבות בכתב, שלא יבואו להתפלל יותר בבית המדרש "הכנסת אורחים". ועוד מבקשים הגבאים מאת הרב, שיודיע על כך למשטרה, ושיכריח את המתפללים להתפלל בבית מדרש אחר.
שם בית המדרש — הכנסת אורחים — נבע מכך, שליד בית המדרש התקיימה חברה בשם זה.

בית המדרש "מלביש ערומים" נבנה בשנות הששים של המאה שעברה, בסמטת המים הנוכחית, אשר לא היתה מיושבת באותם הימים. בית המדרש נשרף בשריפה הגדולה של 1899. הבנין הנוכחי הוקם בשנת 1900. השם נקבע בזכותה של חברת צדקה, שנתקיימה על יד בית המדרש הזה.
בית המדרש ברחוב סעלץ, הקרוי מויער בית מדרש (בית מדרש חומה) הוקם בשנות הששים של המאה שעברה. יהודי אחד, מאטשע בלעכער, בעל מרתף לעשיית ספירט, בנה לעצמו בית חומה. בעל האחוזה "גובערניע" שווייקאווסקי תרם לבנים מבית המלאכה שלו. לאחר כשלון המרד הפולני בשנת 1863 הוכרח "גובערניע" שווייקאווסקי להגר לחוץ לארץ. למאטשע בלעכער לא היו אמצעים לסיים את הבניה והוא מכר את הבנין להקמת בית מדרש, הקיים עד היום.
בית המדרש "נר תמיד" (נגידישער בית מדרש) עמד, עד לשריפה של שנת 1863, בראשית הרחוב של מכבי האש. לאחר השריפה הוקם מחדש במקומו הנוכחי.
בית המדרש "הסנדלר" הוקם בשנות השמונים של המאה שעברה ונשרף בשריפה הגדולה של שנת 1899. לסנדלרים לא היו אמצעים להקימו מחדש והם מכרו את המגרש לתלמוד תורה.
בית המדרש של בעלי הבתים (באלעבאטישער בית מדרש) נבנה בראשית שנות התשעים, בידי בעלי בתים שפרשו מבית המדרש "הסנדלר". המגרש של בית המדרש נמצא ליד בית המדרש "הסנדלר", קרוב לרחוב שערעשעוו (שערשעווער גאס). והיות שמגרש זה לא היה בריחוק מקום מספיק מן הכנסיה, בהתאם לחוקים הרוסיים, רכשו מגרש בסמטה השלישית והקימו בשנת 1907 את בית המדרש "בית יעקב", הקיים עד היום, (על שמו של הגביר יעקב שמעון יאגלאם, שתרם סכום ניכר לבנין בית המדרש).
בית המדרש "חייטים" הוקם "ע"פ רשיון והסכמת אלופי הקהל" בשנת תקפ"ד (1824). בשנת 1863 נשרף בית המדרש והוקם מחדש במקומו הנוכחי.
בית המדרש "עין יעקב" (קצבישער) החל להיבנות בשנת 1884, ברחוב הקצבים על מגרש ריק שהיה שייך לבעל אחוזה. הבנייה הופרעה על ידי שלטונות הכנסיה הפרבוסלבית, בטענה, כי בית המדרש קרוב מדי לכנסיה הפרבוסלבית, שעמדה במקום, שהיום עומד עליו ה"ראלניק". בניית בית המדרש הזה הושלמה רק בשנת 1892, לאחר שריפת הכנסיה. מסביב לאירוע הזה נשתמרה אגדה אופיינית ואנו מביאים אותה בזה[2].
"לאחר השריפה הגדולה ששרפה את בית הכנסת, נשרף גם בית מדרש החייטים,

והמתפללים היו נעים ונדים בבתי מדרשות אחרים של בעלי הבתים. והיות שלא הרגישו עצמם בנוח, החלו לבנות מחדש את בית המדרש שלהם. סייעו בידם הלקוחות שלהם — הפריצים והיערנים, שהיו מספקים להם עצים מתוך היערות שבבעלותם וברשותם. וכך הוקם מחדש בית המדרש "חייטים" והותקן בו ארון קודש נאה ובימה חטובה להפליא.

בעלי המלאכה — חייטים, כובענים, נגרים ועושי תנורים קיבלו מחדש את בית המדרש "חייטים". הם צרפו לקהל המתפללים את הקצבים, את הבלן, את מנקה הארובות ואת מסייד הדירות. בקיר המזרח התיצבו בעלי בתים זקנים מתוך בעלי המלאכות והקצבים. בנוסף לשם "חייטים", שניתן לבית המדרש, כיוון שמייסדיו היו חייטים, היה לבית המדרש שם נוסף; "בית מדרש של חברה תהילים", כי למרות עיסוקם הרב של המתפללים ביום ובלילה, היו משכימים לבית המדרש שלהם כדי לומר תהילים. וכשהגיע חג השבועות, יום מותו של דוד המלך ע"ה, היו בעלי המלאכה אומרים תהילים כל הלילה (תיקון ליל שבועות — י.פ.) ובית המדרש היה מואר באלפי נרות. בבית המדרש של החייטים היה יותר אורה מאשר בשעת הכתרתו של הקיסר...

בעלי המלאכה היו שוכרים בפרוטותיהם הדלות, רבי, אשר היה מלמדם ביום השבת את פרשת השבוע, ובימות החול — בין מנחה למעריב — חיי אדם. וכשהיו מגיעים הימים הנוראים, היו שוכרים את בעל התפילה הנאה ביותר. מי שלא היה בשעת תפילת מוסף בראש השנה ובשעת אמירת תפילה זכה בליל יום הכיפורים בבית המדרש של "חייטים" לא שמע יללות מימיו. קולות הבכי של הגברים והנשים הפיל פחד בלבבות. כתלי בית המדרש בכו יחד עם המתפללים. בימים הנוראים היו פלגי דמעות נשפכים מעיניהם המסכנות של בעלי המלאכה. ואכן, היה להם על מה לבכות. הם היו מסתכלים במחזור, בתפילה הזכה, אך לבם המר לחש להם מלים אחרות: רבונו של עולם, אתה בראת אותנו עם רמ"ח אברים ושס"ה גידים, כדי שנעבדך. ואכן אנו עובדים לפניך, אנו עמלים ימים ולילות, כל ימות השבוע, וכשבא יום שבת קודש אין לנו אמצעים כדי להכין לשבת. הנה מתקרב החורף. צריכים דירה, עצים, מלבושים, נעלים לנו ולילדינו המסכנים. ואף על פי כן אנו מקבלים הכל באהבה, יתברך שמך. כנראה זה גורלנו. אנו בגלות וסובלים מגזרותיה הרעות של מלכות אלכסנדר השלישי, ימח שמו וזכרו. מה עלינו לעשות? אנו משלימים עם גורלנו. אך אנו סובלים צרות נוספות מאחינו בני ישראל. הקללה "בזעת אפך תאכל לחם", שקללת את סבנו אדם הראשון, נתקיימה כולה אצלנו, בעלי המלאכה. בזעתנו המרה ובדמנו אנו מקבלים את פת לחמנו ומרוויחים את פרנסתנו הדלה. למרות זאת מתרחקים מאתנו אחינו בני ישראל. בעל המלאכה הוא לדידם טרפה כמו חזיר. וכל מחזיק בית מרזח וכל סרסור רואה עצמו מיוחס מאתנו ואינו רוצה בכל משא ומתן אתנו...

כך נמשכו הדברים שנים רבות. והנה "וישמן ישורון ויבעט". גדל דור של קצבים ובעלי בתים בבית מדרש "חייטים". והם, כנאמר, מהלכים בגדולות (אריין אין די פעדערן) ולא נאה להם להתפלל יחד עם חייטים. קצבים — טענו — הם סוחרים ולא בעלי מלאכה. בבית מדרש מיוחד משלהם חשקה נפשם.

אומר ועושה. מול האיטליזים נמצא מגרש ריק. הגישו הקצבים בקשה לראש המשטרה (איספראווניק) וביקשו רשיון לבנות בית מדרש. אלא שקיים היה חוק, שאסר על הקמת בתי מדרשות בקרבת מקום לכנסיה הפרבוסלבית. על בית המדרש להיות במרחק של כך וכך אמות מן הכנסיה. אלא שבסימטת הכנסיה עמד בנין כנסיה ישן ועשוי מעץ, שהוקם לפני מאות שנים, והיה קרוב למגרש שביקשו להקים עליו בית מדרש. ראש המשטרה (נאדזיראטעל) שלח את פקידו איוואנוו למדוד את המרחק שבין מגרש בית המדרש לבין חצר הכנסיה (קלעבאניע). הקצבים נתנו מתנת יד לנאדזיראטעל והוא מדד את המרחק, לא עד חצר הכנסיה אלא עד לדלתה של הכנסיה. יצא, איפוא, שהמרחק גדול, למעלה מן המותר, והעוסקים בדבר מצווה קיבלו את הרשיון להקמת בית המדרש.

אלא שבעלי המלאכה בבית המדרש "חייטים" היו מרי נפש. מה יהיה עם בית המדרש שלהם, כאשר המתפללים העשירים — הקצבים — יוצאים ממנו? כיצד יקיימו את בית המדרש? כאשר היו משכימים קום לאמירת תהילים, היו מתחננים לפני בעל התהילים, דוד המלך, מלכנו, הצילנו. מה נעשה? כיצד נאמר פרקי תהילים בשעות הבוקר בחורף, בבית מדרש קר, במה נאיר, ומי ישלם לשמש, כאשר העשירים נוטשים אותנו, ואנו עלובים וחלושים...

כנראה שדוד המלך העביר את תחינתם לפני כסא הכבוד, ויצאה בת קול שהכריזה מלה אחת בלבד: גאמעליצקי...

בית המדרש החדש הלך ונבנה. הקצבים קיבלו מקצת כסף מכספי ה"קאראבקע" ומכרו את המקומות (שטעטל) בבית המדרש החדש. כאשר הקימו את הגג וחסרה היתה רק הארובה, הגיע לפרוז'אני כומר חדש (בלאהאטשיני) הממונה על כל הכמרים שבמחוז, ושמו גאמעליצקי.

פעם אחת, ביום הששי, הלך הכומר למרחץ האצילים ועבר על יד הבנין החדש של בית הכנסת. מה בונים כאן — שאל. הסבירו לו כי היהודים בונים כאן בית מדרש. הא כיצד? כל כך קרוב לכנסיה — התפלא הכומר. כאשר חזר מן המרחץ ציווה למדוד מחדש את המרחק שבין הבנין החדש לבין ה"קלעבאניע", ונמצא שחסרות כמה אמות. שלח הכומר דין וחשבון להוראדנע (גרודנה) והגיעה פקודה לעכב את עבודות הבנין ולסגור את בנין בית הכנסת בגושפנקא של מלכות.

עברו כמה שנים. בית המדרש עמד כשדלתותיו וחלונותיו אטומים. אך היהודים קיוו לביטול הגזרה. והנה מתקרבים הימים הנוראים, ויהודים נוסעים לאנטופול (אנטאפאליע) לרב ולצדיק הגדול ר' פנחס מיכאל זצ"ל. רבי, הושיענו, השקענו עבודה רבה וכסף רב בבנין בית המדרש! ורבי פנחס מיכאל הבטיח...

הגיע ראש השנה. רבי פנחס מיכאל עבר לפני התיבה בבית הכנסת של אנטופול ואמר תפלת שמונה עשרה בלחש. וכשהגיע לפסוק והאלילים כרות יכרתון, ראה, כי שם, בעולמות העליונים בודקים את פרשת (דיעלע) בית המדרש בפרוז'אני. יצא, איפוא, הצדיק, בטענה ישנה: "מה יאמרו הגויים איה... הא כיצד שלעובדי אלילים תהיה שליטה גדולה כל כך? וכי התכוונו היהודים לבנות, חלילה תיאטרון? כל מה שביקשו — להקים בית מדרש, מקדש מעט עם ד' אמות של הלכה... וכאן הופיע אלינקה החיט, שכבר מזמן

בעולם האמת, והודיע, כי בנו ר׳ אפרים יאסל ילמד עם הקהל בבית המדרש פרקי עין יעקב, ובית המדרש ייקרא בשם זה ״עין יעקב״, דירה קטנה ליעקב אבינו... ופתאום הגיע ר׳ ווועוע קירזשנער, שגם הוא היה כבר בעולם האמת, ואמר, כי בעלי המלאכה כבר קיבלו על עצמם משאות כבדים, והם מסוגלים גם ליטול על עצמם את המשא של בית מדרש ״חייטים״. ופתאום בא ר׳ אייזיק שוביטשער (מן הכפר שוביטש) ומספר, כי הגיע עכשיו מן הכפר וראה, כי החלו כבר לבצע את גזרותיו של הצורר אינאטיעוו, שר הפנים, אשר אסר על ישיבת היהודים בכפרים, וגזר גזירת ״נאוואסיעלעניע״ (ישוב מחדש), והיהודים זורמים מן הכפרים אל הערים וצר להם המקום בבתי המדרשות...

יצאה בת קול מן השמים והכריזה: ליולקע=ציבוך (מקטרת)!

בערב יום הכיפורים הסמוך היו מחירי העופות לכפרות זולים ביותר. מגפה פשטה בין העופות, והכפריים מיהרו להיפטר מהם. המחירים היו זולים כל כך, שאפילו בעלי מלאכה עניים ביותר הרשו לעצמם לקנות עופות לכפרות להם ולבני ביתם. לאחר שיהודי פרוז׳אני סיימו את הסעודה המפסקת, עם מרק האטריות ומנות העוף הגדולות, נהרו לבתי המדרשות לתפילת כל נדרי. הקהל קרא תפילה זכה, בעל התפילה שר כל נדרי, ופתח במזמור שיר ליום השבת, כיוון שיום הכיפורים חל בשבת. כשהגיע שליח הצבור לסליחה ״יעלה״ וקרא: ״יעלה תחנונינו מערב ויבוא שועתינו מבוקר״ קמה זעקה: שריפה! פעמון הכנסיה הישנה החל לצלצל, ואחריו החרו החזיקו הפעמונים של שתי הכנסיות הנוספות. מבעד לחלונות בית המדרש נראו להבות האש. פשטו היהודים את הטלית ואת הקיטל (חלוק לבן שלובשים בימים נוראים בשעת התפילות) ומהרו להציל את רכושם. מיד התברר, כי הגורן של הכומר גאמעליצקי אחוזה להבות אש. והיות שהגורן עמדה סמוך לכנסיה, נדלק הבנין ובשעות אחדות עלה כולו באש, יחד עם מגדל הפעמונים (זוואניצע). הפעמונים נפלו על האדמה והשמיעו את קולם האחרון. ראו היהודים, שכבר עומדים לאחר מעשה, חזרו לבתי המדרש ומצאו את בעלי התפילות עומדים צמודים לעמוד, ולא זזו משם כל אותו זמן.

לאחר יום הכיפורים פשטו שמועות מעציבות. הכומר גאמעליצקי שלח כתב להוראדנע, ובו האשים את היהודים בפרוז׳אני, שהציתו במתכוון את בנין הכנסיה, כדי שיוכלו לבנות את בית המדרש שלהם. מהוראדנע הגיעו פרקליט וכומר, אשר חקרו את הכומר גאמעליצקי ושאלו אותו, אם היו ביום השריפה אנשים בגורן שלו. סיפר הכומר, כי שני אכרים דשו תבואה בגורן. הביאו את הגויים, ולאחר חקירה ודרישה הודו, כי כל היום עסקו בדיש. לפנות ערב בא הכומר לגורן, וכאשר ראה את פריון עבודתם, הזמינם לביתו וכיבד אותם ביי״ש. הם חזרו לגורן, העלו אש במקטרות שלהם, ולאחר המשקה ששתו נרדמו. מקטרת אחת נפלה בין ערמות הקש, ועד שהתעוררו ראו שכל ערימות הקש עולות באש, והם עצמם ניצלו בעור שניהם. הבינה השררות, כי היהודים חפים מפשע. אך עובדה זו לא הספיקה להם. הם חקרו ודרשו אצל מכבי האש בכל האימפריה הרוסית, האם קרה אי פעם, כי בית יהודי שהיה מבוטח בכסף רב, יישרף בליל יום הכיפורים. שבו וענו להם, כי לא היה דבר כזה מעולם. הוסיפו וחקרו במשטרה בכל רוסיה, האם קרה פעם שיתפסו גנב יהודי בליל יום הכיפורים, ושוב הוסבר להם, כי מאורע מעין זה לא

היה. המשיכו וחקרו בתחנות המכס בכל קצות האמפריה, האם נתפס פעם יהודי מבריח משי בליל יום הכיפורים. ולא נודע מעשה כזה. שוב פנו למשטרה ובקשו לדעת, אם לא רשום באיזה שהם פרוטוקולים ישנים, כי יהודי יצית את ביתו בליל יום הכיפורים, ולא נרשם אירוע מעין זה.
ונרגעו הרוחות.
הכומר גומליצקי קיבל את פסק דינו. פעם בא לבית הדואר לשם קבלת דברי הדואר המיועדים לקלעבאניע. מנהל הדואר הושיבו, כמנהגו, ליד שולחנו. וכאשר הכומר אסף את דברי הדואר המיועדים אליו, לקח גם משלוח כסף שנועד לאדם אחר, ושהיה מונח על השולחן. לאחר שאסף את דברי הדואר, קם הכומר והלך. אך מנהל הדואר, שהרגיש בחסרון משלוח הכסף, רדף אחריו והוציא מידיו את המעטפה עם הכסף. הדברים הגיעו למקומות הגבוהים ויצאה פקודה, כי ה״בלאהטשיני״, הכומר גאמעליצקי מורד לדרגה של כומר פשוט, ונקבע לו מקום כהונה במקום נידח. אך גאמעליצקי לא הגיע למקום גלותו. הוא יצא מדעתו ונשלח מפרוז׳אני לבית משוגעים. לאחר עזיבתו הגישו היהודים בקשה לקבל רשיון להמשך בנייתו של בית המדרש. הרשיון ניתן, הואיל והכנסיה הקרובה כבר לא היתה קיימת יותר...״

בין הרבנים שישבו על כס הרבנות בפרוז׳אני, במאה וחמישים השנים האחרונות ידועים: בראשית המאה הי״ח כיהן ברבנות, כפי שנזכר בספר ״עיר וילנה״ של הלל נח מגיד־שטיינשניידר, הרב ר׳ יוסף.

בשנות החמישים של המאה הי״ח, לפי חישוב שלנו [3] שימש ברבנות בפרוז׳אני הרב ר׳ אביגדור ב׳ר שמואל, אביו של הראב״ד האחרון בוילנה, שבגללו פרצה המחלוקת ההיסטורית הידועה.
הרב ר׳ יום טוב ליפמאן שיק, בנו של הרב משקלוב ר׳ חנוך הענאך שיק, שהיה נכדו של הרב הנודע ר׳ יום טוב ליפמאן הלוי העלער, בעל ״תוספות יום טוב״ ו״מעדני יום טוב״.
הרב ר׳ זאב וואלף, שהיה לאחר מכן רב בסלאנים. הוא היה תלמידו של הרב הנודע ר׳ דוד, בעמ״ח הספר ״חומות ירושלים״ ושימש ברבנות בשערעשעוו.
הרב ר׳ מרדכי מיידיל, שנזכר בפנקס הקהל בפרוז׳אני.
אחריו — היה הרב ר׳ שילם, שהיה ידוע בכינויו ״המגיד מפרוז׳אני״. הוא היה עני גדול. רבנות פרוז׳אני לא הכניסה לו את המעט הדרוש לפרנסתו, והיה נוסע בעיירות ודורש ברבים. הוא השאיר כתבי יד רבים. שאלה ותשובה שלו נמצאת בספר שאלות ותשובות של מהר״ם פאדווע.
לאחר מותו של ר׳ שילם בשנת 1860 כיהן ברבנות הרב ר׳ שאול זליג הכהן, שהיה לאחר מכן רב בדענעבורג. שמו נזכר בשו״ת ״משכן בצלאל״ ובספר ״בכורי אביב״. (במאמר ״על הקהל בפרוז׳אני״ מובא כתב הרבנות שניתן להרב שאול זליג הכהן).
אחריו שימש ברבנות ר׳ אליהו חיים מייזעל, שנודע ברבנותו בעיר לאדזש.
בשנת 1871 היה הרב ר׳ ירוחם יהודה־לייב פערעלמאן, שנודע בכינויו ״הגדול ממינסק״ רבה של פרוז׳אני.

משנת 1884 ועד פטירתו בשנת 1929 — ארבעים וחמש שנים רצופות — ישב על כס הרבנות בפרוז׳אני ר׳ אליהו הלוי פיינשטיין.[1]

הערות:

1. חלק גדול מן החומר המובא במאמר זה הומצא על ידי ש.ד. בארקער.
2. מסופר בידי מרדכי לעוו ב״פרוזשענער לעבן״, מספרים 12 — 13.
3. חלק מן הידיעות נמסר בידי יוסף באביטש.

נ.צ.

מוסדות חינוך בפרוז׳אני במחצית המאה הי״ט

במחצית המאה הי״ט לא היו ה״חדרים״ בפרוז׳אני שונים במבנה שלהם ובאפיים מן החדרים שבכל קהילות ישראל בתחום המושב. מחוץ לתלמוד תורה, שכללה ״חמשה חדרים״, היו עוד 10 — 12 ״חדרים״ פרטיים. מחזיקי החדרים לא היו זקוקים להכשרה מיוחדת, וכתוצאה מכך אי אפשר לדעת את המספר המדוייק של החדרים בעיר. די היה בששה ילדים שילמדו בחדר אחד, כדי שיתקיים ״חדר״ מיוחד. מחוץ לחדרים המקריים האלה היו גם חדרים קבועים. אלה נחלקו לשני סוגים: מלמדי דרדקי, שהיו מלמדים את ה״אלף בית״ במשך שני ״זמנים״ (זמן — מחצית השנה שבין פסח לימים הנוראים, ומסוכות לפסח): ומלמדים מן הדרגה השנייה, שהיו מלמדים חומש ורש״י. אצל המלמדים האלה נמשכו הלימודים כמה ״זמנים״. הדרגה השלישית היתה זו של מלמדי הגמרא, שהיו מלמדים ״שרייבן״ (כתיבה). אנו מביאים תיאור של מלמד־דרדקי משנות השבעים של המאה שעברה[1].

״בפעם הראשונה הביאני עוזר הרבי (באהעלפער) לחדר. הוא הרכיב אותי על כתפיו, ואחריו צעדה אמי ודמעות בעיניה. כך הביאני לחדרו של ר׳ מרדכי, מלמד דרדקי. מרדכי המלמד גר בבית קטן, שהיה מחולק לשני חצאים. במחצית האחת היו ״החדר״ והמטבח, ובמחצית השנייה — חדר השנה. על יד הדלת של החדר, שלמדו בו כחמישים ילדים, עמד תנור אפייה גדול וכיריים, אשר הרעביצן (הרבנית) היתה מבשלת עליהם את תבשיליה. ביום הששי היתה אופה חלות בתנור וטומנת בו את החמין לכבוד שבת. הגזים שפרצו מן התנור היו גורמים לנו כאבי ראש, וכל יום השבת היה ראשי עלי סחרחר. עוזרו של הרבי היה מביא מבתי הילדים את ארוחת הבוקר בתוך נפה גדולה, אשר קרקעיתה היתה מכוסה בקרשים. הוא היה הולך מבית לבית ואוסף את ארוחות הבוקר של הילדים. בשעת האוכל היה מקבל את חלקו.

על הקיר בחדר היתה תלויה טבלה גדולה של אותיות הא״ב. הרבי היה מראה ב״יד״ (א טייטל) כל אות וקורא בקול והילדים קוראים אחריו. בתקרה של החדר היה חור שהיה סתום בפקק. מתוך החור הזה היו מלאכים טובים זורקים קופיקות לילדים המצטיינים

בלימודם. לא פעם הייתי חוזר אחר דברי הרבי, אות אחר אות, ומכוון ראשי כלפי מעלה, אולי תופיע כבר הקופיקה ממרומים. הרבי היה מלמד כל ילד לחוד. אחר הלימוד היינו משחקים בחצר כל שעות היום. לפעמים רחוקות היינו לומדים בצוותא בקול רם. לפני שריפתו של בית הכנסת היה מנהג, שכל מלמדי־דרדקי היו מכנסים את תלמידיהם ומביאים אותם לבית הכנסת. שם היו ה״צאן קדשים״ עומדים על הספסלים ועונים ״אמן״ ו״יהא שמיה רבא״ בקול רם. לאחר השריפה בטל המנהג.
עוד מנהג היה, כאשר נולד תינוק זכר, היו עורכים שבעה ימים ״קריאת שמע״ בבית היולדת. לפנות ערב היה העוזר (באהעלפער) מביא אותנו לבית, מעמיד אותנו מסביב למיטה של היולדת ובקול רם היינו קוראים, יחד עם העוזר, ״קריאת שמע״. לאחר מכן היתה אשה מחלקת לנו קטניות ואפונים (ארבעס מיט באב) ביום השביעי, כאשר הגיע ״ליל השימורים״, היה המוהל מביא את הסכין ושם אותו תחת הכר של היולדת, ואנו היינו מקבלים לפני אמירת ״קריאת שמע״, נוסף לקטניות ולאפונים, גם עוגה. וכשהיינו נפרדים ויוצאים, היינו כולנו קוראים בקול רם ״לילה טוב לתינוק״.
בחדרים של הדרגה השניה, שהיו מלמדים בהם ״סווארבע״ (קיצורן של המלים עשרים וארבעה ספרי התנ״ך) היו כבר כותבים א שורהלע (שורונת).״

אנו מביאים תיאור של מלמד מעטו של מרדכי לעוו.
״הרבי היה מחמיר גדול. היינו מפחדים ממבטו כמו מפני אש. נוסף ללימוד תנ״ך וגמרא היה מלמדנו כתיבה, לשון הקודש, יידיש ואפילו רוסית. את השורה הרוסית הראשונה שכתב לנו אני זוכר עד היום: ״עטא פיסאל מיעשטשאנין יעווריי מארדוך־בער״ (כתב זאת התושב היהודי מרדכי בער). במשך חדשים רצופים הייתי מעתיק שורה זו. הרבי היה מלמד אותנו בחורף עד שעה עשר בערב. והיות שלא היה לנו שעון, היו ילדים רצים לרחוב לבית החרושת של אייזנברג, שהיו עובדים בו עד עשר בערב, ובודקים אם העבודה נמשכת עדין.
פעם אחת, בשעות הערב, כאשר הרבי חזר מתפילת ״מעריב״ בבית המדרש ״קדישא״, שבו היה מתפלל, היה שמח ועליז. אנו, הילדים, הופתענו. עיניו שהיו תמיד חמורות היו הפעם, רכות יותר. ״דבר שמח, בשורה טובה, יש לי, ילדים, לבשרכם. בדור הזה שאנו חיים, בימינו, בחיינו ובמהרה יבוא... נחשו, ילדים, מי יבוא? אין אנו יודעים, רבי, קראנו בקול אחד. אך, פוחזים שכמותכם, כלום אינכם יודעים למי מקווים היהודים? למי מצפים היהודים? למשיח, והוא בא! אתם מבינים? הוא בא! כל בית המדרש היה כמרקחה בשעת תפילת ״מעריב״. כל העיר שמחה. הבשורה המשמחת הגיעה אלינו. היודעים אתם על ידי מי? התורה הקדושה הודיעה לנו. עד היום זה נסתר מאתנו. יעקב אבינו ביקש, לפני פטירתו, לגלות לבניו את ״והיה באחרית הימים״, אך הוא נסתבך והגיע לבויבעריק, ואת העיקר שבניו רצו לדעת, לא אמר להם. אך לכל זמן, אמר קוהלת. כל דבר בשעתו, והשעה, אכן, הגיעה. יצחק, בחור הישיבה, בעל המום, הלומד בבית המדרש ״קדישא״ גילה זאת במלה הראשונה של התורה. תנו לי חומש בראשית — הגשנו לו חומש בראשית. הביטו וראו טפליא. המלה הראשונה בראשית. האות ב׳ פירושה במוק: האות ר׳ — רוסי: האות א׳ — אלכסנדר: האות ש׳ — שלישי: האות יוד — יבוא:

האות ת׳ — תשבי. פירוש הדבר כי במות הרוסי אלכסנדר השלישי יבוא תשבי ויבוא המשיח. אתם מבינים, ילדים, שזה מוכרח לקרות, וזה יתרחש, אם ירצה השם, בימינו. ולכן, לכו הביתה, ילדים, אין היום יותר לימודים.

גזרת המלכות, כי המלמדים חייבים ברישום אצל השלטונות, ומי שלא יירשם ויתפסו אותו מלמד תינוקות ייענש בחומר הדין, עוררה מהומה בחוגי המלמדים בפרוז׳אני.״ ולעוו ממשיך ומספר:

״בבוקר אחד בא הרבי והתאונן, כי גזרה חדשה הונחתה מפטרבורג על המלמדים. כל מלמד צריך רשיון מן השלטונות. אחרת לא יוכל לקיים את ה״חדר״ שלו. כאן בפרוז׳אני יעניק ה״פרעפיק״ (מפקח — סמאטריטעל של בית הספר המחוזי) רשיונות למלמדים. לאחר שחזר מן ה״פרעפיק״ סיפר לנו הרבי על מידת דרך ארץ שנוהגים תלמידי בית הספר (שקאלע) לגבי מוריהם. התלמידים קמים ביציאתם ובכניסתם של המורים, לא כמו אצלכם, שקצים, שאתם מקצרים את ימיו של הרבי.

עברו ימים אחדים מן הביקור של הרבי אצל ה״פרעפיק״ ועל יד דלת הכניסה בחוץ תלה הרבי טבלה בלשון הרוסית בזה הלשון: ״כעדער מעלאמעדא מיכאעליא פיינא״ (חדר המלמד מיכאל פיין).

שלטים דומים לא היו רבים בעירנו. רובם של המלמדים ויתרו על פיקוחו של ה״פרעפיק״ וניהלו את ה״חדרים״ שלהם ללא רשיון.

מוסד ה״תלמוד תורה״ לא היה שונה בהרבה מיתר החדרים. החדרים של הת״ת היו מפוזרים בכמה בתי מדרשות ובתים מיוחדים. שם למדו ברובם ילדי העניים. לפעמים נדירות ביותר נקרה שם ילדו של גביר. משום כך היה הרבי מנצל יותר את הילדים לעזרה במשק הבית מאשר מלמדם תורה, כפי שמספר בן־דור על התלמוד תורה של אותם הימים [2].

״היה זה לפני חמישים שנים. זמנים רעים הגיעו לביתנו. העניות גדלה ואבי התקשה לשלם לאפרים יאסל המלמד את ״שכר הבטלה״. (הואיל ואסור לפי הדין לקבל שכר בעד לימוד תורה היו משלמים למלמדים ״שכר בטלה״, כלומר בעד הזמן הבטל שלהם אלמלא לימדו תורה — המתרגם). כך הגעתי לתלמוד תורה. שם לימדני קלמן המלמד. החדר שלו היה בבית המדרש ״חייטים״. האויר בבית המדרש לא היה נקי, כי יאנקל העיוור, מרדכי הסייד ומיכאל ״עגל״ השתכנו בו, ובנוסף לכך לימד שם המלמד־דרדקי שלום מאליעס ארבעים תלמידים.

הרבי שלנו, קלמן המלמד, היה יהודי מר נפש והתיחס לתלמידיו במרירות וממטיר על ראשינו סטירות־לחי ומכות, שירדו עלינו כברד. בשבת היה מוציא אותנו מבית המדרש ״חייטים״ ומביא אותנו לבית אביו נחמיה הקצב. שם היה מלמדנו חומש, ולכבוד שבת היה בשעת מעשה לוגם מכלי גדול של נחושת (קענדל) משקה שקרו לו ליפיעץ. מחוץ ללימודים, שהיו לנו קשים מאד, היה עלינו לעשות עבור הרבי עבודות בית שונות. לרבי היתה פרה והוטל עלינו להביא עבורה מבית משרפות השכר מאלט. לרבי היתה משפחה גדולה ובכל שבוע היו אופים לחם. הוטל עלינו להביא את הדגן לטחנה ואת הקמח להביא הביתה. פעם אחת, זוכר אני, בחורף, כאשר הכפור היה גדול, שלח הרבי

אותי ואת לייבל, בנו של חיים ועלוול הכורך, עם עגלת חורף עמוסה דגן לטחנה. טחנת הרוח היתה רחוקה ונמצאה ליד ביתו של מוליע סמוך לבית המטבחים. הגענו לשם וטחנו את הדגן. אך כשחזרנו עם הקמח גדל הכפור במידה כזו, שנשארנו עומדים על יד ביתו של ארקע פאטשטער, ולא יכולנו לזוז מן המקום. אשתו של ארקע ריחמה עלינו והכניסה אותנו לביתה, והודיעה לרבי שאנו נמצאים אצלה.

אצלנו בתלמוד תורה למד בנו של גביר, מאלקע, בנו של ארע פאדוואלשטשיק. ארקע היה יהודי עשיר וכל העיר התכבדה בכבודו. לאו מלתא זוטרתא! ארקע פאדוואלשטשיק מוסר את בנו, יחד עם ילדי העניים, לתלמוד תורה. אך גורלו של מאלקע שפר עליו יותר מגורלנו, גורלם של ילדי בעלי מלאכה עניים. פעם אחת בערב, כאשר מאלקע ואני סיימנו את שיעורנו, ניגש מאלקע לרבי וביקש רשות לחזור הביתה לפני הזמן הקבוע. הרבי ליטף את לחיו ושילח אותו הביתה. גם אני רציתי ללכת יחד עם מאלקע, כי גרנו באותו רחוב. ניגשתי לרבי — ומיד ספגתי שתי סטירות לחי. כל זה קרה, כי אבי היה סנדלר עני, והרבי לא קיבל מידיו כל תשלום...

מוסד התלמוד תורה התקיים על ידי הציבור היהודי. מזמן לזמן היו מקבלים כספים מהכנסות הקאראבקע. מחוץ לכספי הקהל היו למלמדים הכנסות נוספות. כל כמה ימים היו שלושה זוגות ילדים וקופסאות בידם, מחזרים על פתחי הבתים ואוספים נרות מידי נשים חסודות, כדי שהילדים יוכלו ללמוד לאור הנר. מי שלא היו לו נרות היה זורק כמה קופיקות לתוך הקופסא. בגלל כן רבו המועמדים מבין הילדים, שהתנדבו לאוסף הנרות, והיה צורך להפיל גורל לשם קביעת שלושת הזוגות.

מחוץ לזה היו מביאים את הילדים לבתי יולדות לשם אמירת "קריאת שמע" ולבתי חולים מסוכנים לשם אמירת תהילים. מכל האירועים האלה היו מלמדי התלמוד תורה מקבלים הכנסות נוספות.

בחמשת החדרים, שהשתייכו לתלמוד תורה נמצא מספר הילדים הגדול ביותר. מספרם השתנה כל הזמן, אך בדרך כלל הגיע מספרם למאתים ילדים."

בית ספר ממשלתי ("קאזיאננאיע יעווריסקאיע אוטשילישטשע")[3] לא היה בפרוז'אני. בתי ספר מסוג זה נפתחו בשנת 1847 בוילנה ובז'יטאמיר. לשם החזקתם התקינו את מס הנרות. אותו מס הונהג בפרוז'אני בשנת 1845. כנראה, שאנשי הקהל לא ידעו את תכליתו של המס. מצאנו, כי בכמה קהילות בפלך גרודנה היה קיים מס זה עוד לפני כן ושימש לכיסוי חובות הקהל. כך הונהג המס הזה בוילנה (סוועטשנאי סבאר) עוד בשנים 1831 — 1841 לצרכי הקהל. בפרוז'אני לא פתחו בית ספר מהכנסות המס. בפלך גרודנה התקיימו בתי ספר בערים הגדולות יותר: גרודנה, ביאליסטאק ובריסק. ידוע, כי בשנות החמישים של המאה הי"ט התכוונו לפתוח בית ספר דומה גם בעירנו וכבר הגיעו מורים. אלא שהקהל הצליח, על ידי מתן שוחד, לבטל את רוע הגזרה, ובית הספר לא נפתח.

באותם הימים כבר היו בפרוז'אני משפחות מתקדמות ועשירות, שבראשיהן היו סוחרים גדולים שהיו נוסעים הרבה ברחבי המדינה. כמה מהם, היו — לפי המושגים של התקופה ההיא — חפשיים בדעותיהם והרשו לעצמם כמה "אפיקורסיות". הקהל לא מחה כנגד

התקיפים האלה, ובין הציבור היו מרננים, שאילו קרו הדברים האלה בין המשפחות העניות, היה הקהל בוודאי מוסר את העבריין לצבא. המשפחות האלה היו דואגות לתת לילדיהן השכלה כללית. הן הביאו מורה, ששמו היה הורביץ, אשר לימד את הילדים בנוסף לכתיבה גם את הלשון הרוסית.
המשפחות המיוחסות היו שולחות את בניהן לבית הספר לאצילים (דווריאנסקאיע אוטשילישטשע). בבית הספר היו ארבע כיתות ולימדו שם לימודים כלליים ואת הלשון הפולנית. בית הספר נפתח בשנת 1835. לאחר המרד הפולני בשנת 1863, כאשר הממשלה דיכאה כל דבר שהיה קשור עם הלאומנות והתרבות הפולנית , סגרו את בית הספר בגלל לימוד הלשון הפולנית. במקומו נפתח בית ספר מחוזי (אויעזדנאיע אוטשילישטשע), שלמדו בו ילדיהן של המשפחות העשירות. את הבנות היו אותן המשפחות שולחות לפנסיון פרטי לנערות, שהיה קיים בפרוז׳אני בעת ההיא.
בשנות הששים הגיע לפרוז׳אני לייב סטארינסקי, שסיים בית ספר ממלכתי יהודי (קאזיאננאיע יעוורעי — סקאיע אוטשילישטשע) והיה נותן שעורים פרטיים בבתי המשפחות העשירות. ביוזמה שלו הוקם בית ספר יהודי עממי (נאראדנאיע)[4]. לייב סטארינסקי שימש מורה בבית הספר וקיבל את משכורתו מן העיריה. לא ידוע, אם הכספים האלה באו ממס הנרות. בדין וחשבון של האיספראווניק הפרוז׳ינאי קרילאוו לגנראל הגובערנאטאר הוילנאי נזכר, בין המוסדות הקיימים בפרוז׳אני, גם בית ספר יהודי עממי (נאראדנאיא שקאלא) וההחזקת בית הספר עולה לציבור 200 רובל. לפי כל ההשערות בא סכום זה ממס הנרות, כי באותו דין וחשבון ניתן לחוד פירוט ההכנסות ממס הנרות.
בית הספר לימד בשתי משמרות. באמצע היום היו לומדים ילדים עניים בחינם. היו תלמידים רבים. אך בית הספר היה מורכב מכתה אחת בלבד ושרוי בחדר אחד, בביתו של לייזער הרופא, ברחוב שערעשעווער הישן. באותו בית ספר פתח לייב סטארינסקי בערב כתה נוספת עבור ילדי בעלי הבתים, ששילמו שכר לימוד. בשנת 1874 כבר לא היה קיים בית הספר הזה. המורה סטארינסקי יצא את פרוז׳אני והיה לעורך־דין. אילו היה הקהל מעונין בקיומו של בית הספר, היו בוודאי ממנים מורה על חשבון אוצר המדינה, אלא שאנשי הקהל לא ראו בעין יפה כל השנים את קיומו של בית הספר, ולא היו מודאגים כלל מחיסולו.
יותר לא נפתח בפרוז׳אני בית ספר יהודי עממי.

בסוף המאה הי״ט נתרבו ברוסיה בתי הספר למתחילים שעל יד הכנסיות[5], שנפתחו בישובים הגדולים יותר. בנוסף לבתי הספר האלה נפתחו גם במקומות מיוחדים סמינרים למורים עבור בתי הספר האלה. על פי רוב נפתחו הסמינרים ליד כנסיה או מנזר. בפרוז׳אני נפתח סמינר דומה בשנים האחרונות של המאה הי״ח ברחוב דערעטשין, במקום שעמדה פעם כנסיה[7]. בשום מסמך לא נמצא תאריך הקמתה של הכנסיה הזו. בכרך השלישי של ״התעודות של הועדה הוילנאית[6] נמנו כל הכנסיות של פלך בריסק עם שמות הכמרים ששימשו בהם. נאמר שם, כי פרט לכנסיה של ״לידת בן אלוהים״,

שנוסדה בשנת 1473, היו עוד בפרוז׳אני שלוש כנסיות: ״רוח הקודש״, ״טראיצע ספאסקי״ ו״פרעאבראזשענסקי״. על כנסית ״רוח הקודש״ אנו יודעים כי נוסדה בשנת 1570 ונמצאה במקום שבו עומדת כנסית בית הקברות של ״גורקע״. אבל לגבי הכנסיות האחרות, הנזכרות פעמים רבות במסמכים של המאה השש־עשרה, השבע־עשרה והשמונה־עשרה לא ידועים לנו תאריכי ייסודן. בשנת 1786, ב״רביזיה של האקונומיה הבריסקאית״ נזכר מקומה של כנסיה, שעמדה ברחוב דרעטשין. במסמך נקראת הכנסיה על שם הרחוב. בסוף המאה הי״ט אין זכר לכנסיה, אך נשתמרו אגדות על היעלמה שהזכרנו אותן. עלינו להגיע למסקנה, כי במשך מאת השנים עד לסוף המאה הי״ט חרבה כנסיה זו.

למה עמדה הכנסיה במקום מרוחק כל כך מן העיר וכמה שנים עמדה שם — לא ידוע. יש לשער, כי הכנסיה היתה ישנה מאד, וכבר עמדה באותו מקום בזמן אשר נבנתה הכנסיה האחרת במרכז העיר בידי הנסיך קאברינסקי. אחרת קשה לתאר לעצמנו, כי הכנסיה שהוקמה בשנת 1473 לא יכלה להיות הראשונה משום, שתושבי הישוב שכבר היה אז בפרוז׳אני, לא היו נוסעים להתפלל במקום אחר.

יתכן, שפירקו את הכנסיה במאה הי״ט, כי היתה מיותרת. במקום אותה כנסיה נבנה הסמינר למורים, שהיו בו שתי כיתות והכשיר מורים לבתי הספר היסודיים שעל יד הכנסיות.

מחוץ לסמינר היה בפרוז׳אני בית ספר כנסייתי יסודי (צערקעוונא־פריכאדסקאיע אוטשילישטשע) של כתה אחת, אשר נפתח במקום בית הספר היסודי (פריכאדסקאיע אוטשילישטשע). הדבר קרה בימי פובידונוסצב, כאשר החלה קלריקאליזאציה כללית של מערכת החינוך ברוסיה הצאריסטית.

עד לסוף המאה הקודמת ביקרו בבית הספר המחוזי (אויעזדנאיע אוטשילישטשע) בפרוז׳אני תלמידים יהודים בודדים[7]. רק לסוף המאה סיימו למעלה מעשרה תלמידים יהודים את לימודיהם. לאחר שרכשו ידע ניכר בספרות הרוסית והושפעו מן הרעיונות ההומאניים שלה נתפסו צעירים אלה להשכלה. בימים ההם כבר הגיעו לפרוז׳אני הדים של התנועה הציונית המדינית והוקמה אגודה של נוער ציוני בשם ״פרחי ציון״. על חברי האגודה נמנו, מחוץ לבוגרי בית הספר, חברים אחרים. האגודה החליטה להקים בית ספר לילדים עניים[8].

בערים הגדולות של תחום המושב כבר היה קיים בימים ההם ״החדר המתוקן״, ולפי דוגמא זו נוסד בפרוז׳אני בית הספר (אבראזצאווי כעדער), כפי שנקרא בידי מייסדיו. את הרשיון הסדירו, לפי עצתו של מפקח המשטרה, שהובטח לו שוחד בשיעור של 10 רובל לחודש, על שמו של דוד פיסעצקי, שהיתה לו תעודה של מלמד מוכר (מעלאמעדסקאיא סווידעטעלסטווא). בית הספר נפתח בשנת 1900 בביתו של משה בערגער (משה הנפח) בסמטת המים. מיד נרשמו כארבעים תלמידים מתלמידי חדרים והתלמוד תורה. הכספים הראשונים באו מאוסף נדבות ומתשלומים חדשיים של קבוצת עסקנים אוהדים. בזמן הראשון לא קיבלו המורים משכורות בעד עבודתם[9].

תכנית הלימודים הורכבה לפי תכנית הלימודים בבית הספר הרוסי היסודי (פריכאדסקאיע אוטשילישטשע). לימדו רוסית, חשבון, גיאוגרפיה והיסטוריה רוסית. את כל המקצועות האלה לימדו בלשון הרוסית. נוסף למקצועות האלה לימדו עברית ותנ״ך. יידיש לימדו אחת לשבוע — ״שורה״ קראו לכך — המורה היה כותב על הלוח והתלמידים היו מעתיקים.

בית הספר היה ידוע בעיירה בשם ״בית הספר לעניים״ (ארעמער אדער געמיינער קלאס). ילדים רבים נרשמו ובית הספר עבר לדירה גדולה יותר, בביתו של א. ליאצקי (סמטת מכבי האש) ומשם עבר לסמטת בית משרפות השכר (ברויז־געסל), ממול לקסרקטין הישן של הצבא. ההוצאות גדלו והחלו לשלם משכורת למורים. רכשו ספסלים ומכשירים. מקורות ההכנסה הקיימים — תשלומים חדשיים של אוהדים[10] והכנסות הנשפים הספרותיים (ליטעראטורנא — מוזיקאלניע וועטשערא) בשפה הרוסית לא הספיקו לכיסויין של כל ההוצאות, ויושב ראש ההנהלה א. ביֿרענבוים[11] הצליח להוציא מכספי הקאראבקע 200 רובל לשנה.

רובם של בעלי הבתים, גבאי התלמוד תורה והרב, — דעתם לא היתה נוחה מבית הספר. הילדים יוצאים לתרבות רעה, ולאחר רכישת השכלה לא ירצו ללמוד מלאכה. הרב קרא לעסקנים שלא יקבלו לבית הספר ילדים של התלמוד תורה ושיבטלו את לימוד התנ״ך. אך תביעותיו נדחו. והנה הגיעה שנת 1904. התגברו המגמות המהפכניות ברחבי המדינה, וכנגדן הוגברו אמצעי הדיכוי של השלטונות. בבית הספר ביקר נציג המשטרה (פאליטישער זשאנדארם) וקיבל את חלקו בשוחד.

חלק מן העסקנים פרש לתנועות הסוציאליסטיות, שחדרו כבר בימים ההם לפרוז׳אני. חלק עזב את העיר למטרת לימודים. חלק היגר לאמריקה. ההוצאות גדלו וקשה היה לעסקנים הנותרים לקיים את בית הספר לעניים, אשר נסגר בשנת 1904 לאחר ארבע שנות קיום.

בתקופה ההיא עשו כמה צעירות, שסיימו את לימודיהן בפנסיון הפרטי, נסיון לייסד בית ספר דומה לנערות. אלא שבעלי הבתים התנגדו לכך בתוקף. ״מהיכן תבאנה עוזרות הבית אם כל הנערות העניות תרכושנה השכלה?״ בגלל המחסור באמצעים נסגר בית הספר לנערות לאחר קיום של שנה אחת בלבד[1].

הערות

1. מ. לעוו. ״פרוזשענער לעבן״.
2. הנ״ל.
3. את החומר המציא לידנו ש.ד. בארקער.
4. השם ״נאראדנאיע יעווריעסקאיע אוטשילישטעשע״ ניתן לבתי הספר בשעת הרפורמה של שנת 1873. בפרוז׳אני התקיים בית הספר בשם זה, כמה שנים לפני כן.
5. את החומר המציא ידידינו ש.ד. בארקער.
6. על הכנסיה הזו רווחה אגדה בעירנו, הנמסרת בנוסחאות שונות. כך מספרים, שהכנסיה נמנתה עם הכנסיות הותיקות ביותר ועמדה במקומה במשך מאות שנים. פעם אחת עבר על ידה צדיק גדול, שהגיע לעיר. היהודים יצאו לקראתו וערכו לו קבלת פנים בדרך שעברה ליד הכנסיה הזו ״דרעטשין״. שמש הכנסיה ביקש לבייש את

הצדיק והחל לצלצל בפעמוני הכנסיה. הצדיק קילל את הכנסיה ששקעה במקום.

7. לפי ידיעות מאת א. בירענבוים ודר. מ. פיינגאלד.

8. יושב הראש הראשון היה מארקל פיינגאלד והמזכיר — משה פיינגאלד. חברי הועד היו: מ.א. אווערבוך, זילבערקוויט, ל. ליכטציער, מאלין, שפאנין ואחרים.

9. המורים היו ש.ד. בארקער, מ. קאפולסקי, ד. פיסעצקי, ז. גאלובאוויטש, ב. גאלדבערג, אברהם פאמעראניעץ וש.ל. זילבערקוויט.

10. אצל גביר פרוז'נאי שהתגורר בורשה, משה פישמאן, קיבלו פעם אחת 100 רובל. יהודי אחר ווייסמאן תרם 25 רובל. אותו ווייסמאן היה סוכן חשאי ידוע, שהיה מעורב ברצח של מלך הסרבים אלכסנדר בשנת 1903. מאוחר יותר עמד בראש משרד החקירות בורשה, היה דמות אפלה בימי הצאר, הוא בא לביקור בפרוז'אני עם אשתו, שהיתה פרוז'נאית (בתו של "מאירוק הבנאי") ואחותה השחקנית היהודית שטראספאגל.

11. בפעילות השתתפו האחים ווישניאק. האחים פאמעראנניעץ, מ. פאלינאווסקי, ש. ראזענבלום ואחרים.

י.פ.

משכילים וחובבי־ספר בפרוזי'אני במחצית המאה הי"ט

יצחק אייכל (1756 או 1758 — 1804) היה סופר עברי, מפרש המקרא ומראשי המשכילים בגרמניה. הוא החל את פעולתו הספרותית בפרסום החוברת "שפת אמת" והמשיך בהוצאת "המאספים". בין היתר חיבר פירוש לספר משלי בצירוף תרגום לגרמנית באותיות עבריות, שהופיעו בברלין בשנת 1790.

פירוש זה נדפס מחדש בוילנה, בדפוס ראם המהולל, בשנת תרי"ג (1853). ראשי המשכילים בוילנה אברהם דובער הכהן לעבענזאהן (אד"ם הכהן) ויצחק אייזיק בן־יעקב הוסיפו תיקונים וביאורים משלהם.

אנו מביאים את צילום שער הספר וצילום רשימת החתומים (פרענומעראנטן), שתרמו כסף מראש לשם רכישת הספר. הרשימה כוללת 23 חתומים, כנראה, בוילנה: 23 חתומים בפאניוועז: 25 חתומים בפינסק: 20 חתומים בפרוזאן (ע"י ר' לימא וואלף אייזנשטיין): ו־72 חתומים בקאוונא.

מספר החתומים בפרוז'אני — 20 מינויים — מוכיח, שכבר באותם הימים היו בעירנו משכילים גמורים או משכילים למחצה ולשליש, שראו צורך לתמוך בספרו של אחד מראשי ההשכלה לתועלת הרבים. מספרם אינו מבוטל כלל בהשוואה לחתומים אחרים בערים, שמספר תושביהם היהודים עלה על מספרם של יהודי פרוז'אני. והרי זו תעודת־כבוד למשכילי עירנו ובראש וראשונה לעסקן ר' לימא וואלף אייזנשטיין, שעשה את מעשה ההתרמה.

לקט כתבות מפרוז׳אני בעתונות העברית

(בסוף המאה הי״ט)

הכתבות הובאו לידיעתנו והומצאו לנו על ידי מר משה צינוביץ ואנו אסירי תודה לו על כך.
אנו מודים גם לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים על עזרתו הרבה באיתורן הנכון של הכתבות ובצילומן.

1863

השריפה הגדולה בפרוז׳אני בשנת 1863

פורסם ב״הכרמל״ מכתב עתי לבני ישראל, יוצא לאור מדי שבוע בשבוע ע״י שמואל יוסף בן יצחק פין, כ׳ אלול תרכ״ג, שנה רביעית, מס. 3, בוילנה.

פרוזשאני. ביום ה׳, י״ד מ״א (מנחם אב) בשעה הרביעית אחר חצות היום יצאה אש ותלהט גורן אחד בקצה העיר, וברגע נעור רוח סער וישא איתה אש על כנפיו אל בתי מבחר העיר. הרחובות היו לגחלי אש, שלהבת י—ה, כידודי האש התמלטו ויעופו על גגי התבן וחצי העיר עלתה על מוקדה.

כשלוש מאות בתים אכלו עד היסוד בם. גם ארבעה בתי מדרש עם ספרי קודש רבים עלו כליל אש השמימה. גם בית הכנסת הגדול אשר עמד על תלו כחמש מאות שנה, ואשר לא כבר חזקו בו בני עירנו את בדקיו ויפארוהו בכל פאר והדר וכסף רב הזילו מכיסם למוצאי המלאכה, גם הבית הזה היה לבער עד כולה.

גם אשה אחת זקנה לימים לא מצאה מפלט. ביום חרון אף ה׳ הקיפוה להבות אש ותהי טרף לחצי חמתו. שבע שעות התאכזר המשחית הזה ויאכל את בתינו בכל פה. כמעט שקעה האש והנה נשאר בעיר שמה ושאיה וכאלף נפש אדם נשארו בעירום וחוסר־כל וכל הונם ורכושם היו למאכולת אש.

והנה עינינו נשואות אל יושבי־עירנו הקרובות לנו, יואילו נא לפנות אל אומללי עירנו, יאספו נא כסף נדבות לעזור לאחיהם — בשריהם. ויאבו לשלוח נדבותיהם על האדרעססע של הסוחר ה׳ זאב וואלף יודעלעווסקי. ושמות המתנדבים יוחקו בספר, בעלי העתים לבני ישראל.

שמואל יודעלעווסקי

1886

"המליץ" מס. 120, ה' תשרי תרמ"ג, 22 ספטמבר, ע' 1517:

מפרוזין (פ. הוראָדנא) מודיע ה' איש ישראל כי ביום 16 סעפט. בא דבר הנציב בווילנא לפקיד העיר, להזהיר את היהודים יושבי העיר כי לא ילבשו בגדים ארוכים ופאות ארוכות לא תהיינה להם; והנשים תסרנה את הפאות הנכריות מעל ראשן, והעובר ע"ז ישלם כסף ענושים חמשה ועשרים רו"ב.

מפרוזין (פ. הוראָדנא) מתאונן ה' אזרח על בני עירו כי אינם שמים לב להיטיב את מצב הת"ת אשר ברע הוא מאד, ואת ביה"ח (הקדש) אשר האויר בתוכו משחת ומחנק נפש, המאכלים אינם משיבים נפש החולים, השמיכות ובגדי הלבן בלו מרוב ימים. —

"המליץ" מס. 127, י"ד תשרי תרמ"ג, אוקטובר, ע' 1593;

מפרוזין (פ. הוראָדנא) מתאונן ה' י"פ על מנהיגי חברת "גמילות חסדים" כי אינם מתנהגים כשורה בזה: כי כמעט כל הכסף אשר היה בקופת החברה, כחמשת אלפים רו"ב, הלוו לעניים על משכנות המונחים זה שנים רבות בלי גאולה ולא ימכרו זה כשבע שנים; ולפי חוקי החברה המשכנות צריכים להיות נמכרים אחרי עבור שלש שנים מיום שהונחו למשמרת. ובגלל הדבר הזה אי אפשר בימים האלה לשום עני להשיג מלוה אצל החברה, כי אפס כסף. לעת עתה לא יאספו המנהיגים מחברי החברה כ"א כשלשה רו"ב בשבוע, ואת הכסף המעט הזה יקח לו הגובה שכר טרחתו. —

"המליץ" מס. 129, כ' תשרי תרמ"ג, 7 אוקטובר, ע' 1613;

לדברי "קור. פאַראנני" אשר "קיובליאנין" מהר להעמידם על נס נגלה בעיר המחוז פרוזשאני (פ. הוראָדנא) בית חרושת לטבוע מטבעות המדינה מזויפים בני ט"ו וך' קאָפ' ובית החרושת ההוא הרחיב פעלו במשך שש שנים. ראשי העושים בעסק הזה היו: היהודים אייזיק צוקערטאָרט ויונה רובינשטין. באגודה הזאת היו שמנה יהודים; והדבר נגלה רק במקרה: בבית מועצות העיר הביא היהודי ישראל מינסקי כמה וכמה פעמים שלומי מס במטבעות כסף, עד כי היה לפלא ויוסיפו לבדוק אחרי המטבעות עד אשר הכירו כי מזויפים הם. וכאשר נתנו את מינסקי במשמר הודה כי הוא סרסור להוציא מטבעות מזויפים. תיכף ומיד באה הפאָליציי לבית החרושת ושם מצאה את השותפים בעמדם על מלאכתם.

"המליץ" מס. 136, ג' חשון תרמ"ג, 20 אוקטובר, ע' 1688;

מפרוזשאני (פ. הוראָדנא) מודיע ה' משה ניסן יאנאָווסקי כי הידיעה שבאה בהמליץ גליון 129 בשם מה"ע "קור. פאַראנני" כי נתפשו בעיר יהודים מזייפי מטבעות המדינה — בשקר יסודה. ואנשים הנקובים בשמותם במה"ע הנ"ל אינם נמצאים בעיר זו כלל.

"המליץ" מס. 129;

פרוזשאני (פ. הוראדנא), 5 יוני. — דבר נפל כעת בעירנו אשר היה לשיחה בפי כל ומעשה שהיה כך היה: בעירנו נמצאו אנשי צבא אחרים מב"י אשר עבדו בצבא עוד בימי הקיסר ניקולי ז"ל, ויאמרו לעשות להם "מנין", למען יכבדו פעם בפעם גם הם בעליות טובות ושמנות; ויען כי אין כסף לאדונים האלה לכן קבעו את המנין בבית אשר אצל ביהמ"ד הגדול המיוחד להיות בית דירה להרב. באי ביהמ"ד הנ"ל לא הניחום בתחלה לבצע חפצם. אך אנשי הצבא באו עליהם בטרוניא ובטענות כי גם יהודים הנם כמוהם וצריכים הם לעלות לתורה לעתים מזומנות, ולמה יבדילום מתוך כל קהל ישראל? גם אה"צ הבטיחו אותם כי לא ישארו בבית הנ"ל יותר משנה אחת, ואח"כ ישכרו להם בית אחר ל"מנינם". והנה ככר עברו שנתים ימים מיום שקבעו מנינם בבית הנ"ל והם לא משו ממקומם ולא מלאו הבטחתם, וגם אמרו להשתקע בו בחזקת היד; אך בעה"ב לא נתנום להפיק זממם ויסגרו את הבית על מסגר. ויהי כראות אה"צ כי חפצם לא צלח בידם, ויאמרו לעשות נקם באנשי עברתם, וילשינו לפני פקידי הרשות כי למלמד בהת"ת (שהוא בביהמ"ד) אין תעודה מאושרת. תומ"י בא פקיד העיר לבית הת"ת ויכתוב את שמות הנערים והמלמד בספר זכרון. אמש הלך האיש אשר הלשין על המלמד לפני בית המדרש; וירוצו הנערים וישליכו עליו אבנים ויעפרו אותו בעפר, ולולא מהר האיש לברוח כי אז עשו אתו כלה; ובזה הגדילו עוד את המדורה. בערב בעת תפלת ערבית קראו למהלומות בבה"מ ומי יודע מה תהיה אחרית הדבר הזה...

פלאי

"המליץ" מס. 137, 21 ביוני, ע' 1848;

פרוזשאני (פ. הוראָדנא), 14 יוני. — רבים מבני עירנו נתונים עתה ברעה גדולה; כי באה פקודה לחוקר הדין לדרוש ולחקור היטב את האנשים שנתפטרו מעבודת הצבא ע"י זה שהתילדו על שם אנשים אשר אין להם בנים־זכרים, — אם באמת היו הצעירים אמונים אצלם, כמו שהעידו ע"ז אנשים בח"י במגלת ספר. יען כי אחדים מקרבנו הלשינו לפני פקידי המלכות, כי כ"ז אינו אלא אחיזת עינים וערמומיות.
בעיר הקטנה שערעשאָוו קרה מקרה זר: אחד השו"בים בא בריב עם אחד מיושבי העיר ונשך את האיש באצבעו. הנשוך חלה תיכף ונפל למשכב וכעבור ימים אחדים מת במכאובים נוראים. — ברם זכור לטוב ר' יעקב מו"ץ, אשר בהשתדלותו נעשה בעירנו מקוה חדשה עם צנורות המכניסים מים זכים לתוך המקוה ומוציאים את הדלוחים.

נחב"י

"המליץ" מס. 145;

פרוזשאני (פ. הוראַדנא), — נעים לי להשמיע תהלת צעירי עירנו המקשיבים לקח בבתי ספר אשר להממשלה, שבכל מקום שהם יצטינו ביתרון כשרונותיהם ובהנהגותיהם הישרות על כל התלמידים, עד כי יהיו לאות ולמופת; בשנה העברה זכה בן עירנו העלם יעקב יודלעווסקי לקבל מבית הגימנאזיום בווילנא מטבע (מעדאילע) של זהב, ועכשיו זכה העלם סענדר קריינעס במטבעת כסף בבית הגימנאזיום בהוראדנא. ואנחנו נברך אותם שיעלו מעלה מעלה על סולם ההשכלה ותפארת אומתנו לכבוד עמנו, עם זו מחלציו יצאו, להאיר בעולם המדעים סלה. —

אמנם אם רבים הם בעירנו הדואגים לבניהם אחריהם ומשתדלים לתת להם חנוך ישר וטוב (לכהפ"ח לפי משאלות הזמן והחיים ההויים), אבל אין אחד מנכבדינו ואלופינו דואג על בני העניים כי ילמדו תורה או מלאכה המפרנסת את בעליה; בתי התלמוד תורה שלנו שוממים מבלי באי בם רגל אנוש לבקרם ולבחור את בעלי הכשרונות לתמכם ולסעדם למען יעשו חיל בתורה, ומי שאינם מוכשרים ללמודי תורה (והמה הרוב) למסרם לאומנים ללמדם מלאכה; כי אם מלאים הם נערים חשופי שת ומלמד אוילי נוהג בם, וכה ירעו עד שיסתאבו ויצאו מוכתרים בכתר "גנב" ו"מלשין", אשר תהלה לאל לא מעטים המה "אנשי רוח" כאלה בתוכנו. אף לא חסרון אמצעים מעכב לעשות תקונים, כי המעשים הנעשים בעירנו יוכיחו לדעת שכל רעיון אם טוב ואם ישר פעלו או מקסם שוא ותפל הוא, אם אך ימצא מעוררים ומשתדלים להוציאו לפעולה ידם, אז לא יחסר כסף לזה, אלא שחסרי רגש המה אלופינו ואינם מאמינים בנחיצת קיום המדות הטובות אשר בהן יצטיין ישראל בכל זמן ובכל דור. מדי שבת בשבתו יתאספו "הנגידים" בבית המדרש המיוחד להם, לא לשפוך שיח לפני ה' ולעבודה שבלב אלא לשיחות בטלות, וכה ישתוחחו ויהמיו בעת התפלה על שור על חמור על שה ועל שלמה, עד שיפריעו גם את אלה הבאים להתפלל, ואיך נדרוש מאנשים מחוסרי רגש כאלה שישימו טובת הכלל ותועלת ציבור לנגד עיניהם? המהם נקוה שיעשו סדרים ישרים ומשטרים נכונים בצרכי הקהל והעדה?

גר ותושב.

"המליץ" מס. 175, 6 אוגוסט, דף 1857;

פרוזשאני (פלך הוראַדנא), 31 יולי. — אורחים רבים רמי המעלה החלו לבקר את עירנו העניה בימים האלה; זה ימים אחדים נסע מזה "בעל השם", אשר במודעותיו על פתחי בתי התפילה התפאר כי יש לאל ידו לפקד כל עקר ועקרה, לגרש גלגולים, שדין, רוחות רעות וכל מרעין בישין מנפש האדם, ועל כלם — כי כל מפתחות בתי אוצרות הפרנסה בידו הם! לדבר האחרון הזה נהרו אליו המונים המונים אל מעונו להֵראות את פניו ובעד כל ראָיון שלמו בכסף מלא טרם פתח הוא את אוצרות כספו למו. — עתה בא לעירנו המשולח מישיבת קאָוונא להוציא מאנשֵי עירנו את פרוטתם האחרונה, וכבר החל להטיף אמרותיו המרות כלענה, בהבזותו בֶעיני הבאים לשמוע בקול דברו את השכלת ישראל ובהשליכו שקוצים על חכמינו אשר כבר ינוחו בשלום על משכבם, רק

זכרונם שמור בלבנו לכבוד ולתפארת, כהחכם ריב״ל, אד״ם ועוד, ועל החיים אתנו היום. ועוד קסם על שפתיו כי יתפאר אשר רוח גאון דורנו הרב רי״א דובר בו ומלתו על לשונו לנבל את שם ההשכלה ולשימה לדראון עולם. חכמים הזהרו מאנשי בינים ומשולחים כאלה; כי חרב אתם נותנים בידם להכותנו נפש, פן תנחמו באחריתכם!... ואליכם אנשי עירי אקרא הנה ראה ראיתי כי פתוח תפתחו את ידכם הנדיבה לתת כל איש כפי יכלתו נדבה אל המשולח עב־הכרס הסובב על בתיכם במטה־עז אשר בידו מבלי הבט אל שפל מצבכם, מדוע זה תעלימו עין מהתלמוד תורה אשר בעירכם כי רבה כה העזובה וכל באיה יגדלו בלי תורה ודרך ארץ ומאשרי הנערים מתעים?!...

הנע והנד.

״המליץ״ מס. 191, 25 אוגוסט, דף 2023;

מפרוזין (פ. הוראָדנא) מודיע ה׳ בר־נש דבר טוב אשר עשו נדיבי העיר לאנשי הצבא המשוחררים והוא: כי אנשי הצבא מב״י שנשתחררו מעבודתם בשנת 1882 נצטוו עתה מטעם פקידות הצבא ללכת לעיר קאָברין לשבת שם ששה שבועות להתרגל בעבודה לבלי ישכחו ; ועי״ז נכרת אוכל מפי בני ביתם, בכל ימי היותם בשדה. וע״כ נא.ספו נדיבי העדה שבהם הרה״ג אליהו הלוי ביום 15 אויגוסט וגמרו אומר לתת לכל בית אב של היוצאים לצבא העבודה שני רו״ב לשבוע.

״המליץ״ מס. 216;

מפרוזשאני (פ. הוראדנא) מודיע ה׳ יצחק דוד האלפערן כי עפ״י הרשימה אשר ערך ה׳ אבא זעלצער לבקשת ראשי החברה ״למרבה המלאכה ועבודת האדמה בישראל״ עולה מספר התושבים מב״י בעיר הזאת (מלבד היושבים בכפרים) 11197 איש; ובהם פועלים ובע״מ שונות 2852; בתי חרושת מעשה — 50; בתי ריחיים — 32, ובהם פועלים עברים 243; עובדי אדמה — 20.

״המליץ״ מס. 139, ל׳ סיוון תרנ״א, 6 יולי, ע׳ 2;

פרוזשאני, 11 יוני. — בשנה העברה הודעתי ב״המליץ״ ע״ד המשולח במלאכות ישיבת מינסק לסובב על פתחי נדיבי עם אלהי אברהם, לאסוף נדבות לכלכלת הישיבה, ובבואו לעיר הקטנה: שערעשעוו (במחוזנו) הכהו אחר בלשון; כי מטרת נסיעתו — ללסטם את הבריות, ושר העיר לא אחר לבוא להמשולח ויחפש בבגדיו וימצא את הפנקס שבו רשום נדבות המתנדבים וכסף כעשרים רו״ב וטליתים (כי בדרך הלוכו מעיר לעיר עסק גם במכירת טליתים), את הכל לקח ויכתוב בפרוטוקול את המאורע, ועל המשולח שמו משמר וישלחוהו בלוית אנשי צבא לעירנו לתתו במשמר עד שיפורש מאת שופט השלום מה יעשה לו; אבל בני עירנו נתנו ערובתם בעדו כי יבוא ליום המשפט. זה לא כבר נתברר משפטו המשולחי הזה בחדר שופט השלום בעירנו: ויצא זכאי, ומוציאי הרבה יבושו עתה משברם, ־בראותם כי תוחלתם נכזבה.

זה לא כבר התאכסן בעירנו אורח לא קרוא: אחד השלוחים במלאכות המסיתים

(מיססיאָן). מטרת ביאתו — כנהוג לזכות את אחינו בספרי "הברית החדשה", בחלקו לכל דורש חנם אין כסף; אך בעירנו לא רבו הקופצים על ספריו, מלבד נערים קטנים אחרים, אשר כריכתם היפה מצאה חן בעיניהם. המסית בראותו כי לא זה המקום להפיץ חוברותיו עזב את עירנו.
פעולת הבאראָן הירש פעלה פעולה עזה בעירנו וכמאה חרשי־עץ ובנאים נכונים בלב ונפש חפצה לנסוע לארגענטינא אם אך יאבה הבאראָן לקבלם.
מ.נ. יאנאווסקי

"המליץ" מס. 203, ז' אלול תרנ"א, 20 ספטמבר, ע' 3;

פרוזשאני (פ. הוראָדנא). — זה לא כבר נתברר בבית דין הגליל בעירנו, בלי שופטים מושבעים, משפט אחר מאחינו אשר מצאו בביתו מכונת דפוס וגם הדפיס איזה גליונות שונים ( ). הנאשם נתן תודה על אשמתו זאת, ואך בקש את השופטים לרחם עליו לבלי ימצו עליו עומק הדין, יען כי מחסורו הגדול אכף עליו לשלח ידו במלאכה זו. רחמי השופטים נכמרו עליו ויקילו את ענשו ויוציאו משפטו לשלם חמשה רו"ב כסף ענושים, ואם אין לו — להכלא במשמר שלשת ימים ונרצה עינו.
מקרה זר קרה בעירנו: אחד מאנשי הצבא החונים בעירנו הביא לאיש עברי חרש־ברזל קנה־רובה לתקנו, והוא היה טעון כדורי עופרת. חרש הברזל הניח קנה הרובה על האש לחממו ופי החלל (דולל) סמך על ארכובות רגליו. ויהי כאשר אך הריח הכדור את האש התפרץ פתאום ויחדור ברגלו. הכדור לא נגע בעצמית הרגל, כ"א בהבשר, ובלי ספק יוציאוהו משם.
תנועת היציאה לחו"ל תגדל בעירנו מיום ליום; בכל שבוע תצאנה משפחות אחרות לעבוד את ים האטלנטי למצוא שמה חית ידם, גם אלה אשר אין להם כל הכסף הנחוץ להוצאת הדרך, ישימו פניהם לאמעריקא, בתקותם כי הועד בברלין, האמבורג ומעמעל ישחד מכספו בעדם, ולא ישימו לבם לאזהרות הועדים כי רק לאנשים אשר היו מוכרחים לעזוב מקומם יתנו תמיכה ועזר.
מ.נ. יאנאווסקי.

"המליץ" מס. 250, ו' כסלו תרנ"ו, 27 נובמבר, ע' 3;

פרוזאני (פ. הוראָדנא). — אם עירנו לא תתרומם להיות למופת באחר מן הדברים אשר ישתבחו בעיר כזאת וכזאת הגדילה לעשות, תחת זה תצטיין ברומנים (אמתים או בדוים מי יודע?), כמו שהודעתי כבר בהמליץ גליון 140 ש"ז. במקרה הראשון בקיץ העבר קרה עתה בעירנו עוד הפעם. וזה הדבר:
לפני שנתים ימים הוציאו דבה על אשה אחת אשר בעלה נסע לאמריקא כי ילדה בסתר לזנונים. בשוב הבעל מאמעריקא לא שעה לדבת רבים מסביב וכבר חי בחברת אשתו ובניו שבועות מספר באין כל מפריע. באחרונה קפץ רגזו של רבנו על הזוג ויעורר מתהום נשיה את העון הנשכח, ויקרא לעמוד לפניו שכני האשה וקרוביה, להגיד אם חטאה ואשמה האשה. ואחר זה גזר רבנו במפגיע שהאיש והאשה לא ידורו ביחד ואסורים זל"ז. הבעל יצא מבית אשתו ובניו, וחיי המשפחה צפוים להרס לאסון הבנים הקטנים.

1898

"המליץ" מס. 207;

מפרוזשאני (פ. הוראדנא) מודיעים, כי בא שמה המטיף ה' אהרן מאיר דראגיטשין מעיר אומאן וחמש פעמים נשא מדברותיו בבתי המדרש שונים ויבאר לשומעים את רעיון חבת ציון והציונות, ודבריו אשר יצאו מן הלב נכנסו ללב שומעיהם, ובאותו המעמד הבטיחו כמעט כל השומעים לתת את ידם לציון.
ולמען עשות פעולה מוחשית וממשית לרעיון הישוב בעיר, התאספו לתכלית זו כל טובי משכילי העיר לאספה בבית המשכיל מר משה ניסן יאנובסקי, והד"ר יהודה דודזון נשא נאום בשפת עבר צחה ע"ד הרעיון של חבת ציון. אחריו דבר דברים אחדים ג"כ בשפת עבר צחה רב העדה ישכר דוב קנטרשציק וגם הרב מיכאל רבינוביץ מבריסק דליטא, אשר איקלע שם, באר לפני הנאספים מאמרי חז"ל אחדים, הנוגעים לישוב ארץ ישראל, וע"י הדברים והנאומים האלה, ובעזרת המשכיל מ"נ יאנובסקי, הדנטיסט יוסף שרשבסקי והאכרך אליהו אורינסקי, נתנו את ידם וכספם להועד האודיסאי יותר מחמשים חברים. וגם נתאספו בערך חמשים ר"כ נדבות זמניות וידי אנשי העיר פתוחות לתת עוד, ויש תקוה, כי מעתה תקח העיר הזאת חלק גדול בישוב ארצנו הקדושה.

1899

"הצפירה", מס' 151, י"ב מנחם אב תרנ"ט, 19 יולי, ע' 677;

פרוזשאני (פ. גראדנא), בשבוע העבר הופיע לעירנו המטיף הנודע הרח"ל רבקש, וישא מדברותיו בבית "הבנ"א" פעמים אחדות, ובכל פעם נהרו המונים המונים מכל מפלגות בני עירנו לשמוע נועם אמרותיו בהשכילו לבאר בטוב טעם ודעת גודל ערך פעלי התומכים בימין אחינו עובדי אדמתם באה"ק ע"י הועד המאשר מטעה"מ באדעסא ובהעירו למוסר את אזן העם, כי ישים לב לחנוך הבנים, ללמדם שפ"ע, דברי ימי עמנו וכאלה והדברים עשו רושם כביר על כל השומעים, ויקו העם להתענג עוד על דברי פי מטיף חן גם למחרתו. אולם בהודע לאחד הקנאים הנבערים המתנשא לראש, כי המטיף עושה חיל וירכש לו לבות כל בני העדה, וילבש במעיל קנאה ויתנכל לפגוע במטיף, שהיה כמעט בכל רע, לולא יצא לעזרתו רב עדתנו הררי"ד קאנטאר שציק, אשר הודות לעמלו והשתדלותו הרבה, הצליח הדבר ביד המטיף לצאת בשלום את העיר. המקרה המעציב הזה הרגיז מאד לבות כל ישרי לב ששערו שער לשמע השערוריה שנעשתה לעיני השמש בעירנו, המתימרת בהשכלתה ובמעשיה הטובים; ומכאב לב נקרא: אוי לאותה חרפה, אוי לאותה בושה!

י. באביטש

״המליץ״ מס׳ 82, מיום כ״ז ניסן תר״ס (1900)

גבאי יש בעירנו המתימר להיות אפיטרופוס להדת, המחזיק את הרעיון הציוני ל״חתיכא דאיסורא״, כי רואה הוא בהציונות הרס הדת ובהציונים נושאי דגלה התחברות ל״סיטרא אחרא״ רחמנא ליצלן; לכן משתדל הוא בכל כוחו ויכולתו ובכל מקרה שבא לידו להזיק לרעיון הציוני, אשר התרחב והתפשט בין אישי עירנו, ולעקרו מן השורש. הא לכם, קוראים נכבדים, שתי דוגמאות ממעשיו בניגוד את הציונות ומהן תשפטו על השאר.

זה לא כבר התעוררו צעירים משכילים אחדים ויסדו אגודה ציונית של צעירים בעלי מלאכה בשם ״תפארת בחורים״. ומדי יום ביומו התאספו הצעירים במספר רב מחברי האגודה בעזרת הנשים באחד מבתי התפלה. והצעירים מייסדי האגודה הטיפו לפניהם שיעורים בעין יעקב, תנ״ך ודברי ימי ישראל של גראץ, וחברי האגודה התרבו מיום ליום, ותהי האגודה רבת ערך.

ויהי כאשר נודע דבר מציאותה של האגודה הזאת ל״גבאי״ דנן, והנה אוי ואבוי לו! השמועה הזאת הלמה את מוחו, ויקנא קנאת ה׳ צבאות, וימהר אל מקום הרשע לראות, הכצעקתה הבאה עליו עשו. ויבא שם ויוכח, כי אמת נכון הדבר: צעירים יושבים מסביב השולחן וספריהם בידיהם ונהנים מהטפת המטיפים. אשר יטיפו לפניהם בהיסטוריה. מתחילה נכנס עמהם בדברי כיבושין, ויער את אזנם למוסר לאמור: הוי, בנים סוררים, מדוע הנכם מבלים את עתותיכם היקרות בהבלים ומינות, בתנ״ך, היסטוריה? הלא יותר טוב לכם ונאה לעולם היה, לו יסדתם חברות ״חיי אדם״, ״חפץ חיים״, ״שבט מוסר״, ״חוק לישראל״ ועוד, אבל מה לכם לתנ״ך ולהיסטוריה? אבל בראותו, כי אין שומע לו מכל האגודה, החל לגעור עליהם בנזיפה, עד שרעשו אמות הספים: שקצים, אפיקורסים, צאו מבית המדרש! לא פה המקום ללמוד היסטוריה אשר עשה הכופר גראץ, וגרשם מבית המדרש.

לאסון האגודה נלוו אליו עוד שני אנשים מבעלי בריתו. האחד הוא ״פרוש״ שוטה, אשר לא יצא מעולם מתחום העיר חוצה, וכל ימיו עברו עליו בבית־המדרש. והשני גם הוא ״מזוין״ לקרא תגר על ההיסטוריה, וידבר סרה על החכם גראץ, אף כי לא שמע מעולם לא מן המושג היסטוריה ולא מהשם גראץ. והשלישי הוא רווק צבוע ונחשב לכת ״המוסריים״, המתעתד לפי דבריו להיות רב בישראל. בחפצו להתפרסם בעיר בתור אדוק קנאי למען לעשות שידוך הגון — יצא גם הוא להגן על הדת ולערער על האגודה; ושלשתם הללו התחילו לערער על האגודה, וסוף סוף עלתה בידם על־ידי מעשים, אשר לא פה המקום לפורסם, לנתק קשר האגודה ולהפילה למשואות.

אך כששקעה שמשה של אגודה זו זרחה שמשה של אגודה אחרת, היא אגודת ״פרחי ציון״. כמדומה לי, שראויה היא אגודה זו שיגמרו עליה את ההלל הגדול. וכל איש יהודי, אשר זיק היהדות עוד לא עומעם בקרבו, יצרוך לשמוח עליה בכל לבו ונפשו, בראותו כי הרעיון הציוני היכה שרשים בלבב נערים נאורים, ויעוררם לתחיה רוחנית, והנם מתקבצים ומצטרפים לאגודה אחת ולומדים תנ״ך והיסטוריה ושרים במקהלה שירי ציון. כל הגיונותיהם ומחשבותיהם מכונים תמיד אל נקודה אחת — אל ציון.

אך גם באגודה זו התערב השטן בשמות ״הגבאי״! גם האגודה הזאת לא מצאה חן בעיניו. גם היא לפי טעמו אינה מתאימה בכל צדדיה עם הדת; גם בה יש ״חששא

דאיסורא", היא שירת ציון במקהלה. לכן החל הגבאי להניח מכשולים ואבני נגף על דרך האגודה הזאת. ובהיות, כי מנהל המקהלה של האגודה הזאת תלוי בדעת אחרים, לכן הסב הגבאי את פני הדבר, עד כי היה המנהל מוכרח על כורחו להתפטר ממשמרתו, כי לולא עשה את רצון הגבאי היו יורדים לחייו.

העובדה הזאת הרעישה את לבות כל אנשי עירנו, ויוכיחו את הגבאי על פניו על העיזו לעשות דבר כזה, אבל הוא באחד ומי ישיבנו. אך למרות כל המעצורים והמכשולים אשר קמו, היא עושה חיל בנוגע למטרתה.

אפס בדבר אחד הזיק הגבאי להאגודה, או יותר מדויק, להרבות רעבים אומללים. כי האגודה היתה כבר מוכנה בכל האמצעים והמכשירין לעשות נשף שעשועים לטובת הרעבים בבסרביה, ואנשים ונשים במספר רב הבטיחו לקחת בו חבל בכספם, ועתה באין מנהל ומנצח על המקהלה, מוכרחת היא לשוב אחורה מחפצה זה.

למען דעת, כי התנהגות הגבאים ממין זה אינה נובעת ממקור נאמן וטהור, די לראות איך יחנכו (גבאים אלה) את בניהם הם, אם גם על בניהם יאסרו כל ידיעה היכולה להביא לידי השכלה ר"ל. את אחד הגבאים אפשר להצדיק אמנם, כי אינו מונע את בניו מן ההשכלה, כי אין לו עוד לפחד, פן תפעל עליהם ההשכלה. אבל השני כורך כבר בשר וגבינה ואוכלים ביחד לקיים מה שנאמר: ויקח חמאה וחלב מן הבקר ויאכלו. אלה מתנגדי הציונות בשם הדת.

יוסף באביטש

1901

"הצפירה", ט' שבט תרנ"א, 16 ינואר, ע'ע 55 — 56:

ציון לנפש מצוינת

פרוזשאני (פ. גראדנא). אבדה גדולה מאד, אבדה שאינה חוזרת אבדה לעירנו, כי ביום ו' בשבוע העבר לסדר "ויאנחו בני ישראל" כ' יום לחדש טבת, גועה ותאסף אל עמה פה בשנת הששים ושלש לימי חייה, אחת מבנות העליה ההולכות ומעטות בדורנו האשה הכבודה הנודעת לשם ולתהלה מרת חנה ז"ל אשת הרה"נ והגביר המפורסם ר' מיכל זלמן פינס שליט"א, ובת להמשפחה הנכבדה ראגראדסקי בביאליסטאק והנני מוצא לי לחובה להציג לה ציון בשערי "הצפירה" לתאר בקוים ושרטוטים כוללים את צורתה הרוחנית ולספר מעט ממעשיה הטובים.

המנוחה היתה, אשה מצוינת אשר חזיונה בלתי נפרץ, כי היתה משכלת צדקנית וחכמנית כאחד. מדרגת השכלתה הכללית והעברית היתה גבוהה מאד, גם ידעה שפות רבות: עברית, רוסית, פולנית, אשכנזית וצרפתית על בורין, ותדבר בהן צחות להפליא. את התנ"ך ידעה כמעט בע"פ; הוא היה חיי רוחה ושעשועי נפשה. היא היתה אשה כשרה וצנועה בהוראה העליונה של המלים האלה, ותדקדק ותזהר במצות קלות כבחמורות בתכלית הדקדוק והזהירות שאין לתאר. היא קיימה מצות צדקה במובן הרחב והכולל של המלה הזאת; לא הניחה אף מוסד חסד אחד, ענין צדקה אחד, פושט יד אחד, אשר לא תמכה אותו ברב או במעט. גם היתה מוקירה ורחימה רבנן, ותעניק מכספה לתלמידי חכמים, אשר דרשה לשהנה. את רוב נדבותיה הגדולות והקטנות נתנה בסתר

ולא בפרסום כמנהג העולם. גם כאשר שכבה על ערש דויה במשכב חולה הנוטה למות חלקה כסף רב בחשאי, אשר נגלה רק לאחר מותה. בקצרה, בבחינת צדקנית ונדבנית היתה למופת לכל בנות גילה. וכמדומה לי, שלא אגזים ולא אפריז על המדה אם אמר, כי היתה סמל הרחמנות והנדיבות וכל ימיה היו שלשלת ארוכה של מצוות, צדקות ומעשים טובים הרבה. "רבות בנות עשו חיל והיא עלתה על כלנה!"

דבר מותה העיר עצבון בלב כל אנשי עירנו בכלל ובלב כל מכיריה ומכבדיה פה ובהסביבה בפרט, וכלם באו לחלק לה את הכבוד האחרון, והמון אדם רב, כזקן כנער, כאיש כאשה, נהרו אחרי מטתה ללוותה אל בית עולמה, ומפיות כל איש ואיש נשמע בעצב ואנחה: "חבל על דאבדין ולא משתכחין". גם ספדנים אחדים חפצו להספידה כהלכה, אפס בהיות היום ערב שבת לא היה בכדי שיעשה. בשעה השלישית נסתם הגולל על קבר האשה המצוינת הזאת, אשר זכרה לא יסוף מכלנו. ימתקו לה רגבי עפרה ותהא נשמתה הטהורה צרורה בצרור החיים.

יוסף באביטש

יצחק קצנלסון

בגבולות ליטא

המשורר הידוע יצחק קצנלסון כתב ספר "בגבולות ליטא", שהוקדש לפרוז׳אני (זפרון — לפי כינויו). קצנלסון היה קרוב משפחה לרב ר׳ אליהו פיינשטיין ובספרו הוא מתאר ביקור בעיירה. הספר הופיע בורשה בשנת תרס"ט (1909).

להלן אנו מביאים קטעים מן הרשמים האופיניים לעירנו, כפי שהרשימו את המשורר:

ונמה עוד העיר וצרה וארוכה הרחוב, וקטנים הבתים ולבנים הכתלים ולבנים התריסים ולבנים ספי החלונות שלא זכו לתריסים, ומשטח של גגים שונים, שאין אחד מהם מתנשא מעל לעיני הרואה, משתרע לארכה של הרחוב, כל גג וגג עם הארובה שלו, וארובה זו — ריבה נאה הרוכבת על גבי הגג ומעשנת "לולקה", ונדמה שלכל בית ובית יש לו סודו המיוחד, ואתה עלה בשעת בקר זו על גג אחד והסתכל בארובתו, וידעת את הסוד המלבב החבוי בתוך האהל הקטן הזה... אך הם — הנה עולה השמש!

ונמה עוד העיר הקטנה ושותקה הרחוב הארכה, שאין שום איש יודע עוד פה דבר מאשרו הגדול וקרב, מהשמש הגדולה העולה אליו מן התהום הנעלמה. וגם אין זאת כי רבים הצדיקים בעירה זו, אחרי ששמש גדולה מופיעה בשמיה! ואולם היא לא תדע עוד דבר מאשרה הגדול... טוב, טוב! תישן לה העיר, ובין כה וכה ונגלתה השמש כולה וכל הדרה, וקמו בניה אחרי כן ופקחו את עניהם השקטות — הוי סורפריז!

ונמה עוד העירה הקטנה — והכל צנוע כל כך ושוקט כל כך ובטוח כל כך, גם קשקוש עגלתי, שבראשיתו נראה לי כמפריע, כמשבית את מנות־המשי, כמעורר נרדמים בשעה שתרדמה נאה להם, התחיל למצוא חן בעיני ולא היתה בי עוד מאותה העזות שלמרכבת

הכרך בשעת מרוצתה. נשמע לי במשק זה צחוקו של ילד שלא התפתח עדיין, וצוחק מקרב לבו, וצחוק מקרב לב, אינו מרגיז את העצבים לעולם.
והעיר הקטנה עוד נמה, אחרי הגשר עומדים הבתים יותר צפופים, יותר קרובים איש לאחיו ואינם דומים זה לזה.
על הגשר שבקרבתו עמד עמוד ערוב־התחומין, התעכבה עלמה אחת, הביטה כה וכה, אחר כך גנחה קצת, הוציאה מכיס בגדה איזה דבר לבן והצפינה אותו בחופזה מתחת לאחד מקרשי הגשר והלכה לה.
מהלכה הנאה של העלמה צדני ונמשך לבי לדבר עבירה... הדבר הלבן אשר על יד הגשר הוא מכתב!... מכתב פתוח...
יעבור עלי מה! אני אקרא את המכתב מתחלתו עד סופו, רוצה אני לדעת מה כותב לה אוהבה! מה כותב לה אוהבה...
הוצאתי את הגליון הקטן והרבוע מן המעטפה, התחלתי קורא — והנה הוא מאביה... אלא שאת המכתב לא הנחתי מידי בכל זאת וקראתיו בדלוגים, כי מאביה היה המכתב הזה...
...בתי הנחמדה! ראשית מודיע אני לך כי שלום — רבים הם בניו־יורק משלנו — העבודה קשה — מה שלומך את? עובד אנכי ואיני מרגיש בקושי... הרי יחידה את לי... אתמול ראיתי את שלמקה. ספר לי חדשות מזפרון... תופרת את? — אמנם טוב שיהיו לך איזו רובלי־כסף לכרטיס־נסיעה שאשלח לך בקרוב... יחידתי... מה מאד הייתי רוצה לנשקך בעיניך השחורות... שלמקה ספר לי — תמה אני, מדוע את נותנת דריסת־רגל לספירזון על מפתן ביתך... יחידתי, בעת האחרונה, לא אדע, החלומות מבעיתים אותי... ספירזון וספירזון... אולם החלומות שוא ידברון... אויה! כשתבֹואי אם ירצה השם הנה, אוהו! אתן לך, לאה'לי, חתן, רבים הם בניו־יורק! הוי, עד כמה הייתי רוצה, אני, אביך שלך, לנשקך ברגע זה בעיניך השחורות!... הדודה שרה־רחל — גַם בן אחותי —
הנחתי את המכתב במקומו ומהרתי ללכת בעקבות העלמה, כשעברתי על פניה הסתכלתי לתוך העיניים השחורות שאביה רוצה כל־כך לנשקן... איזו עצבות נשקפה מתוכן והיא מתוחה גם על הפנים הרכים והיפים. חרד בי רגע הלב: החלומות אולי לא לשוא ידברון... ספירזון — ספירזון —
ואני הולך לי כבר בצידי הכביש והכביש צוהל, כל החיים יצאו מן העירה על פני הכביש... והכביש ארוך מאד; אומרים שכביש זה משתרע עד לקוברין... וקוברין רחוקה מאד מפה. השמים האלה הולכים וכלים, ורקיע חדש מתחיל ומתמתח על פני קוברין העיר. — — —

והכביש צוהל — ואני הולך לי יחידי, מלפני ומאחרי מטיילים להם יהודים חנונים, שבכל ימות השבוע הם טרודים בעבודה ובדאגה, עומדים בתוך חנותם, ידם האחת נעוצה, מחמת יאוש בכיס בגדם, וידם השניה משפשפת, מחמת יאוש, בזקן, שלרוב הוא צהוב. וכשנכנס "מזיק" הקטן: אבא מצאתי נקב באגוז. תן לי אחר! — הוא בועט ב"מזיק" זה ברגל גסה: לעזאזל! אל ה"חדר"! אל הרבי! אֻותם היהודים — משבאה השבת... אמנם לא כל נשי ישראל יפות הן, אלא כולן נשות־חיל הן ויודעות להכין מטעמים לשבת, כל אחת לפי פרוטותיה.

והבעלים, כיון שהסיחו את דעתם מכל דאגת־חול, לבם זונה אחרי הנאה של העולם־הזה; וידוע דבר זה לכל יהודי, כי אחרי סעודת־שמנים גם טיול כל־שהוא עלול להחלים ויציאה כל־שהיא אל פני אויר־השדה, "לחטוף" שעה קלה ריח עשבים, זה דבר המועיל לבריאות; ויהודי הרי רוצה בכל אופן להיות בריא... וכשהולכים לשם טיול בעלמא, הידים משולבות לאחור, ו"המזיקים" הקטנים אינם הולכים אל החדר ללמוד פרק — הפרק לא ימלט! והמה נגררים אחרי אביהם. ויש שגם ה"פלונית" מוותרת קצת משעות השינה, ומתנהלת לאטה בצד אישה וצאצאיה, אלא לרוב היא מתחרטת באמצע הדרך והיא שבה לביתה, אם מוצאה היא בתוך הקערה שיירי "טשולנט", חטמה מתעקם קצת מן המראה ומן הריח: — שוטים, מה ראו בתפוחי־אדמה אלה כדי להשאיר! —

— שבת־טובה שבת־טובה! מברכים אותי יהודים המכירים אותי, ושאינם מכירים אותי.

— שבת טובה לכם, שבת טובה!

והככר צוהל — ובמדה שאני מרחיק ללכת, הולכים היהודים, שידיהם משולבות להם מאחוריהם, ומתמעטים, ובחורים שספק תחום־שבת אינו מעסיק את מוחם, פוסעים בפסיעות גסות הלאה. ניכר ממהלכם המובטח, כי באים הם לחלל פה את השבת במחשבה תחילה, כשאם ימששו בכיסיהם — ימצאו אצל כל אחד מהם פפירוסים בלי כל ספק.

חבורת בחורים עברה על פני, בחור אחד שהיה לבוש כתונת אדומה הלך בראש.

כתונת אדומה. כתונת אדומה — ובזפרון!

כמדומה לי שהכירו בי "פנים חדשות", כי מיד שראוני התחילו לזמר: אח, ארימע ארבייטער!...

בני־ברית, בני־ברית... ובזפרון!

לאחר רגעים אחדים עברה על פני חבורת בחורים שניה, בחור אחד שהיה לבוש כתונת כחולה הלך בראש.

כתונת כחולה, כתונת כחולה — בזפרון!.

הבחורים הסתכלו בי ועברו, ואחרי רגעים אחדים הגיעה אלי השירה; אהיים פאר דעס יודישען ארבייטער;

פועלי־ציון, פועלי־ציון... ובזפרון!

נשאתי את עיני — מרחוק נראו לי שתי החבורות, כשהן הולכות קדימה... אל היער השחרחר, כל אחת בידידות ואינה מצטרפת לרעותה. וכברת הארץ שביניהן כל־כך קטנה; על נקלה היו יכולות להצטרף... צלילי־שיר עוד מגיעים אל אזני, אי אפשר עוד להבדיל בין המלים, נדמה לי שזהו שיר אחד — הצטרפו השירים והיו לאחד...

נשאתי את עיני — שתי החבורות הקטנות ירדו מעל הכביש ונכנסו לעבי היער שעמד והשחיר בצדו. והכביש השתרע הרחק, הרחק לפני, כשהוא ריק ופנוי כאלו הקדוש־ברוך־הוא עוד מעט יעבור בזה במרכבת־אש.

בלי כונה נתקל מבטי ביער —

דיסקוסיה, דיסקוסיה... ובזפרון!

השמש עמדה בגבול שמי המערב, ואולם עוד היה היום גדול —

צעדים ושיר אהבים נשמעו לי מאחורי, הפניתי את שכמי; בתולה גדולה הלכה אחרי, ההליכה הגסה, הבלוסה עם הפסים האדומים והכחולים והשמלה בעלת צבעונין מבהיקים, נתנו אותותיהן, כי הבתולה הלזו היא מן הכפריות המשרתת בבית אחד "מבעלי־בתי" העיר, והתקשטה זו בשמלות שבתה והולכת לה לכפרה הקרוב לבלות שם שעות אחדות בחברת... נו אלהים יודע אותה! שפתיה המשורבבות והמלאות דם, שהעליונה כמעט נגעה בחטמה, הקיאו: ווי איך האב דיך ליעב, מיין טהייערער קראסאוויעץ! — יצורי גוה של ריבה זו רעדו מבעד להבלוסה, הלסתות המלאות האדימו, העינים השחורות והקטנות מאוד הביטו ארצה, כאלו חפצו לברוא "זכר" מן האדמה.

הפכתי את פני וחכיתי רגעי־מספר עד שתעבור הלאה.

נכנסתי היערה — את עצי היער הזה, שמרחוק נראו לי כדבקים איש לאחיו, מצאתי עומדים כל אחד יחידי ונבדל... אור וחשך שמשו בו בערבוביה ועשן קל תמר בעבי היער בין העצים... לפעמים רפרפו בחלל היער חצאי־מלים וצללו בדממה, איזו קוקיה, חבויה על אחד הענפים, קראה: — קו קו! — קו קו! — כלומר: אייכם יהודים כשרים? אייכם? האספו נא וראו את בחוריכם, העוסקים בדברים בטלים — ומחללים את השבת... קו — קו! קו — קו!

היהודים הכשרים לא יבואו — יותר מתחום שבת אינם הולכים...

בשובי הביתה כבר עמדה השמש בשפולי המערב. איזה עצבות של חתימת שבת פעפעה באויר. מספר ההולכים על הכביש כמעט שלא נתמעט, ואולם הכל חוזר אל העירה, הכל שב... החיים הולכים ומסתלקים מעל הכביש, אבל אבל הכביש, הבטתי עוד פעם אל המערב, וארא את השקיעה;

כשנכנסתי הביתה, השתפכו על ראשי קולות חביבים;

— אוה! שבת תמימה; בקשנו וחפשנו — איה "הפולנאי" שלנו? היכן ה"פולנאי" שלנו?!

— "שלש סעודות" יש?

— יש ויש! נו, עוד נתחשב...

אוה?... אימו עלי גם באגרוף.

תיכף אחרי "ההבדלה" נשמע מבית השכן נגינה של פסנתר, והנגינה נגינת־חול — אמנם כשהסתכלתי בפניהם היטב, ראיתי שזקניהם אינם סרוקים ואינם עשויים, זקנים המקבלים את המראה שנותנות להם הרוח הנושבת, היד הפולה והיד המורטת... למצחיהם אין צורה של מצחות כלל; ימים קטנים של קמטים קטנים; בכל קמט יושבת לה דאגה קטנה, בת פרוטה ומנמנמת... טוב ויפה שמנמנמות הדאגות הקטנות הללו לפי שעה. מקיצות הן בודאי, כלן, ברגע אחד, ומצפצפות, כלן, ברגע אחד — ברוך... והשפם שלהם — — אוי, השפם שלהם! כמש הוא ונובל הוא מתחת לחטמיהם... אוי, אוי טבק מריחים הם!...

ליטא שלי!

אלי, כמה דיבות שוא, כמה מלשונות רעה וכמה בלבולים! ולו היתה בזה רק קמעא מן האמת... אמנם, הבחורים, שהשם ה' מעט שכל טוב, ביחוד — את בחורי זפרון, וביחוד

את זה עם הזקן הקטן והצהבהב... הצהבהב — אני יודע כשיגיעו דברי אלה לזפרון יבואו כל בחוריה שזקנים צהבהבים צמחו להם בסנטריהם לבית הגלב ויגלחום — כובעו של הגנב מתלקח על ראשו... יודע אני! ובבוקר לא עבות אחד, ובצהרים של אותו יום, ובשעה בין השמשות, יצאו הבחורים לטיל ברחוב הנגידים בפנים חלקים־חלקים, כל אחד עם בת־צחוקו על פניו; הכירו בי עכשיו... וגם פלוני שלי ודאי שיהיה ביניהם... שלי — אלא אני אכיר את בעל דברי זה אפילו לכשיקצץ בסנטרו. אני אמצא אותו ב"רחוב הנגידים" או מה שיותר נכון — יבוא לקראתי, "ברחוב הנגידים" ואטפח לו — או מה שיותר נכון, יטפח לי בגבי; וכי מה, נטייל קמעא ביחד? —

— קמעא? — נטייל קמעא...

— חה־חה...

— וכי מה?

— "רחוב הנגידים" שלנו —

— ומה בכך?

— חה־חה...

והריני קופץ את שפתי ושותק. צועדים אנו במתינות טיולית, וכעסי הקטן שהתחיל מפעפע בחזי כמעט שדעך; שתי שורות העצים השתולים בצדי הרחוב "רחוב הנגידים", עבותים וגבוהים, וענפיהם משתרבבים במרום ושלוחים בזרועות נפילים, אלה מימין ואלה משמאל, ואני חוזר ושם תחת כפת עלים חיים וריחניים, כעבור רגעים — ומלוי מגרני שוב.

— חה־חה...

— וכי מה?

— עלמה זו שעברה —

— ומה בכך?

— חה־חה...

ואני קופץ שוב את פי; מטיל אני בין עצים שבעי־ימים ומדושני־ריח; אפלת ערבים קלה עוטה את הרחוב כולו. ואני רואה רק את החבצלות הלבנות, אולם את השושנים הוורודות את הזכריות הכחולות אין אני רואה כבר, יודע אני רק שהנה משגשגות פה בקרבתי, בגדרות האהלים הצנועים, והרי הן מלטפות אותי חבויות בריחן הרב והמעדן, ואני חוזר רגע לאחורי, והנה אמנם, עלמה זו שעברה — כתפיה, ערפה, מתניה והלוכה הגאה — אפס שהרחיקה קצת ללכת, והריני צוחק בלבי על שנוח אני לכעוס... אלא שברגע זה והבחור מעקם את שפתיו הצדה ופולט מהן;

— חה־חה...

— וכי מה?

— כך — גם הבחורים זפרונים שכמותנו —

— ומה בכך?

— חה־חה...

רבונו של עולם, הלואי שיכנס הרוח באבי־אבי־אביו של הבחור הזה!

רחוב הנגידים!
רחוב פלמונית כמעט שהיא חוצה את כל העיר זפרון לארכה; בסופו נמשכים לו משני עבריו רחוב־הנגידים צד ימין והבעל־בתי בצד שמאל, מי שפניו היערה, לעדרי הצאן, ולחולות של מדבר — משמאל — ומי אשר לנחל, לרופא רחמנא ליצלן, לבית הדאר, או מי שחפץ להנות מאילן יפה, מפרח נחמד ומאויר מבריא־מימין.
נגידי הרחוב — ודאי שאינם חיים בשלום ושונאים את השכנות — כל בית עומד במרחק של צעדים אחדים ממשנהו; כל בית עם ארובה יחידה על גגו, עם שלשת, ארבעת חלונותיו הלבנים עומד לו חבוי בתוך גדר רבועה ושוקע כולו בשיחים ובפרחים וחי לו כל נגיד בתוך בית־סחר זה, ואין יודע אתו את סדר חייו וסדר ביתו, יש לשער, שהוא אוכל קודם התפילה... מבשל גדיים בחלב וצובט את אשתו, את הנגידה — אולם, הס! זוהי רק השערה... ראה, ראה; כל הבית שוקע בעמק שיחים רבים ופרחים, וגדר רבועה שומרת על מעון נבדל זה מכל עבריו.
ברוכים את נגידי זפרון, וברוך טעמכם!
בעצם היום עוד נראים חלונות הבתים היפים בעד גזעיהם וסבכיהם של שתי שורות העצים, ואם אחד מגרי הבית עומד קרוב לאשנב, רואים גם את פניו של זה. יש שחתול מפונק מקפץ על אדן החלון ומתחמם שעה קלה בקרני צהרים השוטפות את השמשות... ובהיות הערב וחדלו לאט־לאט הבתים להסתמן מתוך שפעת הצללים, ונמחקו רשומיהם, ונעלמו מן העין, והיו כלא היו... ודוקא בשעה זו מוסבים ומוגפים תריסי כל בית על ציריהם. ואין רואה את הנפש ואת היד הסוגרת בחשאי... בבית פנימה ודאי שהאור רב, ומשתפך בכל הזויות, הנה קרן דקה מסתננת מסדק התריס, נמתחת כחוט זהב על רוחב כל הרחוב. חוט זהב אלם, שאינו מספר כלום, ואין יודע בחוץ כל חשבון למעשי הנגיד בערבים האלה, מתי המה מתחילים אצלו ומתי כלים, יש לשער, שהוא יושב עכשיו לשולחנו בראש גלוי... מונה רבית.. מזייף את סיגיו... אך הס! הס! אין לשער כלום, אין לדעת כלום — חתור, חתור בעיניך — אם לא ריח פרחים עולה באפך!
ברוכים אתם וברוך טעמכם, נגידי זפרון!
ואפשר לילך הרחוב הנגידים, לילך, לילך — עד שבאים לפני איזה שער — ועמוד! עד פה תבוא ולא תוסיף, שער זה חוסם את הדרך בעד המטיילים, אמנם, יש פתח בשער אל הגנה... ואיזה חלקי בנין נראים מתוך הגן, שיש בו מראה ארמון, וכל זה שייך לאיזו פריצה זקנה. אל הגן פנימה אינם באים, בעלומיה הטתה פריצה זו חסד ליהודי זפרון, ולא ידעו אנשי העיר כל גבול בטיולם, היו נכנסים מן הרחוב ישר אל הגן. והיה להם גן זה בבחינת קדשי־קדשים לבית המקדש; אולם משהזקינה ה"פריצה" נהפך עליה לבה וסגרה את השער, — והולכים פרחי הגן הקמלים ואין קוטף אותם, ושביליו שוממים מאין עובר — אי לה, לפריצה שהזקינה!

א. ד. אגוז

זכרונות של אוכל "ימים"*

לפני שנים רבות הייתי אוכל "ימים" בפרוז'אני.

מוצאי מבערעזע, ועד לשנתי הי"ב למדתי, ככל ילדי ישראל, ב"חדרים". אמי ע"ה שהיתה ילידת פרוז'אני, הביאה אותי לאחר הפסח לפרוז'אני לשם לימוד ב"תלמוד התורה", ויתכן שקראו לו "ישיבה קטנה".

ה"תלמוד תורה" כלל ששה "חדרים" או כיתות. לכל חדר היה מלמד מיוחד, שהרביץ תורה בעזרת הנשים של בית המדרש. נתקבלתי לרבי קלמן בעזרת הנשים של בית המדרש "סנדלרים", והלימוד כלל שלושה — ארבעה דפי גמרא בשבוע.

לאחר שאמי דאגה ל"תורה" שלי נתנה דעתי ל"קמח". הביאה אותי לקרוביה כדי לסדר עבורי אכילת "ימים", כל יום בבית אחר, כפי שנהגו כל הילדים שמחוץ לפרוז'אני. זכור לי הבית הראשון, אשר אמי הכניסה אותי. בעלת הבית הסכימה מיד ואמרה: טוב. הילד יאכל אצלי ביום שישי. מוזר היה, שבכל בית אשר אמי הביאה אותי אליו, הציעו יום שישי. לי היה תמוה הדבר וקשה: למה דווקא מבקשים כולם להאכילני ביום שישי? מאוחר יותר הבנתי, כי הדבר נובע מטעמי כלכלה. כל יום בשבוע יש להאכיל את "אוכל הימים" שלוש ארוחות; בוקר, צהרים וערב. ואילו ביום השישי — שתי ארוחות בלבד. שהרי ארוחת־הערב שייכת כבר ליום השבת... וכך חוסכים ארוחה אחת.

ועוד משהו; ביום שישי מסיקים ממילא בתנור, ואופים חלות ועוגות לילדים. חוסכים מקצת בצק מכל חלה ומכל עוגה ומכינים עוגה נוספת לילד של התלמוד־תורה. והדבר לא עולה בכסף. בעלות־הבית בפרוז'אני נהגו בחסכון רב וידעו חשבון.

אבל היות ויום השישי כבר נחטף על־ידי בעלת־הבית הראשונה, היו האחרות מחויבות להסכים על ימים אחרים בשבוע. וכך סידרה לי אמא מקום־אכילה בכל ימות השבוע, ואני הייתי ל"אוכל ימים".

לגבי בערעזע היתה פרוז'אני, בעיני, כרך. עיר מחוז, אשר הכבישים שלה מרוצפים, חנויותיה בנויות מלבנים והאצטבות שלהן בנויות אף הן בקירות, וצורתה בכלל כשל עיר גדולה, עירנית ויפה יותר מבערעזע. חששתי, כי אני ילד מעירה קטנה עלול ללכת לאיבוד בעיר הגדולה הזו. יתכן גם שלא אמצא את דרכי לבתי המפרנסים שלי בימות השבוע. הכינותי לי, לכן, פתקאות: יום א' — מקום פלוני; יום ב' — מקום אלמוני ופרטתי את שמות בעלות־הבית ואת מקומות מגוריהן. בימים הראשונים הייתי מסתכל כל יום בפתק ושואל; כיצד מגיעים למקום זה. עד שלמדתי היטב את כל הדרכים וידעתי את כל הכתובות בעל־פה.

* מנהג היה בישראל במזרח אירופה לכלכל את בחורי־הישיבות, שבאו ממקומות שונים, כל יום בשבוע אצל בעל־בית אחר. משום כך נקראו אותם בחורים "אוכלי־ימים".

מקום לשינה סידרה לי אמא אצל קרובה שלה, אלמנה עניה, שהתגוררה בסמטה עלובה בבקתה דלה. מקום לינתי היה על שק־תבן הפרוש על האדמה. רצפה לא היתה בְּבקתה. שם עשיתי את ה״זמן״ הראשון (זמן — תקופת הקיץ בין פסח לימים נוראים ותקופת החורף — מן הימים הנוראים ועד לפסח). לחגים נסעתי הביתה וכשחזרתי לאחר סוכות היה קר מאוד בביתה של האלמנה.

עברתי להתגורר בבית המדרש ״הכנסת אורחים״ מאחורי התנור, או בבית המדרש הגדול על ״הבימה״, על ה״שמות״ שהיו במקום.

כך חייתי בפרוז׳אני שנתים. שני ״זמנים״ אצל רבי קלמן ושנים נוספים אצל ר׳ דוד לייב. במשך הזמן רכשתי נסיון והייתי מחליף את ה״ימים״ שלי. קרה שבעלות־הבית סרבו להאכילני. אך ברוב המקרים סרבתי אני והחלפתי מקומות־אוכל גרועים יותר לבתים אחרים שבהם היה אוכל טוב יותר. הייתי מסוגל להעמיד פנים מעוררי רחמים ולקבל ״יום״ אצל אנשים זרים. קרה שמכרתי ״יום שני״ לילד אחר וקיבלתי תמורתו 10 קופיקות. הכנסתי את הילד לבעלת־הבית וביקשתי שהוא ימלא את מקומי כ״אוכל יום״, משום שאשה מבערעזא המתגוררת בפרוז׳אני רוצה דווקא כי אני אוכל בביתה ביום שני. בעלת־הבית הסכימה לכך ברצון.

לקונה היו טענות אלי, כי רימו אותו. הוא טען, כי נתנו לו לחם ומרק (קרופניק), תפוחי־אדמה בקליפות וראש או זנב של דג מלוח. לכן הוא תובע ממני בחזרה את עשר הקופיקות ששילם לי. חמש קופיקות החזרתי לו.

בתקופה מסויימת היו לי שני ״יום ראשון״. בעלת־הבית שלי ביום ראשון היתה תגרית בשוק, ולא היה לה זמן להתעסק אתי. היתה משאירה לי על השולחן 3 כעכים עם 5 קופיקות. פירוש הדבר היה פרנסה בשפע עבורי. השגתי מקום אוכל ביום א׳ בבית אחר. הכעכים וחמש הקופיקות הועילו לי מאוד.

לא הייתי היחיד שעסק בעסקים כאלה. היו ילדים שמכרו וקנו ״ימים״ יותר ממני, והיה להם בשבוע לא שבעה ימים של אוכל אלא עשרה ימים...

היו בעלות־בית שראו בי את מבטיח גן־העדן שלהן, והאמינו כי בזכות התורה שלי הן חיות וקימות. הן היו מפנקות אותי ומאכילות אותי יותר טוב מאשר את ילדיהן. בעלות־בית אחרות לא גילו בי ענין רב. היו מספקות לי משהו לאכול במטבח, בשעה שבני־הבית היו אוכלים בחדרים פנימה.

היתה לי בעלת־בית מלומדת ויראת־שמים. היא היתה מקפידה שאטול ידי כדת וכדין. עמד בביתה כלי גדול (קענדל) לנטילת ידים עם שתי ״אזנים״, והייתי חייב לשפוך על ידי כלי מלא מים. ״אל תחוס על המים — היתה אומרת לי — כאשר נוטלים ידים עם הרבה מים מתברכים במזל־ברכה״.

היא היתה מקפידה שלא אסיים מהר את ברכת המזון, ותבעה שאומר לאט כל מלה. וכשהיתה שומעת את הפסוק ״הרחמן הוא יברך את בעל הבית ואת בעלת הבית״, ראו בחוש, כי היא רווה נחת, והיתה ממלמלת בלחש: ״הלוואי שהדברים יצאו מפיך הקטן ויגיעו לאזניו של הקודשא ברוך הוא״.

היו לי גם ״ימים״ בבתים עשירים, ששרתו שם עוזרות־בית. הייתי חביב עליהן והן היו

מלטפות אותי, צובטות בלחיי, ולפעמים גם תוקעות לידי דברי־מתיקה, כנראה ללא ידיעתה של בעלת־הבית.
ליטופיהן הרגיזו אותי. בתולה מלטפת וצובטת אותי! לא ראוי לעשות כן. הגם שלמדתי את הגמרא כתובות, עדיין הייתי "ילד" ולא היה לי מושג על היחסים שבין גברים לנשים. הייתי מתמלא בושה, והאוכל לא טעם לחכי. אף־על־פי כן הייתי מקבל את ליטופיהן באהבה...
רק פעם אחת זכיתי ליחס רע מצדה של עוזרת. היה זה בבית זוג חשוכי־ילדים שהתחלתי לאכול ביום שישי, לאחר שבועות. באותו "יום" אכל שם בחור־ישיבה, שלמד "פאר זיך", (ברשות עצמו ללא רבי) בבית המדרש. בעל הבית ואשתו נסעו למקומות־המרפא או לנאות קיץ והשאירו את בחור־הישיבה ואותי ב"רשות" העוזרת. כאשר הייתי בא לאכול היו העוזרת ובחור הישיבה יושבים בחדר־האוכל או בחדר האורחים, השתובבו צחקו ולא השגיחו כלל בקיומי.
הייתי יושב או עומד במטבח ומחכה עד שהעוזרת היתה מתפרצת כולה מסמיקה כסלק ולא הסתכלה עלי כלל, היתה מעמידה משהו על השולחן וחוזרת בריצה לבחור הישיבה. הבנתי כי אני מיותר בבית זה, מין מטרד או מין שטן המפריע לה בתענוגותיה והיא מבקשת להיפטר ממני ככל המוקדם. הדבר חרה לי, הייתי בולע את מעט האוכל ומסתלק.
יכול להיות, כי חטאתי בהרהורי, ואולי קנאתי גם בבחור־הישיבה ורציתי לחיות "גדול", לא לשם שעשוע עם הבחורה — לכך הייתי עדיין קטן מדי — אך לשם קבלת יחס טוב והגון יותר.
שלושה־ארבעה ימי־ששי סבלתי כך. לאחר מכך קיבלתי "יום ששי" ממקום אחר. ואת "יום הששי" אצל חשוכי הילדים השארתי לעוזרת המרשעת ולבחור־הישיבה.
אלה היו חוויותי בפרוז'אני לפני שש עשרות שנים בערך.[2]

ג. אורינסקי

תנועות חברתיות בפרוז'אני

על תנוּעת ההשכלה בעירנו לא ידוע הרבה. לא נשתמרו זכרונותיהם של המשכילים הראשונים בפרוז'אני. היו ביניהם חותמים בודדים על "המגיד", "השחר", ומאוחר יותר על "המליץ" ו"הצפירה". היו גם יחידים שהיו קוראים את כתבי־העת היהודיים־רוסיים ואת העתונים הרוסיים. מן הספרות ידוע, כי בשנות הששים והשבעים של המאה שעברה יצאו מפרוז'אני שני סופרים יהודים־רוסיים ניקאלאי פרוזשאנסקי וסעמיאן איסאקאוויטש ראפאפארט [1]. באותם הימים כבר היו בפרוז'אני כמה משפחות, שנתנו לילדיהן השכלה אירופית.
השפעה ניכרת בעיר נודעה לתנועת "חיבת ציון", אשר הכניסה לתחום פעילותה קבוצה

גדולה של צעירים. בשנות השמונים של המאה שעברה נוסדה אגודת "חובבי ציון" [2]. נקבע מורשה של הועד האודיסאי של "חובבי ציון" והיו גם "חברים נכבדים", שהיו משלמים דמי חבר [3]. בכל ערב יום הכיפורים היו מעמידים קערות בבתי המדרש למען "ישוב ארץ ישראל" ואוספים כספים מזמן לזמן. חובבי ציון היו עושים תעמולה לטובת אתרוגי ארץ ישראל ונגד אתרוגי קורפו. אגודה זו נתקלה בהתנגדותו של הדור הישן, בעיקר מצדם של האדוקים, שיצאו נגד הצעירים המבקשים להחיש הגאולה. פגישות חברי האגודה היו מתקיימות, בזמן הראשון, בהיחבא בחורשה סמוהא (בדרך לשוביטש. החורשה נעקרה בשנות התשעים) או בחדרי־חדרים אצל חברי האגודה.

עם תקומתה של הציונות המדינית מיסודו של דר. ת. הרצל התרחבה התנועה וכללה גם חוגים של בעלי־בתים ובעלי־מלאכה משכילים. הם היו קוראים את הכרוזים הציוניים שהופיעו ביידיש, ומאוחר יותר, את העתון "יוד" ו"יודישע פאלקסבלאט", ועוד יותר מאוחר את ה"פריינד", שהופיע בפטרבורג. לעירנו הגיעו כמה ציונים־משכילים [4] שהיו לראשי התנועה. החלו למכור שקלים ולהפיץ מניות של "אוצר התישבות היהודים". האגודה החלה להפיץ את רעיונותיה בין הקהל הרחב, ולמטרה זו ארגנה הרצאות פומביות בכל שבת. היו קוראים פרקים מתוך ההיסטוריה של גרץ ומרצים על נושאים מתולדות העם היהודי [5].

פרט לדור המבוגר והדתי לא עוררה הציונות התנגדות גדולה. הדור הצעיר והבינוני של בעלי הבתים וחלק קטן של בעלי המלאכה (אף על פי שמספר הציונים המאורגנים הגיע לכמה עשרות) נמצאו תחת ההשפעה הרומנטית של הציונות ההרצליאנית והאמין באמונה שלמה בגאולה הקרובה... היו מגיעים לעיר נואמים ציונים, מטיפים מקצועיים וסתם בעלי־בתים ציונים. באותם הימים היו מגיעים, לעומתם, "מגידים" אנטי־ציונים, שהיו מתקיפים בחריפות את האפיקורסים הציונים, שאינם מאמינים בביאת המשיח...[6]. לאחר השריפה הגדולה של שנת 1899, כאשר נשרפה מחצית העיר, ובעלי הבתים היו עסוקים בבנייה המחודשת של בתיהם, נפסקה כמעט פעילותם של הציונים המבוגרים. אך בשנת 1900 הוקמה אגודת "פרחי ציון", שעסקה באוסף כספים למטרות ציוניות ויסדה גם את בית הספר לעניים (ארעמער קלאס). בשנת 1903 נוסדה אגודת נערים "צעירי ציון", שהפיצו פעילות ציונית בין הנוער.

בראשית המאה העשרים כבר הגיעו לפרוז'אני ההדים הראשונים של הרעיונות הסוציאליסטים והמהפכנים, שהחלו להתפשט בימים ההם בתחום המושב. מצד אחד כבר נמצאו בפרוז'אני צעירים, שקבלו השכלה אירופית ולמדו או ששהו בערים הגדולות [7], ושם הכירו את הרעיונות הסוציאליסטיים. בהשפעתם נתפס חלק גדול מחברי "פרחי ציון" לסוציאליזם, והיו ביניהם אוהדים של "איסקרא" [8]. מצד שני החלו הפועלים בעיר להתארגן לשם שיפור תנאי עבודתם. בראשית 1902 חזרו לעיר כמה פועלים צעירים, שעשו זמן מסוים בערים הגדולות — ורשה וילנה ולודז' [9]. צעירים אלה כינסו באחת השבתות אסיפה של כל הפועלים והטיפו להם, שלא יעבדו יותר משתים־עשרה שעות ביום עבודה [10].

האסיפה קיבלה את ההצעה. באותו מעמד לא דנו בהגדלת שכר העבודה. את ההחלטה על יום עבודה של 12 שעות קיימו בדרך זו: קבוצות קטנות שהיו מבקרות בבתי המלאכה ומורידות את הפועלים מן העבודה בתום 12 שעות לעבודתם. הדבר קרה סמוך לחג הפסח, כאשר היו עובדים 16 — 18 שעות ביום. המעשה הזה עשה רושם חזק בעיר, בין בעלי המלאכה ובין בעלי הבתים. סיפרו כי כבר היו מהלכים בעיר "זאבאסטאוושטשיקעס" (משביתי עבודה), ו"שוועסטער און ברידער" (אחים ואחיות) בדומה לערים הגדולות. השם האחרון נתקבל בעיר, וכך היו מכנים, מאוחר יותר, את חברי התנועות הסוציאליסטיות.

מאוחר יותר היו מגיעים לפרוז'אני פועלים, שהיו כבר חברים ל"בונד" ולמפלגה הסוציאל־דימוקראטית הרוסית. אלה הפיצו [12] בין ציבור הפועלים בפרוז'אני רעיונות סוציאליסטיים ומהפכנים. הוקם קשר בין הצעירים המשכילים הנוטים לסוציאליזם לבין הפועלים ונקשרו יחסים עם ה"בונד" בבריסק, שהיה מספק ספרות מהפכנית בלתי־ליגאלית. וכך הוקם בפרוז'אני סניף של ה"בונד". התארגנו חוגים, אשר חבריהם המשכילים יותר היו קוראים ומסבירים את הספרות הבלתי־ליגאלית. על־יד ה"בונד" הקימו ספריה של ספרים ליגאליים, שעיקרם מדע פופולארי, והיו משאילים את הספרים לבתי החברים. היו גם מלמדים פועלים, שאינם יודעים קרוא וכתוב, את לשון יידיש. מזמן לזמן היו מקיימים אספות גדולות בחורשת ליאכי.

אגודת "צעירי ציון" הושפעה גם היא, בשנת 1904, מן הרעיונות החדשים, שהביא להם אחד מחבריהם [13]. היו אלה רעיונות של ציונות עובדת עם גוון סוציאליסטי. בהשפעתם שינתה האגודה את שמה מ"צעירי ציון" ל"קדימה". בשם זה כבר היו קיימות קבוצות של ציונים משכילים, שקשרו בהשקפת עולמם את הציונות עם הסוציאליזם. בעיר ראזשינאי הסמוכה, שהיתה עיירה של פועלים (היו שם בתי חרושת לעיבוד עורות ונולים של אורגים) התקיימה כבר אגודה של פועלים־ציונים. אגודת "קדימה" הכריזה על עצמה, לאחר כמה חדשי־קיום בלבד, כאגודה של פועלים־ציונים, בשם "פועלי ציון". חוגים גדולים של פועלים הצטרפו אליה. בחורף 1904 — 1905 התקיימו כבר חוגים (קרייזלעך) מאורגנים, שהיו מתכנסים בבתים פרטיים (על פי רוב היו שוכרים בית לערב אחד במחיר של כמה קופיקות) ואספות גדולות יותר היו נערכות בחורשות ליאכי וסעמענטשין.

נפתחה גם ספריה של ספרי יידיש (שנאספו אצל חברים ואוהדים) ואורגנו קבוצות פועלים אנאלפאבתיים ללימוד קרוא וכתוב. הוקמו קשרים עם הסניפים בראזשינאי ובסלאנים, שהיו מספקים כרוזים ועלונים. אך עיקרן של כל התיאוריות היה נמסר בעל־פה, ובגלל כן היו בכל מקום "סטיות" ניכרות. כל החורף נמשכו הוויכוחים, אם חייבת האגודה להצטרף לסיעה החדשה של "קעמפער" (לוחמים), או שעליה להימנות עם ה"ניט קעמפער" (לא־לוחמים) [14]. לבסוף ניצחו אנשי ה"קעמפער", והאגודה בפרוז'אני היתה לסניף של האגודה בסלאנים, שגם היא נמנתה עם ה"קעמפער". בקיץ 1905 נסעו נציגי הסניף בפרוז'אני לראזשינאי, ושם קיבלו את ה"דקלרציה" הידועה, כי כל הסניפים של "פועלי ציון קעמפער" התאחדו על יסוד הפרוגרמה של טריטוריאליזם וסוציאליזם

בשם "ציוניסטן־סאציאליסטן" (ציונים־סוציאליסטים), — ס.ס. [15].
המאורעות ב — 9 בינואר 1905, שעוררו הדים נרחבים בכל רחבי המדינה, עוררו תגובות דומות גם בפרוז׳אני. במשך בחורף הצטרפו חברים רבים ל"בונד" וגם לס.ס. האחד במאי 1905 הוחג באספות גדולות של שתי האגודות בחורשות ליאכי וסעמענטשין. אסיפת ה"בונד" בחורשת ליאכי נכשלה. המשטרה שהגיעה למקום בראשות המפקד — האיספראווניק — התנהגה בנימוס. לאחר משא ומתן עם הנאספים נרשמו שמותיהם, וכשהם מוקפים בשוטרים חזרו חברי ה"בונד", בצורת מפגינים, כביכול, העירה. לאחר זמן נקנסו משתתפי האספה על ידי הגובערנאטאר של גרודנה (שר הפלך) בקנס אדמיניסטרטיבי (5 רובל או 3 ימי מעצר). אימת הסוציאליסטים היתה על המשטרה, שחששה להתערב יותר מדי במאבק עם המהפכנים (לפני כן בימי החורף היתה התנפלות על מפקח המשטרה — נאדזיראטעל — ושפכו עליו וויטריאול).
ל"בונד" ולס.ס. היו מגיעים נואמים מן הועד המחוזי בביאליסטוק. לפעמים קרובות היו מקיימים אסיפות עם בחורשות. ה"בונד" היה קשור עם הועד המחוזי בביאליסטוק באמצעות בריסק, ואילו הס.ס. באמצעות סלאנים. שליחי שתי המפלגות, שהיו פועלים משכילים התישבו בפרוז׳אני [16]. באותו קיץ אורגנו כמה שביתות כלכליות על ידי שני הארגונים. הושגו העלאות שכר ונקבע יום עבודה של עשר שעות. בימים ההם לא היו קיימים ארגונים מקצועיים־כלכליים, והארגונים הפוליטיים עסקו גם במערכה הכלכלית [17]. בקיץ 1905 גדל מספרם של חברי שני הארגונים. הרכבם היה כדלקמן: היו להם חברים ואוהדים. ה"בונד" מנה 70 — 80 חברים ויותר מ־300 אוהדים ("מאסאוויקעס"). הס.ס. מנו 40 — 50 חברים ועוד 100 — 150 אוהדים. בממוצע היה ההרכב הפרוליטארי של החברים גדול יותר אצל ה"בונד". בס.ס. התרכזו יותר אנשי המעמד הבינוני־הזעיר (קליינבירגער). רובם הגדול של החברים והאוהדים היו בגיל של 16 — 21 שנים.
צורות הארגון היו כאלה: החברים היו בוחרים בועד. הפתקאות עם שמות המועמדים נמסרו לחבר, שנקרא "החבר הידוע" (דער אפענער פארשטייער), והוא היה מודיע לנבחרים על בחירתם והיה משמש גם מתווך בין הועד לבין החברים. החברים לא ידעו את הרכבו של הועד. כך נהגו לפי כללי הקונספיראציה, שנשמרו, לפחות, באופן רשמי [18]. נקודת האיסוף של חברי האירגונים היתה ה"בירזשע" (הבורסה), שנמצאה ברחוב הנגידים (רחוב פאצעוויטש) בין בנין העיריה ועד לגדר של האחוזה "גובערניא". הבורסה של ה"בונד" נמצאה בצד השמאלי של הרחוב, כשהולכים מכיוון הגשר, והבורסה של הס.ס. בצד ימין של הרחוב, ליד בית הסוהר הלבן. מראשית הערב ועד לשעות המאוחרות של הלילה היו הבורסות הומות ממטיילים שהיו מהלכים על פי רוב בקבוצות, ותוך כדי הליכה היה תעמולן נושא דבריו לפני החברים.

היחסים בין ה"בונד" ובין הס.ס. היו מתוחים. היו מקיימים וויכוחים ללא קץ על "טריטוריאליזם" ועל "פרוליטאריזאציה", ולפעמים קרובות היו הרוחות מתלהטות ומסיימים את הוויכוחים במכות. במשך הקיץ הכריז פעם ה"בונד" על שביתה פוליטית כללית ואילץ את בעלי החנויות לסגור את עסקיהם [19]. אנשי הס.ס. הכריזו כמה שבועות לאחר מכן שביתה כללית פוליטית בעיר. כל ארגון השתדל להפריע לפעילות הפוליטית

של חברו. המתח בין שני הארגונים הגיע לשיאו במקרה זה: בראשית אווגוסט הגיש ה״בונד״ אולטימאטום לס.ס. כי במשך ימים אחדים עליהם להסתלק מן הבורסה שלהם ולעבור לרחוב הדואר (פאטשטאווע גאס, כעת רחוב השלישי במאי). ה״בונד״ נימק את תביעתו בכך, כי בין חברי הס.ס. נמצאת תעמולנית [20] המרחיקה חברים מן ה״בונד״ ומקרבת אותם לס.ס. אנשי הס.ס. לא הסכימו לכך. ופעם אחת כאשר הותקפה התעמולנית הזאת פרצה קטטה בין חברי שני הארגונים. לשמע הצעקות נזעקו עובדי האחוזה הסמוכה והתנפלו על שני הצדדים. שוטרים, שבדרך כלל היו נמנעים להיראות בשטח הבורסות, ניצלו את ההזדמנות והתנפלו על שני המחנות הנצים בחרבות שלופות ופצעו רבים מהם [21]. אנשי הס.ס. חששו, שמא תחזור ההתקפה של ה״בונד״ למחרת היום, ובידעם כי כוחם קטן יותר וקבוצת המיליציה שלהם חלשה יותר, שלחו בלילה שליחים לראזשינאי והביאו משם קבוצת חברים מזוינים בנשק, כדי להתגונן במקרה של הישנות ההתקפה.

אך הקטטות נפסקו מסביב לבורסות. הרוחות נרגעו ושתי הבורסות נשארו במקומן. ביום השבת היתה בורסה נוספת בחצר שעל יד סמינר המורים. המקום שימש גם גן טיולים והיו מוכרים פירות ודברי חלב. בכל שבת היו מתקיימים במקום וויכוחים פומביים בין שתי המפלגות [22].

עלה בידנו לקבל את המסמכים הבאים הנוגעים לשנת 1905 ומוצאם מארכיון הגובערנאטאר בגרודנה. אלה הם דינים וחשבונות שנכתבו בידי האיספראווניק נאבאקאוו בפרוז׳אני אל הגובערנאטאר בגרודנה. אנו נותנים בזה את תרגומם מרוסית:

״סודי. להוד מעלתו הגובערנאטאר הגרודנאי מאת האיספראווניק המחוזי בפרוז׳אני. דין וחשבון. השביתות וההפגנות שהתקיימו ביום 11 ביולי בעיר פרוז׳אני ובעיירות קארטוז־בערעזע, שערעשעוו, ומאלטש, לא ניתן היה להפסיקן בראשיתן, בגלל מחסור בצבא, הן בישובים הנ״ל והן במחוז כולו. אי אפשר היה לאסוף את השוטרים, שהיו מפוזרים בכל המחוז, ולהביאם במהירות במקום הראוי, ובגלל מספרם הזעום לא היה ביכולתם להשפיע בתוקף על ההמון במקרה של מהומות. השמועות הנפוצות בין האכרים בגלל ההכרזות המודבקות בספרים רבים ואי־ההבנות שבין האכרים לבין הפריצים, אשר קודם לכן לא קיבלו ממדים רציניים, יכולים היום להתגלגל למהומות אגראריות. בגלל הדברים הנ״ל אני מבקש מהוד מעלתו להביא צבא לאיזור שאני אחראי לו. חשוב שיבואו גדודי צבא לפרוז׳אני, קארטוז בערעזע ושערעשעוו בתנאי, שאותם גדודים יהיו מסוגלים במקרה הצורך להחיש חיילים במקומות הסמוכים לישובים שצויינו. אני מוצא לחובתי להודיע להוד מעלתו, כי בזמן ששהה בקארטוז בערעזא גדוד הרגלים הפיאטיגארי ה־151, וליד פרוז׳אני במטה מיכאיילוב הבריגדה הארטילרית ה — 38, היה מוסכם למסור לרשותי גדודי צבא בשעת הצורך. היום, כאשר גדודי הצבא הנ״ל יצאו מתחום האיזור שלנו (הפולק הפיאטיגורי יצא למזרח הרחוק, והבריגדה ה — 38 הועברה לפלך לאמזשע) אין לי אפשרות לפנות לעזרה לשלטונות הצבאיים, והאוכלוסיה באיזור, ובמיוחד הנוער היהודי יראו לעצמם שער כושר לנצל את העובדה, כי אין המשטרה יכולה לקבל עזרה מן הצבא. איספראווניק נאבאקאוו. מספר 205. 12 ביולי 1905. פרוז׳אני.״

לדו״ח זה צורפה רשימה של אנשים ״חשודים״.

"רשימת אנשים, שצויינו כמנהיגי מהומות 11 יולי בפרוז'אני:
1. בערגער ירמיהו מאושעוו. 2. רויטקאפ רחמיאל. 3. סערלין יאנקל. 4. וואלדמאן אשר מאיראוו. 5. זוסעלעוויטש מיכל וועלוועלעוו. 6. גארבער גרשון מאושעוו. 7. נאמבערג יצחק יאסעלעוו. 8. ניצבערג איסר. 9. אנוש יאנקל אבגעראוו. 10. גארבאטי אפרים עלעוו. 11. קאץ מרדכי פראימאוו. 12. פיין משה מיכעלעוו. 13. בליאכער יאסל פראימאוו. 14. ראניס שמואל מאושעוו. 15. אוריע־וויטש בערקא סימכאוו. 16. פערלשטיין לייזער. 17. אווערבוך משה. 18. מאושאוויטש יאסל. 19. פריבולסקי מענדל. 20. פיין יאסל מיכעלעוו. במאלטש: 21. ראזענפעלד משה איצקאוו. 22. גאלדבערג דוד אראנאור־שליאמאוו. 23. ראבינאוויטש הערש ביניאמינאוו. 24. ניצבערג ליפע זונדעלעוו. 25. באם בן ציון אראנאוו דאווידאוו. 26. ניצבערג משה זונדעלעוו. 27. גאלדבערג שמעון נאפטאלעוו. 28. פרידמאן זוניע אבראמאוו. 29. דובינא אברהם יצחק זאוועלעוו. 30. פאמעראניעץ שרה יאנקעלעווע. 31. גערשא חיה איצקאוונא. 32. זאמוכאווסקי פערל נאכימאווא. 33. ליבערשטיין מאושע הערשקאוו. 34. שיינבוים חיים הערש יאנקעלעוו. 35. טרעגער אברהם לייב. 36. ליבערמאן חיה שימעלעווא. 37. אילעוויצקי מיכל מעאיראוו. 38. ראזענטאל חיים בארוכאוו. 39. לעוו יצחק אייזיק. 40. זינגמאן הערשל אנשעלעוו. 41. לינעווסקי זונדל מאושאוו. 42. קרומאן יאסל. 43. וואפינשטיין משה אייזיקאוו. 44. ברעמער מרדכי דאווידאוו. 45. קראמאן פישל געצעלאוו. 46. זינגער בנימין כאימאוו. 47. גוטערמאן ישראל. 48. קאלבקויף אהרן זעלמאנאוו. 49. מייסטער חיים שמועלעוו. 50. גאוכמאן יאסל פראימאוו. 51. כאנקאווסקי אלקנה שייעוו. 52. יודעלעווסקי משה ביינישאוו. איספראווניק נאבאקאוו."

"סודי. להוד מעלתו הגובערנאטור הגרודנאי מאיספראוויניק מחוז פרוז'אני. דין וחשבון. בתוספת לדין וחשבון מיום 12 ביולי, מספר 199, הנני להודיע להוד מעלתו, כי ביחד עם האנשים הנקובים שעמדו בראש המהומות ביום 11 ביולי, היו בין היוזמים וואסילי־פאמאוו מיקוס, בנו של בעל אחוזה מקומי, שסיים השנה את בית הספר בפרוז'אני, תלמיד בית הספר העירוני ניקאלאי סילוועסטראוו גאנטשארקא, והתושבים חיים מעיראוו קופלינסקי, אהרן נאכמענאוו שפאנין, טויבע מעשענגיסער, לאה מעשענגיסער ומרים מעשענגיסער. האנשים האלה פעלו בפרוז'אני. עם זאת — שפאנין, בערגער, רויטקאפ הם המנהיגים הראשיים, ולפי החלטתו של מי שהיה מנהל משרד הגובערניע (גובערניע־שעף) מיום 25 באפריל, מס. 40, נענשו באורח אדמיניסטרטיבי. לפי ההחלטה הנ"ל נענשו באורח אדמיניסטרטיבי רובם של האנשים, שנזכרו ברשימה שצורפה לדין וחשבון מיום 12 ביולי מס. 199. בקארטוז בערעזע עמדו בראש ההמון וארגנו את הפעולות: תושב פרוז'אני אורי אבעלאוו טאבאליצקי, תושב פרוז'אני לייזער פינעס, תושב בערעזע אברהם־יצחק מאושעוו זאוועלעוויטש. שני הראשונים הגיעו במיוחד לבערעזע בערב, ובו בערב חזרו. בלילה שבין 11 ל — 12 ביולי נורו שתי יריות על הכביש של העיירה הפונה לתחנת פאגאדינע בידי אלמונים. היריות כוונו לשומרים של פולק הרגלים ה — 196 הזאסלאווי, שעמדו סמוך לקסרקטין הנמצא במקום. השומרים הם: החיילים מארטין איוואנאוו כאריאן, אבדוללא אבדולין ופראקאפ פלושניקאוו. הפרוטוקול שנערך בנידון הועבר לשופט־החוקר של האיזור הראשון במחוז פרוז'אני ודווח על כך לסגן הפרקליט. איספראווניק נאבאקאוו."

"סודי. להוד מעלתו הגובערנאטאר הגרודנאי מאת איספראווניק המחוז בפרוז'אני. דין וחשבון. אני מודיע להוד מעלתו, כי בבית החרושת למאכארקע (טאבאק) השייך

ליאסל פאמעראניעץ יצאו אחת עשרה פועלות, מתוך 15 עובדים, לארוחת הצהרים ולא חזרו לעבודה ביום 17 ביולי. ששה פועלים עבדו כל היום. אך ביום 18 לחודש נטשו גם אלה את העבודה ואיש לא נכנס לבית החרושת. בעל בית החרושת הודיע, כי הנשים תובעות הוספה של 50% לשכר היומי, וכי הוא סוגר את בית החרושת לתקופה מסויימת. השביתה עברה בשקט. לשם קביעת סיבת השביתה ולשם בירור, אם לא היו אנשים שהסיתו את הפועלים לנטוש את העבודה, מתנהלת חקירה. על המאורעות הנוספים אדווח להוד מעלתו מאוחר יותר. איספראווניק נאבאקאוו מס. 19.216 ביולי 1905."

כל המסמכים כתובים במכונת כתיבה, ונושאים עליהם מספרי הרישום שלהם במשרד הגובערנאטאר הגרודנאי, וכתובות אחרות לא־ברורות. כמה מקומות בדינים וחשבונות הודגשו בעפרונות צבעוניים, שנעשו כנראה בידי הגובערנאטאר.

הגיעו ימי אוקטובר של שנת 1905. גלי המהפכה ברחבי המדינה גאו. נתקיימה השביתה הראשונה של עובדי הרכבות, ולאחריה פורסם המאניפעסט הידוע של אוקטובר, והידיעות על כך הגיעו לפרוז'אני. ביום החמישי, יום השוק, ארגן ה"בונד" בחיפזון הפגנה עם דגלים וכרזות ביידיש וברוסית. המשטרה העמידה על יד בנין המשטרה שרשרת של שוטרים. אך כשהגיעה ההפגנה למקום נסוגו השוטרים. בין האכרים שהגיעו לשוק פרצה מהומה, והם מיהרו להסתלק מן העיר. הס.ס. לא הספיקו לארגן הפגנה בו ביום ודחו אותה ליום השבת וערכו אותה ברוב פאר. באותו שבת בבקר התקיימה הפגנה של ה"בונד הקטן", שהשתתפו בה כמה עשרות בני נוער, עם דגלים וכרזות. הם צעדו ללא הפרעות ברחוב הנגידים (פאצעוויטשא) ולכל אורך הדרך השמיעו סיסמאות מהפכניות ושרו את "השבועה" ושירים מהפכניים אחרים [23]. ההפגנה של ס.ס. נמשכה כמה שעות ועברה בכל הרחובות. בכל פינת רחוב וליד בנין המשטרה נעצרה ההפגנה והושמעו נאומים מהפכניים. נישאו גם דגלים וכרזות. השוטרים לא נראו ברחובות, וההפגנה שריכזה את תשומת לבם של התושבים לא הופרעה. שתי ההפגנות של ה"בונד" ושל ס.ס. היו מוקפות במיליציה מפלגתית מזויינת.

הגיעו לפרוז'אני ידיעות על פוגרומים, שאורגנו בידי הממשלה הצאריסטית, פרצו במקומות רבים ברוסיה ועוררו בהלה באוכלוסיה. שמועות מסרו, כי פורעים מסיתים את האכרים לפרוע ביהודים. בסביבות העיר נתרחשו באותו זמן מהומות על רקע אגרארי, אך גורמים מהפכניים בין האכרים, אשר המפלגות היהודיות עמדו אתם בקשרים, היו מעטים.[24]. הוחלט להקים ארגון של הגנה עצמית מחברי שתי המפלגות. הנשק שהיה ברשותן לא היה מספיק וגוייסו כספים אצל בעלי הבתים האמידים לשם רכישת נשק. אוסף הכספים, באונס וברצון, הכניס סכומים ניכרים, שאפשרו רכישת נשק לצרכי ההגנה. בימי השוק והירידים היו נערכים חברי ההגנה בנקודות קבועות מראש, מוכנים לכל פעולה.

ההגנה (זעלבסטשוץ) היתה מאורגנת בקבוצות, ובראש כל קבוצה עמד מפקד. הפיקוד היה בידי ועד שהיה מורכב מנציגי שתי המפלגות. לא נעשו נסיונות רציניים של עריכת פוגרום בפרוז'אני ולא היו מהומות אנטי־יהודיות. לקראת היריד השנתי בעיירה מאלטש הסמוכה, בראשית נובמבר, חששו לפוגרום, וההגנה בפרוז'אני שלחה לשם כמה מחבריה, כשהם מזויינים, לשם מניעת המזימה, בסיועם של חברי ה"בונד" וס.ס. במקום. בשעת

היריד הופיעו, אמנם, אנשי המאה השחורה (ארגון ריאקציונרי ואנטישמי ברוסיה), שהתחילו להסית את האכרים ביהודים, ונעשה גם נסיון של שוד. אחד משליחי ההגנה בפרוז׳אני עלה על אחת העגלות, והזהיר את האכרים, שאם יתנפלו על היהודים. יטיל עליהם פצצה, והצביע על חבילה שהחזיק בידו [25]. ברור, שלהגנה לא היו פצצות, אך התחבולה הצליחה. האכרים נפחדו ובבהלה גדולה יצאו מן העיירה.

האכזבה שבאה לאחר המאניפעסט של 17 באוקטובר חיזקה את רוח הלחימה של המפלגות הסוציאליסטיות והן קראו לעם למרוד נגד הצאר. כל ארגון מהפכני השתדל לרכוש נשק בכל האמצעים. אנשי הס.ס. בפרוז׳אני החליטו לגייס כספים בדרך זו: בסוף נובמבר היה משרדו של הגוברנאטור בגרודנה עורך מכרזים על חכירת ה״קאראבקע״ בפרוז׳אני. חברי הס.ס. הזהירו את המועמדים לחכירה, שלא יסעו לגרודנה. הארגון סיכם עם אחד המועמדים, שהוא יקבל את החכירה, ללא מכרז ובמחיר זעום. את ההפרש שבין המחיר הרשמי לבין המחיר הריאלי, שהסתכם בערך 2000 — 3000 רובל יקבל הארגון. הארגון שלח שלושה שליחים לגרודנה, יחד עם המועמד המוסכם, ואכן, הלה קיבל את החכירה במחיר מוזל. הדברים נתרחשו סמוך לשביתה השניה של עובדי הרכבות ולשביתה שפרצה בדצמבר במוסקבה ונכשלה. בגלל התגברותה של הריאקציה ופעולות הדיכוי של השלטונות בטלה העסקה.

בכל ימי הסתיו נתקיימו אספות עם (כמעט בכל ערב) בבתי המדרשות. לפעמים קרובים נתקיימו ווכוחים פומביים בין ה״בונד״ לבין הס.ס. ומאוחר יותר עם הס.ר. (סוציאליסטים־ריבולוציונרים), שהיו נמשכים מאוחר בלילה. הגבאים לא העזו להפריע לאספות.

בסוף הקיץ של 1905 הגיעו לפרוז׳אני, דרך ראזשינאי וביאליסטאק, הדים אנארכיסטיים. נעשה נסיון באמצעות תושב ראזשינאי (״אנשל״, שנמנה לפני כן עם הס.ס.) לארגן בעיר קבוצה אנארכיסטית־קומוניסטית. אך הקבוצה עברה מהר מאד ל״צעירי ס.ר. המקסימליסטים״. על חברי קבוצה זו נמנו יהודים ולא־יהודים [26] ואכרים מן הכפרים הקרובים (בעיקר מכפר שעני). ״צעירי ס.ר המקסימליסטים״ הכירו בשימוש בטרור לגבי נציגי השלטונות ובאקספרופריאציה של רכוש, הן של המדינה והן של אזרחים פרטיים. בספטמבר הגיע לפרוז׳אני הגובערנאטאר מגרודנה [27], ובשעת קבלת הפנים, ש״פני״ העיר ערכו לו בבית המדרש הגדול, שיבח הגובערנאטאר את יהודי פרוז׳אני, שאינם ״קראמאלניקעס״ (מורדים במלכות). (כנראה שהמשטרה המקומית סיפקה לו ידיעות לא־נכונות). ״צעירי ס.ר. המקסימליסטים״ החליטו להגיב על דברי השבח של הגובערנאטאר. הם ארגנו אקספרופריאציה של חנות ממלכתית של מונופול היי״ש, בכפר קאטרע, ושדדו כמה מאות רובלים. בכסף זה הביאו מדריך, שהכין עבורם חומרי נפץ לרבות פצצות.

באחד הערבים הטילו פצצה בבית המפקדה של המשטרה ברחוב הנגידים (ביתו של ראזענבלום). הפצצה גרמה לנזקים בבית ולרכוש, אך לא פגעה באנשים [28]. אותו ארגון התנקש בחייו של שוטר בכיר [29], (סטארשע גאראדאוואי). הם ירו בו ופצעוהו, והוא מת לאחר זמן מפצעיו.

לאחר השביתה השנייה של עובדי הרכבות וכשלון השביתה במוסקבה בדצמבר התגברו

מעשי הדיכוי של המשטר. הגוף הקרוי "זעמסקע סטראזשניקי", שאנשיו היו רוכבים על סוסים, הוקם עוד בקיץ, אך לא הראה סימני חיים. רק בדצמבר הוצבו משמרות שלהם ברחוב הנגידים, ואסרו להתכנס בבורסות. המפלגות העבירו את הבורסות לרחוב סעלץ (סעלצער גאס, כיום רחוב דומברובסקי). אך אסקדרון של דראגונים, שהוזעק לעיר, יחד עם הרוכבים ה"סטראזשניקי" גרשו את חברי הארגונים גם מרחוב סעלץ. החלו מאסרים [30], הריאקציה גברה ומעשי הדכוי רבו. אלה הקרויים "אוהדים" ואנשי השוליים החלו להימלט בהמוניהם. הפועלים החלו להגר לאמריקה. המשכילים — חלקם היגר וחלקם חזר לספרי הלימוד. אף על פי כן עדין נתקיימה בשנת 1906 פעילות מפלגתית של ה"בונד" ושל הס.ס. ושל "צעירי הס.ר. המקסימליסטים".

בשעת הבחירות לדומא השניה (כעין הפרלמנט) — את הבחירות לדומא הראשונה החרימו המפלגות הסוציאליסטיות — נתגלתה פעילות־מה מצד ה"בונד" והס.ס. מועמד ה"בונד" בפלך גרודנה היה עסקן ה"בונד" גאזשאנסקי (לנו) ומצד ס.ס. — דר מ.א. פינעס (בריסקמאן, מחבר ספר ההיסטוריה הראשון של הספרות היהודית). תעמולה לא־רבה התנהלה לשם בחירתם של בוחרים (וואל־מענער) שיתחייבו להצביע בגרודנה בעד מועמדים סוציאליסטים, אך ללא הצלחה [31].

בשנת 1906 נתקיימו עדין בפרוז'אני אסיפות, והמפלגות המקומיות השתתפו בועידות המחוזיות של תנועותיהן [32]. היו מפיצים את הבטאונים הליגאליים של המפלגה "די פאלקסצייטונג" ואחרים, ומאוחר יותר את ה"נייער וועג", שהופיע בוילנה.

באמצע הקיץ מת חבר של ה"בונד", וכמה שבועות לאחר מכן נפטר חבר הס.ס. [33]. בשתי ההלוויות השתתפו חברי הארגונים עם דגלים וכרזות ושירים מהפכנים. בבית הקברות נישאו נאומים מהפכנים והמשטרה לא התערבה.

במשך הזמן יצאו מן העיר פעילי המפלגות, אשר הפסיקו את קיומן. אספת האחד במאי האחרונה התקיימה בשנת 1907. [34].

בבחירות לדומא המאוחרות יותר נטו המשכילים ובעלי הבתים למפלגת הקאדעטים, ובכל מערכות הבחירות נבחרו בפרוז'אני בוחרים, שאהדו את המפלגה הזו.

הנוער הדימוקראטי שנשאר בעיר התרכז מסביב לספריה העירונית, שהיה בה מדור של ספרים יהודים. בשנת 1912 נוסד [35] חוג של צעירים (בערך כעשרים חברים) שלימדו קבוצות של פועלים ופועלות יידיש חשבון ורוסית. בסך הכל למדו בחוגים אלה כמאה איש. החוג התקיים פחות משנה.

נ.א. בוכבינדר מביא בספרו "תולדות תנועת הפועלים היהודים ברוסיה", בתרגום יידיש, בעמוד 393, על יסוד כתבות ב"נייער וועג" וב"דאסווארט" רשימת הערים, שנמצאו בהן סניפים של הס.ס. ברשימה זו לא נכללה פרוז'אני. אך אנו מוצאים ב"אונדזער וועג" מס. 7, מיום 31 באוקטובר 1907 כתבה מפרוז'אני וחתומה מ. (מאטל פאליאק), שבה מסופר על פעילותו של הסניף בפרוז'אני. ב"אונדזער וועג" מס. 5, מיום 10 באוקטובר 1907 כתובים דברי אזכרה לחבר מפרוז'אני (ר. קאהאנאוויטש), שנהרג בגבול שעל יד סאסנאוויעץ. הדברים חתומים בידי פ — ק (מ. פאליאק).[1]

הערות:

1. פרוזשאנסקי, נולד בשנת 1847 בכפר ליד פרוז׳אני להורים ״ישובניקעס״ (עובדי אדמה המתגוררים בכפר). הוא המיר את דתו בפטרבורג בגלל ״פראוואזשיטעלסטווא״ (זכות מגורים בעירים, שאסור היה ליהודים להתגורר בהן) ראפאפארט נולד בשנת 1858 בפרוז׳אני להורים אמידים. אביו היה קבלן. בשנת 1891 עבר ללונדון. השתתף בקביעות בעתונים רוסיים ובכתב העת הרוסי־יהודי ״וואסכאד״. הביוגראפיות של שניהם מובאות ב״יעווריסקאיא ענציקלאפעדיא״.
2. המייסדים היו אליהו אורינסקי, י.ק. מאלטשאדסקי, משה זילבערקוויט, האחים גאלדבערג ואחרים. האחים גאלדבערג עברו אחר כך לוילנה ונודעו כעסקנים ציונים. אחד האחים י.ל. גאלדבערג גר כיום בתל־אביב. השני, באריס, שימש כיושב ראש הועד המרכזי הציוני ברוסיה ומת בלונדון בשנת 1919.
3. בספרי השנה של הועד האודיסאי מופיעים שמות החברים בפרוז׳אני.
4. דר. יהודה־לייב דאווידזאן (כתב ב״המליץ״, ״הצפירה״ ו״השילוח״), רופא השניים שערעשעווסקי, הרב מטה״מ קאנטארשטשיק (כתב מאמרים ב״המליץ״. ומן התושבים המקומיים — אשר פאמעראניעץ, מ.ג. יאנאווסקי ואחרים.
5. נשתמרו ראשי פרקים של ההרצאה הראשונה של אליהו אורינסקי על־הנושא: התנאים רבי עקיבא ורבי יוחנן בן זכאי.
6. מן המגידים הידועים בתקופה ההיא ביקרו בפרוז׳אנה שמחה כהנא, אשר ״המליץ״ נלחם בו בחריפות, ואליקום געצל, ״המגיד מבריסק״, שהיה גם מגרש ״דיבוקים״.
7. הווישניאקים היו מתגוררים בקייב ומבקרים בפרוז׳אנה, משה פאלינאווסקי ואחרים. הווישניאקים היו משאילים ספרים מתוך הספריה הרוסית־עברית שלהם לכל דכפין. ספריה זו היתה הספריה החצי־ציבורית הראשונה בעיר.
8. שמו של בטאון הועד המרכזי של המפלגה הס.ר. הרוסית.
9. י. בערגער, אברהם געלמאן, פישל וואנטפוס, ש.ז. זאוועלעווסקי, אשר לובאשיצקי, אלטער מילכיקער, א.מ. נאכמענס, הענדל סעגאל ואחרים.
10. המעבידים מבין בעלי המלאכה שלחו משלחת לעוזר מפקד המשטרה (פאמאטשניק איספראווניק) והלשינו על ״המורדים״.
11. בזמן הראשון כונו בשם ״צאריניקעס״ (רמז שבכוונתם להפיל את הצאר) ובבריסק היו מכנים את הבונדיסטים הראשונים — ״צער בעלי חיימניקעס״ (אנשי צער בעלי חיים).
12. ש.ל. קאץ, זלמן בנו של הנפח, שוליא של חייטים שגורש באורח אדמיניסטרטיבי מאודיסה ושהה בפרוז׳אני בפיקוח המשטרה, י. בערגער, פועל דפוס מלאדז׳ ואחרים.
13. מלך עפשטיין (כיום עורך ה״מארגן־פרייהייט״ בניו־יורק). מוצאו מראזשינאי, למד בבית המדרש הגדול, ובאמצעות האחים מ. וב. פאליאק התוודע לקבוצה.
14. לכתחלה דחו פועלי ציון את המאבק למען הסוציאליזם מאוחר יותר, לכשיגיעו לטריטוריה הלאומית. לעת עתה, סברו, אין להשתתף במאבק המדיני בארצות הגולה ברוח של שלילת הגלות הציונית. בכך דגלו אנשי פועלי ציון במינסק עד לשנים 1907 — 1908. לעומתם סברו אנשי פועלי ציון — קעמפער במקביל למאבק בעד הטריטוריאליזם יש לנהל בגולה את המאבק הפוליטי. מאוחר יותר הוקמה מפלגת ס.ס. מארגונים אלה.
15. הס.ס. השתתפו עדין בקונגרס הציוני השביעי בבאזל. אך עזבו את הקונגרס כאשר הכריז על עקרון הפאלעסטיניזם. באמצעות השקלים של קבוצות ס.ס. בפרוז׳אני, ראזשינאי וסלאנים, נשלח לקונגרס משה ליטוואקאוו, כיום עורך ה״עמעס״ במוסקבה.
16. לס.ס. הגיע סטודנט משווייצריה, יוסף גאלדבערג, אשר השתייך לקבוצת ״וואראזשזשעניע״, ולפי הסכם מיוחד פעל במפלגת הס.ס. הוא עסק במתן שעורים פרטיים. באמצע הקיץ הגיע דר. א. מוקדוני (א. קאפעל) לשם מתן הרצאה. אף הוא השתייך לקבוצת ״וואראזשזשעניע״. צבור גדול התאסף ביער סעמענטשין. במקרה עבר במקום ״אוריאדניק״ (שוטר) ובהלה אחזה במשמרות והאספה בוטלה. בו בלילה יצא דר. מוקדוני מן העיר והרצאתו לא נתקיימה.
17. נקבעו שעות עבודה לעוזרות במשק הבית, שרובן היו יהודיות. גם אצלן קויימו כמה שביתות.
18. ידוע היה בעיר, כי מנהיגי ה״בונד״ הם י. בערגער, פישל וואנטפוס, שפאנין, טאניע מעשענגיסער, עלקע היידעמאק, אסתר סעגאל (״קאטשקע״) ואחרים. מנהיגי הס.ס. היו ג. אורינסקי, האחים פאליאק, ואחרים. בשעת שביתה ואירועים אחרים היו מגיעים ישר למשא ומתן.
19. המפלגות פרסמו פרוקלמציות משלהן. ה״בונד״ ביצע אקספרופריאציה של אותיות עבריות בבית־דפוס בביעלסק

והתקין מסדרה קטנה. הס.ס. היו מוציאים כרוזים בהקטוגראף.

20. ליזע פאנאבעריע שהגיעה מבריסק.

21. השוטרים "שהצטיינו" במיוחד בהכאות באו על עונשם בידי חברי הארגונים. הם הוכו מכות רבות.

22. בראש השנה התקיימה אסיפה מטעם ה"בונד" ונאם בה אקסטרניסט מפרוז'אני שהגיע הביתה לחגים. הוא פירש את תפלת "ונתנה תוקף" ברוח מהפכנית... נאומו עשה רושם רב.

23. ה"בונד הקטן" (דער קליינער בונד) הוקם על ידי נערים ונערות בגיל 12 — 14 שנים. רובם היו נערי ה"חדר" ומקצתם שוליות של פועלים. חבריהם המבוגרים לא התענינו בהם, והנערים ניהלו את עניניהם בעצמם. "הבונד הקטן" היה מבצע שליחויות עבור חבריהם המבוגרים בחלוקת נשק וספרות בלתי־ליגאלית. בשעת המאסרים באספת האחד במאי 1905 אספו חברי "הבונד הקטן", בהתעלמם מן המשטרה, את כלי הנשק של העצירים והחביאו אותם.

24. במיוחד הצטיין הכפר שעני בעשייה מהפכנית. הכפר נמצא 5 ק"מ מפרוז'אני. סמוך לכפר התגורר במשך שנים רבות "נאראדאוואלעץ" זקן, מיקוס, שנודעה לו השפעה רבה על האכרים. באיזור ביאלאוויעזש נודעו הכפרים סוכאפאליע וכוואלאווע בתודעתם המהפכנית של התושבים.

25. י. פאמעראניעץ מן הכפר קלעטנע.

26. לקבוצה זו השתייכו ל. באקונאווסקי, ב. סטארינסקי, י. סערלין, הערצקע ראזענבוים, אלטער קאגאנאוויטש, טייבל ארלאנסקי ואחרים.

27. גענעראל זעין, ששימש מאוחר יותר כגענעראל־גובערנאטאר בפינלאנד. לפני כן ביקר בפרוז'אני הנסיך סוויאטאפאלק־מירסקי, שהיה הגענעראל הגובערנאטאר הווילנאי, ומאוחר יותר שר הפנים. הרב מטה"מ קאנטארשטשיק הבטיח לו בברכתו, כי יהודי פרוז'אני אינם מורדים במלכות... ועל נאומו זה פרסם כתבה גדולה ב"המליץ".

28. למחרת היום הקימה הממשלה גדר על המדרכה, העמידה משמרות ולא הרשתה ליהודים לעבור במקום. לאחר התערבות אצל ה"איספראווניק" בוטלה הגזירה.

29. "סטארשי גאראדאוואי" (שוטר בכיר) אגאראדניק, אשר הצטיין בריגולו אחר הארגונים המהפכנים. כמה מחברי הארגון בכפר כוואלעווע התנגדו לאנשי ה"זעמסקי סטראזש" של פרוז'אני, ירו ב"אוריאדניק" וב"סטראזשניק". כמה איכרים נאסרו, הועמדו לדין לפני בית־דין חירום, ונידונו למות.

30. בקיץ לא נעשו מאסרים. שפאנין, מנהיג ה"בונד" נאסר לחודש ימים ושוחרר.

31. הבחירות לדומא היו לא־ישירות. קודם היו בוחרים את נאמני הבחירות (וואל־מענער), והללו היו מתכנסים ובוחרים בחברי הדומא. מפלך גרודנה לא נבחר אף מועמד סוציאליסטי. גאזשאנסקי (לנו) שהה אותם הימים בפרוז'אני והופיע בכמה אסיפות מפלגתיות.

32. באפריל התקיימה ועידה של ס.ס. בסלאנים ובספטמבר 1906 נתקיימה ועידה מחוזית בביאליסטאק. את הס.ס. בפרוז'אני ייצג ג. אורינסקי. הועידה הזו בחרה בדניאלי־טשערניכאוו לציר בועידת המפלגה בלייפציג.

33. חבר ה"בונד" שלמה סערלין (בנו של דוד הישובניק). מס. ס. לייבל קיר, נגר.

34. בערב בבית המדרש הגדול. מצד ס.ס. נאם מאטל פאליאק.

35. ע"י מאטל פאליאק.

ג. רבני פרוז׳אני בדורות האחרונים

הרב ר׳ אביגדור בהרב שמואל

בספר ״קריה נאמנה״ מאת הרב החכם והסופר רבי שמואל יוסף פין (רש״י פין) ווילנא, תרע״ה, עמ׳ 171 מסופר עליו כדלקמן:

הרב הגאון החריף מוהר״ר **אביגדור** בהר״ר שמואל, אביו של הגאון ר׳ שמואל אב״ד דקהלתנו, הרב ר׳ אביגדור היה אב״ד ור״מ בק״ק פרוזאנא וראזניי, משנת תע״ט עד תק״ו (1719 — 1746), כפי שמצאתיו חתום על כמה פסקים וכתבים בפינקס של העיר ראזניי, הנמצא ביד המ״ץ הרב דשם הרב המובהק מוהר״ר גימפל נ״י, (בהיותי בביתו). וגם בוואלקאוויסק הסמוכה לראזניי, כמתואר על הסכמתו על ספר אור חדש וכתנות אור משנת תקכ״ה. ובסוף ימיו קבע ישיבתו בווילנא בבית בנו הגאון, כמו שהוא חותם א״ע על הסכמה הנ״ל, אביגדור המתגורר בק״ק ווילנא, ופה נפטר ונקבר. ואולי הוא הרב הגדול אב״ד דק״ק וואלקאוויסק הנזכר בספר שו״ת מקום שמואל (שאלה פ״ו). וזאת המצבה אשר הקים עליו בנו האב״ד:

(**אבי**) אבי רכב ישראל ופרשיו **ג**ן אלהים
עלות נשמתו לשרשיו **ד**ובבים שפתותיו
מדור דור מדרושיו **ו**וי עמודים חושקים
ונוספים לחדושיו **ר**ב תנא ופליג יקרא
ליורשיו **ב**כו להולך בין עומדים ותרשישיו
רבי חילא לעקור הרים וטרשיו **שמואל**
יכבה ויאסף שמשיו ה״ה הרב הגאון החריף
המפורסם העניו מכל מורינו ורבינו
אביגדור זלה״ה ועלה נשמתו הטהורה ביום
ט״ו אדר שנת **למשה ירד אביגדור**
לפ״ק (תקל״א)

הרב ר׳ יוסף

הרב ר׳ יוסף נזכר בפנקס הקהל של פר׳ ושימש ברבנות כנראה בשנות החמישים של המאה הי״ח. שמו נזכר גם ב״עיר וילנה״ לר׳ נח מגיד—שטיינשניידר.

הרב יום־טוב ליפמאן שיק

במאמר ״בתי המדרשות בפרוז׳אני״ של ג. אורינסקי מובאים עליו הפרטים הבאים:

הרב ר׳ יום־טוב ליפמאן שיק, בנו של הרב ר׳ חנוך הענאך שיק, שהיה רב בשקלוב, והיה נכדו של הרב הנודע ר׳ יום־טוב ליפמאן העלער, בעל ״תוספות יום טוב״ ו״מעדני יום טוב״. (עמוד 156, בפנקס הראשון).
ובמאמר נוסף של ג.א. ״הקהל בפרוז׳אני״. בעמוד 129 אמור: ״בשנת תקס״ז (1807) החליט הקהל, כפי שרשום בפנקס, לשלם להרב יום טוב ליפמאן, לא יותר מרובל כסף אחד, שכירות לשבוע.״ ([1].

הרב זאב־וואלף בהרבני יוסף יעקב

במאמר ״הקהל בפרוז׳אני״ מאת ג. אורינסקי מובאים דברים על הרב זאב־וואלף אשר שלם, בשנת תקס״ח (1808), אלף זהובים לקבל כתב רבנות לעשר שנים. הותנה עם הרב, שבאם הוא ישב על כסא הרבנות זמן קצר, ולו שני שבועות בלבד, הוא מאבד את הזכות לתבוע בחזרה את כספו, אלא אם כן השלטונות לא יאשרו את בחירתו. כנראה שה״שידוך״ לא עלה יפה, כי שנתיים מאוחר יותר, בשנת תק״ע (1810) אנו שומעים על משפט בין הקהל לבין הרב שתבע את החזרת אלף הזהובים, והקהל זכה בדין.
במאמר ״בתי המדרשות בפרוז׳אני״ בפנקס הראשון ע׳ 155 מביא ג. אורינסקי כי השם זאב וואלף, שימש מאוחר יותר רב בסלאנים. הוא היה תלמידו של הרב הידוע ר׳ דוד בעמ״ח הספר ״חומות ירושלים״.([1]

משה צינוביץ

הרב שלמה בהרב אברהם מינץ

(מתוך המאמר ״לתולדות הרבנות בקוברין במאות הקודמות מאת מ. צינוביץ,
ספר קוברין, מגילת חיים וחורבן, תל אביב, תש״א, 1951)

בשנת תקס״ט היה אב״ד בקוברין שלמה בהרב אברהם מינץ. רב זה נתן את הסכמתו ביום י׳ אדר אותה שונה (1809) כ״חופ״ק קאברין״ על הספר ״חדושי מהר״ם שיף״ שהוציא לאור הרב ר׳ מרדכי מארדיש מפאריצק בהגהותיו וביאורו (פאריצק תק״ע). הסכמתו של האב״ד מקוברין הזה נמצאת בין יתר הסכמות מגדולי פולין, גליציה ווהלין וליטא. כפי הנראה זהו אותו ר׳ שלמה שנהיה לראב״ד סלונים ונתן הסכמתו ביום ח״י סיון שנת תקע״ח (1818), בהיותו כבר בסלונים, על הספר ״מלחמות הלויים״ — המכיל חידושים על כמה מסכתות של ש״ס תלמוד בבלי... אשר ביארם וחידשם הרב... מקובל אלקי...

מו"ה שמשון יואל הלוי לבית שפירא, בעל המחבר כמה ספרים בנגלות ונסתרות "פלאי פלאות" ונדפס ספר זה בדפוס קארעץ תקפ"ג.
על הסכמתו של רבי שלמה זה כתוב: "ראב"ד דק"ק סלאנים והיה מקודם אב"ד ורב שלש קהלות פרוזנע (פרוזין) קאברין זעלווי".
את הסכמתו של רבי שלמה זה, והא כבר אב"ד סלונים, אנו מוצאים על הספר "ברית עולם" (ווילנא תק"פ) המיוחס לרבי יצחק האשכנזי (אחיו של הרב הצדיק המפורסם בדורו של הגר"א רבי משה לוי מאיביה). בין ההסכמות האחרות לספר זה מוצאים אנו שמות של גאונים מפורסמים באותו הזמן בליטא, כמו רבי אברהם אבלי ראב"ד ווילנא, שני האחים ר' שאול קצנלנבויגן מווילנא ור' אריה לייב אב"ד בריסק דליטה ורבי משה זאב בעל "מראות הצובאות" (אח"כ אב"ד ביאליסטוק) אב"ד טיקטין — וזה מראה על חשיבותו של רבי שלמה מינץ בעולם הרבנות. לפני דברי בעל "נחלת עולמים" (המכיל ציוני בית הקברות בוורשה) ש. יעונין בניו של רבי שלמה מינץ אב"ד קוברין וסלונים הזו; הרב ר' נטע אב"ד טיקטין, הרב רבי אברהם לייב אב"ד פאסוואל שבליטא, ור' יצחק צבי המכונה ר' אייזיק הירש, רב מופלג וחסיד שנפטר בעיר ווארשה י' אדר ראשון תרל"ב.

הרב ר' מרדכי מיידיל (או מודל)

ג. אורינסקי מזכיר אותו בין רבני פרוז'אני בסוף מאמרו על "בתי המדרשות בפרוז'אני". הוא מציין כי הרב הזה נזכר בפנקס הקהל של פרוז'אנה.([1])

הרב ר' אשר זליג מרגליות

הרב אשר זליג מרגליות היה בנו של הרב הנודע יהודה־לייב מרגליות, ששימש ברבנות בקהילות רבות ולאחרונה בעיר פראנקפורט שט נהר אודו.
בספרו הנודע של הרב ו.ל. מרגליות מובאים כמה חידושים של בנו ר' אשר זליג, כפי שכתוב בשער הספר;
"גם נמצא בחבור הזה כמה חידושים מבן המחבר ה"ה הרב המאוה"ג (המאור הגדול) השנון מו"ה אשר זעליג מרגליות הרב אב"ד בק"ק פרוזנא"

הרב ר' שילם הכהן

ג. אורינסקי מספר זליג שהיה ידוע בשם "המגיד מפרוזשענע" (דער פרוזשענער מגיד). הוא היה עני ואביון והרבנות בפר' לא הספיקה לפרנסתו. הוא היה נוסע בעיירות ודורש ברבים. הוא השאיר אחריו כתבי־יד רבים. שאלה ותשובה שלו מובאה בשאלות ותשובות של מהר"ם מפאדוא.([1])
בספר "עץ חיים" למשה צינוביץ מסופר על ר' אשר כהנא מטרקטין שבא לפר' לדרוש ברופאים ולפני מותו ביקש לקברו ליד קברו של ר' שילם. בספרו של ר' אשר כהנא

"שארית הברכה" נזכרים שני ספריו של ר' שילם מפרוזין, שהיה מפורסם כצדיק גדול. בפרוז'אני היו מספרים על מעשי צדקתו.

הרב שאול זעליג בהרב ר' מאיר הכהן

במאמר על הקהל בפרוז'אני פרי עטו של ג. אורינסקי, מובא כתב הרבנות, משנת תר"כ/1860 שנוסחו המקוצר נמצא גם בפנקס פרוז'אני.

בהתאסף ראשי עם יחד קהל עדת ישורון כל איש ישראל מעדתינו קהילה הקדושה פרוזינא יצו, באסיפה רבה הסכמנו כולם לדעה אחת, מסכמת והחלטית, לקבל עלינו לרב ואבד ור"מ ומ"ץ לעדתינו הקדושה את כבוד הרב הגאון מו"ה שאול זעליג נ"י הכהן בהרב הגאון מ' מאיר הכהן ז"ל. את כת"ה מכתירים אנחנו הח"מ בכתר הרבנות בכל כבוד הראוי לגדול כמותו שיהי הוא לבדו בידו המשרה לנהל ולהשקות עדריו עדרי צאן קדשים בקהילתינו פרוזין מבחר תורתו הרמה ועלינו לקחת לקח מפיו ככל אשר יורנו כאשר ישאל איש באורים, על פיו יצאו, ועל פיו יבואו, באופן אשר חלילה לשום אדם מבני עירינו למרות עיני כבודו בשום דבר מקו"עג, (מקטן ועד גדול) הן נדרש עפי' דת הקדושה והן משום הנהגה קלה הנדרש להנהגת הרב לפקח בצרכי עירינו, לא נסור מן הדבר אשר יגיד לנו ימין ושמאל ככל חוקותיו ומשפטיו, והכתב הלז נתנן להרב הגאון הנ"ל למז"ט ולהצלחה מאתנו הח"מ על משך שלשה שנים מהיום דלמטה.

ואלו הן הפרטים;

א. השכירות יקבל מדי שבוע בשבוע חמשה רובל כסף מזומן לבד דירה מרווחת ועצים דהסקה כפי מדת הצורך ולעשות לכסף מוצא לכל הנ"ל שיד נאמן בלתי אכוב (עיכוב) בעהש"י.

ב. הרשות נתונה מאתנו שיה' הרב מופנה לצרכי העיר עד חצות היום ללמד בב"המד שעור גפ"ת עם אנשים ובחורי חמד אשר ישמעו מפיו הטהור שעור קבוע בכל יום.

ג. הרב מחוייב לדרוש בכל שבת הגדול ושבת תשובה בקביעות, ולבד זה איזה שבתות אשר יבחר הרב שיח'.

ד. הרח"ש מהחתונות אשר יהי' בעירנו למז"ט או בישוב השייך לפה יקום כפי הנהוג מאד (מעד) ומקדם דהיינו מזה יקבל הרב מחצה, ובאם שתהי' הכלה מפה והחתונה תהי' בעיר אחרת אזי יקבל הרב מחצה מהסך האמור.

ה. שכר פסקי דינים שייך מחצה להרב, ומחצה השני' להדינים הקבועים, ומגיטין כפי ראות עיני הרב שיחי'.

ו. הסנדק הראשון בכל חודש שייך להרב.

ז. סידורי קידושין אצל החופה שייך להרב, ובידו לנדב לכל מי שירצה.

כל הנ"ל נעשה עפ"י הסכם הכלל בהסכמה מוחלטת בלבבות שלימות בנפשות חפיצות כולנו כאחד בלי שום פירוד לבבות ודעות חלוקות ככל מעשה קהל ובחדר הקהל, ולרא' באנו עה"ח יום ג' ח"י חשוון שנת תרחיב לי לפ"ק פה ק"ק פרוזין.

על כתב הרבנות מצויות מאות חתימות, וביניהן, מתוך המשפחות הידועות; צדוק אורינסקי, מיכאל בירנבוים, זעליג — ומשה אהרן בארקער, משה־זאב־וואלף, פאלינאווסקי וזאב — וואלף יודעלעווסקי.
ג. אורינסקי מוסיף, כי השם שאול זליג הכהן היה לאחר מכן רב בדענעבורג. שמו נזכר בשו״ת ״משכן בצלאל״ ובספר ״בכורי אביב״([1])

הרב ר׳ אליהו חיים בהרב ר׳ משה מייזיל

בספר ״אהלי שם״ מאת שמואל נח במהו״רר דובער גאטליב, פינסק, תרע״ב (1912) מובאים עליו הפרטים הבאים;

נולד בשנת תקפ״א בעיר הוראדאק פלך ווילנא, והוא דור שביעי להקדוש והטהור ר׳ ישראל זצ״ל מרזינאי שנהרג על קדושת השם ביום י׳, ב׳ דראש השנה בשנת ת״ך בעיר ריזנאי הנ״ל. ונצר מגזע הגאון בעל ״מגלה עמוקות״ זצ״ל, מגזע עמוד ההוראה הרמ״א, המיוחס למאור הגולה רש״י, אשר יחוסו נודע עד מלכות בית דוד. הגאון והצדיק ר׳ אליהו חיים הנ״ל עוד מילדותו מפורסם לעילוי נפלא בכשרונותיו הנשגבים. ובהיותו סמוך על שולחן חותנו, הוא אחיו הבכור הרב ר׳ נחום, בכפר ״קיפיצק״ בסביבת העיר לובטש למד הרבה שנים בשקידה עצומה בקדושה וטהרה, ויהי לגאון אדיר בכל מקצועות שבתורה, בשנת תרט״ו נתקבל לאבד״ק דערעטשין, ואח״כ בעיר פרוז׳ין, ומשמה נקרא אחרי כבוד על כסא הרבנות של הקהילה הגדולה והכבודה, בעיר לאדז. כל ימי חייו של הגאון והצדיק הזה המה שלשלת ארוכה של מסירת נפש על קדושת התורה, של מפעלים כבירים לחזוק דת קדשנו, של צדקה גמילות חסדים בגופו ובמאודו באופן מבהיל מאוד. (מי האיש החפץ לדעת מושג קל מצדקת פזרונו של הגאון והצדיק הזה, די לו שיהי׳ ימים אחדים בהעירות פרוזין, לאדז, ותשמע אזנו את מעשיו של אותו צדיק ויוכח כי אין קצב וגבול למדת הצדקה, החסד והרחמים אשר בלבבו הטהור.)
יאריך ה׳ הטוב את ימיו ושנותיו של אותו צדיק עד ביאת גואל צדקנו בב״א. בנו יחידו הוא הרה״ג, החכם השלם ר׳ נתן נטע מייזיל שיחי׳, בניו של הרב רנ״נ הנ״ל; הרב החו״ב ר׳ שמואל ישראל נ״י, והרה״ג המצויין ר׳ אליעזר יצחק נ״י (הרב ר׳ אליעזר יצחק מייזל נשא לאשה את בתו של הר״ג ר׳ אליהו פיינשטיין מפרוז׳אני.) נתגדלו, ונתחנכו בבית א״ז הגאון והצדיק הנ״ל, ועוזרים המה על ידי הגאון הישיש הזה לעת זקנתו בהרבה טרדות ועניני הרבנות, חתנו הוא הגאון ר׳ גבריאל סגל שליט״א מו״צ בעיר לאדז הנ״ל.

הרב ר׳ ירוחם לייב פערעלמאן (הגדול ממינסק)
(תקצ״ה — תרנ״ו)

בספר ״תנועת המוסר״, כרך שני, מאת הרב דוד כץ, הוצאת ״ביתן הספר״, ת״א, תש״י, מובאים עליו הפרטים הבאים:

גאון מפורסם בדורו ונתפרסם בשם: ״הגדול ממינסק״. רב מטיפוסי הדורות הקודמים, שלא התמסרו לעסקי צבור ומדינה, והסתגרו בד׳ אמות של הלכה, התמחו בה בעומק וברוחב, ושימשו מופת לאנשי עירם בהנהגתם וביראתם.
ר׳ ירוחם ליב נולד בעיר בריסק למשפחה עניה. אביו עסק במלאכת החייטות והתפרנס בדוחק, כדרך בעלי המלאכה לפנים. בנו היה מחונן בכשרונות עצומים, ובעיקר הצטיין בהבנה קלה, בשכל מהיר ובזכרון מפליא. עוד בילדותו הוכתר בתואר: העילוי מבריסק. בהגיעו לגיל שלש עשרה נסע ללמוד לעיר קובנה, שהיתה מפורסמת בעת ההיא כמרכז לתורה. באין לו קרוב וגואל סר ישר לבית המדרש, ישב על יד הכותל המזרחי והחל ללמוד. השמש רגז שנער קטן, מסכן ולבוש קרעים, מעיז לעלות לשורה הראשונה של בית המדרש, ואחז בו בשרוולו עד לדלת. הילד נעלב מיחס כזה ופרץ בבכי. באותו זמן נכנס לבית המדרש ר׳ יצחק אביגדור, רבה של קובנה. הרב נכנס עמו בדברים והבחין בו שהוא ילד פלאים. הרב גער בשמש על אשר העליבו, ובהוודעו שאין לו פרוטה בכיס והוא רעב ללחם, לקחוהו לביתו והחזיקו ימים רבים.
ר׳ ירוחם ליב נכנס אז לבית מדרשו של ר׳ ישראל (מסלנט) במשך שנים אחדות רכש לו ידיעות רבות בתורה ועלה במעלות היראה לאחר שחזר לבריסק ונשא אשה, נתקבל לרב בעיר סלץ, ומכל הסביבה פנו אליו בשאלות ותשובות ובמשפטי תורה. מסלץ עבר לעיר פרוז׳אני ומשם נתקבל לרבה של העיר מינסק.
במינסק, שהיתה עיר ואם בישראל, מצא את מקומו, ומכאן יצא שמו למרחקים כאחד הגדולים אשר בארץ. הוא נמנה על האנשים המרכזיים בעולם הרבנים ברוסיה ומבעלי הסמכות התורנית העליונה. במינסק היו נערכות בעת ההיא אסיפות רבות מרבני הארץ ומעסקניה בענינים ציבוריים שונים, וגם ר׳ ירוחם ליב היה לוקח בהן חלק, אם כי היה רחוק מהוויות העולם, היה מתמצא מהר בענינים, הודות לשכלו הישר ועומק הבנתו, והיו מתחשבים בדעתו.
ר׳ ירוחם ליב התפרסם גם ביראתו התמימה, בענוותנותו הגדולה, באהבתו את האמת ובמידותיו האצילות. ניכרה בו השפעתו המוסרית של ר׳ ישראל.
בתשובותיו בספר ״אור גדול״ מתגלית גם ענוותנותו המופלאה של ר׳ ירוחם לייב. כשנראה לו לחוות דעה שלא כדעת הפוסקים הקודמים, הוא מתמלא חרדה והכנעה כלפיהם. בתשובה אחת הוא כותב: ״לולא דמסתפינא לאחר בקשת סליחה אלף פעמים ונשיקות כפות רגלי כבוד קדושת תורתם של הב״י והרמ״א וכו׳. ואף כלפי הרבנים בני דורו הפונים אליו בשאלותיהם, הוא מביע הכנעה רבה. לדוגמא יכולים לשמש דבריו לר׳ שמואל אב״ד דרדום, הוא ר׳ שמואל מוהליבר, משנת תרל״ב: ״הנה כת״ר הוא גאון

ישראל ויוכל לסמוך על משענת החכמה אשר בידו, ע״כ דעתו יפה להתיר בפשיטות. אמנם אני ידעתי את מך ערכי ומיראי הוראה אנכי.״

ויש אשר הוא מבטל את דבריו מפני דברי חבריו. בתשובה אחת הוא כותב: ״אמנם לא אכחד קושט דברי אמת דעתה אשר עוררני כתה״ר להסתפק בזה, יותר נראה לי דברי כתה״ר״. והוא הולך ומביא הוכחות לדברי חברו.

ר׳ ירוחם לייב נפטר פתאום לפני זמנו, כנראה מתוך עגמת נפש. מרוב האימון בו, היו משלישים אצלו סכומים רבים ומסדרים על ידו עסקי כסף גדולים על פי הדיבור בלבד, מבלי כל הפרוצידורות הרשמיות. פעם בא אליו אחד השלישים בעלילה שלא נהג לפי הוראותיו, ומכיון שלא היו בידי הרב תעודות חתומות כחוק, כפי דרישת משפטי המלכות, חייבו אותו והטילו עיקול על כל נכסיו וספריו. מרוב צער ועלבון פקע לבו ונפטר, בעודנו כבן ששים ואחת.

הוא השאיר אחריו כתבי־יד רבים בדברי תורה, חלק מהם יצא לאור אחר פטירתו בס׳ ״אור גדול״ ופירושו על המשנה.

הרב דוד הלוי פייגנבוים

הרב אליהו הלוי פיינשטיין

מתוך ההקדמה, הכוללת ביוגראפיה והערכה של חותנו הרב אליהו פיינשטיין, לספר ״הליכות אליהו״ (חידושים על הרמב״ם, שו״ת וביאורים בארבע חלקי השו״ע). הספר הופיע בוילנה בשנות השלושים וחזר ונדפס בניו־יארק.

הקדמה

זה ספר תולדות אדם האדם הגדול בענקים, דברי תורתו וחכמתו שבעתים מזוקקים, רבן של ישראל הגאון ר׳ אליהו הלוי זצוקלל״ה.

ויהי כעלות אליהו בסערה השמימה, וכל בית ישראל בכו את האבדה הגדולה שאינה חוזרת, כי אין לנו תמורתו בימים האלה בדור הזה, חפשנו באדרת אליהו, אדרתו אשר נפלה מעליו בעולם הזה ומצאנו צרור המור מכל מיני בושם כתביו הקדושים בכי״ק גלילי זהב. אפס כי קשה היה לסדר ולחבר קטעי דברים, כי גדול האיש מאד וכל ימיו לא פסק פומיה מגרסא, ולא נתן לב לסדר ולחבר איזה ספר כי היה בעצמו צנא מלא ספרא, וכל כתביו המה רק רשומות שרשם בעת למודו על פסות ניר מפוזרות, אחת הנה ואחת הנה, כי לא היה לו פנאי לחברן מפאת גודל שקידתו והתמדתו. וגם על אחד מפנקסאותיו רשם בכי״ק כדברים האלה: ״ילדי יום לא חורשו ולא שודדו רק ככל העולה על מושכל ראשון פה נועדו, וכפי שדרך למודי בכל יום יולדו כה הציגותים ערומים עד אשר בעזה״י אשיב יד להניף אותם ולשדדם ולע״ע עוד בם לשדם וטרם בם יסודם, אשר רוח

הבקורת והעיון אעביר בם, ואטהרם ויזכני ה׳ להבין דברי חכמים וחדותם״, כך כתב ברוב ענותנותו. אבל גם השמש עת תסוב במעגלה אינה מתכונת להאיר לנו, וכל פעולותיה הטובות באות לנו ממילא כן גם המאור הגדול הזה, אם לא נתכון להאיר פני תבל יפיץ לנו אור צחצחות גם במושכלותיו הראשונים.

בכל שנה ושנה היה חוזר על שני התלמודים בבלי ירושלמי. גם בדרך הלוכו היה שונה ששה סדרי משנה בעל פה ולא הפסיק רגע ממשנתו, איש כזה החס על רגעיו לא שם לבו לסדר את כתביו. ואנחנו נשים לפני הקורא את דבריו כמו שהם בלי שנוי. וכאן המקום למאמרו של כהן גדול בשעת קריאתו בתורה ביוה״כ: ״יותר ממה שקראתי לפניכם יש כאן״. גם אנו נאמר כן, הן באיכות על הספר הזה היוצא לאור, הן בכמות על שאר כתביו, כי יש אתנו עוד כתביו הק׳ על שו״ע או״ח ויו״ד ונדפיסם ברצות ד׳.

אם כי אמרו חכמינו ז״ל בירושלמי: אין עושים נפשות לצדיקים שדבריהם הם זכרונם, אבל בדורנו זה, שעת הירידה הגדולה אשר ירד מצב המוסר פלאים, ראוי לשים תמונה הגונה מחיי צדיק ומפעולותיו, למען תהי זאת לעדה לקחת מוסר ללכת בדרך טובים, אך אפס קצת מעשיו נספר למען לא נתלבט באריכות יתרה.

כאן אנו מבקשים מטו מהגאון הצדיק זצ״ל, אשר אנו יודעים את טבעו ודרכו בקודש, כי שנא לגבות את השבח וכי יגמרו עליו את ההלל ביחיד, ולפי מאמרם ז״ל איך נעביד ליה במותו מידי דלא ניחא ליה בחייו. ונמליץ ע״ז מאמרם ז״ל ב״ב ז׳ ע״ב ההוא חסידא דהיה רגיל אליהו דמשתעי בהדי׳ עביד בית שער ותו לא משתעי בהדיה. וגם רבינו אליהו זה, לא ניחא ליה כי יספרו תהלתו בשער. אבל מה נעשה כי השעה צריכה לכך, רבותינו ז״ל אמרו על יוסף הצדיק כי דמות דיוקנו של אביו נראתה לו ופרש מן החטא, ק״ו בן בנו של ק״ו בדור הזה דור יתום. ודאי צריכים אנו להציג דמות דיוקנו של אבינו הגאון האמתי זצ״ל ולהגיד לדור צדיק, מה פעל למען ידעו דור אחרון בנים יולדו וישכילו וישימו על לב לאמר מעשי אבות יירשו בנים.

עיר מולדתו סלוצק. נולד בה בשנת תר״ב לאביו הרב הגאון ר׳ **אהרן הלוי** ז״ל שהיה אח״כ אב״ד בעיר סטאראבין. עוד בהיותו ילד רך כבר שית הפליא עין כל רואיו בכשרונותיו הנפלאים ובשקידתו העצומה. והגאון ר׳ **יאסעלע** מסלוצק קרבו מאד ויאהבהו ויתנבא עליו כי לגדולות נוצר. וכך גדל הנער בתורה ובחכמה מיום ליום ויצא שמו לתהלה בכל הגלילות ההם.

ר״ח תמוז תר״כ טרם מלאו להגאון ר׳ **אליהו** זצ״ל שמונה עשרה שנה נשא את בת הגאון ר׳ יצחק יחיאל הלוי ז״ל אב״ר דקארעליץ — בת זוגו, זאת היחסנית חטר מגזע ישישים הגאון בעל סדר הדורות. הרבנית הצדקת המצוינה במדותיה הטובות מרת **גוטא כישא** ז״ל. ראוי היה ליחד לה פרק שלם בפני עצמו לתולדת חייה ומעשיה הטובים, כי היא היתה סמל העדינות במזגה הטוב, ותגדל לעשות לגדל יתומים ולהחיות אלמנות ולבנות בתים למחסה לעויים אמללים, אפס כי אין פה המקום.

אחרי הנשואין, בהיותו סמוך על שלחן חותנו הגאון ז״ל, עסק בתורה בהתמדה יתרה שאין למעלה הימנה; אמרו עליו זקני הדור כי באותו הזמן חזר על השו״ע חו״מ ארבעים פעמים.

אחרי פטירת אביו ר׳ אהרן הלוי ז״ל פסח תרכ״ג בחרו אנשי קהלת סטאראבין כולם כאיש אחד בהגאון הצעיר ר׳ אליהו זצ״ל שמלאו לו אז אך עשרים שנה להיות להם לרב ומורה, אבל הוא לא רצה לשאת בעול הרבנות, כי תורתו היתה חיתו. עד כי התערב בזה הענין הגאון ר׳ יאסעלע מסלוצק ז״ל ויגזור עליו לקבל את משרת הרבנות וחבה יתרה הראה לו באמרו בקהל עם לאמר: ״חפץ אני לראות את ר׳ אלינקע שלי מכהן במשרת הרבנות בעודני חי״, ולא יכל הגאון הצעיר להשיב פני הגאון ר׳ יאסעלע מסלוצק ריקם ויקבל עליו עול הרבנות. אך הטיל תנאי, כי איננו מקבל עליו טרדות העיר: מילי דמתא, ואיננו מחויב כי אם להשיב שאלות ולדון דין תורה. בימים ההם היתה תקופת ״החזקות״, כי רבים מבעלי האחוזות הפולנים נתנו את כל אחוזותיהם בחכירה ליהודים, ויהיו אז רבים המתפרצים בני עולה לגזול מהחלשים והדלים את חזקותיהם, אז חשף הגאון הצעיר את זרוע קדשו לעיני כל גברי אלמי, ויצא כגבור לערוך קרב עם הנפשות הנתעבות האלה, ויקים מקרא מלא ״לא תגורו מפני איש״, ויצא שמו לתהלה בכל הסביבה: לסבין משפט ונחית לעומקו דדינא, ויפנו אליו גם מרחוק יהודים ואינם יהודים כי יבצע את הריב אשר ביניהם.

הרב אליהו פיינשטיין זצ״ל

אחרי פטירת הגאון ר׳ איסר יהודה ראב״ד דבריסק מח״ס עזרת יהודה, נבחר הגאון הצעיר ר׳ אליהו ז״ל לראב״ד בעיר המלאה חכמים וסופרים כאותה בריסק בשעתה, אבל

הוא מאן לקבל גם את המשרה הכבודה הזאת ויקדיש כל עתותיו לתורה ולתעודה, ויהגה בתורת ד' יומם ולילה. בראשית שנת תר"ל נבחר לרב בקהילה החשובה קלעצק במקום הגאון ר' יהושע ניעסוויזער. שתי בעירות הללו סטאראבין וקלעצק היו מדינות זע"ו על אודותיו, ועפ"י פסק דין של הגאון ר' אריה מאיהומען והגאון ר' גרשון תנחום ממינסק זכתה עיר קלעצק בהגאון הזה.

בימים ההם היתה ממשלת תקיפי הקהל, כי כל קהילה היתה מחויבת למסור מתוכה אנשים לצבא והיו יכולים גם לפטור עצמם בתעודות שחרור הנמכרות מאת הממשלה. מובן הדבר כי תקיפי הקהל היו מוסרים את בני העניים אשר אין להם מציל. ויהי כשבת הגאון ר' אליהו זצ"ל על כסא הרבנות בעיר קלעצק, החל לדרוש צדק ויושר בשאלה הזאת, לאמר כי בני אלמנות יש להם עפ"י החוק זכיות להשתחרר, וכן תלמידי חכמים חפשים על פי דין מלשאת בעול הצבור, ושאר אנשים יתנו כסף פדיונם ויקנו תעודת־שחרור; מובן הדבר כי נחוץ היה אומץ הלב ורצון כביר לעמוד בפרץ נגד התקיפים והבריונים הללו, אפס כי הגאון ר' אליהו זצ"ל אמץ לבו בגבורים ולא חת מפני כל.

כאן אנו מוצאים אחת ממדותיו התרומיות; בחורף תרל"ד מפאת סבת מיתת חותנו הגאון ר' יצחק יחיאל הלוי ז"ל אב"ר דקארעליץ, עשה הגר"א חסד עם בית חותנו האלמנה והיתומים הקטנים, ויותר על מצב רבנותו העולה למעלה, ויצא מעיר גדולה כקלעצק לקבל משרת עיר קטנה בקארעליץ, ובלבד שיקבלו אח"כ את חתנו של הרב הנפטר הרב הגאון הצעיר אז לימים ר' דוד פיינשטיין לרב במקומו, להחיות לב נדכאים ולהציב גבול אלמנה. ויעבוד שם עבודתו שלש שנים כשני שכיר. בתוך אותו זמן בקשוהו לעירות זאגער וקאברין וישב פניהם ריקם, באמרו כי איננו עכשיו ברשות עצמו. ובכלל היה דובר אמת בלבבו כרב ספרא. גם במקום שהיה שקול כל מצבו בחיים לא שנה מחשבתו. ולדוגמא נציג הענין הזה: כי כעשרה ימים טרם כלות הזמן שלש שנים בקארעליץ הגיע אליו כתב רבנות מחאסלאוויץ. וכעבור איזה ימים הציע לפניו הגאון ר' ראובן את מקום רבנותו עיר אמציסלאוו, בצאתו דינאבורגה בהסכמת ובבקשת כל העיר, ולא זז לשנות דעתו שהחליט מקודם לקבל את משרת הרבנות בעיר חאסלאוויץ.

במדינת רייסין, בסביבה זרה בתוך אנשים שטבעם ומנהגיהם שונים ובאטמוספירה בלתי שקטה, החל לנהג רבנותו בעיר הזאת, כי שאלת הלקוחים לעבודת הצבא עפ"י הסיסמא החדשה לא נפתרה שם עוד כל צרכה. ויהיו שם סכסוכים קשים בין ההמון ובין הגבירים, אבל באשר הוקירו את גדולתו בתורה ובחכמה עלה בידו לשים בעת קצרה סדרים בענין מסובך כזה. כאן החל פרק חדש בימי חייו. כי בימים ההם החלה תנועה גדולה בין היהודים להתישב בערים שמחוץ לתחום המושב כמו סמאלענסק, אריאל, קורסק, חרקוב. ויען, כי מחמת האסור שאסרה הממשלה באו יחידים קמעא קמעא להתישב שם, ונחוצה היתה זהירות יתרה לבל יטמעו שם והיו צריכים למורי הוראה, שובי"ם, מוהלים, מלמדים וסופרים בכל התפוצות הללו, אז מסר את נפשו על הדבר הזה, להמציא להם לבני תורה ויראת שמים התר הישיבה בעירות שמחוץ לתחום המושב, ויעש מקואות בכל הקבוצים הללו, באופן כי בצדק נוכל לאמר כי הוא ירה אבן פנת יסודי תורה ויראת שמים בכל הגלילות שמחוץ לתחום המושב. ועד היום, כל העירות שכהן בהן בכהונת הרבנות

יושביהן מלא פיהם תהלתו ומעריצים שמו באהבה ולשמו ולזכרו תאות נפש **נהנין ממנו עצה ותושיה.**

אחר הפרעות הגדולות בשנת תרמ״ב נקראה אסיפת גדולי ישראל לפטרבורג בה הופיעו הגאונים ר׳ **יצחק אלחנן** מקאוונע, ר׳ **יוסף דוב** מבריסק, ר׳ **הירש ליב** מוואלאזין, ר׳ **אליהו חיים** מלודז, ר׳ **ראובן** מדינאבורג, ר׳ **אליהו** מקארטינגען, ובתוכם נתבקש גם הגאון **ר׳ אליהו** זצ״ל שהיה אז בשנותיו הצעיר שבחבורה. בין ההצעות שהציעו בהאספה הזאת היתה הכי גדולה, שישלחו משלחת נכבדי האומה להקיסר לשפוך לפניו את בל מרירות לב עם ישראל, על המעשים הנוראים מפראי אדם, וגם הנאורים עמדו מנגד ולא כהו בהם, ולא די שלא מחו אלא הראו להם גם אותו שביעת רצון, ומזה נשקפה סכנה גדולה גם להבא. דעת האספה היתה נוחה מזאת ההצעה, יען כי השתדלנים הגדולים מעיר הבירה קבלו איזה רמז, שהקיסר יקבל פני המשלחת ברצון ובכבוד הראוי. אבל דעת הגאון ר׳ **אליהו** היתה שונה לגמרי בענין זה. ויגד השערתו, כי אי אפשר הדבר שהקיסר לא ידע מאלה הפרעות, ודאי בידיעתו נעשו, כי אין זה תנועת העם שיהפך בן לילה מעצמו לחיה רעה שואפת דמים, אלא הן הן תחבולות מנהיגי הממשלה למרק ולשטוף בדם היהודים את עקבות המרידה שהתחוללה אז. כי אין לך דבר המצוי בזול יותר מדם היהודים, שאין לו תובעים, והתוצאות מהמשלחת תהיינה רק דברי מוסר להיהודים, והבטחה קלה להבא, בתנאי אם ייטיבו היהודים דרכיהם ומעלליהם, ובאמת נתקיימה נבואתו כי הבקשה הזאת גרמה רעות רבות אחרי כן, כי בהחקירה ובהדרישה שנעשו היו אויבנו פלילים ויעותו משפטנו.

בשנת תרמ״ד לקחוהו אחר כבוד גדול לרב בעיר פרוזין וינהג רבנותו ברמה, ומשם נקרא לאספת הרבנים בפטרבורג השניה שהיתה בשנת תרע״א. גם באספה זו הראה הגר״א את אשר דעתו והשקפתו הבהירה בכל השאלות שעמדו אז על בפרק עד להפליא, אפס כי החלטות האספה לא יצאו לאור.

במשך ימי שבתו בפרוז׳אני נתבקש לכמה עירות גדולות, והוא ברב ענוותנותו ובברחו מן הכבוד בחר בעיר שקטה זו לשבת בה בשלווה ולעסוק בתורת ד׳ יומם ולילה. גם מעיר הקדש ירושלים נתבקש פעמים למרא דארעא דישראל ומפני קדושת הארץ ומחפצו העז להסתופף בחצרות בית ד׳ הסכים לעלות ירושלימה. אפס כי סיבות שונות חסמו לפניו את הדרך.

ביום ז״ך לחדש תשרי שנת תרפ״ט נצחו אראלים את המצוקים ונשבה ארון הקדש ועלתה נשמתו השמימה. זכותו תעמוד לנו ולכל ישראל לדור דורים עד יעמוד הכהן הגדול לתומים ואורים.

שיטתו המסוימה היתה דרך הגר״א ז״ל מווילנא; ההגיון הבריא בכל צביונו והשתלמותו. גם אפיו ותכונת נפשו היו מסוגלים לזה. איש מתון ומסיק, מבקר חריף, שונא מטבעו את ההמון הפלפולים הצומחים ועולים וגדלים כבמהין ופטריות לחדודא בעלמא. השכל הבהיר וההגיון הבריא סולד מדברים כאלה. אם רצונך לעמוד על סוף דעת כל אחד מרבותינו הקדושים נ״ע, כלך לך אצל המקורות אשר כל אחד מהם שאב שטתו. וזהו באור הכתוב, משפטי ד׳ אמת צדקו יחדיו, אימתי צדקו, אימתי תמצא פתרון לכל

ספר

הליכות אליהו

חדושים על הרמב"ם ש"ת וביאורים בארבע חלקי הש"ע

מאת

הגאון האמתי רשכבה"ג רבנו **אליהו** בהרב הגאון **מהר"א הלוי**
פיינשטיין זצ"ל אב"ד דק"ק פרוזנא.

חלק ראשון

חדושים על הרמב"ם ש"ת וביאורים בשו"ע אהע"ז וחו"מ.

וילנה

שנה תרצ"ב לפ"ק

בדפוס שרגא פייבל גרבר, רחוב זבלנה 25.

שער־בלאַט פון פרוזשענער רב ספר „הליכות אליהו", דער ספר געפינט זיך אין דער ספרים־זאַמלונג פון דעם יידישן וויסנשאַפטלעכן אינסטיטוט — ייוואָ אין ארגענטינע.

הסתירות והנגודים המיגעים את מוחך בסקירה ראשונה בזמן שהם יחדיו כמאמרם ז״ל ד״ת עניים במקום זה ועשירים במקום אחר.

כללו של דבר איש אשר אלה לו, בבלי וירושלמי ספרי ספרא ותוספתא, ועיניו כיונים על אפיקי הראשונים והאחרונים עוברים במחו הטהור כבני מרון, איננו זקוק לפלפלא חריפתא לתקוע קרץ בלוי ולפעמים גם מכאיב בתורת ד׳ התמימה. אלא כל דבריו כגחלי אש ובאורו יתחממו תלמידי חכמים בכל הגה היוצא מפיו. התגלות המקורות ע״י ציון וחפוש זהו עדין חצי דבר, ואינה חכמה אלא מלאכה. אבל בשמוע את באור הענין ממי שנקלטו במוחו כל הדברים, נבין הרבה יותר מאשר נעין במקורות, כי המקור בעצמו אומר דרשני ופרשני, כי הוא מעין סתום וחתום ונצוץ אחד היוצא ממאור הגדול מדליק במחך את כל הנרות הללו באור שבעתים.

דוד הלוי אב״ד דפה.

פרוזנא, ג׳ שבט, תרצ״ב

פרטים על הרב ר׳ אליהו פיינשטיין

מתוך ספרו של הרב ר׳ יוסף דב הלוי סולובייצ׳יק ״בסוד היחיד והיחד״, מבחר כתבים עבריים, ערך והוסיף מבוא פנחס הכהן פלאי, הוצאת ״אורות״, ירושלים תשל״ו.

ע״ע 80 — 81

על פי תפיסת עולם זו הננו יכולים להבין את השירטוט המוזר באופי גדולי ישראל וענקי ההלכה: פחד המות. איש ההלכה ירא לפרקים את המות, חרדת הכיליון תוקפת עליו מפקידה לפקידה. אדם חייב לקרוע ולהתאבל על מתו. ההלכה קובעת שיעורי אבלות: יום ראשון (שלדעת הרבה ראשונים הוא מן התורה), שבעה. שלושים, י״ב חדש. אונן אסור בקדשים, אבל אינו משלח קרבנות כל שבעה. כהן גדול נאסר בפריעה וקריעה על מתו. זכירת המת וההרהור בו פוגמת את קדושת המקדש והכהונה הגדולה. הרבה ראשונים פטרו את הכהן הגדול מניהוג אבלות. קדושה מושרשת ומעורה בשמחה. ״ושמחתם לפני ה׳ אלקיכם שבעת ימים״; ״ושמחת בכל הטוב״; ״והיית אך שמח״. שמחה היא סמל החיים הריאליים, שהלכה מתגשמת בהם. אבלות ואנינות טוויות וקשורות עם המיתה המתנגדת לקדושה. מיתה וקדושה, הם שני כתובים המכחישים זה את זה, ועדיין לא בא הכתוב השלישי להכריע ביניהם. הגר״א מווילנה, ר׳ יוסף בר איש בריסק, ר׳ חיים בנו, ר׳ משה בן בנו, ר׳ אליהו, איש פרוז׳אני, ז״ל, לא ביקרו מעולם בבתי קברות ולא השתטחו על קברי אבות. זכרון המות היה מטרידם מיגיעתם בתורה, שח לי דודי, הרב מאיר ברלין, כי פעם נזדמן עם ר׳ חיים לפונדק אחד בליבוי על חוף הים הבלטי. בבוקר בהיר אחד, כשהשכים עם שמש ויצא אל המרפסת, מצא את ר׳ חיים יושב — ראשו נתון בין שתי

ידיו, מבטו נעוץ בדמדומי נץ החמה, כולו שקוע בחוויה האסתיטית של מחזה קוסמי מפואר כזה וכולו רובץ תחת מלנכוליה מפלחת לב ועצבות קודרת. הרב ברלין אחז בזרועו של ר׳ חיים ונענע בו: ״על מה אתה מיצר ודואג, רבי ואלופי? האם דבר־מה גורם לך חלישות הדעת״. ״כן״, ענה ר׳ חיים, איש ההלכה, ״הנני מהרהר בסוף כל אדם — מות״.

ע״ע 124 — 125

כשבתו האהובה של ר׳ אליהו, איש פרוז׳אני, חלתה כחודש ימים קודם כניסתה לחופה, ולאחר ימים מועטים נטתה למות, נכנס בנו של ר׳ אליהו לחדרו, כשהלה היה עומד מעוטר בטלית ומתפלל בציבור, והביא לו בשורת פורעניות, כי יסורי גסיסה תקפו עליה. נכנס ר׳ אליהו לחדר בתו ושאל את הרופא, כמה זמן ימשכו חבלי הגסיסה, וכשקיבל תשובת הרופא נכנס ר׳ אליהו לחדרו, חלץ את תפיליו (של רש״י) ולבש תפילין של רבינו תם חיש מהר, כי הלא לאחר יציאת נשמה יחול עליו דין אונן, שהוא פטור מכל המצוות. לאחר שחלץ את תפיליו וכרכן ברצועותיהן, והניחן בנרתיקן, נכנס לחדר הגוססת, כדי לעמוד בשעת יציאת נשמת בתו החביבה עליו ביותר. יש כאן תקיפות הדעת, קבלת דינו של הקב״ה באהבה, תודעת החוק והדין, עוזה של ההלכה וכוחה ואמונה חזקה כחלמיש צור.

דר. חנה קרקובסקי

הרב ר׳ דוד הלוי פייגנבוים — רבה האחרון של פרוז׳אני

רבה האחרון של פרוז׳אני הגאון ר׳ דוד הלוי פייגנבוים חותם שורת רבנים גאונים אשר כיהנו בקהילה זו במשך מאות שנים. כדאי רק להזכיר כמה שמות כגון ר׳ ירוחם־יהודה לייב פרלמן, בעל ״אור הגדול״, הגדול ממינסק, ר׳ אליהו חיים מייזל (אח״כ אב״ד דלודז׳) ור׳ אליהו הלוי פיינשטיין זצ״ל.

הרב ר׳ דוד נולד במחוז קיוב בשנת 1889, באחוזת סבו ר׳ אברהם גולדנברג. ר׳ אברהם הצטיין בחריפותו בתלמוד, בכשרון המעשה ובניהול עסקיו הרבים. היתה לו חולשה בלתי שכיחה אצל יהודים רבים — געגועים לנחלה — לאדמה משלו. וכדי להגשים את חלומו זה, שהיה בניגוד לחוקי הצארים שאסרו על היהודים רכישת אדמה, קנה לו ר׳ אברהם משק גדול על שם אציל פולני שהוקיר וחיבב את רבי אברהם. הערובה שנתן האציל לר׳ אברהם מנכסיו דלא נידי, היתה באופן יחסי מצומצמת ולא היגיעה אפילו ל־15% אחוז מערך האחוזה הכללית. אבל הוא הבטיח להשלים את היתר בנכסים נוספים. כעבור כמה שנים לאחר שר׳ אברהם השתקע באחוזה ונהנה מהגשמת חלומו, נהפך עליו הגלגל. פטירתו הפתאומית של ״הפריץ״ וחזרת שני בניו הבזבזנים מפריז, נישלו את ר׳ אברהם מנכסיו והשאירו לו רק את הערובה הראשונה. מעשה הגזילה גרם

לא רק לאבוד עשרו הרב של ר׳ אברהם אלא גם להרס בריאותו. שנים רבות היו מספרים במשפחה על המאורע הנ״ל כעל סוף השפע והתחלת שקיעתה החמרית של המשפחה.
אך שנות המגורים באחוזה היו שנים של קורת־רוח והרחבת־הדעת. בית הסבא היה לדוד בית אבא ממש; כל בניו ובנותיי של ר׳ אברהם התישבו במקום, רבי אברהם, שהיה טרוד בעסקיו ולא רצה להזניח את לימוד התורה, הזמין לאחוזתו רב בר־אורין ללימוד תורה. הקהילה הקטנה, שהיתה מורכבת מאנשי ביתו של ר׳ אברהם, מפקידיו ומפועליו נודעה בכל הסביבה. כל התושבים העריצו את בעל האחוזה על מידותיו התרומיות. הרבה עזרה לר׳ אברהם אשתו דינה, נכדת ר׳ מאיר מקונסטנטין, בנו הבכור של רבי יעקב עמדין, שהיה מצד אמו, רחל בת ר׳ מרדכי כץ, רבה של ברודי ופוזנא, דור ששי לגאון יהודה ליוואי (המהר״ל מפראג).
האוירה הרוחנית השתלבה בנופי הטבע היפים, והילד הרך דוד׳ל ספג בנפשו משניהם. הוא נמשך כבחבלי קסם לשדות וליערות המלאים סודות, מילא נפשו מרוחם ומריחם וספג בנשימתו רזי עולמם. בספוריו של ר׳ דוד נתמזגו זכרונות ילדות קדומים שהטביעו עליו את חותמם על שמועות וסיפורים ששמע מהורים ומקרובים. בזכרונו, שהיה זכרון מופלא של יחידי סגולה, נשתמרו סיפורי נסים של רביים, מאורעות חשובים מחיי גדולי ישראל בכל התפוצות, ומשלים מלאי חריפות. הכל נקלט באופן מסודר בראשו של התינוק, שתפס הבין ושמר, ידע לספר ולהתאים את המשל לנמשל.
אמו ברכה ז״ל שהיתה מלומדת (היא למדה אצל הרבי יחד עם אחיה ואח״כ המשיכה לימודי תנ״ך משנה ואגדה) ומלאת מרץ, הורישה לבנה את הערצתה לרבי יעקב עמדין, ויחד עם זה — את אהבתה ללימוד התורה. בעלה הרב משה יעקב, שהיה לא רק גדול בתורה אלא מלא וגדוש במדעי היהדות ובפילוסופיה, הצטיין במידותיו המשוכללות. אעפ״י שמטבעו נטה ל״דרך המלך״ בכל שטחי החיים, לא התנגד לשיטתה הקיצונית של אשתו בחינוך הבנים. היו כמה טעמים לדבר; הטעם הראשון היה תוצאה מהתנגשותו עם בעלי ההשכלה. בצעירותו, כשיצא לו שם של עילוי נתקל בבעלי־ההשכלה שהשתדלו ללכוד אותו ברשתם, ואחרי כמה נסיונות נאלצו להודות בכשלונם. נשאר לו. לר׳ משה־יעקב מימים אלה הרושם, כי המשכילים מסכנים את הצעירים לאו דוקא ע״י הלמודים הכלליים גופא, אלא ע״י ההערצה היתרה שהם מייחסים למדע. ע״י הערצת־יתר של שיטות ומתודות בלתי מבוססות הם נוטעים בלב התלמידים ספקות בלתי מבוססים השוללים את תמימות האמונה. את השקפותיו היה ר׳ משה־יעקב מסביר תכופות לכלתו הצעירה, אשתו של ר׳ דוד, שהיתה משוכנעת כי תורה ומדעים הולכים שלובי זרוע ביחד. אבל ר׳ משה־יעקב עצמו היה נזהר תמיד מקיצוניות, שלפי דעתו היא מרחקת מן התודעה התורנית האמיתית. הוא לא היה עובר בשתיקה על הערותיה והתקפותיה של כלתו הבכירה (חוה לבית איגר, נינת רבי עקיבא איגר) שהיתה נוטה לקנאות נגד החילוניים. הטעם השני — שלא להקדיש זמן מיותר ללימודים כלליים נבע פשוט מן החשש של ביטול תורה ובעיקר לגבי צעירים בעלי כשרונות מעולים.
בנו הבכור של ר׳ משה־יעקב הרב ר׳ חיים־אהרן, שהיה גדול בחמש שנים מר׳ דוד, היה גם הוא גדול בתורה ובמידות. למרות הצטינותו בלמוד תורה ובקיאותו בגפ״ת, הודה כבר

בגיל צעיר, שאחיו הקטן ממנו הוא העילוי ולא היה לו שמץ של תחרות או של קנאה לגביו. להפך: כמו אב נאמן התגאה בו והתפאר בו.
באוירה ביתית כזאת גדל הילד דוד עד גיל ארבע עשרה. הרבנים שלימדו אותו תורה, שבחו את זכרונו הנפלא ואת כוח התמדתו הגדולה. תנ״ך למד רק עד גיל שמונה (משמונה והלאה התמסר רק לגפ״ת), אבל עד סוף ימיו ידע ר׳ דוד את התנ״ך ידיעה מובהקת בעל פה עם כל סימניו ודקדוקיו, והיה מסוגל בכל רגע להרכיב מלים חדשות על פי שני המקורות, בתנ״ך ובמשנה. הוא היה שוקל כל ביטוי של הסופרים והמשוררים וחוקרי השפה החדשים ומסביר את מקור הביטוי, נכונותו או חוסר־דיוקו. שיטתו בתנ״ך היתה מיוסדת על הבנה עמוקה של הטקסט, של הבלשנות, ועל השוואות וקשרים לשוניים והגיוניים. תפקידו הוקל בהרבה הודות לידיעותיו הבסיסיות. היסוד של הסבריו היו העיון והמסורת. שיטתו בלימוד היתה גם כן לפי דרכי העיון וההגיון. עד גיל ארבע עשרה המשיך בלימודיו במקום מגורי הוריו בברדיצ׳ב ולאחר מכן החליטו הוריו לשלחו לחכמי הדור שילמד מפיהם. בין אלה שלמד אצלם והתרשמו ממנו היה הגאון ר׳ בנימין זאב קלוגר. העילוי הצעיר התאכסן בביתו בברודי במשך כמה שנים. הרב קלוגר היה הרב הראשון שהעניק לו סמיכה, ובמכתב מיוחד להוריו שבח את כשרונותיו הבלתי שכיחים, את גדולתו בתורה ואת עמקותו. הוא הדגיש במיוחד את חריפותו וידיעותיו בכל שטחי התלמוד, וכן בספרות הראשונים והאחרונים.
לפני גיל עשרים הוכתר ר׳ דוד בסמיכה על ידי כמה גאונים מפורסמים, וביניהם ר׳ אליהו פיינשטיין, ר׳ מאיר שמחה הכהן (בעל ״אור שמח״) מדווינסק, ור׳ איסר זלמן מלצר. בגיל זה יצאו לו מוניטין בתור עילוי מפורסם, כפי שנהוג הציעו לו שידוכים עם בנות רבנים וגאונים מפורסמים. הוריו לא שמו לב לעשירות ולמעמד החברתי, אלא נתנו דעתם לתורה ולייחוס התורני. אמו חיפשה לבנה אישה, שנוסף למעלותיה האחרות תהיה גם יפת־מראה ויפת־תואר. בראותה את זלטקא בת הגאון ר׳ אליהו פיינשטיין מפרוז׳אני התלהבה מיפיה האצילי ואמרה; ״חלומי הנועז ביותר הפך למציאות. מצאתי יותר מאשר קויתי״. מן הצד השני התרשם ר׳ אליהו פיינשטיין מכשרונותיו העילויים של הצעיר וניבא לו עתידות גדולים. החתונה התקיימה שנתיים לפני המלחמה העולמית הראשונה. במשפחה היו מספרים על הרושם שעשו שני הצעירים על הקהל הגדול בשמחת הנישואין, הן ביופים והם בהופעתם האצילית.
הרבה סיפורים מיוחדים התהלכו בין קרובים וידידים על בת הרב הידועה ביפיה. משוררים ואמנים שלא העיזו אפילו לעשות לה מחמאה, הודו שהיתה להם מקור להשראה. כמה מהם חיברו בסתר שירים לכבודה. זלאטקה היתה בחורה צעירה שחוננה ביופי יוצא מן הרגיל. בנוסף לכך היתה אינטליגנטית, מלומדת ואלגנטית עם חוש אמנותי מפותח בשביל התלבושת. כאשר היו מציעים לה שידוכים מעולים היתה אמה הרבנית גוטה מעירה לה, שאולי צריכים לשים לב להבלי העולם הזה, היתה זלאטקה משיבה; כאשר הכסף, והגדולה הנובעת ממנו, חולפים, כלום לא נשאר מהם, רק התורה היא קנין של קימא...
אין למנות את מעשיה הטובים בתור בחורה צעירה ואח״כ בתור רבנית. היא התמסרה בכל

ליבה לבני המשפחה. בגיל צעיר היתה נענית לטפל בחולים, בילדים ולעזור לכל אחד למעלה מכוחה. מסירותה להוריה ולילדיה היתה סמל האהבה השלמה. מעשיה הטובים כרבנית ועסקנית הם סיפור בזכות עצמו. אף פעם לא סרבה לכל בקשה, בעזרה ממשית. היא היתה מודאגת שלא קיבלה בירושה את כשרון אמה לאסוף כספים לצרכי ציבור, כי היתה מטבעה מסוגלת לתת מאשר לקבל.

כאשר היו מטיפים לה מוסר שהיא לפעמים מגזימה במעשיה הטובים לגבי אנשים שאינם ראויים לכך, היתה עונה; אני עושה מה שאני מוצאת לנכון ולראוי לעשות...

יופיה התאים לתכונותיה הפנימיות; חכמתה, נדיבות לבה ואמונתה השלמה. הודות לכשרונותיה הפסיכולוגיים ידעה להכיר ולהעריך בני אדם לפי תכונותיהם האמיתיים, מבלי להתחשב במעמדם החברתי. אהבתה לבריות התחילה אצלה מאהבת תינוקות, והצלחתה בחינוך היתה מיוסדת על יחס של כבוד לקטנים ולגדולים.

למרות כל תכונותיה ההומאניות היתה מלאה עליזות; היתה מומחית באמנות החיקוי, ובעיקר ידעה ליצור סביבה אוירה ביתית ולבבית. בכל מסיבה היו האנשים שואלים מי הגברת המקסימה? רק היא לבדה לא ידעה שיש בה מה שהוא מיוחד המרשים ושובה את לבם של כל רואיה.

הרב הצעיר הצטיין בנוסף להתמדתו בתלמוד גם בשיחות החולין שלו. ספוריו ליבבו את שומעיו. הם נסבו על סיפורי גאוני ישראל, מעשיות חסידיות או סתם בדיחות (על הרשל אוסטרופולער, יאנקעל יאק וכו׳). יודעי ספר היו פונים אליו בשאלות מכל הסוגים, הן בפילוסופיה והן בפילולוגיה (ידע כמה שפות על בורין, דבר בלתי שכיח בין הרבנים) את ידיעותיו רכש בין מנחה למעריב, כי זכר היטב את תורת אמו שלא לבטל זמן על חכמות חיצוניות. הוא למד את הלשון הרוסית רק ב״ניטל״, ז.א. בלילד בין 24 ל־25 בדצמבר, כי אמו היתה מקפידה שלא ללמוד תורה בלילה זה...

במקום לבחור בחיים יותר נוחים בקרבת הוריו, שהיו אנשים אמידים ובעלי נכסים, העדיף הזוג הצעיר להשאר בבית הגאון ר׳ אליהו בכדי להמשיך ללמוד בקרבת חותנו הגאון.

כעבור זמן קצר, כאשר פרצה המלחמה וכל מי שהיתה לו האפשרות עבר לרוסיה הפנימית, סירב הזוג הצעיר לנסע בלי ההורים. רבי אליהו סרב לעזב את קהילתו בשעת סכנה. הם קבלו עליהם חיי עוני ומחסור מבלי להתרעם על כך. ככר בגיל צעיר התחיל ר׳ דוד לעזור לחותנו בתפקידיו הרבים, ובעיקר הרבה לפעול בעניני ציבור בזמן הכיבוש הגרמני. ידיעותיו בשפה הגרמנית אפשרו לו לעזור הרבה לקהילה, הן בתחום הכלכלה והן בענינים חברתיים אחרים. הוא נתמנה על ידי השופט המחוזי בתור נציג הקהילה בבית המשפט הממשלתי.

התקופה הזאת היתה קשה בשביל כל אדם, אבל היתה מלאה נסיונות ופעילות בשביל ר׳ דוד. הוא הוכיח את מבחר תכונותיו במסירות נפש ובהקרבה למען הכלל והפרט. בחייו הפרטיים סבל מאוד מהניתוק מהוריו ומבני משפחתו. בשנות הכיבוש הגרמני לא קיבל עליהם כל ידיעה.

כשנה בערך אחרי המהפכה הקומוניסטית נתקבלה הידיעה מאחיו על מות הוריו באותה שנה. מעשי התעתועים של הקומוניסטים וכל התלאות שעברו עליהם קצרו את חייהם של ההורים, והם מתו בשנות הששים לחייהם. הסבל שנפל בחלקו היה גדול, אבל ר׳ דוד הראה את חוזק לבו ואת גבורתו. הבן הקשור בקשרי אהבה להוריו לא התאונן ולא הוציא אנחה מלבו בנוכחות אנשים זרים. רק בנוכחות אשתו הרבנית וילדיו הקטנים היה לפעמים מביע את שבר לבו. בעיניו המבריקות שכנה תוגה עמוקה. רצוץ ושבור גילה מאמץ נפלא להמשיך פעילותו בעסקי בכלל. את תנחומיו מצא בלמוד תורה ובהגהותיו שהיה רושם על גליונות נפרדים.

הרב האחרון דוד הלוי פייגנבוים

רוב כתביו לא היו עדיין מוכנים לדפוס. שני חלקים מחדושיו בלבד סדר והעתיק, אבל לדאבוננו הגדול אבדו כולם בזמן השואה, יחד עם כתבי היד של חותנו ר׳ אליהו (כפי

שידוע רק חלק אחד מכתביו בשם "הליכות אליהו" נדפס בוילנא בשנת 1931, עם הקדמה של חתנו ר' דוד).

דרכו של ר' דוד בלימוד היתה מבוססת על שילוב שיטות שהקנה לו ממוריו המפורסמים, ומכיון שלמד אצל גאונים שונים היתה שיטתו מגוונת ביותר. הוא התחיל משיטת רבי שלמהלה קלוגר, המשיך עפ"י דרך הלמוד של רבי עקיבא איגר, והתמחה בשיטת חותנו ר' אליהו שהיתה מורכבת ממבחר שיטותיהם של גאוני ליטא. הודות ליחס האבהי של חותנו רכש לו ר' דוד סגולות מיוחדות בכל המובנים. "מי שזכה להסתופף בצלו יכל להבין מה גדולה היתה השפעתה של אישיות גדולה זו".

ר' דוד היה מסביר, שכל התורה כלה אינה מרוכזת במחוז אחד, או במדינה אחת ונטה לסמוך על אישים מבלי לשים לב למוצאם. תכופות היה אומר לבחורי ישיבות מיר וקלצק שהיו מבקרים אצלו, שאין מוצא גיאוגראפי לגאון. כמו שאין מקום קבוע למושבו.

בהיותו ר' דוד עוד צעיר בימים הציעו לו כמה משרות רבנות מכובדות, אבל לאחר שהגאון ר' אליהו התאלמן מאשתו, לא נוח היה לו לעזב את פרוז'אני ונשאר במקום בתור עוזר לרב. הקושי הגדול שעליו צריך היה ר' דוד להתגבר, היה יחסו השלילי לקבלת תשלומים. במשפחתו, משפחת אנשים אמידים, היתה קיימת גישה שלילית לשכירות בכלל ובעיקר לקבלת תשלומים בתור רב. אמו היתה תמיד מזכירה את דברי ר' יעקב עמדין, שברך, אחרי שנטש את הרבנות "שלא עשני אב"ד". גם מטבעו לא נטה ר' דוד לעשות מדברי תורה קרדום לחפור בהם.

משולחן אביו עבר לשולחן מוריו (הכל היה מסודר על ידי הוריו) ומשולחן מוריו לשלחן חותנו. לפני שהתחיל לשמש בתור רב־משנה לא היה לו בכלל נסיון בעול פרנסה. היות ומשכורת הרב בימים ההם לא היתה קבועה והיתה מורכבת מהכנסות שונות, סרב הרב לקבל תשלומים כל שהם והיה מחזיר אותם לנותנים. מאוחר יותר לא ניסו אפילו הבריות להטריח אותו בזה, בחשבם שאין לו צורך בהכנסה... היו אלו שנים שלאחר המלחמה, כאשר מכל הונו שהיה מופקד בבנק רוסי, נשארו שטרות ללא כיסוי כל שהוא. בינתיים חי הזוג הצעיר בחוסר־כול. במיוחד סבלו התינוקות ממחסור. בבית לא דברו על העשירות של העבר ולא על העניות של ההווה. אם התאוננו בכלל, הרי התכוונו על דאבדין ולא משתכחין, על אלה שלא הגיעו ולא זכו בגלל התלאות לאריכות ימים. כל הרכוש דלא ניידי של הורי ר' דוד ברוסיה אבד, ואחיו נאלץ לעקור לחלק אחר של רוסיה מפחד המאסר.

כאשר אנשי השמאל היו משבחים את המשטר הקומוניסטי לא היה ר' דוד נכנס לויכוחים אתם. בדברים קצרים היה מסביר להם, שאי אפשר לקוות לשווי משקל פוליטי בין שני חלקי אירופה, כאשר חוצה ביניהם חומה סינית. וכל הענויים למען הצדק השמאלי יעוררו תגובה ימנית שתעלה עוד באכזריותה על זו של השמאל. עדי־שמיעה הזכירו את דבריו בזמן הנאצים. ר' דוד לא התערב בויכוחים פוליטיים, אבל בדברים חריפים היה נוהג לסכם את תמצית מהלך המאורעות לפי ניתוחיו השקולים.

כאמור הצטיין ר' דוד בסגולותיו בידיעת שפות ובמהירות כשרונו ללמד אותן, חריפותו

בהבנת הדקדוק נסתייעה בהשוואות אנליטיות וסינטטיות. לדוגמא אפשר להביא מאורע שקרה, כאשר ביקר ראש הממשלה הפולני וינצנט ויטוס בפרוז׳אני. ראש המחוז הזמין למסיבה שערך לכבודו את נציגי העדות הדתיות, ובהזמנות כתב, שאין לנאום ברוסית אלא בלשון הפולנית. היות ור׳ דוד לא ידע פולנית, בא אליו אחד העסקנים השמאליים שידע את השפה הפולנית והציע לו למלא את מקומו. תגובת הרב היתה שלילית. הוא בקש ממנו לשלוח לו דקדוק ומילון פולני. הדבר קרה ביום ששי אחר הצהרים והמסיבה נקבעה ליום השבת בבקר. למרות הספקנות הכללית נאם הרב בפולנית, וראש הממשלה התרשם כל כך מהנאום שהביע את רצונו לשוחח עם ר׳ דוד. הכומר, שישב מצדו השני של ראש הממשלה, גלה לו ״סוד״; הרב שלנו יודע בפולנית רק את הדברים שאמר, ואם כבוד־מעלתו רוצה לשוחח אתו יואיל לדבר אתו רוסית..

כעבור זמן קצר, כאשר היה ר׳ דוד מבקר אצל נציגי הממשלה בבריסק או בורשא היה מדבר פולנית בשטף. כשרונו זה הביא תועלת רבה לעניני הכלל.

בזמן המלחמה בין הפולנים והבולשביקים בשנות העשרים, כאשר הרוסים עמדו להתקיף את סביבות פרוז׳אני והמשטר הפולני כבר התכונן לנסיגה, הלך הרב למפקד הצבא בעניני הציבור, האחרון מלא את בקשת הרב ואמר לו, שבוודאי לא יפגשו יותר, כיוון שזהו היום האחרון שהוא שוהה בעיר והוא עומד לצאת לקרב. הרב ברך אותו לחזור בשלום והוסיף ״טורא בטורא לא פגע, אנשא באנשא פגע״. במשך ששה שבועות של שלטון הבולשביקים קרו תקלות רבות. הגיוס לצבא האדום העמיד את בית הרב בסכנה גדולה. צעירים יהודים היו מתחבאים והוריהם היו באים לבית הרב לשאל בעצתו של הרב. כאשר הגיעו הדברים לנציגי הממשלה נעמד בית הרב תחת פקוד מתמיד. סנדלר נוצרי, חבר המועצה העירונית, הודיע לרב על החשד שנפל עליו ויעץ לסגור את דלתות הבית לפני הבאים. הגאון ר׳ אליהו סרב לסגור את דלת ביתו לפני אנשים הנמצאים בצרה. באותו ערב, כאשר המשטרה האדומה עמדה לאסור את הגאון ר׳ אליהו ואת חתנו ר׳ דוד יצאו הבולשביקים מן העיר.

צרות היהודים לא נסתיימו עם חזרתו של השלטון הפולני. בבוקר של היום שבו חזרו הפולנים, דפקו יהודים על דלתות בית הרב וקראו קריאות עזרה. הם סיפרו, כי בנם טייל על יד ביתם בפרברי העיר בזמן כניסת הצבא הפולני, והלשינו עליו, כי הוא הראה לרוסים את הדרך למחנה הפולני. הפולנים תפסו אותו, גזרו עליו דין־מוות, ועומדים להוציאו להורג.

ר׳ דוד לא שם לב לסכנה שנשקפה לו ומהר לצאת מן הבית. בעברו במרכז העיר בין קבוצות של חיילים שמע את גידופיהם של החיילים ״רב יהודי, ז׳יד,״ ״קומוניסט״. חיילים אחדים כיוונו אפילו אליו את הרובים כאשר הגיע אל ביתו של המפקד הצבאי ונכנס ללשכתו, קם המפקד לקראתו ובחיוך של ידידות הושיט לו את ידו ואמר; ״דברי הרב נתקיימו, חזרתי בשלום ואני מברכו לשלום. מה מביא את כבודו הנה בשעה שאינה ראויה לא ליציאה מן הבית ולא לעריכת ביקור?

הרב הסביר לו את העלילה שטפלו לצעיר היהודי וביקש לשחררו. המפקד הסביר לו, כי בשעת מלחמה קשה לערוך בירורים ויש לסמוך על אנשי הפיקוד במקום. הרב עמד על

שלו וטען, כי על השלטון החדש להוכיח עד כמה הוא עולה על השלטון שקדם לו. לבסוף שכנע הרב את המפקד והצעיר היהודי שוחרר.
המפקד הבטיח לרב לשמור על הסדר בעיר ושלח שני חיילים ללוות את הרב לביתו. במקרה זה כמו במקרים אחרים גילה ר׳ דוד מסירות נפש ועוז רוח בהצלת יהודים ובפעילות מתמדת לטובת בני הקהילה.
ר׳ דוד היה פעיל בתחומים רבים ולא סרב להשתתף בשום מפעל כגון הקמת ישיבות, בתי ספר, קרנות ארץ ישראל וכו׳. מבלי להשתייך לשום מפלגה עזר לכולם.
במשך השנים הרבות ששמש עוזר לחותנו, השתתף בכל הפעילויות הצבוריות היהודיות, בעניני תורה ותרבות. ויסד חברות לשמירת הדת, ולהרבצת תורה ברבים.
מעולם לא התרעם על טרדותיו, אפילו כאשר צריך היה להזניח את לימודו ואת חידושי התורה. הוא היה מלמד זכות על הטרחנים ואומר: "עניני הקהל קודמים".
בשנות השלושים היה מקדיש הרבה זמן ללמד תורה לשני בניו העילויים הרב ר׳ אברהם יצחק והרב ר׳ אהרן ברוך זצ"ל, שהצטיינו מגיל צעיר בכשרונותיהם ובמידותיהם. הראשון בין גדולי הדור, שהעניק להם סמיכה (הראשון היה בן תשע עשרה וחצי והשני בן שמונה עשרה) היה הגאון ר׳ ברוך הלוי עפשטיין (מחבר "תורה התמימה" ו"מקור ברוך"). במכתב להורים הביע הרב עפשטיין את התפעלותו ואת תקותו שיהיו לשם ולתפארת בכל תפוצות ישראל.
שניהם למדו גם לימודים חיצוניים, אך לא על חשבון התורה. כוח הריכוז שלהם סייע להם להשתלם ולעמוד בבחינות ולהצטיין בלימודיהם, ולהמשיך וללמוד בסורבונה, בפריז.
לפני כן עשו שניהם את בחינות הבגרות בלודז׳. אברהם יצחק המשיך ללמוד באוניברסיטת ורשה ואחיו אהרן ברוך באוניברסיטת וילנה. כשהחלו הפרעות בסטודנטים היהודים באוניברסיטאות פולין יצאו שניהם לפריז ולמדו כימיה בסורבונה. בחודשי החופש בשנת 1939 חזרו לפרוז׳אני והשלטונות לא נתנו להם לצאת. בתקופת השלטון הסובייטי עסקו בהרבצת תורה ברבים. עם חיסול הגיטו בפרוז׳אני בידי הגרמנים נשלחו לאושוויץ יחד עם הוריהם הרב ר׳ דוד הלוי פייגנבוים — רבה האחרון של קהילת פרוז׳אני ואשתו זלאטה בת הרב ר׳ אליהו הלוי פיינשטיין.

* * *
*

תוספת העורך:
מבני הרב ר׳ דוד פיינגנבוים נשארו בחיים בנו שמואל־מרדכי (נשוי ואב לשני בנים) שהוא מהנדס כימאי ועובד במשרד ההגנה בפאריז, ובתו היחידה דר. חנה קרקובסקי המכהנת כפרופסור בישיבה־אוניברסיטי בניו־יורק. היא מלמדת ספרות צרפתית ומרצה בפרשנות המקרא. דר. חנה קרקובסקי ושני בניה מתגוררים בניו־יורק. בעלה היה בן דודה, בנו של הרב מנחם קרקובסקי, מגיד דמתא בוילנה, שהיה חתנו של הרב אליהו פיינשטיין.

דר. חנה קרקובסקי פרסמה ספרי בקורות ומאמרים בחקר הספרות הצרפתית במאה התשע עשרה והמאה העשרים. ביניהם ספר מקורי על אמיל זולא שלווה בהקדמה מאת הנרי מיטטעראנד. עבור עבודותיה בתחום האקדמי והספרותי קיבלה תוארי כבוד מהממשלה הצרפתית בשנת 1964 ובשנת 1980.
דר. קרקובסקי פירסמה גם ספר על גיטו ורשה בצרפתית על יסוד חומר שהומצא לה על ידי פרופ׳ ברל מארק. הספר המופיע במהדורה שניה ותורגם גם לספרדית. שם הספר בצרפתית:
COMME DES CHIENS ABANDONNES (L'AGONIE DU GHETTO DE VARSOVIE)

יוסף פרידלנדר

מאור פניו של הרב האחרון

(צרור זכרונות)

לא רק הדרת פנים מרשימה ומעוררת כבוד היתה להרב ר׳ דוד פייגנבוים, ולא רק הכרת־פניו העידה על הלב היהודי החם שקינן בתוכו, אלא — נוסף לכל אלה היה לו מאיר — פנים מלבב מושך, ואולי מותר לראות בו אחד מששים של הפסוק ממוסף ה״יוצרות״ של שבת פרשת שקלים: אור פניך עלינו אדון נסה...
היה זה אור פנימי, שפרץ מן הלב ויצא החוצה ושבה את לבם של רואיו, זקנים צעירים וילדים, וקסם לכל אחד מאתנו. היתה באישיותו של הרב חביבות ונלבבות אמיתית ומקורית, שעמדה בסערות העתים ובמצוקת הדורות. בלי הפרזה יש לומר על הרב פייגנבוים, בנוסח של ״פרקי אבות״, כי הדרך הטובה שידבוק בה האדם היא הלב הטוב כדברי ר׳ אליעזר בן־ערך, שבכלל קביעתו על הלב הטוב כלולות ככר המידות הטובות האחרות: עין טובה, חבר טוב, שכן טוב והרואה את הנולד (פרקי אבות, ב׳ י״ג). הלב הטוב היה מקורה של אהבת ישראל של הרב פייגנבוים. ואף שגדל באוקריינה בסביבות של חסידים לא היה — עד כמה שידוע לי — חסיד, אך סיגל לעצמו את אהבת ישראל המירבית, שבמשמעותה החסידית, תבעה אהבה לא רק לכלל ישראל אלא לכל יהודי ויהודי, ויהיה מה שיהיה, לרבות פושעי ישראל. הרב ר׳ דוד חיבב כל אדם והיה מוכן ומזומן לסייע לו בכל יום ובכל שעה. ביתו היה פתוח תמיד וכל מי שדפק בדלתו נענה.
אין לשכוח שהרב לא ידע צורת מטבע בפועל ממש, והיה דוחה כל תשלום שהוצע לו עבור שירותיו. חזיון זה בלבד הפלה את הרב פייגנבוים מחבריו הרבנים האחרים. אולי גרם לכך גידולו בבית סבא עשיר ורב־אמצעים, שעמד לו נוכח התמורות הרבות שהביא לו גורלו ואשר הביאו את העניות והדחקות לתוך ביתו ממש בימי מלחמת העולם הראשונה. המחסור לא שינה את הליכותיו, והרב היה לא רק שונא בצע אלא שונא כסף ממש, כפי שמעידים עליו כל בני עירנו.
מגעי עם הרב החלו בימי ילדותי, גרתי לא הרחק מביתו ובדרכי אל החדר של

״הקאסאוועד רבי״ ומאוחר יותר אל בית הספר ״יבנה״ היה לפעמים עוצר אותי ומבקשני לגשת לאליהו בירענבוים או ליאסל פאמעראניעץ ולבקשם לבא לרב. את בקשתו היה מלווה באלפי סליחות על הטירחה שהוא מטריח אותי. אני ראיתי בשליחות כבוד גדול והייתי מספר על כך, בגאווה מרובה, לחברי.

בשנות לימודי בבית הספר הייתי מצטיין בכתיבת חיבורים. ולאחר שהמורים מנביץ או אוקיון היו משבחים את חיבורי בפני הורי, הָיָה אָבִי הולך לרב ומראה לו את חיבוריו של בנו. הרב היה קורא לי משבח את כתיבתי ומעודד אותי להמשיך בה, ואני הייתי מלא בושה וכלימה ומסמיק כולי וטוען, שאינני אשם בכך שאבא שלי מטריד את הרב. והרב היה מלטף אותי ומרגיעני בדבריו הרכים והטובים...

כאשר נפתחה האוניברסיטה העברית באפריל 1925 נתקיימה בבית הכנסת ״בית־יעקב״ אסיפת־עם גדולה. הרב נאם, ואני שטרם הייתי לבר־מצווה, קראתי שיר, שחיברתי לכבוד המאורע. השיר פורסם בגליון החד־פעמי ״שבלים״ שהוציא בית־הספר ״יבנה״, שמו היה ״שם על הצופים״ ומכל שורותיו זכור לי הפזמון החוזר: ״שם על הר הצופים זמרו לאלוהינו, /כי שבה העטרה לירושלים עיר קדשנו״. אני זוכר שעמדתי על שרפרף וקראתי את השיר, אך לפני כן נפלה עלי אימת הציבור וכמעט שברחתי הביתה. הרב שעמד על ידי חיזק את רוחי, עודד אותי, שם ידו בידי כדי לתת לי הרגשת בטחון. ואכן, הודות לעידודו לא נכשלתי, ואני זוכר לו את יחסו החם, בהופעתי הציבורית הראשונה, לטובה ולברכה.

בשנים המאוחרות כאשר הייתי פעיל בתנועה הציונית, ובמיוחד ״גורדוניה״, הייתי בא אליו לפעמים בענינים הציוניים, תמיד מצאתי אצלו אוזן קשבת ונכונות לעזור. זכור לי, שבאסיפת־עם אחת או שתים שנתקיימו בחצר הגימנסיה העברית הייתי נואם לאחר הרב. הייתי עומד על ידו גלוי־ראש ולבוש חולצה גורדוניסטית אפורה, והרב לא העיר לי אף פעם. עם סיום דברי היה משבח את נאומי ומתעלם מ״חטאי״ בלבוש ובגלוי־ראש.

בפעם האחרונה ראיתי את הרב בוילנה בשנות השלושים. עם גמר לימודי בגימנסיה העברית יצאתי לוילנה. החילותי לעסוק בעתונאות ביידיש ובפעילות ציבורית בתוקף פעילותי הייתי מבקר את ר׳ חיים־עוזר גראדזענסקי פעם אחת כשבאתי אליו פגשתי בביתו את הרב ר׳ דוד פייגנבוים. נדמה לי שעסק אז בהדפסת ספרו של חותנו הרב ר׳ אליהו פיינשטיין ״הליכות אליהו״. הוא שאל אותי על מעשי ואני סיפרתי לו. לאחר שסיימתי אמר לר׳ חיים־עוזר שהוא מכירני מילדותי והוא ממליץ עלי לפניו בכל לבו. על כך ענה ר׳ חיים עוזר, כי ההמלצה באה מאוחר מדי...

עם גירושם של יהודי פרוז׳אני לאושוויץ גורש גם הרב ר׳ דוד פייגנבוים, אשתו ושני בניו ושם מצא את מותו — מות קדושים. הוא היה הרב האחרון לשרשרת רבנים, גדולים וידועים בתפוצות ישראל, שכיהנו בעירנו, שירתו את בני קהילתם והוציאו את שמה לתהילה ולברכה. השפעתם היתה גדולה ומנעה מחלוקות, כפי שהדברים קרו בקהילות רבות.. אך אישיותו של הרב ר׳ דוד פייגנבוים היתה מיוחדת במינה במדותיה התרומיות וקובעת ברכה לעצמה בשורת הרבנים, שישבו על כס הרבנות בפרוז׳אני. גורלה של קהילתנו שפר עליה, כאשר לפני שקיעתה הגמורה זכתה לאישיות רבנית מעולה, שבנוסף

לגדולתה בתורה, היתה גדולה באהבת ישראל ובמעשים טובים. והרי זה צירוף נדיר ביותר של תורה ומידות באיש אחד בדורנו ובדורות הקודמים.

רבנים שנולדו בפרוז׳אני ושימשו בקהילות אחרות

יחזקאל גולדברג

הרב אליעזר ניצברג

מתוך ״קובל, ספר עדות וזכרון לקהילתנו שעלה עליה הכורת, הוצאת ארגון יוצאי קובל בישראל, תל־אביב, שנת תשי״ז — 1957״.

הרב ניצברג ז״ל היה רב־דמתא בקובל. הוא היה למדן גדול, בקי בתלמוד ונושאי כליו. איש שמעולם לא פסק גירסא מפומיה, ובעמדו ליד העמוד — או שעיין בספר, או שעסק במעשה־יצירה, דהיינו, חידושי־תורה שלו. מדי ערב בערב היה בא להתפלל בבית־הכנסת. ואם כי בית הכנסת היה מואר כהלכה — בכל זאת השתמש בנר לתלמודו.

הרב ניצברג ז״ל הוא מחברם של הספרים ״יד אליעזר״, שהופיע בוורשה, שנת תרצ״א, הכולל חידושים וביאורים על ״שולחן־ערוך״, ו״דברי אליעזר״, שהופיע בווילנא בשנת תרע״א (1911) — חידושים וביאורים על ״שולחן־ערוך״, אבן־העזר. כמו־כן חבר ספר רב הכמות ורב האיכות בשם ״דמשק אליעזר״.

בהקדמתו ל״יד אליעזר״ כותב הרב הגאון: ״חסדי ה׳ אזכיר, תהלות ה׳ ועל כל טוב אשר גמלנו וברוב חסדיו הפליא עמדי וזיכני לישב באהלה של תורה מעודי ועד היום הזה ולחדש חידושי־תורה הראויים לאמרם. ואמרו חז״ל: אין לו הקב״ה בעולמו אלא ד׳ אמות של הלכה. לכן הנני נותן הודאה על חלקי לשעבר, אשר שם אותי מיושבי בית־המדרש ומבקש על להבא שבתי בבית ה׳ כל ימי חיי. ועיין במהרש״א על מאמר חז״ל; ״אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו״. כל מי שכותב ספרים בידו. ולכן נקראו תלמידי־חכמים סופרים, ואני מעלה כעת על מזבח־הדפוס ״יד אליעזר״, חלק שני מהלכות מאכלי עכו״ם עד גמירא וקונטרס השמות על הלכות גטיז. ואקוה כי כל המעיין בספרי ויהגה בעיניים טהורות ימצא ויראה בו כמה דברים טובים ותהיה לו תועלת גדולה מספרי בכמה ענינים ובפרט לבעלי־הוראות.

ועתה אודה ה׳ בכל לבב, אשר הגדיל עמדי והחייני וקיימני לזמן הזה, ואני תפילה לאל חי, יהי רצון שיתקבלו דברי בעיני חכמי־הדור והנני נותן הודאה לעבר ומתפלל על להבא; אנא ה׳, כאשר עזרתני עד כה ברחמיך הרבים, כן בל תעזבני לעד תחזקני ותאמצני בחסדיך העצומים להבין ולהשכיל וללמוד וללמד ולזכות בכתר תורתנו הקדושה בשלימות כדכתיב, כי היא חייך ואורך ימיך הם חיי עולם, והשם יתברך יאריך ימי ויתן לי הרוחה ויזכני להדפיס עוד החידושים שחדשתי ומה שאחדש עוד אם ירצה השם ויתן לי מהלכים בין עמודי התורה ולא אכשל חס־ושלום בדבר הלכה ואזכה לישב בארבע אמות של הלכה, הליכות עולם, ונזכה כלנו לאור חיי הנצחי ולעבדו ביראה ובזהרה

כדכתיב יראת ה׳ טהורה עומדת לעד. וכן נזכה לשמוח בתורתנו הקדושה ובמצוותיה לעולם ועד וצדקתנו תעמוד לעד ודבר ה׳ לא ימוש מפינו ומפי זרענו ומפי זרע זרעינו, אמן כן יהי רצון״.

הרב ניצברג ז״ל הלך לעולמו בשנת 1935. ב״מומנט״ מיום 30 בינואר 1935 הופיע הנקרולוג הבא; ״לאחר מכאובים קשים נפטר הרב דמתא, ר׳ אליעזר ניצברג ז״ל שהיה ידוע בעולם התורה בחניכותו ״דמשק אליעזר״. הוא נולד בפרוז׳אני בשנת 1849. בהיותו בן 35 חבר את ספרו הראשון ״דמשק אליעזר״, פרוש על ה״חושן משפט״. הספר הזה נתקבל בהערצה בקרב חכמי ישראל. אחר כך הופיעו ספריו ״דברי אליעזר״ ו״תורת אליעזר״.

ספרים אלה העלוהו לדרגת בר סמכא גדול בשטח ההוראה, בשנת 1911 בא לקובל לכהן כרב העיר, וזכה ליחס של הוקרה מצד כל תושביה.

הנפטר היה בן 86, בהלויתו סוגרו כל בתי־המסחר היהודים והשתתפו בה כל יהודי העיר לרבות רבנים מהסביבה״.

הרב אברהם זאב שאען (ארצות הברית)

הרב יהודה לייב פארער

הרב פארער נולד בפרוז׳אני בכ״ב מרחשון תרל״ט (1889). הוריו אברהם ואיידל היו יראי שמים, וחינכו את בנם בדרכי התורה והמסורה. בצעירותו נשלח יהודה לייב לישיבות וולוז׳ין וטעלז. שם התפרסם כעילוי מפרוז׳אני וזכה להכרתם של גאוני הדור ר׳ חיים סאלאווייטשיק, ר׳ זלמן סנדר ור׳ שמעון שקאפ. בן כ״ד התחתן עם בתו של הרב דוד בן־ציון גפן. ששימש ברבנות בעיירה וואבאלניק בליטא.

הרב פארער קיבל את כסא הרבנות של חותנו זמן קצר לפני מלחמת העולם הראשונה. בימי המלחמה נדד ברוסיה ונתמנה לרב בעיר פענזע. בראשית 1924 הגיע לאמריקה ושימש ברבנות בעיר האליאק, מאסס. ברוב פקחותו ולמדנותו זכה להוקרה רבה, אצל האוכלוסיה היהודית.

הרב פארער היה מגיד ״שיעורים״ בישיבות ידועות וביניהן בישיבת ר׳ יצחק אלחנן ובישיבת ר׳ חיים ברלין בניו יורק. הוא נודע כאחד ה״מסמיכים״ — נותן היתר הוראה לראויים לכך. בשנת 1940 נבחר לסגן נשיא של אגודת הרבנים בארצות הברית ובקנדה. בנוסף לעסוקיו התורניים עסק הרב פארער בפעילות ציונית ונרשם בספר הזהב של הקרן הקיימת לישראל.

הרב פארער נפטר בי״ג אלול תש״ח (17 בספטמבר 1948). בהלויתו השתתפו רבים ובין המספידים היה הרב יוסף דוב סאלאוויטשיק מבוסטון ורבנים אחרים. בשנת 1952 הוציא חתנו הרב ר׳ יהודה טראפער חיבור לזכרו של הרב פארער ״טהרת ישראל״. [11]

הרב יוסף דב הלוי סולוביצ׳יק

יוֹסֵף דֹּב הַלֵּוִי. (נו׳ 1903, פרוזנא [פולניה]), מגדולי ההלכה וההגות היהודית בזמננו, ממנהיגי היהדות האורתודוכסית באה״ב. נכדו של ר׳ חיים. עד גיל 22 למד תורה אצל אביו, ר׳ משה, אשר השפיע עליו ביותר. ב־1925 יצא לאוניברסיטת ברלין, ובה למד פילוסופיה, לוגיקה ומתמטיקה. ב־1932 הוכתר בתואר דוקטור על עבודתו במשנתו של הרמן כהן (ע״ע), ואותה שנה יצא לאה״ב, ושם נתקבל כרבה של בוסטון, עיר־מגוריו עד היום. אחרי פטירת אביו ב־1941, מילא את מקומו כראש ישיבת ר׳ יצחק אלחנן, ובתפקיד זה חינך חלק ניכר מהרבנים האורתודוכסיים המשמשים כיום באה״ב. השפעתו על הציבור האורתודוכסי התבצרה ב־1952, משהתחיל לכהן כיו״ר ועדת ההלכה של ״הסתדרות הרבנים באמריקה״, הקשורה עם ״ארגון הקהילות האורתודוכסיות באה״ב״. פעילותו בתנועת המזרחי (ע״ע) — שהוא נשיא־כבוד שלה — ובדרשות, הרצאות ושיעורים הרחיבו את השפעתו, ומ־1950 הוא האישיות הרוחנית הדומיננטית בקרב האורתודוכסיה המודרנית באה״ב, הדוגלת במעורבות בהווי המודרני ובנכונות להתמודד עם הבעיות הכרוכות בכך. אישיותו ורקעה מאפשרים לו קשר והשפעה גם על חוגי רבנים וישיבות מימין, ועל זרמים בלתי־מסורתיים משמאל.

דרך־לימודו מבוססת בעיקרה על שיטת זקנו, ר׳ חיים, עם שהרחיב, ליטש, וניסח אותה במונחים יותר חדישים והפיץ אותה בציבור רחב יותר. ברם, במישור של שילוב ההלכה וההגות (״מחשבת ההלכה״), פרץ ס׳ דרך חדשה ומקוריות. ההנחות היסודיות אצלו הן שמכלול ההלכות מושרש ביסודות רוחניים ומוסריים, וכי ניתן לעצב את השקפת־עולמה של היהדות אך ורק על יסודות ההלכה, ובשלמותה — כפרי התמודדות בסיסית עם כל תחומיה. המאמץ להבהרת ״הפילוסופיה של ההלכה״ מוצא אצלו ביטויים שונים: התרכזות בעניינים בעלי משקל פילוסופי טבעי, כהלכות תפילה ומועדים, שילוב של שיעורים־דרשות, שבהם עולים הנושא ההלכתי והדיון המחשבתי בקנה אחד והרצאות ומאמרים בנושאים פילוסופיים לאור ההלכה. הנושאים המהווים תכנים עיקריים בתורתו הם רבים ומגוונים, מהם מופשטים מאוד (חירות, קדושה, עבודה שבלב וכד׳), אך אחד הקווים המאַפיינים בייחוד את דרך דיונו הוא דווקא התייחסותו למציאות, והזדקקותו הרבה לפרטיה. קו מאפיין נוסף הוא שימושו — כעזר דיאלקטי — בקטגוֹריות־חשיבה שונות: הלמדנות הבּריסקאית, החסידות והקבלה — שמהן הרבה לשאוב — חכמת אומות־העולם (קירקגוֹר, ק. בַּרת, ר. אוֹטוֹ, א. בּרוּנר [ע׳ ערכיהם]), שגם ממנה הושפע, ועוד. גישה דיאלקטית משתקפת גם ביחסו למדינת־ישראל. את תהליך שיבת־ציון וקום המדינה הוא רואה כהתפתחות היסטורית בעלת חשיבות מירבית; אולם הוא מבליט נימה אוניוורסלית, שלפיה הגורמים המעצבים היסודיים בחיי היחיד והקהילה כיום הם למעלה מן המקום: ניתן להשיג שיאים רוחניים בגולה כבא״י, ויש להתנגד בתוקף לזיהוי ה״מיתולוגי״ של כנסת ישראל עם א״י ולזלזול בהווי התפוצות בעבר ובהווה. יישוב א״י חשוב כמצווה בין מצוות וכתמריץ לתחיה דתית־לאומית — אך, בעיקר, כמכשיר ואמצעי. המקום גורם — אבל שכינה שורה בכל מקום. יש לברך בפה מלא על קום המדינה, אך

מתוך ידיעה שאינה אלא צעד בדרך להתגשמות החזון הנבואי והמשיחי, אשר עדיין הוא רחוק.

תורתו רובה בע"פ, וכמסורת משפחתו — טרם הביא ספר בדפוס, אך בכ"ע הופיעו עשרות מאמריו, בענייני הלכה ובענייני מחשבה. נתפרסמו בעיקר שתי המסות הארוכות, "איש ההלכה" (תלפיות, א', תש"ד), ו"איש האמונה הבודד" (תרגום מאמרו ב־Tradition, VII ,.1965 — בספר "איש האמונה", תשל"א).

(מתוך האנציקלופדיה העברית, כללית יהודית וארצישראלית, כרך עשרים וחמשה, חברה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ, ירושלים — תל אביב, תשל"ד ע"ע 502 — 503).

ד. בין שתי מלחמות העולם

ג. אורינסקי

מלחמת העולם הראשונה והכיבוש הגרמני

גיוס המילואים של הצבא הרוסי בראשית אוגוסט 1914 הביא לגיוסם של כמה מאות חיילים בעיר. רובם של אנשי המילואים היהודים גוייסו לחיל ההובלה (אבאז) והיתר — לחילות האחרים. הפעילות המלחמתית התרחשה במקומות מרוחקים ולא הפריעו למהלך התקין של החיים[1]. רק בסוף ספטמבר כאשר הגרמנים התקרבו לורשה, נמלטו פרוז׳אנאים רבים, שהתגוררו בורשה, לעירנו, שהיתה מרוחקת מן החזית ונדמה היה, כי הקרבות לא יגיעו אלינו.

במשך החורף 1914 — 1915 היה המצב הכלכלי של האוכלוסיה היהודית שפיר. חייטים וסנדלרים בפרוז׳אני קיבלו הזמנות רבות מן הצבא והרוויחו יפה. היות ובבריסק, שהיתה עיר־מבצר נמצאה תחנת הרכבת בפיקוחו של הצבא, ובדומה לכך יתר תחנות הרכבת בפולין הקונגרסאית, היו מביאים סחורה לפרוז׳אני, באמצעות תחנת הרכבת בלינעווע, ומשם היו מעמיסים על עגלות ומביאים העירה. על ידי כך היתה התעוררות גדולה במסחר, וחלק מן האוכלוסיה היהודית — סוחרים, חנונים ובעלי־מלאכה הרוויחו את פרנסתם. מצד שני נשארו ללא אמצעים משפחותיהם של המגוייסים, והמשפחות שהיו מקבלות תמיכה מקרוביהם באמריקה (״אמעריקאנער״). באוקטובר נפתחה, לכן, חנות (ב״שטיבל״ של בית המדרש ״הכנסת אורחים״), שמכרו בה לחם וכל מיני גריסים (גרויפן) במחירים זולים יותר ממחירי השוק. את ההפרש כיסו בתרומות שנאספו לשם כך.

ביוזמת השלטונות (נאטשאלסטווא) הוקם ועד לגיוס כספים לצרכי המלחמה. על היהודים הטילו מכסות גדולות, אך לא היה בכך כדי להחליש את המגמות האנטישמיות החריפות מצדם של השלטונות המקומיים לגבי האוכלוסיה היהודית. בראש הפעילות האנטישמית עמד המארשאלעק של האצילים (פרעדוואריטעל דוואריאנסטווא) פאלעאלאג [2]. נשתמר מסמך אופיני, מכתב מיום 17 פברואר 1915 מאת אותו פאלעאלאג אל הרב מטה״מ גאלדבערג:

״משה בערקאוויטש הנכבד, יחסם של רוב היהודים לגיוס לצבא ידוע לכל. מספר היהודים, שהתחמקו ממילוי החובה הזו בפלך גרודנא בלבד מעיד על כך בבירור. בימי מלחמה אין היהודים מתנהגים יותר טוב. בגיוס (פריזיוו) האחרון נקטו בני משפחה אמידה בעיר אמצעים כדי לשחרר מן הגיוס, פקיד שלהם, שהוא בריא אולם למזלנו נמצאו בהרכב הועדה הצבאית בפרוז׳אני אנשים, שהכשילו את המזימה הזו.

אם נוכח תופעות כאלה, ממלאים כמה עשרות יהודים את חובתם, הרי מאשרים המקרים האלה היוצאים מן הכלל, את הכלל.

כיצד מקיימים היהודים את התקנות המגינות על האוכלוסיה בפני ספסרות, שאין לה מקום בימי מלחמה, לגבי מצרכים חיוניים ביותר, יתברר לך מן המעשה הבא. ביום 9 בפברואר נרכשו בפרוז׳אני מצרכים, החיוניים לנוצרים בתקופת ״הצום הגדול״ (וועליקי פאסט), והתברר, כי היהודים מכרו תפוחי אדמה במאה אחוזים יותר מן המחיר הקבוע (הטאקסע), דגים מלוחים — יותר מ־25, גזר — יותר מ־100 אחוזים, קטניות — 150 אחוז [3]. עד כמה גדולה חוצפתם של יהודי פרוז׳אני ניתן לראות מכך, שרובם של המצרכים הנקובים נרכשו בחנות, הנמצאת באותו בנין שנמצאת בו מפקדת המשטרה[4].

כל ההזמנות הצבאיות הגדולות, מגפים, בגדים ולבנים לצבא נמסרו כמעט כולן ליהודים. דבר זה מבטיח להם רווחים, אשר האכרים הרוסיים, הנושאים על כתפם את חובתם הגדולה של הגנת המולדת, את סיפוקם של הצרכים הצבאיים ואת כל כובד העול היהודי — אינם מעיזים אפילו לחלום עליהם.

בדרך זו היהודים — והם בלבד, אם לא לקחת בחשבון את מגיניהם, — מתעשרים מן המלחמה, ואינם מביאים קרבנות בדומה לאזרחים הרוסים הנאמנים.

במכתבו של הגובערנאטאר בגרודנה, שנשלח אלי, נאמר, כי ״בפעילותם של מוסדות הצדקה תלויות התוצאות הצבאיות״. ידוע לך, כי אין יהודי פרוז׳אני ממלאים, בזמן האחרון, אחר ההתחייבות שקבלו על עצמם, להכניס לקרן לצרכי המלחמה סך של 500 רובל לחודש.

תקופה קשה עוברת על רוסיה, הדי היריות מגיעים אליכם[5]. כאדם משכיל אתה מבין בעצמך, כיצד חייבים היהודים להתנהג לטובת האינטרסים שלהם עצמם. אי לכן, אני מבקש אותך להודיעני, עוד היום בכתב, באיזה מצב נמצא אוסף הנדבות האמור לעיל, וכמו כן אבקש לפרט את הסיבות המונעות את ביצוע הדבר.

אנא קבל את רגשי דרך ארץ שלי ב. פאלעאלאג״

אותו פאלעאלאג הוציא מתוך איומים 8000 רובל מכספי הקהל, שהיו מיועדים לבנין בית חולים.

במרס 1915 נתקבלה ידיעה, כי מן העיירה יעדוואבנע, באיזור לאמזשע, גורשו, על ידי השלטונות הרוסיים, כמה עשרות משפחות יהודיות, העומדות להגיע לפרוז׳אני. מיד הוקם ועד[6] לדאוג למגורשים. הפליטים מיעדוואבנע הוכנסו לדירות לשם כך. כל משפחה קיבלה מדי שבוע סכום כסף להוצאותיה ובעלי המקצוע סודרו בעבודה. מאוחר יותר, בראשית הקיץ, נוספו עוד כעשר משפחות, שגורשו מן העיירה מאווי דוואר, באיזור לאמזשע. ילדי הפליטים אורגנו בקבוצות ולימדו אותם יידיש, עברית, רוסית וכל יתר המקצועות ביידיש.

בקיץ 1915, כאשר החלה הנסיגה של הצבא הרוסי מגאליציה ומפולין הקונגרסאית, נתמשכו שיירות גדולות של פליטים, בעיקר ממחוז לובלין, ומצב הרוח של האוכלוסיה לא היה שקט. עם זאת לא ציפו, כי הצבא הגרמני והאוסטרי יכבוש בזמן הקרוב ביותר את האיזור שלנו. קיוו, כי על יד בריסק, שהיתה עיר מבוצרת ממדרגה ראשונה, ייעצרו הגרמנים לזמן ממושך. גירוש האוכלוסיה מבריסק הביא לפרוז׳אני מחנה גדול של פליטים. מאות משפחות יהודיות נשארו בעיר, זמנית, כפי שקיוו — עד שצבא מדינות

המרכז יחדור לרוסיה ויאפשר את החזרתם לעירם.

הידיעות על מעשי הזוועות, שנעשו בידי הצבא הרוסי הנסוג, באוכלוסיה היהודית עוררו בהלה. הרוב הגדול של האוכלוסיה העירונית והכפרית התכונן לעזוב את העיר, יחד עם הצבא הרוסי הנסוג, מפחד הגרמנים, ובין האכרים רווחו סיפורי אימים על יחסם של הגרמנים לאוכלוסיה האזרחית. בשעת נסיגתם, בתחומי הגוברניה הגרודנאית, הפסיקו שלטונות הצבא לגרש בכוח את האוכלוסיה האזרחית. במקרים רבים יעצו הגדודים הנסוגים לאוכלוסיה להישאר במקום. שרפות הערים והכפרים והשמדת הרכוש בידי הצבא הרוסי לא נעשו יותר באותה חריצות, כפי שנעשו באיזורים אחרים.

האוכלוסיה היהודית — פרט לכמה משפחות עשירות — לא חשבה לנטוש את מקום מגוריה. מספר הגדודים הרוסיים הנסוגים הלך וגדל וביניהם הופיעו קוזאקים. נוסד ועד שעסק באיסוף כספים, כדי לחלק טבק, גפרורים, סוכר ודברי־מאפה לחיילים שעברו את פרוז׳אני. כל פלוגה היתה מסתדרת בשורה ונציג הועד היה מחלק לכל חייל את חלקו. תשומת הלב הגדולה ביותר הוקדשה לקוזאקים. שום מעשי־שוד והצתות לא נעשו בידי החיילים הנסוגים. הוצאה פקודה לצבא שלא לגרש את האוכלוסיה המקומית ולא להצית ישובים. נראה שה״כיבוד״ שהחיילים והקוזאקים היו מקבלים, עשה גם הוא את שלו, ופרוז׳אני היתה בין הערים המעטות שלא סבלו מידיהם של החיילות הרוסיים הנסוגים. במיוחד התיחסו יפה הקוזאקים (הדוניים, הקובאנים והאוראלים), אשר בימים, שקדמו לכניסת הצבא הגרמני והאוסטרי לעיר, מנעו מחבריהם הבודדים מעשי שוד וביזה[7]. בדרך כלל היה מצב רוחם של החיילים, שעברו את פרוז׳אני, ירוד מאד, לאחר שמבצר בריסק, שתלו בו תקוות רבות, נכנע לגרמנים. בראשית אוגוסט, כאשר החלה העזיבה של מוסדות ממלכתיים, הגיע לפרוז׳אני הגענעראל — גובערנאטאר מגרודנה — שעבעקא — ומינה ועדה של ארבעה תושבים (שני יהודים ושני לא־יהודים), שייצגו את האוכלוסיה לפני שלטונות הצבא, אלא שלועד הזה לא נודעה חשיבות כל שהיא. כמה ימים לפני שהגיעו החיילות של מדינות המרכז הגיעה לעיר חטיבה של קוזאקים. מפקדם רמז, באמצעות נציג של ה״זעמסקיסאיוז״ שליווה את החטיבה, כי יש לו פקודה להצית את העיר, אלא שתמורת שוחד מתאים הוא מוכן למנוע את רוע הגזירה. לכתחילה חשבו שהכוונה היא לסחוט כסף מן האוכלוסיה היהודית. אך לאחר שראו, שאותו מפקד וכמה קוזאקים שנלוו אליו יצאו לרחוב כוואטקע ושפכו נפט על בתים אחדים, פנה אליו נציג הועד והביא לו 500 רובל. מפקד החטיבה, הפולקאווניק של הקוזאקים, ביטל את פקודתו ובו ביום יצא בראש החטיבה מן העיר.

שלושה ימים לפני שנכנסו לעיר החיילות הגרמנים והאוסטרים יצאו מפרוז׳אני כל המוסדות הממלכתיים ובתוכם השלטונות האדמיניסטראטיביים והמשטרה. נשאר רק מפקד צבאי להסדיר את עניני החיילות הרוסיים העוברים את העיר. הוקמה מיליציה עירונית לשמירת הסדר בעיר. לחברי המיליציה לא היה נשק ועל שרוולם היה סרט לבן, ועליו ראשי תבות רוסיות של המיליציה האזרחית הפרוז׳נאית.[8] בראש המיליציה עמד ועד בהרכב של ארבעה אנשים[8] אשר ניהלו את עניני המיליציה. הועד ישב בבנין העיריה [כל המנגנון עם ראש העיר (גאראדסקאי סטאראסטא) יצא את העיר ולקח אתו את

הארכיון ואת הקופה] במשך שלשה ימים ושלשה לילות. חיילים היו מסתובבים בעיר, ושודדים סוסים ופרות. חברי המיליציה היו מניסים חיילים בודדים.
אך כשהיו נתקלים בקבוצות חיילים גדולות יותר היו חברי הועד פונים למפקדים צבאיים שהיו עוברים בעיר והללו היו מגרשים את החיילים השודדים.
אותם ימים היו קשים ביותר. האופק מכל ארבע רוחות העיר היה אדום משריפות הכפרים הסמוכים. נשמעו כל הזמן יריות תותחים. מכל העברים היתה העיר מוקפת בעגלות רבות של פליטים. התושבים המקומיים נחבאו בתוך הבתים, מוכנים כל רגע לצאת לדרך ולברוח. ברחובות התהלכו אנשי המיליציה, שהיו מטפלים בחיילים המנסים לשדוד. לפעמים קרובות היתה סכנה, כי צעד אחד לא זהיר עלול להביא לשפיכות דמים, ואולי אפילו לפוגרום. אף על פי כן עברו הימים האלה ללא קרבנות ואף בית אחד לא נשרף. שיא המתיחות היה בלילה האחרון, כאשר חיילים רוסיים שרפו את הגשרים ברחוב הנגידים (פאצעוויטשא) וברחוב סעלץ (דאמבראווסקי). ועד המיליציה שידע מראש על שריפת הגשרים עבר ממקום מושבו בבנין העיריה (שמעבר לגשר) למלונו של בירנבוים. מכבי האש היו ערוכים, עם מכשירי הכיבוי, למנוע את שריפת הבתים הסמוכים לגשרים. אך לא נתקיימו קרבות בתחום העיר. יום אחד לפני כניסת הגרמנים הפציצו אוירונים גרמניים את העיר, אלא שלא נגרם כל נזק. יום לאחר שנכנסו הגרמנים הופצצה העיר שוב, והפעם בידי אוירון רוסי, אלא שגם הפצצות האלה לא גרמו נזק רב (פצצה אחת נפלה באחוזה גובערניא וגרמה לשריפתו של גורן).
בשעות הבוקר של יום ג׳, 31 באוגוסט 1915, נכנסו לעיר קבוצות הסיור של הצבא האוסטרי־הונגארי, רוכבות על אופנים, וזמן מועט אחריהם הגיעו פלוגות צבא גרמני. לאחר שבועות של בהלה ופחד נשמו היהודים לרווחה עם בואו של הצבא הגרמני. במיוחד שמחו פליטי בריסק, אשר קיוו כי יחזרו מהר לעירם, לאחר שהגרמנים השתלטו על כל הסביבה. על העיר השתלט הצבא האוסטרי־הונגארי, אשר ביום השלישי לכניסתם הרכיבו את המפקדה המקומית[9]. למחרת הכיבוש הגיעה לעיר קבוצת ז׳אנדרמריה הונגארית בתלבושתם המיוחדת, כובעים שחורים ונוצות. במראה תלבושתם ובשפתם הבלתי מובנת (הם דברו אך ורק הונגארית) הפילו פחד על האוכלוסיה. ועד המיליציה חזר לבנין העיריה (על הנהר הקימו הגרמנים גשר זמני). מפקד הז׳אנדרמריה ההונגארית הזמין אליו את חברי הועד, הודיע להם בגרמנית, כי השלטון בעיר מרוכז בידיו ותבע להרכיב, למחרת היום, רשות אזרחית. באותו ערב הזמין אליו תושבים נוספים, ולמחרת היום הודיע על מינויים של חברי מועצת העיריה. מפקד הז׳אנדרמריה הודיע גם, כי על חברי המועצה להיכנס מיד למילוי תפקידם, ומי שלא יקבל את המינוי ייתבע לבית דין צבאי. הרכב מועצת העיר כדלקמן: ראש העיר, סגנו וארבעה חברי ההנהלה. אליהם נוספו 2 אפסנאים, שתפקידם לדאוג לאכסונו של הצבא ואחד מהם משמש ראש המיליציה[10]. מועצה עירונית זו התקיימה שמונה חדשים עד מאי 1916, כאשר הגרמנים מינו שלטון אזרחי ובראשו איש צבא גרמני כראש העיר.
מועצה עירונית זו מילאה במשך תקופת קיומה תפקידי עיריה, משטרה ומשפט. היו גם 20 אנשי מיליציה (17 יהודים, 2 פולנים ורוסי אחד). חברי המועצה והמיליציה היו

מקבלים משכורת. מקורות ההכנסה באו ממסים. המפקדה האוסטרית־הונגארית התקיימה חודש אחד בלבד. הגרמנים ייסדו מיד מפקדה משלהם, שהתקיימה במקביל למפקדה האוסטרית. חודש לאחר מכן השתלטו הגרמנים וקבלו לידם את כל השלטון בעיר. המפקדה האוסטרית היתה מגישה תביעות גדולות למועצת העיר, מעמידה דרישות חוזרות להעמיד לרשותה כוח־אדם ועגלות, ובעד כל אי־דיוק במילוי הפקודות היו מטילים קנסות כבדים. בעיר פרצו מגיפות של דיזנטריה וחלירע. מועצת העיר נאבקה במגפות. המועצה תפסה את כל שטחו של הפרבר גורקי, שנוטש על ידי תושביו והבתים עמדו ריקים. בבתים האלה הקימו צרוף מיוחד לחולי החלירע וגוייסו אנשים לטיפול בחולים. מגיפת החלירע הפילה כעשרים קרבנות, רובם מבין פליטי בריסק. לאחר זמן קצר התגברו על המגיפה.

בשדות נשארו יבולים רבים שלא נאספו, ובעיקר — תפוחי אדמה, אשר בעלי האחוזות והאכרים שעקרו מן המקום, לא אספו אותם. האוכלוסיה העירונית היתה אוספת את תפוחי האדמה. פעם, בסוף ספטמבר, הגיע לעיריה קצין גרמני (ריטמייסטער), אשר גדודו חנה באחוזה גובערניע וביקש פועלים לאסוף את תפוחי האדמה בשדות האחוזה, כדי לאגור לקראת החורף ולהאכיל בהם את האוכלוסיה העניה. לאחר שהגרמנים קיבלו לידם את השלטון המלא היו הגרמנים תובעים מן העיריה אספקת דירות לקצינים גרמנים, שהיו עוברים בעיר, רהיטים וכלי בית. על כל הדברים האלה היה השלטון הגרמני מוציא קבלות ומתחייב כי יחזירו הכל בשלמות, אבל לא החזירו כלום. רהיטים, כרים וכלי בית היו הגרמנים מוציאים מן העיר. הצפיפות בעיר היתה גדולה. הגרמנים היו מוציאים את התושבים מן הדירות הגדולות והמרווחות ותופסים אותן לצרכים שלהם. היו בעיר כמה אלפים פליטים מבריסק. צפיפות המגורים והרעב גרמו למגיפה של טיפוס הבהרות. השלטונות הגרמנים תפסו שוב חלק מן הבתים בפרבר גורקי וקבעו בו מחנה בידוד לחולי טיפוס הבהרות. הם מינו רופא [11] וצוות רפואי. מחנה הבידוד הזה התקיים בכל ימי הכיבוש הגרמני.

הגרמנים נלחמו נגד מגיפת טיפוס הבהרות באמצעות מרחצאות מיוחדים, שהיו מביאים אליהם את האוכלוסיה באונס ועורכים דיזנפקציה בבגדיהם, באמצעות מכשירים מיוחדים — מבצע "ענטלויזונגס־אקציע" (חיסול הכנים). סאניטארים מיוחדים היו מבקרים בבתים ומחפשים כנים בבגדים, בכלי המיטה ובשערות הראש. בבתים שנמצאו כנים היו מוציאים את התושבים, מביאים אותם למרחצאות, ועורכים דיזנפקציה של הבגדים ושל כלי המיטה. למרות כל האמצעים האלה התפשטה המגיפה והפילה קרבנות רבים. היות וצר היה המקום בגורקי לכל הנגועים במחלה, כי בכל מקרה של חולה אחד במשפחה היו מביאים לשם את כל בני המשפחה, קבעו הגרמנים מחנה בידוד נוסף בפרבר כוואטקע.

מצבה הכלכלי של האוכלוסיה הלך ורע. כל הסחורות הוחרמו בידי הגרמנים ומצרכי מזון היו נתפסים בידי השלטונות. התקשורת עם העולם החיצוני היתה קשה ביותר. כדי לצאת מחוץ לעיר היו זקוקים לרשיון־מעבר מן המפקדה שתקפו הוגבל לתחום הכיבוש הגרמני. 10 ק"מ דרומית־מזרחית לעיר, ע"י לינעווע, כבר היה תחום שלטונה של המפקדה

האוסטרית, ולא היה כל ערך לרשיון המעבר הגרמני[12]. אף על פי כן לא הגיע המחסור לשיאו באותו חורף של 1915 — 1916. עדיין התקיימו הבריות מן השיריים, שנאספו בסתיו בשדות, ובכסף ניתן היה להשיג אמצעי־מחיה. לעניים ניתנה תמיכה מן העיריה, ובסוף החורף נוסד המטבח העממי, שהיה מחלק לחם ומרק לפי כרטיסים. נוסדה גם אגודת הנשים (פרויען־פאריין) שעסקה במתן עזרה לחולים עניים. החלו למכור לחם לפי מחירים שנקבעו על ידי השלטונות, אשר חילקו קמח לפי כרטיסים בשיעור של 100 גר׳ לאיש ליום. האוכלוסיה עדין השתעשעה בתקוה, כי המלחמה תסתיים בקרוב.

המפקד הגרמני הראשון היה המאיאר פאן אפען, יונקר גרמני טיפוסי, שהיה תובע בלי סוף מן העיריה אספקת דברים שונים ובעיקר רהיטים. הוא היה דוחה כל הסבר של העיריה שאין באפשרותה למלא את כל תביעותיו. המפקד השני הויפטמאן ציטשמאן, קצין במילואים, משכיל, היה מתחשב עם טענות העיריה והיה ממתן את תביעותיו. התערבות העיריה כאשר חיילים וקצינים גרמנים פגעו באוכלוסיה האזרחית נשאה פרי. אלא שמפקד זה כיהן בתפקידו זמן קצר בלבד. בדצמבר מונה לתפקיד זה הויפטמאן וועלמאן. מראהו בלבד הפיל פחד על תושבי העיר. גבוה, שמן, פניו פני קורפוראנט גרמני מצולקות מהיאבקות בחרבות, עִוור בעין אחת, מונוקל בעינו השניה ובידו מקל־שוט, שלא נפרד ממנו. עם כניסתו לתפקידו כינס את אנשי המיליציה וציווה עליהם לתפוס כל כלב המשוטט ברחובות העיר, ולשם כך עליהם להחזיק תמיד בכיסם חבל מיוחד. הוא היה מכה את האזרחים, שהיו פונים למפקדה. החיילים הגרמנים ספרו, כי וועלמאן שירת במושבות הגרמניות באפריקה.

עוד לפני כן החל מאבק בין העיריה לבין העשירים בעיר, אשר בימי הבלהות היו מתחבאים בבתיהם, ומאוחר יותר ביקשו להשפיע על פעולותיה של מועצת העיריה, אשר הורכבה על בסיס דימוקרטי. כתוצאה ממאבקם הוקם ועד של אזרחים בהרכב של עשרים וחמישה חברים, כעין מועצה עירונית מורחבת, שכללה גם נציגי בעלי המלאכה וחוגים עממיים אחרים.

עוד בימיו של המפקד ציטשמאן פנתה העיריה למפקדה ובקשה כמה מאות פודים תפוחי אדמה (פוד — 16 קילוגרם) לשם חלוקתם בין האוכלוסיה הענייה. את תפוחי האדמה אספו באדמת האחוזה ״גובערניע״ תושבים שגוייסו לשם כך, כדי להכין מזון לחורף, כפי שהבטיח הקצין הגרמני — ריטמייסטער — בשעתו. תשובת המפקדה נתקבלה כבר בתקופת כהונתו של וועלמאן. נאמר בה, כי המפקדה מוכנה לספק את תפוחי האדמה, בתנאי שהעיריה תשלם עבורם בזהב. בהתיעצות שקיימה העיריה עם ועד האזרחים סוכם להודיע למפקדה, כי היות ואין זהב ברשות העיריה, היא מוותרת על תפוחי האדמה. כמה ימים לאחר מכן, בינואר 1916, כינס וועלמאן במפקדה (בביתו של רוזנבלום מול השוק) את חברי העיריה וועד האזרחים ונאם לפניהם (נכון יותר: צעק לפניהם, כי כל נאומו היה מלא צעקות). הנאום החל ונסתיים במלים: חזירים — כלבים ״שווייַנען־הינדע״, ותוכנו היה, כי הוא שם במעצר את חברי העיריה וועד האזרחים, ובאם לא יספקו לו את הזהב, ישלח את כולם לגרמניה, למחנה של עצירים אזרחים.

הנאספים בבנין המפקדה, כשלושים אנשים בערך, הוקפו על ידי חיילים מזויינים והובלו

לבית הסוהר האדום ברחוב הדואר (רחוב השלישי במאי). האנשים שלא צעדו הישר בשורה הוכו בקתות הרובים שבידי החיילים. בבית הסוהר הוכנסו כולם לתוך המרתף וסיפקו להם לחם ומים. השומרים קיבלו הוראה שלא להעביר מזון לעצירים. לא נעצרו ראש העיר, סגנו וחבר אחד של ועד האזרחים. במשך היום רכשה העיריה זהב במחיר של 600 רובל, ובשעות הערב המאוחרות שוחררו העצירים. תפוחי האדמה, שסופקו על ידי המפקדה, היו רקובים וקפואים וחלקם הגדול לא ניתן היה לאכילה.
בראשית הכיבוש הגרמני לא היו בתי ספר בעיר. התקיים רק בית סֵפר פרטי אחד לנערות, שהלשון הרוסית היתה לשון ההוראה בהם, והיו גם כמה "חדרים" פרטיים. רובם הגדול של הילדים לא ביקרו במוסד כל שהוא והסתובבו ברחובות העיר. בנובמבר 1915 נולד רעיון אצל כמה עסקנים[13] לייסד בית ספר עממי. הרעיון הוצא לפועל. נמצא בנין במרכז העיר[14]. בעליות הגג של הדירות, ששכנו בהן בתי הספר היסודיים והעירוניים ("פריכארדסקאיע" ו"אויעזדנאיע") נמצאו חלק מן הספסלים ומכשירי הלימודים, מפות, גלובוסים וספרי לימוד. כל הדברים האלה הובאו לבנין בית הספר החדש והחלו בהרשמת ילדים. נרשמו מיד כמה מאות ילדים מבין פליטי בריסק. לימדו יידיש, עברית ורוסית. לשון ההוראה היתה יידיש. כמורים שימשו מורים מוסמכים וצעירים משכילים — כולם עבדו בהתנדבות — מבין תושבי פרוז'אני ופליטי בריסק[15]. ספרי הלימוד למקצועות הכלליים היו בלשון הרוסית והמורים ידעו את הטרומינולוגיה הרוסית. בכל ערב היו מתכנסים המורים ומכינים את הטרומינולוגיה לשיעורים ליום הבא[16]. העיריה תמכה בבית הספר בסכום של 50 רובל, וסכום דומה נאסף בעיריה. בכסף זה נרכשו מחברות ומכשירי כתיבה, שחולקו חינם בין הילדים.
שאלת הדירות היתה קשה. שלטונות הצבא תפסו את הדירות הגדולות. בעיר היו כמה אלפי פליטים מבריסק[17]. הצפיפות היתה גדולה, ובנוסף לכך היו השלטונות מוציאים תושבים מדירתם לשם תפיסתה לצרכי הצבא. היו גם כמה נסיונות של הגרמנים לתפוס את בנין בית הספר, אלא שבכל פעם נכשלו הנסיונות האלה, הודות לכך שחברי העיריה וועד האזרחים שהיו גם עסקני בית הספר, עלה בידם למנוע את תפיסת הבנין. אך באותו יום שנעצרו חברי העיריה וועד האזרחים בגלל מעשה הזהב ותפוחי האדמה, נתפס בנין בית הספר. את הספסלים והמכשירים השליכו החוצה, ובבנין בית הספר השתכן פליט מבריסק, שהוצא מדירתו, אשר נתפסה בידי השלטונות. בכך נסתיים קיומו של בית הספר היהודי הצבורי אשר לשון ההוראה שלו היתה יידיש, לאחר חדשיים בלבד.
בקיץ הבא, בשנת 1916 נעשה נסיון שני להקמת בית ספר בעיר. פרוז'אני נמצאה בתחום הכיבוש הצבאי (ארמנות — וואירדש) ולא בתחום ה"אבער — אסט" וחוקיו לא חוייבו בעירנו. התקשרו עם פלדפבל, שהיה אחראי לניהול עניני העיר[18], וועדה ציבורית[19] הכינה תכנית להקמת בית ספר עממי, שלשון ההוראה שלו יידיש. באמצעות העיריה נשלחה התכנית לאישורו של הפיקוד הצבאי, אשר אישר את התכנית לא רק לגבי פרוז'אני אלא לגבי כל תחום הכיבוש הצבאי (וואירדש). בסופו של דבר, הוקם כעבור כמה חדשים בית ספר לילדים יהודים עם לשון הוראה גרמנית, ועם צוות מקומי[20]. במאמצים רבים ניערו עצמם העסקנים מבית הספר הזה. איימו עליהם במשלוח למחנה שבויים.

המפקדה הגרמנית הודיעה לעיריה על קבלת פועלים לעבודות של איסוף השחת בכרי הדשא הקפואים שעל יד הכפר טשאכטשע (בערך 8 ק"מ מן העיר). העיריה הודיעה על כך לתושבים. הגרמנים הבטיחו לפועלים מזון ושכר יומי של 3 מארקים. נרשמו כמאה צעירים (רובם מבין פליטי בריסק). הגרמנים קיבלו את כל הנרשמים, אך כבר בשבוע הראשון הגיעו ידיעות, כי הפועלים אינם מרוצים מן העבודה ומבקשים להשתחרר ממנה. התברר, כי אין הגרמנים משחררים אותם, חוץ ממקרי מחלה רצינית. כל האנשים שנרשמו חוייבו להמשיך בה. המזון היה רע ותנאי העבודה היו קשים. עבדו בכפור ובמקומות רטובים, בבגדים קרועים ובנעלים בלות. הורי הפועלים וקרוביהם היו באים לעיריה וטוענים כנגדה, שהרי כל הפועלים נרשמו לעבודה לפי יזמתה, ועל העיריה לדאוג לשחרורם. אך כל התערבויות העיריה אצל המפקדה לא הועילו. העיריה דאגה להמציא לפועלים בגדים וצרכי מזון והפועלים המשיכו בעבודה עד לסוף החורף.
שלטונות הצבא הגרמני הקימו בעיר תחנת כח כדי לספק חשמל לעיר, אך למעשה ניתנה אספקת החשמל למוסדות הצבא ולבתים, אשר גרמנים התגוררו בתוכם. לתושבים האחרים לא סופק חשמל. את הוצאות הקמת התחנה תבעו הגרמנים מן העיריה, היות ולעיריה לא היו אמצעים, הטילו הגרמנים מס מיוחד על התושבים, באמתלא של מבצע מיוחד למען תחנת הכוח.

לפי הוראות השלטונות הגרמניים היתה תזמורת מכבי האש מנגנת בכל יום א׳ בככר השוק

בסוף החורף 1916 צוו השלטונות הגרמניים על פליטי בריסק לצאת מן העיר ולהתגורר בכפרים הסמוכים שנעזבו מתושביהם. העשירים שבין הפליטים ובעלי קשרים לשלטונות הצבא נשארו בעיר. הפליטים ראו בכך גזירה קשה ומחו כנגדה. מאוחר יותר נתברר, כי

שפר גורלם של המגורשים לכפרים שעסקו בעבודת־אדמה בשנות הכיבוש. הם אולצו בידי הגרמנים לעבד את האדמה. בדומה לכך אולצו גם תושבי העיירות הסמוכות מאלטש ושערעשעוו לעסוק בחקלאות. לא פעם היו רואים, כיצד רותמים הגרמנים גברים ואפילו נשים למחרשה. הגרמנים היו משאילים גם, תמורת כסף, סוסים ומכשירים חקלאיים, ולפעמים היו מספקים, תמורת כסף, חייל כמדריך ומסייע בעבודה. הם היו משאילים גם זרעים, תמורת התחייבות להחזיר להם כפליים לאחר הקציר.
כך הופצה החקלאות בין יהודי פרוז׳אני לבין תושבי העיירות הסמוכות. מדי שנה גדל מספר החקלאים היהודים וגדלו השטחים המעובדים. אדמה היתה למכביר. רובן של אדמות בעלי האחוזות והאכרים לא היו מעובדות. האחוזה ״גובערניא״, בערך 8000 — 9000 הקטאר, עובדה בחלקה בידי יהודים ובחלקה בידי הגרמנים, שהיו להם חטיבות מיוחדות של עובדי אדמה (קאלאנעס). האחוזות שעמענטשי, שוביטש, שדות התושבים שמסביב לעיר, והכפרים הסמוכים, עובדו בידי היהודים.

הראינוע הגרמני

הקיץ 1916 והחורף שלאחריו היו קשים ביותר. המחסור הגיע לשיאו, ויחד אתו נפוצו ההברחות וההפקרות. הדמורליזציה גברה. הרבה צעירות ונשים נשואות התגאו ב״מכיריהן״ הקצינים והחיילים הגרמנים, שבאמצעותם היו מקבלות הנחות רבות — רשיונות — להוציא ולהכניס סחורות וצרכי אוכל.

השלטונות הגרמנים פתחו במרכז העיר (ברחוב סעלץ, במלון של מאסטאווליאנסקי) בית בושת. הזונות הובאו מן החוץ, והתנועה התקיימה יום ולילה...

ההחרמות רבו, והגרמנים היו נוטלים מן האוכלוסיה את השיירים האחרונים של סחורות שונות וחפצים.

המטבח העממי נפתח בראשית 1916 (בעזרת הנשים של בית המדרש "חומה" ברחוב סעלץ). היו מחלקים לחם, בתחילה 200 גר. לנפש ואחר כך 150 גר. בלבד, קערות מרק, שהרכבו היה תפוחי אדמה, גריסים או "דירגעמיזע" (גזר, לפת וירקות אחרים מיובשים).

רחוב סעלצער בפרוז'אני

לכתחילה היו מחלקים 600 — 800 מנות ביום. מאוחר יותר בשנים 1917 — 1918 הגיע מספר המנות ל־2000 ביום[21]. הנהלת המטבח העממי הורכבה מן העסקנים המקומיים[22]. העיריה היתה מספקת מצרכים וחייל מטעם הגרמנים היה מפקח על עבודת ההנהלה. (העיריה האזרחית בוטלה במאי 1916 והשלטונות הצבאיים ארגנו עיריה, אשר בראשה עמד איש־צבא גרמני כראש העיר).

בעיריה עבדו כמה פקידים יהודים. מפעם לפעם היו מתקבלים כמה מאות גילדען מטעם ה"הילפס־פאריין" בברלין. כספים אלה היה מחלק ועד מיוחד לנצרכים ביותר. תרומות כסף לאנשים פרטיים, שהיו קרוביהם באמריקה שולחים באמצעות מדינות נייטראליות, היו מגיעות לפעמים רחוקות. רובם של הכספים האלה נשאר אצל ראשי העיריה

הגרמנית. בצבא הגרמני היו נפוצות שיטות השוחד, הגניבות וההברחות. חיילים גרמנים היו לפעמים קרובות, מוכרים חמרי צבא אשר המשטרה הצבאית היתה מגלה ומחרימה. את המצרכים למטבח העממי, שסיפקה העיריה, היו אנשי צבא מוכרים לאנשים פרטיים, והנהלת המטבח העממי היתה חייבת לעמוד במאבקים רצופים לשם השגת הלחם, תפוחי האדמה והירקות.

מכה נוספת לאוכלוסיה היתה הז׳אנדרמריה הצבאית הגרמנית (פעלד־זשאנדאמעריע). היו בפרוז׳אני שלוש ז׳אנדרמריות, שהפילו את אימתן על כלל האוכלוסיה. אנשיהן היו שמנים, פניהם חמורים ביותר, על חזיהם נשאו תוויות של פח, ובאכזריותם ובהתנהגותם וההחמרות שביצעו, היו מפילים פחד על כל אחד. האוכלוסיה היהודית ובעקבותיה האוכלוסיה הלא־יהודית, כינו אותם בשם ״משהלעך״ (לכל יהודי היו קוראים משה). הז׳אנדרמריה היו נעזרים במרגלים של האוכלוסיה המקומית.

בחורף 1916 ארגנו הגרמנים גדודים לעבודות כפייה (צ.א.ב. — ראשי תיבות של צוואנגס ארבעטער באטאליאן). היו תופסים תושבים ושולחים אותם לעבודות — כפיה. הם היו תופסים אנשים ברחובות בבתים ובלילות היו מוציאים אותם מבתיהם. המשטר בגדודי הכפיה היה צבאי וחמור ביותר. כמה בתי־מדרשיות[23] הפכו לקסרקטינים, ומסביבם הוקמו גדרות תיל דוקר והועמדו משמרות של חיילים. פועלי הכפייה היו מקבלים שכר זעום וכלכלה של רעב. רובם של עובדי הכפיה בפרוז׳אני באו מחוץ לעיר. את תושבי העיר היו שולחים לסביבות בארנאוויטש.

צעירים יהודים רבים התנדבו לעבוד בביאלאוויעזש, אשר הגרמנים היו כורתים במקום את העצים הרבים, היו שם מנסרות רבות.

מסילת הברזל הצרה מפרוז׳אני ללינעווע, בערך 12 ק״מ, נבנתה בחורף 1915 — 1916 על ידי פועלים מתנדבים, שבאו מרובם מן האוכלוסיה היהודית בפרוז׳אני.

צעירים יהודים עבדו גם בבתי המלאכה של הרכבת בסדנאות התחנה לינעווע (כיום אראנטשיצע) ובהנחת פסי הברזל. במשך הזמן התמחו פועלים רבים ומלאו תפקידים אחראים. העובדים המתנדבים קיבלו שכר גבוה יותר והזנה טובה.

בחצר בית הכנסת (במקום שעמד בו בית הכנסת שנשרף) בנו הגרמנים צריפים גדולים ושיכנו בו בית חולים לשבויים. למטרה זו הוחרמו גם בתי הכנסת הקרובים. בבית החולים עבדו צעירות מקומיות כאחיות.

החיים התרבותיים נמשכו, למרות הכל, גם בתקופה הזו, בראשית 1916 אורגן ערב הומוריסטי לטובת אגודת הנשים (פרויען־פאראיין). הוקרא עתון הומוריסטי בשם ״דער שטאט־שייגעץ״ (השגץ העירוני), שכלל סטירה נוקבת של היחסים החברתיים בעיר, לרבות אישים רבים[24]. בסתיו באותה שנה נערך ערב ספרותי[25], שנוכחו בו הקצינים והפקידים הגרמנים שהיו בעיר. הגרמנים, שלא הבינו כלום מתכנית הערב התרשמו מעצם עריכתו. הם לא יכלו לתאר לעצמם, כי לאוכלוסיה ב״אסט״ (במזרח אירופה) יש צרכים תרבותיים ואפילו מושגים ספרותיים... ראש העיר, (הויפטמאן אבעל, שהיה בחייו האזרחיים סוחר בברלין) היה זמן רב חוזר לפני הרפרנט היהודי על המשפט: ״ההרצאה שלך היתה נפלאה. לא הבנתי הכל, אבל השמעת ביטויים ספרותיים...״

נאספו ספרים, אשר השתייכו לספריה העירונית הציבורית, והספריה פעלה כמעט בכל תקופת הכיבוש. כמה פעמים בשבוע היו מחלקים ספרים ובכל שבת היו מקיימים ויכוחים על נושאים ספרותיים. בשנים 1917 — 1918 נתקיימו כמה הצגות, שנערכו בידי חובבים[26] וערב ספרותי — הומוריסטי.

בראשית הקיץ של 1917 נפתח ביזמתם של כמה עסקנים[27] מעון ילדים (בבנין ששוכנת

בו כיום הגימנסיה הממשלתית). הילדים שהו בו עד 4 — 3 אחרי הצהרים והיו מקבלים פעמיים ביום אוכל. את המצרכים סיפקו הגרמנים. במעון הילדים ביקרו יותר ממאה ילדים בין 4 — 8 שנים. המעון התקיים עד לשנת 1921.

לפי הסכם השלום בבריסק שבין הגרמנים לבין ה״ראדא״ (המועצה) האוקריינית, עברה העיר פרוז׳אני לאוקריינים. הגבול היה עתיד להיות על יד שערעשעוו, בערך 16 ק״מ מן העיר, שכבר השתייכה לליטא. הגרמנים ניסו לשכנע את האוכלוסיה — אך ללא תוצאות, — כי תגיש בקשה לכלול את העיר במסגרתה של ליטא...

המצב הכלכלי הוקל. נפתחו שטחים חדשים שהשתייכו קודם לרוסיה ונמצאו כעת בכיבוש הגרמני. המסחר וההברחות גדלו.

לאחר המהפכה הרוסית החלו לנשוב רוחות חדשות. המשטר הצבאי נעשה ליברלי יותר. החלו לחזור לעיר תושבים שנתקעו ברוסיה. החיים החברתיים נעשו פעילים יותר. הפועלים התארגנו באגודה מקצועית כללית, שנמצאה קודם בבתים פרטיים ומאוחר יותר במעון הילדים (שכבר נמצא ברחוב צערקעוונא). כמעט בכל ערב נתקיימו אסיפות[28]. נוסדו ארגוני ה״בונד״ וה״מאוחדים״. ל״בונד״ היו כמה עשרות חברים. ל״מאוחדים״ היו יותר מעשרה חברים. באגודה המקצועית שיתפו פעולה חברי שני הארגונים. מסביב לספריה ניטשו מאבקים של הסיעות השונות ונתקיימו אסיפות סוערות.

בסתיו 1918, לאחר התמוטטותו של הצבא הגרמני ולאחר פרוץ המהפכה בגרמניה השתנה המצב מעיקרו. החיילים הגרמניים יסדו מועצות־חיילים והתכוננו לנטישת השטחים הכבושים. באוקטובר 1918 נוסד ועד עירוני, שקיבל לסירוגין את הנהלת העיר מידי הגרמנים. בדצמבר יצא הצבא הגרמני מן העיר והתעכב זמן מה בתחנת הרכבת בלינעווע.[1]

הערות:

1. ההתענינות באירועי המלחמה היתה, כמובן, גדולה ביותר, ונמצא בעל יוזמה, אשר חתם על הבולטינים של סוכנות הידיעות הפטרבורגית (״פטא״) וכו ביום היה מעתיק אותם מדפיס ומפיץ בעיר.
2. מאוחר יותר סגן־גובערנאטאר בארכאנגעלסק, ובפרוץ מהפכת פברואר 1917 כיהן כסגנו של ה״גראדאנאטשאלניק״ במוסקבה. כיום הוא מתגורר באחוזתו במחוז קאברין.
3. מענין, כי פרט לדגים מלוחים היו המצרכים האחרים נמכרים על ידי האכרים דווקא.
4. הוטלו קנסות גדולים ביותר. ועל מוכר הירקות והפירות (עפלטרעגער), שהיה לו מרתף בבנין מפקדת המשטרה הוטל קנס של 1000 רובל.
5. הגרמנים הפציצו בימים ההם את המבצר אסאוועץ, לא רחוק מביאליסטוק, ולפרוז׳אני היו מגיעים הדי יריות התותחים.
6. למעשה הוקמו שני ועדים, ועד אחד של המבוגרים שגייס כספים, וועד שני של צעירים שטיפל בשיכונם של הפליטים.
7. אופייני הדבר, שהקוזאקים היו טוענים, כי היהודים בפרוז׳אני שונים מאחיהם אשר מעברו השני של נהר בוג: שם הם ז׳ידים וכן — יעווריי...
8. א. אבראמאוויטש, ג. אורינסקי, י. גלעזער וג. כייקין.
9. המפקדה האוסטרית ייצגה את מלוא הקונגלומראט הלאומי: המפקד היה פולני, סגנו — צ׳כי, והמזכיר — רותני. מאוחר יותר, כאשר ביקשו הז׳אנדארמים ההונגרים להודיע משהו לחיילים הגרמנים, היו לוקחים איתם איש מיליציה יהודי כמתורגמן.

10. לראש העיר נתמנה ג. כייקין. לסגנו — א.ד. שרייבמאן, לחברי העיריה, או כפי שהגרמנים קראו לכך "מועצת הקהילה", נתמנו: ג. אורינסקי, מ. יאנאוויטש, א. פאמעראניעץ וויטקעוויטש (פולני שעזב, ובמקומו נתמנה אזשעפאווסקי). אפסנאים שימשו י. גלעזער וואסילעווסקי (רוסי). בראש המיליציה עמד י. ראזענשיין ואחריו וו. ניצבערג. חלק מן ההרכב הזה שונה לאחר זמן קצר.
11. רפאל מילכיקער, שהיה סטודנט לרפואה באוניברסיטת פראג ומת בפרוז'אני במחלת טיפוס הבהרות בשנת 1919.
12. בזאפרוד, 28 ק"מ מפרוז'אני, בדרך לקאברין, היה זמן ידוע מפקד יעקב מעסטעל, השחקן והסופר היהודי הנודע, כפי שהוא מספר בספרו "זכרונות של קצין אוסטרי".
13. ג. אורינסקי, אשר פאמעראניעץ, האחים פוליאק, מרים ראזענשיין ואחרים.
14. בככר השוק, ביתו של גאלדפיין (מוניע סירקעס).
15. מיכל יאנאוויטש, מ. בערעזאווסקי, רבקה קליינערמאן, אסתר ראזענשיין, משה שאפירא (מבריסק), פאמעראניעץ (אף הוא מבריסק), מאטל פאליאק ואחרים. יידיש לימדו שאפירא ופאליאק.
16. נפט ונרות היה קשה להשיג. במקרה היה למורה אחת קצת שמן פרוכנסי, התקינו עששית מפח ולאורה היו עובדים.
17. הפליטים מיעדוואבנע ומנאווידוואר חזרו לבתיהם עם ראשית הכיבוש.
18. הורפער, בחייו האזרחיים, מורה בגימנסיה.
19. ג. אורינסקי, מ. בערעזאווסקי, אשר פאמעראניעץ ורבקה קליינערמאן.
20. על האמצעים הפסולים של יוזמי בית הספר הזה עוד ידובר להלן.
21. האוכלוסיה מנתה בערך 9000 נפשות. יהודים קרוב ל־8000 (כולל 3000 נפשות פליטי בריסק) האוכלוסיה הלא־יהודית היתה ברובה פולנית. מן האוכלוסיה הרוסית נשארו כמאה נפשות. כל היתר יצאו מן העיר.
22. ההנהלה הורכבה משבעה אנשים: וו. גינבערג, בן ציון כייקין — מנהל המטבח, ג. מינץ, שאמשאנאוויטש, ג. אורינסקי, מ. זעלעוויאנסקי, וו. ניצבערג. בזמן הראשון גם אשר פאמעראניעץ ויוסף פאמעראניעץ.
23. בבתי המדרשים: "הכנסת אורחים", "מלביש ערומים", "הגדול", ו"חייטים" היה בית חולים לשבויים. ביה"מ "עין יעקב" נתפס בידי נהגים. ביה"מ "נגידים" שימש בית חולים לחיילים גרמנים, יחד עם הבנינים הסמוכים. בביה"מ "בית יעקב" היה בית חולים. בכנסיה הפרבוסלבית ברחוב פאצעוויטשא, היו הגרמנים עורכים הצגות־תיאטרון לחיילים, ובחצר הכנסיה שבככר השוק הקימו בית מטבחים לחזירים.
24. נערך בידי ג. אורינסקי, י. באביטש, מאטל ובערל פאליאק ואשר פאמעראניעץ.
25. ג. אורינסקי הרצה על "שלשה נפטרים" פרץ, שלום עליכם ופרוג. י. באביטש קרא מכתביו. מ. וב. פאליאק קראו ודקלמו מיצירותיהם של פרץ, שלום עליכם ופרוג.
26. אורגן בידי יצחק גלעזער.
27. ג. אורינסקי, מ. וב. פאליאק, רבקה קליינערמאן, אסתר ומרים ראזענשיין, מרים מאזענשיין ומלכה עפשטיין שימשו מורות במעון הילדים.
28. מייסדה הראשי של האגודה המקצועית היה מ. שאפירא (מבריסק). בראש האגודה עמדו י. געלמאן, מ. גלעזער ואחרים.

ג. אורינסקי

"הריפובליקה" הפרוז׳נאית

בנובמבר 1918 הגיעו ידיעות לפרוז׳אני, כי מהפכה פרצה בברלין. השמועות עוררו חרדה בין הגרמנים, אעפ"י שלא ניתן היה לראות תופעות של הפרת משמעת מצד החיילים לגבי הקצינים. מיד הוקמה מועצת חיילים[1] שקיבלה לידיה את השלטון למרות נוכחותו של המפקד הגרמני בעיר. הגיעו ידיעות, שמכמה מקומות הסמוכים לפרוז׳אני כבר יצאו הגרמנים. אי־שקט הקיף את האוכלוסיה, והחלו לדון בצורך להקמת גוף ציבורי, שיקבל את השלטון מידי הגרמנים. באמצע נובמבר כונסה אספה בבנין העירוני שברחוב מכבי האש (במקום מצויה כיום הגימנסיה הממשלתית) כדי לדון בהקמת הגוף. לאחר דבריהם של באי־כוח המפלגות השונות, הגיעו להסכם על מספר הנציגים של כל עדה בהרכבו. הוחלט שהועד הציבורי יכלול 20 אנשים, מהם 13 יהודים, 4 בלורוסים ו־3 פולנים[2]. הפולנים והבלורוסים היו צריכים לכנס אסיפות מיוחדות לשם בחירת נציגיהם. הנציגים היהודים מונו על ידי הארגונים והגופים הצבוריים, לאחר משא ומתן בין המפלגות סוכם על הנציגות היהודית כדלקמן: 2 מן ה"בונד"; 2 מן "המאוחדים"; 2 מן האגודה המקצועית הכללית;[3] 2 מ"צעירי ציון"; 2 מן ה"קבוצה הדמוקרטית" 2 מן השכבות האמידות ("הבורגנות") ו־1 מן מכבי האש[4]. כל הנציגים התכנסו והחליטו, כי הגוף המוקם ייקבע "ועד עירוני זמני" ויקבל את השלטון בעיר מידי הגרמנים. המפקדה הגרמנית, איימה, אפילו, לאסור את חברי הועד, שהוקם ללא ידיעתה, אך איש לא התיחס ברצינות לאיומים שלה. הפחד מן השלטון הגרמני נעלם לגמרי.

"הועד העירוני הזמני" חילק את התפקידים בין חבריו ובחר ליושב ראש את נציגם של מכבי האש מ. טאבאליצקי שהתפטר כעבור 10 ימים, ובמקומו נבחר נציג "המאוחדים", כותב המאמר הזה. סמכותם של הגרמנים ירדה לגמרי והאוכלוסיה לא נענתה להוראותיהם. ימים אחדים לאחר כינון הועד פרץ סכסוך בין הועד לבין הגרמנים. הגרמנים הטילו קנס על תושב יהודי, ולאחר שהוא סירב לשלם, החרימו את פרתו. הועד בחר משלחת, שפנתה למועצת החיילים ותבעה להחזיר ליהודי את הפרה. הויכוח היה סוער. חברי מועצת החיילים, המפקד וראש העיר, שמעו מחברי המשלחת על כל מעשי העוול, אשר הגרמנים עשו, בכל תקופת כיבושם, לאוכלוסיה האזרחית. הויכוחים היו נוקבים, ולבסוף ויתרו הגרמנים והחזירו את הפרה לבעליה.

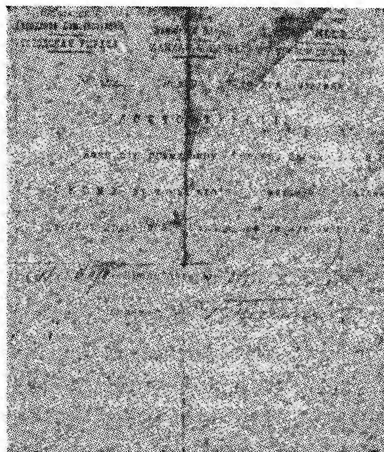
ימים מעטים לאחר מכן הגיע לפרוז׳אני אדם זקן, נוצרי, והודיע לועד, כי הוא נתמנה על ידי הקומיסאר האוקרייני, האחראי לכל הפלך והיושב בבריסק, לקומיסאר של מחוז פרוז׳אני, ("פאוויאטאווי קאמיסאר"). הועד קיים ישיבה בהשתתפותו, והלה הסביר, כי פרוז׳אני שייכת, לפי הסכם השלום שבין האוקריינים לבין הגרמנים, לאוקריינה, וכי הוא מונה לקומיסאר המחוז, ועליו לארגן במקום את האדמיניסטרציה האוקריינית. בויכוח הביעו חברי הועד את דעתם, כי עתידה המדיני של עירנו עוד ייקבע לפי ההגדרה העצמית הלאומית, ובינתים יסבלו את השלטון האוקרייני, במידה, שלא יטיל מסים על האוכלוסיה ויספק לעיר את מצרכי המזון מאוקריינה המרכזית. האוקרייני הסכים

לתביעות הועד והציע לשגר משלחת לבריסק לשלטונות הפלך כדי לברר אתם את הענין. השליח עצמו הודיע על החזרתו לבריסק כדי לקבל הוראות מתאימות.
״הועד העירוני הזמני״ קיבל את הצעתו והחליט לשגר משלחת לבריסק[5]. בבריסק היו עדיין גרמנים ובראשם מועצת החיילים המרכזית, שכונתה ״מועצת החיילים הגדולה״ ושם ישב גם ״קאמיסאר גובערניאלי״ אוקרייני. סקאראפיס יאלטוכאווסקי[6], ולמעשה לא היתה לו סמכות כל שהיא. המשלחת נתקבלה על ידו, והודיעה לו את החלטתה, שנמסרה לבא־כוחו, כי העיר תקבע את עתידה המדיני לפי עקרון ההגדרה העצמית וכולי. הקומיסר הקשיב לדברים, שנאמרו ברוסית, וענה באוקריינית, כי הוא מקבל לידיעתו את התביעה בדבר צרכי המחיה, וישתדל למלא אותה. יחד עם ההבטחה הזו הטיף בצורה קלה מוסר לועד, המצוי לדעתו, בהשפעת הרוחות ממזרח...
באותו יום נפגשה המשלחת עם הקומיסר המיועד לפרוז׳אני, אשר הודיע להם כי בגלל גילו אין הוא מסוגל לקבל עליו את התפקיד... והפתיע את חברי המשלחת בהודעתו, כי חבר המשלחת קלועשא[7] מונה במקומו קאמיסאר בפרוז׳אני. שני חברי המשלחת האחרים הופתעו מבגידתו של חברם וחזרו מיד לפרוז׳אני. הקומיסאר החדש נשאר כמה ימים בבריסק, כדי לקבל הוראות פעולה.
״הועד העירוני הזמני״ החל לארגן את פעולותיו. גוייסו חברים למיליציה העירונית, הוחלט לגייס 18 מיליציונרים יהודים ו־6 לא־יהודים לפי יחסי המספרים של האוכלוסיה. החברים היהודים נתקבלו לפי המלצת האגודה המקצועית של הפועלים. בראש המיליציה נתמנה בלורוסי (נ. מארק עווטש) ולסגנו יהודי (מ. לאצקי). אורגנו משרדי העיריה ונתקבלו פקידים מכל העדות — יהודים, פולנים ובלורוסים. הוכרז על שוויונן של שלוש השפות, ובכולן נתקבלו פניות להנהלת העיריה. הטפסים הרשמיים של הועד נדפסו ביידיש, פולנית ורוסית. (להלכה הוחלט על השפה הבלורוסית אך בגלל סיבות טכניות — איש לא ידע את השפה הזו — השתמשו בשפה הרוסית). מטעמים מובנים לכל אזרחי העיר היתה למעשה שפת ההנהלה — הלשון הרוסית. אבל ההודעות הפומביות של הועד נכתבו בשלש הלשונות.
את האמצעים לפעולתו קיבל הועד מהלואות ומהטלת מס על הסחורות שהוצאו מן העיר. פרוז׳אני היתה נקודת־מעבר לסחורות רבות. את המס גבו אנשי המיליציה, שלא היו מזויינים. הגרמנים לא התערבו יותר בעניניה הפנימיים של העיר ועמדו מן הצד. הם חששו להתנפלויות מצד האוכלוסיה, ובכמה מקומות בעיר העמידו מכונות־יריה.
הממונה המחוזי האוקרייני החל לארגן את האדמיניסטרציה. הוא ארגן משטרה אוקריינית, שגוייסה מתושבי הכפרים הסמוכים, ששימשו, קודם לכן, בצבא וחזרו מרוסיה. הוא הביא לעיר מפקד משטרה וסגנו (ששימשו בתקופת הצאר). לפקידים ולשוטרים היה הממונה האוקרייני משלם בכסף הריפובליקה האוקריינית — ״קארבאוואנצעס״ — שלא היה להם מחזור כלל. האוכלוסיה לא התיחסה באימון למטבע זה.
במחצית השניה של דצמבר 1918 כינס הממונה האוקרייני קולעשא את נציגי מחוז פרוז׳אני כדי לארגנם במסגרת השלטון האוקרייני. בכפרים ובעיירות של מחוז פרוז׳אני

ככר לא היו גרמנים. בשרעשעוו ובלינעווע (הגם שבלינעווע עדיין היו גרמנים) הוקמו ועדים מקומיים שטיפלו בעניני הישובים. לכנס הופיעו כמה עשרות צירים, רובם אכרים (פרט לחמישה יהודים מפרוז׳אני, לינעווע ומאחד הכפרים). הכינוס נמשך יום שלם (בבנין שנמצאת בו כיום הגימנסיה) והיה סוער. התברר כי ההצעה האוקריינית דווחה כמעט פה אחד על ידי המשתתפים.
הוחלט להקים ארגון עצמאי למחוז פרוז׳אני בשם ״פרוזשאנסקייע אויעזדנאיע זעמסטווא״ (״זעמסטווא״ למחוז פרוז׳אני), שאינה תלויה בשלטונות האוקריינים, וכמעט כל הצירים גילו עויינות להם. נבחרה ועדה מארגנת לזימון כינוס שני שבו תיבחר ההנהלה של ה״אויעזדנאיע זעמסטווא״.
בסוף דצמבר הודיעו הגרמנים לועד העירוני כי הם יוצאים מן העיר. הם תבעו כופר בעד תחנת הכח, ובאם לא ימלאו את תביעתם יפוצצו את התחנה. בלית ברירה שלם הועד העירוני לגרמנים, לאחר משא ומתן ממושך, סכום כסף לא גדול, והועד השאיר את המכונאי הגרמני, שהסכים להמשיך בעבודתו, כשכיר מטעם הנהלת העיריה. ״הועד הזמני״ החליט לקיים בחירות להנהלת העיר. סוכם שהבחירות ייערכו לפי השיטה של חמשת העקרונות. נקבע המועד ופורסם לוח הבחירות. נציגי הפולנים והבלורוסים תבעו קיום בחירות לפי קוריות לאומיות, תוך כדי קביעת מספר הנבחרים לכל קוריה, בדומה להרכבו של הועד הזמני. הם נימקו את תביעתם בכך, שבהרכב הנוכחי של האוכלוסיה הם יקבלו מספר קטן של נבחרים, פחות מן המגיע להם לפי שיעור היחס הקבוע בין תושבי העיר, היות ורובם של התושבים הלא־יהודים עקרו מן העיר בימי המלחמה. היות והעקורים ממשיכים לחזור לעיר, ולא ידוע כמה זמן תכהן ההנהלה הנבחרת, יוצא, שהאוכלוסיה הלא־יהודית תהיה מקופחת, אם יקיימו את הבחירות לפי המספרים הקיימים כיום. הטענה היתה מבוססת, ולאחר משא ומתן ממושך הוחלט להעמיד את מספר הנבחרים לעשרים, ומהם ארבעה לבלורוסים ושלושה לפולנים. אצל הבלורוסים והפולנים היתה רשימה אחת בלבד. מצד היהודים הופיעו שלוש רשימות: רשימת הבלוק הסוציאליסטי, (רשימה מס. 1), שכללה את נציגי ה״בונד״, ״המאוחדים״, האגודה המקצועית הכללית של הפועלים וסוציאליסטים בלתי־מפלגתיים[8], רשימת בעלי הבתים (הבורגנים) ורשימת ה״בלוק של צעירי ציון״ עם ״הדמוקרטים״.

תעמולת הבחירות היתה גדולה. בכל ערב היו מתקיימות אסיפות בבתי המדרשים ובאולם הראינוע הגרמני. באסיפות נתקיימו וויכוחים סוערים. הבלוק הסוציאליסטי אירגן אסיפה שלוותה בקונצרט, שהיה ראשון מסוגו בעיר. רובם הגדול של הבתים היו מכוסים בצבעים שונים של כרוזים וסיסמאות של הבלוק הסוציאליסטי. ביום הבחירות אירגן הבלוק אסיפה ענקית בככר השוק בהשתתפותה של תזמורת מכבי האש.
תוצאות הבחירות היו כדלקמן: הבלוק הסוציאליסטי קיבל 9 מנדטים, רשימת בעלי הבתים זכתה ב־2 מנדטים והבלוק של ״צעירי ציון״ והדמוקרטים זכה ב־2 מנדטים. למחרת הבחירות הורכבה הנהלת העיריה (״גאראדסקאיא אופראווא״) שמנתה שישה חברים. כיושב־ראש של המועצה ושל ההנהלה נבחר המועמד הראשון של הבלוק הסוציאליסטי (מן ה״מאוחדים״), כותב השורות האלה. ההנהלה הורכבה מן היושב־ראש,

שני סגנים; (בלורוסי ונציג הבלוק הסוציאליסטי) מזכיר (בלורוסי) ושני סגנים למזכיר (פולני — לשם השימוש בשפה הפולנית, וחבר הבלוק הסוציאליסטי[9] לשם השימוש בשפת יידיש).
כל הפניות שנעשו ביידי"ש או בפולנית[10] הופנו למזכירים מאותן העדות. בנוסף לכך היה כל חבר־עיריה אחראי למחלקה מיוחדת, שעמד בראשה. ההנהלה בחרה גם בועדות לענינים מיוחדים, יושבי הראש של הועדות נבחרו לפי מפתח מפלגתי.
לאחר שהגרמנים יצאו מן העיר, נשארה העיר עצמאית ולא הכירה בשלטון מרכזי כל שהוא. לנציג האוקרייני ולמיליציה שלו לא היה כל שלטון למעשה. העיריה עסקה, לכן, לא רק בעניני המשק, כי אם בבטחון הציבור ובכל הענינים הממלכתיים אחרים. המיליציה העירונית חומשה ברובים ובאקדחים, שנקנו מאת הגרמנים. הוקמו בתי כלא והוקמו שלטונות בתי הכלא[11]. מיד הוכנסו לכלא כמה גנבים. נקבע בית־דין בהרכב של שלושה שופטים ומנהל אדמיניסטרטיבי, שהיה עו"ד פרטי. אורגן משרד לאספקה, שמכר לכל התושבים דגן וקמח במחירים קבועים, לפי כמות קבועה.

אישור ההנהלה החתום בידי סגן היושב ראש והמזכיר

חלק מן המצרכים שהגיעו לעיר הוחרמו על ידי העיריה לפי מחירים קבועים. בית החולים העירוני למחלות מידבקות (בקצה רחוב זאמקאווא, כיום בודקעוויטשא) עבר לרשות העיריה, ונקבע הצוות הרפואי[12] והאדמיניסטרטיבי. בבית החולים נמצאו כמה עשרות חולים בטיפוס הבהרות. נפתח גם מושב זקנים לזקנים ולנכים. המטבח העממי היה מספק כמות גדולה של ארוחות חינם. העיריה החזיקה גם את בית מכבי האש תחנת

הכוח פעלה, אלא שהכנסותיה היו זעומות, והעיריה הוסיפה כספים משלה לשם הבטחת קיומה התקין.

בכפרים היו תסיסות ואי־שקט. בישובים אחדים התנפלו שודדים על תושבים יהודים, שהיו עוקרים לעיר. אי־השקט חדר לעיר, והוקם ארגון של "הגנה עצמית" שמנה כמאה חברים, ובראשו ועד מצומצם. אורגנה מגבית בין האוכלוסיה היהודית, ובכסף נרכשו מאת הגרמנים בלינעווע נשק (כמה עשרות רובים ואקדחים). ההגנה העצמית התארגנה בקבוצות של 10 אנשים, ובראש כל עשיריה עמד מפקד שסר למשמעותו של הועד. הוכן תקנון מחייב את כל חברי ההגנה העצמית[13]. היות ורובה של ההגנה העצמית היה מורכב מפועלים ומחוגים רדיקאליים, תמכו חבריה בהנהלה העצמית הסוציאליסטית של העיריה.

הארגון המחוזי "אויעזדנאיע זעמסטווא" התארגן ובחר בהנהלה וביושב ראש[14]. למועצה נבחרו נציג אחד לכל כפר גדול ושני נציגים מהנהלת העיריה בפרוז'אני. מושבו של ה"זעמסטווא" היה בארמון האחוזה "גובערניא". ההנהלה עמדה בקשרים עם ועדים כפריים בכפרים רבים במחוז פרוז'אני[15]. לשם מניעת השמדתם השרירותית של עצי היערות, על ידי האכרים, הוסדר, שכל איש המביא לעיר עצים להסקה, חייב להביא אתו רשיון מטעם הועד הכפרי המקומי. בחוסר רשיון כזה החרימה המיליציה העירונית את העצים. ה"זעמסטווא" החל לארגן מיליציה מחוזית וגייס עשרה מיליציונרים רוכבים מזויינים ברובים ובאקדחים. את הכספים סיפקה, בתורת הלוואה, הנהלת העיר. בכל זמן קיום ההנהלה נאסרה מכירת יי"ש. היי"ש והספירט שהיו בעיר[16] הועמדו תחת פיקוח וניתנו רשיונות להוצאתם מחוץ לגבולות המחוז.

ימים אחדים לאחר כינונה של ההנהלה העירונית פרץ סכסוך חמור בינה לבין מפקדת הצבא הגרמני בלינעווע. בפרוז'אני התקיים נשף הומוריסטי[17]. המפקד הגרמני בלינעווע ועוזרו הגיעו לנשף והעמידו את עגלת החורף והסוסים בגורן אצל מכיריהם. לאחר ההצגה נתברר, שגנבו את הסוסים. הגרמנים שכרו עגלת חורף וחזרו ללינעווע, אך למחרת היום שלחו מכתב להנהלת העיר ותבעו, בגלל גנבת הסוסים בשטחה של פרוז'אני, פיצוי כספי בסך של 5000 מארקים. באם לא ימלאו את דרישתם יכנסו הגרמנים לעיר ויקחו את חברי ההנהלה כבני ערובה. הודענו להם, כי אין אנו אחראים לסוסים שלהם, ואנו דוחים את תביעתם. התשובה הזו נשלחה אליהם באמצעות שליחים[18], אשר הודיעו להם, כי אנו מרשים להם לערוך חיפושים אצל החשודים. ואכן, הופיעו בעיר כמה גרמנים חמושים מראשם ועד רגליהם, ברובים אקדחים ורימוני־יד, וביצעו חיפושים, נסעו אפילו לשערעשעוו, אך ללא תוצאות.

הגרמנים חזרו ללינעווע, וכעבור כמה ימים שלחו להנהלת העיר תביעה שניה, החוזרת על התביעה הראשונה ומאיימת, שאם תידחה תביעתם יערכו "בלוקדה" על העיר. הם לא יתירו לתושבים להכנס בתחומה של לינעווע. דחינו את תביעתם ושלחנו להם שליחים, כדי לנהל משא ומתן ולהרוויח זמן.

קיום המנגנון האדמיניסטרטיבי בכל המוסדות עלה בסכומים גדולים. מקצת מן ההכנסה באה ממס הסחורות המוצאות מן העיר או עוברות דרכה. הכנסה זו יכלה לכסות חלק קטן של ההוצאות ומועצת העיר החליטה להטיל מס־מלחמה חד־פעמי על החלק האמיד של

האוכלוסיה בעיר.

ועדת הכספים של העיריה קבעה את שיעורי המס ונשלחו הודעות לכל החייבים לשלם את המס עד למועד מסויים. עד למועד הקבוע לא שולמו סכומי המס. ההנהלה שלחה כמה תושבים[20] לגבות חלק מן המס אצל העשירים לכיסוי ההוצאות השוטפות. הועדה גבתה סכומים קטנים, שהספיקו לימים אחדים בלבד. המצב הכספי החמיר, אנשי המיליציה שלחו משלחת להנהלת העיר לשלם להם את משכורתם, ואם לא ישבתו מעבודתם. מועצת העיר החליטה ברוב מכריע לגבות את מס המלחמה בדרכי כפיה, ואלה שלא יפרעו את המס עד למועד מסויים ייאסרו בבית הסוהר. הרוב הגדול של חייבי המס שילמו חלק מן המס, ואלה מהם שלא שילמו הושמו בבית הסוהר. כמה גבירים עקרו מן העיר.

באותו זמן פרץ סכסוך עם הקומיסאר האוקרייני. הקומיסאר הטיל מסים על בעלי החנויות והכריח אותם לרכוש רשיונות. החנוונים באו להנהלת העיר ושאלו מה עליהם לעשות. ההנהלה יעצה להם לא לשלם ולא לרכוש רשיונות. הקומיסאר ציווה לסגור את החנויות. הנהלת העיר שלחה את אנשי המיליציה לפתוח בכוח את החנויות ולהוריד את החותמות האוקרייניות. בו ביום הופיעה לפני יושב ראש הנהלת העיר, כותב השורות האלה, משלחת של המיליציה האוקריינית והסבירה, כי היות ונודע לה על הסכסוך שבין הנהלת העיר לבין השלטונות האוקריינים, הם מודיעים כי לא יפעלו נגד הנהלת העיר, והם מוכנים אפילו לאסור את הקומיסאר האוקרייני ולהסגירן לידינו. דחינו את הצעתם והסברנו להם כי לעת עתה אין הסכסוך רציני כל כך, שנזדקק לאמצעים חמורים כאלה. אם נצטרך לעזרתם נודיע להם.

מועצת העיר דנה בסכסוך והחליטה לשלוח משלחת לקומיסאר הגוברניה לשם הסברת הענין. המשלחת התיצבה לפני הקומיסאר (סקאראפיס ואלטוכאווסקי) והודיעה לו, כי אינו מקיים את הבטחתו — לספק לעיר מצרכי מזון ולא להטיל מסים, ואינו ממתין להצבעה, שתחליט על ההשתייכות המדינית של העיר והמחוז...

הקומיסאר האזין לטענות וענה, כמו במקרה הראשון, באוקריינית, שבקושי רב הבנו את לשונו, כי הנהלת העיר פרוז׳אני מורדת במלכות, וכי הוא ישלח משלחת עונשין כדי להיפרע מראשי העיר. ואשר לאספקת מצרכים אמר שנתקשר עם עוזרו־דאנעץ. מיד הלכנו אליו. קיבל אותנו צעיר רחב־גרם גבוה שמראהו כשל אכר טוב לב. הוא חזר על אותן הטענות ואיים עלינו, כי בפרוז׳אני יחזרו על מעשה ברדיצ׳ב. אנו כבר שמענו על הפוגרום בברדיצ׳ב, ואחד מחברי המשלחת (א. פאמעראניעץ) שאל אותו בתמיהה, הכיצד יתכן, שהוא, נציגה של הרפובליקה העממית האוקריינית (הדברים קרו לאחר נפילתו של ההטמאן סקאראפאדסקי) יאיים בפוגרומים. על כך ענה, כי בברדיצ׳ב לא היה פוגרום, שם פעלה משלחת עונשין בלבד...

לאחר שמיעת דין וחשבון של המשלחת החליטה מועצת העיר לחזק את שמירת המיליציה בקצות העיר לשם מניעת חדירה אפשרית של משלחת עונשין אוקריינית ולהתנגד להם בכוח. ימים אחדים לאחר מכן נודע, כי אצל הקומיסאר האוקרייני נמצאת רשימה של חברים אחדים של הנהלת העיר ושל ראש המיליציה לשם הריגתם ביריה על

ידי משלחת העונשין.
בתחנת הרכבת בלינעווע היו מחסנים גרמניים עצומים של מכשירים טכניים. סוחרי פרוז׳אני קנו את המכשירים מאת הגרמנים והביאו העירה. הם מכרו את כל החמרים לאוקריינים ושלחו בחזרה ללינעווע, כדי לשלחם ברכבת. הנהלת העיר גבתה מס של סחורות הייצוא והוציאה רשיון להוצאת המכשירים. בעלי העגלות, שמספרם הגיע למאה בערך, התארגנו באגודה והעמידו תביעות להגדלת שכרם, שאושרו על ידי הנהלת העיר, וחייבו את מעבידיהם. באותו זמן הופיע לפני הנהלת העיר שליח בולשביסטי[21] שטען נגד הנהלת העיר המתירה להוציא את המכשירים מן העיר. אנו דחינו את תביעתו, ונסיונו לעכב, בעזרתם של כמה מחבריו, חברי המפלגה הקומוניסטית, את העגלות מחוץ לעיר, נכשל.
ההנהלה העירונית החליטה להנהיג בעיר יום עבודה של 8 שעות. מיד פורסמו מודעות בשלוש השפות (רוסית, יידיש ופולנית). על העבריינים הוטל קנס כספי גדול והמיליציה הופקדה על ביצוע ההחלטה. הוחלט גם על תמיכה למחוסרי עבודה. קואופרטיב הצריכה שנוסד על ידי האגודה המקצועית של הפועלים נתמך בידי הנהלת העיר.
בתי ספר לא היו קיימים בעיר כמעט[22]. הנהלת העיר הזמינה נציגי שלוש העדות, והוחלט לייסד שלושה בתי ספר ביידיש, בפולנית ובבלורוסית. הנהלת העיר החליטה לקיים את בתי הספר על חשבונה והלימודים יהיו בחינם. באותה התיעצות נבחר ועד, בראשותו של חבר ההנהלה, שניהל את מחלקת ההשכלה, כדי לארגן את בתי הספר.
המצב הכספי של הנהלת העיר החמיר. את מס המלחמה שילמו רק חלק מן החייבים במס. לא עזר גם מאסרם של האנשים שסרבו לשלמו. הוחלט, לכן, להחמיר את תנאי המאסר ולא להרשות הבאת מצרכי מזון וכלי מיטה לאסירים על ידי בני משפחתם, ולהזין את העצירים במזון בית הכלא (שהיה משביע ונקי), וכמו כן לאסור לפי תור את כל החייבים במס שלא פרעו אותו. בינתיים התארגן חלק מן החייבים במס והחליטו להתנפל על בית הסוהר ולשחרר את האסירים בכוח. אנשים אלה, שמספרם הגיע לעשרות, נתלכדו והתנפלו על כותב השורות האלה בביתו. הגיעו אנשי מיליציה שגרשו את המתנפלים, אך הללו ארגנו הפגנה וצעדו להנהלת העיר.
בדרכם פגשו בחבר מועצת העיר (סעגעל) שהיה ממונה על מחלקת בית הכלא, העליבו אותו ובקשו להכותו. המפגינים הגיעו לעיריה. שם הודיעו להם כי יבחרו שלושה נציגים ואתם ינהלו משא ומתן על דרישותיהם. המפגינים בחרו בשלושה נציגים לשם ניהול משא ומתן עם הנהלת העיריה, אך במקום לשטח את טענותיהם יצאו חברי המשלחת בחרפות ובגידופים על חברי ההנהלה. נודע גם, כי לחברי המשלחת ולמפגינים רבים היו כלי נשק, והם איימו בגלוי, כי יתנפלו על בית הסוהר ובכוח ישחררו את האסירים. ההנהלה החליטה לאסור שנים מחברי המשלחת שהתנהגו בצורה פרועה ומאיימת. ההחלטה בוצעה במקום. אך מיד פרץ סכסוך עם הנהלת הארגון ״זעמסטווא״. הם שמעו על המהומות ליד בנין העיריה ושלחו לעזרה את עשרת הרוכבים החמושים מבין המיליציה שלהם. אנו מחינו על משלוח מיליציונרים שלהם בטריטוריה שלנו... ללא הסכמתנו ודרשנו להוציאם מיד, הואיל ואנו חזקים במידה מספקת. הם מילאו מיד את

דרישתנו. הנהלת ה״זעמסטווא״ יעצה לנו לנהוג בכל חומר הדין כלפי ״המורדים״, עד לכדי הוצאתם להורג ושריפת בתיהם... אנו דחינו את עצותיהם. הנהלת העיר כינסה מיד ישיבה מיוחדת של מועצת העיר, כדי לדון באסירים[23].

בו ביום הגיעה הודעה של הקומיסאר האוקרייני, כי היות והנהלת העיר מסוכסכת אתו, הוא ופקידיו יוצאים מן העיר, והנהלת העיר תהיה אחראית על כל הרכוש שהוא משאיר בעיר, כולל הרכבת הצרה (קליינבאן) בין פרוז׳אני לבין לינעווע, אשר האוקריינים קנו מאת הגרמנים (תמורת 8 מיליון קארבאוואצעס).

מועצת העיר התכנסה לישיבה מיוחדת והחליטה, כי שני מנהיגי ״המרד״ יישארו בינתיים במעצר. המועצה בחרה ועדה לחקירת הענין ולהבאת האשמים לדין והטילה על בית הדין לפסוק במשך שלושה ימים. לגבי הודעת הקומיסאר האוקרייני סוכם לשגר משלחת לקומיסאר של הפלך בבריסק. האולטימאטום של הגרמנים תם במשך שלושה ימים, והוחלט לקיים אתם משא ומתן.

באותו לילה (31 בינואר 1919) נכבשה פרוז׳אני בידי גדוד פארטיזאנים פולנים בפיקודו של המאיור דומברובסקי, שהגיע מוילנה דרך סלאנים וראזשינאי. באותו לילה הגיע לתחנת הרכבת לינעווע מקאברין משלחת־עונשין של חיילים אוקריינים בפיקודו של קצין. החיילים התפארו, כי הם הולכים להחריב את פרוז׳אני ולשחוט את כל היהודים ואת כל המורדים במלכות. הם לנו בלינעווע והתכוננו להגיע למחרת היום לפרוז׳אני. אך כשנודע להם כי פרוז׳אניה נתפסה בידי הפולנים חזרו לקאברין.

ההנהלה העירונית המשיכה בקיומה כמה שבועות, עד שהגרמנים יצאו מלינעווע ומבריסק. פרוז׳אני עברה לרשותם של השלטונות הפולניים המרכזיים בורשה.

הערות

1. יושב ראש מועצת החיילים היה חיל יהודי, אוהד המפלגה הדימוקראטית.
2. בין שלושת הנציגים הפולנים היה גם כומר (ביאלאזאר)
3. האגודה המקצועית מנתה כמאה חברים. ״הבונד״ מנה 30 — 40 ח״ח, ו״המאוחדים״ — כעשרה חברים.
4. בכל תקופות המעבר שבין משטר למשטר מילאו מכבי האש תפקיד חשוב בשמירת הסדר הציבורי. באותם הימים היו כמעט כל מכבי האש יהודים.
5. הרכב המשלחת כלל את יו״ר הועד ג. אורינסקי, המזכיר ב. פילינקעוויטש וחבר הועד קולעשא. שני האחרונים בלורוסים.
6. עתונאי אוקרייני ידוע בעל מגמות פרוגרמניות. ל. טראצקי מזכיר אותו בחלק השני של זכרונותיו.
7. תושב פרוז׳אני, שהיה פקיד רוסי ובשנה הראשונה של המלחמה שימש כמנהל הלשכה של הגובערנאטאר בריגה.
8. יושב ראש האגודה המקצועית של המורים והמלמדים ב. יארושעוויטש, סטודנט, סוציאליסט בלתי מפלגתי.
9. סעגעל, פועל, חבר ה״בונד״.
10. הנאומים במועצת העיר הושמעו ביידיש ובפולנית ובו במקום היו מתורגמים לרוסית.
11. מנהל בתי הכלא — פולני; סגנו — בלורוסי; מזכיר — יהודי. בין הסוהרים היו יהודים ולא־יהודים.
12. רופא ראשי היה דר. רפאל מילכיקער, חבר מועצת העיר שנמנה על הבלוק הסוציאליסטי.
13. הודפסו עשרה צווים ביידיש לכל חבר ההגנה העצמית. לצערנו לא נשאר אף עותק אחד.
14. הוק, אכר מכפר סמוך, קצין המטה של הצבא הצאריסטי. לפי השקפותיו ס.ר. שמאלני.
15. הגיעה משלחת ממחוז ביאלאועזש, שביקשה לכלול את מחוזם בארגון ה״זעמסאוא״ המחוזי של פרוז׳אני בגלל האנרכיה ששררה אצלם.

16. בתקופת הכיבוש הגרמני היו הגרמנים מעניקים זכיונות להוצאת ספירט מן האדמה. הספירט נשפך על ידי בתי המשרפות לספירט בסביבה, לפי הוראת השלטונות הרוסיים. נמצאו כמויות גדולות של ספירט.
17. בוצע בידי ניאמקע ניצבערג, תושב פרוז׳אני, אשר שיחק לפני המלחמה ב"הבימה" של צמח בביאליסטאק ובורשה (כיום שחקן יהודי במוסקבה). שם ההצגה היה "ויברח יעקב", סטירה על גביר פרוז׳נאי שעקר מן העיר. חלק גדול מן הפרוגרמה הוקדש ל"אנשי השלטונות" בהנהלת העיריה.
18. כנציגים למשא ומתן עם הגרמנים נסעו פעמים אחדות מ. ליאצקי וב. פאליאק, שניהלו כל הזמן את המשא ומתן ה"דיפלומאטי".
19. לצערנו הלכו לאיבוד כל ה"נוטות" הגרמניות.
20. יושב ראש הנהלת העיריה, מפקד המיליציה ויושב ראש ועדת הכספים (אשר פאמעראניעץ).
21. הבולשביקים כבר היו באותם הימים בבערעזע, 35 ק"מ, ובראזשינאי, בערך 45 ק"מ מפרוז׳אני.
22. בית הספר הגרמני לילדים יהודים נסגר עם יציאתם של הגרמנים. היה קיים בית ספר פרטי לנערות אמידות, עם לשון הוראה רוסית, שכל קיומו היה עלוב. היה גם גרעין של בית ספר פולני, שנוסד בידי "מאציעזש שקאלנא" (ארגון פולני לבתי ספר ולפעולות חינוך ותרבות). לילדים העניים שלמדו בבית ספר זה היתה הנהלת העיריה מספקת מצרכים בחינם, כסוכר וצרכי מזון אחרים. בית הספר הפולני ערך הצגת ילדים והזמין אליה את יושב ראש הנהלת העיריה.
23. כפי שנודע מאוחר יותר תוכננה התנקשות נוספת נגד הנהלת העיריה, שלא יצאה לפועל.

ג. אורינסקי

השנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם הראשונה

היו אלה ימים קשים וסוערים [1] ובמיוחד בחדשים הראשונים, עד שנוצר קשר עם השלטון הפולני המרכזי בורשה. הדחקות היתה גדולה. הקשר עם העולם החיצוני כמעט ולא היה קיים. מגפת טיפוס התפשטה במהירות והפילה קרבנות רבים.

בקיץ 1919 החל להגיע סיוע מארצות־הברית. הגיעה משלחת אמריקאנית, שפתחה מטבח לאספקת ארוחות חינם וחילקה בגדים לאוכלוסיה. נפתחו מטבחים לילדים מטעם "הועד הפולני — אמריקאני לסיוע לילדים".

באותו זמן החל ה"דזשוינט" בפעילותו, ונוסד "הועד האמריקאני", לחלוקת תמיכה מטעם ה"דזשוינט" למוסדות ולאנשים פרטיים. באמצעות ה"דזשוינט" החלו תושבים לקבל סיוע מקרוביהם, שנותקו מהם בכל תקופת הכיבוש. רובה הגדול של האוכלוסיה היהודית התקיים על כספי הסיוע של הקרובים באמריקה.

האוכלוסיה היהודית החלה אט אט לעמוד על רגליה. האכרים מן הכפרים שבסביבה החלו לחזור מרוסיה. למרות דחקותם הגדולה היו האכרים צרכנים של בעלי המלאכה והחנוונים היהודים. בלחץ תנאי הקיום החלו להתפתח בעיר תעשיות, שנתקיימו לפני המלחמה בצורה כל שהיא. כך, למשל, הוקמה תעשיית הטבק, שייצרה, בנוסף ל"מאכארקע" (טבק גס וזול ביותר לשימושם של האכרים) סוגים זולים של סיגריות. נוסדו כמה בתי חרושת לטבק שהעסיקו עד 200 פועלים יהודים. את הטבק היו קונים בסביבות פרוז׳אני ועוד יותר בסביבות וואלקאוויסק, שכללו עירות, אשר כל האוכלוסיה היהודית שבהן גידלה טבק. כעבור שנים אחדות נעלמה תעשיה זו לגמרי.

גידול מספר המשפחות החקלאיות מלפני המלחמה ועד 1921

התקופה	חקלאות	מסחר	מלאכה	חקלאות ומסחר	חקלאות ומלאכה	ביחד
לפני המלחמה	10	380	202	14	2	608
בימי הכיבוש	122	62	56	212	156	608
1921	134	—	—	258	216	608

החקלאות, אשר נפוצה בין האוכלוסיה היהודית בימי הכיבוש, נמשכה גם לאחריהם. בשנים הראשונות שלאחר המלחמה היו תנאים נוחים לעבודות האדמה. מחירי המוצרים החקלאיים היו גבוהים. אדמה שהוזנחה על ידי בעליה היתה לרוב. עובדי האדמה היהודים נאבקו על שיעור הייצור, שהיה עליהם למסור תמורת דמי החכירה, אבל מאבק זה לא מנע מהם להישאר צמודים לחקלאות. לפי מפקד שנעשה בשנת 1921 נמצאה החקלאות היהודית במצב המתואר בטבלה שלעיל [2].
מן הטבלה אנו רואים, כי מתוך האוכלוסיה היהודית, אשר מנתה לפי המפקד משנת 1921, 4152 נפשות, היו 608 משפחות שמנו 2449 נפשות, ז.א. 59% מכלל האוכלוסיה

בית ספר אברמוביץ בפרוז'אני
בשנים 1919 — 1918

היהודית, שעסקו בחקלאות. 134 משפחות, שהן 13% מכלל האוכלוסיה היהודית, הצהירו על החקלאות כעל מקור פרנסתם היחיד. בחקלאות ובמסחר עסקו 258 משפחות, בחקלאות ובמלאכה עסקו 216 משפחות ובסך הכל — 608 משפחות. מכולן עסקו בלעדית בחקלאות לפני המלחמה — 10 משפחות בלבד. כל היתר, ברובן הגדול עסקו במסחר ובמלאכה.

בבעלותן של 608 המשפחות האלה היו 315 בתים, 55 גנים, שטחי אדמה בשיעור של 480 מורג, 205 סוסים, 403 פרות, 68 עגלים, 96 מחרשות, 78 משדדות, 16 "ספרענזשינווקנס", 8 "שאשקעס" ו־3 טחנות־רוח.

כמה שנים לאחר מכן, לאחר הסכם השלום בריגה, כאשר רובם הגדול של בעלי האחוזות והאכרים חזרו למקומותיהם והחלו לעבד את אדמותיהם, ירדה החקלאות היהודית בחלקה הגדול ונשאר מספר זעום של משפחות, שהמשיכו לעסוק בחקלאות[3].

ההנהלה העצמית של התושבים פוזרה ובקיץ 1919 נתקיימו בחירות למועצת העיר. היות והמפלגות הסוציאליסטיות לא השתתפו בבחירות, הוגשה רשימה אחת בלבד של חוגי בעלי הבתים היהודים, שכללה גם לא־יהודים. הרשימה אושרה ללא כל בחירות, כי לא היו רשימות מתחרות. מועצת העיר הזו כיהנה עד לשנת 1927, כאשר נערכו בחירות חדשות למועצת העיר.

קבוצת עולים ראשונים שעזבו את פרוז'אני לארץ ישראל לאחר מלחמת העולם הראשונה

המלחמה הפולנית־סובייטית בשנת 1920 גרמה סבל רב לאוכלוסיה. הקרבות התקיימו בתוך העיר ובסביבתה הקרובה. כדורי התותחים נפלו בעיר ואיש אחד נהרג. למזלה של העיר לא פרצו בה שרפות, אפילו בשעת המלחמה הזו. הצבא הסובייטי כבש את פרוז'אני בקיץ 1920 והחזיק בה כמעט חדשיים (מראשית יולי עד ראשית ספטמבר). בשנים הראשונות זרם גל גדול של מהגרים לארצות הברית. מאוחר יותר, לאחר ההגבלות על ההגירה, פנתה ההגירה לרפובליקות של דרום־אמריקה, במיוחד לארגנטינה, ובחלקה לקובה ולארץ ישראל.

הערות

1. וכן אנו מוצאים ב"ספר החיים"; ביום ב' כ"ח ניסן, ש' תרע"ט הובאו לקבורת ישראל שני אנשים צעירים לימים שנהרגו... בליל ש"ק פרשת ויקרא, י"ג ימים לחודש אדר ב' שהנ"ל, ובקשנו עליהם סימנים על גופם, ולא מצאנו, רק שבאחד היו שלשה שניים זהופים בפיו, ובשני הי' שן אחד של זהב, ויותר סימנים מובהקים לא היו בהם..." מצויות שם רשימות דומות נוספות.
2. למרות שהנתונים הסטטיסטיים אינם מדוייקים, יש להניח שהם קרובים לאמת. הסטטיסטיקה נערכה ע"י הועדים האמריקאניים באיזור בריסק וב־16 נקודות נוספות, (כאן מובאים הנתונים לגבי פרוז'אני בלבד) ושימשה כחומר לועידה לעזרה קונסטרוקטיבית של ה"דזשוינט" באביב 1921 בורשה ובכינוס העולמי של חברת "ארט" בברלין באוגוסט באותה שנה בברלין. בשתי הועידות תבע מחבר המאמר הזה סיוע נרחב לחקלאים היהודים. סיוע ממשי לא ניתן. חברת "ייקא" וחברת "ארט" הקציבו הלוואות קטנות לרכישת אינבנטאר. ה"דזשוינט" עמד לערוך מחקר סטטיסטי על חקלאות יהודית באיזור ה"קרעסן" (איזורי הספר של פולין), ובתוכם מחוז פרוז'אני, לפי דוגמת המחקר הסטטיסטי התעשייתי של ה"דזשוינט". כבר נקבעה הנהלה למחקר הזה, אך בגלל סיבות שטרם נודעו, לא יצאה התכנית לפועל.
3. פרטים מדוייקים על המספרים — בהמשך, במאמר העוסק בפרוז'אני של ימינו.

י.פ.

מעשה שמד בעירנו

בראשית שנות העשרים קרה מעשה שמד בעירנו, שזיעזע את אורח־החיים הרגיל והמקובל. צעיר יהודי המיר את דתו כדי לשאת צעירה נוצרית שמצאה חן בעיניו. הצעיר עבד באחוזה של האצילה ״גראפיניע״, ולפי ההשערה היא שהשפיעה עליו ודחפה אותו לצעד המוזר הזה.
המרת הדת נעשתה בכנסיה המקומית בנוכחות קהל רב של גויים. לאחר מכן נתן הצעיר, שהיה נשוי ואב לבן, גט לאשתו היהודיה, בבית־דין של הרב ר׳ דוד פייגנבוים. זכור לי שהמונים יהודים נתקבצו ליד ביתו של הרב והאוירה הכללית בעירנו היתה מדכאת ועגומה. שוטרים חיכו לצעיר, לאחר שנגמר ענין הגט, וליוו אותו לביתו. כנראה חשש מקרוביו ומיחסם של היהודים.
בבית הוריו וקרוביו לא הזכירו את שמו. אמו היתה נכדתו של ר׳ אלתר הדיין. בנו, יהודה, נשאר אצל אמו. הוא ניצל מן השואה ולאחר המלחמה עבר לוילנה ושם נפטר.
על המשומד סיפרו, שעבר לגור בכפר, וחי כאחד האכרים.
לא ידוע מה עלה בגורלו בימי השואה.

צפורה גלעין

על ה״קינדערהיים״ (מעון הילדים)

אחרי מלחמת העולם הראשונה היה בפרוז׳אני עוני רב. הרבה משפחות היו מְנותקות מראשי המשפחה, שהיו באמריקה וסבלו חרפת רעב. בראשית שנת 1919 כשבאו הפולנים, התחילו להגיע מצרכי־מזון לילדים מטעם ארגונים אמריקאיים. אבל את המזון יכלו לקבל רק באמצעות מוסדות. היידישאים החליטו לפתוח בית־ילדים (קינדער היים). נודע להם שאני למדתי במוסקבה בקורסים לגננות, והם באו והציעו לי לקבל עבודה במוסד החדש.
אמרתי להם שאינני מתנגדת ללשון יידיש, אבל עליהם לדעת שאני ציונית. הם הסכימו ואני קבלתי את העבודה.
נפתחו כמה כתות של גן־ילדים וכתה א׳. עבדו שם; מלכה אפשטין־ויזמסקי, מרים רוזנשיין־פולאק, רייזל מולצ׳דסקי מריינה גלוצר, ואנוכי. על ועד המוסד נמנו; גרשון אורינסקי והאחים פולאק. אינני יכולה לשכוח את הימים הראשונים, כשהתחילו להגיע ילדים. לפני שהספיקו לארגן את המטבח, בקשנו מההורים שיביאו גם אוכל לילדים. אבל העוני היה איום. אני זוכרת שילד אחד הביא אתו לכל היום תפוח־אדמה אחד מבושל. אחר כך, כשכבר ארגנו את המטבח, קרה מקרה מחריד כזה; הילדים ישבו מסביב

לשולחן כשהם מחכים לחלוקת הדיסה, וכאשר שמו לפני ילד אחד את הצלחת עם דיסה חמה מאד — לא יכול היה הילד, שישב על ידו, לחכות, מרוב רעב עד שיגישו גם לו, והוא הכניס את ידו לתוך הצלחת וחטף קצת דיסה.

הילדים היו מלוכלכים ונגועים כינמת. הבאנו גיגיות ורחצנו אותם. כל המחנכות היו מסורות מאוד לעבודה ולילדים. הילדים הרגישו בכך והיו קשורים מאוד אלינו. אני זוכרת מקרה כזה; ילדה אחת שלמדה בכתה אצל מלכה אפשטין, באה פעם בבקר, הביאה אתה 5 דובדבנים ואמרה למלכה; "מורה, אבא הביא לי אתמול דובדבנים טעימים מאוד, אני החבאתי אותם מתחת לכר שלי עבורך, אכלי אותם!".

הפסקתי את עבודתי בגן בשנת 1921, כאשר יצאתי את פרוז׳אני.

התגעגעתי מאוד לילדים ולמוסד הזה. כשבאתי בפסח להתארח אצל ההורים רצתי תיכף לגן. נגשה אלי ילדה ואמרה; "מורה, קנו לי מטפחת חדשה לפסח, אני רוצה שתשימי אותה על הראש כשתלכי מן הגן. מלאתי את בקשתה, והלכתי אתה עד ביתי והיא לוותה אותי והיתה מאושרת מנדיבות לבה.

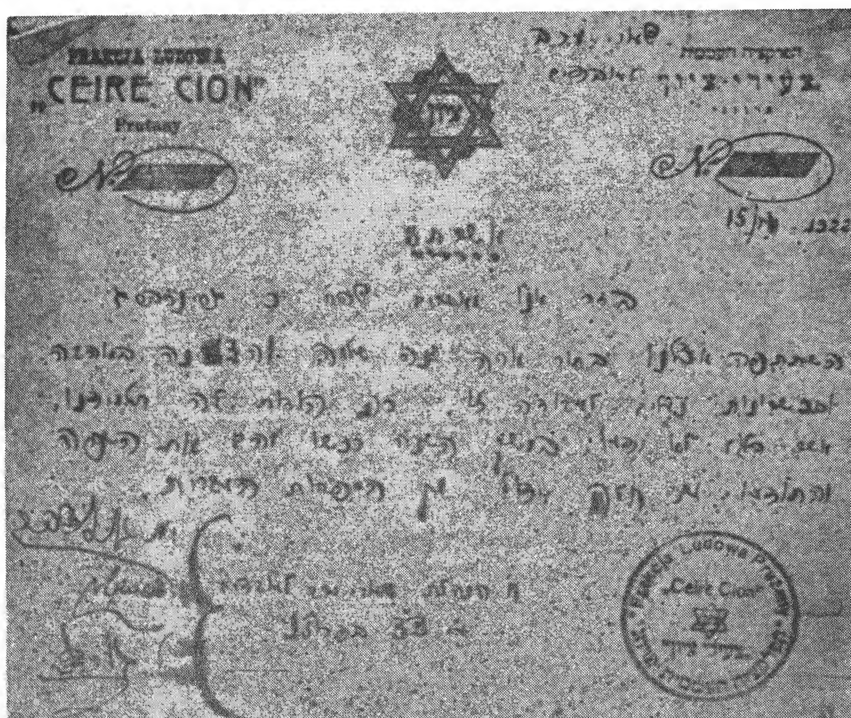
פעילי "בית היתומים" בפרוז׳אני

1919

צעירי ציון בפרוז׳אני

פורסם ב״אפרייאונג״ מס 25. יוד כסלו תר״פ. 28 נובמבר 1919, דף 24

אגודת ״צעירי ציון״ בעירנו קיימת שנה אחת ומונה עד 170 חברים. ארגנו שיעורי־ערב המאפשרים לבני־נוער רבים ללמוד את הלשון והספרות העברית. בראש המוסדות, כגון המטבחים העממים ובועדים לחלוקת כספי הסיוע האמריקניים, עומדים חברינו. כעת הקימה האגודה בית ספר עממי, שחשיבותו רבה מאד לעירנו, בבית הספר הזה, הנתמך בכספי הסיוע האמריקניים, מקבלים כמאתיים ילדים עניים השכלה בחינם.
אין אנו מתעלמים מן העיירות הסמוכות. בעיירות ־ערעזע, שערשעוו, ומאלטש ובקהילות נוספות, הרצו החברים א. געלמאן וז. גרינבערג וייסדו אגודות.
חבל שאין האגודה מקיימת קשרים עם הועד המרכזי ועליה לפעול באופן עצמאי. מן הסתם יסתדרו הדברים האלה, והמכשול שמקורו בגורמים שבחוץ יסולק.
חבר

פאולין ניידוס, (פולה פרלשטיין)

זכרונות

בשנת 1910 פתחתי בפרוז׳אני בית ספר יהודי שהתקיים עד שנת 1915. בשנה זו יצאתי לחופשה בחודשי הקיץ, וחזרתי לפרוז׳אני מחופשתי בשנת 1919, לאחר הסכם השלום שנחתם בבריסק בין הבולשביקים לבין הגרמנים. המלחמה מנעה בעדי לחזור לעיירתי. לא יכולתי לחזור לפרוז׳אני, הואיל והעיר נתפסה בידי הגרמנים, ואני נשארתי תקועה ברוסיה. למדתי במכון לרפואת־שיניים במוסקבה ולאחר הבחינות הממשלתיות קבלתי רשיון לעסוק במקצוע זה.

את דרכי חזרה ממוסקבה למינסק עשיתי בקרון להובלת בהמות, והנסיעה נמשכה שמונה ימים. במינסק היו לי קרובים והתכוונתי לעבוד במקצועי החדש בתנאי השלטון הסובייטי. והנה התחילה המלחמה עם פולין והצבא הפולני כבש את מינסק, והיתה אפשרות לחזור לפרוז׳אני. לא ידעתי פולנית, והפולנים לא הכירו בלימודי במכון לרפואת שיניים במוסקבה ותבעו שאגש לבחינות בלשון הפולנית ולאחר מכן ברפואת השניים. זכור לי כאשר פניתי בלשון הרוסית לפקידים פולנים במשרד המחוז (סטאראסטווא) נאמר לי שאינם מבינים את דברי כי אינם יודעים את הלשון הרוסית.

מצבם של הורי ושל בני משפחתי היה קשה, ולא היו מקורות של פרנסה. החלטתי לחזור להוראה והתקשרתי עם רבקה קליינערמאן, טניה גאלדבערג ואסתר ראזענשטיין. הזמנו את גרשון אורינסקי, פייבל גאלובאוויטש, יצחק עזרא גלעזער ואנשים נוספים להתיעצות, והצעתי להקים בית ספר ולשכור דירה. הודעתי על נכונותי להעביר לבית הספר את הרהיטים והציוד שנשארו מבית הספר שלי. בזמן הראשון יעבדו המורים ללא שכר. הצעתי גם לשלוח באי־כח למשרד הג׳וינט בורשה, כי ידעתי שארגון זה פתח בתי ספר לילדים יהודים בערים רבות.

דירתנו הראשונה היתה בקצה רחוב קוברין, בביתו של זאלצמאן. משם עברנו לבית המרווח של אלטע מינץ. הגיעו אלינו ילדים רבים, שהיו זקוקים לא רק ללימודים כי אם גם למזון. בבית היתומים ובמושב הזקנים היו מחלקים בימים ההם לחמניה וקפה בבוקר וארוחת צהרים. דאגנו לקלוט את כל הילדים שפנו אלינו, ללמדם ולהזינם. הזמנו מורה נוסף ללימוד השפה הפולנית ופנינו למשרד הג׳וינט ובקשנו לשלוח אלינו נציג. לאחר חצי שנה הגיע נציג הג׳וינט ושאלתו הראשונה היתה, מנין קיבלנו ציוד טוב כל כך הסברתי לו, שכל הציוד שייך לי, ואני מקווה לקבל תמורתו סכום כל שהוא. יצאתי מפרוז׳אני בשנת 1925 ועד עזיבתי לא קבלתי אפילו פרוטה אחת. זכרתי כי בשנת 1910 הוציא אבי 3000 רובלים להזמנת הרהיטים אצל הנגר משה חאמסקי. צר לי שבסיפור על בית הספר שעל שם י. ל. פרץ התעלמו כליל מן העובדה הזו. כמו־כן לא הזכירו שאני שימשתי מנהלת בית הספר בשנתים הראשונות לקיומו. הבנתי כי גרמו לכך היחסים הלא־תקינים ששררו בין רבקה קליינערמאן לביני ולבין יתר המורות אסתר ראזענשיין וטניה גאלדבערג. את פעילותי בבית הספר סיימתי בשנת 1921 בגלל מותה של אמי. החילותי לפעול למען היתומים בפרוז׳אני ובעיירות הסמוכות. עוד היום אני

פוגשת יתומים שטיפלתי בהם, והם זוכרים אותי ומעריכים את עבודתי שעשיתי למענם לטובה ולברכה. אחד מתלמידי ירחמיאל קאזאק מביא אותי מדי שנה בשנה לאזכרה של יוצאי עירנו.

שתי אחיותי שחיו שנים רבות במוסקוה הגיעו בשנת 1973 לישראל, זמן קצר לפני מלחמת יום הכיפורים. אחי נשלח למחנות העבודה במשטרו של סטאלין ומת בשנת 1942.

צבי ליובושיץ

על החינוך העברי בימי המלחמה הראשונה

בשנת 1914 התארגנה קבוצת בעלי בתים ובראשם אבי שמואל ליובושיץ ז״ל להקמת חדר מתוקן. היה זה חדר, שבנוסף ללימודי הקודש לימדו בו גם את השפה העברית, דקדוקה וספרותה.

לצורך זה הוזמן מברזה המלמד מולדבסקי, אביה של הסופרת קדיה מולודובסקה. ב״זמן״ הראשון היינו כחמשה עשר ילדים. החדר נמצא בבית שממול בית הקברות הישן, בואכה לקסרקטין שבקצה העיר. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה באוגוסט 1914 נפסקו הלימודים.

במשך המלחמה, בימי הכיבוש הגרמני, כאשר העיר נשארה ללא בתי ספר התקיימו הלימודים בבתים פרטיים. ייזכרו לטובה המלמדים בנימין גולדברג, ״המלצאי״, אשר הצטיינו בכך, שבנוסף להרבצת תורה לימדו את הלשון העברית בנוסח המליצה של המשכילים. בשלהי המלחמה הגיע לעירנו המורה ברזובסקי, חניך הקורסים הפידגוגיים בגרודנה. הוא העלה את הלימודים לרמה מתקדמת, במסגרת של קבוצות־לימודים קטנות. הוא לימד את כתביהם של ביאליק, אחד העם ודובנוב. הוא היה מקיים עם תלמידיו שיחות על נושאים ספרותיים וציוניים. קבוצות מתלמידיו היו מארגנות הצגות בחנוכה ובפורים.

לקראת כ׳ תמוז הוצא עלון רב־היקף מפרי עטם של התלמידים. העלון נכתב ביד ושוכפל בהקטוגרף לחמשה עשר עותקים. העלון הופץ בין חברי קבוצת הנוער ״התחיה״, שהחלה להתארגן כגרעין חלוצי של תנועת הנוער הציוני שקמה מאוחר יותר.

זלמן אוריעוויטש

תנועת ה"בונד" בפרוז'אני

(בין שתי מלחמות־העולם)

לאחר שנים של מלחמות, גירושים וכיבושים חזרו החיים בעירנו לתיקנם בסוף 1920. האוכלוסיה היהודית החלה למצוא את מקומה במסגרת התנאים המדיניים והחברתיים החדשים. פעילות ציבורית רבה נדרשה לשם ארגונו מחדש של המשך הקיום היהודי בפולין המשוחררת.

המאבק על זכויות היהודים ועל עמדותיהם הכלכליות היה הכרחי וחייב את הקמתם של גופים ציבוריים מתאימים. ואכן החלה פעילות רבה בפרוז'אני. חברי ה"בונד" — לוחמים ותיקים מימי הצאר ובני תשחורת של הדור הצעיר — נרתמו למשימה זו והחלו לפעול במרץ.

חברי ה"בונד" בפרוז'אני ראו לפניהם ארבעה מישורים של עשייה: פעילות פוליטית; איגוד מקצועי; מוסדות יהודים כלליים; ותרבות וחינוך חילוניים בלשון יידיש. התנאים הפוליטיים בעירנו ובאיזורים המזרחיים של פולין היו קשים. עד 1928 לא ניתן היה לקבל רשיון לקיום ליגאלי של ה"בונד" בפרוז'אני, אע"פי, שבכל פולין היתה התנועה ליגאלית. חברי ה"בונד" פעלו בשמם של מוסדות תרבותיים שונים.

למרות זאת היתה השפעת ה"בונד" ניכרת בימים ההם. העיתונות הבונדאית (בעיקר העיתון היומי "פאלקס־צייטונג", שהופיע בורשה) היתה נפוצה ומספר קוראיה היה רב (בגלל המצב החומרי הקשה היו כמה משפחות חותמות במשותף על העיתון). נואמים מורשה, ביאליסטוק ווילנה היו משתתפים באסיפות המוניות ובהרצאות פומביות. בשנת 1927, בבחירות למועצת־העיר, נבחרו ארבעה חברים מן ה"בונד".

הפעילות המקצועית החלה בפרוז'אני בשנת 1920, האגודה המקצועית הגדולה ביותר היתה זו של שוליות־החייטים והתקיימה עד למלחמת העולם השנייה. בראש האגודה עמדו הבונדאים לייבל טשעשניק והעניע־גיטל זאמוכאווסקי.

הודות לאגודה הובטחו תנאי־עבודה אנושיים לשוליות החייטים. פעילותן של כל האגודות המקצועיות הוקלה בהרבה, כאשר הוקמה אגודת בעלי המלאכה ובראשה עמד הבונדאי הוותיק ורב־הזכויות יצחק־עזרא גלעזער. אגודת בעלי המלאכה סייעה לקיים יום עבודה מוגבל, רמת שכר הגונה והבטיחה תנאים סוציאליים אחרים. בזמנים שונים פעלו בעירנו אגודות מקצועיות של פועלי המנסרות, פועלי תעשיית העץ (אגודה זו כללה פועלים יהודים, פולנים ובלורוסים), פקידי מסחר ואחרים, ובראשם עמדו חברי ה"בונד".

אילו הקדישו חברי ה"בונד" את כל מרצם לפעילות פוליטית ומקצועית בלבד — ניתן לומר דיינו. אך בנוסף לכך, עסקו בפעילות חברתית ותרבותית. כתוצאה ממאמציהם הוקם בית־היתומים, שגדל והיה לאחד המוסדות המפוארים בעירנו.

ה"בונד" סייע בהרבה להקמת מוסד אחר, שהוסיף תפארת לחיים היהודיים, עורר תחושה של נחת אצל הרבה עסקנים והורים, ושימש מקור של שמחה אצל מאות ילדים. הלא הוא — בית ספר החילוני־יידישאי על שם י.ל. פרץ.

בית הספר על שם פרץ היה אחד מבתי הספר הטובים ביותר בכל המדינה. היו שנים שמספר חניכיו עלה על מאתיים וחמישים. הצלחנו ליצור קשרים עם יוצאי עירנו באמריקה, שהיו ביניהם חברי־"בונד" לשעבר, ולהבטיח תמיכה שנתית של סכומים ניכרים לבית הספר בדרך זו נתאפשרה קבלת ילדים עניים לבית הספר שלא שילמו שכר־לימוד וקיבלו חינוך יהודי מעולה.

בשנת 1928 נוסד בפרוז'אני סניף של ה"קולטור־ליגע". למעשה היה זה סניף של ה"בונד". השם "קולטור־ליגע" ניתן לסניף בגלל עינא בישא של המשטרה, כדי לאפשר לנו לנהל פעילות ציבורית גלויה. מייסדי ה"קולטור־ליגע" היו שני מורים של ביה"ס ע"ש י.ל. פרץ: בעניסאן מלודז' ויצחק מאן מפלונסק, אחיו של הסופר מנדל מאן. הארגון התפתח מהר ומשך אליו חוגים רבים של האוכלוסיה, הודות לפעילותם של היוזמים. בסוף 1929 הגיעו לעירנו שני מורים נוספים, חברי ה"בונד": הרשל גרינבוים וחיים יאניש. הם פעלו הרבה, יחד עם המורה קרוסמאן, והצליחו במעשי־ידיהם. ביוזמתו של הרשל גרינבוים גדלה הפעילות התרבותית. הוקמו חוגים ללימוד כלכלה מדינית, סוציולוגיה והיסטוריה. החוגים גדלו מיום ליום. בוגרי בית הספר ע"ש פרץ זרמו

תנועת הבונד בפרוז'אני, 1930.

אליהם ומתוכם יצאו לאחר מכן עסקנים מסורים של ה״בונד״. הוקמה תנועת הנוער הבונדאי ״צוקונפט״ ותנועת הילדים ״סקיפ״. בראש התנועות האלה עמדו רבקה אורינסקה, א. סעלעצקי, מיכל פרוזשרנסקי ששימש כמזכיר, שרה־רבקה פרוזשאנסקי ושייקע פארער, ששימש יושב־ראש. באותם הימים היו ב״בונד״ חמישים חברים, שמונים — חברי ״צוקונפט״ ומאה חברי ״סקיף״.

כל הפרסומים של ה״בונד״ הופצו בכמות גדולה. כותב השורות האלה עסק בהפצתם. העיתון ״פאלקסצייטונג״ הופץ בשמונים עותקים, כמות כפולה מזו של ה״היינט״ ושל ה״מאמענט״ ביחד.

הצלחת ה״בונד״ בפרוז׳אני הלכה וגברה בין השנים 1928־1934. לא היה תחום ציבורי אחד בחיים היהודיים שלא ניכרה בו השפעתו. אפילו חוגים לא־יהודיים העריכו את פועלו, ובכך הרגיזו את השלטונות, שביטלו את רשיון ה״קולטור־ליגע״ בשנת 1934. ה״בונד״ עבר למחתרת, והתארגן מחדש. בהנהלתו השתתפו: זלמן אוריעוויטש — יושב ראש; מיכאל ניימאן — מזכיר; מאיר ניצבערג, שלמה ראגאוויטש והעניע־גיטל זאמוכאווסקי — חברי הועד. וכך נתקיים ה״בונד״ עד למלחמת העולם השנייה.

בשנת 1929 החל להופיע בפרוז׳אני השבועון ״פרוזשענער לעבן״. מייסודו — העסקן הנודע גרשון אורינסקי, שהתיחס באהדה ל״בונד״. הודות לחברי ה״בונד״ מילא השבועון תפקיד חשוב בחייה של האוכלוסיה היהודית והכללית במקום. מותר להגיד, שהודות לחברינו ראו רבים ב״פרוזשענער לעבן״ אספקלריה זעירה של ה״פאלקסצייטונג״ בורשה. חברי ה״בונד״ הפעילו את השפעתם במועצת העיר, בקהילה ובספריה היהודית העממית. לפעמים קרובות היינו מזמינים את מנהיגינו מורשה להרצאות, שמשכו קהל רב. נדמה לי, שלא היה מנהיג בונדאי, שלא הופיע פעמים אחדות בעירנו. רושם מיוחד עשו האסיפות החגיגיות לכבוד האחד במאי. בהזדמנות זו היינו עושים תעמולה בין האיכרים הבלורוסיים. כל הפעילות הזו היתה לצנינים בעיני המשטרה, שהחלה לרדוף אותנו, כפי שמראה האירוע הבא: באחד בינואר 1935 ערכנו מסיבה בביתו של מיכל דובינסקי, והודענו למשטרה על קיום המסיבה. אך כשנתאסף הקהל הופיעו שני שקצים, שהיו שוטרים ולבשו בגדי אזרחים והחלו להתגרות בנאספים. קמה מהומה ופרצה תיגרה. הפרובוקטורים, שהיו מזויינים במקלות ברזל פצעו קשה את משה־וועלוועל שניידער, שמת מפצעיו יומיים לאחר מכן. לאחר שנעלמו הרוצחים הופיעה המשטרה ואסרה עסקנים אחדים של תנועתנו.

למרות הפרובוקציות של המשטרה המשכנו בעבודתנו. הודות למסירות־נפשם של חברינו זכינו באימונו של הרוב הגדול של האוכלוסיה היהודית בעירנו.

הגיעה שנת 1939. פרוז׳אני נכבשה בידי הצבא האדום. אנשים תמימים האמינו; כי צפויים להם חיים טובים יותר במשטר הסוביטי. אך תחת פיקוחה של נ.ק.וו.ד. היו החיים מרים וקשים. ראשית כל — רוקנו החיילים הרוסים את העיר ואת כל המצרכים, שנשלחו מזרחה. בדומה לארבה פשטו הרוסים על החנויות ועל המחסנים וחיסלו הכל. האוכלוסיה נידונה לאותה אמת חיים עלובה, שחיים בה תושבי ברית המועצות. כל המוסדות הציבוריים חוסלו. הונהגה שיטת ההלשנה והדיווחים. לימדו ילדים להלשין על הוריהם

ועל מוריהם וקוממו יהודים נגד נוצרים ונוצרים נגד יהודים.
הסובייטים החלו "לשחרר" את האוכלוסיה מן הקונטר־ריבולוציה. הקרבנות הראשונים היו הבונדאים. החל חיסולם של "האלמנטים הבלתי רצויים". פעולה זו נעשתה על־פי־רוב בלילות. עם בוא הלילה נפל פחד על האוכלוסיה. כל אדם, אשר הקומוניסטים המקומיים הצביעו עליו, נחשב כבונדאי.
עם רדת הלילה היינו נשארים בבתים ומפחדים שמא באים אנשי הנ.ק.וו.ד. לאסרנו. אזנינו היו קשובות ועצבינו דרוכים, וידענו כי בואם יביא את המוות עלינו ועל בני משפחתנו.
באחד הלילות דפקו אנשי נ.ק.וו.ד. על דירותיהם של הבונדאים: יצחק עזרא גלעזער, יושב ראש אגודת בעלי המלאכה, סגן יו"ר ארגון התרבות היידישאית (י.ש.א.) וחבר מועצת העיריה לשעבר; שייקע פארער, יושב ראש ה"צוקונפט" ושלמה ראגאוויטש — המזכיר לשעבר של ה"קולטור ליגע". לאחר מעצרם נעלמו עקבותיהם. בני משפחותיהם נאסרו ונשלחו לעבודת־פרך לאסיה התיכונית. כאשר נודע דבר המאסרים החלו בונדאים רבים להיעלם מבתיהם ולנדוד מעיירה לעיירה. לא כולם ניצלו. בין הניצולים — גם אני כותב השורות האלה.
כשהגיעו הגרמנים גדלו הפורעניות. אבל הואיל והגרמנים לא התערבו בחיים הפנימיים של היהודים ניתן היה לקיים קשר בין חברינו, לעודד ולחזק את רוחם ובעיקר לעזור לנצרכים ביותר. אך זוהי פרשה מיוחדת ועל כך מספר אני בנפרד. (II)

נ. צוקערמאן

פרוז׳אני בשנות 1921 — 1931

המצב

במשך שתי עשרות שנים של מלחמות וכיבושים חיו תושבי העיר בתנאים בלתי רגילים וחלו עיכובים בגידולה של האוכלוסיה.

בימי הכיבוש הגרמני לא ידוע מה היה גודלה של האוכלוסיה. בימים ההם שהו בעיר כמה אלפים פליטים. מספר הלידות ירד ולעומתן עלה מספר הפטירות[1]. וכך הוקטנה האוכלוסיה על ידי מספר הפטירות הגדול והוגדלה על ידי המוני הפליטים. מצב זה אינו רגיל ואין לדון בו במסגרת תהליכי הפיתוח של האוכלוסיה בפרוז׳אני.

הקטנה דרסטית של האוכלוסיה היהודית מתחילה, כאשר נוצרות אפשרויות לפליטים לחזור למקומות מגוריהם, יחד עם האפשרויות להגירה. מספר האוכלוסיה הלך וקטן. במצב הזה נמצאה עירנו כאשר נערך המפקד הראשון של האוכלוסיה בשנת 1921. תהליכי ההגירה נמשכים, במיוחד אצל האוכלוסיה היהודית. לאחר שננעלו שערי אמריקה הצפונית מופנה הזרם הראשי של המהגרים לארגנטינה, ברזיל, קובא וארץ ישראל. במקומות ההם מוקמות ׳מושבות׳ של יוצאי פרוז׳אני והדבר מפחית עוד יותר את גידולה של האוכלוסיה במקום. מצד שני מגיע זרם של חוזרים לאוכלוסיה הלא־יהודית, בעיקר הבלורוסית, שיצאו את העיר, יחד עם הצבא הרוסי הנסוג, וזרם של אוכלוסיה פולנית מגיע לעיר, בתורת פקידים של המוסדות הממלכתיים.

טבלה מס׳ 1

האוכלוסיה בפרוז׳אני לפי מפקד האוכלוסיה בשנת 1921

הדת*	במספרים אבסולוטיים	באחוזים
יהודים	4152	65.6
פרבוסלבים	1460	23.0
קתולים	716	11.3
אבנגליסטים	4	0.1
ביחד	6332	100.0

במפקד של 1921 היו, בין היתר, 2 סעיפים — הדת והלאום. כאשר בסעיף הדת ציינו 4152 יהודים את דתם היהודית, ציינו 2945 יהודים בסעיף הלאום את לאומיותם היהודית. יתר 1207 יהודים הצהירו על לאומיותם הפולנית. כתוצאה מכך נתהווה מצב מוזר בחלוקה לפי הלאום.

תוך כדי התהליך הדינאמי הזה קויים המפקד של 1921. לפי נתוני המפקד היו בפרוז׳אני 6332 תושבים, מהם יהודים 4152, פרבוסלבים — 1460, קתולים 716, אבנגליסטים — 4 (טבלה 1).

כפי שנראה מן הטבלה היוו היהודים 65.6%, או שני שלישים מכלל האוכלוסיה. במקום השני — הפרבוסלבים המהוים 23%, ובסוף הקתולים — 11.3%.

כיצד גדלה האוכלוסיה? כיצד גדלו הקבוצות השונות? תמונה ברורה נקבל אם נשווה את שיעורי האוכלוסיה בפרוז׳אני בשנות השבעים של המאה שעברה[2] עם הנתונים של מפקד האזרחים בשנת 1921 (טבלה 2).

טבלה 2

גידול האוכלוסיה בשנים 1873 — 1921

דת	1873		1921		
	מספרים אבסולוטים	באחוזים	מספרים אבסולוטים	באחוזים	גידול פי כמה
יהודים	2575	64.5	4152	65.6	1.7
פרבוסלבים	1012	25.3	1460	23.0	1.4 —
קתולים	404	10.1	716	11.3	1.8
אחרים	4	0.1	4	0.1	1.0
סה״כ	3995	100.0	6332	100.0	6

מהטבלה שלעיל מתברר, כי כל האוכלוסיה גדלה פי 1.6, ז.א. שיעור גידול שנתי של 12 פרומיל. אצל היהודים הגידול היה גדול יותר, פי 1.7. הגידול הגדול ביותר חל אצל הקתולים, שגדלו פי 1.8 ואינו נובע משיעור הילודה בלבד, אלא, כפי שכבר הזכרנו, מתוספת הפקידים הפולנים. יחסי האחוזים שונו במשך הזמן. הפרבוסלבים פחתו בשיעור היחס ליהודים ולקתולים, ובאופן אבסולוטי הם גדלו פי 1.4 בלבד. תוספת קטנה זו נובעת מכך, שחלק מן האוכלוסיה הפרבוסלבית לא חזר לעיר לאחר שיצאו בימי המלחמה. תהליך זה בגידולה של כל קבוצה לאומית באוכלוסיה בפרוז׳אני משתנה ביסודו לאור הנתונים של עשר השנים האחרונות. בתקופה זו קיימת הגירה ניכרת של האוכלוסיה היהודית לארצות שמעבר לים. מצד שני מתווספים לעיר גורמים פולנים לעומת הגירה חלקית של האוכלוסיה הבלורוסית. וכך שונים יחסי הכוחות כיום משנת 1921, כפי שמראה טבלה 3.

טבלה 3

האוכלוסיה בפרוז׳אני בשנת 1931*

הדת	במספרים אבסולוטים	באחוזים
יהודים	4208	55.2
פרבוסלבים	1503	19.7
קתולים	1291	16.9
אחרים	54	0.7
תושבים זמניים בני דתות שונות**	570	7.5
	7626	100.0

* הנתונים נתקבלו מכרטיסי הרישום בעיריה

** בסעיף זה נכללים תלמידי הסמינר הפולני למורים, הגימנסיה הפולנית הממלכתית, בית הספר המקצועי ופועלים יומיים המתגוררים זמנית בעיר.

כפי שנראה מן הטבלה היו בפרוז׳אני בשנת 1931: 7626 תושבים, מהם 4208 יהודים, 1503 פרבוסלבים, 1291 קתולים. בסטטיסטיקה הזו הוספנו סעיף ״תושבים זמניים בני דתות שונות״. מספר זה של תושבים זמניים הוא די גדול (570) ומהווה 7.5 אחוזים מכלל האוכלוסיה. למרות הכתוב ״בני דתות שונות״ ניתן לומר, שמספר היהודים ביניהם קטן, כי רוב תלמידי הגימנסיה הממלכתית, הבאים מחוץ לעיר והכלולים בסעיף זה, ומספר התלמידים הגדול של הסמינר למורים ובית הספר המקצועי, הם ברובם הגדול קתולים ובחלקם פרבוסלבים. בדומה לכך מצויים יהודים מעטים בין הפועלים היומיים, הכלולים בסעיף זה.

טבלה 4

גידול האוכלוסיה בפרוז׳אני בעשר השנים האחרונות 1921 — 1931

הדת	1921 במספרים אבסולוטיים	1921 באחוזים	1931 במספרים אבסולוטיים	1931 באחוזים	גידול באחוזים
יהודים	4152	65.6	4208	55.2	1.3
פרבוסלבים	1460	23.0	1503	19.7	2.9
קתולים	716	11.3	1291	16.9	80.3
תושבים זמניים			570	7.5	
אחרים	4	0.1	54	0.7	1250.0
סך הכל	6332	100.0	7626	100.0	2.0

כפי שנראה בטבלה 3, היוו היהודים 55.2% מכלל האוכלוסיה. הפרבוסלביים 19.7%, הקתולים 16.9%. יחסי האחוזים ישתנו אם נוסיף את החלק הגדול של 7.5% של התושבים הזמניים לקתולים. הם יהוו למעלה מ־20% מכלל האוכלוסיה. סיבת הגידול של כל קבוצה בנפרד מתבהרת יותר, אם נשווה את גידול האוכלוסיה הכללית במשך עשר השנים (טבלה 4).

מן הטבלה שלעיל התברר, כי כלל האוכלוסיה גדל פי 1.2. במספר זה נכללים למעלה משלוש מאות התלמידים הבאים מחוץ לעיר, שלא היו לפני 10 שנים[3]. אם נוריד את מספר התלמידים אנו מקבלים תוצאות אלה: בשנת 1921 היו 6332 תושבים ובשנת 1931 — 7326, ז.א. גידול לא יותר מאשר 1.15 או 2%. שיעור־גידול זעיר זה נובע מסיבה יסודית אחת — מן ההגירה היהודית באותה תקופה. אנו רואים תופעה מענינת, במשך 10 שנים לא גדלה האוכלוסיה היהודית כמעט (מ־4152 בשנת 1921 ל־4208 בשנת 1931 — תוספת של 56 אנשים בלבד). אותו הדין בבלורוסים. במשך 10 השנים גדל מספרם ב־43 אנשים. על מספרם הקטן מהווה תוספת זו אחוז גדול יותר מאשר אצל היהודים, אך בסך הכל תוספת קטנה ביותר. לעומתם אנו רואים תופעה הפוכה אצל הפולנים. האוכלוסיה הפולנית כמעט שהכפילה עצמה בעשר השנים, ואם נוסיף את מאות התלמידים — כמעט שגדלה פי שלושה, מספר הפולנים יגדל עוד יותר, אם נוסיף את המאות האחרות של הפולנים הפקידים, הגרים במושבת הפקידים ונמנים באורח אדמיניסטרטיבי עם תושבי העיר.

מה היה הגידול הנכון של האוכלוסיה היהודית? על כך נקבל מושג אם נשווה את מספר הלידות עם מספר הפטירות בעשר השנים. רישומים מדוייקים על הלידות והפטירות יש לנו בחמש השנים האמצעיות של עשר השנים. ז.א. לשנים 1925 — 1929. אנו מניחים,

כי את הממוצע לחמש השנים ניתן ליישם לגבי כל העשור, כי במשך חמש השנים האחרונות לא קרה משהו מיוחד, אשר ישנה את המצב באורח רדיקלי (טבלה 5). נכון, שהמגמה לשנים האחרונות מראה כי מספר הלידות פוחת, לעומתם בולט גידול במספר הלידות בשנים שלפני 1925.

טבלה 5

מספר הלידות אצל יהודי פרוז׳אני בשנים 1925 — 1929

השנה	זכרים	נקבות	ביחד	ממוצע שנתי של לידות
1925	59	47	106	
1926	54	33	87	
1927	51	30	81	88
1928	52	34	86	
1929	44	35	79	
סה״כ	260	179	439	

מטבלה 5 נראה, כי בחמש השנים הנ״ל נולדו בפרוז׳אני 260 זכרים ו־179 נקבות, ובסה״כ 439 ילדים. אם נחשב מספר זה לחמש השנים האחרות, נקבל, כי במשך עשר השנים נולדו בפרוז׳אני 818 ילדים יהודים. בו בזמן היה מספר הנפטרים, כפי שראינו במאמר אחר, 416, אם נוריד את מספר הנפטרים ממספר הנולדים, נקבל, כי האוכלוסיה היהודית גדלה בעשר שנים ב־462 נפשות, או בממוצע 11 פרומיל לשנה, אם נשווה מספר זה עם גידולה המספרי של האוכלוסיה היהודית עם המשפר המדוייק בשנת 1931, ניווכח, כי 462 יהודים הוכרחו באותה תקופה לחפש את גורלם מחוץ לגבולות העיר. באותה תקופה סיפקה פרוז׳אני חומר אנושי לישובים יהודים חדשים בחלקי עולם שונים, והיא עצמה, בדומה להודרה, המפרישה יצורים חדשים וממשיכה להתקיים, ולא מקטינה את גודלה[4].

טבלה 6

גברים ונשים בפרוז׳אני בשנת *1931

הדת	גברים	באחוזים	נשים	באחוזים	ביחד
יהודים	2006	47.7	2202	52.3	4208
פרבוסלבים	724	48.9	779	51.1	1503
קתולים	677	52.4	614	47.6	1291
אחרים	28	51.9	26	48.1	54
סה״כ	3435	48.6	3621	51.4	7056

*התושבים הזמניים לא נכללו בטבלה.

כפי שנראה בטבלה 5 נולדו בשנים האחרונות אצל היהודים יותר זכרים מנקבות. במיוחד בולט ההבדל בשנים הראשונות. יתרון זה אינו בולט לאור היחס בין גברים ונשים באוכלוסיה הפרוז׳נאית. כיום יש בפרוז׳אני יותר גברים מנשים, אך יתרון הנשים אינו שווה בכל הקבוצות (טבלה 6). בדרך כלל יש בעירנו 486 אחוזים גברים ו־51.4 אחוזים נשים, בחשבון זה לא נכללים התושבים הזמניים, שהם נעים ונדים וקשה לכלול אותם בטבלת התושבים. אצל היהודים יתרון הנשים על הגברים גדול יותר. על 2006 גברים יש 2202 נשים, או 52.3 אחוזים. הסיבה של עודף הנשים נובעת מכך, שאצל הרבה משפחות היגרו הגברים לחוץ לארץ. אותה סיבה פועלת אצל הפרבוסלבים, כאשר אחוז הנשים גדול עוד יותר מאחוז הגברים. כדי לראות בצורה בולטת, שהסיבה היא ההגירה הגדולה אם בתחומי הארץ, (בסביבה הקרובה, כמו למשל בענף העצים) ואם בחוץ לארץ, כדאי להביא את מספר המשפחות, שבהם חסר המפרנס, ואת המשפחות שבהן חסרה האישה. על 180 משפחות יהודיות, שיש להן רק האב או רק האם, היו 150 בלי האב ושלושים בלי האם. מה שנוגע לנשים ברור, כי הללו נפטרו. אך מה שנוגע ל־150 המשפחות ללא האב ברור, כי המפרנסים אינם בעיר. לא ברור כמה נשים מתוך ה־150 הן אלמנות וכמה הושארו על ידי בעליהן שהיגרו מן העיר. מה שבטוח הוא, כי מספר האלמנות גדול ממספר האלמנים, בגלל הסיבה שהאלמנים נשאו נשים בפעם שניה, ואילו אצל האלמנות זה מעשה נדיר. בין האלמנות מצויות גם נשים, אשר בעליהן נהרגו או נעלמו בימי המלחמה[5].

תופעה הפוכה מזו של היהודים ושל הפרבוסלבים מצויה אצל הקתולים. אצלם היחס בין הגברים והנשים הוא 52.4 אחוזים גברים, 47.6 אחוזים — נשים. יתרון הגברים על הנשים אצל האוכלוסיה הפולנית נובע מכך, שרובם של הפקידים שהגיעו לעיר היו גברים, ומכאן יתרונם.

מענין להשוות, כיצד השתנה היחס בין הגברים והנשים במשך 50 השנים האחרונות (טבלה 7).

טבלה 7

השוואת האחוזים של גברים ונשים באוכלוסיה בפרוז׳אני בשנים 1873 — 1921 — 1931

התקופה	1873		1921		1931	
הדת	גברים	נשים	גברים	נשים	גברים	נשים
יהודים	43.5	56.5			47.7	52.3
פרבוסלבים	51.2	48.8			48.9	51.1
קתולים	44.8	55.2			52.4	47.6
ממוצע	45.5	54.5	46.2	53.8	48.6	51.4

בשנת 1873 היה היחס בין גברים לנשים 54.5:45.5, ובשנת 1921 — 53.8:46.2, ובשנת 1931 — 51.4:48.6. מן הנתונים האלה נראית מגמה של שוויון בין הגברים והנשים. מאלפת היא גם ההשוואה של היחס בין גברים לנשים אצל כל קבוצה בנפרד באותה התקופה. ראשית כל — השתנה באופן קיצוני היחס בין גברים ונשים אצל הקתולים והפרבוסלבים. בשנת 1873 היה אחוז הגברים הגדול ביותר אצל הפרבוסלבים (51.2 אחוזים גברים, 48.8 נשים). בשנת 1931 באים הקתולים במקום הראשון. סיבת השינוי היא, כפי שכבר הזכרנו, שרובם של הפקידים הבאים מן החוץ הם גברים. מכאן מובן, כי בשנת 1873, בימי השלטון הרוסי, היו הפרבוסלבים רובם של הפקידים ולכן האחוז שלהם גבוה יותר.

מענין להזכיר את גודל המשפחה אצל האוכלוסיה היהודית, הפרבוסלבית והקתולית. נפוצה ההנחה, כי ליהודים יש יותר ילדים מאשר לשכניהם. הנתונים על המצב המשפחתי אינם מאשרים הנחה זו.

ראשית — על הסטטיסטיקה גופא. בכרטיסי הרישום, שמהם באים הנתונים האלה, נרשמו צעירים בני 18 כמשפחות עצמאיות. מכאן התמונה הכוזבת על המצב האמתי של המשפחות בעירנו. היות והשיטה הזו נהוגה לגבי כל הקבוצות הרי עובדה זו אופיינית. אילו רצינו לדעת את המצב לאמתו היה עלינו לפזר את בעלי המשפחות היחידים האלה בין מספר המשפחות הנותרות (טבלאות, 8, 9, 10).

אם נעיין במצב המשפחתי לפי הטבלאות האלה, נראה כי המספר הממוצע של משפחה אצל היהודים הוא הגדול ביותר — 3 אנשים, אצל הקתולים 2.9 ואצל הפרבוסלבים — 2.5. אם לא היו מביאים בחשבון את בני המשפחה היחידים בדרך אבסולוטית, היה הממוצע גדול יותר. ההבדל בין שלש הקבוצות הוא קטן ביותר. זה מוכיח, כי היהודים אינם עולים באופן יחסי במספר ילדיהם על שכניהם.

טבלה 8

המצב המשפחתי אצל האוכלוסיה היהודית בשנת 1931

גודל המשפחה	מספר המשפחות	מספר הנפשות	באחוזים	מספר הנפשות בממוצע במשפחה
1*	463	463	33.0	
2 נפשות	237	474	16.8	
3 "	200	600	14.2	
4 "	196	784	13.9	
5 "	137	685	9.6	
6 "	107	642	7.6	
7 "	43	301	3.0	
8 "	21	168	1.4	3
9 "	4	36	0.2	
10 "	1	10	0.1	
11 "	2	22	0.1	
23 יתומים	1	23	0.1	
בסה"כ	1412	4208	100.0	

*בסעיף זה כלולים צעירים שמלאו להם 18 שנים, למרות שהם סמוכים על שולחן אביהם.

אם לא נחשב את המשפחות של נפש אחת בלבד, מהוות המשפחות של 2 נפשות 16.8 אחוזים, והאחוז נופל לפי סדר הגידול של בני המשפחה. המשפחה הגדולה ביותר אצל היהודים היא בת 11 נפשות. אותה תופעה נשנית אצל הפרבוסלבים והקתולים.

טבלה 9

המצב המשפחתי אצל האוכלוסיה הקתולית בשנת 1931

מספר הנפשות	מספר המשפחות	מספר הנפשות	באחוזים	מספר ממוצע של נפשות למשפחה
1	170	170	37.7	
2 נפשות	79	158	17.5	
3 "	58	174	13.0	
4 "	62	248	13.8	
5 "	42	210	9.3	2.9
6 "	21	126	4.7	
7 "	10	70	2.2	
8 "	4	32	0.9	
9 "	3	27	0.7	
76 יתומים	1	76	0.2	
סה"כ	450	1291	100.0	

טבלה 10

המצב המשפחתי אצל האוכלוסיה הפרבוסלבית בשנת 1931

מספר הנפשות	מספר המשפחות	מספר הנפשות	באחוזים	מספר ממוצע של נפשות למשפחה
1	259	259	43.2	
2 נפשות	100	200	16.7	
3 "	87	261	14.5	
4 "	62	248	10.4	
5 "	44	220	7.3	2.5
6 "	29	174	4.9	
7 "	8	56	1.3	
8 "	6	48	1.0	
9 "	3	27	0.5	
10 "	1	10	0.2	
סה"כ	599	1503	100.0	

אצל הפרבוסלבים מהוות המשפחות של 2 נפשות את האחוז הגדול ביותר — 16.7 והאחוז יורד בהדרגה. המשפחה הגדולה ביותר אצל הפרבוסלבים כוללת 10 נפשות. אצל הקתולים — המשפחה של 2 נפשות מהווה 17.5 אחוזים. במספרים אלה לא כלולים התושבים הזמניים, שהיו מגדילים את המספרים של הסעיף הראשון.

מספר הבתים היהודיים מגיע ל־58.2 אחוזים לעומת 55.2 אחוזים של האוכלוסיה היהודית לגבי האוכלוסיה הכללית. הטבלה 11 נותנת לנו תמונה כיצד גדל מספר הבתים בששים השנים האחרונות.

צפיפות האוכלוסיה

במרכז העיר משמש צומת 4 רחובות: דומברובסקי, בריסק, קוברין וד״ר פאציביץ. כאן נמצא המרכז המסחרי (השם העממי של רחוב ע״ש ד״ר פאצביץ הוא רחוב הנגידים).

קטעים מרחוב ד״ר פאצביץ

האוכלוסיה היהודית מרוכזת בעיקרה במרכז העיר ובמיוחד בסימטאות, האוכלוסיה הלא־יהודית מרוכזת בפרברים. כך, למשל, מצויות 6 סימטאות המאוכלסות בידי יהודים בלבד, ו־3 סימטאות שמסביב לעיר, הריקות מיהודים.

בשנת 1931 היו 1252 בתים, מהם 729 שנמצאו בבעלות היהודים ו־523 בבעלות לא־יהודים. באופן יחסי לכלל האוכלוסיה מצויים בבעלות היהודים יותר בתים מאשר ללא יהודים

טבלה 11

מספר הבתים וצפיפות האוכלוסיה בתקופת 1873 — 1921 — 1931

התקופה	הלאום	יהודים: מספר הבתים	יהודים: מספר נפשות בבית	לא־יהודים: מספר הבתים	לא־יהודים: מספר נפשות בבית	ביחד: מספר הבתים	ביחד: מספר נפשות בבית
1873	במס׳ אבס.	300	8.6	294	5.7	594	6.7
	באחוזים	50.5		49.5		100.0	
1921	במס׳ אבס.					984	6.4
	באחוזים					100.0	
1931	במס. אבס.	729	5.9	523	6.3	1252	6.1
	באחוזים	58.2		41.8		100.0	
הוגדל פי		2.4		1.7		2.1	

כפי שנראה מן הטבלה גדל מספר הבתים מ־594 ל־1252. ז.א. שמספר הבתים גדל פי 2.1. בו בזמן גדלה האוכלוסיה, כפי שראינו פי 1.9, יוצא שבדרך כלל קטנה צפיפות האוכלוסיה. רואים זאת גם מטבלה 11. בשנת 1873 היה שיעור הצפיפות 6.7 תושבים לכל בית. בשנת 1921 — 6.4 תושבים ובשנת 1931 — 6.1 תושבים[6].
אחרת לגמרי נראית הקטנת הצפיפות אצל כל קבוצה בנפרד. אצל יהודים בשנת 1873 היתה הצפיפות הגדולה ביותר — 8.6. בשנת 1931 — מהווה צפיפות המגורים אצל היהודים הקטנה ביותר. רואים זאת במיוחד כאשר משווים את יחס הבתים בשנת 1873 לשנת 1931[7].
בשנת 1873 השתייכו ליהודים 50.5 אחוזים מכלל הבתים ובשנת 1931 58.2 אחוזים. אחרת נראה התהליך של שינוי צפיפות המגורים אצל האוכלוסיה הלא־יהודית. בשנת 1873 היו ללא־יהודים בממוצע 5.7 תושבים לכל בית. ובשנת 1931 — 6.3 בלבד[8].

מעניין יהיה להשוות את צפיפות המגורים ברבעים שונים של האוכלוסיה היהודית. הצפיפות הגדולה ביותר מצויה בסימטאות הקטנות, הקטנה ביותר — במרכז המסחרי. להלן אנו נותנים את צפיפות המגורים של האוכלוסיה היהודית ברבעים מיוחדים. הצפיפות הקטנה ביותר היא ברחוב ע״ש ד״ר פאצביץ. כאן הממוצע הוא 3.6 תושבים לבית. דומה לכך המצב ברחוב 3 במאי (רחוב הדואר). כאן מגיעה הצפיפות ל־5 תושבים לכל בית[9].

הסימטאות מסביב לחצר בית הכנסת מצטיינות בצפיפות גדולה ביותר. בסימטאות גנשא הצפיפות היא 6.8 תושבים לכל בית. רחוב בית המרחץ — 6.7. יש רחובות שהם צפופים עוד יותר. כך למש׳ בסימטת הבאר — 8.2 תושבים לכל בית, סימטת הביצות — 7, רחוב בריסק — 7.5, רחוב המים — 7.4, ורחוב שערעשעוו — 6.4.

טבלה 12

פרנסות

תעסוקת יהודי פרוז׳אני בשנת 1931

המקצוע	מספר המשפחות המועסקות	באחוזים
מלאכה	461	32.7
בלי תעסוקה*	387	27.5
מסחר ותעשיה	328	23.2
מקצועות חפשיים	76	5.4
עבודה שחורה והובלה	64	4.5
חקלאות	49	3.4
כלי קודש	23	1.6
אחרים	24	1.7
סה״כ	**1412**	**100.0**

* בסעיף זה כלולים אנשים. שלא הודיעו על עיסוקם, או שהודיעו שאין להם כל תעסוקה. נשים, שבעליהן מצויים בערים אחרות בפולין, או באמריקה, ובני 18, שלפי הסטטיסטיקה הם נחשבים למשפחות מיוחדות, שאין להם מקצוע.

טבלה 12 נותנת תמונה ברורה על סוגי פרנסותיהם של יהודי פרוז׳אני. מספר המשפחות שעסקו במלאכה היה 461 והיווה 32.7 אחוז, או שליש מכלל האוכלוסיה היהודית במקום השני — 387 משפחות, שלא הצהירו על כל עיסוק. הקבוצה הזו היא, לפי המספרים,

גדולה. למעשה אין כל אלה שכלולים בה חסרים עיסוק. ראשית — משפחות המתפרנסות ממסחר זעיר לא הצהירו על עיסוקן. בסעיף זה נכללו משפחות רבות, המתפרנסות מתמיכת ילדיהן, הנמצאים כאן בעיר או מעבר לים. אלה הן הרבה משפחות. בדומה למוסבר בהערה שע״י טבלה 12, כלולים כאן בני שמונה־עשרה, שמסייעים בבית הוריהם אך לא ציינו את עיסוקם המיוחד[10]. לכן, כאשר נדון בשתי הקבוצות הראשיות — הכלכלית הפעילה והכלכלית הסבילה, תיכלל הקבוצה ״ללא עיסוקים״ בשתי הקבוצות האלה, בגלל הסיבות הנזכרות לעיל.

הקבוצה השלישית לפי גדלה הן המשפחות העוסקות במסחר ובתעשיה, 328 משפחות או 232 אחוזים. קודם כול על התעשיה. אין בפרוז׳אני תעשיה חשובה במיוחד. מחוץ למנסרה, טחנות, בית־בד לשמן ומשרפות שכר, אין בפרוז׳אני כל תעשיה. רוב המשפחות הכלולות בסעיף עוסקות במסחר. המסחר הגדול (הסיטונאי) תופס מקום קטן. כל המסחר זעיר ומבוצע בשוק ובימי הירידים.

החלק השני, שבתנאים רגילים היה רוכש לו מקצוע, עוסק בעבודות מקריות. חלק מהם עוסק בקיץ בצבעות, ולפעמים בחכירת גני פרי ובעבודות עונתיות אחרות.

76 משפחות נמנות עם המקצועות החפשיים. כלולים כאן מורים של בתי הספר, מורים פרטיים, רופאים, מהנדסים, עורכי דין, מנגנון העיריה ופקידים בבתי עסק.

מספר ניכר של משפחות מתפרנס מעבודה שחורה ומהובלה. רובם הגדול של הפועלים השחורים הם צעירים, שבגלל נסיבות המלחמה לא הספיקו ללמוד מקצוע. חלקם האמיד יותר מתעסק במסחר.

פרק מיוחד מהווים עובדי האדמה. לפי הטבלה עסקו בחקלאות 49 משפחות. יש לציין שלא כולן עוסקות באותה מידה בחקלאות ולא אצל כולן החקלאות מהווה את פרנסתן העיקרית. בכללם החוכרים, שחוכרים לא רק אדמה, אלא לפעמים, תוצרת חקלאית מיוחדת. קבוצה מיוחדת הם כובשי הגבינות (הגבינות של פרוז׳אני היו נשלחות בכמויות גדולות לפולין הקונגרסאית). בין המשפחות האלה נמצאים גם בעלי קרקעות גדולים שברשותם אדמות באחוזות הקרובות — סעמענטשי ושוביטש.

כלי הקודש מהווים 1.6 אחוז מכלל האוכלוסיה היהודית. נכללים כאן השמשים בבתי המדרשות, באם הצהירו על השמשות כמקצועם העיקרי, המלמדים והשוחטים.

טבלה 13

מספר המשפחות המתפרנסות ממקצועות מיוחדים בין בעלי המלאכות היהודים

המקצוע	מס. המשפחות	באחוזים	באחוזים לגבי כלל האוכלוסיה היהודית
חייטים	108	23.4	7.7
סנדלרים	85	18.4	6.0
קצבים	45	9.7	3.2
נגרים	32	6.9	2.2
נפחים	26	5.6	1.9
מסגרים ופחחים	17	3.7	1.3
אופים	16	3.4	1.2
צבעים	15	3.2	1.1
פועלי עץ	14	3.0	0.9
ספרים	14	3.0	0.9
בעלי מקצועות טכניים	11	2.3	0.8
כובענים	11	2.3	0.8
עושי תנורים	11	2.3	0.8
כל היתר (פחות מ־10)	56	12.8	3.9
סה"כ	461	100.0	32.7

מן הנתונים מתברר, כי לרוב האוכלוסיה היהודית בפרוז׳אני פרנסות פרודוקטיביות. אם נחבר יחד את המשפחות העוסקות במלאכה, במקצועות חפשיים, בעבודה שחורה, בהובלה ובחקלאות ניווכח, כי 650 משפחות יהודיות, או 48 אחוזים מכלל האוכלוסיה היהודית עוסקות בפרנסות פרודוקטיביות. לכך יש להוסיף את המשפחות, הכלולות ב"חוסר עיסוקים" ועוסקות, אף על פי כן, בעבודות בלתי קבועות, או משפחות הנתמכות בידי ילדיהן והן עוסקות במלאכה, יתברר, כי יותר ממחצית האוכלוסיה היהודית בפרוז׳אני עוסק בפרנסות פרודוקטיביות[11].

מענין יהיה לעיין בסוגי המלאכות הנפוצות ביותר בפרוז׳אני. במקום הראשון — החייטים — 108 משפחות או 23.4 אחוז מכלל בעלי המלאכות, או 7.7 אחוז מכלל המשפחות היהודיות. אחריהם באים הסנדלרים, 85 משפחות שהן 18.4 אחוז (טבלה 13).

חלוקה אחרת קיימת אצל האוכלוסיה הפרבוסלבית והקתולית. לאוכלוסיה הקתולית (טבלה 14) המספר הגדול ביותר של בעלי מקצועות חופשיים — 183 משפחות או 40.7 אחוזים

מכלל האוכלוסיה הקתולית. במקום השני — "בלי עיסוקים" — 21.6 אחוז. במלאכה עוסקים 14.7 אחוזים, בחקלאות 11.3 אחוז ובעבודה שחורה — 4 אחוזים.

טבלה 14

פרנסותיה של האוכלוסיה הקתולית

המקצוע	מספר המשפחות	אחוזים לגבי כלל המשפחות הקתוליות
מלאכה	66	14.7
ללא עיסוקים	97	21.6
מסחר	18	4.0
מקצועות חופשיים	183	40.7
עבודה שחורה	18	4.0
חקלאות	51	11.3
כלי קודש	7	1.5
אחרים	10	2.2
סה"כ	450	100.0

אצל האוכלוסיה הפרבוסלבית ההרכב אחר לגמרי (טבלה 15). כאן מהווים עובדי האדמה את האחוז הגדול ביותר — 208 משפחות או 34.7 אחוזים. במקום השני — ללא עיסוקים, במלאכה 16.7 אחוז, בעבודה שחורה 10.5, ובמקצועות חופשיים 8.7 אחוזים.

מן הנתונים המובאים על העיסוקים של היהודים, הקתולים והפרבוסלבים מתברר, כי ההרכב הסוציאלי בכל קבוצה שונה לגמרי מאשר אצל יתר הקבוצות. אם נשווה את הפרנסות העיקריות לשלש העדות נראה חלוקה זו: במלאה מתעסקים אצל היהודים 32.7 אחוז, אצל הקתולים 14.7 אחוז אצל הפרבוסלבים — 16.7 אחוז. האחוז הגדול של בעלי המלאכה היהודים נותן רקע מיוחד לתמונה הכללית של החיים הכלכליים של האוכלוסיה היהודית. כאן בפרוז'אני, כפי שנמסר בפנקס הקהילה, שימש זמן רב חייט כראש הקהילה[12]. זהו מאורע מיוחד בחשיבותו בהרכב הסוציאלי של הציבור היהודי בימים ההם.

את חלוקת המקצועות של בעלי המלאכה היהודים הבאנו בטבלה 13. חלוקה אחרת של המקצועות קיימת אצל הפרבוסלבים והקתולים (טבלה 17).

טבלה 15

עיסוקי האוכלוסיה הפרבוסלבית בשנת 1931

המקצוע	מספר המשפחות	באחוזים
מלאכה	100	16.7
ללא עיסוקים	157	26.2
מסחר	7	1.2
מקצועות חופשיים	52	8.7
עבודה שחורה	63	10.5
חקלאות	208	34.7
כלי קודש	8	1.4
אחרים	4	0.6
סה״כ	599	100.0

אצל היהודים מהווים החייטים והסנדלרים את האחוז הגדול. אצל הפרבוסלבים: הסנדלרים — 25 אחוזים, עובדים טכניים — 22 אחוז ונגרים — 16 אחוז. אצל הקתולים: קצבים — 18.2 אחוז, ואחריהם הסנדלרים והמסגרים. אופיני המספר הגדול של העובדים הטכניים אצל הפרבוסלבים, רובם נהגים, מכונאים, עובדי המנסרות, משרפות השכר ועוד.

״ללא עיסוקים״ מהווים את האחוז הגדול אצל היהודים. כפי שרואים מטבלה 16. ההבדל אינו גדול. אך במציאות ההבדל גדול יותר. בסעיף זה ״ללא עיסוקים״ נכללו כל אלה שענו ״ביתיים״ באוכלוסיה הלא־יהודית, ואלו הן ברובן הגדול משפחות המתפרנסות מגן־פרי, פרה, חקלאות זעירה או שעובדות עבודה שכירה אצל אחרים. אצל יהודים האחוז הזה קטן יותר.

יתרון גדול יש למשפחות היהודיות על הלא־יהודיות בעיסוק במסחר. היחס הוא: 23.2; 1.2; 4.0, בחקלאות עוסקים יותר מכולם הפרבוסלבים — 34.7 אחוזים. הקתולים פחות — 11.3 אחוזים.

אין לנו נתונים שיפרטו את חלוקת המקצועות של האוכלוסיה בפרוז׳אני בתקופות הקודמות. הדבר היה מאפשר לנו לעקוב אחר שינוי המעמדות, שנעשה במשך הזמן באוכלוסיה היהודית. עדות קיומו של שינוי זה, אם כי בממדים קטנים, משמשים הנתונים שאספנו בזמן האחרון.

טבלה 16

השוואה של סוגי הפרנסות בין היהודים, הפרבוסלבים והקתולים — מחושב באחוזים

הדת / המקצוע	יהודים	פרבוסלבים	קתולים
מלאכה	32.7	16.7	14.7
ללא עיסוקים	27.5	26.2	21.6
מסחר ותעשיה	23.2	1.2	4.0
מקצועות חופשיים	5.4	8.7	40.7
עבודה שחורה והובלה	4.5	10.5	4.0
חקלאות	3.4	34.7	11.3
כלי קודש	1.6	1.4	1.5
אחרים	1.7	0.6	2.2
סה"כ	100.0	100.0	100.0

יש לזכור, שתהליך שינוי המעמדות במקום הזה נעשה באטיות יוצאת מן הכלל, בגלל כך, שגידול האוכלוסיה היהודית, שהיה גורם לשינוי בהרכב הפרנסות, מהגר מן העיר, כפי שכבר הזכרנו. אבל אפילו במסגרות הגידול הקבוע של האוכלוסיה המקומית קיים תהליך זה של שינוי פרנסות. על הכיוון של התהליך הזה מראה לנו טבלה 19.

40 ילדים של מאה הורים סוחרים זעירים עסקו אף הם בחנוונות. ברובם עבדו בחנות של הוריהם כפקידים. 30 עיסוקים במקצועות החופשיים, כאן נכלל החלק הגדול ביותר של תלמידי בתי הספר התיכוניים. אחוז מסויים מן השלושים יגיע סוף סוף למקצועות החופשיים. חלק אחר יעסוק במסחר, 16 — במלאכה ו־14 בעיסוקים אחרים או שיישארו ל"לא עיסוקים".

טבלה 17

מספר המשפחות לפי המקצועות השונים בין בעלי המלאכה הפרבוסלבים

המקצוע	מספר המשפחות	באחוזים
חייטים	8	8
סנדלרים	25	25
קצבים	5	5
נגרים	16	16
נפחים	5	5
עובדים טכניים	22	22
עושי קדרות	10	10
כל היתר פחות מ — 5	9	9
סה"כ	100	100

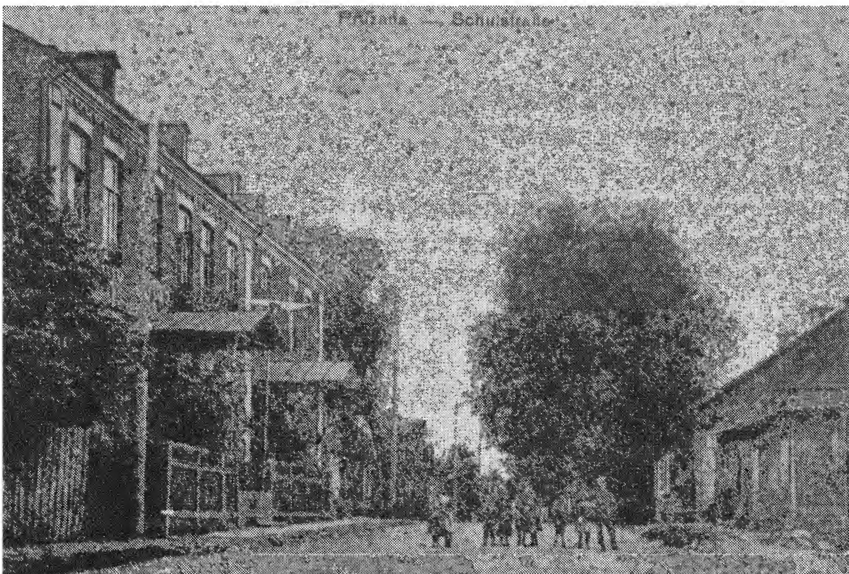
אחרת נראים העיסוקים של הצעירים, שאבותיהם הם בעלי מלאכה. מתוך 100 ילדים עסקו 67 במלאכה, 17 במקצועות חופשיים, 3 במסחר ו־17 בעיסוקים אחרים ו"ללא עיסוקים".

ממאה ילדים בעלי עיסוקים שונים עסקו 64 ילדים במלאכה, 11 במקצועות חופשיים ו־25 במקצועות אחרים (טבלה 19). אם נסכם את שלושת הסעיפים נראה בסך הכל, כי מתוך 300 ילדים, שהוריהם עסקו במסחר, במלאכה ובעיסוקים אחרים, עסקו 147 במלאכה, 58 בהשכלה, 43 במסחר ו־52 בעיסוקים אחרים וב"לא עיסוקים". המספרים האלה מראים את הכיוון של שנוי המעמדות, המתקיים כיום בעירנו. נכון, שקשה לנחש, אם כל אלה העוסקים כיום במלאכה יישארו בעלי־מלאכה, אבל האחוז יישאר די גדול.

טבלה 18

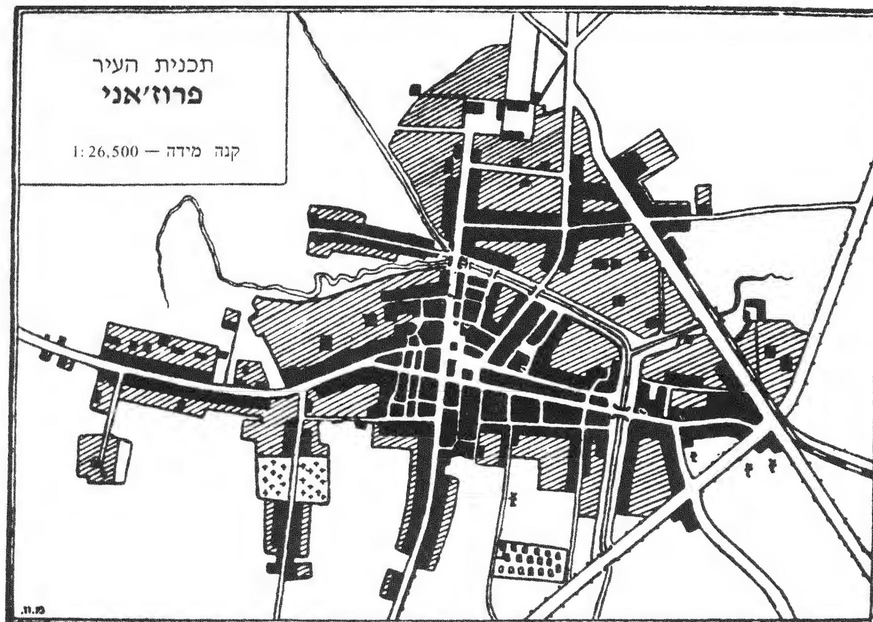
מספר המשפחות לפי המקצועות השונים בין בעלי המלאכה הקתולים

המקצוע	מספר המשפחות	באחוזים
חייטים	5	7.6
סנדלרים	8	12.1
קצבים	12	18.2
נגרים	7	10.6
נפחים	7	10.6
מסגרים ופחחים	8	12.1
עובדים טכניים	6	9.1
אחרים פחות מ — 5	13	19.7
סה"כ	**66**	**100.0**

רחוב זאַמקאָוואַ

תכנית העיר פרוז׳אני
קנה מידה — 1:26,500

שמות הרחובות והסימטאות

סמטת בית המרקחת
רחוב בריסק (שערעשעווער)
רחוב הביצות
בודקעוויטש (זאמקאווא)
בראווארנא
גורקע
געגשע (״סימטת החזיר״)
גלוכע
דאמבראווסקי (סעלצער)
דלוגע
דרעווניאנע
דערעטשין
האלענדרע
וואדנע
זשעזניצקע (רחוב הקצבים)
זאזשעצקא
סמטאות (זאאולקעס) 1, 2, 3,
וורידיקע
כוואטקע

לאזענקאווע (חצר בית הכנסת)
ככר השוק (מארק פלאץ)
3 מאי (פאטשטאווע)
מעשטשאנסקע
(רחוב סעלץ ישן)
ולינארסקע
נאווע
נאדבזשעזנא
סטראזשאצקע
סטודזיענע
פאלנע פאטאפוקע
פאצעוויטשע (רחוב הנגידים)
פראסטע
צמענטארנע
צערקעוונע
קאנארסקע
קאברינער
רעזקע
שערעשעווער (רחוב שערעשעוו ישן)

פרוז׳אני היא לפי מצבה הגיאוגראפי עיירה מתווכת. באין חרושת ותעשיה בינונית תלויים החיים הכלכליים בקונה הכפרי. ימי שוק מתקיימים בכל יום ב׳ ובכל יום ה׳ ומחוץ להם מתקיימים גם ירידים.

טבלה 19

תעסוקת הילדים ומקצועות ההורים

מכל 100 הורים העוסקים עסקו הילדים	במסחר	במלאכה	במקצועות אחרים
במסחר	40	3	
במלאכה	16	67	64
במקצועות חופשיים	30	17	11
במקצועות שונים וללא עיסוקים	14	13	25
סה״כ	100	100	100

לימי השוק מתכוננים כולם, החנווני המוכר בימים אלה את סחורתו ובעל המלאכה המשתדל להכין את תוצרתו לימי השוק או לימי הירידים, ולקבל הזמנות חדשות. בגלל המחסור בתעשיה מצויים שכירים מעטים. רובם של השכירים הם צעירים.

הערות:

1. בשנת 1916 היו 182 מקרי מוות, בשנת 1917 — 119. בשנת 1919 — 265. בזמנים רגילים מגיע שיעור הפטירות, כפי שכבר הוסבר, ל־41 לשנה.
2. פרטים על הסטטיסטיקה של הימים ההם במאמר ״פרוז׳אני במחצית השניה של המאה הי״ט״.
3. אנו כוללים במספר זה את העוזרות במשק הבית ואת הפועלים היומיים, אשר במפקד של שנת 1921 נוספו למספר הכולל.
4. לא הצלחנו לקבל את מספרי הלידות והפטירות אצל האוכלוסיה הפרבוסלבית והקתולית.
5. לכל הסיבות האלה יש להוסיף את התמותה הגדולה יותר של הגברים מן הנשים. טבלה 3 מוכיחה זאת. לעומת 114 פטירות של גברים — 94 פטירות של נשים. ואם ניקח בחשבון, שבפרוז׳אני היו יותר גברים מנשים, ברור, שאחוז התמותה אצל הגברים גדול יותר.
6. אנו עורכים כאן חשבון בעשיריות האחוז, כי ההבדלים אינם גדולים ואינם מגיעים ליחידה שלמה.
7. אין נתונים מן המפקד בשנת 1921 על מספר בעלי הבתים בכל עדה.
8. במספרי הבתים של האוכלוסיה היהודית והלא־יהודית נכללו בתי המדרשים והכנסיות. והדבר משפיע על ההקטנה הכללית של הצפיפות (סוג זה של מבנים גדול במיוחד אצל היהודים — 8 בתי מדרשים ומספר גדול של מבני־ציבור, בתי ספר ואחרים).

9. אין המספרים האלה מדווחים נאמנה על הצפיפות הממשית בכל רובע. מספר התושבים מבחינה סטטיסטית שבסמטאות החדשות, אשר הבתים גדולים יותר ומתגוררות בהם כמה משפחות, תהיה צפיפות גדולה, ולמעשה לא כך הדברים במציאות. והיפוכו בחצר בית הכנסת, שמתגוררים בו עניי העיר, והצפיפות היא למעשה הגדולה ביותר, וכל בית הוא חדר אחד, המשמש גם מטבח, וגרות בו פחות משפחות, יוצא שהצפיפות קטנה יותר. אי לכן, אנו מציינים, שאין להסיק מסקנות מסויימות על המצב הסוציאלי של גרי הרחובות, לפי הצפיפות של רובע זה או רובע אחר.
10. הסך הכל של הסעיף הזה, יהיה שונה מן המספרים שלוקטו במפקד העממי ביום 9 בדצמבר 1931. הסיבה היא, שאת כרטיסי הרישום של העיריה מילא כל תושב בעצמו, וממילא יש הזנחה רבה בפירוט מקורות הפרנסה.
11. מענין להזכיר את הנתונים המובאים בידי הסטטיסטיקן והכלכלן הנודע יעקב לעשטשינסקי בספרו "התפתחות העם היהודי במאת השנים האחרונות" (עקאנאמישע שריפטן פון יווא"), מטבלה 16 ע' 36 הכוללת נתונים על מחצית העם היהודי, מתבררת חלוקת האוכלוסיה היהודית לפי הפרנסות, בדומה ליהודי פרוז'אני. בולט גם הבדל לפי הסעיפים המיוחדים. שם אנו רואים כי היהודים עסקו:

בחקלאות	5.5 אחוזים
תעשיה ומלאכה	32.8 "
מסחר והובלה	41.9 "
פקידות ומקצועות חופשיים	6.1 "
שרותים ופועלים שחורים	1.6 "
אחרים וללא עיסוקים	12.1 "
בסה"כ	100.0 "

כאן מהווים האלמנטים הפרודוקטיבים (אם נפחית את ההובלה מן המסחר ונוסיף אותה לאלמנטים הפרודוקטיביים) כמחצית האוכלוסיה היהודית.

12. איסר פראימטשיק.
13. את הנתונים לטבלה זו אסף מ. פרוזשאנסקי.

פולקלור פרוז׳נאי

החומר המובא להלן נרשם בידי א. פייבושינסקי, ולוקט בשנת 1930 ע״י ה. גרינבוים, מודה בבית הספר היידי ע״ש י.ל. פרץ. בגלל סיבות שונות לא נכלל הפולקלור בפנקס, שהופיע בפרוז׳אני בשנת 1930, ופורסם לאחר מכן בשבועון ״פרוזשענער לעבן״.

אנו מביאים את הפולקלור בתרגום עברי, יחד עם המקור ביידיש.

לחש כנגד עין הרע

כאן אני בא בשם אלוהים, שברא שמים וארץ, ובזכותם של עשרת אלפים תורות, ועשרת אלפים ספרי־תורות, ועשרת אלפים מזוזות ועשרת אלפים מלאכים טובים. שלא תהיה שליטה לעין הרע על הילד הזה, ולא לכל מרעין בישין. וכאן אני בא בכוח אלוהים ובשליטת אלוהים, וכאן אני בא עם כוכבי־מרום ועם היכל השמים, וזכותם של אברהם יצחק ויעקב, וזכותן של שרה רבקה רחל ולאה, וזכותם של צדיקים וחסידים יעמדו לילד. כאן באתי בפעם הראשונה ובפעם הטובה ביותר ללחוש כנגד עין הרע. ושמא זה בא באורח מוזר לילד מיניקה, או מאכילה, או משתייה, או מן השמש, או מן החום, או מאבא, או מאמא ומבני הבית, ושמא מפגיעה רעה, או מפחדי לילה, או מפחד־בהמה, ושמא מכלב, או מפחד של חזיר, או מנקבה, או מפחד של זכר, ושמא זה בא מקטנים או מגדולים, או מפחד של זקנים, ושמא מעין הרע, או מלב רע, או חלילה, מן האוויר, ושמא מן החום, או שלשונות רעות מרעילות את דמך, שייעלם הרע הזה מן הילד עם העשן, עם הרוח על כל המים, על כל השדות. שם עומד ארמון של לבנים, ארמון של ברזל, ובו יישמרו כל המרעין בישין, ושלא יהיה להם כל מגע עם הילד, לא לשבור, לא לדקור, לא לשרוף ולא לגרום נזק שהוא לא לפגוע בראשך ולא בעיניך, לא ברגליך, לא בעמוד־השדרה שלך, לא בבטנך, לא

עין־הרע אָפּשפּרעכעניש

דאָ קום איך מיט דעם שם פון גאָט, וואָס הימל און ערד באַשאַפן. מיט צען טויזנט תורות און מיט צען טויזנט ספרי־תורות און מיט צען טויזנט מזוזות און מיט צען טויזנט גוטע מלאכים זאָלן מיר ביישטיין; עס זאָל נישט קיין שליטה האָבן צו דעם קינד קיין עין־הרע און קיין בייזע זאַכן, און דאָ קום איך מיט גאָטס קראַפט און מיט גאָטס מאַכט, און דאָ קום איך מיט הימלישע שטערן און מיט הימלישן שלאָס און דער זכות פון אַברהם, יצחק און יעקב און אין דעם זכות פון שרה, רבקה, רחל און לאה און דעם זכות פון צדיקים און חסידים זאָלן ביישטיין צום קינד, דאָ בין איך געקומען דאָס ערשטע מאָל און דאָס בעסטע מאָל אויסריידן אַן אויס־שפּרעכעניש אָפּשפּרעכן דעם קינד. איז עס אַנדערש דאָס קינד געקומען פון זויגן, אָדער פון עסן, אָדער פון טרינקען, אָדער פון איין זון אָדער פון איין היץ, אָדער פון פאָטער, אָדער פון דער מוטער אָדער פון דעם הויזגעזינד אָדער פון אַ בייזע באַגעגעניש איז עס דיר אַנדערש געקומען פון נאַכט־דערשרעקעניש, אָדער פון אַ בהמה־דערשרעקעניש, אָדער פון אַ הונט, אָדער שווייַן־דערשרעקעניש איז עס דיר אַנדערש געקומען פון אַ נקבה, אָדער פון אַ זכר־דערשרעקעניש איז עס דיר אַנדערש געקומען פון קליין אָדער גרויס און יונג, אָדער אַלט־דערשרעקעניש, אָדער פון בייזע אויגן, אָדער פון בייזע הערצער, אָדער חלילה, פון איין לופט, אָדער פון היץ טרעטן פון בייזע באַצווינגען דיין בלוט פון בייזע צינגער,

בלבן, ולא ברמ״ח אבריך ולא בשס״ה גידיך, שלא יזיק לילד. וכשם שהאדמה אילמת היא כן ייאלמו כל מכאוביך.

זאָל דאָס בייז אַוועקגיין פון דעם קינד מיט דעם רויך, מיט דעם ווינט איבער אַלע וואַסערן, איבער אַלע פעלדער זאָל דאָס בייז אַוועקגיין דאָרט שטייט אַ געמויערטער שלאָס, אַן אייזערנער שלאָס דאָרטן זאָלן זיך האַלטן אַלע בייזע זאַכן און צום קינד זאָל קיין מאַכט און קיין טראַכט נישט האָבן, נישט צו ברעכן, נישט צו שטעכן און נישט צו לאָמען, נישט צו פייערן, נישט אין דיין קאָפּ און נישט אין דיינע אויגן, נישט אין דיינע פּיס, נישט אין דיין רוקן, נישט אין דיין בויך, נישט אין דיין האַרץ און נישט אין דיינע 248 אברים 365 אָדערן זאָל דאָס קינד נישט שאַטן. אזוי ווי די ערד איז שטום, אַזוי זאָל אים זיינע ווייטיקן פאַרשטומט ווערן.

אמונות טפלות

זאַבאָבאָנעס

אבל

אסור להניח לאבל יחיד לצאת לרחוב עד לאחר קבורת המת.

אורח

כאשר ילד בא להתארח בפעם הראשונה — מכבדים אותו בסוכר.

אש

אסור לירוק לתוך האש, ומי שעושה כך — יהיו פצעים בלשונו.

אוכל

אסור לאכול בבת אחת בשתי כפות, כי בכף השנייה אוכל השטן.
בדרך כלל אסור להשתמש בבת אחת בשני כלים.

בלילה

כאשר שופכים מים בלילה צריך להכריז ג׳ פעמים: ״הזהר לך אני שופך מים״ (כדי לגרש את השדים).
כאשר מהלכים בדרך בלילה אסור להציץ לצדדין (שדים עוקבים אחריך).
כאשר מהלך אדם יחידי בלילה בדרך

אבל

אַן אבל טאָר מען נישט אַליין לאָזן אין גאַס ביז נאָך דער קבורה פון מת.

גאַסט

אויב אַ קינד קומט צום ערשטן מאָל צו גאַסט אין אַ שטוב אַריין, איז מען עס מכבד מיט צוקער.

פייער

מען טאָר נישט שפּייען אין פייער אַריין, ס׳וועלן ווערן פרישטשעס אויפן צונג.

עסן

מיט צוויי לעפל בייננאַנד טאָר מען נישט עסן, ווייל מיטן צווייטן לעפל העלפט דער טייוול עסן. בכלל טאָר מען זיך נישט באַנוצן מיט צוויי כלים גלייכצייטיק.

ביינאַכט

אַז מען גיסט ביינאַכט אַרויס וואַסער דאַרף מען זאָגן דריי מאָל ״היט זיך — איך גיס״. (אָפּטרייבן די שדים). אַז מען גייט אין וועג ביינאַכט, טאָר מען זיך נישט אומקוקן. (שדים גייען נאָך). אַז מען גייט ביינאַכט אַליין אין וועג אָדער פאַרביי אַ שול, אָדער אַ חורבה און

ועובר על־יד בית־כנסת או חורבה ושומע שקוראים בשמו, אסור לענות. ואם נענים באים השדים ונוטלים אותו.

בית עולם

אסור לחזור מלווית־המת באותה דרך שהלכו בה לבית העולם (מלאך המוות מצוי באותה דרך).

כאשר חוזרים מלוויה יש ליטול את הידיים ולהעמיד את כלי הרחצה הפוך, כאשר קרקעיתו למעלה.

באר

אסור לשאוב מים מן הבאר בשעות הערב, כי בשעות הלילה רוקדים שדים בתוך הבאר.

בשר

כאשר ממליחים בשר צריך להדליק שני אורות (נרות, עששית) ולומר: כל מה שהחסרתי במליחה שיבואו מלאכים טובים וישלימו את המליחה.

בצל

מנהג בשבת לאכול בצל.

שבע הקליפות של הבצל הן כנגד שבעת ימי החול.

אכילת ראש הבצל מזיקה לזיכרון.

אותו הדין לגבי צנון.

בליעה

כאשר התינוק ממצמץ בשפתיו ("טשאמקעט מיט די ליפן") וחוטף כל דבר לפיו יש לשימו בארון ריק. (אחרים מכנים תינוק זה בשם "הלעיטני נא").

גידול

מי שעובר דרך חלון הבית אינו גדל. כשמדלגים על רגלו של אדם — לא יגדל

מען הערט אָנרופן דעם נאָמען, טאָר מען זיך נישט אָנרופן. אויב מען רופט זיך יאָ אָן, ווערט מען פון די שדים צוגענומען.

בית־עולם

מען טאָר נישט אַהיימגיין פון בית־עולם פון אַ לוויה מיטן זעלבן וועג דורך וועלכן מען איז אַוועק אַהין. (דער מלאך־המוות געפינט זיך אויפן זעלבן וועג, דורך וועלכן די לוויה איז געגאַנגען).

אַז מען גייט צוריק פון בית־עולם דאַרף מען זיך וואַשן די הענט און אַוועקשטעלן דאָס קענדל מיטן דעק אַרויף (פון א לוויה).

ברונים

אין אָוונט טאָר מען נישט שעפּן קיין וואַסער פון ברונים, ווייל אין ברונים טאַנצן אַרום ביינאַכט שדים.

פלייש

אַז מען זאַלצט פלייש דאַרפן זיך ברענען צווי פייערן (ליכט, לאָמפּן) און זאָגן: "וואָס איך האָב נישט דערזאַלצן, זאָלן עס גוטע מלאכים באַזאַלצן".

ציבעלע

שבת איז אַ מנהג צו עסן ציבעלע קעגן די זיבן שאָלעכץ־בלעטלעך, וואָס אַ ציבעלע האָט, וואָס איז געגליכן צו די זיבן טעג אין וואָך. דאָס קעפּעלע פון דער ציבעלע טאָר מען נישט עסן — עס שאַדט צום זכרון. דאָס זעלבע וועגן רעטעך.

לאָווען

אַז אַ קינד לאָוועט (טשאַמקעט מיט די ליפּן, כאַפּט אַלץ אין מויל אַריין) דאַרף מען עס אַריינוואַרפן אין אַליידיקער שאַפע. (טייל רופן אַזאַ קינד "הלעיטני נא").

וואַקסן

ווער עס גייט אַריבער איבער אַ פענצטער — וואַקסט נישט. איבער וועמענס פוס מ׳גייט אַריבער, וועט דער מענטש נישט וואַקסן.

יותר אותו אדם. (אחרים אומרים המדלג לא יגדל).

גיהוקים

כאשר אדם מגהק יש לתלוש שערה אחת מתוך גבות העיניים. אם השערה נתלשת, סימן שיצליחו לגלות מיהו האיש המדבר בגנות חברו.

גוסס

כאשר הגוסס מוטל על כר של נוצות תרנגולת תהיה לו מיתה קשה.

גלח (כומר)

כאשר רואים כומר עובר ברחוב יש לפתוח כפתור בבגדים ולהושיט לו יאצבע משולשת.
אם נוהגים כך בטוחים שלא יאבדו דבר.

גרביים

אסור להלך בגרביים בבית (בימי "השבעה" מהלכים בגרביים).

דירה

מי שנכנס לדירה חדשה חייב להביא אתו לחם ומלח.

חורבה

נוהגים להוריד את הגג ואת הארובה מן החורבה.

חלה

"חלה" שלוקחים מן העיסה, בשעת אפיית לחם או חלות, יש להשליכה לתנור לשם שריפה. לאחר השריפה אסור להוציא את האפר החוצה.
אם יאכל אותו כלב או חזיר, סימן, שמישהו מבני הבית יצא לשמד.
בשעת "חלה" יש לומר: חלה אני נוטל, אשרוף אותה באש, דינה לשריפה, זכותה תעמוד לי לפני כיסא הכבוד.

(טייל זאָגן: דער וואָס גייט אַריבער איבער אַ צווייטנס פוס וועט נישט וואַקסן).

שלוקערצן

אַז מען שלוקערצט דאַרף מען אַרויסרייסן אַ האָר פון וויעס, אויב ס'רייסט זיך אַרויס, טרעפט מען, ווער ס'רעדט וועגן דעם מענטשן.

גוסס

אויב דער גוססדיקער ליגט אויף אַ קישן פון הינערשע פעדערן, וועט ער האָבן אַ שווערן טויט.

גלח

אַז מען זעט פאַרבייגיין אַ גלח, דאַרף מען אָפּשפּילען אַ קנעפּל און אַרויסשטעלן אַ פייג, אויב מען טוט אַזוי וועט מען גאָרנישט פאַרלירן.

זאָקן

מען טאָר נישט גיין אין די זאָקן אין שטוב. (אין די שבעה־טעג זיצט מען אין די זאָקן).

דירה

דער, וואָס גייט אַריין אין אַ נייער דירה, דאַרף מיט זיך ברענגען ברויט מיט זאַלץ.

חורבה

פון אַ חורבה דאַרף מען אַראָפּנעמען דעם קוימען און דעם דאַך.

חלה

חלה, וואָס מען נעמט פון טייג ביים ברויט, אָדער חלה־באַקן, וואַרפט מען אין אויוון אַריין צום פאַרברענען, נאָכן פאַרברענען דאַרף מען זיך היטן עס נישט אַרויסוואַרפן, אין גאַס אַריין, אַ חזיר, אָדער אַ הונט קען עס אויפעסן, דעמאָלט מוז זיך עמעצער פון דער משפחה שמדן. ביים חלה נעמען זאָגט מען: חלה וועל איך נעמען, אויפן פייער וועל איך עס פאַרברענען, אויפן פייער זאָל עס גיין, פאַרן כסא־הכבוד זאָל עס ביישטיין.

חלום
כשמתעוררים בבוקר ומסתכלים בחלון שוכחים את החלום.
כאשר שמים חפץ השייך לאדם אחר במיטה, לפני שקיעת השמש, יבוא אותו אדם, בעל אותו חפץ בחלום הלילה.

חתונה
אסור להשמיע בלילה את המלה חתונה (בלילה עורכים השדים את חתונותיהם).

חטיבת עצים
אסור לחטוב עצים על הסף של הבית בגלל החשש להרחיק פרנסה מאותו בית.

חול חם
כאשר מפזרים חול חם או אשפה מאחורי אשה מעוברת, נולד תינוק ועל גופו פצעים.

ילד
אם שמים תינוק שנולד, כשפניו לכותל, יהיו לו פנים צהובים. לילד המפחד מעין־הרע יש לענוד על צוארו חוט עם כמה עינים של עכבר. אסור להפוך כותונת של תינוק לצד שמאל, לא בשעת הכביסה ולא בשעת ההרתחה. אסור לגלגל במערוך חיתולים של תינוק. כי התינוק יפלוט גזים. לתינוק שנולד שמים ספר למראשותיו כדי שלא תהיה לשדים שליטה עליו. תינוק שמת אין מוציאים את גופתו מבעד לדלת אלא מבעד לחלון (שתהיה מיתת תינוק הפעם האחרונה). בן יחיד ומפונק "מוכרים" לאשה שכבר גידלה את כל ילדיה. (זקנה סיפרה, שהיא "מכרה" את בנה לחברתה תמורת שלושה גרושים, ואכן הבן הזה נשאר בחיים לאחר שכל ילדיה האחרים מתו). החפצים שזורקים מאחורי

חלום
אינדערפרי ביים אויפכאַפּן זיך, אַז מען קוקט גלייך אין פענצטער אַריין פאַרגעסט מען דעם חלום.
אַז מען לייגט אַוועק אַ זאַך פון אַ מענטשן ביי זיך אויפן בעט פאַר זון־אויפגאַנג, וועט זיך חלומען פון דעם מענטשן צו וועמען די זאַך געהערט.

חתונה
אינאָוונט טאָר מען נישט זאָגן דאָס וואָרט חתונה. (ביינאַכט קומען פאָר חתונות פון שדים).

האַקן
מען טאָר נישט האַקן קיין האָלץ אויפן שוועל, ווייל עס קען אָפּגעהאַקט ווערן די פרנסה פון שטוב.

פּריסאַק
אַז מען שיט נאָך אַ שוואַנגערע פּרוי הייסע פּריסאַק, אָדער מיסט, ווערט ביים ניי־געבוירענעם קינד קרעץ אויפן קערפּער.

קינד
אויב מען לייגט אַ ניי־געבוירן קינד מיטן פּנים צום וואַנט, וועט עס האָבן אַ געלן פּנים. אַ קינד, וועלכעס האָט מורא פאַר עין־הרע, דאַרף מען אָנטאָן אויפן האַלדז אַ בענדל מיט אַ פּאָר אויגן פון אַ מויז. אַ העמדל פון אַ קליינטשיק קינד טאָר מען נישט איבערדרייען אויף דער לינקער זייט, נישט ביים וואַשן, נישט ביים קאָכן. מען טאָר נישט וואַלגערן קיין ווינדעלעך, ווייל דאָס קינד וועט לאָזן ווינטן. אַ ניי־געבוירן קינד לייגט מען (צו ערשט) אַ ספר צוקאָפּנס, די שדים זאָלן נישט האָבן קיין שליטה צו דעם. אַ יונג פאַרשטאָרבענעם קינד טראָגט מען נישט אַרויס דורכן טיר נאָר דורכן פענצטער. (זאָל עס זיין צום לעצטן מאָל). אַ ציטעריק קינד דאַרף מען פאַרקויפן צו אַ פרוי, וואָס האָט אַלע אירע קינדער אויסגעהאָדעוועט.

אשה מעוברת יהיו חביבים על ילדה. ילד שנולד להורים זקנים — מלבישים אותו בשש השנים הראשונות לחייו בבגדי־בד. בדומה לכך — ילד יחיד ומפונק (היה מנהג בעירנו להלבישו בגדי־בד במשך שמונה שנים. אך הואיל והתביישו להלביש בגדי בד לבנים — היו צובעים אותם). אסור להרים תינוק מאחוריו אלא מלפניו. אסור לתלות בלילה בגדי ילדים לייבוש — שדים עלולים לחטוף אותם. הילד הראשון הנולד לאחר עשר שנות נשואין חייב לשכב שנה בעריסה. עד שלא מתבלות השינים הראשונות — אסור להחזיק את התינוק לאור הירח. אסור להחזיק תינוק לפני שנתו הראשונה מול המראה, שניו יגדלו בקושי.

(דערציילט אַן אַלטע ייִדענע, אַז די האָט איר אייגענעם זון פאַרקויפט פאַר דריי גראָשן צו אַ צווייטער ייִדענע, דער זון איז איר געבליבן פון אַסאַך קינדער). דאָס וואָס מען וואַרפט נאָך די מעוברתדיקע, וועט איר געבוירן קינד ליב האָבן. אַ קינד, וואָס ווערט געבוירן אויף דער עלטער, קליידט מען די ערשטע זעקס יאָר אין לייוונטענע בגדים. דאָס זעלבע אַ ציטעריק קינד. (אין שטאָט האָט מען ביז נישט לאַנג געקליידט אַזוי אַ קינד ביז אַכט יאָר, ס'האט זיך געשעמט צו טראָגן ווייסע, לייוונטענע בגדים, האָט מען זיי איבער־געפאַרבט).

אַ קליין קינד טאָר מען נישט נהעמען פון הינטן, נאָר פון פאָרנט. ביינאַכט טאָר מען נישט אויפהענגען קיין קינדערשע זאַכן אויפן גאַס — שדים קענען עס צונעמען. דאָס ערשטע קינד אויפן צענטן יאָר נאָך דער חתונה מוז ליגן אַ יאָר צייט אין וויגל. איידער דאָס קינד האָט ציינדלעך, טאָר מען עס נישט ווייזן פאַר דער לבנה. אַ קינד פאַר אַ יאָר טאָר מען נישט ווייזן קיין שפּיגל, די ציינדלעך וועלן שווער וואַקסן.

יולדת

אשה המתקשה ללדת — יש לכרוך מסביב לגופה חבל, שנמתח קודם בין מטתה לבין ארון הקודש שבבית המדרש. בפעם הראשונה, כאשר היולדת יוצאת לרחוב, היא חייבת להחזיק סכין בכיסה (בגלל הסכנה). אסור ליולדת לצאת לבדה בערב במשך ארבעה שבועות. בשעות היום — במשך שמונה ימים. עלולים לחטוף אותה (מתוך הספר "עובדות שקרו", 1929).

קימפעטאָרין

אַ קימפעטאָרין, וואָס גייט שווער צום קינד, דאַרף מען אַרומבינדן מיט אַ שנור, וואס מען האָט פריער אָנגעבונדן פון איר בעט ביזן ארון־קודש אין בית־מדרש. ביים ערשטן מאָל אַרויסגיין אין גאַס מוז אַ קימפעטאָרין האָבן אַ מעסער אין קעשענע (שמירה). אַ קימפעטאָרין טאָר אַליין נישט אַרויסגיין אין אָוונט פאַר פיר וואָכן; בייטאָג — פאַר אַכט טעג. קען ווערן צוגעכאַפּט. ("אמתע פאַסירונגען" 1929, געפונען אין שטאַל).

יריקה

כאשר יורקים על אדם נוטלים ממנו את כל עבירותיו.

שפייען

אַז מען שפייט אויף יענעם, נעמט מען פון יענעם אַראָפּ די עבירות.

כר

בכר של נוצות חדשות יש לשים כמה גבישי סוכר (כדי להמתיק את החיים).

קישן

אין אַ פריש אָנגעשאָטן קישן לייגט מען אַריין שטיקלעך האַרטן צוקער (זיס מאַכן ס'לעבן).

מוצאי שבת

אסור ללבוש כותונת נקייה במוצאי שבת (כי בשעה זו היו נוהגים לקבור מתים, שנפטרו בימי השבת).

אסור לתפור במוצאי־שבת, ומי שעובר על כך — עלול למות.

כאשר מביאים מים הביתה צריך לשפוך מהם שלוש פעמים. מים אלה קרויים "מים של מרים".

לפני ההבדלה במוצאי שבת אסור לשתות מים, כי נשמות המתים טובלות במים בשעה זו. אם שותים — יחסרו מים לנשמות, ואז אומרים לנשמה: "לכי, לכי לך, את המים שלך כבר שתה הבן או הבת שלך".

מטאטא

אסור לטאטא בבת אחת בשני מטאטאים, כי כך מקובל לגבי מת.

אסור להשתמש במטאטא לניקוי ספסל או שולחן, כי בדרך זו מפנים את הפרנסה מן הבית. נוסח אחר: עכברים יעלו באותו מקום.

מוכי־ירח

על יד מיטתו של מוכה־ירח יש לשים מטלית לחה (כאשר יתעורר בלילה וידרוך על המטלית הרטובה — יתעורר).

מיטה של מת

אחר הקבורה משליכים את המיטה שלוש פעמים על האדמה (אחרים שוברים אותה או מוציאים מסמר מתוכה, או שקוצצים חלק ממנה). סימן לבלע המוות לנצח ושלא יזדקקו לה יותר.

שמונה ימים לאחר פטירתו של אדם אסור להתקרב למיטתו, כי נשמתו באה לבקרו.

שבתצונאַכטס

מען טאָר נישט אָנטאָן שבתצונאַכטס קיין ריין העמד, (ווייל דעמאָלט פלעגט מען באַגראָבן טויטע). שבתצונאַכטס טאָר מען נישט נייען, מען קען גיך שטאַרבען. אַז מען ברענגט שבתצונאַכטס וואַסער, דאַרף מען דערפון דריי מאָל אַראָפּגיסן, דאָס וועט אָנגערופן "מרימס וואַסער". שבתצונאַכטס פאַר הבדלה טאָר מען נישט טרינקען קיין וואַסער, ווייל די נשמות פון די געשטאָרבענע טובלען זיך דעמאָלט אין דעם. אויב מען טרינקט יאָ, וועט אויספעלן וואַסער פאַר די נשמות, זאָגט מען דעמאָלט צו דער נשמה: "גיי, גיי דיין וואַסער האָט שוין דיין זון (טאָכטער א"אַ) אויס־געטרונקען".

קערן

מיט צוויי בעזעמער גלייכצייטיק טאָר מען נישט קערן קיין שטוב, ווייל נאָך אַ טויטן קערט מען אַזוי אויס. מען טאָר נישט אָפּקערן מיט אַ בעזעם די באַנק (שטול, טיש) ווייל מען וועט אָפּקערן די פרנסה פון שטוב. מייזלעך וועלן קריכן אויף דעם אָרט.

לונאַטיקער

אַ לונאַטיקן ביים בעט אַוועקלייגן אַ נאַסע שמאַטע, (אַז ער וועט ביינאַכט אַראָפּ פון בעט, וועט ער אַרויפטרעטן אויף דער שמאַטע און זיך אויפכאַפּן).

מיטה

נאָך דער קבורה שליידערט מען די מיטה דריי מאָל אין דער ערד (טייל צעברעכן איר, מען רייסט אויף אַ טשוואָק, אָדער האַקן אָפּ אַ שטיקל). זאָל עס זיין דער לעצטער טויט־פאַל און זאָל מען איר מער נישט דאַרפן. אַכט טעג נאָכן טויט פון אַ מענטשן טאָר מען נישט פאַרבייגיין זיין בעט, ווייל זיין נשמה קומט נאָך געוויר ווערן.

מראשות
אסור לשים את הבגדים למראשותי המיטה. הדבר גורם לחלומות. אסור לעמוד למראשותיו של החולה. מלאך המוות עומד שם.

מי טהרה
מי־טהרה של יהודי ירא־שמים מרפאים. במי טהרה רוחצים פצעים, חולים, רגלים חולות של תינוק המתקשה ללכת.
(את מי הטהרה של הרב הזקן חטפו נשים רבות והיו מריבות ומכות ביניהן על המים).

מת
עד החפירה השלישית לכיסוי הקבר שומע המת את הבכי על פטירתו.

מפה
אסור להוריד את המפה מן השולחן ביום השבת כדי למנוע את פתיחת שערי הגיהנום.

לבוש
אסור ששני אנשים ילבישו ילד בו בזמן (את התכריכים לנפטר מלבישים בו בזמן כמה אנשים).

לחם
אסור להשליך פירורי לחם, כי על־ידי כך מסלקים את הפרנסה מן הבית.

לבנה
אסור שילד קטן יישן מול הלבנה.
אסור שאשה מעוברת תישן מול פני הלבנה.
אם היא ישנה ועלולה לחשוף את בטנה, יהיה לתינוקה סימן של "קרן לבנה" (לבנה — שיין), בזוויות עיניו יהיה ברק קל, או שהתינוק יהיה מוכה־ירח.

צוקאָפּנס
בעתן שלאָפן טאָר מען די בגדים נישט לייגן צוקאָפּנס, ווייל עס וועט זיך חלומען. צוקאָפּנס פון אַ חולה טאָר מען נישט שטיין, ווייל דער מלאך־המוות שטייט דאָרטן.

טהרה־וואַסער
דאָס טהרה־וואַסער נאָך אַ פרומען יידן היילט. מיטן טהרה־וואַסער וואַשט מען אַרום אַ וווּנד, אַ קראַנקן, די קראַנקע פיסלעך פון אַ קינד, וואָס קען נישט גיין... (דאָס טהרה־וואַסער נאָכן אַלטן פּרוזשענער רב האָט מען אין שטאָט שרקעלעך צעכאַפּט, ס'זענען פאָר־געקומען צוליב דעם מחלוקת און געשלעגן).

טויטער
ביזן דריטן רידל הערט דער געשטאָרבענער דאָס געוויין איבער אים.

טישטוך
שבת טאָר מען נישט אַראָפּנעמען דאָס טישטוך פון טיש, ווייל ס'וועלן זיך עפענען די טויערן פון גיהנום.

אָנטאָן
צוויי מענטשן טאָרן נישט גלייכצייטיק אָנטאָן קיין קינד (אַ געשטאָרבענעם טוען עטלעכע אָן די תכריכים מיט אַמאָל).

ברויט
מען טאָר נישט אַוועקוואַרפן קיין ברעקלעך ברויט, ווייל מען פאַרוואַרפט די פרנסה פון שטוב.

לבנה
אַ קליין קינד טאָר נישט שלאָפן אַנטקעגן דער לבנה.
אַ מעוברתדיקע טאָר נישט שלאָפן אַנטקעגן דער לבנה, אויב זי שלאָפט יאָ, קען זיך אַמאָל דער בויך אירער אָפּדעקן, וועט דאָס ניי־געבוירן קינד האָבן "לבנה שיין" (ד"ה אין די ווינקלען אויגן פינקלט, לייכט), אָדער דאָס קינד וועט זיין אַ לונאַטיקער.

מדידות בית־העלמין

״מדידת השדה״ (מעסטן פעלד) נעשית במקרים של מחלות בדרך זו: כמה נשים יוצאות לבית־הקברות, אחת מהן מחזיקה פקעת של חוטים בסינרה ואשה אחרת מותחת את החוטים מסביב לבית הקברות. אחר־כך שמים את החוטים בקערית מלאה שעווה, מתירים את החוטים ועושים נרות. בשעת מעשה לוחשים: ״לי אמא צייטעלע, לנשמתה פתיונות, מסובבים את החוט שעה ארוכה, ארוכה, ארוכה״. ובידיש: ״כ׳ האב א מאמע צייטעלע, פאר איר נשמה אקנייטעלע, דרייט מען דאס פעדעמל לאנג, לאנג, לאנג״. את הנרות מוסרים לבית המדרש.

מת

בשלושת הבתים מצדו של בית־הנפטר, יש לשפוך את המים.

הנחת ידו של מת על גופו של חולה — היא סגולה.

נרות

אין מעמידים נרות על הרצפה (נוהגים להעמיד נרות דולקים מסביב לנפטר המוטל על האדמה).

נעליים

אסור להגיד ״תבלה ותחדש״ לאדם הנועל נעליים חדשות.

יש אומרים שהאיש ייעלב ויסתלק. יש אומרים: הסיבה היא — צער בעלי חיים. נעליים עשויות מעורם של יצורים חיים. ואם מברכים עליהן מעליבים בדרך זו את בעלי החיים.

נגיסה

אסור להשאיר נגיסת לחם אחרונה. אם תשאיר — תהיה רעב כל ימי חייך.

מעסטן פעלד

״מעסטן פעלד״ ווערט אָנגעווענדט אין שווערע פאַלן פון קראַנקייטן. דאָס ווערט געטאָן אויף אַזאַ אופן: עטלעכע ווייבער גייען אויפן פעלד (בית־עולם) און מעסטן אַזוי: איינע האַלט אַ קניילעכל באַוואול אין פאַרטעך און אַ צווייטע וויקלט דעם פאָדעם אַרום בית־עולם, שפּעטער לייגט מען אַריין דעם פאָדעם אין אַ שיסעלע וואַקס, מען צענעמט די פעדים און מען וויקלט אויף ליכטלעך, ביים ציען די קנייטלעך זאָגט מען: ״כ׳האָב אַ מאַמע צייטעלע, פאַר איר נשמה אַ קנייטעלע, דרייט מען דאָס פעדעמל שטאַרק לאַנג, לאַנג״. דאָס ליכט שענקט מען שפּעטער אַוועק אין בית־מדרש אַריין.

מת

דריי הייזער אַרום דעם הויז, ווו עס ליגט אַ מת, דאַרף מען אויסגיסן דאָס וואַסער.

ס׳איז אַ סגולה אויסצווישן אַ קראַנקן מיט אַ האַנט פון אַ מת.

ליכט

מען טאָר נישט שטעלן קיין ליכט אויף דער ערד, ווייל נאָך אַ טויטן שטעלט מען ליכט.

שיך

דער וואָס באַנייט אַ פּאָר שיך טאָר מען נישט זאָגן ״גיי־געזונט״. טייל זאָגן ער וועט זיך באַליידיקן, ער׳ט אַוועקגיין. טייל זאָגן: דאָס איז אַן אויסדרוק פון צער־בעלי־חיים, שיך איז געמאַכט פון פעל, לעבעדיקע באַשעפענישן, באַליידיקט מען אויף אַזאַ אופן די לעבעדיקע בריאה.

ביסן

דעם לעצטן ביסן טאָר מען נישט איבערלאָזן, אַ נישט איז מען שטענדיק הונגעריק.

סכין

בשעת הדלקת הנרות אסור להניח סכין מול העיניים. (אסור להתלהב בשעת ברכת המזון, בפסוקים המזכירים את ירושלים. אדם עלול להתבלבל, לחטוף סכין ומעשה רע עלול לקרות).

סוסים

אסור לדרוך במקום שסוס מתגלגל בו. מי שעושה כך יצמחו לו יבלות.

עין הרע

אסור לנגב עיניים של אדם ללא נטילת ידיים, בגלל חשש של עין הרע. אם ממשיכים להיניק תינוק לאחר שגמלו אותו, הוא יגדל ויתן עין־הרע בבריות, ויש להיזהר מפניו.

כדי להישמר מעין־הרע יש לענוד מסביב לצוואר שקית מלח, פלפל וחתיכת חימר מתנור.

עריסה

בעריסה חדשה יש לשים, ראשית כל, חתול או תרנגולת, ולנענע את העריסה. לפני ששמים תינוק בעריסה יש לנהוג כך. אסור לנענע עריסה ריקה. הדבר יגרום לתינוק מיחושי־ראש. (יש אומרים, כי התינוק ימות). אסור לסובב כובע של תינוק מחשש סחרחורת בראשו של התינוק.

עכבר

אסור לירוק כשרואים פגר של עכבר, שכן עלול העכבר לבוא בלילה ולקרוע את הבגדים.

עכברים

אסור לקלל עכברים כי הם עלולים להתרבות. אסור להיכנס לביתו של שכן עם מזון ביד, או עם אוכל בפה, כי הדבר מרבה עכברים.

מעסער

ביים בענטשן טאָר נישט ליגן דאָס מעסער פאַר די אויגן. (ביים בענטשן קען מען אַריין אין גרויס התלהבות, דאָרט ווו עס רעדט זיך וועגן ירושלים, מען קען זיך פאַרגעסן, כאַפּן דעם מעסער און ס'קען נאָך שלעכטס געשען).

פערד

אויפן אָרט ווו אַ פערד קאַטשעט זיך, טאָר מען נישט גיין, דער וואָס גייט דאָרט, וועט קריגן בראָדעוועקעס.

עין־הרע

מיט נישט קיין געוואַשענע הענט טאָר מען נישט אויסווישן דעם צווייטן די אויגן, ווייל מען וועט געבן אַן עין־הרע. אויב מען גיט צו זויגן אַ קינד, וועלכעס מען האָט שוין אַנטוויינט וועט עס אויסוואַקסן אַן עין־הרע געבערן, מען דאַרף זיך פאַר דעם היטן. כדי צו פאַרהיטן פון אַן עין־הרע, טוט מען אָן אויף זיך אַ זעקעלע, אַ בייטעלע מיט זאַלץ, פעפער און שטיקלעך ליים פון אויוון.

וויג

אין א נייער וויג דאַרף מען פריער אויסוויגן אַ קאַץ, אָדער אַ הון. איידער מען לייגט אַריין אַ ניי־געבוירן קינד אין וויג, טוט מען אויך דאָס זעלבע. מען טאָר נישט וויגן קיין ליידיק וויגל, דעם קינד וועט ווי טון דער קאָפּ. (טייל זאָגן: דאָס קינד וועט שטאַרבן). מען טאָר אויך נישט דרייען דעם קינדס היטל, דעם קינדס קעפל וועט זיך דרייען.

מויז

פאַר אַ געפּגרטער מויז טאָר מען נישט אויסשפּייען, זי וועט ביינאַכט קומען און צערייסן די בגדים.

מייז

מען טאָר נישט שעלטן, זיי וועלן ווערן מערער. מיט עסן אין האַנט, אָדער מיט אַ ביסן אין מויל טאָר מען נישט אַריינגיין צו אַ שכן ווייל מען וועט ברענגען מייז.

עז
כאשר עז נוטה למות צריך לזרות מלח על גבי שלושה גשרים.

פיטום של אתרוג
נגיסת פיטום של אתרוג על ידי אשה מעוברת — סימן טוב ללידת בן־זכר.

פצעים
אם דורכים במי־טהרה מופיעים פצעים באיברי הגוף.

פצע
אסור להתפלא למראה של פצע משום מורא מעין־הרע. (ביידיש לשון נופל על לשון: אויף א וונד טאר מען זיך נישט וונדערן).

ציפורניים
אסור לגזוז את הצפורניים ביום חמישי בשבוע, כי הן צומחות מחדש שלושה ימים לאחר מכן והיום האחרון חל בשבת. (זקנה סיפרה כי חדלו ממנהג זה, כיוון שביום החמישי מסיקים את המרחץ וגוזזים את הצפורניים של אצבעות הרגליים). אסור לגדל צפורניים ארוכות, כי מתאספים שדים תחתן ומעוררים למעשים רעים. אסור לפזר את הצפורניים הגזוזות, כי השדים מתפזרים בבית. נוסח אחר: אסור להשליך את הצפורניים הגזוזות, כי אשה מעוברת עלולה לדרוך עליהן ולהפיל. אסור לזרוק צפורניים גזוזות, כי השדים אוספים אותן.

צפרדע
אסור להרוג צפרדע. היא תקלל את אבא ואת אמא.

קורות התקרה
מספר בלתי זוגי בקורות התקרה הוא סימן למזל טוב.

קאַזע
ווען אַ קאַזע האַלט ביים שטאַרבן, דאַרף מען איבער דריי בריקן אויסשיטן זאַלץ.

פיטום
אַז די מעוברתדיקע בייסט אָפּ דעם פיטום פון אתרוג, וועט זי האָבן אַ ייִנגל.

פרישטשעס
אַז מען טרעט איין אין טהרה־וואַסער קריגט מען פרישטשעס.

ווונד
אויף אַ ווונד טאָר מען זיך נישט ווונדערן. (מורא פאַר עין־הרע).

נעגל
דאָנערשטיק טאָר מען נישט שניידן די נעגל, ווייל אויפן דריטן טאָג וואַקסן זיי צוריק אָן. (שבת — דער דריטער טאָג). (דערציילט אַן אַלטע יידענע, דעם מנהג האָט מען געבראָכן, דאָנערשטיק הייצט מען די באָד און מען שערט זיך דאַן די נעגל פון די פיס).
מען טאָר נישט טראָגן קיין לאַנגע נעגל, ווייל שדים קלייבן זיך אָן אונטער זיי, וואָס פירן אויף שלעכטע וועגן. מען טאָר נישט אַוועקוואַרפן די אָפּגעשאָרענע נעגל, ווייל די שדים פון אונטער זיי צעלייגן זיך איבערן שטוב.
מען טאָר נישט אַוועקוואַרפן די אָפּגעשאָרענע נעגל, ווייל אַ שוואַנגערע פרוי קען אויף זיי אָנטרעטן און וועט דערפון מפילן. מען טאָר נישט אַוועקוואַרפן די נעגל ווייל שדים קלייבן זיי אויף.

זשאַבע
אַ זשאַבע טאָר מען נישט דערהרגענען, זי וועט שעלטן טאַטע־מאַמע.

בעלקעס
אין פאַקאַט (סופיט) דאַרף זיין אַן אומגראַדע צאָל בעלקעס — וועט זיין מזלדיק.

קללות
אסור לנענע ברגליים, כי בדרך זו מקללים את האב ואת האם.

קשת
אסור להראות לאדם שני את הקשת בענן, כי האדם הרואה הוא חוטא, והאדם שאינו רואה הוא צדיק. ובאם מצביעים על הקשת באצבע — יש לנשוך את האצבע.

קברן
אסור לקברן להכנס לבדו לתוך בית, כי מראים לו פנים זועפות. אסור להשיב לקברן על ברכת "שנה טובה", "ערב טוב" וכולי.

"קאסע"
כאשר נערות אוכלות "קאסע" יצמחו להן שערות ארוכות. (בורשה אומרים להיפך: אסור לנערות לאכול "האר־פלאקס" כי יגדל להן זקן).

רעם
מי שמפחד מרעמים יאכל לחם־ניקודים. כאשר אוכלים לחם ניקודים אין מפחדים מפני הרעמים. כאשר שומעים רעם, טוב לשים מקל־לבנה בתוך הארובה.

ראשי פרג
ראשי פרג ריקים מהווים סגולה וכדאי לשים אותם מתחת לכר של חולה.

שריקה
אסור לשרוק בתוך הבית, כי הדלות עלולה לשכון בו. בלילה אסור לשרוק, כי השריקה מכנסת את השדים. (ובכלל — אסור לשרוק).

שן
כאשר נושרת שן יש לומר: הא לך, עכברון, שן של עצם ותן לי תמורתה שן של ברזל (יש לומר ג׳ פעמים).

שעלטן
מען טאָר נישט שאָקלען מיט די פיס, ווייל מען שעלט טאַטע־מאַמע.

רעגנבויגן
מען טאָר נישט אָנווייזן אַ צווייטן אויף אַ רעגנבויגן, ווייל דער וואָס זעט איז אַ זינדיקער און דער וואָס זעט נישט, איז אַ צדיק. אויב מען ווייזט אָן, דאַרף מען זיך אַ ביס טאָן אין פינגער.

קברותניק
אַ קברותניק טאָר נישט אַליין אַריינגיין אין אַ שטוב אַריין. מען פאַרקרימט זיך פאַר אים. אַ קברותניק טאָר מען נישט ענטפערן "גוט יאָר", "גוט נ׳אָוונט" אאַז״וו.

"קאָסע"
אַז מיידלעך עסן "קאָסע" וועלן זיי האָבן לאַנגע האָר. (אין וואַרשע פונקט דער היפוך, מיידלעך טאָרן נישט עסן קיין "האָר־פלאַקס" ווייל עס וועט זיי וואַקסן אַ באָרד).

דונער
ווער ס׳האט מורא פאַרן דונער, דאַרף עסן פאַרשימלט ברויט. אַז מען עסט פאַרשימלט ברויט האָט מען נישט מורא פאַרן דונער. בשעת ס׳דונערט — אַריינשטעקן אַ בערעזענעם שטעקן אין קוימען.

מאָן־קעפּלעך
ליידיקע מאָן־קעפּלעך איז אַ סגולה צו לייגן אַ קראַנקן אונטערן קישן.

פייפן
מען טאָר נישט פייפן אין אַ שטוב, עס קען נאָך פייפן דער דלות. ביינאַכט טאָר מען נישט פייפן, מען רופט צענויף די שדים. (מען טאָר בכלל נישט פייפן).

צאָן
אַז עס פאַלט אַרויס אַ צאָן דאַרף מען זאָגן: נאַ דיר מייזעלע אַ ביינערנעם צאָן און גיב מיר אַן אייזערנעם. (דריי מאָל זאָגן).

שיניים

ילדים קטנים אסורים באכילת דגים וביצים, כי האכילה מקשה על גידול השיניים (יש אומרים, כי קשים דגים ללשון). אם אוכלים מאכלים, שכורסמו בידי עכברים, זוכים לשיניים בריאות.

שתיה

אסור לשתות לפני קידוש, כי בכך שותים את מי ה"גן עדן" של אבא ואמא.

שיר המעלות

את פתקי "שיר המעלות", שהיה מקובל לתלות בבית היולדת, שמים במקומות החדירה של השדים (על הדלת, התנור, החלון).

שינה

אסור לישון כאשר הרגליים מכוונות כלפי הדלת. גופת מת מניחים כשרגליו מופנות לכיוון הכניסה.

אשפה

אסור לפנות את האשפה בשעות הערב. אסור לטאטא את הבית מיד לאחר יציאתו של אדם. אם עושים כך נראה כאילו מפנים את האיש מן הבית (לאחר מת מנקים ומוציאים את האשפה). אם מטאטאים אחרי עזיבתו של האיש — אסור לפנות את האשפה מיד. כאשר הדייר כועס על בעל־הבית ונוטש אותו, עליו לטאטא את הבית ולקחת אתו את האשפה, כדי שביתו של בעל הבית יישאר ריק לגמרי.

כסף

כאשר שמים מטבע בין אבני היסוד של הבית — יש לצפות למזל טוב.

מים

אסור להרתיח סיר מלא מים, כי יש בכך סימן למריבה. יש אומרים כי בשביל הנפטר מרתיחים מים בלבד. בגלל כך יש לשים קצת מלח, או מצרך אחר כלשהו, בתוך המים.

ציין

קליינע קינדער טאָרן נישט עסן, קיין פיש און קיין אייער, עס וועלן זיי שווער וואַקסן די ציין. (טייל זאָגן, פיש איז שווער צום לשון). אַז מען עסט דאָס אויסגעגריזשעטע פון אַ מויז, וועט מען קריגן געזונטע ציין.

טרינקען

מען טאָר נישט טרינקען פאַר קידוש, ווייל מען טרינקט אויס ביי טאַטע־מאַמע דאָס גן־עדן־וואַסער.

שיר־המעלות

די שיר־המעלותן וואָס מען צעהענגט אין אַ שטוב ביי אַ קימפעטאָרין, הענגען נאָר אין די ערטער דורך וואַנען די שדים קענען אַריינגיין. (אויפן טיר, אויוון, פענצטער).

שלאָפן

מען טאָר נישט שלאָפן מיט די פיס צו דער טיר, ווייל אַ טויטן לייגט מען מיט די פיס צו דער טיר.

מיסט

אינאָוונט טאָר מען נישט אַרויסטראָגן קיין מיסט. באַלד נאָכן אַוועקפאָרן פון עמיצן קערט מען נישט אויס די שטוב. אַ נישט הייסט עס, אַז מען קערט אים אויס פון דאַנען. (נאָך אַ טויטן קערט מען אויס די שטוב און מען וואַרפט אַרויס די מיסט). אויב מען קערט יאָ אויס נאָכן אַוועקפאָרן, טאָר מען גלייך דאָס מיסט נישט אַרויסוואַרפן. אַז דער שכן איז אין כעס אויפן באַלעבאָס און גייט אַוועק פון אים, קערט ער אַליין אויס די שטוב און נעמט מיט דאָס מיסט, זאָל ביי יענעם בלייבן פוסט.

געלט

אין אַ פונדאַמענט פון אַ דירה אַריינלייגן אַ מטבע איז מזלדיק.

וואַסער

מען טאָר נישט לאָזן זידן קיין בלויזן טאָפּ מיט וואַסער, מען וועט זיך קריגן. טייל זאָגן: פאַר אַ טויטן קאָכט מען הוילע וואַסער. דעריבער דאַרף מען עפּעס אַריינטאָן אין וואַסער, אָדער אַריינשיטן אַ ביסל זאַלץ.

מעוברת

אסור לאשה מעוברת לעבור לבדה על גשר ועל פני המים.

כאשר אשה מעוברת נפחדת והיא נוגעת בידה באבר מאבריה, יהיה סימן באותו אבר אצל הרך הנולד. אותו הדין בשעת שריפה.

כאשר המעוברת מסתכלת במשדדה, תצא מרחמה יחד עם התינוק, חתיכת בשר עשוייה קשרים ודומה למשדדה.

אסור למעוברת לעבור על יצולי־עגלה או על ריתמת־עגלה. ואם תעשה כך, יש סכנה שבשעת הלידה יחניק חבל הטבור את התינוק.

אסור להשליך כל חפץ שהוא מאחורי המעוברת, כי ישארו סימנים על גופו של התינוק. כאשר זורקים גחלים לוחשות על מעוברת, יגרום המעשה פצעים צורבים לתינוק. אם שופכים עליה מים — ישחק התינוק במים.

אם מעוברת עוברת את מפתן הבית ונותנים מכה במפתן, תהיה לתינוק שפה שסועה. אך אם המעוברת תפנה אחורה — לא יהיה כל נזק לתינוק.

אסור לאשה מעוברת לתקן נזקים שנגרמו בידי עכברים. ואם תעשה כך — ייעלם החלב שלה. (אשה זקנה העידה, כי היה מעשה דומה לגיסתה) אסור לסרב לאשה מעוברת המבקשת לשאול כלי. אם יסרבו לה — יכרסמו העכברים אותו כלי.

מראה

אסור לשים מראה עם הזכוכית כלפי מטה. (כך נוהגים בביתו של מת).

שלג

כאשר מורחים בשלג הראשון את הפנים — יהיו הפנים לבנים כל השנה, ואין לפחד מפני הכפור.

מעוברתדיקע

אַ מעוברתדיקע טאָר אַליין נישט גיין איבער אַ בריק, אָדער וואַסער. ווו די מעוברתדיקע כאַפּט זיך אָן בשעת זי דערשרעקט זיך, דאָרט וועט דאָס ניי־געבוירענע קינד האָבן אַ סימן... בשעת אַ שׂרפה ווו זי כאַפּט זיך אָן האָט דאָרטן דאָס קינד אַ סימן. אויב די מעוברתדיקע קוקט אויף אַ בראָנע, גייט אַרויס צוזאַמען מיטן ניי־געבוירן קינד אַ שטיק פלייש מיט קניפּלעך אַזוי ווי אַ בראָנע. אַ מעוברתדיקע טאָר נישט אַריבערגיין איבער האָלאָבליעס, אָדער לייצעס פון אַ וואָגן, ווייל ביים געבוירן דאָס קינד קען זיך דער נאָפּל־שנור פאַרדרייען אַרום קינדס העלדזל. נאָך אַ מעוברתדיקע טאָר מען גאָרנישט נאָכוואַרפן, ווייל דאָס ניי־געבוירן קינד קען האָבן די סימנים פון דעם. וואַרפט מען איר נאָך הייסע קוילן קריגט דאָס קינד פרישטשיקעס, וואַס ברענען. גיסט מען נאָך וואַסער, וועט דאָס ניי־געבוירן קינד ליב האָבן זיך שפּילן אין וואַסער. ווען די מעוברתדיקע גייט אַריבער דעם שוועל און מען גיט אַ האַק אין שוועל, וועט דאָס ניי־געבוירן קינד האָבן אַ געשפּאָלטענע ליפּ. גיט מען אַ קלאַפּ אין אויבערשטן ביישטידל, וועט דאָס ניי־געבוירן קינד האָבן די אויבערשטע ליפּ צעשפּאָלטן. אויב די מעוברתדיקע דרייט זיך אום, וועט דאָס קינד גאָרנישט שאַטן. אַ מעוברתדיקע פרוי טאָר נישט פאַריכטן קיין זאַכן, וואָס מייז האָבן צעהאַקט, אַ נישט וועט איר מילך פאַרפאַלן ווערן. (דערציילט אַן אַלטע, אַז ביי איר שוועגערן האָט עס געטראָפן). אַ מעוברתדיקע פרוי טאָר מען נישט אָפּזאָגן, אויב זי וויל עפּעס לייען, אַ נישט וועלן מייז צעהאַקן די זאַכן.

שפּיגל

מען טאָר נישט לייגן קיין שפּיגל מיטן גלאָז אַראָפּ (ביי אַ טויטן טוט מען עס).

שניי

זיך אויסשמירן דאָס פּנים מיט שניי (ערשטן שניי) — וועט עס זיין אַ גאַנץ יאָר ווייס; האָט מען נישט קיין מורא פאַרן פראָסט.

תכריכים
כאשר הילדים ממררים בבכי לאחר פטירת אמם — נעשים התכריכים של אמם רטובים.

תרנגולת
אסור להסתכל בתרנגולת בשעות הערב ואין לבדוק אם הטילה ביצה. העובר על כך לוקה במחלת העיוורון של התרנגולת ("קורא שליעפאטע"). כאשר מביאים תרנגולת הביתה ורוצים שלא תשכח את מקומה, יש לקצר את זנבה ולסובב אותה ג׳ פעמים מסביב לשולחן.

תרנגולים
כאשר קורא התרנגול מתפזרים השדים.

תפירה
אסור לתפור בגדים על גופו של אדם. אם עושים כך — מאבדים את השכל. ובאם יש הכרח לתפור ולתקן בגדים על גופו של אדם — חייב הוא ללעוס חתיכת חוט (זקנה מספרת, כי אשה מעוברת תפרה קרס לשמלתה שעל גופה, וכתוצאה מכך היתה שפתו של תינוקה דבוקה בחניכיים בצורה של קרס).(II).

תכריכים
אַז קינדער וויינען שטאַרק נאָך דער מאַמעס טויט, זענען דער מאַמעס תכריכים נאַס.

הון
מען טאָר נישט אַ קוק טאָן אין אָוונט אויף דער הון צי זי האָט געלייגט אַן איי, ווייל מען קריגט "קורע שלעפּאטא" (הינער בלינדקייט). אַ נייע הון אין שטוב, כדי זי זאָל נישט פאַרגעסן די דירה, אויב מען וועט איר אָפּלאָזן — שערט מען אָפּ דעם עק, מען דרייט איר אַרום דריי מאָל אַרום טיש און מען לאָזט איר שפּעטער אָפּ.

הענער
אַז הענער קרייען, צעלויפן זיך די שדים.

נייען
מען טאָר נישט נייען אויף אַ מענטשן, נישט אויף זיך, נישט אויף יענעמען, ווייל מען פאַרנייט דעם שכל. אויב מען נייט יאָ מוז דער אויף וועלכן מען נייט, קייען אַ שטיקל פאָדעם. (דערציילט אַן אַלטע יידינע, אַ היגע שוואַנגערע פרוי האָט גענייט אויף זיך אַ העקעלע האָט דאָס ניי־געבוירן קינד ביי איר געהאַט דאָס ליפל צוגעוואַקסן צו די דזשאָנסלעס, דאָס ליפל איז געווען ווי אַ העקעלע).

החיים הציבוריים כפי שנשתקפו ב״פרוזשאנער שטימע״ 1936 — 1932

מתוך חלק מגליונות ה״פרוזשאנער שטימע״, שהגיעו לידינו ניתן להוציא את הפרטים הבאים להלן.

השבועון ״פרוזשאנער שטימע״ החל להופיע ביום ו׳ באפריל 1932 וקיומו נמשך עד למלחמת העולם השניה. עורכו היה משה גרינוואלד והעורך האחראי לגבי השלטונות אברהם ברסקי. השבועון סודר במסדרה של השבועון ונדפס בבית הדפוס של הסיימיק. עם עלייתו של גרינוואלד לארץ ישראל מילא את מקומו אברהם ארז.

PRUŻANER SZTYME — פרייז 10 גר. — № 9 (101)

פרוזשאנער שטימע

Pružana, ul. D-ra Pacewicza 78 — P. K. O. 160.231 Abram Brzeski — Abram Brzeski Pružana

Pružana, piatek 23 marca 1934 — פרוזשאנע, פרייטיק ז׳ ניסן תרצ״ד

״פרוזשאנער שטימע״ בטאון התנועה הציונית בפרוז׳אני החל להופיע בשנת 1931.

1932

אפריל

שלטונות החינוך הפולניים המחוזיים בבריסק אישרו רשמית את שמה של הגימנסיה העברית בפרוז׳אני מיסודה של חברת ״תרבות״ על שמו של א.ד. גורדון.

— — — — —

בימים 3 — 2 באפריל פקד שיטפון את העיר. מי הנהר מוחאבייץ גאו מהפשרת שלגים וקרח והגיעו לגובה של 4 מטר. כתוצאה מכך הוצפו בתים רבים על שני גדות הנהר ותושבים רבים פונו מבתיהם. העיריה סייעה בידי המפונים.

1933

מרס

היחסים בין שני השבועונים ״פרושענער לעבן״ ו״פרוזשאנער שטימע״ לא היו תקינים והעורכים והכתבים היו צהובים זה לזה. גליונות רבים של ה״פרוזשאנער שטימע״ עוסקים בפולמיקה ההדדית. מתוך דברי הפולמוס אנו מביאים את תוכנו של מאמר ״על

הטבעות, הצמידים והשעונים" ב"פרוזשאנער שטימע" מיום 31 מרס 1933, המדווח על תרומותיהם של יהודי פרוז׳אני ל"קרן הגאולה" של יהודי פולין בשנת 1920. נראה שמעשה זה שימש לעורכי ה"פרוזשענער שטימע" קרנים לנגח בהם את מתחריהם. אי לכך מעמידים העורכים את העובדות על דיוקן.

בשנת 1920 הוכרז בורשה על "קרן הגאולה", מאוחר יותר הפכה קרן זו ל"קרן היסוד". בראש הקרן עמדו המנהיגים הציוניים אברהם פאדלישעווסקי ויצחק גרינבוים. הם פנו לכל הארגונים הציוניים במדינה, ובתוכם גם לעסקנים בפרוז׳אני. הללו כינסו אסיפת עם בבית המדרש "בית יעקב", ובו הכריזו על המגבית, שעמדה להתחיל בשבוע הבא. אלא שכאן באה ההפתעה: הנוכחים התלהבו מדברי הנואמים עד כדי כך, שבדרך ספונטאנית החלו לתרום במקום שעוני־זהב, טבעות, חרוזי־פנינים, עגילים ותכשיטים שונים. היות וההתפרקות אירעה לפתע פתאום, מינו במקום ועדה שאספה את כל חפצי הערך והביאה אותם לביתו של ה׳ אפלבוים. חברי הועדה ישבו ממוצאי שבת ועד למחרת היום, סידרו ומיינו את החפצים ורשמו את שמות התורמים.

הימים היו ימי־מלחמת פולין־רוסיה ועל העסקנים הוטל לשמור על כל החפצים, כי לא היתה אפשרות להעבירם לורשה. בינתים הגיע לפרוז׳אני הצבא האדום והעיר נותקה מפולין. הבולשביקים החלו לערוך חיפושים ולהעמיד אנשים לדין ברעווטריבונאל (בית הדין המהפכני). המעשים האלה הפילו פחד על האוכלוסיה. הסתרת החפצים היתה מסוכנת ולא נמצאו אנשים שיסכנו את חייהם. נמצא צעיר ציוני — (אברהם ברסקי) שקיבל עליו לשמור על כל החפצים, בתנאי מפורש, שאצל עסקן ציוני שני יימצא העתק הרשימה המפורטת של כל דברי הערך.

"חכמים" סיפרו בעיר, כי הציונים ביזבזו את כל דברי הערך. החבר אדם, סנדלר נוצרי, ששימש כיושב ראש הרעווקאם (הועד המהפכני) לשעבר סיפר באסיפת־עם פומבית, כי הציונים העבירו את דברי הערך לגנראלים ווראנגעל ודעניקין, שנלחמו במשטר הבולשביסטי. אפשר לתאר את תחושותיהם של העסקנים הציונים, שנטלו חלק באותה מגבית.

№ 7 (437) PRUZENER LEBN. Opłata pocztowa uiszczona ryczałtem פרייז 10 גר. צענטער יארגאנג

פרוזשענער לעבן

Adres Redakcji i Administracji Pružana, 3-go Maja 22

Pružana, Skrytka pocztowa 33

Gerszon Urynski Pružana.

Pružana, Piatek 17 lutego 1939

"פרוזשענער לעבן" הופיע מיום 29 לאוגוסט 1930, עד כיבוש פרוז׳אני ע"י הצבא האדום בספטמבר 1939.

לאחר שנסוגו הבולשביקים מפולין והוקם קשר עם ורשה הגיע לעירנו מרדכי יפה במשאית שנשאה דגל אמריקאני, בלווית עסקנים ציונים. העבירו את ה״אוצר״ לורשה ומסרו אותו לידיהם של אברהם פאדלישעווסקי ויצחק גרינבוים. לעסקנים נמסרו קבלות אישיות למנדבים הרבים.
כדי למנוע לזות שפתים הורכבה ועדת־בקורת בהרכב ר׳ אליעזר משה גרינזנבערג, זעליג גאלדפיין ולייב וואלק, חבריה בדקו בביוזה של רופאת השנים ניידוס את כל הקבלות והמסמכים ואישרו שכל החפצים נמסרו כדין לתעודתם.
מאוחר יותר קיבלה ההס׳ הציונית בפרוז׳אני קבלה כוללת על החפצים מאת ההנהלה הציונית בירושלים.

— — — — — —

ביום 27 במרס נתקימה אסיפת מחאה נגד רדיפות היהודים בגרמניה הנאצית. ביוזמתם של עסקנים ציוניים. בשעה 3 אחה״צ נסגרו כל בתי העסק והחנויות ושבתה המלאכה. בבית המדרש ״בית יעקב״ נאמו הרב ר׳ דוד פייגנבוים, מ. גראבער, מ. גרינוואלד וא. ארז.

— — — — — —

ארבעה חלוצים מבין חברי פלוגת הקיבוץ ״שאריה״ בפרוז׳אני אושרו לעליה לארץ ישראל.
ביוזמת המשרד הא״י בורשה הוקם בפרוז׳אני ועד עליה בהרכב באי כח של הארגונים הציוניים: מזרחי, ציונים כלליים, פועלי־ציון, התאחדות, השומר הצעיר, פרייהייט החלוץ וגורדוניה.
חברי הועד: א. פאמעראניעץ, א. ארז, עדעלמאן וז. פארקער.

— — — — — —

יוני

השבועון מפרסם קטע מתוך העתון היידי ״מאמענט״ מיום 28 מאי 1933 המתאר את מצבם הקשה של סוחרי פרוז׳אני.
...אך מה שמתרחש בפרוז׳אני לא ניתן להעלות על הדעת. קודם כול הטילו מסים כבדים העולים על שיעורם בשנת 1931. בנוסף לכך נוקט האוצר אמצעים העומדים בניגוד לחוק.
עוד לפני שהסוחר מקבל את הודעת השומה, כלומר לפני יום הפרעון, משגרים את ה״עגלה״ כדי להחרים את הסחורה ולהביאה למחסני מחלקת המסים. בכך הורסים את מעמדו, שכן אינו מסוגל לקבל יותר אשראי, אין לו מה למכור ואין בכוחו לשלם את המסים. נוסף לכל אלה מוכרים את הסחורה במכרז פומבי בפרוטות.
אך זה עדין לא הכל. פתאום החלו לחשוד בסוחרים היהודים בפרוז׳אני, שהם סוחרים... בסכרין. מתפרצים בשעות הלילה או היום לחנות או לדירתו הפרטית של הסוחר בהשתתפות נציגי מחלקת המסים, מחלקת המכס והמונופול, ונציגי המשטרה. אין מסתפקים בכך שעורכים בקורת אישית, אלא שמפשיטים את הסוחר ערום ומחפשים על גופו סכרין. למעשה מחפשים על גופו... ספרי חשבונות.

אחד הפקידים הגבוהים במשרדי המחוז (וואיעוואודסטוא) בבריסק הסביר למשלחת הסוחרים, כי כך נוהגים עם פושעים, אך לא יתכן יחס דומה לגבי סוחרים. ביום 20 באפריל הכריזו הסוחרים בפרוז׳אני שביתה במשך יום אחד. החנויות ובתי העסק היו סגורים, אך מנהל מחלקת הסמים — בשלו.

מה יענה על כך משרד האוצר? לפי הידיעות שבידינו קיבל המיניסטריון ידיעות מפורטות על הטרגדיה של הסוחרים בערים שונות ובמיוחד בפרוז׳אני. יש להניח, כי המיניסטריון לא יסכים להקריב למען יוקרתו של מנהל מחלקת המסים בפרוז׳אני את המדיניות הכלכלית של המדינה ואתה קיומם של עשרות סוחרים יהודים״.

— — — — — —

במחזור השלישי של הגימנסיה תרבות ע״ש א.ד. גורדון סיימו את לימודיהם 12 בוגרים.

— — — — — —

ביום 16 ביוני נערך משפט על הציונות הרביזיוניסטית באולם הגימנסיה העברית.

— — — — — —

ביום 25 ביוני התקיימה אסיפת מחאה נגד הרוצחים המוסריים של דר. חיים ארלוזורוב.

— — — — — —

יולי

לבחירות לקונגרס הציוני הופצו בעיר 613 שקלים. הצביעו 542 והקולות התחלקו; בלוק א״י העובדת — 317; רביזיוניסטים — 70; התאחדות — 57; מזרחי — 29; ציונים כלליים — 21; עת לבנות — 7; קול אחד נמצא פסול.

אוגוסט

בהתיעצות שקיימה הנהלת בית הספר ״יבנה״ עם ב״כ הסתדרויות הנוער הציוניות סוכם להדק את הקשים ביניהם ולהקפיד, שתלמידי הכתה החמישית ומעלה יהיו רשאים להשתייך להסתדרויות הנוער. תלמידים הנחשלים בלימודים והתנהגותם לקוייה לא יוכלו להתקבל להסתדרויות הנוער.

ספטמבר

במאמר מערכת נסקרת פרוז׳אני בשנת תרצ״ו. המחבר מציין את העוני ההולך וגדל בעיר ובכפרים שבסביבה. חוסר העבודה של בעלי המלאכה הולך וגדל, ומצבם של הסוחרים הולך וקשה. שיטת המסים הממלכתיים הורסת את ענף המסחר עד היסוד וזעקתם של סוחרי פרוז׳אני נשמעה מחוץ לגבולות העיר. השימוש בחשמל ירד ובתים רבים הוצעו למכירה במחירים זולים. חלקים גדולים של האוכלוסיה נזקקים לעזרת קרוביהם בארצות הברית. האנטישמיות גוברת. שני הרופאים היהודים פוטרו מקופת החולים הממלכתית וכמה פקידים יהודים פוטרו מן העיריה.

כתוצאה מן המצב הקשה נפגעו קשה מוסדות החינוך והסיוע, נגרמו מחלוקות ונשתבשו היחסים שבין אדם לחברו.

נקודת אור יחידה היתה עלייתם של 28 חלוצים לארץ ישראל. הוקם בעיר קיבוץ הכשרה. ואורגן ועד־עזרה צבורי כדי לסייע בידי הנצרכים ביותר.

— — — — — —

הכנסות הקרן הקיימת לישראל בשנת תרצ״ו בפרוז׳אני הגיעו ל־2458 זלוטי. הקופסות הכניסו 1220 ז. והפעילות האחרת — 1238 ז.

ספטמבר

הקיבוץ מפרסם הודעה בעתון על הסדנאות של חייטות־גברים, חייטות נשים, סנדלרות וקליעת־סלים המופעלים בידי חבריו. הקיבוץ מספק עובדים לכל מלאכה ולכל שרות שהוא.

אוקטובר

השבועון מפרסם מכתב של בחור ישיבה, שגורש מן הישיבה בפרוז׳אני בגלל המכנסים הקצרים שהוא לובש. עבור חטאים דומים סולקו 14 תלמידים מן הישיבה על ידי ראש הישיבה.

נובמבר

במגבית ״קרן היסוד״ נאספו התחייבויות למעלה מ־250 דולר.

1934

ינואר

לפי פקודת שלטונות המחוז (וואיעוואדסטוואו) בוטל מינויו של אליהו בירענבוים כסגן ראש העיר. במשך 11 שנות שרותו תרם בירענבוים רבות למשק העירוני ומילא את חובותיו באמונה ובכבוד. סילוקו של הנציג היהודי האחרון מהנהלת העיר עוררה רגשות כבדים אצל התושבים היהודים.

מרס

במקום אליהו בירענבוים שהתפטר נבחר עו״ד לייווענדהענדלער — לעוויצקי כיושב ראש המועדון ב.ב. היהודי (כעין סקציה יהודית של מפלגת השלטון הפולנית).

יוני

בכנסיה הפרובוסלבית בפרוז׳אני התרחש ״נס״ ועולי־רגל רבים זורמים לעיר כדי לבקר במקום הנס. חולי־נופלים, בעלי־מומים וחולי־רוח מגיעים לכנסיה כדי לקבל את ברכת הכומר. מבקרים רבים עושים דרכם ברגל, וביניהם קבוצות שהגיעו מוילנה.

יולי

ביום הלוויתו של ח.נ. ביאליק, ד, אב תרצ״ד התקיימה אקדמית אבל לזכרו ולאות אבל נסגרו בתי העסק בין השעות 7 — 6 בערב.

1935

ספטמבר

בקיוסק שעל יד הגשר ברחוב פאצעוויטשא מוכרים עלון ״הגנה עצמית של העם הפולני״ הכתוב ברוח ה״שטירמר״ הנאצי. העלון מופיע בפוזן ומופץ במגמה של הסתה אנטישמית.

— — — — — —

בבית הכנסת "בית יעקב" הספיד הרב דוד הלוי פייגנבוים את ראש הרבנים והרב הראשי בארץ ישראל הרב ר' א.י. קוק.

— — — — — —

במאמר הסוקר את שנת תרצ"ה בפרוז'אני מקונן המחבר על העוני ההולך וגובר. המסחר שוקע וחוסר הפדיון מגביר את ההתחרות ומעורר אפילו הלשנות. הגזרה האחרונה על העברת שוק הבהמות מחוץ לעיר פוגעת קשה בסוחרי הבהמות. חוק המלאכה החדש פגע בבעלי המלאכה היהודים והפעלתו גרמה למעשי־מלשינות מחפירים. המסים הכבדים מוצצים את לשדם של הסוחרים ושל בעלי המלאכה. נקודת האור היחידה היתה המגבית של "צעקאבע", שאורגנה ע"י ועד גמילות חסדים.
בגלל קשיים כספיים לא ניתן היה לקהילה להרחיב את פעילותה ולתמוך במוסדות החינוך והסיוע למרות מצבם הקשה. החמרה נוספת באה להם מן העיריה שכמעט הפסיקה לתמוך בהם. התמיכה האמריקאנית קטנה, והמצב החמיר עד כדי כך, שמוסדות "תרבות" עמדו להתפנות מבנינם בגלל חוסר אמצעים. רק בכוח התנדבותם של המורים, ההורים והעסקנים ניתן היה למנוע את רוע הגזרה.

— — — — — —

ששים ושתים נפשות עלו בתרצ"ה לארץ ישראל.

— — — — — —

הכנסות הקרן הקימת לישראל הגיעו בתרצ"ה ל־3362 זלוט לעומת 2010 ז. בשנת תרצ"ד.

— — — — — —

כיצד בוחרים גבאים בבית הכנסת "בית יעקב"? מכינים תיבת קלפי ומפקידים אותה בידי השמש. השמש מסובב בבתי המתפללים ומבקש להצביע בעד 5 מתוך 12 המועמדים לגבאות. לאחר מכן מביא השמש את הקלפי לבית הרב ושם פותחים את הקלפי ומונים את הקולות.
וכך נבחרו: משה אהרן ראזענשיין, אברהם ליאצקי, ד. מינקאוויטש, זאוול וואלאנסקי ונטע קרוצעל.

— — — — — —

אוקטובר

בבית העלמין נתקיים טקס נטילת עפר מקבריהם של חיילים יהודים שנפלו במלחמת העולם הראשונה להר פולסודסקי המוקם בסוביניייץ. נוכחו נציגי השלטונות ומנהיגי הקהלה. נאמו הרב ד. פייגענבוים וסגן ראש העיר דר. מ. פיינגאלד.

— — — — — —

דצמבר

תקציב הקהילה לשנת 1936 הועמד על 8324 ז. והמשלמים הם כדלקמן: 209×5 ז. 82× ; 115×10 ; 19×12 ; 42×15 ; 35×20 ; 21×25 ; 17×30 ; 7×35 ; 10×40 ; 1×45 ; 9×50 ; 12×60 ; 1×70 ; 1×80 ; 3×100 ; 1×150 ; ועד הקהילה העביר למושל המחוז בבריסק את ערעורו של אברהם גארדאן על מס בשיעור של 40 ל"י שקבע לו ועד הקהילה.

1936

ינואר

בכפר סמאלאניצע שבסביבות פרוז׳אני מתגוררות שנים רבות 2 משפחות יהודיות שהחזיקו במקום חנויות זעירות. לאחרונה הוקם קואופרטיב בכפר והאכרים חדלו לבקר בחנויות של היהודים. בימים האחרונים החלו להציק ליהודים. ניפצו שמשות בדירתם ופרסמו הודעות בנוסח: צאו מן הכפר בהקדם, אם לא תצאו — מרה תהיה אחריתכם. היהודים פנו לועד הקהל להשתדל עבורם אצל השלטונות.

מרס

הרב ר׳ דוד פייגענבוים וראש הקהל פייבל גאלדפיין נבחרו כדי לייצג את קהילת פרוז׳אני בכנס המחאה של יהדות פולין נגד גזרות השחיטה.

אוקטובר

ביום 25 באוקטובר נתקיימו הבחירות לועד הקהילה. מתוך 1400 בעלי זכות בחירה הצביעו 1208. נבחרו 2 מרשימת הבונד ובעלי המלאכה; 2 מרשימת הבלוק הלאומי; קצבים — 1; פועלי ציון התאחדות — 1; רשימה מקומית בשערשעוו — 2; פיוול גאלדפיין נבחר שוב לראש הקהל.

דב קירשנר

התנועה הציונית בפרוז׳אני

מבחינת התנועה הלאומית והציונית נודעה חשיבות רבה לפרוז׳אני בתוך כל הערים והעיירות בפולין. תושבי העיר מילאו חובתם, יחסית, לגבי יישוב ארץ ישראל. הדינים והחשבונות השנתיים של קרן הקיימת וקרן היסוד מעידים על חלקם של בני העיירה באוסף הכספים למען ארץ ישראל. בדומה לכך גדל משנה לשנה מספר החלוצים והעולים שעלו לארץ ישראל.

בעיר נתקיימה פעילות לאומית־תרבותית ניכרת. חברת ״תרבות״ הקימה את מוסדותיה החינוכיים; גן ילדים, בית ספר עממי ״יבנה״, גימנסיה עברית על שם א.ד. גורדון, ספריה ציבורית, שהתפתחו וזכו באימונו של הציבור. ההשפעה הציונית היתה גדולה בחיים הציבוריים. חלקם של הציונים במועצת העיר ובקהילה היה ניכר.

חלקו הגדול של הנוער היהודי התארגן בתנועות־נוער ציוניות. אחת התנועות הבולטות והוותיקות ״השומר הצעיר״ הוקמה בראשית שנות העשרים. מטרתה היתה חינוך הנוער ברוח הצופיות. מאוחר יותר מתקשרת התנועה עם האידיאלים הציוניים ומקדישה עצמה לפעילות חינוכית. חברי התנועה היו פעילים בכל תחומי העשייה הציונית המקומית. על ״השומר הצעיר״ עברו ימים קשים, תקופות שפל של מחסור באמצעים, ספרים ובמכשירי־חינוך. הקן הפרוז׳אנאי הוכיח את יכולתו בעקשנות והתמדה ותפס את המקום הראשון בפעילות למען הק.ק.ל., החלוץ ו״תרבות״. בשנת 1933 הצליח ״השומר הצעיר״

לרכז כשלוש מאות בני נוער ולהשליט את הלשון העברית בכל פעילותו.
כל הסניפים של התנועה הציונית־סוציאליסטית: ״החלוץ הצעיר״, ״גורדוניה״, ״החלוץ״ ״התאחדות״, ״פועלי ציון״, ״פרייהייט״, ו״השומר הצעיר״ היו מאורגנים במסגרת ארצית ב״ליגה למען ארץ ישראל העובדת״. בפרוז׳אני פעל סניף הליגה, שגילה פעילות רבה. בשנות השלושים גבר הלחץ לעליה לארץ ישראל. הוקם ״ועד העליה״ בהשתתפות נציגים של כל ההסתדרויות, ותפקידו היה לייעץ בעניני עליה ולסייע לעולים הזקוקים לכך. תקופת הפריחה של הפעילות הציונית החלה בסוף 1932. נערים ונערות רבים, שבאו מן הארגונים האנטי־ציוניים, הצטרפו אל הסתדרויות הציוניות. עובדה זו עוררה ויכוחים בין שני השבועונים: ״פרוזשאנער שטימע״ ו״פרוזשענער לעבן״, וכל אחד מהם מיצג עמדה שונה ונוגדת. הוויכוחים האלה בעד הציונות ונגד הציונות נמשכו עד לסופה המר של קהילת פרוז׳אני.
הארגונים הציוניים קבלו בהתלהבות את ייסודה של נקודת ההכשרה בעירנו. עצם קיומו של קיבוץ חלוצי חיזק את התודעה הציונית. רבים ראו את תפקידם בהשגת מקומות־עבודה לחברי קיבוץ. הדבר קרה בשנת 1932. ביום חורף קר הופיעו בעיירה ארבעה צעירים וצעירה אחת, והכריזו שהם מקימים נקודת־הכשרה. הופעתם עוררה את התנגדותם של חוגים לא־ציוניים, שבאה לידי ביטוי בעתונם ״פרוזשענער לעבן״. מספר חברי הקיבוץ גדל והגיע לעשרים וששה. הם עוררו התלהבות אצל תושבי העיר בעקשנותם ובמסירותם לעבודה. חברי הקיבוץ התגוררו ברחוב קאברין, בביתו של גולדברג, שכלל ארבעה חדרים ומטבח.
כל עלייה לארץ ישראל הפכה לחג. קדמו לה מסיבות פרידה וליווי המוני לרכבת הזעירה (״קליינבאן״), כאשר מאות אנשים היו מתכנסים לשם פרידה מן העולים. היו מקרים שצעירים עלו לארץ ישראל בניגוד לרצון הוריהם.
חגן של תנועות הנוער הציוניות היה בל״ג בעומר. חברי השומר הצעיר על תזמורתם ודגליהם היו צועדים ברחובות העיר ונלווים אליהם צעירים ומבוגרים רבים. נקודת המאסף היתה בחצר הגימנסיה העברית. מקום זה שימש מוקד לפעילותם של כל ארגוני הנוער הציוניים. משם צעדו לככר השוק ולרחוב על שם דר׳ פאצעוויטש, חצו את רחוב סעלץ ושערשעוו עד לאולם של בית היתומים. במקום נערכה אסיפה חגיגית.
בימי הקיץ היו עורכים בסביבות העיר מושבות־קיץ, שהיו מוקדשות לחינוך גופני וציוני במסגרת של פעולות קולקטיביות. הרצאות וויכוחים על נושאים ציוניים היו נערכים לפעמים קרובות. מעורבותם של המשתתפים היתה גדולה ולא פעם היו מגיעים למכות.
שמו הטוב של הנוער הציוני בפרוז׳אני נודע ברחבי התנועה הציונית בפולין. מאוחר יותר נעשו כמה נסיונות להקים ועד ציוני עירוני, לשם ריכוזה של כל הפעילות הציונית. עסקני פרוז׳אני בקשו להיות יוצאי דופן במחנה הציוני במדינה ולהקים מוסד מאחד ומלכד. אך מטרה זו הושגה רק בחלקה וכל ארגון ציוני פעל בדרך משלו.
עד למלחמת העולם השניה נתקיימו בפרוז׳אני חיים ציוניים תוססים, שריכזו מסביבם את מיטב הנוער והציבוריות היהודית, וביטאו את השקפת עולמם הלאומית — ציונית.
אחד המייסדים של השומר הצעיר, בבחינת ארגון לספורט בראשיתו, היה אליעזר

קארלינסקי. עם הפעילים נמנו זיידל קארשנבלום, אליעזר אזראיליט, זאב פארקער ועשרות חברים נוספים. החובש אברהם סלעצקי שימש שנים רבות אפוטרופוס של השומר הצעיר וסייע לקן לפי יכולתו. מאוחר יותר התרחק מן התנועה, שסטתה, לדעתו לשמאל והשלטונות "חשדו" בה, שהיא עוסקת בפעילות שמאלנית.

בשנים 1922־23 נוסדה בפרוז'אני מפלגת העבודה הציונית "התאחדות" ביוזמתם של אברהם ארז, אברהם ברעסקי ומשה גרינוואלד. האחרון היה פעיל ביותר בכל העסקנות הציונית וסייע לכל ארגוני הנוער הציוניים בעיר. בשנים 1927־28 נוסדה הסתדרות "גורדוניה" על ידי יוסף פרידלנדר, אלכסנדר זאקהיים וישראל ניצברג, בסיועו של משה גרינוואלד. בשנת 1928 הקים אפרים ליפשיץ את סניפי החלוץ ו"החלוץ הצעיר" וסייע לו משה לווינטוב.

הארגונים הציוניים רכזו, כאמור, צעירים רבים. הוקם סניף של בית"ר (ברית טרומפלדור) ביזמתו של מרדכי סגל, בירנבוים ואריה פומעראניעץ, שנטש לאחר מכן את הארגון. בסוף 1936 נוסד בפרוז'אני סניף של הסתדרות נשים ציוניות "ויצו" בפולין, ביוזמת צפורה בוצמן־גרינברג. שנה לפני כן הוקם סניף "החלוץ בעלי מלאכה" ביוזמתו של

קב' "המדריך" בתנועת גורדוניה
במרכז יושב המורה משה גרינולד בפרוז'אני

ארונזון, עסקן ציוני מובהק. לארגון הצטרפו בעלי מלאכה שגילם בין 25 לבין 42 שנים. מפלגות ציוניות נוספות היו: "מפלגת פועלי ציון", שהוקמה ביוזמתם של ליפא זאקהיים, איידלמאן ומשה זיידמאן. "מפלגת ציונים כלליים" הוקמה ביוזמתם של אליהו פאמעראניעץ והאחים יאנאוויטש; "פרייהייט" — ביוזמתו של זעליג גייער.
כל הארגונים הציוניים פעלו למען הציונות והצטיינו במיוחד חברות "ויצו". הארגונים "החלוץ" "בעלי מלאכה" ו"העובד", שנוסד לאחר מכן, משכו לתנועה הציונית בעלי מלאכה ופועלים מתוך חוגים אנטי־ציוניים מובהקים.
אנו מביאים בזה טבלה משנת 1935, המפרטת את הכנסותיה של הקרן הקיימת באחוזים לפי הארגונים הציוניים שהשתתפו בה:

ציונים כלליים	1,46 %
התאחדות	6,11 %
פועלי ציון	6,96 %
ויצו	0,90 %
גורדוניה	4,83 %
החלוץ	2,25 %
בעלי מלאכה	7,89 %
החלוץ הצעיר	2,12 %
השומר הצעיר	15,53 %
העובד	12,65 %
הוועדה המקומית*	22,80 %
ועד העליה	6,31 %
קיבוץ שחריה	0,35 %
פרייהייט	2,90 %
בית ספר "יבנה"	5,27 %
גימנסיה תרבות	1,47 %
סה"כ	100.00

* הוועדה המקומית — הכוונה לחברי הקרן הקיימת, שפעילותם היתה אישית.

על הדין וחשבון הנ"ל חתמו היושב ראש הרב ר' דוד הלוי פייגנבוים, סגן היושב ראש אליהו פאמעראניעץ והמזכיר אברהם ארז.
חברי הארגונים הציוניים היו פעילים, בנוסף לעיריה ולקהילה, בארגונים חברתיים וכלליים ותפסו בהם עמדות אחראיות ומרכזיות. על ההרכב המפלגתי של האוכלוסיה היהודית בפרוז'אני מעידה חלוקת המנדטים של הבחירות לקהילה באוקטובר 1936: הבלוק הלאומי — 2 מנדטים; פועלי ציון התאחדות — 1 מנדט; קצבים — 1 מנדט;

"הבונד" — 2 מנדטים. מובן מאליו שהפעילים הציוניים נשאו בעולה של הפעולות החינוכיות של חברת "תרבות" וסייעו למוסדות החינוך שלה.
קיבוץ ההכשרה "שחריה" התקיים בפרוז'אני בשנים 1932 — 1936. בסוף 1936 עבר הקיבוץ לקאברין.
פעילים אחדים של הארגונים הציוניים כאפרים ליפשיץ, אליעזר איזראעליט, זליג גייער ויוסף פרידלנדר נבחרו למוסדות הארציים של תנועותיהם ונסיונם המקומי סייע להם בפעילותם הארצית.
פרוז'אני היתה ידועה כעיר ציונית בזכות מוסדות החינוך העבריים והלאומיים שלה. לאחר שחברים פעילים היו עולים לארץ ישראל באו במקומם חברים צעירים יותר שהמשיכו בפעילותם. העשייה הציונית המבורכת שנמשכה עד למלחמת העולם השנייה, תרמה חיוניות גדולה לשכבות רבות באוכלוסיה. וככל שהלך המצב הכללי והכלכלי של יהודי פולין והחמיר, כן גברה הפעילות הציונית והעברית, הפכה לתוכן חייהם של בני נוער ומבוגרים רבים, והטביעה את חותמה על מסלול החיים היהודים בפרוז'אני. (II).

אהרן ליפשיץ

על תנועת הנוער בפרוז'אני

כל סקירה על החיים היהודיים בעיירה לא תהיה שלמה אם לא תכלול את הפעילויות של תנועות הנוער.
כבר חלפו כמעט ארבעים ושש שנים מיום עלייתי ארצה, ועד היום, מדי העלותי בזכרוני את הימים שהשתייכתי לתנועת הנוער, מימי ילדותי ועד להתבגרותי, שוטף את לבי גל של חום. חוויה ריטרוספקטיבית זו, לאחר תקופה כה ארוכה, מאפשרת ראייה כוללת של כל הבחינות. לתנועת הנוער תפקיד חשוב בהכוונת החיים של הנוער הרך והמתבגר. התנועה ידעה לשלב את הנטיות הטבעיות של הנוער עם הצרכים הלאומיים של העם ושל ארץ ישראל הנבנית. היא הבינה, כי חינוכו של האדם מתחיל בגיל הרך ביותר, והתאימה את שלביו להשגת יעדיה. התנועה השכילה לנצל את הזרמים החינוכיים המתקדמים, כדי לעורר בנערים ובנערות את החוויות הנדרשות ולטפח את הנטיות החיוביות באדם כחלק מן החברה.
זוכרני, בתנועת השומר הצעיר, שעם חבריה נמניתי, היינו מגישים כל שנה דין וחשבון לשלטונות. היינו מדגישים בכל פעם, כי מטרתנו היא "מנס סנה אין קורפורה סנו" (נפש בריאה בגוף בריא). ואכן לא היתה זו סיסמה מן השפה ולחוץ. פעילותנו כללה ספורט והשתלמות רוחנית, צופיות ויהדות, משחקים והרצאות עיוניות. כל הדברים האלה היו חוליות במסכת חינוכית אחת גדולה, שמילאה תפקיד מרענן ומעשיר הן בחיי הנוער והן בקיומיות של היהודית בעיירה. המחנות הצופיים, התהלוכות ברחובות העיירה מלוות תזמורת ושירה, הנשפים באולמות סגורים, שכללו תצוגת התעמלות והרצאות על עניני השעה — כל אלה הוסיפו גוון ועירנות לחיי העיירה.

מי לא זוכר את הוויכוחים העזים בבית הספר ובתנועה על בעיות מרכזיות שעמדו ברום עולמנו? מי שכח כבר את האיסורים של שתיית אלכוהול, עישון, ריקודים סלוניים ולבוש בגדי מותרות? וכל האיסורים האלה נתקיימו בצדו של החיוב הגדול — שמחת החיים והאופטימיות היוצרת. התוכנית החינוכית קבעה ברכה לעצמה. ואף־על־פי שהתנועה היתה רחוקה מדתיות, הרי הדגישה את הצורך בהכרת אוצרות היהדות, נוהגי המסורת וההיסטוריה היהודית, יחד עם התענינות במדעים ובהשקפות המתקדמות על ערכי האדם והחברה לפי רוח הזמן.

הפעולה למען הקרן הקימת הפכה למצווה.

ובסיכום ניתן לומר, כי תנועת הנוער ריכזה מסכת מופלאה של פעולות, שידעה להתסיס חיוניות, להעשיר חוויות ולעודד שאיפות לערכים נאצלים יותר ונעלים יותר בעמק הבכא של ימינו.

תנועת בית״ר

אליעזר איזראעליט

זכרונות נעורים

התעוררות ציונית החלה בפרוז׳אני לאחר מלחמת העולם הראשונה, ובעיקר, לאחר פרסומה של הצהרת בלפור בשנת 1917. הפעילים הציוניים היו: אליהו געלמאן, אברהם ארז, ואחרים, שנאומיהם בבית הכנסת ״בית יעקב״ הלהיבו את הרוחות ויצרו אוירה ציונית, לא רק אצל בני הנעורים, אלא גם אצל המבוגרים. וכך החלו ניצניה של התנועה הציונית והוקמו מפלגות ״פועלי ציון״, ״התאחדות״ ו״החלוץ״. במיוחד השפיעו הדברים עלינו, ילדי ה״חדר״, והשמות יוסף טרומפלדור וזאב ז׳בוטינסקי — יוצרי הגדודים העבריים — כבשו את ליבנו.

בימים ההם היה כל עולמנו נתון להשפעותיהם של בית אבא, ה״חדר״, ורחוב הגויים, שבו התגוררנו. אבי ע״ה היה ציוני נאמן, ואחי הבכור, יצחק, נמנה עם חברי ההגנה העצמית. בכל פעם שהיה אחי חוזר הביתה, הייתי עומד מוקסם למראה הרובה שבידו ובולע בצמא כל מלה שיצאה מפיו, בספרו על חבריו ועל פעילותם ההגנתית.

התגאיתי מאד ברבי שלי, ר׳ חיים פעלדמאן, המכונה ה״קאסאווער רבי״, שב״חדר״ שלו למדתי כמה שנים. הוא היה ידוע כמלמד מודרני, שהיה למדן גדול ואמן־פידגוג כאחד, אוהב את הלשון העברית ואת ארץ ישראל. נוסף לחומש ורש״י לימד אותנו את הלשון העברית, ובעיקר את דקדוקה. מאוחר יותר כאשר תלמידיו למדו כבר בבית הספר ״יבנה״ ובגימנסיה העברית, היו בולטים בידיעותיהם הרבות בדקדוק העברי. אין לשכוח עד היום את שעות אחר הצהריים בשבתות, שהיינו מתכנסים ב״חדר״, כדי לשמוע מפי הרבי אגדות ומעשיות בלשון הקודש. הוא היה קורא לפנינו סיפורי ילדים ונוטע בליבנו בדרך זו אהבת התרבות העברית, חיבת ארץ ישראל, ועל הכל — היה מחנך אותנו לערכי האמת וההגינות.

היינו ארבעה חברים, שגרנו בשכנות, ברחוב הגויים: אהרן ליפשיץ, דוד וינוגראד, ליבל מאטלאווסקי ואני. כשהיינו חוזרים הביתה מן ה״חדר״ ובמיוחד בימי חורף, היו השקצים מתקיפים אותנו. היינו מתגוננים ומחזירים להם מכות, אך תמיד היינו במיעוט. לאחר חילופי המכות היינו במיעוט. לאחר חילופי המכות היינו מתווכחים בינינו על חשיבותה של מדינה יהודית, אשר בין היתר, תשים קץ להתנפלויות של הגויים, הגדולים והקטנים, על היהודים.

עם ייסודו של בית הספר ״יבנה״, ביוזמתו של אליהו געלמאן, חל שינוי בחיינו. ילדים החלו נוטשים את ה״חדרים״ והולכים לבית הספר. רובן של הנערות החלו לבקר בבית הספר העממי הפולני ״פאוושעכנא״.

באותו זמן בערך נוסד ביוזמתו של גרשון אורינסקי בית הספר היידי על שם י.ל. פרץ עם יידיש כלשון הוראה. שני בתי הספר ריכזו מסביבם את הפעילות המפלגתית הציבורית. בית הספר ״יבנה״ היה למוקד העשייה הציונית, ואילו ביה״ס פרץ־עמד במרכז הפעילות היידישאית והבונדיסטית. מאוחר יותר החלו החוגים המפלגתיים להוציא שבועונים: הציונים־את ״פרוזשענער שטימע״ והאידישאים־את ״פרוזשענער לעבן״. נתקיימו עוד כמה חדרים ו״תלמוד תורה״, ובסוף שנות העשרים הועברה לפרוז׳אני הישיבה מאיוויה. זכרונותי מקיפים את פעילותם של מוסדות החינוך העבריים מיסודם של חברת ״תרבות״, ששימשתי גם כמזכירה בשנים המאוחרות, ואת חברותי בתנועת ״השומר הצעיר״. בתנועה זו החילותי את דרכי, כשהייתי בן עשר, כ״כפיר״ ואחר כך ״צופה״, ולבסוף ״בוגר״. יחד עם חברי יצחק קארשענבלום, דבורה גאלובאוויטש, אהרן ליפשיץ, משה יודעוויטש (כיום שריד), אייזיק מאראווסקי, מרדכי גלעזער, יהודה סיוועה, גרשון גורביץ, מרדכי גורבאטי (כיום רגב) ומאוחר יותר, החברים הצעירים: זלמן בליאכער, זאב פארקער, אברהם דובינסקי ואחרים. אירגנו תנועת נוער, שריכזה בתקופת קיומה כשלוש מאות וחמישים צעירים מן החומר האנושי הטוב שהיה בעירנו. באותם הימים נודעה ל״השומר הצעיר״ השפעה רבה בחיים הציוניים־הציבוריים בעיר ובסביבה, מכוח

ההשתתפות הפעילה במוסדות הציוניים: "תרבות", "קרן קיימת לישראל", "החלוץ", "הליגה למען ארץ ישראל העובדת", "ועד העליה", בנוסף למוסדות יהודיים כלליים כחברת "טאז" ואחרים.

במרכז העשייה הציונית עמדה חברת "תרבות". המורים הראשונים של בית הספר "יבנה" היו אליהו געלמאן אברהם ארז, מנחם גאלדבערג, דוד גאלובאוויטש, יעקב שרייבמאן ואחרים. המורים, העסקנים וחברי ועד ההורים — כולם ציונים מסורים, הקדישו את מרצם ואת זמנם לחיזוקה של התנועה הלאומית והעברית. מפנה גדול חל עם בואו של משה גרינוואלד לעירנו. הוא היה מחנך מצויין, מארגן מעולה, ונתחבב על התלמידים ועל הוריהם.

בשנת 1923 ייסד גרינוואלד מועדון על שם "אחד העם". הסיסמה שלו היתה: "יהודי דבר עברית". חברי המועדון התחייבו לדבר עברית ולהפיץ את התרבות העברית בין חברי האירגונים הציוניים. חברי המועדון היו נפגשים פעמיים בשבוע למסיבות, שהיו מוקדשות להרצאות, שירה וריקודים.

קן "השומר הצעיר" בפרוז'אני

משה גרינוואלד השתתף בכל המסיבות והקסים את תלמידיו בסיפורים ושירים על ארץ ישראל. גרינוואלד חזר לא מזמן מן הארץ ודיבר עברית יפה. נוסף לפעילותו החינוכית בבית הספר ובתנועות הנוער החל להשתתף במוסדות הציבוריים בעירנו. הוא תרם הרבה להווי הציוני. מאוחר יותר נבחר גרינוואלד למרכז מפלגת העבודה הציונית "התאחדות" ושימש כמזכיר של מרכז "תרבות".

משה גרינוואלד היה יהודי גא, דמות חינוכית מובהקת, אשר נטע בליבנו אהבה לעם היהודי ולארץ ישראל וכיוון אותנו להכשרה פיסית וצבאית (הוא שימש מורה להתעמלות). כאשר נפתח בפרוז'אני סמינריון ממשלתי למורים ונתקבלו תלמידים מכל הסביבה, היו ביניהם "אנדקים" (נ.ד. — נאראדאווא דמוקראטיא, שפירושה מפלגה של דימוקראטיה לאומית, תכניתה היתה אנטישמית מובהקת) רבים. הם היו מרביצים מפעם לפעם ליהודים שפגשו בדרכם. גרינוואלד וחברים נוספים אירגנו כעין הגנה עצמית, שהחזירה את השקט לרחובות העיר. עלינו, הילדים, עשו פעולות אלה רושם חזק. דבר זה גרם שנצטרף לארגון ההכשרה הצבאית, הפולנית (פשיספוסובוניה וואיסקאווע). הארגון העניק לנו הכשרה חצי־צבאית, שסייעה לנו מאוחר יותר בשירותנו בצבא הפולני, ועמדה לנו גם בימי השואה, כאשר נלחמנו ביערות נגד הגרמנים.

בשנת 1926 נפתחה הגימנסיה העברית על שם א.ד. גורדון. באותה שנה נפתחה הכיתה הרביעית בלבד, שריכזה תלמידים מן הכיתות ו', ז', ח' של בית הספר "יבנה". במשך חמש השנים הבאות הושלם מבנה הגימנסיה, שכללה חמש כיתות, מן הרביעית ועד לשמינית. במדינת פולין התקיימו כעשר גימנסיות בלשון ההוראה העברית, והגימנסיה בפרוז'אני היתה אחת מהן. בין התלמידים היו תושבי העיירות הסמוכות קאברין, בערעזע קארטוסקא, האינובקע, ביאלאויזש, לינעווע, סוויסלאטש, קאסאווע, ראזשינאי, שערשעוו ומקומות נוספים.

באותן השנים מוקמים אירגונים ומוסדות ציוניים בנוסף לה"שומר הצעיר". נוסדה "גורדוניה" בהנהגתם של יוסף פרידלנדר, זליג טוגמאן ואחרים. אפרים ליפשיץ ומשה לוינטוב ייסדו את "החלוץ הצעיר". זעליג גייער ייסד את "פרייהייט". נוסדו "החלוץ העובד" ו"החלוץ בעל מלאכה". ביוזמתה של המורה גורדון הוקם בעיר קן של "ביתר". בוגרי תנועות הנוער, המגיעים לשנתם השמונה עשרה, מצטרפים ל"החלוץ", כדי לצאת להכשרה ולהתכונן לקראת העליה לארץ ישראל. כך נפוצו חברי התנועות בין נקודות הכשרה רבות בפולין, ימאוחר יותר עלו, אם בדרך ליגאלית ואם בעליה ב', לארץ ישראל. ביוזמתם של החברים יעקב זיידמאן, חנא גייער, שמואל פערעלשטיין ואליעזר איזראעליט נוסד בעירנו סניף של "הליגה למען ארץ ישראל העובדת". המטרה היתה גיוס כספים למען הסתדרות העובדים בארץ ישראל ופעילות הסברתית כנגד התנועה הרביזיוניסטית. בשנות השלושים היה המאבק בין השמאל הציוני לבין התנועה הרביזיוניסטית חריף ביותר. חברי הארגונים היו לא רק מתווכחים ביניהם, כי אם מרביצים אלה לאלה. היינו מזמינים מרצים נודעים כמו זרובבל, דב־בר מאלקין, ישראל ריטאוו, מארגענשטערן ואחרים. זוכר אני את הופעתו המוצלחת של בצלאל שווארץ מקאברין, שהרצה על הנושא: "משפט על התנועה הרביזיוניסטית".

כאמור היה "השומר הצעיר" תנועת הנוער הציונית הראשונה בפרוז'אני, שנוסדה ביוזמתו של המורה זאב ספירשטיין בשנת 1921. ראש הקן הראשון היה אליעזר קארלינסקי. בשנים הראשונות היה "השומר הצעיר" תנועת צופים ציונית. זכור לו ביקורו הבלתי־נשכח של פייבל האמבור: מן ההנהגה הראשית בורשה. הוא אירגן מועצת אפוטרופסים, שכללה בעלי בתים חשובים. מינץ שימש כיושב ראש ומינה את ההנהגה המקומית: אליעזר קארלינסקי, יצחק קארשענבלום, אייזיק מינקאוויטש, יעקב ניצברג, דבורה גאלובאוויטש, מאיר ראזענשיין ואחרים. האפוטרופסים שכרו אולם והחלו לרשום ילדים מגיל עשר ומעלה. הפעילות היתה חינוכית — תרבותית ונעשתה לפי הוראות ההנהגה הראשית.

רושם מיוחד עשה ביקורו של מאיר יערי כשליח ההנהגה העולמית, שהגיע מארץ ישראל. הוא ביקר קנים רבים של התנועה ותבע מן ה"קשישים" הגשמה עצמית. אחדים עלו מיד לארץ ישראל. אחרים עזבו את התנועה והצטרפו לאירגונים ציוניים שונים, ואחרים היגרו לארצות שמעבר לים.

שליח ההנהגה הראשית, מיכה קאזאטשקאוו, חולל מפנה בביקורו בפרוז'אני. עובדה זו זכורה לי היטב באשר חוללה שינויים גדולים בחיי ובחייהם של חברי. זוכר אני שלאחר הצגת פורים בגימנסיה העברית נגשו אלי יצחק קארשנבלום ומיכה קאזאטקאוו וביקשו שאהרן ליפשיץ, משה ידעוויטש (שריד) ואני נשאר במקום לשם התייעצות. השליח סיפר לנו כי לפני שבא אלינו קיים אסיפה עם הבוגרים בקן "השומר הצעיר", ואילץ אותם לעזוב את התנועה, כיוון שסירבו לקיים את ההגשמה העצמית ולצאת להכשרה. השליח הסביר לנו כי עלינו לקבל על עצמנו את הנהגת הקן. יצחק קארשענבלום ודבורה גולובאוויטש ידריכו אותנו. באותה שעה ראינו את עצמנו דומים לאדם עיוור, שמטילים עליו להוליך עיוורים אחרים. אף־על־פי־כן הסכמנו וקיבלנו עלינו את המשימה. החלטנו להרחיב את ההנהגה המקומית ולצרף אלינו חברים נוספים: אייזיק מאראווסקי, מרדכי גלעזער. יהודה סיוועד ואחרים. למזלנו הטוב עלה בדעתנו לפנות לחובש אברהם סעלעצקי, שנענה להצעתנו וקיבל עליו את התפקיד של יושב ראש מועצת האפוטרופסים. תפקידו היה בין היתר, ייצוג התנועה כלפי השלטונות הפולניים, שכירת אולם על שמו וקבלת התחייבות לעמוד בתשלומי שכר־הדירה.

קן "השומר הצעיר" גדל ותלמידים רבים של בתי הספר הפולניים ונערים עובדים הצטרפו אלינו. החלה התחרות בין תנועות הנוער על רכישת חברים נוספים. כל הנהגה של תנועת נוער שאפה לעורר ענין אצל צעירים רבים בדרך של הגברת פעילותה החינוכית והתרבותית. פעילות זו התרכזה בעיקר, בלילות שבת, כאשר האולמות של תנועות הנוער היו מלאים צעירים שהשתתפו בהרצאות, בערבי־שאלות, בשירה ובריקודים.

אנו, המנהיגים הצעירים, היינו מזניחים את הלימודים ונוסעים לסמינריונים, ועידות, מועצות ופגישות מחוזיים וארציים. תחושתנו היתה, כי ארץ ישראל אינה זקוקה למשכילים אלא לחקלאים ולפועלים. הסמינריונים תרמו לעיצובה של האידיאולוגיה המדינית־ציונית והחלוצית־קיבוצית. אנו הנחלנו תודעה זו לחניכים הצעירים. באותן

השנים היה ״השומר הצעיר״ גולת הכותרת של הנוער היהודי בפרוז׳אני ובסביבה. היינו מקיימים פגישות, הפלגות ומושבות קיץ בכפרים הסמוכים ליאכי, שוביטש ובמקומות נוספים.

כמה מאתנו היו מסייעים בידי חברי ״השומר הצעיר״ בסביבה הקרובה. הצעדות בעיר ובמיוחד בל״ג בעומר, היו מרשימות את תושבי העיר ותורמות לשיפור מצב הרוח הכללי.
בשנים 1938 — 1937 נחלשה הפעולה בקן ״השומר הצעיר״ בפרוז׳אני. החברים הבולטים יצאו להכשרה או שעלו לארץ ישראל. השלטונות אסרו את קיומה של התנועה והקן התחיל לפעול במחתרת. החובש אברהם סעלעצקי התפטר מתפקידו כיושב־ראש מועצת האפוטרופוסים, בגלל ״שמאליותה״ של התנועה ועבר למתנגדינו — לביתר. היה קשה לשכור אולם בתנאי מחתרת, אך בקושי הסתדרנו. הייתי בימים ההם חבר הועד של חברת ״טאז״* בפרוז׳אני. בראש הועד עמד העסקן הנודע שלמה יודעוויטש, שהיה הרוח החיה בכל הפעילות הציונית בעיר. במיוחד הצטיין בפעילותו למען הקרן הקיימת לישראל ובארגון מושבות ילדים בחדשי הקיץ. שררו בינינו יחסי ידידות, וסיפרתי לו על הצרות שיש לי בגלל תנאי המחתרת של ״השומר הצעיר״. הוא שמע את דברי ולאחר ימים אחדים הודיע לי, כי הוא מרשה לי לנהל את הפעילות החינוכית בשמה של חברת ״טאז״ ומטעמה, כביכול.

שכרנו אולם ברחוב קאברין. יודעוויטש הביא שולחן כתיבה ושם עליו מיסמכים שונים של חברת ״טאז״ ותלה על הקיר כרזות ומודעות של ״טאז״, ואנו המשכנו בעבודתנו. אך לא חזרנו לתקופת פריחתנו הקודמת. מספר החברים קטן, המופעים הציבוריים נפסקו, והחל תהליך השקיעה של ״השומר הצעיר״, בדומה לכל הארגונים הציוניים והיהודיים האחרים. מצב זה נמשך עד לגיוס הכללי במרס 1939. רובם של החברים הפעילים גוייסו לצבא. בהלה תקפה את כלל האוכלוסיה. המלחמה עמדה בשער ותחושת החנק וחוסר המוצא הלכה וגברה.

באחד בספטמבר 1939 התקיפה גרמניה הנאצית את פולין ובמחצית אותו חודש נכבשה העיר בידי הצבא האדום. כל המוסדות היהודיים הפסיקו את קיומם.

* ״טאז״ — חברה לשמירת הבריאות של האוכלוסיה היהודית.

יוסף פרידלנדר

תנועת הנוער החלוצי־עממי ״גורדוניה״

עד כמה שזכור לי היתה זו יוזמתו של משה גרינוואלד, שהביאה לידי הקמתו של סניף ״גורדוניה״ בעירנו. המייסדים היו יוסף פרידלנדר, איסר ספקטור, חיים ליובושיץ ותלמידים נוספים של הגימנסיה העברית ע״ש א.ד. גורדון בעירנו. הכוונה היתה לארגן בני־נוער, אשר מכל מיני סיבות לא מצאו ענין בחברותם ב״השומר הצעיר״, בנוסף לנערים ולנערות, שלמדו בבית הספר ע״ש י.ל. פרץ, בבתי הספר הפולניים או שנכנסו כבר למעגלי עבודה במלאכה ובמשק. התקשרנו עם הועד הגלילי בבריסק ועם מרכז התנועה בפולין, שישב בלודז׳. בראש התנועה עמד פנחס לוביאניקר, שלאחר עליתו לארץ ישראל שינה את שמו ללבון והיה מראשי תנועת העבודה, שימש שר בטחון במדינת ישראל, ולאחר מכן מזכיר כללי של ההסתדרות הכללית.

פעילותם של חברי הסניף, שמנה כחמישים בני־נוער ואורגנו בקבוצות, היתה למען ארץ ישראל התנועה הציונית, בנוסף לפעולות תרבות יהודית וכללית, שבאה להגביר את התודעה היהודית והציונית של חברי הסניף. החברים לקחו חלק פעיל למען הקרן הקיימת לישראל ותרמו את חלקם בכל ענפי העבודה הציונית בעירנו. זכור לי, שבשנת 1928, כאשר החורף היה קשה במיוחד והלימודים הופסקו בכל בתי הספר בעיר, בצענו פעולה חדשית של הרקת קופסאות הקרן הקיימת תוך כדי ביקורים בבתי התושבים. וכאשר הגענו למורים של הגימנסיה העברית, גערו בנו על הליכתנו מבית לבית בימים של קרה גדולה ומסוכנת, שהביאה אפילו לביטול תורה.

בנוסף לכך השתתפנו באספות הציוניות, שכונסו אם בחצר הגימנסיה העברית ואם בבית המדרש ״בית יעקב״ ונציגי ״גורדוניה״ השמיעו את דברם לקהל המקומי. חברי הועד השתתפו גם בעבודת הועד הגלילי, בכינוסי המועצה והועידה הארצית ובמושבות ההדרכה, שהתקיימו ליד לודז׳.

עיקר הישגיה של ״גורדוניה״ בפרוז׳אני היה אירגונם של בני־נוער של המעמד הבינוני שלא היו מאורגנים בכלל, והקניית ערכי־יסוד של התרבות היהודית והארץ־ישראלית לצעירים שהיו רחוקים מזה. ערכי התנ״ך, ההיסטוריה היהודית והרעיון הציוני מסביב להקמת מרכז יהודי בארץ ישראל, כפתרון לשאלה היהודית, נלמדו בערבים במועדון של התנועה, שהמה מחברים. בכך הוכשרו רבים מהם לחיי עבודה בארץ־ישראל, כאשר משנתו הציונית והלאומית של אהרן דוד גורדון, שעל שמו נקראה התנועה, משמשת יסוד להשקפת עולם יהודית וציונית. ואכן כמה וכמה מחברי התנועה יצאו לנקודות ההכשרה של התנועה בפולין עלו לארץ, ובחלקם נקלטו בקבוצות ובקיבוצים של תנועת ההתישבות.

כל העשייה הזו היתה גם משקל שכנגד נגד ההשפעה האנטי־ציונית, שזרמה מן החוגים היידישיסטיים, שפעלו אם לפי השקפותיו של ה״בונד״ ואם לפי השקפותיהם של הקומוניסטים, שנאבקו בציוניות והטיפו ל״דאאיזם״, כלומר למאבקים יהודים־סוציאליסטיים במסגרת התנועה הסוציאליסטית הלא־יהודית בפולין.

זליג גייאר

זכרונות על ה״חלוץ״ ועל ״החלוץ הצעיר״ בפרוז׳אני

רובו של הנוער בעירנו היה מאורגן בתנועת ״השומר הצעיר״. אך היו בין חברי התנועה נערים ונערות, שלא המשיכו בלימודיהם, עברו לעבודה וללימוד מקצוע, והפעילות החינוכית הצופית של ״השומר הצעיר״ לא היתה לרוחם. עניינו אותם שאלות מקצועיות ובעיות של הגירה, הואיל וראו, כי הסיכויים להמשך חייהם בעיירה קטנים ביותר. יש לזכור גם, כי בימים ההם, שנות 1928 — 1929 הופסקה העלייה לארץ ישראל.
חשיבות היתה לפעילותן של האגודות המקצועיות שנלחמו על תנאי עבודה טובים יותר, אך האגודות נמצאו בהשפעתם הבלעדית של אנשי ה״בונד״ והקומוניסטים. הנערים העובדים התלבטו קשה עד שהחליטו, כחלק מקבוצת ״יהודה״ (שיכבת הנעורים) של ״השומר הצעיר״, לעזוב את התנועה. הם ביקשו מסגרת, שתשלב בתוכה גם פעילות ציונית וגם מאבקים על תנאי העבודה. נמניתי עם חברי הקבוצה הזו, ולאחר שיקולים החלטנו להקים ארגון נוער של פועלי ציון. לשם כך נפגשנו עם שני חברי פועלי ציון לשעבר ליפא זאקהיים ויעקב זיידמאן. הם היו פעילים במוסדות יי.ש.א. יחד עם חברי ה״בונד״ והקומוניסטים. תביעתנו היתה, כי ארגון הנוער של פועלי־ציון ימשיך את קשריו עם מוסדות ״תרבות״ ועם הארגונים הציוניים, ויתבסס בתחום הרעיוני על מפלגת ״אחדות העבודה״, מבלי שידענו פרטים על דרכה האידיולוגית של המפלגה הזו. אך לא נענינו.
נסינו לארגן חוג נוער בלתי־מפלגתי לשיחות ולליבון בעיות. כוונתנו היתה לרכז בני נוער משני בתי הספר: ״יבנה״ של ״תרבות״ ו״פרץ״ של יי.ש.א. פנינו למורה משה גרינוולד וביקשנו את עזרתו לאחר שהסברנו לו את כוונותינו. הוא הבין לרוחנו, גייס כמה מורים של תרבות שעזרו לנו והעמיד לרשותנו חדר לפעילות בערבים בבנין בית הספר. מורי בית הספר ״פרץ״ לא הסכימו להפגיש נוער ״פרולטרי״ עם נוער ריאקציוני־ציוני בארגון אחד. האמת היא, כי הנוער הפרולטרי נמצא בשני המחנות. כולנו היינו בנים של זעיר־בורגנים ושל סוחרים זעירים ובעלי מלאכה. אך הפתרון לבעיתנו בא ממקום אחר. אליהו גלמאן, שעבד אז במרכז ״תרבות״ והיה פעיל בתנועת ״החלוץ״ בא לפרוז׳אני לביקור משפחתי לחג הפסח. הוא שמע עלינו והזמין אותנו לשיחה. הוא מצא לפניו שדה מוכן לזריעה, והגרעינים נבטו מיד. גלמאן הציע לנו להקדים נעשה לנשמע, לארגן מפעל התרמה ל״קרן החלוץ״ ולהתארגן במסגרת סניף ״החלוץ״. ״החלוץ״ בעירנו הפסיק את קיומו לפני כמה שנים, לאחר שבימי הכרזת בלפור ואחריה עלו ארצה אחרוני החלוצים. לא ראינו עצמנו ראויים לתפקיד של חלוצי העם, ואנו רק בני שש־עשרה ושבע־עשרה. אף־על־פי־כן החלטנו לנסות ולהתארגן. וכך הוקם ״החלוץ״ בפרוז׳אני. עשינו לילות כימים לצרף אלינו צעירים בלתי־מאורגנים לקראת הגשמה עצמית חלוצית וציונית. בין הפעילים היו: גדליהו הלמן, שאול לשוביצקי, אפרים ליפשיץ, יצחק גולובוביץ׳, יצחק דבלבסקי, מרדכי קאלבקויף, אני ואחרים.

הפעולה האירה לנו פנים והקימונו סניף גדול ופעיל, שהקיף שכבות נוער לומד ועובד. לא הסתפקנו ביש וביקשנו לצרף אלינו צעירים יותר, שיבטיחו את דור ההמשך. וכך ארגנו את "החלוץ הצעיר". נלחמנו על נפש כל נער ונערה למען הציונות החלוצית ולמען ההגשמה העצמית, וצרפנו לסניפנו נערים לומדים ועובדים.
חתרנו גם להגיע אל הנוער מן החוגים האנטי־ציוניים, שהתרכזו מסביב לבית הספר "פרץ" של יי.ש.א. סיסמתנו היתה "הנוער הפרולטארי לציונות הפרולטארית". וכך היצלנו נפשות רבות שהתחנכו על ברכי האידיאולוגיה הבונדאית והקומוניסטית למען הציונות המגשימה.

ועד החלוץ ותנועות הנוער החלוציות

תשובתנו לפתרון שאלת הנוער היתה — הכשרה ועלייה לארץ. לא היה לנוער היהודי כל סיכוי של המשך חייו בעיירה המידלדלת והולכת. לצורך ההכרחי של ההגירה הכנסנו תוכן לאומי וסוציאלי, וכך נמצא הפיתרון לשאלת הפרט. צריך היה להתחיל לשבור את הקרח, אכן, הוא נשבר...
באותה תקופה איחדנו את ועד "החלוץ" עם ועד "החלוץ הצעיר". בין חברי הועד המשותף היו משה לוינטוב, יהודה מוסטובליאנסקי, א. וולבלסקי ואחרים. קבוצת חברים ראשונה יצאה להכשרה בקלוסובה, וביניהם, יצחק זבילבסקי, גדליהו שוסטר, ו. נון. נחום גורבטי ואחרים יצאו להכשרה בקיבוץ "שחריה".

בסיועם של חברינו, תלמידי הגימנסיה העברית, אירגנו קורסים לעברית. חברי הסניף היו מאורגנים בקבוצות ובשכבות לפי הגיל. נתקיימו שיחות בנושאי ההיסטוריה היהודית, גיאוגראפיה של ארץ ישראל, ונושאים ציוניים והתישבותיים. היינו עורכים טיולים ועורכים נשפים בחנוכה, פורים ול״ג בעומר.

קבוצת חברים מהכשרת קלוסובה הומלצו לעליה לארץ ישראל. וכך עלו יצחק זבילבסקי, ו. נון, גדליהו שוסטר ונחום גורבטי. נוספו אליהם א. ליפשיץ וי. גולובוביץ׳. לפי הצעת העולים החלטנו לייסד בארץ קיבוץ יוצאי פרוז׳אני (דוגמת קבוצת גבת שע״ש קדושי פינסק) כדי ליצור נורמה חינוכית קונקרטית לקיבוץ בארץ ולנוער בעירנו. ברור, כי עצם הרעיון היה נאיבי ובלתי־מציאותי. כל אחד מן העולים שהגיע לארץ פנה לדרכו, במציאות הארץ ישראלית של אותם הימים.

עם עלייתם של החברים הפעילים ערכנו התארגנות מחודשת וחילקנו את תפקידיהם בין החברים שנשארו. המשכנו לחתור לצירופם של חברים נוספים וגייסנו לשם כך את תלמידי הגימנסיה דוד וינוגרד, יהודה מרכוס, אליהו וולובלסקי, פניה פומראניעץ ושושנה צוקרמאן.

הצלחנו לקרב אלינו חברים רבים, והרבה עזר לנו שוב משה גרינוולד, שראה בפעולתנו חשיבות רבה.

ארגון החלוץ הצעיר בפרוז׳אני בשנות השלושים

הפעולה התרחבה גם מחוץ לגבולות פרוז'אני והקימונו סניפים של החלוץ הצעיר בשערשעוו, בערעזע, מאלטש ולינעווע, בעזרת חברותינו יוצאות לינעווע פניה פאמעראניעץ ושושנה צוקערמאן. היינו קושרים קשרים עם חברים בעיירה סמוכה ולאחר מכן היינו עורכים בה ביקור ומקימים את הסניף. גם בתחום זה ראינו ברכה בעמלנו. חברים רבים הצטרפו וחלק מהם מצא את דרכו להכשרה ולעלייה.

רבים נהרו לנקודות ההכשרה, והורים רבים שידעו על התנאים הקשים ששררו בהכשרה התנגדו ליציאת ילדיהם. פלוגת ההכשרה שהיתה בעירנו שימשה להם דוגמה טובה. וכך היו החברים יוצאים להכשרה בחשאי. הם היו מביאים את בגדיהם ללא ידיעת ההורים לסניף, ומשם היו יוצאים ללא ידיעתם. למימון הוצאות הנסיעה היינו נעזרים בהכנסות שהיו לנו מן ההצגות של החוג הדרמטי בהדרכתו של סנדר זאקהיים, חבר גורדוניה. הוא הדריך וביים את ההצגות. היינו מציגים גם בעיר וגם בסביבה, ללא הצלחה גדולה. אלא שבדרך זו יכולנו לממן את הוצאות החברים, שלא קיבלו את הכסף מהוריהם.

היינו פעילים בליגה למען ארץ ישראל העובדת. בגדוד הנוער למען הקרן הקיימת לישראל, במוסדות "תרבות". מורי הגימנסיה עזרו לנו ובאולם של הגימנסיה היינו עורכים את אסיפותינו.

בעיה קשה התעוררה, כאשר חלק מחברינו הבוגרים ב"החלוץ" לא יכלו לצאת להכשרה מטעמים משפחתיים או אחרים. לא יכולנו להרשות לעצמנו לאבד את החברים. בלי מסגרת ציונית היו החברים האלה עלולים ליפול טרף ל"בונד" או לקומוניסטים. מצד שני ידענו, כי אין הם יכולים להישאר ב"החלוץ" מבלי לקיים את עקרון ההגשמה העצמית. סיכמנו לארגן להם מסגרת ציונית, שאינה מחייבת הגשמה עצמית. כך הוקמה מפלגת פועלי ציון (ימין) בעזרתנו. רוב חברינו הצטרפו למפלגה ומטעמה פעלו גם באגודות המקצועיות.

למרות מאמצינו הרבים נשארו עוד צעירים עובדים, שלא הצלחנו להגיע אליהם. כדי לנסות ולארגנם שיחררו אותי במשך שלושה חדשים מן הפעילות הרגילה, והתמסרתי כולי לצירופם של נערים עובדים לסניף "פרייהייט" שהוקם בסיועו של סיומה רוזנשיין, שהכריז על עצמו כעל בורכוביסט. סניף "פרייהייט" התפתח וחינך חברים להכשרה חלוצית, לעלייה ולהתישבות קיבוצית. בין פעילי "פרייהייט" היו חנא גייאר, משה חומסקי ואחרים.

יתכן כי שמות רבים אחרים נשמטו מזכרוני ואני מבקש סליחתם, של החברים שלא נקבתי בשמם.

קול קורא של עסקני תרבות בפרוז׳אני ליוצאי העיר בארצות־הברית

מוסדות־חינוך שעל יד תרבות בפרוז׳אני:

א. גימנסיה עברית על שם א.ד. גורדון

ב. בית ספר עממי ״יבנה״

ג. גן־ילדים

ד. ספריה עממית ואולם קריאה

מלחמת עולם אכזרית, שהרסה את קיומנו החמרי, הביאה את הנוער היהודי לכלל ירידה רוחנית. מה נוראה העובדה, כי בכל שנות המלחמה לא היתה אפשרות של לימודים ורבה הסכנה כי יקום לנו דור של עמי הארץ.

למזלנו קיבל עליו חלק רציני של הציבור המקומי ובעל תודעה לאומית להקים בית ספר עממי חילוני, הלא הוא בית הספר ״יבנה״, הכולל שבע כיתות. בית הספר רכש במשך שנות קיומו את אהדתם של ההורים ושל כל הציבור. ההוכחה הטובה ביותר היא העובדה, שלאחר תשע שנות קיומו של בית הספר קיבלנו עלינו את המשימה הקשה של הקמת גימנסיה עברית (האי־סקול) על שמו של אהרן דוד גורדון, מנהיג הפועלים הנודע בארץ ישראל, כדי לאפשר לבוגרי בית הספר המקומי ״יבנה״ להמשיך בלימודיהם. לשם העלאת רמתה של הגימנסיה שכרנו את הבנין המתאים והנאה ביותר בעיר, ביתו של א.

תלמידים בבית ספר ״יבנה״ בפרוז׳אני

רוזנבלום, מול ככר החנויות (בנין המשטרה לשעבר), אכסנו בו את כל המוסדות התרבותיים שלנו והזמנו כוחות פידגוגיים מעולים ביותר כדי לקיים את הפעילות החינוכית בגן הילדים, בבית הספר ובגימנסיה ברמה גבוהה.

נאבקנו קשה כדי להבטיח את קיומם של כל המוסדות האלה. הורי הילדים הלומדים בהם מצויים בין השכבות העניות ביותר של האוכלוסיה. לא פעם חייב אביו של הילד לוותר על צרכים הכרחיים ביותר כדי לחסוך פרוטות עלובות לשם תשלום שכר הלימוד. מובן מאליו, כי אין הפרוטות של ההורים העניים מספיקות כדי לקיים את בתי הספר. אין אנו מקבלים תמיכה מן הממשלה ומן ה"דזשוינט" ועינינו מופנות אליכם.

עד היום שתקנו והחנקנו את זעקתם של מאות ההורים, אשר מסירות נפשם בלבד מנעה את חיסולם של מוסדות החינוך. אלא שכעת באו מים עד נפש... על כל אשר בנינו ויצרנו במשך עשר שנים מרחפת סכנת חיסול, בגלל מחסור באמצעים.

לצערנו עלינו לקבוע, כי בו בזמן שמוסדות חינוך אחרים קיבלו את תמיכתם, נמנע הדבר מבתי הספר שלנו, שלומדים בהם יותר ילדים מאשר בכל בתי הספר האחרים. עד היום לא קיבלנו מכם אפילו פרוטה שחוקה אחת.

אנחנו, הורים, הכורעים תחת העול הקשה של החזקת רשת החינוך שלנו, ומורים,

כיתה אחרונה של גימנסיה "תרבות" בפרוז'אני עם פרוץ מלחמת העולם השניה

הפועלים בתנאי קיום קשים ביותר ולא מקבלים במשך חדשים מרובים את משכורתנו, לא רואים מוצא אחר מן המצב הקשה זולת הפנייה אליכם שתעזרו לנו.
האם תתנו כי בתי הספר שלנו, הנוטעים בלבות הילדים אהבה ללשוננו ולתרבותנו הלאומית העתיקה, ומעניקים להם השכלה כללית ולאומית־יהודית, ייתמו מן הארץ?
האם תאזינו לדברים המרושעים של מתי־מעט הקושרים עושר עם הלשון העברית, המבקשים לכלות את בתי ספרינו, רק משום שאוצרותינו הלאומיים התנ״ך והתלמוד יקרים לנו?
האם תרשו את חיסולם של בתי הספר שלנו, שהם מבצר במלחמה נגד התבוללות המתפשטת מימין ומשמאל?
האם תימנו עם אלה, המבקשים להחרים את בתי ספרנו, אשר כשלוש מאות תלמידים מקבלים בהם השכלה כללית וחינוך לאומי?
אנו בטוחים כי כאשר תקראו את פנייתנו, תחושו את אותן ההרגשות שליוו אותנו ושהכריחו אותנו לכתוב אליכם. אל תשאר קריאתנו קול קורא במדבר.
החותמים: דר. משה פעלד, מנהל הגימנסיה; אליהו פומראנעץ — יושב ראש ועד ״תרבות״; אברהם ברעסקי — יושב ראש הדירקטוריון; משה גרינוואלד — מזכיר; שמעון שעווינסקי — יו״ר ועד ההורים; שמואל ליובושיץ — מזכיר ועד ההורים; יעקב פאמעראניעץ — יו״ר הספריה; זעליג פאמעראניעץ — מזכיר הספריה.
לאחר מכן באים דבריו של הרב ר׳ דוד הלוי פייגנבוים: ״אם כי אין דרכי להיות מן ״המודיעים לפנים״, להריע בקול ״גביני כרוז״ ולהשמיע על השקלים, אבל מצאתי לי חובה לחתום בכל חמתי ברכות למחזיקי שפת עבר. יהי נועם ד׳ עליהם. — דוד הלוי אב״ד דפה.
וחתימות נוספות:

אליהו בירענבוים — סגן ראש העיר; יוסף באביטש — עתונאי; אליעזר משה גינזבורג — יו״ר ״מזרחי״ ו״קרן היסוד״; זעליג גולדפיין — יו״ר אגודת הסוחרים; דר. אוליה גאלדפיין — יו״ר אגודת הנשים; יוסף גרינזברג — מפלגת עבודה הציונית ״התאחדות״; לייב בן הרב וואלק — יו״ר המועצה של הבנק היהודי העממי; גרשון וויניק — ״הקרן הקיימת לישראל״; מיכאל יאנאוויטש — ההסתדרות הציונית; יוסף סעלעצקי — יו״ר ״לינת הצדק״; אברהם סעלעצקי — יו״ר ״הכנסת אורחים״; חיים קאפלאן — ועד העליה; אליעזר קארלינסקי — ההנהגה המקומית של ״השומר הצעיר״; יצחק קארשנבלום — הליגה למען ארץ ישראל העובדת; (II)

הערה:

חסר תאריך של קול הקורא. אך נתן לשער כי נכתב בשנים 28 — 1926.

יוסף באבמאן ז״ל

חגיגות ציוניות בפרוז׳אני

השווקים למען הקרן הקיימת לישראל (הבאזארים) שהפכו למסורת בעירנו, נתקיימו מדי שנה בשנה ומשכו אליהם יהודים רבים מן הסביבה הקרובה. הם הצטיינו בקישוטים אמנותיים, בתכניות מגוונות ובבילויים המוניים. הצלחת השווקים לא היתה תלוייה בסימנים החיצוניים בלבד, כי שימשו ביטוי ותצוגה למרץ הציוני הרב, שהושקע על ידי האירגונים הציוניים, שנתקיימו בעירנו.
השוק הציוני הלהיב לבבות רבים ויצר אוירה מיוחדת, שהתחילה כבר עם ההכנות הראשונות לארגון השוק.
השוק הראשון נפתח בנובמבר 1934. חברי מועצת השוק היו: שלמה יודעוויטש, אליהו פומעראניעץ, אברהם ארז, גברת יאנאוויטש ויצחק גלעזער. גברת יאנאוויטש עמדה בראש ועדת נשים, שאספה עבודות־יד של ששים נשים בערך. חברות ״ויצו״ היו מבקרות בבתים, מקבלות את התוצרת ומסמנות את שם התורמת. עבודת־היד הנאה ביותר קיבלה פרס מיוחד.
היתה גם ועדת הגרלות, שאספה מצרכים רבים, תרומתם של התושבים היהודים. הסוחרים נתנו למארגנים מכתבי המלצה לבתי־החרושת ולבתי־המסחר, שעמדו אתם בקשרי עסקים. ועדת השוק פנתה לשבעים מפעלים במדינה וביקשה את השתתפותם. המפעלים נענו ברצון ושלחו מצרכים רבים. במיוחד הצטיינו המפעלים: ״ילן־שיכט״, ״דיאמאן״, ״סטעללא״, ״דאבראלין״ ואחרים.
כבר ההכנות בלבד הביאו אתן אווירה של חג לא רק לתושבי פרוז׳אני, כי אם לתושבי מאלטש, שערשעוו, ובערעזע. צעירים ומבוגרים, תלמידים ומורים עסקו בהכנות לשוק.
השוק נערך באולמי בית הספר ״יבנה״. במשך השבוע היו מגיעים מבקרים רבים מכל חוגי האוכלוסיה, שתרמו להכנסות הקרן הקיימת. במיוחד הצטיינו הקיוסקים של ״החלוץ״ — בעלי מלאכות, ״העובד״, ״החלוץ״ ובית הספר ״יבנה״. חברות ״ויצו״ עמלו הרבה כדי לשוות אווירה לבבית, כולל מזנון מגוון.
המבקר נהנה ממשחק האורות, מן המוטיבים של הדיקורציות ומן הקיוסקים האמנותיים. השוק היה ״הקרנבל״ היהודי, ששיחרר את המבקר מכל דאגותיו, ומיזג ביחד את הרצינות עם קלות־הדעת.
השוק השני התקיים בדצמבר 1935, כאשר העסקנים פעלו לפי יכולתם, כדי להדביק את הצלחתו של השוק הראשון והדבר עלה בידם.
״העובד״ ו״החלוץ״ הכינו תצוגה נאה. קיוסקים מיוחדים הוקמו בידי ״פועלי ציון״, בית הספר ״יבנה״ והגימנסיה העברית. מצב הרוח היה מרומם והנוער חיכה בחוסר סבלנות לבילויים המתקרבים. ביום 10 בדצמבר 1935 בישרו מודעות גדולות ברחובות העיר על האירוע הגדול.
״ביום שבת, 28 לח. ז. בשעה 8 בערב, תתקיים באולמי ביה״ס העממי העברי ״יבנה״ פתיחת חגיגות של הבזר השני למען קרן קיימת לישראל״.

***ביום 19 בדצמבר 1936 כבר הושלמו ההכנות לשוק השלישי, שנפתח ביום 26 בו בחודש. הצלחתו היתה גדולה. הופיעו מקהלת התלמידים של הגימנסיה העברית ותזמורת מכבי האש. מטעם מרכז הקרן הקיימת השתתף יחזקאל ראבינאוויטש.**
בימי השווקים שימשה פרוז׳אני מרכז התענינותם של יהודי הסביבה והגיעו מבקרים אפילו מקאסאווא ומראזשינאי — העיירות המרוחקות. המוני יהודים היו מגיעים בימי חורף וכפור, כדי לשכוח לשעה קלה את המרה השחורה של החיים היהודיים ולהתחמם באווירה הציונית הנלבבת.
השוק האחרון נתקיים בדצמבר 1938. הפותח שלמה יודעוויטש. (II)

* ״בתוכנית שעשועים רבגוניים, הפתעות שונות ותזמורת נהדרת. כל החפצים נמכרים בזול. הכניסה לערב הפתיחה 45 פ״ר. בשאר הערבים 25 פ״ר. כרטיס לכל ימי הבאזאר 1.50 זלוטי. כל ההכנסה לטובת הקרן הקיימת לישראל״.

הגימנסיה העברית על שם א.ד. גורדון בפרוז׳אני

(דין וחשבון של משה גרינוואלד, שפורסם ב״פרוזשאנער שטימע״ מס׳ 13, 1933)

אחד מהישגיו הבולטים של המעשה התרבות, בפרוז׳אני היה ללא ספק — הגימנסיה העברית על שם א.ד. גורדון.
בית ספר העממי ״יבנה״ נתקיים שנים רבות ותפס את מקומו הראשי במערכת החינוך היהודי. השכבות העממיות הגדולות ביותר שלחו את ילדיהן לבית הספר הזה, שחונכו בו יותר ילדים יהודים מאשר בכל בתי הספר היהודים האחרים. חבלי הלידה, של הקמת בית הספר, המאבק על הקיום החמרי והלבטים מסביב לתכנית לימודים וערכי־חינוך, היו נחלת העבר. בית הספר, הכה שורשים עמוקים והיה מוקף אהדה לבבית וחמה של האוכלוסיה היהודית, אשר הכירה בערכו של החינוך הניתן בכתלי בית הספר. ודווקא בימים כאשר בית הספר הגיע לשיא התפתחותו, נשקפה לו סכנה, שאיימה על המשך קיומו.
שני מחזורים 1924/25 ו־1925/26 שמנו ארבעים תלמידים עמדו בפני השאלה: ״לאן״? שאלה שלא ההורים ולא העסקנים היו מסוגלים לפתרה. הסיכויים לעבור למלאכה בימים ההם לא היו גדולים. הורים מעטים בלבד יכלו לשלוח את ילדיהם מחוץ לעיר להמשך הלימודים או לרכישת מקצוע. מרובם הגדול של ההורים נמנעה אפשרות זו.
האמצעים החומריים הצנועים של ההורים, חוסר אפשרויות של פרנסה ותעסוקה לנוער היהודי והשאיפה להשלמת ההשכלה היסודית, הביאו לידי הרעיון של הקמת גמנסיה עברית בעיר. עסקני תרבות שברובם היו צעירים, אך בעלי נסיון בעשייה ציבורית, הבינו, כי היעדרו של בית ספר תיכון מהווה חיסרון גדול להורים ולתלמידים, וניגשו עם כל ההתלהבות הדרושה לייסודה של הגימנסיה. פעולות ההכנה החלו בחדשי הקיץ של 1926. זמן רב בוזבז כדי לשכנע חברים לדעה, כי אין רעיון זה יוצא דופן. גויסו כספים ונשלחה משלחת של אזרחים מכובדים לשלטונות החינוך בבריסק. חברי המשלחת הצליחו, לאחר מאמצים רבים, לקבל את הרשיון הדרוש. העסקנים שכרו לשם כך את הבנין הגדול ביותר שעמד במרכז העיר, רכשו מכשירים ולבסוף

הזמינו את צוות המורים. וכך נפתחה בשנת הלימודים 1926/27 הכיתה הרביעית של הגימנסיה העברית.

הפתיחה החגיגית נתקיימה בדצמבר 1926, וכבר באותו מעמד נקראה הגימנסיה על שמו של אהרן דוד גורדון, מייסד דת העבודה ואחד ממנהיגיה הדגולים של תנועת העבודה הציונית. הימים הראשונים היו קשים ביותר; חסרו אמצעים לרכישת מכשירים הכרחיים, ולא היה ביכולתה של כיתה אחת לשאת בהוצאות המרובות, כגון שכר המורים ועובדים אחרים. וכך בא הרעיון למזג את תקציבה של הגימנסיה עם תקציבו של בית הספר "יבנה" דבר שהשפיע לרעה על שני המוסדות.

אט אט הגיעה הגימנסיה לקיום עצמאי משלה. בכל שנה נפתחה כיתה נוספת. מספר התלמידים גדל וכלל תלמידים מן הערים הסמוכות. בביקוריהם של המפקחים מטעם שלטונ׳ית החינוך האיזוריים ומטעם מרכז "תרבות" בורשה, נקבעה התקדמות מתמדת ברמת הלימודים.

בשנת הלימודים 1929/30, כאשר נפתחה הכיתה השביעית, הושלם ביסוסו של המוסד בתחומי החינוך והקיום החומרי, עד כדי כך, שהיה באפשרותו להתמודד עם המשבר הכלכלי שפקד את המדינה. משבר זה הכביד במיוחד על שכבות בעלי המלאכה והסוחרים הזעירים, שסיפקו את תלמידי הגימנסיה.

בשתי השנים הבאות ניתן היה לראות עלייה מתמדת, אלמלא נשקפה סכנה לעצם קיומו של המוסד. נמצאה קבוצת אנשים, שלא הכירה את התנאים המקומיים ועשתה נסיון של חזרה על מעשה "בארנאוויטש" (הכוונה למעשה מתבוללים, ברובם או במקצתם, שבתמיכת גורמים פולניים שאפו לכך, שהגימנסיות העבריות ישנו את לשון ההוראה מעברית לפולנית וילמדו מקצת "דת משה" בלבד — המערכת). בתקופה מסויימת הצליחו חוגים אלה להכניס מבוכה בין עסקני "תרבות". אך לאחר מאבק קצר ונמרץ, שחרג מתחומה של פרוז׳אני, השתלטו העסקנים על המצב.

בסוף שנת הלימודים 1930/31 סיים המחזור הראשון של הגימנסיה את לימודיו. כוחות צעירים ורעננים עזבו את כתלי הגימנסיה, כאשר לבם מלא שאיפות נשגבות והשכלתם הכללית ספוגה אוצרות תרבות של המורשה היהודית.

בשנת הלימודים 1931/32 נפתחה תקופה חדשה בתולדותיה של הגימנסיה העברית. חברי המועצה הפידגוגית החדשה תחת הנהלה רבת נסיון ומרץ, הציגו לעצמם מטרה לארגן מחדש את הפעילות החינוכית ולהעמידה על יסודות בריאים ועל שיטות חינוכיות חדישות ביותר. הגימנסיה העברית בפרוז׳אני הפכה והיתה מרכז תרבותי בכל הסביבה היהודית הקרובה. (II)

עובדות ומספרים על החינוך בפרוז'אני

א. חלוקה מקצועית של הורי הילדים המבקרים במוסדות החינוך של "תרבות" באחוזים:

סוחרים זעירים	28
בעלי מלאכה	26
פועלים	19
ילדים שהוריהם בארה"ב	15
יתומים	5
מקצועות חפשיים	4
סוחרים	3
סה"כ	100

ב. תשלום שכר הלימוד באחוזים:

משלמים שכר לימוד מלא	6
משלמים 75% משכר לימוד	21
משלמים 50% משכר לימוד	34
משלמים 25% משכר לימוד	27
משלמים 15% משכר לימוד	7
לומדים חינם	11
סה"כ	100

ג. 67% מן התלמידים — נערים;
33% מן התלמידים — נערות;

ד. חלוקת מקצועות הלימודים:

1. יהודיים: תנ"ך, תלמוד ואגדה, עברית, היסטוריה יהודית.
2. פולניים: לשון פולנית, היסטוריה פולנית, וגיאוגרפיה של פולין.
3. כלליים: היסטוריה כללית, חשבון, גיאוגרפיה, פיסיקה וכימיה, התעמלות והלשון האנגלית.

הערה: בין המקצועות הכלליים הושמטה בטעות, כנראה, הלשון הרומית. (II)

זעליג פאמעראניעץ

ספרית תרבות — ייסודה ופיתוחה

(מתוך השבועון "פרוזשאנער שטימע" מס' 26, מיום 16 בספטמבר 1932)

הספריה העירונית העשירה שהתקיימה בעירנו מלפני מלחמת העולם הראשונה, ואשר נשמרה בקפדנות בימי חילופי המשטרים, כאשר העיר עברה משלטון לשלטון, הושמדה כליל לאחר הכיבוש הבולשביסטי בשנת 1920. העיר נשארה ללא ספריה.

לאחר המלחמה הורגש המחסור בספריה ציבורית. הספרים המעטים, שעברו מיד ליד, לא סיפקו את קהל הקוראים שהלך וגדל, ועלה הרעיון להקים ספריה ציבורית. קבוצה של בני נוער החלה לאסוף כספים לשם רכישת ספרים. הספריה נקראה "ספריה קואופרטיבית" ושימשה את התורמים בלבד, שכביכול ייסדו אותה בכעין חברת מניות. מספר הספרים היה קטן, והיו מעבירים אותם בתוך סל מחבר אחד למשנהו. כל חבר החזיק הסל במשך חודש, ובתקופה זו שימש ספרן מתנדב. בשנת 1923 הגיע מספר הספרים לשלוש מאות. ספריות דומות קטנות נתקיימו בימים ההם ע"י ארגון הנוער העובד (300 ספרים) וע"י "השומר הצעיר" (150 ספרים). הספרים ניתנו בהשאלה לחברי הארגונים בלבד. לציבור הרחב לא היתה אפשרות ליהנות מן הקריאה בספרים האלה.

בשנת 1924 בשל הרעיון על הקמת ספריה עירונית שתשרת את כלל האוכלוסיה היהודית, אך היו קשיים לקבלת רשיון מאת השלטונות. החברה היחידה שהיה לה רשיון לייסד ספריות, בהתאם לאמור בתקנות שלה, היתה חברת "תרבות". והיות ויוזמי הקמת הספריה היו ציונים פעילים, לא היה קשה להם לקבל את הרשיון הדרוש. היוזמים כינסו אסיפה כללית מכל חוגי האוכלוסיה והציעו לבחור בהנהלה זמנית, שתארגן את הספריה. והנה נתגלו קשיים נוספים; כמה עסקנים יידישאים התנגדו להקמת הספריה ליד חברת "תרבות" והענין נדחה.

מאוחר יותר, הודות למאמציה של דר' אוליה גולדפיין, נתקבל רשיון להקמת ספריה עירונית. לשם כך נאספו הספרים מן הספריות הקיימות ונערך אוסף ספרים בעיר. בו בזמן החלו גם ברישום חברים, ששילמו דמי חבר. כך נאסף סכום של כמה מאות זלוטי לרכישת ספרים חדשים. הועדה היוזמת כינסה אסיפה כללית מייסדת באולם בית היתומים לשם בחירת הנהלת הספריה. באסיפה הכללית לא הושג הסכם בין המפלגות השונות (בעיקר בין ההבראיסטים לבין היידישיסטים על הרכב ההנהלה. היידישיסטים תבעו 5 חברים בהנהלה של 7 חברים. כוונתם היתה להפוך את הספריה למוסד משלהם. היות ורובם של חברי הספריה היו ציונים, וכל עבודת ההכנה נעשתה בידי הנוער הציוני לא נתקבלה דרישתם של היידישיסטים, והוחלט לארגן את הספריה ע"י "תרבות".

החלטה זו נתקבלה ברצון אצל רובם של התושבים היהודים. נאסף סכום של 250 זלוטי, לשם רכישת ספרים. בית הספר "יבנה" השאיל לספריה החדשה ספרים חשובים מתוך הספריה שלו. בשעת הפתיחה מנתה הספריה כ־250 ספר.

הספריה הוקמה במבנה מתאים, שכלל גם אולם קריאה, והיו בו עתונים וכתבי־עת ביידיש ובעברית, שהופיעו בפולין ובחוץ לארץ. הספריה הפכה למרכז תרבותי. באולם הקריאה התקיימו שלוש פעמים בשבוע ערבי שאלות ותשובות, הרצאות ושיעורים. ההכנסות באו מדמי חבר, קונצרטים, הרצאות, ימי־פרח וממקורות שונים.

הספריה התפתחה עד לשנת 1929, כאשר פרץ המשבר העולמי. הכנסות הספריה פחתו, והיה הכרח לסגור את אולם הקריאה. הגזרה פגעה בצעירים, כי למבוגרים היו דאגות גדולות יותר. הספריה המשיכה בפעולתה והגדילה את כמות הספרים שברשותה בעברית, ביידיש ובפולנית. בספרייה מצויים 350 ספרים בעברית, 1000 — ביידיש, 150 — בפולנית, 100 — ברוסית, ובסה"כ 1600 ספרים, מחוץ לחוברות ולכתבי־עת רבים. מספר הקוראים 130 ומהם 90 בני נוער. מצבה של הספריה מחמיר. ההכנסות יורדות והתמיכה הזעומה של העיריה פסקה אף היא, מקור ההכנסה היחיד בא מדמי החבר.
אך הציבור היהודי מכיר בחשיבותה של הספריה ומעודד את חברי ההנהלה במשימתם החשובה.
(II)

מ. וו.

מוסדות ציבור, צדקה ותרבות

(קטעים מקוצרים)

השלטון העצמי

בקיץ 1919 פקדו השלטונות הפולניים על עריכת בחירות למועצת העיר הראשונה. הודעות פומביות קבעו את התאריך להגשת רשימות מועמדים. החוגים הראדיקליים הודיעו על אי־השתתפותם בבחירות. השכבות הרבות של האוכלוסיה שנמצאו עדין תחת רישומם של אירועי המלחמה, לא גילו ענין בבחירות ולא הגישו רשימות מועמדים. קבוצת עסקנים מן הטיפוס הישן הכינה רשימה אחידה של יהודים ולא יהודים, ורשימה זו, שהיתה הרשימה היחידה הכניסה למועצה את המועמדים שלה.
תקופת המועצה הועמדה לפי החוק על שלוש שנים. אך הבחירות הבאות נתקיימו רק בשנת 1927. התקופה היתה שונה, האוכלוסיה גילתה ענין רב בבחירות ונתקיימה מערכת בחירות חמה ביותר.
מלחמת הבחירות התקיימה ברחוב היהודי בעיקר בין הרשימה 3 (האוכלוסיה העובדת והבלתי־אמידה — קבוצה רדיקלית לבין רשימה 6 — בלוק יהודי לאומי (עבודה ציונית אזרחית).
מתוך 3313 בעלי זכות בחירה הצביעו 2629, ז.א. קרוב ל־80%. מרשימה מס. 3 נבחרו 8 חברי מועצה ומתוך הרשימה מס. 6 — 10 חברים. בסך הכל היו 24 חברי מועצה. בישיבה הראשונה של מועצת העיר נבחרה הנשיאות: ל. וויבראנאווסקי — כראש העיריה, א. בירנבוים — כסגנו, מאוחר יותר נבחרו חברי ההנהלה (לאווניקעס) מ. וואלאנסקי וי. פאמעראניעץ.
תחנת הכח העירונית הוקמה בימי הכיבוש הגרמני במבנה זמני בצריף בפינת הרחובות שע"ש דר. פאצביץ ושלישי במאי. מנוע של 30 כח סוס הניע את 2 הגנרטורים והספיק לצרכים של אותם הימים. עם כינון השלטון הפולני עברה תחנת הכוח לעיריה. תחנת הכח הקטנה לא יכלה לספק את הביקוש והעיריה ניגשה להקמת תחנת כח גדולה יותר. למטרה

זו קיבלה העיריה הלואה לזמן ארוך, רכשה מגרש ברחוב בודקעוויטש (זאמקאווא) הקימה בנין מתאים ורכשה מנוע דיזל־דורף מוטור בהספק של 200 כוח סוס. בסתיו 1926 הופעלה התחנה החדשה. במקום 2 הגנרטורים הישנים הוקם גנרטור של זרם ישיר (א.א.ג. 135 קילווט). כל ההתקנה הגיע ל־338,000 זהובים.

במשך השנים תוקנו גם קווי הרשת. חוטי הברזל, שהותקנו עוד בימי הגרמנים, הוחלפו לחוטי נחושת. כיום מהווים חוטי הנחושת כ־70 אחוזים מן הרשת. הרחובות מוארים ב־259 נורות.

בראש הנהלת התחנה עומד סגן ראש העיריה א. בירנבוים.

*

בית המטבחים העירוני נבנה בשנת 1907 על ידי העיריה (אופראווע, שבראשה עמד פ. מארקעוויטש) לכתחילה היה זה מבנה קטן לשחיטת בהמות ועגלות המסודר בצורה פרימיטיבית. בשנת 1929/30 שופץ בית המטבחים ונבנה מחדש.

בית המטבחים נמסר בחכירה. החוכר לשלוש השנים 1929 — 1931 היה ל. גאלדבערג. דמי החכירה — 20,000 זלוטי לשנה.

מכבי אש מתנדבים

חברת מכבי אש מתנדבים נוסדה ב־26 אוגוסט 1898 (לפי המנין הישן) על ידי הרופא העירוני פיטר מאצאקין. הסידורים הראשונים היו פשוטים ביותר: 2 משאבות־יד, 6 חביות־עץ, פלטפורמה עם סולמות וגרזנים. מספר המתנדבים היה בערך 90 איש. במשך הזמן שופר האינבנטאר. נוספו 6 חביות קטנות ו־3 חביות גדולות עשויות ברזל. בשנת 1928 נתקבלה, בהשתדלות העיריה הלואה מאת "החברה הכללית לביטוח הדדי" בסכום של 27,000 זלוטי שהספיקו לרכישת אוטומוביל ומשאבת מנוע. מספר המתנדבים הגדול ביותר — 120 איש, היו לחברה בשנת 1920. המספר פוחת כל הזמן, וכעת מונה החברה 60 מתנדבים בלבד (כולל 19 חברי התזמורת). התקציב השנתי של החברה מגיע לעשרת אלפים זלוטי. ההכנסות באות מתמיכת העיריה, מהצגות של חובבים, מימי־פרח ומנשפים, הנערכים על ידי החברה.

בית יתומים עש' יעקב דינעזאן

הרעיון להקמת בית היתומים נתעורר בשנת 1919, כאשר האוכלוסיה נדלדלה ובעיר התהלכו ילדים מוזנחים יתומים ללא אב ואם, ילדי העיר וילדי פליטים, שנתגלגלו לעיר בשנות המלחמה. לאחר מאמצים רבים נתקבלה תמיכת ה"דזשוינט" והורכב ועד. הועד שכר דירה (ברחוב קוברין 23), הזמין 12 מיטות קיבל בשאלה שולחנות, ארונות, ספסלים, ה"דזשינט" סיפק סדינים. ההנהלה המקומית שעמד ברשותה מחסן בגדים משומשים, שסופקו בידי "הצלב האדום" האמריקאני, תרמה בגדים ישנים. "וועד הסיוע לילדים" (ק.פ.ד.) הבטיח מצרכי מזון. ביום 20 במאי הוכן הבית לקבלת הילדים. הביאו 12 ילדים, מספר הילדים גדל ל־17.

בשנת 1921 נוסדה ע"י המורה המנוחה רבקה קליינערמאן, ששימשה נציגת ה"דזשוינט"

בסיוע ליתומים במחוז פרוז'אני, פנימיה לילדים נכים. נמצאו בה 11 ילדים. כמה ילדים פרועים נטשו את הפנימיה, והיתר הועברו לבית היתומים.
בשנת 1923 החל ה"דזשוינט" לצמצם את פעילותו בפולין. תמיכותיו לבית היתומים הועמדו על סכומים מזערים. הק.פ.ד. שהיה מספק מצרכי מזון כבד לא היה קיים יותר. החזקת המוסד היתה תלויה בחברים בלבד. הנהלת בית היתומים קיבלה את הפיקוח על החזקת יתומים בבתים פרטיים שנמצאה קודם לכן תחת פיקוח ה"דזשוינט".
בדצמבר 1923 הוקם ועד צבורי, שקיבל את הנהלת בית היתומים. הועד ארגן מספר חברים קבועים המשלמים דמי חבר חודשיים.
בקיץ אותה שנה ביקר בגן־עירנו אייזיק לידר מניו יורק בפרוז'אני, ותרם 500 דולארים לשם השלמת המבנה לבית חולים יהודי, שהוחל בבנינו עוד לפני המלחמה, והפיכתו לבנין של בית היתומים. בסתיו הושלם הבנין ובית היתומים עבר למבנו החדש. כאות תודה קרא הועד לבנין "בית לידער", בחודש אוגוסט 1923.
בשנת 1925 הצטרף ועד האגודה של בית היתומים ל"אגודה המרכזית לעזרת יתומים בפוליסיה" שפתחה ביום 31.12.25 את סניפה בפרוז'אני. האגודה מונה בפרוז'אני 485 חברים, ודמי החבר מהווים חלק הגון מן ההכנסות. חוג השחקנים — החובבים בהנהלתו של י. גלעזער עורך כמה פעמים בשנה הצגות למען בית היתומים. הכנסה מסויימת באה מאולם ההצגות שבבנין בית היתומים. אך בעיקרו תלוי קיומו של המוסד בתרומות ובסיוע הבא מחוץ לארץ.
בגלל המשבר הכלכלי ירד מספר הילדים והוא מגיע כיום: בבית היתומים — 22, ובבתים פרטיים — 16, עד היום כבר יצאו מבית היתומים 43 ילדים ומן הפיקוח הפרטי — 69.

מושב זקנים

המוסד הוקם בשנת 1917. מושב הזקנים נמצא בשני חדרים בבנין של בית היתומים. נמצאים שם 4 זקנים. הפקוח על הזקנים נמצא בידי נשים.

הכנסת אורחים

המוסד הוקם בשנת 1926 לפי יזמתו של א. סעלעצקי. מטרת המוסד לדאוג לעניים המבקרים בעיר ולספק להם לינה ותה. החברה מתקיימת מדמי חבר ונדבות.

לינת הצדק

המוסד הוקם בשנת 1880 ביוזמתו של הרב ר' ירוחם יהודה פערעלמאן (הידוע בכינוי "הגדול ממינסק"). חברי הועד הראשון היו בעלי בתים חשובים, שעסקו בכך לשם מצווה. מספר החברים חייבים ללון, לפי התור אצל חולים, בזמן האחרון עוסקים, חוץ מלינות, גם באספקת מכשירים רפואיים, הגשת סיוע רפואי חנם או לפי תעריף זול, ותמיכה כספית למטרות הבראה וכלכלה לחולים ולמבריאים. התקציב בשנת 1931 הגיע ל־7,800 זלוטי. לאגודה בנין משלה, מרתף לקרח, מחסנים, ומכשירים רבים להשאלה, כגון: 50 אמבטיות, 7 מכשירי ריפוי חשמליים, כרי גומי לקרח, כרים, מכשירי זריקות וכלים שונים. שווי הרכוש כ־15,000 זלוטי.
מספר חברי האגודה כיום — 458.

"טאז"

ביוזמתם של ש. יודעוויטש וז. פאמעראניעץ הוקם בפרוז'אני ביוני 1929 סניף החברה "טאז" (חברה לשמירת הבריאות).

החברה מונה 310 חברים.

בתקופה הקצרה של קיום החברה נעשו בדיקות רפואיות של ילדי בתי הספר: נרפאו ילדים שלקו במחלת עינים (טראכאמע), מחלות עינים אחרות ומחלת השחין (פאווס). סופקה עזרה רפואית תמורת 1 זלוטי וסופקו תרופות תמורת 1 זלוטי: נעשו זריקות לילדי בתי הספר נגד אדמת (שקארלאטין) וטיפול בשיניהם: מספר ילדים נשלח, למושבות־קיץ בדאמאטשעווע ובאטוואצק: כמה חולי־ריאות אושפזו בבתי הבראה מיוחדים; הופצו כתבי עת רפואיים והיגייניים וחוברות הסברה והוצגו 2 סרטים לתעמולה היגיינית. בשנת 1930 רכשה החברה 3,5 הקטאר יער ארנים, 3 ק"מ מן העיר (ע"י ליאני) ונגשו להקים במקום מושבת־קיץ. בקיץ 1931 נפתחה המושבה. סודרו במקום 25 ילדים. הבנין תוכנן לאירוחם של 50 ילדים. מבנה מיוחד הוקם למטבח ולרחצה ובנין מיוחד לשומר. מרכז "טאז" הקציב לבנין 5000 זלוטי. רכוש החברה (הבנין, הרהיטים והמרפאה) מגיע ל־12,000 זלוטי.

הנהלת מוסד "טאָז", פרוז'אני

מימין לשמאל, עומדים: פישל ראווניצקי, יאסל גרינזבערג, ש. טינסקי, י.גאלפערין; יושבים: ווועוע ניצבערג, ד"ר פיינגאלד, ד"ר גאלדפיין, ש. יודעוויטש.

ועד ההצלה

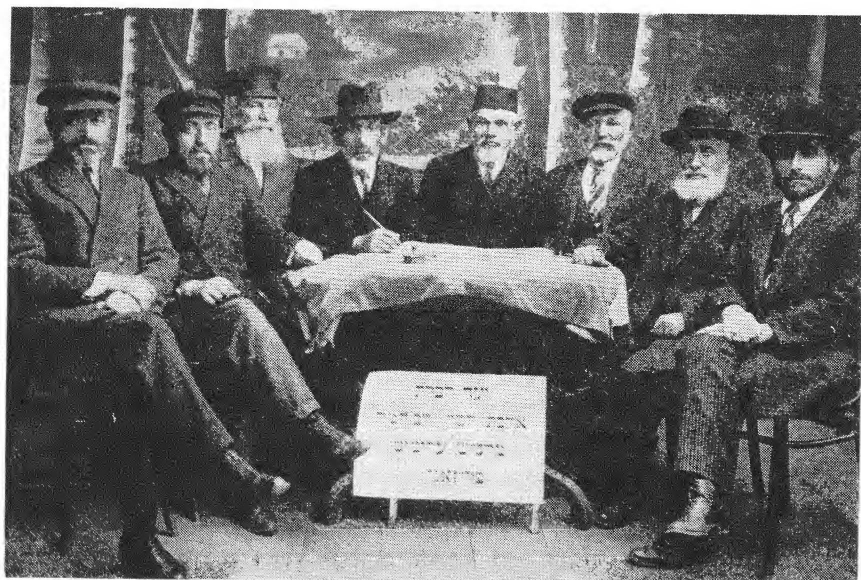
ועד ההצלה, או ״קופת גמילות חסדים״, נוסד ביום 2 באוגוסט 1926, לפי יוזמת ה״דזשוינט״, אשר הקציב למטרה זו 700 דולרים. כוונת הועד היא לעזור בהלוואות ללא־ריבית לסוחרים זעירים ולבעלי מלאכות. כדי שלא יקטן סכום הייסוד התנה ה״דזשוינט״ כי הועד יגייס הכנסה קבועה, לכיסוי ההוצאות האדמיניסטרטיביות. הועד אירגן תשלום של חברים, המשלמים מדי חודש בחודשו בשיעור של 20 גרושים לכל חדר בדירתם.

בתקופה הראשונה הפרישו 25 אחוזים מסכום הייסוד לועד הצלה מיוחד לפועלים, שפעל באורח עצמאי.

מספר החברים — 145, המחזור — 9,000 זלוטי. הרכוש 9,140 זלוטי.

קופות גמילות חסדים ע״י בתי המדרש

על יד בית המדרש ״מלביש ערומים״ קיימת קופת גמילות־חסדים, אשר הונה מגיע ל־7,700 זלוטי, מספר החברים — 394. שיעור ההלוואה הגדול ביותר הוא 100 זלוטי. על יד בית המדרש ״עין יעקב״ קיימת קוּפת גמילות חסד ״תפארת חסד״, שנוסדה בשנת 1922 על ידי אברהם סעלעצקי. ההון — 1,500 זלוטי. שיעור ההלוואה הגדול ביותר — 50 זלוטי. 50 חברים נהנים מן ההלוואות על־יד בית מדרש ״קדישא״ קיימת קופת גמילות חסדים ״תורה וחסד״, שנוסדה בשנת 1928. ההון — 4000 זלוטי. שיעור ההלוואה הגדול ביותר — 50 זלוטי.

ועד ״מלביש ערומים״ בפרוז׳אני

הבנק היהודי העממי

הבנק נוסד ביום 7 ביוני 1922 ביזמתם של כמה סוחרים. מחזור השנה הראשונה — 39, 523, 227 מארקים פולניים. פקדונות בשנה הראשונה — 8,160 מארקים. הבנק בנוי על יסודות קאופרטיבים ומסונף ל"ארגון החברות היהודיות הקאופורטיביות בפולין".

מספר החברים — 486.
מצב הבנק ליום 1 בנובמבר 1931 הוא כדלקמן:

הון ששולם על ידי החברים	— 23,703.90 זלוטי
גוביינא — 8294 יחידות	— 1,572,644.81 זלוטי
מחזור	— 7,332,623.58 זלוטי
חשבונות שיקים	— 2,772.80 זלוטי
פקדונות על תנאי	— 365.24 זלוטי
חסכונות	— 142,654.53 זלוטי
חסכונות של פרמיות	— 1,645.50 זלוטי

הבנק הקואופרטיבי

הבנק הקואופרטיבי ("באנק ספולדזשעלטשי") נוסד ביום 1 ביוני 1922, ביוזמתם של קבוצת בעלי אחוזות ומ. טשארנאצקי בראשם. מספר החברים בשנת 1926 היה 411. והגיע עד — 1041 חברים.
פעילות הבנק משתקפת במספרים הבאים:

הון הבנק:	
הון יסוד	76.361,37 זלוטי
מחזור לשנת 1931	12,202.383,99 זלוטי
פקדונות	45,494,07 זלוטי
הלוואות	306־826,30 זלוטי
גביה לשנת 1931:	
2106 שטרות	527,125,24 זלוטי
שטרי "בנק פולסקי"	1,874,701,99 זלוטי

קופת החסכון העירונית

קופת החסכון העירונית ("קאמונאלנא קאסא אשטשענדנאשטשי) נוסדה ב־15 בפברואר 1928. לפי פקודת שר הפלך. מטרות הקופה הן: הסברה לחסכון ומגמה להוזלת ההלוואות.
הון היסוד — 25,000 זלוטי סופק על ידי ה"סיימיק" האחראי לפעולות הקופה. הלוואות

בשיעור של 350,000 זלוטי קיבלה הקופה בבנקים ממלכתיים: הקופה עוסקת גם בפעולות בנקאיות מסויימות.

קופת סטעפטשיק

קופת סטעפטשיק ("קאסא סטעפטשיקא" ע"ש הקואופרטיסט סאעפטשיק) נוסדה בינואר 1925 ביוזמתם של קבוצת מתישבים יוצאי צבא ("אסאדניקעס"). מס. החברים — 178. מטרת הקופה מתן הלואות לבעלי אחוזות זעירים, הקופה עוסקת גם בפעילות בנקאית מוגבלת.
מספר החברים — 590.

"ראלניק"

האגודה הקואופרטיבית "ראלניק" ("אכר") הוקמה בסוף 1921. המייסדים היו מתישבים יוצאי צבא במחוז פרוז'אני.. מטרת האגודה לשרת את החברים בהלוואות לזריעה, לרכישת מכונות חקלאיות ומכשירים לצריכה ביתית וחקלאית, ומתן הוראות מקצועיות. בנוסף למחסן המכשירים מחזיקה האגודה ברשיון מכירה סיטונאי של טבק.
האגודה החלה את פעילותה עם 243 חברים. המספר ירד ל־139 ומגיע ל־218.

קואופרטיב הפקידים

"הקואופרטיב של עובדי המדינה ופקידים עירוניים וציבוריים" נוסד ב־9 במרס 1920, במחירים מוזלים. מספר החברים בראשית הקואופרטיב — 106. המספר הנוכחי — 217. המחזור בשנה האחרונה — 160,000 זלוטי. שווי הרכוש — 30,000 זלוטי.

אגודת הסוחרים

אגודת הסוחרים נוסדה בשנת 1921 ביוזמתם של ז. גאלדפיין ומ. יאנאוויטש. מטרת האגודה להגן על האינטרסים של הסוחרים והסוחרים הזעירים. לאגודה נציגים במועצת העיר ובועדות המסים שע"י משרדי האוצר. האגודה פועלת למען חבריה באורח כללי ופרטי בכל הדרגות של משרדי האוצר הפולני.

אגודת בעלי המלאכה

האגודה נוסדה ביום 31 בינואר 1925 ביוזמתם של י.ע. גלעזער, מ. פעלדמאן וב. פערקאל. מטרתה — הגנת האינטרסים של בעלי המלאכה. לאגודה נציגים במועצת העיר ובועדות המסים של האוצר ושל העיריה. מספר החברים היה 93. מספר החברים הגדול ביותר היה — 280 בשנת 1927, וזאת בגלל חוק אגודות בעלי המלאכה שנכנס לתוקף. בשנת 1930 ארגנה האגודה בחינות מקצועיות לבעלי מלאכה וסייעה לשבעים בעלי מלאכה לקבל דיפלומות של אומנים (מייסטערס). מספר החברים הנוכחי — 270.

אגודה מקצועית של פועלי המחט

האגודה נוסדה ב־8 במרס 1927 ביוזמתם של א. ראביטש, י גלעזער וי. רוזשאנסקי, ומספר חבריה היה 120 בערך.
האגודה ארגנה את הפועלים ב־32 סדנאות, נאבקת להגדלת שכר העבודה ועומדת על

משמר יום עבודה של 8 שעות. במקרי שביתות תמכה האגודה בשובתים בשיעור של 50 — 60 אחוזים משכרם. מזמן לזמן מארגנת האגודה הרצאות לחבריה.
מספר החברים כיום — 98. בגלל המשבר הכלכלי מגיע מספר המובטלים במקצוע זה ל־70 אחוזים והאגודה נאבקת על קיומה.

אגודה מקצועית של פועלי המזון

האגודה נוסדה לכתחילה בשנת 1926, אך לאחר חדשי קיום מעטים התפרקה בגלל מאבקים בשעת שביתה. בראשית 1930 חודשה האגודה, מספר החברים — 52.
האגודה מקיפה את פועלי הטחנות, בתי החרושת לשמן, בתי משרפות שכר, מאפיות ואחרים. בין חברי האגודה נמנים יהודים ולא־יהודים. ההנהלה מורכבת מיהודים, בלורוסים ופולני — יחסית למספר החברים מכל עדה.
הודות למאמצי האגודה נשמר יום עבודה של 8 שעות והונהגו ביטוחים סוציאליים.
בגלל המשבר הכלכלי צומצם מספר העובדים בענף המזון.

איגוד הקולניסטים

האיגוד נוסד בשנת 1921 ביוזמתם של קולוניסטים יוצאי צבא, כסניף המרכז הארצי בורשה. מטרת האיגוד — הגנת האינטרסים של חבריו וסיפוק שירות חקלאי מקצועי.
הקרנות באות מדמי החברים. מספר החברים בשעת ייסוד האיגוד היה 100, כיום — 240 (מהם — 142 מתישבים יוצאי צבא — ו־98 אזרחים).

איגוד הקלעים

האיגוד הוא חטיבה צבאית ונתון בסמכותה של המפקדה האזורית בבריסק. יסודו בשנת 1920. מטרותיו — טיפוח הרוח הלאומית הפולנית והאזרחית והכשרה צבאית. סוגי החברות הם:

א) 140 חברים המשלמים דמי חבר ותומכים בארגון.
ב) חברי הקבוצות הפעילות.

איגוד הלגיוניסטים

האיגוד נוסד במרס 1929 בסניף המרכז הנמצא בורשה.
מטרותיו — העמקת האידיולוגיה של הלגיוניסטים ועזרה הדדית לחבריו. באיגוד — 35 חברים.

ברית טרומפלדור (בית״ר)

הארגון נוסד בשנת 1928 ביוזמתה של המורה לעברית א. גארדאן. מטרות הארגון — הפצת האידיולוגיה של הלגיון של ז׳בוטינסקי (!) בקרב הנוער. למעשה עוסק הארגון בפעולות ספורט ובהכשרה צבאית.
מספר החברים — 60, בעיקרו נוער לומד.

פרייהייט

הארגון הוקם באפריל 1930 ביוזמתם של ז. גייער וס. ראזענשיין. מטרת הארגון — קיום

פעולה תרבותית בין הפועלים. לשם כך עורך הארגון שיחות־חברים, נשפי־שאלות (קעסטל־אוונטן) וכדומה. החברים מאורגנים בשני חוגים: "בורוכוב" ו"סירקין". זמן קצר נתקיימו שעורי־ערב (ספרות יהודית והסטורית כללית)..בגלל קשיים כספיים נפסקו שעורי הערב. בימות הקיץ נערכים טיולים וסיורים ונעשות פעולות ספורט.
על יד הספריה קיימת ספריה זעירה (75 ספרים וחוברות). בין החברים מופץ הירחון "אונדזער פרייהייט).

"קולטור — ליגע"
החברה נוסדה בדצמבר 1928 ביוזמתם של המורים זש. בעניסאן וי. מאן. מטרת החברה — קיום פעולת הסברה ותרבות בין צבור הפועלים לאור האידיאלים שלה. החברה עורכת שעורים, שיחות, טיולים וסיורים. קיימת מקהלה וסקציה דרמטית. המעון משמש למשחקי שחמט ו"דאמקע" ואולם קריאה שמצויים בו עתונים קומיים וכתבי עת שונים. פעילות מיוחדת נעשית למלחמה באנאלפבתיזם של החברים: לשם כך קיימות קבוצות חברים־תלמידים. עתון הקיר מסייע לחברים המוכשרים יותר להתלבט. חוג החברים האוסף חומר למען המכון היהודי המדעי (יווא) מקיים פעילות נמרצת. החברה משתתפת במבצעים למען המוסדות היידישאים החילוניים (בית הספר, הספריה). החברה מקיימת גם ספריה זעירה של ספרים וחוברות על נושאים חברתיים. בימי הקיץ נערכים טיולים וסיורים ומפגשים עם חברות בעיירות הסמוכות.

תרבות
החברה נוסדה בשנת 1923 מטרת החברה — הפצת התרבות העברית. החברה מקיימת בית ספר עברי עממי, גימנסיה עברית (החל מן הכתה הרביעית) שאין לה זכויות ממלכתיות, וספריה המונה כ־1100 ספרים, רובם ביידיש. בימי החורף נערכות הרצאות. מספר החברים — בערך 100.

הקהילה
הבחירות לקהילה נתקיימו ביולי 1928. נבחרו 8 חברי המועצה, 2 משערשעוו ו־6 מפרוז'אני. לקראת הבחירות הופיעו 6 רשימות ומכל אחת מהן נבחר חבר אחד של המועצה. מן הרשימה היידישאית־חילונית נבחר ג. אורינסקי. מן החרדים — א. קרוצעל, מן הציונים — א. פאמעראניעץ, מן הסוחרים — פ. גאלדפיין (שנבחר כראש הקהל), מבעלי המלאכה — מ. קאנעל, מן הקצבים — מ.מ. גאלדבערג (ולאחר פטירתו בא במקומו ב. גאלדבערג).
הקהילה אישרה את מינויו של הרב ר' דוד פייגנבוים לרבה של הקהילה.

ארגון בית הספר היידישאי (יידישע שול ארגאניזאציע)
ביוזמתה של נשיאות "ארגון בית הספר היידישאי ברפובליקה הפולנית" הוקם בפרוז'אני במרס 1925 סניף של הארגון. מטרות הארגון — הפצת התרבות היידישאית החילונית ודאגה לפיתוחם של בתי הספר החילוניים ביידיש. הארגון המקומי מקיים את בית הספר

העממי של 7 כתות על שמו של י.ל. פרץ וגן ילדים ע״י בית הספר. בארגון פעיל חוג לדרמה, המציג כמה פעמים בשנה הצגות קלאסיות ומודרניות. בעלות ערך אמנותי. נערכות הרצאות של משוררים סופרים ועסקני תרבות יהודים ומתקיימות הרצאות של מרצים מקומיים. הארגון מוציא את השבועון ״פרוזשענער לעבן״ (״חיי פרוז׳אני״) הארגון מונה 132 חברים.

בית ילדים ע״ש י.ל. פרץ בפרוז׳אני

השבועון ״פרוזשענער לעבן״ (״חיי פרוז׳אני״)

ביוזמתם של כמה חברי ארגון בית הספר היידישאי (יי.ש.א.) החל הארגון להוציא שבועון בשם ״פרוזשענער לעבן״. הגליון הראשון הופיע ביום 29 באוגוסט 1930. השבועון מופיע בקביעות אחת לשבוע ונכנס כבר לשנה השלישית לקיומו.
השבועון דוגל ברעיון של התרבות היידישאית החילונית ומופץ מחוץ לפרוז׳אני ולעיירות הסמוכות, גם בערים נוספות ובאמריקה הצפונית והדרומית, בקובא, מקסיקו ואוסטרליה.
לשבועון מסדרה משלו וההדפסה נעשית בדפוס של ה״סיימיק״.
השבועון מופיע ב־600 אקז׳.
העורך: ג. אורינסקי.

חברת הספריה היהודית העממית (יידישע פאלקס־ביבליאטעק־געזעלשאפט)

בשנים 1921 — 1922 נתקיימו בפרוז'אני 2 חוגי נוער, שקיימו ספריות קטנות. לחוג אחד "ספרית פועלים" (ארבעטער — ביבליאטעק) היו כ־300 ספרים. לחוג השני "קולטור יוגנט ארגאניזאציע" (ארגון לתרבות ולנוער), היו כ־250 ספרים. בגלל האופי הפרטי של החוגים נתקיימה על ידם פעילות מוגבלת, שלא יצאה למרחב.

בשנת 1924 נגשו כמה עסקני־ציבור, ביוזמתו של מ. וואלאנסקי, לייסד ספריה צבורית. לשם קבלת הרשיון סייעה הרופאה ד"ר א. גאלדפיין. נפתחה הרשמה של חברים ובדמי ההרשמה שלהם נרכשו 126 ספרים. שני החוגים הקיימים מסרו את ספריהם לספריה. וכך הגיע מספר הספרים ל־676.

מספר גידול הספרים היה כדלקמן: 1924 — 676; 1925 — 826; 1926 — 976; 1927 — 1076; 1928 — 1133; 1929 — 1159; 1930 — 1243; 1931 — 1275. ביחד עם הספרים הכפולים מצויים בספריה 1355 כרכים. מהם — 1037 בלטריסטיקה ו־318 — ספרי מדע. כולם ביידיש.

שיעור החברים הוא: בשנת 1924, כאשר נוסדה הספריה — 365 חברים עד לשנים האחרונות שימשה הספריה מרכז תרבותי יחיד בעיר. היו מקיימים במעונה הרצאות ויכוחים. עם הקמתם של מוסדות צבוריים נוספים בעיר ירד קרנה של הספריה, כמרכז תרבותי כללי. עובדה זו משתקפת גם במספרים שלעיל.

הספריה שע"י "פאלסקא מאציעזש שקאלנא"

החברה הפולנית לתרבות ולהשכלה "פאלסקא מאציעזש שקאלנא" קיימה בראשיתה פעולה ענפה הוקם סמינר למורים ולמורות, בית ספר מקצועי וספריה. אך כל המוסדות האלה לא האריכו ימים. הסמינר חוסל עוד לפני שהוציא את מחזור המורים הראשון. בית הספר המקצועי אומץ על ידי ה"סיימיק" בשנת הלימודים 1930/31, ונשארה הספריה בלבד.

הסמינר הממלכתי למורים

הסמינר נפתח בשנת 1924 וכולל לקורסים. בקורס הראשון — 31 תלמידים, בשני — 27 בשלישי — 29, ברביעי — 28 ובחמישי — 18, בסך הכל 133 תלמידים. ע"י הסמינר קיים רבעון בשם "זניטש" הנערך בידי התלמידים. מספר המורים — 8 ע"י הסמינר קיים בית ספר עממי נסיוני של 4 כתות המונה 78 תלמידים.

גימנסיה ממלכתית ע"ש אדאם מיצקעוויטש

הגימנסיה נוסדה בשנת 1921 ביוזמת העיריה, שקיימה את המוסד. פעלו 4 כתות ראשונות בלבד. בשנת 1924 עברה הגימנסיה לרשות הממשלה. מדי שנה גדל מספר הכתות עד שהגיע לשמונה. שכר הלימוד כיום הוא 5,220 ז. לשנה ועוד 50 ל"י תשלום שנתי לועד ההורים.

מספר הכתות — 8. בכתה החמישית קיימות שתי כיתות מקבילות.
לפי הלאום מתחלקים התלמידים:

יהודים —	נערים 22	נערות 61	וביחד 83
קתולים —	נערים 66	נערות 56	וביחד 122
פרבוסלבים —	נערים 50	נערות 32	וביחד 82
סה"כ	נערים 138	נערות 149	וביחד 287

מס' המורים — 16

הגימנסיה העברית שע"י חברת "תרבות" (ע"ש א.ד. גורדון)
הגימנסיה נפתחה בשנת הלימודים 1926/27. לכתחילה נפתחה כתה רביעית בלבד, ובכל שנה נפתחה כתה נוספת. כיום ישנן 5 כיתות — מן הרביעית ועד השמינית.
מספר הילדים לפי הכתות:

כתה 4	נערים 8	נערות 7	וביחד 15
כתה 5	נערים 12	נערות 13	וביחד 25
כתה 6	נערים 10	נערות 4	וביחד 14
כתה 7	נערים 7	נערות 7	וביחד 14
כתה 8	נערים 11	נערות3	וביחד 14
סה"כ	נערים 48	נערות 34	וביחד 82

מספר המורים — 6.

בית הספר המקצועי שעל יד ה"סיימיק"
בית הספר נוסד בשנת 1925 ע"י החברה "פאלסקא מאציעזש שקאלנא" על המגמות האלה: נגרות, סנדלרות, משחקים וקליעת סלים. בשנת 1926 חוסלו המגמות לסנדלרות למשחקים ולקליעת סלים. משנת 1927 נשארה מגמת הנגרות בלבד. בשנת 1930 עבר בית הספר לרשות ה"סיימיק". מספר התלמידים — 40. שכר הלימוד 100 זלוטי לשנה.
מספר המורים ללימודים כלליים — 6, ללימודים מקצועיים — 3.
בית הספר מקבל הזמנות לעבודות ועיבודי עץ.

בתי ספר ממלכתיים כלליים מס׳ 1 ומס׳ 2

שני בתי הספר (פאוושערנע) מצויים באותו בנין. בית הספר מס׳ 1 (לנערים) מקיים את הלימודים לפני הצהרים, וביה״ס מס׳ 2 (לנערות) — אחה״צ.

מספר הילדים לפי הלאום הוא כדלקמן:

	בי״ס מס. 1	**בי״ס מס. 2**	**ביחד**
יהודים	18	93	111
פולנים	164	104	268
בלורוסים	152	96	248
סה״כ	334	293	627

מספר המורים — 12

תלמוד־תורה וחדרים

תלמוד התורה כולל 5 חדרים, שלומדים בהם 95 נערים, אצל 5 מלמדים. בנוסף להם מועסקים מורה ללימוד פולנית וחשבון. מחוץ לתלמוד תורה קיימים בעיר 5 חדרים פרטיים, שלומדים בהם קרוב ל־80 נערים. יושב ראש ההנהלה: הרב ר׳ דוד פייגענבוים.

הישיבה

הישיבה היא מטיפוס ״נאווארעדקער״, והגיעה לפרוז׳אני בשנת 1929 מאיוויע, לאחר שבתים רבים בעיירה זו נשרפו. בישיבה כשבעים נערים.

בית הספר העברי העממי ״יבנה״

בית הספר העברי ״יבנה״ נוסד בשנת 1919 לפי יוזמתו של א. געלמאן. נפתחו 4 כתות. בשנים הראשונות נתקיים בית הספר מתמיכתו של ה״דזשוינט״. לאחר מכן הונהג שכר לימוד. משנת 1925 מקבל בית הספר תמיכה קטנה או גדולה מן העיריה. לשון ההוראה — עברית.

מספר התלמידים לפי הכתות הוא כעת כדלקמן:

גן הילדים	נערים 2	נערות 16	ביחד 18
כתה 1	נערים 15	נערות 5	ביחד 20
כתה 2	נערים 19	נערות 9	ביחד 28
כתה 3	נערים 19	נערות 9	ביחד 28
כתה 4	נערים 15	נערות 14	ביחד 29
כתה 5	נערים 25	נערות 9	ביחד 34
כתה 6	נערים 25	נערות 4	ביחד 29
כתה 7	נערים 10	נערות 9	ביחד 19
סה״כ	נערים 130	נערות 75	ביחד 205

בית הספר היידישאי העממי ע״ש י. ל. פרץ

הנסיון הראשון לייסד בית ספר עם לשון ההוראה יידיש נעשה עוד בשנת 1916, בתקופת הכיבוש הגרמני. לאחר קיום קצר החרימו הגרמנים את הדירה ובית הספר נסגר. רק בספטמבר 1919 נוסד בית הספר מחדש וארבע כתות ראשונות הופעלו.
המורים ניגשו בהתלהבות לעבודה, אעפ״י שזמן רב לא קיבלו משכורת. בשנת 1920 מחליטה ההנהלה המקומית של ה״דזשוינט״ על תמיכה קבועה לבית הספר. המורים החלו לקבל משכורת קטנה. בית הספר התפתח וצוות המורים גדל.
תכנית הלימודים, שנקבעה לפי ראות עיניהם של המורים וחברי ההנהלה, פושטת צורה ולובשת צורה, ופרטים רבים משתנים, הן לפי הוראות השלטונות הפולניים והן לפי ההוראות של מרכז היי.ש.א. אך לשון הלימודים יידיש קיימת ועומדת. בשנת 1921 מתקיים בורשה כנוס יסוד של החברה ״צענטראלע יידישע שול ארגאניזאציע״ (הסתדרות מרכזית של בתי הספר ביידיש) ומשתתפים בו 4 נציגים מפרוז׳אני. בשנת 1920 ערך בית הספר לראשונה נשף ילדים, ששימש הפגנה גדולה לטובת בית הספר. בכל שנה מקיים בית הספר נשף ילדים. בשנת 1926 עורך המורה נח צוקערמאן נסיון, במסגרת לימודי ההיסטוריה, לערוך מחקר על ההיסטוריה של פרוז׳אני. הנסיון הצליח והביא לכך, שהילדים ערכו כעין ״פנקס״ קטן, שהביא את קיצור ההיסטוריה של העיר פרוז׳אני. עבודת הילדים הזו עוררה את הרעיון של הוצאת הפנקס הזה. בסוף שנת הלימודים 1926/27, עם סיום הלימודים של המחזור הראשון, מתקיימת התערוכה הראשונה של בית הספר, הזוכה להצלחה בכל חוגי האוכלוסיה.
בסוף שנת הלימודים 1928/29 מתקיימת תערוכה שניה של עבודות הילדים. במשך ימים אחדים בקרו בתערוכה קרוב לאלף אנשים. המבקרים (בין היתר השלטונות הפולנים, מורי בתי הספר האחרים) התלהבו מהצלחת התערוכה.
בשנת 1929 עושה ההנהלה הכנות לחגוג את עשר שנות הקיום של בית הספר. אך בגלל מותה של רבקה קליינערמאן, שנפטרה באוגוסט 1929, בוטלו החגיגות. באותה שנת לימודים נעשה נסיון של הנהגת שיטת דאלטאן בכתה אחת, הכתה השביעית — בכמה מקצועות. באותה שנה הצטיין בית הספר בתערוכה הכללית שנתקיימה בורשה מטעם היי.ש.א. בית הספר קיבל את הפרס הראשון (ספריה בשווי של 300 זלוטי). בבית הספר קיימת הנהלה עצמית של התלמידים, הפועלת בועדות שונות. ביוני 1931 אירח בית הספר את הסופר הנודע יוסף אפאטאשו, בכל השנים מנהל בית הספר מלחמה קשה לקיומו. ההכנסות באות מתמיכת העיריה, תמיכה מאמריקה. ומבצעים מיוחדים, שכר הלימוד מכסה חלק קטן בלבד מן ההוצאה, בגלל העוני של ההורים, שהרכבם הוא כדלקמן:

שכירים ובעלי מלאכה	119	59 אחוזים
בעלי עגלות	25	12 אחוזים
חנוונים וסוחרים זעירים	25	12 אחוזים
יתומים	15	8 אחוזים
האבות באמריקה	10	5 אחוזים
מקצועות חופשיים	8	4 אחוזים
סה״כ	202	100 אחוזים

דחקותם של ההורים גורמת לכך, שבמחלקות העליונות יורד מספר הילדים, הנוטשים את הלימודים כדי לצאת לעבודה ולפרנסת ההורים. (I)
הנהלת הי״ש.א. בפרוז׳אני מנהלת את בית הספר.

אפרים ליפשיץ

נפתח גן־ילדים עברי בפרוז׳אני — בל״ג בעומר תרפ״ה (1925)

כתבה בעתון ״היום״, בורשה, מס. 135, מיום כ״ג סיון תרפ״ה (14 יוני 1925)

שמחה כפולה היתה לבית הספר העברי כאן בל״ג בעומר תרפ״ה, שמחת החג ושמחת פתיחת גן הילדים העברי.
חג זה הוחג בעירנו כראוי. הסתדרות השומר הצעיר יצאה בשעה הששית בבקר לטיול. תלמידי בית הספר העברי ״יבנה״ נתאספו בשעה 12, וכולם הלכו אל אולם גן הילדים. הגן היה מקושט בירק ובדגלים. מקהלת בית הספר שרה שירים אחדים, ואח״כ נאמו המורים ספירשטיין ואוקון (מנהל בית הספר), על דבר ערכו של בית הספר, שיצאו את העיר בקול שיר והלכו לאחוזה הנמצאת 3 קילומטרים מהעיר. בעל האחוזה בז׳ז׳ינסקי קיבל אותנו בסבר פנים יפות, ואנחנו בילינו שם את הזמן בנעימות. בשעה מאוחרת בלילה שבנו הביתה גם כן בשירה על שפתינו.
לטובת הקרן הקימת לישראל אספו חברינו ביום זה סכומים ניכרים.

העליה לארץ ישראל מפרוז׳אני בשנת 1925

כתבה בעתון ״היום״ מס. 139, מיום כ״ו סיון תרפ״ה (18 יוני 1925)

ההגירה לארץ ישראל התחזקה בזמן האחרון בעירנו, וביום י׳ סיון ש.ז. עלו ארצה ט״ו נפש. כמעט כל תושבי עירנו הלכו ללוות את העולים. כשזז המסע ממקומו פרץ כל העם הנאסף בשירת ״התקוה״.
קבוצת החלוצים שעבדה יחד בקבוצה חקלאית מתכוננת לעליה. חוץ מזה הולכת ומתיסדת קבוצת תלמידים שגמרו את בית הספר העברי ״יבנה״ בעירנו ובדעתם לעלות ארצה. במידה מרובה השפיע על תושבי עירנו מר פנחס נאמן, שבא מארץ ישראל (רחובות) לכאן לשם ביקור. הקבוצה החלוצית שנוסדה ע״י ״החלוץ״ מתפתחת יפה מאד. בכלל הקיפה התנועה החלוצית את כל הנוער בעירנו על כל שדרותיו.
לטובת בנק הפועלים שה׳ פנחס נאמן בא־כוחו נאספו סכומים הגונים.
הרקת הקופסאות של הקרן הקימת לישראל בחודש זה (סיון) הראתה שוב, עד כמה משתתפים ההמונים בגאולת הארץ.

ב. שעפנער

פרוז׳אני

על הבימה באולם הגדול עלה יהודי שפניו מהורהרים ומצחו גדול וקרא לנוכחים:
— ועכשיו נגיד קדיש. אני אפתח ואתם תענו אחרי.
מאות היהודים קמו ממקומם וחזרו על המלים של הקדיש, אשר־אותו יהודי השמיע. היה זה מראה־בלתי נשכח שראיתי בני־יורק. יוצאי פרוז׳אני התכנסו כדי לומר קדיש לזכר עירם שנכרתה מן העולם.
אף פעם לא נגע ללבי כל כך קדיש יתום כמו הקדיש של מאות המבוגרים נשים וילדים. ייחודו של המראה היה בצורתו המוזרה, שאין דומה לה אצל כל אומה ולשון. יוצאי עיירה שכולם אומרים קדיש... לכל מקום שפנו עיניך באולם ראית לפניך עיני יתומים, כל מבט אמר: ״קרובים שלי נשרפו, קרובים שלך נשרפו, קרובים שלו נשרפו...״ וכולם ביחד אמרו קדיש.
בחלל האוויר אבדו המלים. נשאר הניגון המונוטוני, אשר ספג לתוכו במשך מאות שנים את העצב של החיים ואת העצב של המוות. פה ושם ליווה מישהו את הניגון בבכי מאופק. דמעותיהם של יתומים נפגשו באוויר, נצמדו לניגון וליוו אותו עד הסוף. היתה זו הפעם הראשונה, שנוכחתי בשעת אמירת קדיש קולקטיבית, ומשום כך נתרשמתי עמוקות.
אך לא רק הקדיש השפיע עלי. זה היה אקורד אחרון של אירוע, אשר תפקידו היה להנציח את הבית החרב באמצעות מוסד חי וקיים. זו היתה הסיבה, שהביאה אותי כאורח למסיבה העצובה. כדאית פרוז׳אני שלא רק יספרו עליה ויקוננו עליה, כי אם ינציחו את זכרה. אילו אני הייתי צריך, בתוך בית העלמין של העיירות היהודיות ההרוסות, לבחור בעיירה אחת, שתהיה דוגמא ליצירתיות היהודית המשמחת במזרח־אירופה, בין שתי מלחמות העולם, הייתי אני היהודי מקונגרס־פולין בוחר בעיירה הליטאית־פולנית העניה פרוזשענע.

* *

*

בכל חורף הייתי נענה להזמנה לנסוע לפרוז׳אני להרצאה, אף־על־פי שהנסיעה לא היתה קלה. פרוז׳אני שכנה הרחק מן הדרכים הנרחבות העט העט מאחורי בריסק. לאחר נסיעה של לילה ברכבת מורשה לאראנטשיצע(לינעווע), היו צריכים לחפש בפינה חשכה ועזובה את הרכבת הקטנה (קאלייקעלע), שתפקידה היה להסיע נוסעים לפרוז׳אני.
אך לא תמיד יכלה הרכבת הזעירה למלא את תפקידה, אשר הציביליזציה הטילה עליה. הכוונות היו טובות אך כוח לא היה. בימי הקיץ נסחבה הרכבת איכשהו. נאנחה יותר, נאנחה פחות, והגיעה לעיירה. אך בחורף היו צרות. השלג האכזר עמד לה בדרך. הרכבת הזעירה ניסתה להתקדם אך השלג דחף אותה אחורה. וכך ניסתה הרכבת פעם, פעמיים ושלוש, כשהיא נושמת עמוקות בארובונת העשנה. אך כשראתה כי כלו כל הקצין היתה

נעמדת באמצע הדרך מתוך השלמה יהודית מסורתית עם הגורל.

— אם כן אינני זזה...

— מסתמא גזרו כן מן השמים...

ופעם נוספת גם נחמה את עצמה. בדרך היהודים בעת צרה:

— רכבות גדולות ממני עוצרות בדרכן במזג אוויר דומה ואינן זזות ממקומן...

וכך היו עומדים לפנות בוקר בשדה, שוקעים בשלג העמוק ונושאים עיניים כלפי שמיים. רק מלמעלה יכלה לבוא הישועה. למטה לא היה עם מי לדבר ולא היה על מי להביט. דבר עם בר־מינן.

בכל פעם שהייתי נכנס לרכבת הזעירה היתה לי הרגשה, שכאילו אני יוצא למלחמה. היה זה מסע אל הבלתי־נודע. העתיד היה לוטה ערפל. אדם יכול היה לדעת מתי וכיצד הוא יוצא לדרך, אך לעולם לא ידע מתי וכיצד יגיע למחוז חפצו.

אך כשעזר הבורא והגעת לפרוז׳אני שכחת מיד את כל תלאות הדרך.

מתוך השלג העמוק בקעה חמימות מחיה נפשות, שעמדה לך שבועות רבים לאחר שיצאת מהעיירה. יהודי פרוז׳אני היו עומדים בשעות הבוקר המוקדמות על יד התחיה המושלגת ומצפים ל״מזון הרוחני״, אשר הרכבת הזעירה הביאה מן העולם הגדול. ואכן הביאה יבול רב. כל כמה שהיתה קטנה וחלשה, עמד לה כוחה להביא ליהודי העיירה, ביום הששי וביום השבת מזון רוחני רב לששת אלפי היהודים בעיירה: עיתונים וכתבי־עת של כל המפלגות והפלגים: ספרים וחוברות, אשר כל מיני גן־עדן וגיהינום, חדשים וישנים, היו גנוזים בין דפיהם. ובנוסף לכל אלה־מזון רוחני חי בצורת משוררים ומגידים, נואמים מודרנים ודרשנים, ולכל אחד מהם ציפה בכליון־עיניים יהודי פרוז׳נאי סקרן. סקרנות זו היתה רבה בעיירה.

השכל והעייפות אמרו להיכנס לעיירה תוך כדי נסיעה. אך הלב גזר להיכנס ברגל יחד עם כל הציבור החמים. מתחת לרגלים חרק השלג שהתכסה בכפור, ומסביב רחש הניגון המעודד של עיירה יהודית ניצחת, הקשורה עם כל העולמות העליונים והתחתונים.

— מהו הבניין הזה שלפנינו? — שאלתי, כאשר אני מצביע על בנין גבוה עשוי לבנים, שעמד רם ונישא בין בתים קטנים ועלובים. אני ידעתי היטב מה טיבו של בנין זה עוד מביקורי הראשון בפרוז׳אני. אף־על־פי־כן הייתי עושה עצמי בכל פעם כלא־יודע, מעמיד אותה שאלה כדי לראות מחדש את פניהם הקורנים של מלווי, כאשר היו משיבים ועונים:

— הרי זהו בית הספר שלנו...

אך זה לא היה בית הספר בלבד, שבו למדו מבוקר עד ערב מאות ילדים יהודים. היה זה המרכז של תרבות היידיש החילונית בפרוז׳אני. שבעה ימים בשבוע קלטו קירות אלה קולה של תורה ושל שירה על עולם המחר היפה יותר. אך יותר מימות החול היה המקום מלא המית אנשים ביום השבת. בכל מקום שפתחת את הדלת פגעת בתרבות. למדו ושרו, שמעו והשמיעו. כאן הכינו הצגות תיאטרון ושם שמעו הרצאות על פרץ ועל איינשטיין.

אך זה לא היה המרכז התרבותי היחיד בעיר. והרי היו במקום כששת אלפים יהודים, וכולם היו זוללים וסובאים וצריכים הרבה. פרוז׳אני יכלה להרשות לעצמה לעכל בשבת אחת תריסר הרצאות ושיעורים ולאחר מכן להישאר רעבה. במקום אחד דיברו על קארל

מארקס. בשני־על הרמב״ם; בשלישי על ארץ ישראל; ברביעי — על רוסיה הסובייטית; בחמישי — על הודו, ובמקום הששי — על ה״ניו־דיל״ באמריקה. בפרוז׳אני ביקשו לדעת הכל על הכל. האזניים היו דרוכות לקליטת הצלילים שבאו מקצות העולם ומן ההמולות והרחשים שמתחת לאדמה ומתחת לשמש...

פרוז׳אני לא הסתפקה בתרבות, שהובאה לה באמצעות הרכבת הזעירה. פרוז׳אני יצרה תרבות. בפרוז׳אני הופיעו שני שבועונים, שהקדישו את רובם לשאלות חברתיות ותרבותיות מקומיות, ובנוסף לכך הביעו דעתם בכל השאלות היהודיות והכלליות, שהעסיקו את יהודי פולין. פרוז׳אני היתה שותפה לכל העולם...

בינתיים קיבלה פרוז׳אני מעט מאוד מן השותפות הזו. היהודים היו פועלים בעלי מלאכה וסוחרים זעירים, שעמלו קשות כדי להוציא ממלאכתם פת קיבר לימות החול ופרוסת חלה ליום השבת. ואשר לנוחות של הציביליזציה — זכתה פרוז׳אני בצמצום רב. זוכר אני, שפעם אחת, כאשר הייתי צריך לנסוע בלילה לתחנת הרכבת בא אלי בעל האכסניא והודיע לי בשמחה:

— היא עדיין איננה...

לא ידעתי מי זאת ״היא״ ואיזו שייכות יש לה לנסיעתי. שאלתי אותו:

— על איזו ״היא״ אתה מדבר?

— אינך יודע — התפלא — הכוונה לכרכרה...

מתברר שבפרוז׳אני היתה כרכרה אחת, שהיתה מסיעה נוסעים לרכבת הקטנה. והיות שבו בלילה כבר הסיעה נוסעים לתחנה־הוטל עלי לחכות.

אך עובדה זו לא מנעה מפרוז׳אני לקיים קשרים עם העולם הגדול ולהיות שותפה באוצרותיו הרוחניים וברעיונותיו הגדולים.

וכך תישאר פרוז׳אני בזכרוני כסמל לשותפות של אותם יהודים עם העולם הגדול; עיירה עם שני עיתונים יהודים וכרכרה אחת. (II)

יוסף פרידלנדר

מוקדי הציונות בעירנו

אין כל ספק שפרוז׳אני היתה עיר ציונית ברובה, או, לפחות, בחלקה הגדול. בצדן של התנועות האחרות של ה״בונד״, הקומוניסטים, וחוגים עממיים או שמאלניים אחרים, שכולם התרכזו מסביב ליידישיזם — אשר במרכזו עמד בית הספר היידי שעל שמו של י.ל. פרץ — היתה קיימת בעירנו תנועה ציונית גדולה, שהקיפה מוסדות חינוך ופעילויות נוספות, שנעשו בידי המלגות והארגונים השונים. הללו ידעו לגייס למערכות הציוניות הכלליות, הקשורות עם האירועים בארץ ישראל ובתנועה הציונית העולמית, המונים כפי שהדבר קרה באסיפות־עם רבות. הפעולה למען הקרן הקימת לישראל, ובעיקר, הרקת הקופסאות הידועות בבתים רבים, הביאה את הבשורה הציונית ליהודים רבים וקרבו אותם למפעל התחיה הלאומית. הם נעשו, כביכול, שותפים לעשייה הציונית, וראו בנערים ובנערות העושים במלאכה, את שליחיה של התנועה הלאומית הקושרים אותם לבנין ארץ ישראל בצורה המוחשית ביותר.

מאימתי התחילה הציונות בפרוז׳אני? מן הימים הרחוקים של סוף המאה שעברה, כאשר נתעוררה ברחבי רוסיה וליטא תנועת חובבי ציון. יהודי עירנו היו חלק של יהדות רוסיה, והבקיעים שעשתה ההשכלה, ובעקבותיה הזרמים הלאומיים והחברתיים, בדפוסי החיים המסורתיים־דתיים, היו נחלתם של יהודי פרוז׳אני. בימים ההם.הקיפה חיבת ציון יהודים מעטים בכל עיר ועיירה. אך פרוז׳אני לא היתה יוצאת מן הכלל. היו אוספים כספים ושולחים לועד הציוני באודיסה: עוד בשנת 1884 נמכרו בעירנו שש תמונות של משה מונטיפיורי, שהוצאו על ידי חובבי־ציון לפי יזמתו של שפ״ר (שאול פנחס רבינוביץ). בקיץ תרנ״ט (1899) השתתפו נציגי פרוז׳אני בועידה ציונית בוילנה, שקדמה לקונגרס הציוני השלישי. הרב מטה״ס קנטורשצ׳יק שימש כאחד המזכירים של הועידה. ציוני עירנו עמדו בקשרים לא רק עם אודיסה, אלא גם עם המרכז לקורספודנציא בקישינב בשנת תרנ״ח (1898). ויוסף באביטש היה מריץ כתבות על ההפרעות שיהודים חרדים ניסו להפריע לפעילות הציונית...

הזרם לא היה גדול. אך הוא זרם לאט ועשה חריש כל שהוא בתודעה של חוגים מצומצמים. לא שמענו גם על מלחמה גדולה מצדם של שלומי אמוני ישראל נגד הציונות, כפי שקרה בערים ובעיירות רבות. אולי תרמה לכך אישיותו של הרב ר׳ אליהו פיינשטיין, שבין סגולותיו הרבות לא היתה הקנאות הדתית. ויש אומרים, שאחת הסיבות לסירובו לקבל עליו את הרבנות המכובדת של ירושלים, שהוצעה לו פעמיים, היתה הימנעותו לבוא בעימות עם החרדים הקיצוניים בעיר הקודש. חיבת ציון היתה בעירנו כמו בערים אחרות, נחלתם של משכילים וגבירים, והללו לא היו מרובים ביותר. מלחמת העולם הראשונה הפסיקה, בדרך הטבע, כל פעילות ציבורית. אך מיד אחריה נתעוררה פעילות ציונית בעקבותיה של הצהרת בלפור מיום 2 בנובמבר 1917. ואין לשכוח שמהפכת אוקטובר והצהרה זו באו זו אחר זו ועוררו ברחוב היהודי הדים ובני־הדים. מגבית הגאולה, שנתקיימה בפרוז׳אני גרמה לכך, שיהודים רבים יתרמו עדיים

ותכשיטים מתוך רצון גדול של התנדבות, כפי שהדבר תואר במקום אחר בפנקס. אך עיקרה של המלאכה הציונית הוטל על מערכת החינוך, ומלמד אחד ומורים עברים רבים נשאו בעולה והעמידו תלמידים רבים, שגדלו לאורם של האידיאלים הציוניים.

המלמד היה — רבי חיים פעלמאן, "דער קאסאוועך רבי", כפי שקראו לו. החדר שלו היה מכל הבחינות חדר מתוקן שהקנה לתלמידיו לא רק ידיעות עמוקות בלשון העברית ובמקורות היהדות, כי אם אהבה רבה לארץ ישראל ולתרבות ישראל. רבי חיים היה איש משכיל ואמן־פדגוג וידע לקנות את לבם של תלמידיו. הוא הרעיף ללבם תודעה יהודית — בלשון זמננו — על מלוא עמקה, ומי שזכה ללמוד אצלו ולשתות מבארו היה ליהודי לאומי ולציוני לכל חייו.

בית הספר העברי "יבנה", שנפתח ביוזמתו של אליהו געלמאן וחבריו המשיך במסורת הזו. כחלק מרשת החינוך של "תרבות" עשה רבות למען החינוך הציוני והעברי, שהעניק למאות ילדים. ואין צורך להזכיר את המאבקים הכלכליים והחברתיים, שליוו את בית הספר מראשיתו ועד סופו. המורים, שעבדו בתנאים קשים ביותר, ראו במלאכתם שליחות לאומית חשובה, והם עשו אותה באמונה ובמסירות. בנוסף להקניית ידיעות היתה דאגתב העיקרית להקים דורות של יהודים לאומיים, הקשורים לארץ ישראל וללשון ולתרבות העבכית, והרואים את עתידם במולדת הרחוקה.

שנים רבות שכן בית הספר בביתו של הכומר באחת הסימטאות, ולא היו לו התנאים הדרושים לפיתוחו. אך מסירותם של המורים ושל חבר עסקנים שסייעו להם ידעה להתגבר על העויינות של השלטונות ועל חוסר האמצעים והדחקות. הודות להם הפך המוסד לבית היוצר של התודעה הלאומית בעירנו זו תעודתם של תלמידים שהיו לפארטיזנים, או שעסקו ועוסקים במשימות אחרות.

בשנת 1926 נפתחה הגימנסיה העברית על שמו של א.ד. גורדון. הגימנסיה נפתחה בשלבים, בכל שנה נוספה כתה אחת, עד שמלאו כיתותיה מן הרביעית ועד השמינית. כעשר גמנסיות עבריות היו בפולין באותן השנים, והגימנסיה שלנו אחת מהן. פרוז'אני היתה העיר הקטנה ביותר מכל הערים, שהקימו מוסדות דומים, כגון וילנה, ביאליסטוק, בריסק, רובנה, קובל ואחרות. כיצד קרה הנס הזה? הודות ליוזמתם של המורים והעסקנים עשתה פרוז'אני מה שלא עלה בחלומם של עסקנים ציונים רבים בערים רבות. והרי זה אות ומופת לציונותה של העיר ושל הרוח הלאומית־עברית שדבקה ביהודים רבים. היתה זו גימנסיה שניה בעירנו, בנוסף לגימנסיה הפולנית הממשלתית. קיומה בא משכר לימוד וללא תמיכות ציבוריות כמעט. ההורים חסכו מפתם, כדי לתת השכלה תיכונית עברית לילדיהם. ושוב — היו אלה המורים והעסקנים, אשר דאגת קיומו של המוסד הדירה שינה מעיניהם, והם עמדו בפרץ. הגימנסיה נתקיימה עד למלחמת העולם השניה, הוציאה תלמידים רבים, מבני העיר והסביבה, והעמיקה עוד יותר את המחוייבות הלימודית והלאומית של הלומדים. ועדים לכך התלמידים שנשארו לשארית ולפליטה — עדות חיה ומעציבה לתלמידים רבים שהושמדו בשואה.

יש להוסיף לרשימת המוסדות את הספריה הציבורית שעל־יד "תרבות" וכל הפעלתנות התרבותית וההסברתית מסביבה, שכללה לא רק השאלת ספרים אלא קיומם של מחזורי

חוברת ראשונה — שנת תרפ"ו.

שבלים

עתון פריודי של תלמידי בית הספר
העממי העברי „יבנה"
בפרוז'ני.

התכן:

[illegible]

הרצאות ולימודים, ואלה הקיפו אנשים רבים שהיו רחוקים מספר.
מעגל המוסדות הלאומיים היה מקיף אנשים רבים, אשר התחיה הלאומית היהודית בדרכה של הציונות הפכה לאידיאולוגיה שלהם. מעגל נוסף נפתח על ידי תנועות הנוער השונות: השומר הצעיר, גורדוניה, החלוץ, החלוץ הצעיר, פרייהייט בית״ר וגופי המפלגות: התאחדות, הציונים הכלליים, המזרחי, הרביזיוניסטים. חברי תנועות הנוער באו בראשיתן מתלמידי ״יבנה״ והגימנסיה העברית. אך הם פרצו את מעגלם והכניסו לתוך שורותיהם בני־נוער רבים, שלא זכו ללמוד בבתי ספר והלכו לעבוד בגיל צעיר. השליחות הציונית עשתה את שלה, וצעירים רבים מצאו את דרכם לתנועות החלוציות והציוניות, לנקודות ההכשרה ולעליה לארץ ישראל.
עדיין חיים אתנו פרוז׳נאים רבים שעברו את הדרך הזו, ניצלו מאימי השמד והכיליון, והם זוכרים היטב את פועלה של תנועת הנוער, שעם חבריה נמנו, ושומרים אמונים לזכרם של חבריהם ומדריכיהם, אשר טרחו ועמלו מתוך אידיאליזם ציוני להקנות לחניכיהם מושגים ראשונים של הלכות ציונות ושל תרבות ישראל. תנועות הנוער השלימו את מלאכתם של מוסדות החינוך, הרחיבו את המעגלים ופרצו לסימטאות הצרות, כדי להביא את דבר הציונות הגואלת לדרי מטה. וכך העלתה התנועה הלאומית היהודית בחכתה צעירים רבים וכיוונה את אשוריהם בדרך לציון. מהם שזכו ועלו או שנדדו מעבר לים ומהם שלא זכו ומצאו את מותם בתוך קהל קדושי פרוז׳אני.
וכאמור שימשו המגביות לקרנות הלאומיות: הקרן הקיימת וקרן היסוד אמצעי כספי, ואולי יותר מכך אמצעי רוחני — לחיזוק המעורבות האישית של התורם ושל הנותן במערכה הכללית למען גאולת ישראל. אם היו בתים, שלא ״נפגעו״ על ידי החינוך העברי ולא נפקדו על ידי תנועות הנוער, באו המגביות והרחיבו את ההשפעה הציונית. לכך יש להוסיף את ה״באזארים״ ואימפרזות נוספות אחרות ששירותו אותה מטרה.
ואחרון אחרון — השבועון ״פרוזשאנער שטימע״, שהחל להופיע באפריל 1932. יתכן, כי השיקול להקמתו היה ה״פרוזשענער לעבן״, ששימש את קהל היידישיסטים בעירנו. אך אין נימוק זה פוגע כלל ועיקר בתפקידו, ככלי־ביטוי של פרוז׳אני הלאומית. עורכיו משה גרינוואלד ואברהם ארז עמדו יפה על המשמר ושירתו את קהל קוראיהם בעיר ובחוץ לארץ, במאמריהם ובדברי־הסברתם. והיה זה לשבחה של עירנו שזכתה לשני שבועונים משלה, המביעים את דעתם והלוך־רוחם של שני המחנות המתרוצצים בקרבה: מחנה היידישיסטים ומחנה הציוניסטים. השבועון שירת יפה את הענין הציוני והגיע ללא ספק לקוראים, אשר יתכן ומוסדות החינוך ותנועות הנוער והמגביות לא הגיעו אליהם. מה עוד ניתן היה לעשות למען הציונות וציוני פרוז׳אני לא עשו?
אם במבוא לפנקס נסיתי להוכיח עד כמה היה טמון ביהדות פרוז׳אני הגרעין של היות עירנו עיר ואם בישראל, תבוא הפעילות הציונית ותביא הוכחה נוספת. שהרי, כיום במבט לאחור נתבהרה התמונה כולה, והוכח, כי עמידתם של יהודי פרוז׳אני בימי השואה, בגיטו, ביודן־ראט, במחתרת, ביערות, באושוויץ, במחנות הפליטים בגרמניה — בכל שבעת מדורי הגיהנום שירד על יהדות מזרח־אירופה בימי מלחמת העולם השניה — ינקה לא מעט, ואולי אפילו הרבה מאד, מן החינוך הציוני העברי ומן השרשיות הלאומית

היהודית־ההיסטורית. אלמלא השואה, ואילו נתארך קיומם של יהודי פרוז׳אני, בדומה לקהלות רבות אחרות, היו התוצאות של אותו חינוך מקבלות צורות אחרות לגמרי. אך לאור הנסיון, שנתנסו בהם אבותינו ואחינו בפרוז׳אני, ניתן לומר, כי המעשים הלאומיים שהחלו במתי מעט חובבי ציון לפני שמונים שנה ויותר וגדלו ורבו ועשו פירות בשנים שבין שתי המלחמות, על כל העשייה הרבה בחינוך, בהסברה ובפעילויות נוספות, תרמו את חלקם הראוי בהיסטוריה של יהודי פרוז׳אני ובקצם האיום.

בתוך ההיסטוריה הארוכה של חמש מאות שנות קיום יהודי בפרוז׳אני מילאה האידיולוגיה הציונית תפקיד חשוב לכל הדעות. ולא מדובר רק על הצד הארץ־ישראלי שלה. גם ״עבודת ההווה״ שנתקבלה על דעת הציונים עוד בועידת הלסינפורס הידועה בראשית המאה, היתה נחלתם של הפעילים הציונים. הם נאבקו במועצת העיריה, בועד הקהילה ובמוסדות ציבור ותרבות נוספים ומקומיים למען רעיונותיהם. ובשעת בחירות כלליות לסיים הפולני ידעו לגייס מצביעים רבים למען הרשימות הציוניות, אם במסגרת הבלוק של המיעוטים הלאומיים, מעשה ידיו של יצחק גרינבוים, ואם במסגרתן של רשימות אחרות. הציונים היו ערים לכל ההתרחשויות באוכלוסיה היהודית בפולין והשתתפו בתגובות כפי שנדרש מהם.

כל הפרשיות האלה נעשו מתוך מאבקים רעיוניים עם המחנה האחר, היידישיסטי או האנטי־ציוני. שני המחנות נלחמו למען האידיאלים שלהם, ולפעמים בחירוף נפש ובקנאות רבה. ואין לשכוח שכל האירועים ״הבין־גושיים״ האלה נתקיימו ברחוב היהודי ובסימטאותיו, אשר המחנק הכלכלי והחברתי לקיומו הלך והתהדק מסביב לצווארו. המלחמה על פת לחם היתה קשה, והמדיניות האנטי־יהודית של השלטונות בשנות השלושים הלכה והחריפה. הציונות נתבעה לעמוד בשער ועסקניה ופעיליה אכן עשו את המוטל עליהם במוסדות ובארגונים, שבמסגרתם פעלו.

סקירה קצרה זו באה להעלות מן השיכחה את מפעלם הגדול של ציוני פרוז׳אני, שרשמו דף מזהיר בקורותיה של הקהילה ובמאבקיה למען קיומה ולמען המרכז היהודי החדש בארץ ישראל.

ה. עסקני ציבור ותרבות

במדור הזה נפקדו עסקנים בעלי מעמד בצבוריות היהודית, וביניהם שני סופרים ניקולאי פרוז׳אנסקי ויוסף באביטש. האחרון נהרג, אמנם, בשואה, אך בגלל פעילותו הספרותית והעתונאית הממושכת בשנים שקדמו לשואה מצאנו לנכון לכללו במדור זה.
ויש עסקנים אחרים שלא השגנו עליהם פרטים אישיים כל שהם ולא ניתן היה להביאם במדור. בגלל כן אין המדור שלם וכולל, ועל כך יש להצטער.

ש. קאזשדאן

גרשון אורינסקי

(מתוך המאמר ״בית הספר ע״ש י. ל. פרץ ויושב הראש שלו גרשון אורינסקי, שפורסם ב״אנדענק זשורנאל פון דעם פאריייניקטן פרוזשענער רעליף״, ניו־יורק 1949).

המייסדים של בית הספר היו גרשון אורינסקי ואשתו רבקה קלינערמאן, שנפטרה בשנת 1929. הם היו חסידיה של תרבות יידיש ושל חינוך חילוני. הם שאבו השראה מרעיונות י.ל. פרץ על תרבות יידיש חילונית, וברוח זו ביקשו לכוון את בית הספר החדש. בית הספר היה לאורינסקי תוכן חייו, וכל מרצו, זמנו וכוחו הוקדשו לחינוך הילדים. גרשון אורינסקי היה חבר מועצת העיר ופרנס בקהילה, — אבל בכל מקום ראה עצמו שליחם של הילדים. כל האידיאלים שלו (בנעוריו היה חבר ס.ס.) השקיע בבית הספר. מסירות נפשו היתה ללא גבול, ורבים, כולל חרדים לא מעטים, והשלטונות המקומיים התיחסו אליו בדרך ארץ הוא היה משכיל בעל אופקים רחבים, מלא יוזמות ופעילות, למד מתוך העבודה ולימד אחרים.
וגרשון אורינסקי חי בדחקות ובעוני. היו ימים שחיפש הלוואה של 20 אגורות לארוחת צהריים. לפעמים רעב־אך תמיד היה מלא שאיפות לחידוש החיים היהודיים, חלם על טריטוריה מסוג ״פריילאנד״ והיה שקוע כולו בבעיותיה של לשון יידיש ותרבותה. בספטמבר 1939 חלה ג. אורינסקי במחלת הסרטן בגרונו. הביאו אותו ללבוב והוא שהה שם ארבעה חודשים. מצבו הלך והחמיר והוא הוחזר לפרוז׳אני. באוקטובר 1940, בהיותו בן 53 הובא למנוחת עולמים. כל אנשי העיר ליוו את ג. אורינסקי לבית עולמו. יהודים ולא־יהודים חלקו לו כבוד רב. פרוז׳אני כיבדה אחד מבניה המעולים ביותר.
עם הכיבוש הסובייטי באמצע 1939 מוזגו בית הספר ביידיש ובית הספר העברי לבית ספר אחד, ששפת ההוראה היתה יידיש. בית הספר שכן בבניין הגימנסיה העברית. ג. אורינסקי היה מנהלו של בית הספר ושימש בו גם מורה. לאחר מכן סולק מן ההנהלה ונשאר בו מורה בלבד. למזלו נחסך ממנו הסבל הגדול של הכיבוש הגרמני. גרשון

אורינסקי לא זכה לחלוק עם יהודי עירו, אשר כה אהב ואשר כה שירת, את גורלם המר בימי השואה. (II)

* * *
*

ב"לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור", כרך א׳ ע׳ 38, ניו־יארק, 1956, מובאים הפרטים האלה על ג.א.
"נולד בשנת 1888 ומת באוקטובר 1940 בפרוז׳אני. אביו היה משכיל ג.א. היה בונדאי פעיל, עסקן בתי הספר ומורה. מנהל ביה"ס ע"ש י.ל. פרץ בפרוז׳אני הכלול ברשת החינוך של צ. שיא, חבר מועצת העיר בפ׳. עורך ה"פרוזשענער פנקס", 1930, 327 ע׳ (ועדת המערכת — ג. אורינסקי, מ. וואלאנסיק ונ. צוקערמאן) עורך ומו"ל של השבועון "פרוזשענער לעבן" מ־1928 — 1939. מת בימי הכיבוש הסובייטי בפ׳."

יעקב אחוה (פרוז׳אנסקי)

מתוך "עלי עינת" של קיבוץ עינת, מס׳ 1989 מיום י"א תמוז תשכ"ה 29.6.1966

יעקב אחוה פרוז׳נסקי נולד ביום ו׳ סיוון תרמ"ד (1884) ונפטר ביום י"א תמוז תשכ"ה (11.7.65) בפרוז׳אני, ובילדותו למד בתלמוד תורה ובישיבת בריסק, אשר ר׳ חיים סולובייציק עמד בראשה. בבריסק נתפס לרעיון של פועלי־ציון.
בגיל 15 היגר לארצות־הברית ועבר לקנדה. עבד בחייטות והשתלב בפעילות של "פועלי ציון". בשנת 1912 עלה לארץ ישראל כחלוץ ראשון מקנדה. עבד בפרדסי פתח תקוה וייסד, יחד עם נטע הרפז, את קבוצת "אחוה". לאחר מלחמת העולם הראשונה היה יעקב אחוה בין המתגייסים לגדודים העברים. לאחר מכן יצא בשליחות קרן פועלי ישראל לקנדה וטיפל ברכישת נשק ובהעברתו לארץ. חזר לקבוצת "אחוה" ונמנה עם מייסדי קיבוץ יגור. בשנת 1923 אירגן חבורת "מעבר", הצטרף לפלוגת עין־חרוד ולקיבוץ גבעת השלושה והשתקע בקיבוץ עינת.
יעקב אחוה היה דמות בולטת ומרכזית בין אנשי העליה השניה והשלישית ורכש את הערכתם והוקרתם של רבים מבני הישוב. ספר מיוחד "מנחה לגבורות" הופיע לכבודו של יעקב אחוה בהגיעו לשמונים. חורשה ניטעה על שמו ליד גבעת כוח ועירית פתח תקוה העניקה לו אזרחות — כבוד. פעילותו רבת השנים כללה עשייה מבורכת בהתישבות בעליה ב׳, בהגנה, בדאגה לאנשי העליה השניה והשלישית ובעסקנות צבורית בתחומים שונים.

יוסף באביטש

(מתוך "לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור" כרך א' ניו־יארק)

יוסף באביטש נולד בפרוז'אני, פלך גרודנה, בשנת 1885, למד בחדרים ובישיבות. ומגיל שש־עשרה עסק בלימודים כלליים. למד בקורסים הפדגוגיים בגרודנה ושימש מורה בבתי ספר שונים. זמן מסויים שימש סוכן־נוסע להפצת העתון "פריינד" והוצאת הספרים של ב. קלעצקין בוילנה. השתתף ב"הצפירה", "המליץ", "הזמן" ובכתבי עת אחרים. מאמרו הראשון ביידיש היה על "שני משוררים יהודים" (מ. ראזענפעלד ומ. ווארשאווסקי) השתתף ב"ראמאנצייטונג", ורשה, 1908. פירסם מאמרים, סיפורים, פיליטונים ורשמי־מסע ב"אונזער לעבן", "מאמענט", "היינט" ועתונים נוספים. היה קורספונדנט של "יידישעס טאגבלאט", ניו־יארק, והשתתף גם ב"מארגן זשורנאל" ו"אמריקאנער", ניו־יורק, וב"פאלעסיער יידישע צייטונג".

בשנים 1927 — 1936 השתתף באביטש ב"ליטעראַרישע בלעטער", ורשה. פרסם ספרים; "פרייע ליבע אויף דער יידישער גאס" (אהבה חופשית ברחוב היהודים). ב"הומאריסטישע ביבליאטעק" מס. 1, ורשה 1913, 36 עמודים; "אונטער דייטשער הערשאפט" (בכיבוש הגרמני), ו"זיבן יאר הונגער" (שבע שנות רעב), 80 עמודים; "פרילינג אין ליבע", א סצענע אין איין אקט (אביב ואהבה, מחזה במערכה אחת), בריסק 1928.

באביטש נספה בגיטו פרוז'אני, בחורף 1942.

איסר גאלדבערג

(מתוך "לעקסיקאן פון דער נייער ליטעראטור", כרך 2, ניו־יארק)

איסר גאלדבערג נולד בפרוז'אני ביום 8 בינואר 1896 במשפחה ציונית־משכילית. סיים גימנסיה בבריסק. בין השנים 1915 — 1921 היה פעיל במפלגת המאוחדים "פאריייניקטע" ושימש מזכיר הלשכה המרכזית של הארגונים המקצועיים הבלתי־מפלגתיים. בשנת 1921 הצטרף ל"בונד", והיה פעיל בתנועת הקואופורציה של הפועלים היהודים בורשה. בשנת 1941 הגיע לארצות הברית והיה לאחד המארגנים הטובים של הפצת הספר היהודי, ובשליחות האנציקלופדיה הכללית ביקר בהצלחה רבה למעלה משלושים ישובים יהודים. הוא משמש כמנהל ההוצאה לאור של "ציקא" ביו־יורק. כתב על בעיות של הפועלים היהודים ב"אונזער וועג", ורשה, 1917, ומאוחר יותר השתתף ב"פאלקסצייטונג", קעגן שטראם", "דער מעטאל־ארבעטער", "דער האנדעלס־אנגעשעלטער", "דער טראנספארט־ארבעטער" בורשה; "צייט" בלונדון, ובכתבי עת נוספים. גר בניו־יורק.

אלכסנדר ראביי (פאריז)

דר. אוליה גאלדפיין

נתונים ביוגראפיים

א.ג. נולדה בפברואר 1889 בפרוז׳אני לאביה אייזיק ולאמה שרה דינערמאן. משפחתה היתה מיוחסת והיו בה רבנים ולמדנים. אוליה היתה הצעירה בשבעת הילדים. אחיה ואחיותיה המבוגרים ממנה הסתייגו ממנה. אוליה זכרה תמיד שאת מרבית שעותיה שיחקה לבדה בפינה שמאחורי הדלת.

בשנות ילדותה עקרו הוריה לכפר בקרבת יערות ביאלאוויעזש (פושטשא ביאלאוועסקא). ביערות הילכו חיות טרף, זאבים, דובים וחיות אחרות. ניקולאי השני, הצאר של רוסיה, היה עורך ציד ביערות האלה ומתאכסן בארמון מיוחד.

משפחות יהודיות מעטות גרו בכפר שהיה אסור ליהודים. אייזיק דינערמאן זכה לכך כבעל מקצוע בתעשית העצים והיערות. כמקובל היה מביא לביתו מלמדים שלימדו את ילדיו תורה ומצוות. אוליה הקטנה היתה מאזינה לשיעורים וקולטת בזכרונה את חומר הלימודים. ידיעות אלה בלשון העברית סייעו לה מאוחר יותר, כאשר בשנת החמישים ותשע לחייה עלתה לישראל ועבדה כרופאה.

שקידתה הרבה ורצונה ללימודים הביאו אותה לגימנסיה הממשלתית במינסק שנקראה על שמו של אלכסנדר השלישי. בשנת 1908 סיימה את לימודי הגימנסיה בהצטיינות ובקבלת מדליה של זהב. שאיפתה היתה ללמוד רפואה. בימים ההם שרר באוניברסיטאות רוסיה העקרון של ״נומרוס קלאוזוס״ לגבי סטודנטים יהודים. (הכוונה היתה לקבל לבתי הספר הגבוהים מספר מועט של סטודנטים, בהתאם ליחס של אחוזי האוכלוסיה היהודים לגבי האוכלוסיה הרוסית הכללית). לא הָיו לאוליה סיכויים להתקבל לבית הספר לרפואה ברוסיה.

פעם אחת, כאשר אביה נסע לאודיסה לרגל עסקיו התגנבה אוליה ליד הדרך הראשית, אשר הצאר עבר בה בדרכו לביאלאוועזש. לאחר שעות של המתנה ראתה אוליה את מרכבתו של הצאר. היא נעמדה על ברכיה וזרקה לתוך המרכבה בקשה לצאר, שירשה לה להתקבל לבתי הספר לרפואה במוסקבה או בפטרבורג. בגלל המעשה הזה נעצרה אוליה. ולאחר התערבותו של פקיד רוסי, שהכיר את אביה, שוחררה מכלאה. לאחר כמה שבועות קיבלה אוליה רשיון להתקבל למכון הפטרבורגי למורות.

אוליה לא התלהבה מן המקצוע החדש, אשר הצאר הואיל להעניק לה. גם הוריה חששו לשלוח את בתם לעיר הבירה, שמא תרד מדרך הישר, הם לא רצו כי בתם תהיה למורה והתנגדו לכך שתסע לחו״ל.

אוליה ברחה מן הבית ונסעה לגרודנה. הוריה חששו לחייה וחיפשו אחריה במקומות רבים. לבסוף נודע להם כי בתם נמצאת בעיר המחוז גרודנה. כאשר בא אביה להחזיר אותה הביתה, הסכימה אוליה לחזור, בתנאי כי הוריה יסכימו לנסיעתה לחוץ לארץ.

מחוסר ברירה הסכים אביה לדרישתה של בתו, לאחר שהבטיחה לו, כי תישאר נאמנה ליהדות.
לאחר השתדלויות רבות הצליחה אוליה לקבל מן הגובערנאטור (שר הפלך) פספורט ורשיון יציאה לחוץ לארץ. היא פגשה קבוצת סטודנטים יהודים שנסעו אף הם ללמוד בחוץ לארץ ויצאה לבריסק. כוונתה היתה להמשיך ולנסוע משם לטולוז שבדרום צרפת. בדרכה עברה את ז׳נבה והתרשמה מן ההרים ומנופי הטבע ההדורים. היא החליטה לרדת בז׳נבה ונרשמה לאניברסיטה שבמקום. תנאי קיומה היו קשים, כי אביה לא יכול לספק לה את כל האמצעים הדרושים לקיומה וללמודיה. משנותיה בז׳נבה נשארו לאוליה זכרונות רבים ויפים. מאוחר יותר היתה מספרת על פעילותה בחוגים ראדיקאלים של סטודנטים, על הוויכוחים הממושכים באסיפות של יהודים ושל רוסים, אשר לנין ומנהיגים אחרים היו משתתפים בהם.

ד״ר אוליה גאלדפיין

אוליה למדה רפואה במשך חמש שנים. עם קבלת התואר של דוקטור לרפואה נודע לה על מות אמה, והיא חזרה הביתה. זמן קצר לאחר מכן נישאה לפייבל גאלדפיין. הזוג הצעיר החליט לנסוע למוסקבה, כדי שאוליה תוכל לעמוד בבחינות הנוסטריפיקציה לשם קבלת רשיון של רופא ברחבי האימפריה הרוסית.

מיד לאחר הבחינות החלה אוליה לעבוד בבית חולים במוסקבה במחלקתו של פרופ׳ פלאטניעוו. בסוף 1913 באה לפרוז׳אני וילדה את בתה היחידה שרה. לאחר הלידה חזרו בני המשפחה למוסקבה. כאשר פרצה מלחמת העולם הראשונה באוגוסט 1914 נתמנתה אוליה למנהלת מחלקה של מחלות פנימיות בבית חולים במוסקבה. באמצעות הפרופ׳ פלאטניעוו התידדה אוליה עם העסקנית הנודעת סאווא מאראזאוו, ובעזרתה הצליחה אוליה לקבל משר הפנים רשיון מגורים ועבודה לתשע־עשרה משפחות של פליטים יהודים. לרשותה של אוליה בבית החולים עמדו גם שבעים גרמנים שבויי מלחמה. בשנת 1917, לאחר מהפכת אוקטובר, החל "טיהור" בבית החולים, ומכל ארבעה עשר הרופאים היהודים השאירו רק ארבעה וא:ליה ביניהם. במחאה על ההפליה התפטרה אוליה מתפקידה.

באותם הימים הוחרם רכושם של בני משפחת בעלה, האחים גאלדפיין. האח העשיר ביותר גורש לסיביר יחד עם אשתו וכל המשפחה נשארה בלי אמצעי קיום. אוליה, בעלה ובתם נמלטו למינסק, שהיתה לעיר הבירה של הרפובליקה הבלורוסית. אוליה עבדה בבית חולים ובעלה הצליח לחזור לפרוז׳אני. כאשר הפולנים הגיעו למינסק בשעת מלחמה רוסיה־פולין הצליחה אוליה ובתה לעבור לפרוז׳אני. כאשר כבשו הבולשביקים את פרוז׳אני ונסוגו משם ביקשו לקחת אתם את אוליה, אלא שהיא התחבאה והצליחה להישאר בעיר מולדתה.

בעלה הקים מנסרה ותחנת חשמל ועסק בעניני ציבור. משנות השלושים ועד לשואה שימש פייבל גאלדפיין כראש הקהל בפרוז׳אני. אוליה עבדה כרופאה ונטלה חלק בפעילות ציבורית. בין שבעת הרופאים שהיו בעיר היתה אוליה האשה היחידה ורכשה לה מעמד מיוחד כרופאה מומחית, ובזכות יחסיה הטובים עם החולים שלה, נמנו בעלי האחוזות שבסביבה עם החולים שלה, בדומה לאיכרים עניים רבים מכפרי הסביבה. אוליה היתה גם מבקרת אצל חוליה בכפרים הקרובים והרחוקים.

למרות עסוקיה הרבים כרופאה מצאה לה אוליה זמן לעסוק בפעילות של סעד ושיתפה פעולה עם בעלה. היא שימשה גם רופאה־מומחית בבית הדין המחוזי בבריסק, והיתה עושה במיטב יכולתה לעזור לנידונים. ביחסיה עם השלטונות גילתה אוליה אומץ־לב ועוז־רוח, והיתה מדווחת ללא פחד על המכות שהוכו יהודים בידי המשטרה הפולנית. הודות לעמידתה הגאה כרופאה וכיהודיה זכתה להוקרה בכל שכבות האוכלוסיה היהודית והלא־יהודית.

כאשר פרצה מלחמת העולם השניה ופרוז׳אני נפלה לידי השלטון הסובייטי. בהתאם לחלוקת פולין לפי הסכם ריבנטרופ־מולוטוב מאוגוסט 1939, שימשה אוליה מנהלת בית החולים העירוני בפרוז׳אני. "היא "נבחרה" אפילו כציר לסובייט של מערב בלורוסיה, אשר החליט פה אחד על צירופה של בלורוסיה המערבית לברית המועצות.

כאשר יצאו הרוסים מפרוז׳אני ביוני 1941 הוצע לאוליה להצטרף אליהם, ואפילו העמידו לרשותה מכונית מיוחדת. אך היות ובעלה נחשב ״אלמנט בורגני״ ולא הורשה להצטרף אליה ויתרה אוליה על היציאה מן העיר ונשארה בפרוז׳אני.

עם כניסת הגרמנים נשאה אוליה בסבלם של יהודי המקום. בגיטו המשיכה לפעול כרופאה לא רק של היהודים. גויים מן הכפרים היו מגניבים עצמם לגיטו כדי להיבדק על ידה, ואפילו קצינים גרמנים נזדקקו לעזרתה הרפואית. יחד עם רופאים יהודים אחרים דאגה לספק רפואות לפרטיזאנים שביערות.

בזכרונותיה ״פרשת הצלתי מגיטו פרוז׳אני״, שלצערנו לא עלה בידי אוליה לסיימם, היא מגוללת את קורותיה, עד לחזרתה לגיטו מן מנזר הנזירות, שבו שהתה זמן מה.

אנו נמשיך ונספר מה שקרה לאחר מכן, וכיצד ניצלה מן השואה הודות לנזירה געגאוועפא טשובאק, שסיכנה את חייה פעמים רבות, והוכרה כאחד מחסידי אומות העולם. לא כל הנזירות היו דומות לחברתן טשובאק. והיו ביניהן רבות ששנאו את היהודים לא פחות מן הגרמנים.

באחד הימים הופיעה במנזר נזירה זשעמא. הנזירה האלינא סיפרה לה, כי אם המנזר טשובאק הסתירה יהודיה. הנזירה זשעמא התרתחה, נסעה לביאליסטאק ודיווחה לאחות הראשית לוציא על מעשיה של טשובאק. האחות הראשית העבירה את טשובאק מתפקידה ומינתה במקומה את הנזירה האלינא.

עם חיסול הגיטו היו אוליה ובעלה פייבל גאלדפיין בתוך הטרנספורט הראשון שיצא ביום החמישי ללינעווע (אראנטשיצע) בדרך לאושוויץ. הטרנספורט הגיע לתחנת הרכבת בשעה 5 אחה״צ. בשעת הירידה מן עגלות החורף הוכו היהודים מכות אכזריות. אוליה הוכתה פעמים ואיבדה את השמיעה באוזן אחת ששתתה דם. היא ירדה מן העגלה ולא ראתה יותר את בעלה.

בשעה 7 בערך הגיעה הרכבת והגרמנים החלו להטעין בה את היהודים. רבים מתו מן המכות וילדים יהודים הוצאו מזרועות הוריהם ונהרגו במקום. בכל קרון, שהיה כתוב עליו שהוא מכיל ״40 אנשים או 8 סוסים״, דחסו כמאה וחמישים אנשים ויותר. הגרמנים הפרידו בין הגברים לבין הנשים. אוליה החלה לחשוב על בריחה מן המקום. רבים פנו אליה בבקשה שתציל את חייה כדי שתוכל לספר על המתרחש ולשמש עדה יחידה על השמדת העם היהודי בידי הגרמנים.

ברגעים האחרונים לפני שהגרמנים נעלו את דלתות הקרונות ירדה אוליה מן הקרון. היה חושך, והיא כיסתה את הטלאי הצהוב בצעיף, חצתה רחוב ופנתה לשדות. היא חששה ללכת בכביש מפחד הגרמנים. היה קר, 22 מעלות מתחת לאפס. פעמים אחדות התמוטטה ונפלה מאפיסת כוחות. לאחר הליכה של שש שעות הגיעה בשעה שתים בלילה לפרוז׳אני. שעתים הסתובבה ליד הבתים וחששה לפגוש מישהו מאנשי המקום.

היא הגיעה למנזר ודפקה בשער. הנזירה השומרת הכירה אותה, פתחה לפניה את השער, והביאה אותה לחדרה של הנזירה טשובאק. אוליה שתתה כמה כוסות מים ושכבה לישון במיטה של הנזירה. יום לפני כן זימנה אם המנזר החדשה את הנזירה טשובאק והזהירה אותה, שאם תפנה אליה הרופאה דר. אוליה גאלדפיין עליה לשלחה מיד. למחרת היום

ככר ידעה אם המנזר כי אוליה מתחבאת במנזר. בעיר פורסמה פקודת הגרמנים על איסור הלנת יהודי. בכל מקרה שמישהו יציל יהודי יומתו כל בני המשפחה של המציל. הנזירה טשובאק הודיעה לאם המנזר, כי למחרת היום תעזוב היא ואוליה את כתלי המנזר. בשבת, 30 בינואר, עזבו שתי הנשים את המנזר כששתיהן לבושות בבגדי נזירות. אוליה הרכיבה משקפיים שחורים. הן יצאו מן העיר בעגלה שכורה. הואיל ולאוליה לא היה כל מסמך, קרעה הנזירה טשובאק את הדרכון שלה. לכל אחת מהן היה רשיון תנועה (אוסווייז). שמה החדש של אוליה היה הלנה ויסוצקא. השם הזה שימש אותה עד לשיחרורה ביולי 1944. כאשר שתי הנזירות עברו בעיר פגשו בטרנספורט השלישי שנסע בכיוון תחנת הרכבת בלינעווע. בשעה 5 בערב הגיעו לכפר. הן מצאו מקום לינה משום שאנשי הגסטאפו השתכנו באותו כפר. הן החליטו להמשיך בדרכן והגיעו ליער. היה זה אחד מיערות ביאלאוועזש.

הן הגיעו לבקתה של איכרים ודפקו בדלת. באותו מקום התגורר לפני שנים רבות אביה של אוליה. כעת גרה בבית אכרה, שהיתה תלמידתה של הנזירה טשובאק בבית הספר המקצועי לנערות, אשר היא עמדה בראשו. האכרה קיבלה אותן בחמימות. למחרת בבקר המשיכו בדרכן והגיעו לכפר ביאלאוועזש. הן לנו בכנסיה המקומית ופגשו בנזירה פעליציא מן המנזר בפרוז׳אני. זו סיפרה להן כי היא חוזרת מביאליסטאק ומביאה אתה פקודה, כי על הנזירה טשובאק לעזוב את המנזר בפרוז׳אני ולעבור להתגורר בביאליסטאק, כדי שלא תוכל לעסוק יותר בהצלת יהודים. טשובאק סירבה למלא את הפקודה. שתי הנשים שמו פניהן לדרך, עברו דרך כפר טשאינאווקא וביעלסק וביום 2 בפברואר הגיעו לביאליסטאק.

באותם הימים היה חיסולו של גיטו ביאליסטאק בעיצומו. היו גם קרבות בין קבוצות של לוחמים יהודים ושל הפארטיזאנים. מצב חירום שלט בעיר. שתי הנשים פנו למנזר הנזירות וביקשו לינת לילה אחד בלבד. אם המנזר שידעה על יהדותה של אוליה סירבה. טשובאק נזכרה, שבעיר גר אחיה של נזירה אחת וידעה גם את כתובתו. היו אלה עניים מרודים וכל בני המשפחה התגוררו בחדר אחד, אף־על־פי־כן הלינו אותן לילה אחד. למחרת באו השתים לתחנת הרכבת, ונתברר כי בלי רשיון מיוחד לא מוכרים כרטיסים בכיוון של ורשה, ורשה נמצאת באיזור ״הגנראל גוברנמנט״ ואילו ביאליסטאק בתחום בלורוסיה. לאחר בקשות רבות הסכים מנהל התחנה למכור להן 2 כרטיסים עד לעיירה לאפו. שם שכרו עגלה שהביאה אותן לעיירה סאקאלאוו. בעל העגלה הביא אותן לאשה אחת והמליץ עליה כעל גומלת חסדים עם הבריות.

ואכן האשה קיבלה את אוליה ואת הנזירה בסבר פנים יפות. בתה של האשה העירה לנזירה טשובאק כי עליה להיזהר שכן היא נראית כיהודיה. לעומתה לא עוררה אוליה כל חשד. לפי המלצת האשה פנו השתים לכומר המקומי, והוא השיג להן עגלה, אשר הביאה אותן לעיירה וויעלקא דומברובה תחת מטר שוטף. הדרך היתה מסוכנת בגלל קרבתה לכביש, אשר הגרמנים הובילו בו טרנספורטים של יהודים לטרבלינקה. בקרונות רבים עקרו היהודים את קרשי הרצפה והשליכו החוצה את ילדיהם. היו יהודים שקפצו מן הקרונות כדי לאבד עצמם לדעת. החיילים הגרמנים היו יורים בקופצים ובילדים. מסביב

להרוגים נתלכדו אכרים מן הסביבה שהיו פושטים את בגדיהם וגוזלים כל דבר ערך שמצאו בתוכם.
מוויעלקא — דאמבראווא הלכו שתי הנשים ברגל למיכאלקי. בנס ניצלו שם מחיפושים אשר הגרמנים ערכו במקום. השתים הגיעו לתחנת־רכבת כדי לחכות לרכבת. פקיד הרכבות נענה לבקשתן ועצר את הרכבת כדי לאפשר לשתי הפליטות לעלות עליה. כך הגיעו למאלקיניה, שנמצאה כבר בתוך ה״גנראל גוברנמנט״. בתחנה הורדו היהודים מן הרכבת שהיתה בדרכה לטרבלינקה. בקורת התעודות אצל הנוסעים היתה קפדנית ביותר, ובנס ניצלו שתי הנזירות מאנשי הגסטאפו. כך הגיעו בשלום לורשה. בורשה היתה בקורת התעודות קלה ביותר. משם המשיכו שתי הנזירות לעיירה לאוויטש ומשם לאולשיני, — כפר הולדתה של הנזירה טשובאק. במקום התגוררה אחותה ובני משפחתה. כאן באולשיני נשארו טשובאק ואוליה במשך 15 חודשים. הן הצליחו לקבל דרכונים. אוליה קיבלה דרכון בשם הלנה ויסוצקה. שתיהן נמנעו מלבקר ביום א׳ בכנסיה המרכזית והיו מעדיפות לבקר בכנסיה כפרית קטנה. אוליה היתה מנצלת כל האמצעים כדי להימנע לבא לכומר לשם וידוי. בכפר גרו כמה אנשים שהעמידו בסכנה את חייהן של שתיהן. נודע בכפר כי אוליה היא אחות מוסמכת שעבדה בבית חולים בוילנה. היא החזיקה אצלה סטטוסקופ ואט אט החלו לבקר אצלה חולים רבים מן הכפר ומן הסביבה. הרוקח במקום סיפר, כי הנזירה הלנה רושמת תרופות יעילות מאוד, אף־על־פי שאוליה נהגה בזהירות והיתה רושמת תרופות פשוטות ומקובלות בלבד.
אף־על־פי־כן קרה מקרה שהעמיד את חייהן של שתי הנזירות בסכנה. חולה אחד היה בטיפולם של שני רופאי המקום, אשר קבעו דיאגנוזה לא־נכונה. מצבו נעשה קשה ביותר וקרוביו לחצו על אוליה לטפל בו. אוליה קבעה דיאגנוזה אחרת וטיפלה בחולה עד שהאיש הבריא. הדבר נודע ברבים, ומעמדה של אוליה גדל בעיני התושבים. אך שני הרופאים הפולנים התאוננו עליה אצל הרופא הגרמני המחוזי דיטריך. הלה הזמין את אוליה ביום 6 בדצמבר 1943, חקר אותה על עבודתה כאחות. הוא הודיע לה כי היא רשאית לעשות זריקות בלבד, אפילו לתוך הורידים, בתנאי שהדברים ייעשו לפי הוראות רופא. ואם לא תציית להוראותיו ירחיק אותה ואת הנזירה השניה מן הכפר.
המעשה נודע לאנשי המחתרת הפולנית בסביבה, והם פנו לשני הרופאים הפולנים ותבעו מהם שלא להטריד יותר את האחות הלנה. האוכלוסיה שמחה ואוליה המשיכה לרפא חולים. מפעם לפעם היו מזעיקים אותה בלילה לטפל בפארטיזאנים פצועים ביערות או בשדות. בו בזמן היו באות אליה נשים של שוטרים גרמנים כדי לקבל את טיפולה, וזאת — בשמות בדויים. המצב החמיר עוד יותר, כאשר קרוב משפחה של הנזירה טשובאק נעצר כאיש מחתרת וכחבר בקבוצה לוחמת נגד הגרמנים. שתי הנשים החליטו כי עליהם לצאת מן הכפר, והן גמרו אומר לנסוע לנאלעטשאוו, ליד הגבול המזרחי של הגנראל גוברנמנט. הן קוו כי שם ישוחררו מוקדם יותר בידי הצבא האדום ההולך וקרב. ביום היציאה מן הכפר הזעיקו את האחות הלנה לילד חולה. הרופאים קבעו מחלת אדמת וטיפלו בה, אך מצב הילד הלך ורע. אוליה קבעה, כי הילד סובל מהצטננות קשה והעירה לאמו, כי לפי מראה פניה גם היא חולה. האשה ספרה לה, כי התגוררה במזרח־פולין,

וכשהיתה חולה טיפלה בה בפרוז׳אני הרופאה ד״ר אוליה גאלדפיין. הרופאה ריפאה אותה והאשה הוסיפה ״היא היתה רופאה טובה מאוד אך היא אינה כבר בחיים, הואיל והיתה יהודיה״. אוליה שמעה את הדברים ושמחה, כי מראה פניה שונה כל כך שלא ניתן להכיר אותה.

ביום 10 במאי 1944 הגיעו שתי הנזירות לקאלענטשאוו, הנמצאת 22 ק״מ מלובלין. הן שכרו חדר אצל אכר בכפר סמוך לעיירה. מצבן הכלכלי החמיר. בכל האיזור שרר רעב והן נשארו ללא כל אמצעים. ביום 21 ביולי יצאו ליער. אוליה החליטה לעקור את שיני הזהב ולמוכרן כדי להשיג אוכל לכמה ימים.

ביום 26 ביולי שוחרר האיזור על ידי הצבא האדום. אין קץ לשמחתה של אוליה, היא סיפרה לקצינים ולחיילים הרוסים על מעללי הגרמנים ותבעה נקמה. שלושה ימים לאחר מכן החליטה לחזור לפרוז׳אני. את דרכה עשתה ברגל ובמכוניות של הצבא האדום. ביום 4 באוגוסט הגיעה לפרוז׳אני, אשר שוחררה ביום 16 ביולי. היא מצאה בעיר קבוצת צעירים, שרידי הפארטיזאנים הרבים שנלחמו ביערות, רבים מהם היו חולים ופצועים וחלק מאבריהם, קפאו ללא תקנה. אוליה הופכת לאמא של הניצולים ודואגת להם כמו לילדיה. אך לגבי האוכלוסיה הנוצרית משמשת אוליה רוח־רפאים. אף אחד מהם לא האמין שהיא תינצל מן השואה. רבים ששיתפו פעולה עם הגרמנים וגזלו רכוש יהודי חששו ממנה. אך היו גם אנשים הגונים שהחלו לשלוח לה מזון ובגדים עבור הניצולים. כאשר חזרה הנזירה טשובאק למנזר נתחלקו הדעות בין הנזירות. היו נזירות שלא היו מסוגלות לסלוח לה על שנתנה בגדי נזירה ליהודיה והצילה את חייה. היו חוקרות את הנזירה טשובאק כמה שקי זהב קיבלה עבור הצלתה של אוליה... אם המנזר האלינא, שירשה את תפקידה של טשובאק, דיווחה שוב לביאליסטאק, לאחות הראשית לוציא, וזו מסרה את כל ההאשמות נגד גענאוועפא טשובאק לבישוף הקתולי. הנזירה טשובאק התרגשה מאוד מיחסן של אחיותיה וחלתה. לאחר שהבריאה התברר, כי הוצאה ממסדר הנזירות.

אוליה התקשרה באמצעות הצבא האדום עם איליה ארנבורג, הוא דאג שהיא והנזירה טשובאק יקבלו הזמנה למוסקבה לשם מתן עדות ודיווח על מעשי הגרמנים כפי שחזו מבשרן. הדין וחשבון של אוליה נמצא ב״ספר השחור״ שהופיע בעריכת וואסילי גראסמאן ואיליה ארנבורג. במוסקבה נפגשה אוליה עם אחיו העוור של בעלה, אשר השתחרר מסיביר לאחר גירוש של עשרות שנים. אשתו נפטרה בסיביר.

שתי הנשים חזרו לפרוז׳אני. לאוליה נודע כי בלודז׳ נמצא בן דודה מיכאל סמיון (נמצא יחד עם משפחתו כעת בישראל), שנלחם בשורות הצבא האדום, והוא ממלא תפקיד רשמי בלודז׳. מיד נסעו השתים ללודז׳ שם הצליחה אוליה להשיג דירה נוחה לידידתה והיא חיה שם עד היום הזה.

אוליה התגיסה לצבא האדום כדי לנקום את דמו השפוך של העם היהודי. היא פעלה כרופאה בארמיה של המרשל ז׳וקוב ויחד אתה הגיעה לפראג. משם החלה לנוד ולנוע בדרכי הניצולים ולחפש עקבותיהם של יהודי פרוז׳אני שנשארו בחיים. אוליה נדדה במחנות פליטים רבים. בפעלדאפינג שעל יד מינכן גילתה קבוצה של ניצולי עירה. משם

הגיעה לצרפת כדי לחפש את בתה היחידה שרה. בעזרת הצלב האדום גילתה את בתה וחתנה אלכסנדר ראביי ונכדתה איבון שהתגוררו לפי הכתובת הקודמת בנאנסי. בתה שרה חיתה בצרפת עוד לפני המלחמה.
משפחת ראביי נפרדה בימי המלחמה. באוגוסט 1939 גוייס אלכסנדר לצבא צרפת. בסוף 1940 נפל יחד עם חלק גדול של הצבא הצרפתי, בשבי הגרמני. אשתו קיבלה, בעזרתו של מפקח משטרה, ניירות מזוייפים והתגוררה בנאנסי. היא היתה פעילה במחתרת הצרפתית, עזרה ליהודים וסייעה לצרפתי, שנבחר לאחר השחרור כסנאטור מטעם הסוציאליסטים, קרקסון (carcassone), לברוח מן הכלא הגרמני לפני שעמדו לשלחו לגירוש. המשטרה החלה לעקוב אחריה והיא הוכרחה לעקור מביתה. מטעמי בטחון שלחה את בתה בת השש לבית ספר קתולי של נזירות "נוטרדאם דה סיון". הילדים הועברו מנאנסי לעיירה gerandmer בהרים הוואגזים. היות והמחתרת הצרפתית היתה פעילה באותו איזור החליטו הגרמנים לשרוף את העיירה. הודות לאומץ־לבה של אם־המנזר נשאר ביתם של הילדים, הבית היחיד בעיירה שלא עלה באש. במאי 1945 שוחרר אלכסנדר ראביי על ידי הצבא האמריקאני וחזר הביתה.
באוקטובר 1945 קיבלו שרה ואלכסנדר ידיעה באמצעות הצלב האדום, כי אמם ניצלה ונמצאת במחנה פליטים בגרמניה. חודש לאחר מכן נודע להם, כי היא נמצאת במחנה מעבר בשטראסבורג. שרה נסעה מיד לשם והביאה אתה את אמה. אוליה עמדה בקושי על רגליה. התלאות הרבות של המלחמה, רדיפות הגרמנים והנדודים הרבים באוסטריה ובגרמניה נתנו את אותותיהם ומוטטו את גופה. גילו אצלה אולקוס קשה ובניתוח הוציאו חלק גדול מן הקיבה. החלמתה נמשכה שנה שלמה. למרות מצבה החלה אוליה להתקשר עם ניצולי פרוז'אני שהתפזרו בעולם. רובם נמצאו בישראל ובאמריקה. שאיפתה של אוליה היתה להקדיש את שארית חייה לשארית הפליטה בארץ ישראל, אך היא היתה חלשה מדי כדי לנסות ולעלות בדרך העליה הבלתי־ליגאלית.
לאחר הקמת המדינה הגיעה אוליה לישראל עם אניות הפליטים הראשונות המגיעות למולדת. היא נקלטת בחברה הישראלית, למדה במשך חדשים אחדים את הלשון העברית ושימשה רופאה במרפאת יונה הנביא של קופת חולים הכללית בתל־אביב. שוב חזרה למקצועה ורכשה את הוקרתם של החולים הרבים, יוצאי הגלויות הרבות, שידעו להעריך את מומחיותה ולחבב את מסירותה הגדולה לחולים שלה.
בגלל גילה ומצב בריאותה הלקוי פרשה אוליה לגמלאות בשנת 1959. חוסר העבודה העיק עליה. בתל אביב גרה בביתם של פנחס ואסיה ליובושיץ התידדה עם ילדיהם כלילה ושמואל ושימשה להם סבתא. בכל שנה היתה נפגשת עם בתה ובני משפחתה בצרפת.
ביום 16 בדצמבר 1964 באו אליה חתנה אלכסנדר ואחיו חיים רביב מחיפה כדי להזמינה לנשואי בתו של חיים. אוליה לא הרגישה טוב, תוך כדי שיחה נשענה אוליה על הספה והוציאה את נשמתה.
אוליה ראתה בחייה מקרי מוות רבים, רבים מדי, מוות טבעי, מוות מידי הגרמנים ומוות במלחמות. היא היתה נוהגת לומר; למות חייבים הכל. אך מיתה מהירה היא מעשה חסד של הבורא. אוליה זכתה למיתת נשיקה.

בתה שרה, שנולדה בפרוז׳אני נישאה בשנת 1936 בנאנסי בצרפת למהנדס אלכסנדר רבינוביץ (כעת ראביי) שמוצאו מסלונים לא הרחק מפרוז׳אני. המשפחה כולה, כולל בתה היחידה, חתנה ושני הנכדים חיים בפאריז.

הערה;
חלק גדול מן המאמר על גורלה של דר. אוליה גאלדפיין בא מספרו של דר. מיכאל בארוויטש ״חיים נסתרים״ בצרפתית. הספר מביא את עדותה של הנזירה געגאפעווא טשובאק אשר רואיינה על ידי המחבר. דבריה הובאו בפרק מיוחד ״אשה רופאה במלבושים של נזירה״.
גם קרובה של דר. גאלדפיין הערשל דינערמאן, שנמנה עם הפארטיזנים הפרוז׳נאים, ניצל וחי בארצות הברית, תרם פרטים רבים לבירור קורותיה של דר. אוליה גאלדפיין בימי השואה.

צפורה גלעין

אליהו גלעין (געלמאן)

אליהו גלעין (געלמאן) נולד בשנת 1893 בפרוז׳אני. הוא למד בישיבות מאלטש ווולוז׳ין והוסמך לרבנות. לאחר שיצא ל״תרבות רעה״ פנה ללימודי חול ולמד בקורס למורים בוילנה. בשנות מלחמת העולם הראשונה שימש בהוראה בסביבות פרוז׳אני והיה פעיל בתנועת ״צעירי ציון״ ובהנחלת הלשון העברית. בשנת 1919 הקים 2 כיתות ראשונות של בית הספר העברי ״יבנה״ בפרוז׳אני. כמורים שימשו הוא עצמו, גרינברג, מורה שבא מחוץ לפרוז׳אני ואני. בהנהלת בית הספר היו לנה נײדוס ואברהם סלצקי. בשנת 1920 עבר בית הספר לבנין שנחכר מאת הכומר. שם הצטרף לחבר המורים דוד גאלובאוויטש. הוא ואליהו גרו בחדר אחד בבנין בית הספר, וחדרם שימש מרכז הפעילות הציונית בעיר. בימים ההם התארגנה קבוצת חלוצים לעליה לארץ ישראל. חברי הקבוצה — ואנוכי ביניהם מסרנו לאליהו את תעודות הזהות, כדי שיסע לורשה ויסדר לנו דרכונים. בינתיים פרצה מלחמת פולין־רוסיה והיתה סכנה להתהלך בעיר ללא תעודות־זהוי. הברקנו לאליהו שימהר ויחזור לפרוז׳אני. לאחר שנכנסו הבולשביקים לעיר נסגר בית הספר העברי ובנס ניצלנו ממאסר. לאחר שיצאו הבולשביקים פתחנו מחדש את בית הספר. מתוך קבוצת החלוצים שביקשו לעלות נשארנו אליהו, דוד גאלובאוויטש ואנוכי המועמדים היחידים לעליה.

אפשר היה לעלות מיד, אך ידענו, כי עזיבת שלושת המורים תמוטט את קיומו של בית הספר ודחינו את העליה לקיץ 1921. אלא שאחרי מאורעות תר״פ בארץ נפסקה העליה. בשנת הלימודים תרפ״א (1921/22) הוזמן אליהו להוראה לסובאלק. היה קיים שם בית ספר יהודי בלשון הגרמנית וההנהלה החליטה לשנות את לשון ההוראה לעברית, ואליהו קיבל עליו את המשימה הזאת. בדרך לסובאלק עצרנו בורשה ושם התחתנו.

בסובאלק המשיך אליהו בפעילותו הציבורית הציונית והעברית ופתח גן ילדים עברי. משם עברנו לבריסק לנהל בית־יתומים לילדים יהודים, שחזרו לעיר לאחר הגירוש של יהודי בריסק בעת המלחמה. בבריסק נולד לנו הבן הבכור. מבריסק עברנו לבילסק ואליהו שימש מנהל בית הספר העברי במקום.

מצבם הכספי של בתי הספר בפולין היה קשה והמורים הם שקיימו אותם. אליהו לא ידע צורת מטבע, והיה שקוע ראשו ורובו בעבודתו ומביא הביתה כַּמָה זהובים בשבוע. היה קשה מאוד להסתדר בסכום המועט.

בשנת 1925 הוקם ארגון של מורי בתי הספר "תרבות" בפולין ואליהו נקרא להיות מנהל הארגון. בורשה הוטב מצבנו, כי בנוסף לתפקידו כמנהל הארגון שימש אליהו מורה בבית הספר של הקהילה היהודית בורשה. הקהילה שילמה למורים שכר טוב מדי חודש בחדשו ומצבנו הוטב. למרות השיפור החילונו לחשוב על עליה לארץ ישראל. צמצמנו את הוצאותינו וגרנו בחדר אחד. באוקטובר 1932 קבלנו רשיון עליה ועלינו לארץ ישראל. התגוררנו בחיפה, ואם כי עלינו באמצע שנת הלימודים קיבל אליהו עבודה בכיתה א' של בית הספר של זרם העובדים. בשנה השנייה מונה למנהל בית הספר. המשכורת היתה דלה והמשכנו לגור בחדר אחד שצורף אליו מטבחון עשוי קרשים.

בשנת 1934 עברנו לשכונת בורוכוב, כיום גבעתיים. אליהו ייסד 2 בתי ספר: אחד עש' א.ד. גורדון והשני עש' ברל כצנלסון. לאחר שהוקמה המדינה עסק אליהו בארגונם של בתי ספר מנקודות חדשות בארץ, ובכך המשיך עד לביטולו של זרם העובדים. הוא המשיך לעבוד בפיקוח על בתי הספר, ועד פרישתו לגימלאות עמד בראש ארגון המפקחים. בשנת 1965 פרש מן ההוראה ואני פרשתי יחד אתו. אליהו המשיך לעבוד בהתנדבות ושימש יושב ראש מועצת המורים למען הקרן הקיימת בתל אביב; יושב ראש המורים הגימלאים בארץ; וריכז את המחלקה של החינוך היהודי בתפוצות על יד הארכיון של הסתדרות המורים.

אליהו המשיך בפעילותו עד למחלתו. הוא נפטר ביום ט״ז באב תש״ם (29 יולי 1980). כאשר אני מסכמת את פועל חייו של אליהו ואוספת את רשימותיו שהיה נוהג לרשום מזמן לזמן רואה אני שבמוקד עשייתו החינוכית והציבורית עמדה האהבה לאדם והאהבה לילד.

* * *
*

בשלושים למותו של אליהו גלעין כתב עליו מ. ברתנא ב״הד החינוך״ — עתונה של הסתדרות המורים העבריים: ״אליהו גלעין ז״ל שייך לדור שעליו ידברו הדורות הבאים כעל ״הנפילים היו בארץ, אנשי השם אשר מעולם״ (בראשית ו׳). הוא נארג באריג המפואר של התחיה העברית בארץ, שיצרה יש ענקי, ומותר אפילו להגיד שיצרה יש מאין. החל בחרישת התלם הראשון, ובחידוש הדיבור העברי, המורה העברי זכה לעמוד ליד עריסת התחיה של הלשון העברית, ולעזור לנס הזה. חזון עם כוחות נפשיים גדולים היו נחוצים לכך. אליהו גלעין זכה לכך.

עוד בחוץ לארץ (בורשה — פולין) נטה את שכמו והעמיס על עצמו את העבודה הגדולה של החינוך העברי. זכה ויכול היה להתפאר במחנות רבים של חניכים שהישרה עליהם מרוחו, כמורה, כמנהל ואחר כך כמפקח על בתי הספר.

הוא עמד בראש אירגון המפקחים בישראל והינחה אותו ביד טובה ואמיצה. עינו היתה טובה באנשים. הוא היה משכמו ומעלה בנתינת יד לחבר, למורה, ולכל אדם הזקוק לתמיכה. הוא היה איש צנוע וגם איש ההוד היה. הוא לא נדחק ולא התפרץ, אלא הועלה לכל מקום על ידי חבריו שהכירו במעלותיו.

ברשימה אחת שפירסם ב״הפועל הצעיר״ לפני שנים כתב על התמונה והמסגרת: התמונה היא תמיד יותר קטנה מהמסגרת בה היא נתונה. תמונת חייו היא המתאימה למסגרת חייו, בהם מיצה את חזון חייו״.

י. ח. בילצקי

משה גרינוואלד (עציון)

(מתוך הספר אדם ופעלו, הוצאת המרכז החקלאי, 1969)

משה גרינוואלד נולד בשנת 1900 בראדום (פולין). סיים את לימודיו בגמנסיה פולנית בעיר מולדתו ועלה לארץ ישראל בשנת 1919, במסגרת "קבוצה 105" של העליה השלישית. לאחר זמן קצר התגייס לצבא הבריטי. בשנת 1920 עלה לתל־חי והשתתף בהגנה על הישובים הבודדים בגליל העליון. מחלת מלריה קשה אילצה אותו לחזור לחוץ לארץ. בשנים 1924 — 1935 פעל גרינוואלד בפרוז'אני כמורה וכעסקן ציבור מסור לתנועה הציונית ולצרכי הכלל. הוא היה מנהיגה של תנועת העבודה הציונית, נמנה עם ראשי ה"התאחדות", ייסד את תנועת גורדוניה". סייע לכל הארגונים והשתתף בכל הפעולות הציוניות בעיר. הוא היה עורך השבועון "פרוז'שאנער שטימע" וחבר מועצת העיר. ניתן לאמר, שלא היה מעשה ואירוע ציוני ולאומי בעירה, שידו של גרינוואלד לא היתה בו ברב או במעט.

בפרוז'אני הקים את ביתו, נשא אשה ונולדו לו שתי בנותיו.

בשנת 1935 יצא לורשה ושימש כמורה בבית ספר "תרבות". שנה לאחר מכן חזר ועלה שנית לארץ והתישב בהרצליה. בשנת 1941 התגייס לחיל התותחנים הבריטי והיה פעיל ב"הגנה". בשנת 1947 שימש כמרכז ועדת התרבות במועצת פועלי תל אביב, ובשנת 1950 — מזכיר מחלקת המושבות במרכז החקלאי. בשנת 1966 שימש יועץ מטעם הסתדרות העובדים ליד האגודים המקצועיים בגאנה שבאפריקה.

משה גרינוואלד נפטר ביום א' בסיון תשכ"ז — 9 ביוני 1967.

* * *

*

על משה גרינוואלד מספר תלמידו י.ח. בילצקי

(מתוך הספר הנ"ל 35 — 38)

משה היה מורה בבית ספר עברי. התלמידים אהבו אותו. הוא ראה בתפקידו לא רק הקניית ידיעות, אלא השרשת ערכים חלוציים, אהבת ארץ ישראל ועם ישראל, בטיפוח גוף בריא (הוא היה שחקן כדורגל מעולה), בראייה נכונה של חיי גולה. תמיד היה מוקף תלמידים בחיוכו המלבב, בגישתו החברתית, בהריסת המחיצות צד אותנו ברשתו, וראינו בו דמות הראוייה לכבוד ולהערכה. ואכן הוא זכה לכך ביד נדיבה. בגיל מבוגר יצא לוורשה להשלים ידיעותיו בספרות עברית ובהיסטוריה עברית והשקיע את עמלו וכשרונו המחונן ברכישת ידע, ועם שובו לפרוז'אני בגר, העמיק, חינך, הדריך וכבש מקום ראשון ב"כתל־המזרח" של חיי העיר.

בטפוחה של הגימנסיה העברית השקיע את כל להטו ומרצו. הוא ידע, כי בכתלי הגימנסיה העברית גדלים קדרים של חלוצים ויש לציידם במיטב הציוד העברי.

אנשי ה״בונד״, אף הם הוציאו שבועון ״פרוז׳שנער לעבן״. המאבק על נפש הקורא היה חמור וקשה. לרשות אנשי ה״בונד״ עמדו סופרים ומשוררים.(המשורר מיכאל נאטיש ז״ל בעל ״הירשקע מולער״) וגרינוואלד עמד בתחרות, התפלמס וכבש כיבושים רבים. פולמסן חריף היה משה גרינוואלד. הוא היה מצוייד בידיעות רבות, סגנונו ביידיש ועברית היה שופע ועשיר. הוא שלט בשתי השפות שלטון מלא. גם הפולנית שלו והאנגלית היו מהוקצעות כי איש תרבות היה.
גרינוואלד היה בא כוחה של פרוז׳אני במוסדות המוניציפאליים. לא חסרו בפרוז׳אני, ככבל עיירה פולנית, אנטישמים. הוא עמד נגדם בגאווה לאומית ובכבוד יהודי. הוא היה יהודי זקוף קומה. זכור לי, כי לא פעם היו מספרים על הופעותיו הנועזות מעל במת העיריה, על פולמוסיו וויכוחיו ועל עמידתו היהודית האיתנה. קנאי היה לכבוד ישראל ולהגנתו. הוא לא ביקש רחמים. הוא היה תובע והיקנה כבוד לבוחריו.
ידו היתה בכל. כאיש ארץ ישראל העובדת היה גורם מלכד את כל תנועות הנוער החלוציות. בכל שמחה וחגיגה היה נוכח ונוכחותו הוסיפה לוית חן למאורע.
ניתן לאמר על משה גרינוואלד, כי היה חולם ולוחם. בחלומו הדביק את הנוער בפרוז׳אני. הוא עזר לגבש את השקפת עולמם והשקפת חייהם. וכלוחם — כי לא על מי מנוחות ישב. הוא אהב את האתגר!
בפרוז׳אני היתה קיימת אוניברסיטה עממית. פשוטי העם היו באים בערבים לשמוע תורה. בעולם זה של ״פשוטי העם״ מצא משה את מקומו. ״המתנגדים״ התיחסו אליו בכבוד ובדרך ארץ. הם ידעו להעריך את כנותו, מסירותו, וחתירתו להקניית ידע לכל שכבות העם. בפרוז׳אני היה נוער יידישאי מובחר קנאי ואף הוא ידע לקיים קשרים הדוקים עם גרינוואלד. כי הוא היה ״הפרטנר״ החשוב ביותר בנופה התרבותי של העיר.
גרינוואלד היה איש עצה. אדם חכם ונבון, עולמו היה פתוח ליחיד ולרבים, ללא גינונים וחריף בניסוח. זכורות לי הופעותיו כשהגיעו ידיעות על גזירות מהארץ: הסגר העליה, ספר לבן, מאורעות. ארץ ישראל החיה והלוחמת מצאה בביטויו העז והחריף את דברה המחונן.

מאיר וואלאנסקי

(מתוך ״לעקסיקאן פון דער יידישע ליטעראטור״, כרך ג׳ ניו־יארק)

מאיר וואלאנסקי נולד ב־28 באוגוסט 1891 ונפטר בשנת 1958 בבואנוס־איירס. שימש כמנהל בית־הדפוס של ה״סיימיק״ בפרוז׳אני, בתקופה שהעיר השתייכה לפולין. היה פעיל ב״בונד״, שימש כ״לאווניק״ (חבר הנהלת העיריה) במועצת העיר והיה עסקן של ״צישא״ (אגוד בתי הספר היהודים בפולין). בשנות השלושים היגר לארגנטינה. היה חבר הנשיאות של ״קוף״ (ארגון התרבות היהודית). כתב מאמרים בשבועון ״פרוזשענער לעבן״ ופרסם בהם מאוחר יותר את רשמיו מארגנטינה. פרסם בפנקס פרוז׳אני כמה מאמרים על פרוז׳אני והשתתף כחבר־מערכת בעריכת חלק ״יזכור״ של הפנקס השני שהופיע בארגנטינה. השתתף בעתונות היהודית השמאלנית בבואנוס־איירס.

אשר פומראניעץ

(מתוך "אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוניו, דמויות ותמונות" כרך חמישי
ע' ע' 2 — 2301 לדוד תדהר, תל אביב 1952)

נולד בפרוז'אני (פולין) ביום ט' אב תרל"ח (1878) לאביו יעקב (בר אוריין, תעשיין של בירה), בנו של מנחם (שעלה עם זוגתו חנה זיסל בשנת תרנ"ט ארצה וכאן מת) ולאמו לאה בת יעקב צבי מינץ (קבלן ממשלתי לבנין מסילות ברזל ברוסיה).
קבל חינוך מסורתי בחדר ובבית מפי מלמדים ומורים פרטיים. למד עד גיל 16. אח"כ יצא לחו"ל. (ורשה וינה וברלין) להשתלם במקצוע תעשיית הבירה.
בגיל 18 קיבל כבר לנהל בית החרושת לבירה של אביו אשר מת בגיל צעיר (בן 30). הוא נמסר להשגחתו ואפיטרופסותו של ר' משה בצלאל טודרסוביץ, אביו של דוד תדהר, שפרש את חסותו עליו עד עלותו ארצה.
בשנת 1919 עבר לורשה. את פרוז'אני נאלץ לעזוב מטעמים פוליטיים, לאחר שנאסר על ידי הפולנים באשמת ארגון "ההגנה". נוסף לבית החרושת לבירה החזיק גם במחסני נפט בפרוז'אני ארגן את הספריה העירונית. בורשה שמש כב"כ הועד הציוני במשרד הארצישראלי וכמפקד בשני בתי ספר של "תרבות".
פעם ראשונה בקר בארץ עם אשתו בשנת תרע"ד (1914). בשנת תרפ"ח (1925) עלה על מנת להשתקע. התיישב בתל אביב והיה חלוץ תעשיית הבירה בארץ. לשנתיים ימים (1930 — 1928) יצא לפרוז'אני לשם חיסול עסקיו ורכושו שם. (בימי שהותו שם שמש כיו"ר הגימנסיה "תרבות"). עם שובו ארצה הוציא פטנט על המצאת משקה חדש בשם "צוף". פתח בית חרושת ברמת־גן בשותפות עם "תנובה", ושמש כמנהל בית החרושת עד 1948.
בשנת 1930 פרסם חוברת "אל הצרכן" על החדרת תוצרת הארץ. כמו כן פרסם ב"המשפט" של ד"ר אייזנשטט מאמר על "חוקי העונשין בתורת משה". ב"השדה" פרסם מאמר על גידול כישות בארץ.
בשנת תש"ט מסר את כתב היד של גיסו הרב יצחק יעקב בהרש"ל אב"ד דפוניביזש, והשתתף בהוצאת הספר "זכר יצחק" שהופיע על ידי מוסד הרב קוק.
בשנת תרס"א (1901) נשא לאשה את אסתר בת יעקב דב אייזנשטט.
נפטר ביום ט"ו ניסן תשי"ב (10.4.52)

יוסף פרידלנדר

ר׳ חיים פעלדמאן

(דער קאסאווער רבי)

ר׳ חיים פעלדמאן היה דמות יוצאת דופן בפרוז׳אני. הוא היה מלמד, אשר ה״חדר״ שלו היה ״מתוקן״ או מודרני. הוא לימד תנ״ך, עברית ודקדוק והשתדל להקנות לחניכיו תודעה לאומית־עברית, וציונית. לימד גמרא בעברית. ר׳ חיים קרב אותם לתרבות ישראל ושתל בלבם אהבה למקורות, כולל הספרות והשירה העברית. הוא היה אמן־פדגוג וידע למצוא את צינורות ההשפעה המתאימים בשנות הילדות והנערות. כל מי שלמד אצלו — חזקה היתה עליו שירכוש ידע ביהדות ויספוג משחר ילדותו השכלה עברית, שתעמוד לו לכל חייו. ר׳ חיים פעלדמאן היה קשור לתלמידיו, וכל מי ששתה ממעייניו בצעירותו, יודע כי הרבה מאד ממה שיש לו בא לו מן הרבי מקאסאוו, ועל כך הוא מכיר לו טובה ותודה כל ימים.

ר׳ חיים נולד בסווישלאשטש בשנת 1880, קיבל חנוך תורני. אחיו ואחותו היגרו לארצות הברית. האח שימש רב בפילדלפיה. לאחר נישואיו עבר לקאסאווע ומשם הגיע לפרוז׳אני ופתח את החדר שלו, שהיה דומה יותר לבית ספר מאשר ל״חדר״ מסורתי. הרבה תלמידים העמיד ר׳ חיים בשנות עבודתו המרובות. תרומתו להעמקת ידיעותיהם והשכלתם היתה רבה מאוד. אולי יותר מכל מלמד או מורה אחר בעיירה תרם ר׳ חיים לביעור הבערות, שהיתה נפוצה בערים ובעיירות ברוסיה ובפולין.

תלמידיו השיבו לו אהבה אחת אפים ונפשם נקשרה בנפשו. הם ידעו והרגישו כי נחלתם שפרה עליהם כאשר גורלם זימן להם אישיות מחנכת מופלאה, שלא הסתפקה רק בהקניית ידיעות לתלמידיה אלא הקרינה עליהם במידות, ערכי מוסר ובמעשים טובים, שהיו נחלתו של ר׳ חיים.

ר׳ חיים נפטר בשנת 1938. אשתו, בנו יצחק (בוגר הגימנסיה העברית ״תרבות״ בפרוז׳אני ומורה עברי) ובתו הצעירה נהרגו בשואה. שתי בנותיו הבכירות זכו ועלו לארץ ישראל לפני המלחמה.

שמואל־לייב ציטראן

ניקולאי (נחום) אוסיפאוויטש פרוז׳אנסקי

אנו מביאים קיצור מתוך הפרק המוקדש להנ״ל בספרו של שמואל לייב ציטראן. ״מאזורי הפרגוד״. (מומרים, בוגדים ומתכחשים) א׳, וילנה 1923, ומשלימים בפרטים מתוך האנציקלופדיה הרוסית עברית בהוצאת בראקהאוז — אפרון.

נחמן פרוז׳אנסקי נולד בשנת 1844 בכפר על יד פרוזשאני, פלך גרודנה. אביו היה נפח ויודע ספר. בשעת לידתו קרה לאבא מעשה מופלא. הצאר ניקולאי הראשון עבר בקרבת הכפר ונשבר אופן במרכבתו. הנפח היהודי תיקן את האופן, ובתמורה העניק לו שליש הקיסר מתנת־כסף והודיע לו, כי עם שוב הצאר לפטרבורג יקבל אות הצטיינות מיוחדת. הילד נחמן נודע בכשרונותיו הרבים, ובהיותו בן שבע הביאו אביו לפרוז׳אני, וכאן הצטיין בלימודיו ושמו נתפרסם כעילוי. כאשר מלאו לו י״ז שנים ביקש ראש הקהל בפרוז׳אני להשיא לו את בתו. אלא שנחמן הציץ ונפגע בהשפעתו של צעיר אחר. שניהם החליטו ללמוד בבית מדרש לרבנים. נחמן גילה לאביו, כי ברצונו ללמוד בישיבת וואלוזשין ואביו הסכים בחפץ לב. אלא שראש הקהילה בפרוז׳אני סירב לתת לנחמן תעודת מסע (דרכון). והנה סיפר הנפח לבנו, כי הוזמן לשר הפלך (גובערנאטור) בגרודנה והוא מבקש מבנו שיסע במקומו. שר הפלך הודיע לנחמן, כי הצאר ניקולאי הראשון ביקשו להביע לנפח היהודי את רגשי תודתו. נחמן ביקש באותו מעמד לקבל תעודת־מסע וגם קיבלה.

בסלונים פגש נחמן בצעיר אחר, ושניהם יצאו ברגל כדי להגיע לוילנה. בדרך פגעו בהם מורדים פולנים אך יצאו מידיהם בשלום. בוילנה ראה נחמן, כי צפויים לו קשיים רבים בלימודים בבית המדרש לרבנים והתיעץ עם הסופר קלמן שולמאן. שולמאן סידר לו מקום לינה בבית הכנסת ״טהרת הקודש״ והמליץ על נחמן לפני משה רוזנסון, אחד מעשיריה של וילנה. רוזנסון נתפס לרעיון מוזר, בדבר הכרזת אמונה חדשה משותפת ליהודים ולנוצרים. הוא הסכים להעסיק את נחמן בשכר תמורת עזרתו בבדיקת ספרי דת, וביניהם ספרי הדת הנוצרית.

נחמן היה בן כ״ב כאשר נתקבל לכיתה הראשונה של בית המדרש לרבנים. היה מעשה והמורה לרוסית נאם בכתה נאום אנטישמי ונחמן השיב לו כגמולו. המורה נקם בו בציוניו. באותם הימים פרצה בוילנה מגפת החולירע שהפילה חללים רבים. הרבנים לא הסכימו להתיר, משום פיקוח נפש, אוכל ביום הכיפורים. נחמן ורוזנסון החליטו להוציא קול קורא לאוכלוסיה שלא לצום ביום הכיפורים וזייפו לשם כך את חתימותיהם של שלושה רבנים בוילנה. הנוסח נכתב בלשון רבנים מובהקת על ידי נחמן. הזיוף נתגלה, ורץ דחוף יצא מטעם הרבנים, שנסע בעגלה בערב יום הכיפורים והכריז על הזיוף. אך נחמן וחבריו עצרו את השליח, ויהודים רבים ראו היתר לעצמם לאכול ביום הקדוש... משכילי וילנה ראו את נחמן כגיבור, ואילו החרדים ראו בו מסית ומדיח. נחמן פרסם ב״המליץ״ מאמר חריף כנגד החרדים, שבו לא דייק בעובדות. בסופו של דבר עזב נחמן

את בית המדרש לרבנים ויצא מוילנה לאודיסה. פנייתו לאלכסנדר צדרבוים עורך "המליץ" לקבלו לעבודה לא נענתה. מכר שלו הביא אותו למורה עברי כדי שימליץ עליו לשם קבלת שעורים פרטיים. אותו מורה היה פרץ סמולנסקין. סמולנסקין השיג לנחמן 2 שעורים פרטיים וסייע לו בהשגת חדר למגורים.

באודיסה החל נחמן לכתב סיפורים ברוסית ופרסם אותם בעתון "נובורוסייסקי, טעלעגראף" ששילם לו שכר סופרים. אך הפיליטונים שלו עוררו את זעמה של הצנזורה. שסגרה את העתון. נחמן נסע לניקולאייב וקיבל עבודה במערכת "ניקולאיעווסקי ועסטניק" ונתפרסם כסופר רוסי מבטיח. שר הפלך (גובערנאטר) בניקולאייב שמע את שמו והזמינו לביתו. נחמן נתמנה מפקח על בתי הספר העממיים בניקולאייב ושמו יצא לתהילה כסופר בעל כשרונות גדולים.

מנקולאייב עבר נחמן לפטרבורג בתחילת שנות השבעים, והביא אתו המלצה משר הפלך בניקולאייב. הוא החל לפרסם מאמרים בעתון הרוסי הפרוגרסיבי "פעטערבורגסקיע ועדאמאסטו". הוא נתמנה גם למנהל בית מחסה לילדים נוצרים, והחל ללמוד, כשומע חפשי, משפטים באוניברסיטה הפטרבורגית.

בכל השנים האלה לא קיים נחמן כל קשר עם הוריו. אך בשבתו בפטרבורג נודע לו כי שני כפרים סמוכים לפרוז׳אני, וביניהם אחד שהוריו גרו בו, עלו באש. הוא פנה במכתב לרב בפרוז׳אני וביקש שיודיע לו על שלום הוריו. הרב ענה לו, כי שנתים לאחר עזיבתו את בית הוריו נפטר אביו. לפני מותו ביקש ממנו, אם הוא עדיין חי, כי יאמר "קדיש" וילמד פרק משניות ביום מותו. אמו נפטרה לפני שלוש שנים.

בסוף שנות השבעים גברה האנטישמיות בחוגי השלטונות בפרטבורג. החלו להתנכל ליהודים בעיר הבירה וללחוץ עליהם שיצאו מן העיר. גם נחמן קיבל פקודה לצאת מן העיר. לא עזרו השתדלויותיהם של גבאי בית המחסה, מערכות העתונים וגדולי הסופרים הרוסים. נחמן התפטר ממשרתו בבית המחסה והחל ללון בכל לילה במקום אחר או לשכב על הספסלים בגני העיר. לא פעם נפל בידי המשטרה, ופעם אחת עמדו לשלוח אותו יחד עם קבוצת אסירים. חצי שנה התגורר בעיירות שונות הסמוכות לפטרבורג. בלילה אחד פגש על אחד הספסלים בגן העיר יהודי ממינסק, שנדד אף הוא ממקום למקום. היהודי אמר לו כי החליט להתנצר כדי לשים קץ לסבלותיו. היהודי הסביר לו, כי בפינלאנד הסמוכה ירכוש לו תעודה של המרה ויוכל לשבת בפטרבורג ללא מפריע וללמוד כל יום דף גמרא... אותו יהודי סיפר לו על המשורר העברי קונסטנטין אבא שפירא שהמיר את דתו ונשאר יהודי, ועל אחרים כמותו.

נחמן הלך לק.א. שפירא וסיפר לו על מחשבתו להמיר את דתו. שפירא יעץ לו לקבל את הדת הפרוטסנטית־קאלוינית ולא את הדת הפרובוסלאבית, ואכן נחמן עשה כך והפך לניקולאי אוסיפאוויטש פרוז׳אנסקי. אך כבר בלילה הראשון שלאחר ההמרה הציק לו מצפונו, ולפנות בוקר נכנס לבית הכנסת והתפלל — בפעם הראשונה מאז שעזב את בית הוריו.

חג הפסח קרב, ולבו של פרוז׳אנסקי היה עליו מר. הוא פנה לק.א. שפירא והלה לקח אותו לסדר של מומרים יהודים, וביניהם פקידי ממשלה, אנשים מעולם הכספים, סופרים

ועתונאים, שחקנים, אמנים, נגנים, כולם אנשי שם. סירקין קידש על היין והסדר נערך כדת וכדין. אחד המסובים סיפר, כי בזמן ניקולאי הראשון היו שוטרים חוזרים על פתחי המומרים בלילות "כל נדרי" ו"פסח"; כדי לברר אם הם נמצאים בדירותיהם...
באותו ליל שימורים החליט פרוז׳נאסקי לכפר על פשעו בכך שיעזור ליהודי רוסיה בכל יכלתו.
כאשר פרצו הפוגרומים של שנות השמונים פרסם פרוז׳אנסקי 2 קונטרסים;
א. "הטוב נעשה בהכותנו את היהודים?" וב. "האם אשם היהודי במה שהוא יהודי?".
שניהם נכתבו בכשרון ובהתלהבות ועשו רושם גדול בחוגי הקוראים. אח"כ הוציא פ. שורה שלמה של סיפורים גדולים וקטנים על החיים היהודיים אך מצפונו הוסיף להציק לו.
למרבה הצער פגש שנית את היהודי ממינסק שהעלה לפניו את רעיון ההתנצרות. היהודי סיפר לו, כי לא התנצר בכלל. הוא הפך לאומן עושה דיו, ויושב כדין בבירה הצאריסטית. הוא הביא אליו את בני משפחתו והציג לפני פ. את בנו הלומד בישיבת וואלאזשין...
פרוז׳אנסקי נשבר. הוא חשב מה מאושר הוא היהודי שעמד במריו ומה אומלל הוא עצמו שפעל מתוך קלות דעת ורצון חלש. בשנת 1885 עבר דרך וילנה ונפגש עם הסופר היהודי רוסי הנודע ל. לעוואנדע ואמר לו כי מעשה השמד שלו רודף אותו כאות קין.
בשנת 1903, אחרי פוגרום קישינב, פרסם פרוז׳אנסקי קונטרס "חלומו של קרושבאן" שהיה סאטירה חריפה נגד הממשלה ונגד ראש הממשלה פון פלעווע. פלעווע תבע את פרוז׳אנסקי לבירור ובעמל רב נחלץ הסופר מצרה. כתוצאה מכך ראו חוגים יהודיים בפטרבורג בפרוז׳אנסקי יהודי נאמן ודבק בעמו. בכך מצא קצת נחמה, אם כי פצעיו הישנים לא נגלדו.
בשנת 1912 היה פרוז׳אנסקי זקן וחולה וחסר אמצעים. בימים ההם עמדו לערוך בפטרבורג נשף לטובת שלום עליכם ששהה אז באיטליה בגלל מחלתו. כמה מן המארגנים הציעו שחלק מן ההכנסות יוקדש לפרוז׳אנסקי הנתון במצוקה. הדבר נודע "לאחד הסופרים היהודים המפורסמים" (כדברי ש.ל. ציטראן) והוא פרסם ב"ראזסוועט" מחאה נגד הכוונה "להעמיד במחיצה אחת את המומר פרוז׳אנסקי עם שלום עליכם"...
"כך נאה לו!" — אמר פרוז׳אנסקי לאחד ממקורביו.
הוא מת בשנות המלחמה הראשונות במחסור ובעוני.
עד כאן ש.ל. ציטראן.
באנציקלופדיה היהודית־רוסית מובאים על פרוז׳אנסקי פרטים נוספים. את מאמריו הראשונים פירסם בעברית ב"המליץ" בשנת 1863. הוא השתתף בכתבי עת רוסיים, רוסיים־יהודיים, ופירסם קרוב לעשרים קבצי סיפורים ברוסית. מהם; "בין הדמיון למציאות" (1900). "היסטוריה בלתי רגילה של דברים רגילים" (1900). "בחלום ובהקיץ" (1904). "החיים כמו שהם" ו"סיפורים בשביל הנוער" (1911).

יעקב שרייבמאן ז״ל

יוסף (יאסל) קליינערמאן

יאסל היה בנו של ר׳ שלמה קליינערמאן, שהיה ידוע כאדם ישר וירא־שמים. אף־על־פי שהבית היה דתי קיבלו כל הילדים השכלה חילונית בתנאים חמריים קשים. שלושה מהם למדו בוילנה וקיבלו השכלה אוניברסיטאית. הצעיר שבהם יאסל היה בן שנתים כאשר נתייתם מאמו. בתנאים קשים סלל את דרכו בחיים. הוא למד בבית הספר העממי, בגימנסיה הפולנית והצטיין בלמודיו ובמיוחד במתימטיקה. המורה שלו, שהיה רחוק מאהבת יהודים, ניבא ליאסל, כי הוא יהיה יורשו בהוראה.

לאחר שסיים את לימודיו בגימנסיה נתקבל לאוניברסיטת וילנה. יחד עם לימודיו הוא עוסק בצרכי צבור ופעיל במכון המדעי ״יווא״ ובחוגי ארגון בתי הספר היהודיים. היה גם מעורב עם הבריות, שרוי תמיד במצב רוח טוב ומוכן לעזור לכל אדם בעת צרה. לאחר שסיים את לימודיו שימש כמורה למתימטיקה בבית ספר ״תרבות״ בווהלין. שם הקים לו משפחה. כמורה מצטיין נודע לשם ולתהלה בחוגי בתי הספר ועתיד גדול ניבאו לו. כאשר עמד לצאת לפינסק ולשמש מורה בגימנסיה העברית שבעיר, פרצה מלחמת העולם השנייה ושמה קץ לכל תוכניותיו. בראשית המלחמה, כאשר בלורוסיה ואוקריינה המערביות נכבשות בידי הצבא האדום, נשלח קליינערמאן להשתתף בקורסים של האקדמיה המדעית בקייב. משם הוא חוזר עם מטען מדעי גדול. והנה פורצת המלחמה הגרמנית־רוסית ויאסל מיהר לבני משפחתו בדאמבראוויץ. שם מוצא אותו גורלם של כל היהודים והוא נהרג יחד עם אשתו בריינה לבית פארער ובנו־יחידו שלמהל׳ה. תנצב״ה.

צפורה גלעין

יעקב שרייבמאן

יעקב נולד בשנת 1902 בעיירה אורני ע״י וילנה. מילדותו הצטיין בפקחותו בכשרונותיו ובכל לימודיו. ב״חדר״ העביר אותו הרבי מהר מאוד לכיתה של ילדים מבוגרים ממנו, למרות מחאותיהם של ההורים. בשנות מלחמת העולם הראשונה נדדנו לפנים רוסיה והתגוררנו בעיר בוגורודסק שע״י מוסקבה. הסתדרות ״תרבות״ פתחה בעיר ישיבה, שלשון ההוראה שלה היתה עברית. יעקב נתקבל לישיבה ושמו נודע כעילוי.

בסוף 1918 חזרנו לפרוז׳אני ויעקב החל ללמוד לימודים כלליים אצל מורים פרטיים. בראשית שנות העשרים יצא לוילנה ונכנס לסמינר העברי למורים. הוא סיים את לימודיו בהצטיינות והחל לעבוד בפרוז׳אני כמורה בבית הספר. הוא היה פעיל במפלגת ״התאחדות״. בשנת 1930 התחתן עם מרים בערמאן והם עברו לורשה. שניהם שימשו מורים בבית ספר ״תרבות״. לאחר שעלינו לארץ נתמנה יעקב למזכיר של הסתדרות המורים העבריים. בשנת 1938 נולד בנו בנימין.

לאחר שפרצה מלחמת העולם השנייה ברח יעקב עם אשתו ובנו לביאליסטוק. שם נאסרו על ידי הרוסים ושולחו לצפון הרחוק. בשנת 1941 הותר להם לעבור דרומה לבוכרה. בדרך־נדודיהם הקשה נפטר בנם. בבוכרה עבדו בקולחוז עד שנת 1944, ולאחר שקיבלו רשיון עליה לארץ יצאו לטהראן. בטהראן נפטרה אשתו מרים, ויעקב נשאר לבדו. הוא החל לעבוד במשרדי הסוכנות במקום וכשעלה לארץ המשיך בעבודתו. בשנת 1947 התחתן עם הלה. הוא עבד בסוכנות עד שפרש לגמלאות ולאחר שפרש למד היסטוריה באוניברסיטת תל־אביב וסיים את לימודיו בהצטיינות.

בשנות חייו האחרונות סבל הרבה ממחלתו אך הוא המשיך בפעילותו הציבורית ובארגון יוצאי פרוז׳אני.

טוב לבו ונכונותו לעזור לזולת זכו למוניטין.

יעקב נפטר ביום כ״ב באב תשל״ט (23 באבגוסט 1978).

* * *
*

יעקב שרייבמאן היה עילוי במשמעות היפה אשר המסורת היהודית קשרה למושג זה. כשרונותיו היו גדולים ידיעותיו היו רבות ועליהם נוספו קווי אופיו הנוחים לבריות אשר חיבבו אותו על כל אחד שבא אתו בדברים. בפרוז׳אני נמנה עם בני העליה המועטים, שהוציאה העיירה, ובכל תפקיד ציבורי שהוטל עליו בדרך חייו הצליח.

עלייתו לארץ ישראל באה לאחר דרך יסורים של יגון ויתמות ברוסיה, כאשר שיכל את בנו היחיד ואת רעיתו. רבים נשברו מעצמת הפורענויות וכשהגיעו לארץ היו שבר־כלי של בן־אדם. לא כן יעקב שרייבמאן. כוחותיו החיוניים החזיקו מעמד בימי המלחמה ובגלות סיביר ובוכרה, ואישיותו החזקה לא נפגעה. מנוחה המשיך בהצלחה בעבודתו בסוכנות ובלימודיו באוניברסיטה לעת זיקנה. גם בימי מחלתו לא כרע שרייבמאן תחת עול מכאוביו ויסוריו. הוא נלחם בה, כפי שנאבק כל ימי חייו.

אדיר היה חפצו בשנותיו האחרונות היה להוציא את פנקס פרוז׳אני בעברית. הוא תירגם מיידיש חלק מן החומר הרב הכלול בשני הפנקסים. בשיחות אחדות שקיים אתי דיברנו על הפרטים ועל חלוקת העבודה בינינו. אך יעקב שרייבמאן לא זכה לראות בהגשמת רעיונו.

פגישותי האחרונות עם שרייבמאן חיזקו תמיד את ההכרה, השמורה אתי מימי צעירותי, כאשר היכרתיו לפני שנים רבות: שרייבמאן, כאחד מחבורת השרייבמאנים בפרוז׳אני, ניחון באוצר גדול של כשרונות, אשר בתנאים אחרים ונוחים יותר יכלו להתפתח בכיוונים רבים בתחום המחקר ולקדם אותו במישורים רבים של המדע. והתכונה האופייניח ביותר לעולמו הרוחני של יעקב שרייבמאן היתה נטייתו הדו־מסלולית, שהיא נדירה, למדעי הרוח ולמדעי הטבע גם יחד. ואין ספק שאילו הביאה אותו דרך חייו לא להוראה, כי אם למחקר, היה יעקב שרייבמאן תופס את מקומו הנכון והראוי בעולמם של החוקרים היהודים בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

תכנית הגיטו
בפרוז'אני
גדרות הגיטו
שערי הגיטו
בית עלמין
ליד השער
רחוב פאָלנע
רחוב אַלענדרע
רחוב צמענטערנע
רחוב בראָוואַר
רחוב קאָברין
פאָטאפאָווקע
רחוב פאָלנע
רחוב דלוגע
רחוב רעזקי
שער הגיטו
רחוב דאָמבראָווסקע
רחוב בריסק
ככר השוק
שער הגיטו
רחוב מיעשטשאָנסקע
חצר
בית הכנסת
רחוב גענשא
רחוב צערקעוונע
רחוב הקצבים
רחוב נאָווע
רחוב סטראַנשאַצקע

ו. בשמד ובכליון

אברהם ברסקי

בימי הסובייטים והגרמנים

העיר פרוז׳אני בזמן שלטון הסובייטים

ספטמבר 1939. אזרחי פולניה חיים עדיין חיים שלוים ושקטים. אך הנה פרצה המלחמה בכל מוראותיה. קוי החזית התמוטטו מיד גם באזורים המזרחיים המרוחקים ביותר. נחשול התוקפים עבר ופרץ — באין מעצור. קלגסי הנאצים התקדמו והתקרבו בצעדי ענק ובמהירות לעיר בריסק. רבים מתושבי פרוז׳אני החלו לעזוב את העיר וללכת מזרחה, כאשר ניסו לעשות המונים רבים מרחבי המדינה. והנה הופיע בעיר ובסביבה, ביום 19 לספטמבר 1939, חלוץ הצבא האדום. פגה מתיחות העצבים ובאה הקלה בלב. הנוגש הנאצי המתועב הורחק. נדחתה שעת הגורל הרע. חיש מהר החלו התושבים להתאים את חייהם לסדרי המשטר הסובייטי. במשך תקופה של שלושה חדשים חוסלו העסקים הפרטיים בדרך מכירה חפשית של הסחורות, החנויות התרוקנו. באחד בינואר שנת 1940, שנת העסקים החדשה, עברו לידי הממשלה כל בתי העסק, המסחר והמלאכה. נפתחו מוסדות אדמיניסטראטיביים, כלכליים, חינוכיים וסוציאליים לרוב, רוב האוכלוסיה נקלט בעבודת המוסדות האלה ולא היה חוסר עבודה או פרנסה לכל מי שרצה לעבוד בעבודה פרודוקטיבית, בלי הבדל גזע או מעמד. ליהודים היתה גישה חופשית לכל המשרות הממשלתיות, דבר שהיהודים לא הסכינו אליו בימי השלטון הקודם במדינה. ויהי להם הדבר הזה כתגמול ותחליף לעסקיהם שהולאמו ולסדרי חייהם שהורגלו בהם במשך דורות. רווח להם נוכח הסיכוי האיום להיות נכבשים ע״י אויביהם בנפש.

השלטונות קיימו בעיר מספר חנויות; ארטלים של בעלי מלאכה למקצועותיהם: חייטים, סנדלרים, נפחים, מסגרים, ספרים וכו׳ — אורגנו ועבדו על בסיס שיתופי תחת פיקוח המדינה. במהרה עשו ריאורגניזציה של בתי־הספר. עובדה שיטת חינוך לעשר שנים, המקיפות תכנית לימוד של בית־ספר תיכוני. הוקמו בתי ספר מיוחדים כאשר לשון ההוראה היתה רוסית, פולנית, ביאלורוסית ויידיש. (כל אחד היה רשאי לבחור בבית הספר הרצוי לו) וכן בית־ספר תיכוני למבוגרים שלמדו בשעות אחרי הצהרים. במשך זמן קצר גדל מספר התלמידים והגיע למספר כפול מזה שהיה בבתי־הספר הקודמים. בעיר רבו התלמידים במחלקות הגבוהות. החינוך ניתן חינם — אין כסף. שני בתי היתומים שהיו קיימים בעיר — היהודי, שהוחזק בכספי היהודים ובתמיכות מאמריקה, והנוצרי שהוחזק בכספי השלטונות המקומיים — מוזגו למוסד אחד שהוחזק על חשבון המדינה. בית היתומים הזה שכן בביתו הגדול והמפואר של ד״ר פצביץ׳. לילדים ניתן מזון טוב, טיפול והשגחה מעולה. אורגן שרות בריאות ענף ומסועף. כל תושב היה רשאי לקבל עזרה רפואית, ביקור במרפאה, הזמנת רופא הביתה או טיפול בבית־חולים חינם, אין כסף. כל הרופאים המקומיים, יחד עם רופאים שבאו מהחוץ, עבדו בשרות הרפואי הזה. בית־

החולים העירוני הוגדל באופן שמספר המיטות גדל פי שלושה. נפתח בית־חולים למחלות מין ובית חולים ליולדות. כל אשה יולדת נתקבלה לבית־חולים זה. הרפואות ניתנו לאוכלוסיה במחירים זולים מאד. הוקמה ספריה גדולה לשרות הקהל ובה ספרים לרוב בשפות המקובלות במקום — רוסית, בילורוסית, פולנית ויידיש.
בתקופת השלטון הסובייטי הוגלו לסיביר כמה אישים ועסקני הציבור היהודי בתקופת השלטון הקודם, והם: הציוני הותיק, מורשה של הקרן הקיימת לישראל ויו״ר ההסתדרות בפרוז׳אני אליהו פומרניץ ואשתו, הבונדאים הותיקים יצחק עזרא גלזר ומשפחתו, ניימן ומשפחתו, פורר עם אמו ואחותו. משפחתו של מאיר מוטל הוגלתה אף היא. הודות לגירוש נשארו האנשים האלה בחיים.

ימי הכיבוש הגרמני

תקופת השלטון של הסובייטים בעיר פרוז׳אני לא האריכה ימים. לאחר 21 חודש מכניסתם לאזורים המערביים של פולניה התנפלו הנאצים לפתע על ברית־המועצות. ביום 22 ביוני 1941 לפנות בוקר החלה ההתקפה הגרמנית וביום 23 בו הגיעו הטאנקים הנאציים לעיר פרוז׳אני, ואתם התקרבה השואה לאוכלוסיה היהודית. כאשר נכנסו הנאצים ישבו היהודים סגורים בבתיהם ולא יצאו מפתח הבית. ברחובות נראו רק נוצרים, אשר יצאו לקדם בברכה את הצבא הכובש. יום רע ומר היה היום הזה ליהודים. הם ידעו מה מחכה להם! כעבור ימים מספר נתכו הגזרות, כל גזרה קשה מרעותה. התנפלויות גסות על בתי יהודים, התנפלויות לשם שוד, מכות והתעללות הפכו ענין שכיח. בין הגזרות הראשונות היתה גזרת אות הקלון. כעבור מספר ימים הוטל על היהודים להמציא, במשך 24 שעות 500.000 רובל, 2 ק״ג זהב כסף ו־100 זוגות מגפים. מדי יום נדרשו כמויות שונות של חפצים שונים, כרים שמיכות, מזרונים, מיטות ורהיטים. כעבור זמן מה נגזר על היהודים ללכת באמצע הרחוב ונאסר עליהם ללכת על המדרכות. אסרו על היהודים לגור ברחובות ד״ר פצביץ׳ ו־3 במאי ובסימטאות הסמוכות אליהם. כל היהודים העתיקו את דירותיהם מרובעים אלה. לא ארכו הימים וניתן הצו להקמת הגיטו.

החיים בגיטו

ביום 25 בספטמבר 1941 נצטוו היהודים להכלא בגיטו, שהקיף את הרחובות הבאים: דומברובסקה עד הגשר, קוברינסקה עד הגשר, ברז׳סקה עד הפינה שבה מתחבר רחוב שערשעוו עם כל הסמטאות שבין הרחובות האלו. רובע זה גודר בתיל דוקרני ושער ראשי נקבע בו בקטע הרחוב שבין בית יודקובסקי לבין שורת החנויות. השלטונות מנו מועצת יהודים (״יודן־ראט״) בת 5 אנשים ואלה הורשו לספח אליהם אנשים נוספים, כך שהיודן־ראט מנתה בסוף 24 איש. הממונים הראשונים דאגו לכך שחברי היודן־ראט יבואו מכל השדרות והחוגים של הקהילה. היודן־ראט נטלה על עצמה תפקידים ארגוניים וכלכליים ממדרגה ראשונה. בהיותה מייצגת את כל הזרמים שבאוכלוסיה היהודית, נוצרה בה אוירה של עבודה משותפת מתוך אימון הדדי ומסירות לעניני הכלל. היודן־ראט שלטה למעשה על כל שטחי החיים בגיטו. העסקנים הצטיינו בנאמנות, כנות ומסירות.

לא היה אף מקרה שהיודן־ראט לא עמדה בכל כוחה ולא הגנה על עניני היהודים הכלואים בגיטו, שהכיל יהודים רבים שהובאו מערים אחרות. הלקח שלמדו בימי שלטון הסובייטים הביא פרי ישווה לו. היודן־ראט נטלה לידה את הפקוח על כל החיים הכלכליים. לא הורשו בגיטו שום עסקים פרטיים וכל המצרכים וכל הדירות עמדו לרשות הציבור. התקיים משק שיתופי במלוא משמעותו של מושג זה. בדרך זו התגברו על הרבה קשיים — לא היתה ספסרות בלחם, בתפוחי אדמה ובצרכי אוכל אחרים. כל בעלי המלאכה עבדו בארטלים שהיו שייכים להיודן־ראט, וזו קבלה לידה גם את שכר העבודה של האנשים שעבדו אצל הגרמנים מחוץ לגיטו.

כמות המזון שניתנה לגיטו על ידי השלטונות הגרמניים היתה זעומה מאד — 200 גרם לנפש ליום, מעט תפוחי־אדמה ובשר כמעט לא כלום. כ־6000 יהודים הובאו לגיטו בפרוז׳אני — 4000 מביאליסטוק וכ־2000 מהעיירות שרשוב, מלץ, היינובקה, ביאלובז׳ וכו׳. אך למרות שלגיטו הובאו יהודים מהחוץ כמספר תושבי העיר פרוז׳אני, לא סבלו התושבים חרפת רעב. היודן־ראט דאגה להזנת תושבי הגיטו, השיגה צרכי מזון, שהובאו לתוך הגיטו בדרכים שונות, ואף על ידי מתן שוחד לאנשי הס.ס., וכל זאת מתוך עמידה על המשמר ודאגה, שצרכי המזון יגיעו לכל הנצרכים מהחנויות, מהמאפיות ומהמחסנים שהיו ברשותה.

לא רק שתושבי הייטו נגאלו מחרפת הרעב, כי אם במשך רוב הזמן אפשר היה להשיג בחנויות של היודן־ראט לחם ותפוחי־אדמה בכמויות בלתי מוגבלות במחירים זולים: לחם ב־2 מארק הק״ג, ותפוחי־אדמה ב־4 מארק הפוד. מקח וממכר פרטי לא היה קיים לגמרי. כך גם בתחום הדיור — אלה עמדו לרשות היודן־ראט שספקה קורת גג לכל אחד מתושבי הגיטו.

ראויים לציון מיוחד כעובדי־ציבור מסורים ונאמנים: שלמה יודביץ׳, שדאג להספקת צרכי מזון לגיטו; זאוול סגל, שסכן את חייו בקיימו קשרים עם הגסטאפו; אליעזר שיין, שעשה לילות כימים ועמד על המשמר של כל הענינים הפנימיים, זאב שרייבמן, ואלתר פייבושינסקי. ד״ר אוליה גולדפיין, שלא היתה חברה בהיודן־ראט, לקחה חלק פעיל מאד בעבודה הציבורית ושיתפה את עצמה במסירות רבה ונאמנות בדאגות הציבור ובצרותיו. על היודן־ראט היה לספק את הדרישות ואת ההזמנות שהיו מתקבלות כמעט יום יום מן המפקד הצבאי. כפי שצויין כבר לעיל, נדרשו פעם מאות מזרונים ופעם שמיכות ופרוות וכו׳ וחוזר חלילה. בית־מלאכה מיוחד עבר והכין כמויות מספיקות של החפצים, שנשמרו במחסני הגיטו, מוכנים לכל דרישה, כדי שלא נהיה מופתעים ע״י הזמנות חדשות לבקרים. גם עובדים ספקה היודן־ראט למפעליהם של הגרמנים או של הנוצרים שעבדו למען הצבא הגרמני. כך למשל נשלחו כמאתים איש לסלילת כביש ע״י ביאלוביז׳ וכלכלתם היתה על הגיטו. שכרם של היהודים בעבודות היה כמחצית שיעור השכר של הנוצרים באותן העבודות, בנוסף למכות.

מזמן לזמן היו מתפרצים לתוך הגיטו אנשי צבא, שהיו משתוללים, שודדים ומכים. לדראון מיוחד ירשם הסרג׳נט הנאצי ליימן, ימח שמו, שעשה לו מנהג לבקר תכופות בגיטו. באחד מביקוריו חמד לו ברנש זה לצון והתעלל ברב דמתא ובקבוצת יהודים

זקנים, בצוותו עליהם להתעטף בטליתות ותפילין, לרקוד ולשיר לפניו באמצע הרחוב. הוא עמד ולעג להם. מעשהו זה נשא חן בעיניו וחזר עליו פעמים מספר, עד אשר הניאו אותו מזה ע״י כופר כסף שקיבל והודות למאמצים של היודן־ראט.

יום קשה ונורא בחיי הגיטו היה יום האחד בנובמבר 1942. בבקר השכם הוקף הגיטו במשמרות חזקים באופן בלתי רגיל. על כל חמישה עשר צעדים הועמדו זקיפים עם מכונות יריה. איש לא הורשה לצאת את הגיטו. רשיונות היציאה של האנשים שהלכו לעבודות מחוץ לגיטו בוטלו. פחד ובהלה תקפו את יושבי הגיטו, שהבינו כי רעה מתרגשת לבוא. אך לא היתה אפשרות לעשות דבר, כי נאסרה היציאה. במצב רוח של בהלה ישבו וצפו לאסון המתקרב באין מנוס ומפלט. היאוש גבר משעה לשעה. אנשי האינטליגנציה המקומית, רופאים, מורים, עורכי דין וכו׳ התאספו והחליטו לשים יד בנפשם ולא ליפול חיים בידי הס.ס. או למסור את חייהם בידי חיות טרף. באותו ערב באו לביתו של סגן ראש היודן־ראט, וולוול שרייבמן, והם ומשפחותיהם אתם, נשים וטף ובס״ה 41 איש. הם החליטו להרעיל את עצמם להתאבד. תחילה הוזרק הרעל לילדים, אח״כ לנשים ולבסוף לגברים. הגורל הטיל על בעל הבית להשאר אחרון ולפקח על המלאכה עד תומה. אך כמות הרעל לא היתה מספקת, כנראה, כדי להמית והאנשים נרדמו ולא הוציאו את נשמותיהם. כאשר שרייבמן הבחין בדבר, הסיק את התנור בפחמי עץ, סתם את הארובה ומלא את החדר עשן כדי להחניקם; הוא רצה להשאר נאמן לתפקידו ולחובתו הקשה. אך בין כה וכה האיר השחר. רוב יושבי הגיטו לא עצמו עינים באותו הלילה מרוב מתיחות ועצבים. והנה באו אנשים אחדים לביתו של סגן ראש היודן־ראט לשמוע מה החדשות שהתרחשו, ובפתחם את דלת הבית התגלתה לפניהם התמונה המחרידה. התחילו במלאכת הצלה. רוב האנשים ניצלו וחיו עד יום השמדתם, זולת צבי ניצקין ז״ל, חתנו של זליג גולדפיין. בין אלה שניסו להתאבד היו: ד״ר אוליה גולדפיין, פייבל גולדפיין, ד״ר רוזנקרנץ, אשתו ותינוקם, ד״ר פיק, אשתו ותינוקם, יוסף שרייבמן, אשתו ותינוקם, אשתו של וולוול שרייבמן וילדם ופניה פומרניץ עם בתה. כל אלה שניצלו חלו אחר כך זמן ממושך.

כעבור ימים אחדים הוסרו המשמרות המוגברים שהיו מסביב לגיטו והמצור עליו הוקל. שוב חידשו רשיונות היציאה, החלו להכניס מזונות לגיטו ואף ניתנה כמות בשר כמה פעמים. נראה היה שבוטלה הגזרה והחיים החלו לחזור למסלול הגיטאי הרגיל. אך מעשה זה היה אחד משורה שלמה של מעשי תעתועים בשיטה שהתכוונה לטשטוש ההכרה העצמית של היהודים — הקרבנות העתידים של ההשמדה הגמורה, אשר בוצעה בקפדנות ברחבי אירופה, תחת מגף העריצות של השלטון הגרמני הנאצי.

באחד הימים הודיע המפקד הנאצי שברצונו לערוך ספירה של היהודים בגיטו. על היהודים היה להופיע בחוץ להסתדר עשרה, עשרה, עשרה בשורות. בדרכים שונות השתדלה היודן־ראט להשפיע על השלטונות, כי הספירה תערך בשיטה של ביקור בבתים; היודן־ראט מנתה אדם מיוחד מיכאל (בן אליהו) בירנבוים והעמידה לרשותו פוקדים שהלכו מבית לבית וערכו ספירה מדויקת לפי שאלון מפורט. על יסוד חומר זה נערכה כרטיסיה מסודרת והספירה הזאת נמסרה למפקד. אך הוא בשלו — על היהודים להופיע

בחוץ. הוא הבטיח בכל לשון של הבטחה, כי ליהודים לא יאונה כל רע וכי מטרתו היחידה — ספירה בלבד. פחד אחז את היהודים, אולם לאחר שלא הועילו כל דרכי ההתחמקות ולאחר שכל הבקשות נדחו — לא נשארה כל ברירה. באחד הימים יצאו כל דרי הגיטו, אנשים נשים וטף, הסתדרו בשורות כפי שנצטוו. כך עמדו עד שעות הצהרים, כאשר הופיע המפקד, ספר, מנה, רשם וקבע שמספר התושבים בגיטו הוא 9,976 איש. לאחר שהמפקד פקד על היהודים להתפזר ראו הכל, כי פחדם היה, כביכול, פחד שוא וכי ההבטחה קוימה, ורוח להם.
מה היתה מטרת הספירה לא ידע איש. הואיל והכל עבר בסדר, ללא נגישות וללא התעללות, לא העלה איש על דעתו, כי סכנה מרחפת באויר. אך אכן היתה זאת פעולת ההכנה לקראת היום המר והנמהר, לקראת הקץ והכליון החרוץ. החיים החלו שוב לזרום ב״אפיקם הרגיל״. פה ושם התגנבו אמנם שמועות על שחיטות, גרושים והשמדה במקומות אחרים, קרובים ורחוקים, אך הלב לא רצה להאמין בהן, והתיחסו לדברים כאל שמועות סתם. גברה התקוה על היאוש. חיו באמונה, כי מפלתם של הרשעים סופה לבוא במוקדם או במאוחר והגאולה תבוא אף אם תתמהמה.
אחדים מהבחורים הצליחו להמלט מן הגיטו, הם הסתתרו ביערות הסמוכים ופעלו כפארטיזנים. לעתים קרובות היו חודרים לגיטו לשם קבלת מזון ומצרכים אחרים. הם גם הביאו ידיעות מן החוץ, ידיעות שבשרו רעות. בחורים אלה היו המקשרים היחידים בין הגיטו והעולם החיצוני. שני פארטיזאנים, אחד מהם מרדכי־בר בנו של שלמה סגל, באו ביום 27 ינואר 1942 בשעה 7 בערב למשרדה של היודן־ראט כשהם לבושים במדיהם ודרשו מאת נשיא היודן־ראט סכום כסף ומספר זוגות מגפים. יושב־ראש המועצה יצחק ינוביץ׳ הבטיח להמציא להם את מבוקשם. עודם מדברים ובחדר הופיע ראש הגיסטאפו. בראותו את הפארטיזנים תפס בהם, בדק ומצא נשק תחת מעיליהם. טרם הספיק לפנות כה וכה והבחורים הפילוהו ארצה ונמלטו. ברחו גם אנשים אחרים אשר היו אותה שעה במשרדי היודן־ראט.
ראש הגסטאפו קם על רגליו בקצף ובחימה והחל לירות באקדחו. הקהל שהיה נוכח באותה שעה במשרדי היודן־ראט החל להתפרץ דרך החלונות והדלתות. בו במקום נהרג שומר הבנין, איש בר־אורין בא בימים מביאליסטוק, נפצעו קשה דוד רוסוחובסקי וזישה ספקטור — שניהם חברי היודן־ראט. בחדר נשארו יצחק ינוביץ, זאב שרייבמן, שלמה יודביץ, אברהם ברסקי, פייבל גולדפיין, לבנהנדלר־לויצקי ומיכל ינוביץ׳ — כולם חברי היודן־ראט. ראש הגיסטאפו איים עליהם באקדחו והאשים אותם בקשרים עם הפרטיזאנים. הוא דרש מֵחברי המועצה שימסרו לו את שמות הפרטיזנים. איים באיומים שונים. לאחר שעה קלה הוקף הגיטו במשמרות חזקים. ניתנה פקודה שלמחרת בשעה שש בבוקר יתיצבו כל חברי היודן־ראט ואז ייאמר להם גזר דינם. שוב הוטלה אימה בגיטו. ליל־נדודים וצפיה לרוע הגזרה.
למחרת היום, 28 בינואר 1943, בשעה שש בבוקר בדיוק הופיע ראש הגסטאפו במשרדי היודן־ראט, מקום שם חכו לו חברי המועצה, כאשר נצטוו. הוא הודיע כי על תושבי רחובות אחדים. 2500 איש במספר, להיות מוכנים לנסיעה _עוד שעות מספר. הם יוסעו

לשלזיה לעבודה. עליהם לקחת אתם את כל בני משפחותיהם, זקנים, ילדים וחולים. הם יורשו להצטייד בחבילות קטנות ויעץ לקחת אתם את כספם, תכשיטים וחפצים יקרי ערך על 400 מגררות של אכרים, ששה ששה על מגררה הוטענו האנשים וחפציהם, הוסעו לתחנת הרכבת ומשם נשלחו לכיוון בלתי ידוע. בשלשת הימים הבאים הוצא יום יום טרנספורט של אנשים, ששה ששה על מגררה, 400 מגררות ליום. כך הקיץ הקץ על עדת היהודים בפרוז׳אני. כולם נשלחו בכוון למערב.
ובקיצור: ביום 28 בינואר 1943 החלו באבקאציה של 10,000 היהודים כלואי הגיטו בפרוז׳אני (6000 יהודים מתושבי המקום, 2000 יוצאי ביאליסטוק, ו־2000 יוצאי העירות הסמוכות — שרשוב, היינובקה, ביאלוביז מאלץ׳) וביום 1 בפברואר 1943 סיימו, והעיר פרוז׳אני פונתה מיהודיה. הוגשם עוד סעיף אחד מתוך התכנית הגדולה שהציב בפני עצמו הרייך השלישי.

הנסיעה לכוון בלתי ידוע

בתחנת הרכבת אורנצ׳יצה הוטענו המגורשים בקרונות משא צרפתיים, שנשאו עליהם את הכתובת — קרון לארבעים איש או שמונה סוסים — ודחקו לתוכם 120 עד 150 איש בקרון. בעת הכניסה לתוך הקרונות נפלו כמה קרבנות, ביניהם אמי מינה ברסקי ז״ל בת 80. הצפיפות בקרונות היתה איומה. דלתות הקרונות נסגרו על בריח ונפתחו רק לאחר 48 שעות נסיעה במרחק של 800 ק״מ מפרוז׳אני. קצרה יד אדם מלתאר את תלאות הדרך. בגלל הצפיפות המרובה היה מקום לעמידה בלבד, ילדים וזקנים נחנקו מחוסר אויר לנשימה, החום היה איום למרות הקור והכפור בחוץ, הצמאון צרב, בכי ילדים, אנקת זקנים ואנחת חלשים וחולים קרעו לב וצחנה קשה מנשוא שלטה בכל, כי האנשים הוכרחו לעשות את צרכיהם בקרון. כאשר הרכבת זזה בכוון מזרחה. נבהלו האנשים, כי השמועה היתה שבכוון ההוא הוצאו להורג הרבה יהודים מבריסק, סלונים, קוברין וערים אחרות. פתאום עמדה הרכבת מלכת וחזרה בכוון למערב. שוב נדלק זיק התקוה, אולי באמת מוסעים האנשים לשלזיה לעבודה, כפי שהודיע המפקד. הגיעו לוארשה והמשיכו מערבה, כנראה שאמת היתה בפי המפקד. קשה היה לשאת את הסבל בתנאי נסיעה אלה, בעד מעט השלג מהחוץ היו אנשים מוסרים תכשיטים ושעוני זהב, רבים המתים מבין הנוסעים, אך אולי יגיע בקרוב קץ לסבלות אלה?
והנה עמדה לבסוף הרכבת מלכת, דלתות הקרונות נפתחו לרווחה והאנשים נשמו אויר צח. היה זה לעת ערב, בתוך יער, על הסתעפות של מסילות הברזל (שהובילה למחנה ההסגר וההשמדה — אושבנצ׳ים). המקום היה מוקף מאות אנשי ס.ס. עם מכונות יריה וכלי נשק אחרים, כלבים למאות, זרקורים האירו את כל הסביבה. ניתנה פקודה לצאת מהקרונות ולהשאיר בתוכם את החבילות. המורה ארז ז״ל לקח אתו חבילה קטנטונת ועבור זה הוכה במקל על ראשו עד זוב דם. גם הרב ר׳ דוד פייגנבוים ז״ל הוכה באופן אכזרי. הגברים נצטוו להתיצב לחוד והנשים עם הילדים לחוד במרחק של 100 מטר לערך מהגברים. הפרדה זו בין אנשים לנשותיהם וילדיהם היתה מלווה צעקות מחרידות וקורעות לב. אחד מראש הס.ס. עבר על פני השורות והצביע על מי להשאר ועל מי

להתיצב בשורה אחרת, אלה שהוצאו מהמחנה העיקרי היו אנשים שנראו לו צעירים וחזקים יותר מאחרים. כך עשה גם בשורות הנשים, מהן הוציא רק את אלו שלא היו על ידן ילדים. כאשר הבחינו האנשים, כי מוציאים מתוכם את הצעירים והחזקים, ניסו אחדים להצטרף בחשאי אליהם, אך מי שנתפס בזה הוכה קשה. כשלש מאות גברים וכמאתים נשים הופרדו מכל טרנספורט של 2500 איש. ובס״ה מארבעת הטרנספורטים מפרוז׳אני הופרדו 1200 גברים ו־800 נשים. כל היתר, לרבות המתים והחולים, הוטענו במכוניות והוסעו לבירקנאו, מהלך 1½ ק״מ מתחנת הרכבת. זאת היתה דרכם האחרונה עלי אדמות.

מקום ההשמדה

בתוך חורשה קטנה של עצי לבנה עמד בית לא גדול, לבן, שהפך בידי הס.ס. לתא־גאזים. וזה היה משפט המובאים לשם — האנשים והנשים הוכנסו יחד לצריף עץ, שם היה עליהם לפשוט את בגדיהם ובהיותם ערומים הודחקו לתוך הבית הקטן, כל 2000 איש ביחד. הדלתות סוגרו באופן הרמטי, איש הס.ס. עלה על הגג ובפתחים שהותקנו לשם כך זרק פנימה קופסאות של גזים מרעילים וסגר את הפתחים. עברו רגעים אחדים ונפתחו דלתות הבית. הגופות הוצאו החוצה, ולפני שנזרקו לתוך הבור הענקי, נעקרו מגופותיהם שיני הזהב ונגזזו שערות ראשיהם של הנשים והילדים. בבור היו עצים להסקה. על הגופות נשפך בנזין ושולחה בהן אש. טרנספורטים שלא הלכו ברצון לתא־הגזים נענשו בכך, שהם קבלו כמות מוקטנת של גאזים ונאבקו עם מר המות שעות אחדות. כך קרה לטרנספורט השלישי מפרוז׳אני. בבוא הטרנספורט הזה למקום, הרגישו האנשים בריח הבשר הנחרך וסרבו ללכת ברצון. מיד שיסו בהם כלבים, היכום באכזריות ולבסוף גזרו עליהם גסיסה ממושכת שנמשכה שלש שעות. זה קרה בעצם צהרי־היום באחד בפברואר 1943.

בדרך זו של השמדה נהגו עד מרץ 1943, כאשר החלו לפעול הכבשנים רבי־המידות שהקמתם הושלמה. הכיבשנים נראו מבחוץ כבתי חרושת או כבתי־מרחץ מודרניים. האנשים שהובאו לשם לא ידעו ולא הבחינו עד לרגע האחרון לאן הם מובלים. בחדרים הגדולים, שלתוכם הוכנסו האנשים, היו כתובות שאמרו, כי על כל אדם לסדר את בגדיו שהוא פושט מעליו ולקשור את נעליו, כדי שיוכל לקבלם בסדר בחזרו מבית המרחץ. לכל אחד ניתנה מגבת וחפיסת סבון. האנשים הוכנסו לחדר תת־קרקעי שעל דלתו התנוססה כתובת ״למרחץ״. בהתמלא החדר היו פתחיו נסגרים באופן הרמטי. קיבולו היה 3000 איש לערך. בתקרה היו קבועות מזרקות למקלחת, אולם במקום מים ניתך לתוך החדר זרם של גז ממית, הנקרא ציקלון. גז זה היה נשלח לאושביץ בקרונות מהמבורג, אחד המרכזים של התעשיה הגרמנית. לאחר הפעולה הזאת הועלו הגופות מחדר הגז במעליות חשמליות והוכנסו לתוך חצר הכבשן. במקום נעקרו שיני הזהב ונגזזו שערותיהם של הנשים והילדים. כאן הוטענו הגופות על קרונית, והובלו לתוך הכבשן. דרגת החום בכבשן היתה גבוהה מאוד, והגופות היו נשרפות בן־רגע. את האפר היו קוברים בבורות. כך נהגו לעשות עד אוגוסט 1944, כאשר החל הצבא האדום בהתקפתו

על ורשה־קרקוב. אז פתחו את בורות האפר ולאחר ששיירי העצמות נטחנו הוטען האפר על מכוניות, הובל אל הויסלה והוטל לתוכה. רצונם של פריצי החיות היה לטשטש כל עקבות למעשיהם ולפשעיהם.

רוב העבודות, שהיו כרוכות בהשמדת המובאים, הוצאו אל הפועל ע״י יהודים כלואים במחנה־הריכוז. ״זונדר קומנדו״ היו נקראים אלה שהוכרחו לעסוק במלאכה ״נקיה״ זו. בקיץ 1944 צורפו לקבוצה זו גם 19 רוסים. עובדי הקומנדו הזה לא האריכו ימים. אחרי תקופה קצרה של עבודתם היו האנשים נלקחים למחנות אחרים ומושמדים שם כאחיהם לגורל. עובדי ה״זונדר קומנדו״ קבלו מזון טוב יותר וכן ניתנו להם בגדים טובים. אף איש לא התנדב לעבודה זו, כולם נשלחו לשם בעל כורחם. בעת שהחלו לזרום לאושביץ בטרנספורטים הגדולים של יהודי הונגריה מנה ה״זונדר קומנדו״ כ־1000 איש חלשים יותר בגופם על מנת להעבירם למקום אחר, כביכול לעבודה יותר קלה. הם הבינו את הכוונה האמתית וידעו את אשר צפוי להם. כאשר באו להוציא את הקבוצה הראשונה, כ־100 איש, כדי להעבירם למחנה אחר, שולחה אש בקרמטוריום מס׳ 3. האנשים התמרדו וסרבו ללכת. בראות האנשים שעבדו בקרמטוריום מס׳ 1, כ־150 איש ובתוכם 19 הרוסים, את האש המתפרצת מקרמטוריום מס׳ 3, התנפלו על משמר הס.ס. הוציאו מידיהם את נשקם ואת המשגיח ״קאפו״ שהיה גרמני (גם הוא אסיר) זרקו לתוך הכבשן. הם ניתקו את חוטי החשמל של גדר התיל של המחנה שלהם ושל מחנה הנשים שהיה בשכנותם והחלו להמלט מן המחנה עם נשק בידיהם. עד מהרה הוזעקו אנשי הס.ס. שבמחנה, מספרם הגיע לאלפים, והחלה רדיפה אחרי הנמלטים. הם הוקפו והומתו בכדורי מכונות־היריה, מבין אנשי הס.ס. נפלו כעשרה אנשים. מאנשי הקבוצה שעבדה בקרמטוריום מס׳ 3 הומתו ביריות ובמכות בערך 300 איש. 19 הרוסים שהיו מיוזמי ההתקוממות נפלו חללים.

גורלם של אנשי הטרנספורטים שהוכנסו למחנה ההסגרה

כחמישית מהטרנספורטים שהובאו לאושביץ הוכנסה למחנה ההסגר לשם עבודה. כל אשר היה אתם נלקח מהם. לאחר שרחצו בבית־המרחץ, גזזו את שערותיהם, וביחוד את שערותיהן של הנשים, ניתנו להם בגדי אסירים בלויים, נעלי עץ, זוג לבנים קרועים. למרות הכפור (בחודש פברואר) לא ניתן מעיל עליון וגם לא כובע לראש. לכל אחד קועקע מספר סידורי על זרועו השמאלית. ראשי המחנה, ראשי הצריף ואנשי שרותי־בית — כולם היו אסירים — התיחסו לאסירים שהיו תחת ידם באכזריות ובגסות. מזוינים במקלות היו מכים כל אחד שהזדמן בדרכם. כל המיטיב להכות הרי זה משובח. האסירים ישנו על לוחות עץ, מנת האוכל שלהם היתה זעומה מאוד ורעה באיכותה. אך גם לזו לא זכו האסירים בשלמותה, כפי שניתנה על ידי הס.ס., כי אנשי השרותים היו גונבים חלק ניכר ממנה.

בששת השבועות הראשונים לכניסתם למחנה הוחזקו האסירים בחוץ, כשהם עומדים בקור בכפור ובשלג. כבר במשך הימים הראשונים נפלו רבים שלא יכלו לשאת את הקור ואת המכות. רבים חלו במחלות קשות. אלה נלקחו למקום — המכונה ״בית חולים״,

אולם שם לא היתה כל עזרה רפואית ולא ניתן כל אוכל. לאחר היותם שם ימים אחדים היו נלקחים בעודם חיים לתאי הגאזים. מאלה שנספו בדרך זו בימים הראשונים היו: שלמה יודביץ׳, זישה ספקטור, המורה לוין, ווענע ניצברג, ד״ר שטרייכר, זליג פומרניץ, יוסף קנל, ונתנאל קליינרמן. במשך ששת השבועות הראשונים נפלו כ־300 איש מן 1200 הגברים ואחוז גדול יותר מן הנשים שנלקחו למחנה ונמנו עם ארבעת הטרנספורטים שגורשו מפרוז׳אני. גורל הנשים היה קשה יותר, הן גם הוכו באכזריות רבה על ידי משגיחותיהן — האסירות. רבות מהן בחרו ללכת לתאי־הגזים מתוך רצון. ד״ר ליזה משנגיסר לא יכלה לעמוד בסבלה הגדול ובבוא הרופא לבחור באנשים לשם משלוח לקרמטוריום, פנתה אליו ובקשה אותו כי יקח גם אותה. הוא מלא את מבוקשה ויקחנה. וכך בקשה את המות גם בתו של יושב ראש היודן־ראט יצחק ינוביץ׳, והיא בת 17 שנים בלבד. כתום תקופת הקרנטינה — ששת השבועות הראשונים — הועברו האנשים למחנות הסמוכים לבירקנאו. אלה היו מחנות עבודה ומספרם היה רב. העבודה היתה קשה ומפרכת ונמשכה מעלות השחר עד לאחר שקיעת החמה. מנת האוכל זעומה 200 גרם לחם ומרק (מים דלוחים) ליום; התנאים הסניטריים איומים. בהתקרב שעת השחרור נותרו מכל 2000 האנשים והנשים שנלקחו למחנה ההסגר כ־100 איש בסך הכל, ובתוכם כ־10 נשים. אחדים מאלה ששרדו, מתו סמוך לשעת גאולתם ובימים הראשונים לשחרורם, כגון סיומה (בן אברהם) סלצקי, אוסיה (בן הלל) זלניצקי, ד״ר חבוביצקי ומשה זוסקוביץ׳.

מחברי היודן־ראט נותרו בחיים רק שנים — כותב המאמר אברהם ברסקי וזאול סגל; מכל הרופאים שרדה ד״ר אוליה גולדפיין. כל עורכי הדין, המורים, אנשי התורה והעסקנים אבדו. מכל ילדי העיר עד גיל 16 שנה, שמנו למעלה מאלפים נפש, לא שרדה כמעט נפש.

תאריכי ההשמדה בתאי הגזים הם:

הטרנספורט הראשון —	כ״ד שבט, תש״ג	31.1.43
הטרנספורט השני —	כ״ה שבט, תש״ג	31.1.43
הטרנספורט השלישי —	כ״ו שבט, תש״ג	1.2.43
הטרנספורט הרביעי —	כ״ז שבט, תש״ג	2.2.43

מחנה ההשמדה באושוויץ

אושוויץ שוכנת על גבול פולין־גרמניה משנת 1939, סמוך לקו הרכבת קטוביץ־קרקוב. זמן קצר לאחר הכיבוש הפכו הגרמנים את הקסרקטין הצבאי הפולני למחנה ריכוז. האסירים הראשונים שנכלאו היו פולנים וגרמנים. במחצית השניה של 1921 הובאו לשם שבויי מלחמה רוסיים והם בנו את המחנה בבירקנהאו, המכונה מחנה מס׳ 2. בשעת הקמת המחנה אבדו שם הרבה רוסים. המחנה (מס׳ 2) בבירקנהאו היה מורכב משׁשה מחנות נפרדים המגודרים תיל מחושמל. כל מחנה הכיל 35 צריפים (בלי חלונות) הדומים לאורוות־סוסים. בצריפים האלה שוכנו באופן רגיל כ־300־400 איש בצריף. ברבות

הטרנספורטים היתה מגיעה הצפיפות עד 1000 איש לצריף, שארכו היה כ־30 מטר בלבד. מימין לששת המחנות נבנו הקרמטוריונים; מספרם היה 4 ובכל אחד מהם 12 כבשנים גדולים. שם הוקם גם בית־המרחץ והמחסנים שלתוכם נאספו בגדי העצירים המובאים וחפציהם, ובתוכם נבדקו ומוינו. שם נמצא גם מחנה ההסגר לנשים, המכונה "פ.ק.ל.", שהכיל כ־30 אלף נשים. על כל המחנות האלה הופקדה שמירה מעולה של אנשי ס.ס.. כהמשך בתכנית ההשמדה הוחל בבנין מחנה מס׳ 3, שגדלו עלה לאין ערוך על שני המחנות מס׳ 1 ומס׳ 2 גם יחד. לאחר שהוקמו הצריפים נפסקה העבודה במחצית השניה של 1944, כאשר הצבא האדום התקרב לסביבה.

ההנהלה הפנימית במחנה ההסגר היתה נתונה בידי האסירים תחת השגחתם של אנשי ס.ס. וזהו מבנה ההנהלה. ראש מחנה, ראש צריף ואנשי שרות הבית, שתפקידם היה לנקות את הצריף, לחלק את האוכל, לנהל את הרשימות וכו׳. בארגון העבודה הופקד אחראי לכל 100 איש והוא היה מכונה "קאפו", ובכל קבוצה של 20 איש היה פועל ראשי. תפקידם היה להשגיח על האנשים בעבודה ולשמור כל ביצוע ההוראות. היו להם מקלות והם הכו באכזריות ככל העולה על דעתם. בתחילת 1943 היו בעלי התפקידים אנשים שהצטיינו בתכונותיהם הסדיסטיות וידם רבה במלאכת ההרבצה. ראש המחנה שבו היו כלואים הפרוז׳נאים היה פושע פרופסיונלי, ממוצא גרמני. הוא היה סדיסט ואכזר מאין דוגמתו. היה מכה על כל צעד ושעל את כל הבא תחת ידו. שמור בזכרוני כיצד הוא הכה את ינוביץ׳, חתנו של פסח סירוטה, אדם חזק בגופו ובעל אומץ לב.

מאז החלו הכיבושים של הצבא האדום, שהלך מנצחון לנצחון, הלכה ופחתה אכזריותם של הממונים בקרב האסירים. הגיע הדבר לידי כך שאנשים חדשים, בעלי אופי מושחת פחות מונו במקום קודמיהם, אשר כל גדולתם היתה ביכלתם להכות ולהתנהג בגסות ובאכזריות. היחסים התחילו עם דעיכת שמשה של גרמניה.

זלמן אוריעוויטש

יהודי פרוז׳אני בגיטו ובמחנות

בימי מלחמת העולם הראשונה, כאשר נחרבו העיירות שערשעוו, קארטוז־בערעזע, מאלטש, סעלץ ורובה של קאמיניעץ דליטא פסח החורבן על פרוז׳אני. באותם ימים הוקם ועד ציבורי בעירנו, בנשיאותו של גרשון אורינסקי, שעלה בידו להציל את העיר מדינם של הקוזאקים. בכל הרחובות, אשר הקוזאקים עמדו לעבור, העמידו שולחנות עם לימונד, גלוסקאות וסיגריות. ובכל פעם שהופיע קוזאק רוכב על סוסו היו ממהרים ומגישים לו כיבוד בסבר פנים יפות. הקוזאקים הנבוכים היו שותים את הלימונד. מכלים את הגלסקאות, מעשנים — ומודים על קבלת הפנים היפה. הם לא ירדו מן הסוסים והלכו לדרכם. וכך נמנעה הפורענות הגדולה מפרוז׳אני, שפקדה עיירות רבות בסביבה.
גם בשעת המלחמה האחרונה סברו יהודים ״פקחים״, כי בתחבולות ובהתנהגות הולמת לגבי הגרמנים ניתן יהיה למנוע מפרוז׳אני את הגורל המר שפקד יישובים יהודים רבים אחרים.

הגרמנים באים

חיילות הצבא האדום נסוגו והשאירו מאחוריהם מחסני תחמושת ומזון. הגרמנים החלו להפציץ את שדות התעופה, ומשפחות שהתגוררו מעבר לנהר אולצו לנטוש את בתיהם ולחפש מחסה במרכזה של העיר. היה עלינו לאכסן את פליטי המלחמה הראשונים שלנו. לדירתי נכנסו שתי המשפחות: יצחק (איטשע) קלעניצקי, אשתו דורטשע וילדיו והורי אשתו — ראסיכאווסקי.
בלילה שבין 21 ביוני לבין 22 1941 לא ישנו. ידענו שהגרמנים מתקרבים ובאים. ביום 22 ביוני בבוקר נראה מטוס סיור גרמני ראשון, שטס נמוך מאוד מעל פני העיר. הגברים שגרו בבתים הקרובים התאספו בחצר שלנו ומבעד לסדקי השער הסתכלנו בצעידתם של החיילים הגרמנים. הנועזים שבבחורינו הסתכנו ויצאו לרחוב.
אני הלכתי לבאר שבחצרו של פייטעלעוויטש, כביכול, לשאוב מים. עמדו שם כמה חיילים גרמנים והתרחצו. החלטתי להישאר במקום. חייל אחד שאל אותי אם אני ״יודע״, וכאשר השבתי־כן, הסתכלו החיילים זה בזה. חייל שני שאלני, אם אני פועל ואם ישנם בעיר עוד פועלים יהודים. עניתי לו, כי גם אני וכל השכנים שלי פועלים. הגרמנים זזו מן הבאר כדי לאפשר לי לשאוב מים, ואני מילאתי את הדלי וחזרתי הביתה.
כל השכנים חיכו בחוסר סבלנות לדיווחי על מגעי עם הגרמנים. סיפורי הקטין כאילו את הפחד. פתחו את דלת השער וכמה גברים יצאו החוצה. לא היה קץ לצעידתם של החיילים הגרמנים. בככר השוק ועל יד חנותו של יודקאווסקי עמדו פולנים וזרי פרחים בידם.
שלושה שבועות נמשכה צעידתם של החיילים הגרמנים. במשך הזמן הזה רוקנו הגרמנים את מחסני המזון, שהשאיר הצבא האדום. כמה יהודים העזו ליהנות אף הם מן המזון שנשאר. חיילים גרמנים החליטו ״לארגן״ את החלוקה. הם העמידו על יד ביתו של ארקע

סאנעס ברחוב קאברין כמה חביות עם דגים מלוחים, קמח וגריסים, וקצין גרמני פקד לעמוד בשורה כדי למנוע חלוקה שלא כדין.
קצין גרמני אחד (אונטער־אופיצער) שאל על שלמה סאפירשטיין, שזכר אותו עוד מימי הכיבוש הגרמני בימי מלחמת העולם הראשונה. הגרמני אמר לו: "מפני החיילים הגרמנים אין עליכם לחשוש; רע יהיה לכם כאשר יגיע הגעסטאפא. אני מייעץ לך לחפש מוצא ולברוח". לאחר השיחה הזו נעלם אותו קצין מן העיר.
כל זמן שנמשכה צעידתם של החיילים הגרמנים היה השלטון בידי המשטרה הצבאית. המשטרה החלה לגייס יהודים "לעבודה", כלומר, לפירוק מחסני הנשק הרוסים. אנשיה תפסו תושבים ברחובות, בבתים, הרביצו מכות. חיילים גרמנים בודדים החלו גם לשדוד בתים יהודים.
לאחר שתמה צעדת החילות, נכנס הגעסטאפא לעיר. הופיעה גם משטרה אזרחית שהורכבה מפולנים.
המשטרה הפולנית החלה להתנקם ביהודים, פולנים ובלורוסים, ששיתפו פעולה עם הסובייטים. הם מסרו את כולם לידי הגרמנים. ביניהם היו שמונה עשר יהודים, כאלה שלא היה להם כל מגע עם הבולשביקים. כולם נורו למוות, אני זוכר חמישה עשר שמות, ביניהם: שמעון דאבעס, אליהו ליובאשיץ, אהרן קאגאניצקי, וויכנע פרידמאן, בנה הערשל ובתה. איסאק גאלובאוויטש, זעליק גייער, יאנקל לעוויצקי, יששכר שאפירא ואחיו אשר, רבקה אווערבוך ובתה, מענדל (מענע) אבראמאוויטש וד"ר שרייב.
יחד עם הגעסטאפא חדר לעירנו הרעב. האיכרים חדלו להביא את תוצרתם. וכאשר הופיעה איכרה, שביקשה למכור תוצרתה, לא הסכימה לקבל כסף בתמורה. היא תבעה תשלום בסחורה. בינתיים המשיכו לחטוף יהודים לעבודה. היה עליהם לשרת את הפקידים הגרמנים, לחטוב עצים, לנקות את הבתים ולטאטא את הכבישים. הפקידים הגרמנים התיישבו בחלקים הנוצריים של העיר. ליהודים שעבדו שם היתה אפשרות לפגוש איכרים ולעסוק אתם במסחר חליפין. תמורת חתיכת אריג או עור ניתן היה להשיג מצרכי מזון. נדמה היה, שאיכשהו "יסתדרו" עם הרעב...
אך מהר מאוד גילתה הגעטאפא את מזימותיה. החל שוד מאורגן של בתים יהודים על ידי אנשי הגעסטאפא והחיילים ביחד. אלה כבר לא היו פעולות פארטיזאניות אלא מתוכננות היטב. הגעסטאפא אסר על היהודים ללכת על המדרכות, אלא באמצע הכביש.
על כל יהודי נגזר לשאת טלאי צהוב, אחד על חזהו ואחד על גבו. גזרה זו חלה גם על הילדים.

היודן־ראט

הגרמנים ציוו על היהודים להקים היודן־ראט בהרכב של חמישה חברים, ומאוחר יותר גדל הרכבו עד לכדי עשרים וארבעה חברים. איני יודע כיצד הורכב היודן־ראט ולא ברורות לי כוונותיהם של חברי היודן־ראט, שהסכימו לקבל על עצמם את התפקיד הזה.
היו טענות רבות לחברי היודן־ראט. בני הנוער לא היו מרוצים מהם, באשר היודן־ראט ריסן את גילויי המחאה שלהם ודאג למשטר ולסדר בגיטו. אנשים חשדו בחברי היודן־

ראט, שראשית כל הם דואגים לעצמם ולבני משפחותיהם. אבל לא היו האשמות בבגידה. מקובל היה לחשוב, כי היודן־ראט בפרוז׳אני פעל כהלכה. היודן־ראטים בביאליסטאק, בסלונים, בפינסק, בבריסק ובערים אחרות שלחו נציגים לפרוז׳אני כדי ללמוד מסדרי היודן־ראט שלנו. כאשר חיסלו את הגיטו ליוו כל עשרים וארבעה חברי היודן־ראט את השיירה לאושוויץ. עשרים ושניים מהם הומתו, ורק שניים מהם — אברהם ברעסקי וזאוול סעגאל נשארו בחיים.

הגיטו

ביולי 1941 קרא ראש הגעסטאפא משלחת של היודן־ראט והודיע על הקמת גיטו בפרוז׳אני. העיר נכללה בתחומיה של פרוסיה המזרחית, כחלק מן ״הרייך השלישי״. עד כמה משונה הדבר, אבל בעיר נפוצו שמועות, כי יש בכך סימן לטובה. יהודים של ״הרייך השלישי״ יזכו ליחס טוב יותר מצדם של הגרמנים...
משלחת היודן־ראט קיבלה במקום את התוכנית של הגיטו והוראות מדויקות להקמת גדרות מסביב לגיטו כולל גובה הגדר ועובי התיל העוקצני. על היודן־ראט היה להקים את הגדרות. רשמית הוקם הגיטו ביום 1 באוגוסט 1941. כל היהודים שהתגוררו מחוץ לתחום הגיטו אולצו לעבור לגיטו. גם הנוצרים, שגרו בתחום הגיטו אולצו לצאת מחוץ לתחומו ולעבור לחלקים הלא־יהודים של העיר.

פליטים

שמועות החלו מהלכות, כי פרוז׳אני והכפרים הסמוכים יוכרזו למרכז יהודי ״יודענשטאט״. ואכן מביאליסטאק הגיעה לעירנו שיירה של יהודים, שאורגנה על ידי היודן־ראט בביאליסטוק, לפי הוראות הגעסטאפא. בדרך לפרוז׳אני עינו את היהודים, וכשהגיעו לפרוז׳אני היו כולם מוכים ופצועים. בדרך ביאלאוועזש כינסו יהודים מהיינעוו, נארעווקע ומן הכפרים הסמוכים, וגרשו אותם לפרוז׳אני ברגל. היודן־ראט קיבל אותם ודאג להם. מקאמעניעץ העבירו אלינו רק חלק מן האוכלוסיה היהודית. לאחר שלא הגיעו יהודים נוספים חזרו יהודי קאמעניעץ לעירם. שיירות יהודים נוספות לא הגיעו לעירנו.
נודע לנו, כי מחוץ לעיר מגרשים את יהודי שערשעוו, והיודן־ראט עשה הכנות וקיבל אותם. אך הגרמנים לא כיוונו אותם לפרוז׳אני אלא לאנטאפאלע ולדראהיטשין. רק חלק קטן הגיע בגניבה לגיטו בעירנו ומן ההכרח הי לאכסן את הפליטים בדירות. חלק מהם התישב בדירות הריקות של התושבים הנוצרים שעקרו מן הגיטו, חלק בבתי המדרשים, ואחרים סודרו בין המשפחות המקומיות. אספו עבור הפליטים מיטות, בגדים, נעליים, כלי מיטה ודאגו למזונם, רק היודן־ראט מסוגל היה לקבל עליו את המשימות האלה.

פעולות היודן־ראט

קודם כל היה על היודן־ראט למלא את דרישות הגרמנים: אספקת פועלים בכמויות ובמקומות שנקבעו על ידם; תשלום הקונטריבוציות שהטילו הגרמנים על הגיטו, ולשם

כך אספו בין הגבירים הפרוז׳נאים זהב, כסף, פרוות — בין הסוחרים — מצרכי עורות ובין כל תושבי הגיטו — סכומי כסף, אבל כיצד מארגנים את החיים בגיטו גופא? וכאן נזקק היודן־ראט לתושיה וליוזמה של חבריו, בכל תקופת קיומו היה על היודן־ראט לענות בו בזמן על שתי שאלות: מה יגידו הגרמנים ומה יגידו היהודים?

כספים

היודן־ראט היה מקבל את שכר־העבודה של הפועלים, שנשלחו על ידו לעבודה. אלא, שכספים אלה לא הספיקו. מזמן לזמן היה היודן־ראט מטיל מסים על תושבי הגיטו. מאוחר יותר עסק גם בפעולות הברחה והגדיל על ידי כך את הכנסותיו.

הסדנאות שבגיטו

הסדנאות פתרה שאלות רבות ויצרה אפשרויות עבודה ליהודי פרוז׳אני ולפליטים. ניתן היה להכין בסדנאות בגדים ורהיטים. היו סדנאות של נגרות, חייטות, סנדלרות ובית חרושת לנעלי חורף (וואליקעס). בראש בית החרושת עמדו בעליו ירוחם גאלדבערג וניסן לעווקאוויטש. המאפיות שהשתייכו ליודנראט הועמדו ברשות מחלקת ההזנה שלו. יתרונותיהם של הסדנאות גדלו במשך הזמן, כאשר חליפה או זוג מגפיים שימשו לשחד את הגרמנים. אפילו העבודה עצמה הפכה לכעין שוחד. הגרמנים היו מספקים עור או עצים והפועלים היו מכינים עבורם רהיטים או נעליים. וכשהיו נשארים חומרים גלמיים היו משתמשים בהם לטובת הפליטים.
אירגון הסדנאות לא נמשך זמן רב. בדרך של ״הלאמה״ העביר היודן־ראט לרשותו את הכלים ואת המכשירים. בפרוז׳אני ידעו הכול, על הדברים המצויים אצל הבריות, וכאשר שלח היודן־ראט את שליחיו היו התושבים חייבים למסור להם כל מה שדרשו.

מחלקת ההזנה

רעב מוחלט לא היה בגיטו. בוודאי לא אכלו כולם במידה שווה, והכול היה תלוי בתושייה של כל אחד ואחד. היודן־ראט היה מחוייב לפרנס את הפועלים שגייס לעבודה למען הגרמנים, את הפועלים שעבדו בסדנאות, את הפקידים, את החולים בבית החולים ואת התינוקות שבמעון הילדים. לעניים ולפליטים פתח היודן־ראט מטבחים עממיים. היודן־ראט הצליח להבריח לתוך הגיטו מצרכי מזון והגדיל בדרך זו את כמות הלחם. מן הגרמנים קיבלו מנות לחם בשיעור של שמינית הפונט (בערך 50 גר׳) ליום, לכל נפש. למעשה הגדיל היודן־ראט את המנות ממקורות שונים. ראשית היו יהודים שלא הזדקקו ליודנראט וידעו לכלכל את ענייניהם ולדאוג לעצמם. שנית — היודן־ראט היה מתרים את צרכי המזון המוברחים לתוך הגיטו. היהודים שעבדו מחוץ לגיטו היו רוכשים מצרכים אצל האיכרים. סנדלרים נוצרים היו מורשים להיכנס לתוך הגיטו כדי למסור חומר לתפרים היהודים (לא היו בעיר תפרים נוצריים). נוצרים היו מזמן לזמן מקבלים רשיון למסור עבודות לסדנאות החייטות בגיטו. בכל כניסה ויציאה מן הגיטו היו מבריחים מצרכים ולשם כך היו משחדים את המשמרות שעל יד השערים.

כמה פעמים שיחד היודן־ראט את ראש העיר והוא עצמו רכש מן האיכרים מצרכים מסויימים למען הגיטו. את האשפה היו מוציאים מחוץ לגיטו, ובארגזים הריקים שהיו מחזירים לגיטו היו מבריחים מצרכים שונים.
היודן־ראט לא היה מקבל מן הגרמנים לחם, אלא קמח. את הקמח היו מקבלים בטחנות שנמצאו מחוץ לגיטו. בדרך לשם ובחזרה היו אפשרויות לרכוש מצרכים ולהבריח אותם לתוך הגיטו. מכבי האש נשארו בתוך תחום הגיטו, ועל היהודים הוטל לכבות שריפות בעיר שמחוץ לגיטו, כאשר היו חוזרים לגיטו היו מבריחים במכוניותיהם מצרכים.
את המנות הרשמיות היו מקבלים בדרך זו: ראש העיר היה נותן ליודן־ראט מכתב למרכז האספקה. היו משחדים את הפקידים הגרמנים והפולנים, שעבדו במרכז האספקה ובדרך זו היו מגדילים את כמות הקמח שהיה על הטחנות להוציא לגיטו. בטחנות היו שוב משחדים פקידים נוספים, ושוב היו מגדילים את המנות.
לשם אספקת מצרכים לאוכלוסיה הגרמנית האזרחית פתחה הגרמניה ארדנט חנות בביתו של אליהו בירנבוים. היודן־ראט קשר אתה קשרים, ובאמצעותה נתאפשר לו לרכוש מצרכים נוספים. ובאם נשארו בידי היודן־ראט כמויות כל שהן של מצרכים, לאחר שחילק לפועלים ולעניים, היה מוכר אותם בחנויות שנפתחו למטרה זו. לגרמנים הוסבר, כי בדרך זו גובה היודן־ראט מסים עבור המנות הרשמיות שהוא מספק לאוכלוסיה היהודית.

הסקה

היודן־ראט קיבל רשיון מן הגרמנים לעסוק בחפירות כבול (טארף) בשדות שעמענטשי וקופלין. בנוסף לכך הותר לו לחפור את השורשים ביער טשאכטשי, לאחר שהגרמנים היו כורתים את העצים. היודן־ראט היה שולח פועלים ובעגלות, אשר הגרמנים השאירו בידי היודן־ראט, היו מביאים את השורשים לתוך הגיטו.

בית חולים

היתה זכות ליודן־ראט לשלוח רופאים לחולים עניים, שידם לא השיגה לשלם להם. אבל כל החולים, בין ששילמו לרופא עבור ביקורת ובין שלא שילמו, לא יכלו להתקיים ללא עזרתו של בית החולים. רק בבית החולים ניתן היה להשיג תרופות. בתי מרקחת לא היו בגיטו, וצוות בית החולים היה משתמש בתרופות שהוברחו לגיטו ואשר מחירן היה יקר מאוד.
את בית החולים התקינו בבנין הגימנסיה הפולנית לשעבר. בראשו עמד פרופ׳ שטרייכר, יהודי מגליציה שהתחתן עם צביה ראסאכאווסקי. לשטרייכר לא היתה כל שייכות לרפואה, וקראו לו פרופסור, כיוון ששימש לפני המלחמה מורה בגימנסיה העברית. הוא ריכז מסביבו קבוצה של רופאים ואחיות, שחוללו נפלאות ממש בתנאי הגיטו.
על מעשה אחד ברצוני לספר. התמותה בגיטו פרוז׳אני לא היתה גדולה כמו בגיטאות אחרים. מתים לא התגלגלו ברחובות. אבל בגלל הצפיפות פרצה מגיפה. הדבר קרה כאשר הגיטאות הסמוכים חוסלו כבר, ופרוז׳אני נשארה עדיין עדה יהודית אחרונה בכל

הסביבה. כמה אנשים חלו בטיפוס, והדבר נשמר בסוד מן הגרמנים. אילו ידעו על כך היתה המגיפה מספקת להם סיבה לחיסולו של הגיטו. הצוות הרפואי סידר מקום מבודד בתוך בית החולים, לחולי טיפוס. וכך עלה בידם לחסל את המגיפה בראשיתה. אפילו יהודי הגיטו לא ידעו על כל הסידורים האלה, וכך נמנעה בהלה בתוך הגיטו.

מפקדים של יהודי הגיטו

הגרמנים היו דורשים לקבל דיווח מתמיד על מספר היהודים בגיטו. כאשר נולד ילד — קיבל הגיטו מנה נוספת. נפטר יהודי — היו מורידים מנה. על היודן־ראט היה לנהל רשימות מעודכנות של כל תושבי הגיטו ומשרד מיוחד הוקם לשם כך בהנהלתו של פייבל גולדפיין, ראש הקהל לשעבר. המשרד הזה טיפל גם בענייני חברא קדישא, והגרמנים ידעו על כך. כאשר היו הורגים יהודי מחוץ לגיטו היו מביאים את גופתו לחברא קדישא שבגיטו.
בהתחלה, כאשר שטח הגיטו היה גדול יותר היו קוברים את המתים בבית העלמין החדש. אך מאוחר יותר, כאשר הגרמנים הקטינו את שטח הגיטו היו קוברים את הגופות בבית העלמין הישן שבמרכז העיר.

פעילות תרבותית

היודן־ראט החזיק את גן הילדים, שנמצא בביתו של גאלדבערג ברחוב קאברין. בראשו עמדו וועלע צארעף־יאנאוויטש, אשתו של יושב ראש היודן־ראט והמורה שיין פינסקי,

יצחק יאַנאָוויטש, אשתו וועליע, בתם פייגעלע.
נשרפו באושוויץ, פברואר 1943.

אחותו של מזכיר היודן־ראט. רוב הילדים היו ילדי פליטים. תושבי פרוז'אני שהיתה להם האפשרות החומרית לכך, שלחו את ילדיהם למורים פרטיים בבתים פרטיים.
היות ובבתי המדרשות שוכנו פליטים היו יהודים חרדים מתפללים במנינים. בביתו של אהרן דוד שרייבמאן סידרו כעין קלויז והרב מקאמעניעץ היה שם מרביץ תורה. יהודים

חילוניים ובני נוער היו מתכנסים בבתים פרטיים ומתווכחים בענינים מדיניים. לפעמים קרובות היו מבקרים את פעולות היודן־ראט ובני נוער היו מביעים את מחאתם נגדו, על שהוא עוצר בעדם ומרסן את רצונם למאבק. באסיפות האלה נולד הרעיון על הקמת אירגון לוחם, על חפירת מקלטים (בונקרים) ועל בריחה ליערות. באסיפות היו משתתפים אנשים שהיו ערים לבעיות מדיניות. לא נתקיימו בגיטו אסיפות מפלגתיות כל שהן.

״ליימאנקע״

יהודי פרוז׳אני האמינו כי גורלם יהיה שונה מגורלם של גיטאות אחרים. מפעם לפעם היו שומעים על ״סלקציות״ ועל ״אקציות״ בעיירות הסמוכות, אך פרוז׳אני ניצלה מהן, פרט לי״ח היהודים שנהרגו בימים הראשונים של הכיבוש הגרמני. והגרמנים היו יורים אמנם כמה יהודים כמעט בכל יום, כאשר ניסו לברוח מן הגיטו. למרות העינויים, הרעב והעלבונות ״הסתגלו״ היהודים איך שהוא. אך לא רק בפרוז׳אני, אלא גם בעיירות הסמוכות האמינו במזלה של פרוז׳אני. יהודי סלונים, למשל, חיפשו דרכים כיצד להגיע לגיטו בפרוז׳אני, ואלה מהם שהיו להם קרובים בעיר, גייסו אותם למטרה זו.
באחד הבתים שעל־יד סמינריון המורים היה מרכז טלפונים, ששירת את כל האיזור עד לבאראנאוויטש. בראש המרכז עמד גרמני ושמו ליימאן, או ״ליימאנקע״ כפי שקראנו לו. כל יום היה בא לגיטו עם כלבו, מכה יהודים ומסית בהם את כלבו. רק כשהיה רואה דם נוזל מקורבנו היה גרמני זה נרגע. פעם אחת נטפל לרב. הוא בא לביתו וראה אותו מתפלל. הגרמני הוציא את הרב מחוץ לעיר, ובכל הדרך גזר עליו לרקוד. זאוול סעגאל (נציג היודן־ראט בפני הגעסטאפא) וניאמקע גאלדבערג הלכו לליימאנקע, הבטיחו לו זוג מגפיים חדשים בתוספת סכום ניכר, כדי שישחרר את הרב, וכך עשה.
ממעשה זה למדו היהודים, שניתן לשחד את ליימאן. הוא הפסיק לבוא לגיטו (הדבר לא מנע ממשרתיו לבוא לגיטו, גם הם ידעו להרביץ ליהודים) אך בתמורה ביקש ללקק עצם שמנה (אפלעקן א פעטן ביינדל). הוא הסכים להיות שותף לעסקי מסחר שונים של היהודים.
בסלאנים היו כמה בתי חרושת לעיבוד עורות (גארבארניעס) שיכלו לספק עורות לסנדלרים ולתפרים של פרוז׳אני (בעירנו לא היו בתי חרושת לעיבוד עורות). ליימאן קיבל עליו לספק מכוניות ונהגים: על היהודים היה להבריח את העורות לגיטו פרוז׳אני, תמורת שוחד גדול לליימאן. באותן משאיות ניסו היהודים להבריח גם יהודים מסלונים. יהודים רבים לא נוספו לגיטו בדרך זו, אך מוסר ההשכל של כל המעשה היה, שבעזרת שוחד ניתן להפוך שונא ישראל ל״אוהב ישראל״, כביכול.

גזרות

תפקידו של היודן־ראט היה לבטל את גזירותיהם של הגרמנים. היו גזירות שניתן היה לבטל בשוחד. זאוול סעגאל עסק בכך. אך כשהיו מגיעות ידיעות, כי הגרמנים מכינים פורעניות קשות, היה מזכיר היודן־ראט, אליעזר שיין — יהודי מלודז׳ שנתגלגל בימי

המלחמה לפרוז׳אני — מבריח עצמו מן הגיטו ומגיע למפקדה הראשית של הגעסטאפא בביאליסטוק. מובן, שלא היה נוסע לשם בידיים ריקות, ותמורת שוחד רב היה הגעסטאפא בביאליסטוק ״מסתפק״ רק ... בהצרת תחומי הגיטו ובהגדלת הצפיפות, שהיתה גדולה גם בלאו הכי.

בית הדין והמשטרה

למשטרה היהודית לא היה שם רע בגיטו. השתייכו אליה יהודים מכל השכבות. כל אחד ואחד בגיטו היה חייב להיות ״יעיל״ ולעסוק בדברים העשויים, לדעתו להציל את חייו. בין השוטרים היו גם פליטים. היודן־ראט דאג לכך, כי המשטרה תתנהג כיאות. היה מעשה עם פליט מביאליסטוק, שניצל מידי הגעסטאפא והצליח להסתיר טבעת. שוטר יהודי לקח אצלו את הטבעת. כאשר נודע הדבר ליודן־ראט סילקו את השוטר מן המשטרה.

המשטרה היהודית שמרה על הסדר בגיטו וסייעה לגבות את המסים ואת הקונטריבוציות שהטיל היודן־ראט. המשטרה היתה גם מבצעת מאסרים על ״הפרזה״ בהברחות (קצבים היו מנסים להבריח בהמות לתוך הגיטו) ודברים דומים. את האסיר היו מביאים למפקדת המשטרה, שנמצאה בביתו של נטע מאסטאוולאנסקי, ברחוב דאמראווסקי (סעלצער). שם היו עוצרים אותו במשך ימים אחדים ומשחררים לאחר מכן.

הקטיגור והשופט בגיטו היה וועלוול שרייבמאן (לפי עדותו של מאטל אייזענשטיין שימש כקטיגור מאיר מאטיל, וכשופט — פליט מהיינאווקע). היו שני סוגים של פשעים: פשעים שהיו מסוגלים להרגיז את הגרמנים, ופשעים לגבי הציבור היהודי או לגבי יהודים בודדים. לסוג הראשון השתייכו המקרים, כאשר יהודי סירב לשלם את הקונטריבוציה שהוטלה עליו, או שעבר על הגבול ״המותר״ בהברחות. לסוג השני — המקרים של חוסר התחשבות בזולת. כאשר יהודי סירב לתת חינם חלב לילדו של פליט, או שיהודי סירב להכניס פליט לדירתו.

בית הדין עסק גם ביישור סכסוכים שבין יהודים. היו גרים בצפיפות שגרמה, לפעמים, להתדרדרות היחסים בין הדיירים. היו מריבות ולפעמים היו מגיעים לידי מכות. הדיונים היו פומביים. השופט וועלוול שרייבמאן היה פונה לנאשמים ותובע מהם אחריות ציבורית. בדבריו היה מתכוון לא רק לנאשמים, כי אם לכל תושבי הגיטו והיה מזהיר מפני התדרדרות מוסרית.

העונש המקובל היה מעצר ללילה בבית המאסר. הטפת המוסר של וועלוול שרייבמאן והלבנת פניו של הנאשם היו משלימים את העונש. אך היו מקרים, כאשר היודן־ראט קבע את גודל העונש. אם אדם שנידון פעם, חזר לסורו, היה היודן־ראט שולח אותו לעבודה במחנה־עבודה גרמני בביאלאוועזש. בדרך זו היה היודן־ראט מספק לגרמנים את כמות הפועלים שנדרשה על ידם.

פעם אחת סירב הרופא דר׳ בארנשטיין (חתנו של החובש אברהם סעלעצקי) לבקר חינם אצל חולה עני. באותם הימים דרשו הגרמנים לספק רופא לגיטו ביעלסק. בית הדין פסק, כי על דר׳ בארנשטיין לצאת לביעלסק. משמעות ההחלטה היתה פירוד מבני המשפחה,

כי בני משפחתו של הרופא נשארו בפרוז׳אני.
היודן־ראט השתדל לשחד גרמנים, לבטל גזירות ולהציל כל מה שהיה בגדר אפשרותו. אך כשהדבר לא עלה בידו, היה חיב לקיים את גזירות הגרמנים. פעם אחת גילה הגסטאפא, שלתוך גיטו פרוז׳אני חדרו יהודים מעיירות אחרות ולא דווח על כך לגרמנים. הגעסטאפא תבע למסור לידיו את היהודים האלה, ובאם לא — יעניש הגעסטאפא יהודים לפי בחירתו, מתוך תושבי הגיטו. היודן־ראט מילא אחר פקודת הגעסטאפא והיהודים הזרים נורו למוות.

קשי־עורף

מובן, שיהודים מבוגרים ומעונים סמכו על היודן־ראט כי יגן עליהם ויציל את חייהם. הצעירים לא בטחו בכוחו של היודן־ראט וחיפשו "רגע מתאים" כדי לצאת במאבק נגד הגרמנים. היו כאלה שחשבו, כי כלו כל הקצין וגורלם של יהודי הגיטו נחרץ למוות במוקדם או במאוחר. פעם נפוצו דעות אלה בין אנשי האינטליגנציה המקומית. כאשר באה פקודה מן הגרמנים כי על כל תושב להכין שמיכה ולדאוג לאוכל ליומיים, התאספה קבוצת אנשים בביתו של וועלוול שרייבמאן ברחוב קאברין (היה זה ביתו של יאסל פאמעראניץ לפני כן) בגבולות הגיטו. הם החליטו לאבד את עצמם לדעת בצוותא.
הדבר היה בלילה, כאשר אסור היה להלך ברחובות. למחרת בבוקר כאשר באו לדירתו של שרייבמאן, מצאו דלת נעולה ומבפנים בקע עשן. כאשר פרצו את הדלת ונכנסו פנימה נתגלתה תמונה מחרידה: בחדר המלא עשן שכבו על הרצפה אנשים מעולפים, וביניהם וועלוול שריבמאן. את כולם הצליחו להציל פרט לאחד, א. לעניצקי חתנו של זעליק גאלדפיין. הוא מת. התברר שכל הנאספים בלעו רעל, וליתר תוקף הסיקו את התנור וכיסו את היציאה מן הארובה, כדי שהעשן יישאר ויגרום לחניקתם של הנוכחים. הם קיוו כי הרעל והעשן יגאלו אותם מידי הגרמנים.
הידיעה על ההתאבדות הקולקטיבית זעזעה את הגיטו. רבים טענו כנגד חוגי האינטליגנציה, שדווקא להם אסור להתייאש, ועליהם לשמש דוגמא לאחרים, כיצד להמשיך את הקיום בתנאי הגיטו.
קבוצות צעירים החליטו להגיב בדרך אחרת על גזירת הגרמנים בדבר הכנת האוכל והשמיכות. חבריהן ניסו לברוח מן הגיטו תוך מאבק עם המשמרות שעל־יד הגדרות. רבים נהרגו ומעטים הצליחו להגיע ליערות. בינתיים הודיע היודן־ראט לתושבי הגיטו, כי עלה בידו לבטל את הגזירה.
פעם הודיע ראש העיר על עריכת מפקד בגיטו. בשעה 7 בבוקר הסתדרו היהודים בשורות כשהם מחזיקים את התינוקות על ידיהם, כדי לאפשר לגרמנים לספור את "הראשים". לא כל היהודים הגיעו לספירה בקריאה הראשונה. בני־נוער רבים סרבו להופיע למפקד. חברי היודן־ראט טרחו רבות לשכנע אותם שישתתפו במפקד, היודן־ראט הבטיח, שאם כל היהודים ישתתפו במפקד, יסתפקו הגרמנים במפקד בלבד. אך אם יחסרו יהודים רבים, לא יוכל היודן־ראט לקבל על עצמו את האחריות לתוצאות. הצעירים שוכנעו והתיצבו למפקד.

משעה שבע בוקר ועד שעה שלוש אחה״צ ביום קר וכפור עמדו יהודי פרוז׳אני בשורות, עד שהגרמנים הישוו את מספר ״הראשים״ היהודים עם רשימות היודן־ראט. המספרים התאימו למרבה המזל, והפעם יצאו היהודים מן המפקד בפחד בלבד.
תחושות המחאה לא פחתו אצל הצעירים. באסיפות חשאיות השמיעו דברים ברורים: אין מוצא. חייבים להתנגד לגרמנים. בכל פעם שהגיעו שמועות על חיסולם של גיטאות סמוכים, איבדו הבטחות היודן־ראט את משמעותן. היה עליהם לקבוע, מתי יתחיל המאבק וכיצד יש לעשותו.

רדיו חשאי

הערשל מאראווסקי, אחד ממנהלי הסדנאות מצא בעליית הגג מכשיר רדיו. הוא התייעץ עם משה לאצקי (סוחר יערות שעמד בקשר עם הסדנאות), ושניהם החליטו להתקין את הרדיו במבנה סדנאות הנגרות, בבנינו של בית הספר ״תרבות״ לשעבר. הם הודיעו לנשיאות היודן־ראט שנתנה את הסכמתה לכך. את הרדיו הסתירו במדרגות, מתחת לקרש שלא היה תקוע היטב במקומו, מתוך כוונה, שאם יגיע אורח לא רצוי, יוכלו לטפל מיד בתיקון הקרש. חוגי הנוער קיוו, שמתוך ההאזנה לרדיו יוכלו לקבוע את השעה המתאימה לראשית המאבק.

נשק

לכתחילה לא היה ברור מה יהיו תפקידיו של האירגון הלוחם. היו הצעות להצית את הגיטו, לעורר בהלה אצל הגרמנים ולאפשר ליהודים לברוח. לא היה לאן לברוח. אחרים סברו, שללא קשר עם ההצתה יש להתחיל מיד לברוח ליערות. אנשים בודדים היו בורחים יום, יום, רבים נהרגו בידי הגרמנים ומעטים הגיעו למחוז חפצם. היערות משכו. היודן־ראט ידע על כוונות הבריחה והזהיר מפני הסכנות המאיימות על כל הגיטו. באסיפות החשאיות היו מתווכחים, מי ומי יהיו הבורחים, אם כלל התושבים ובתוכם זקנים וצעירים, או צעירים בלבד. היה ברור, שבלי נשק לא ייתכן להגיע ליער. במחצית השנייה של 1942 החלו הצעירים להתארגן בקבוצות חשאיות של 25 — 20 איש. כמה מאות יהודים היו עובדים בפירוק תחמושת, אשר הרוסים השאירו בשדות־התעופה ובמחנות הצבא בדרך ללינעווע. היהודים החלו לגנוב תחמושת. להבריח לגיטו ניתן היה אקדחים לחלקי מתכת של הרובים בלבד. מאוחר בלילה היו מתקינים במרתף ביתו של שרייבמאן את חלקי העץ של הרובים. היה זה אותו וועלוול שרייבמאן, שניסה לאבד עצמו לדעת, ולאחר מכן קיבל עליו תפקיד סגן היושב ראש של היודן־ראט ושופט בבית הדין של הגיטו. הוא היה ״בעליו״ של מחסן התחמושת של האירגון הלוחם. חלק גדול מן הנוער ייצר נשק בדרכים משלו. בינתיים פשטו שמועות, כי ביערות הסמוכים מסתתרים יהודים מן היערות הסמוכות. צעירים רבים בפרוז׳אני החלו בהכנות ליציאה ליערות.

מרתפי מגן (בונקערס)

באותם הימים, כאשר קם האירגון הלוחם החלו רבים לחפור בורות ומילאו אותם במזון, נפט וגפרורים. אחרים הסתירו שם אפילו כלי מיטה. המרתפים נחפרו בחשאי, ובני־משפחה קרובים ביותר לא ידעו על קיומם. כמה מרתפים כאלה היו, לא נדע לעולם. לי ידוע על אחדים מהם.

1) בענצע יאבלין ובנו התחבאו במרתף, ואיכר אחד ממכריו עזר להם בעת חיסול הגיטו. יאבלין ובנו נשארו בחיים.

2) במרתף אחד בככר השוק, ליד הכנסייה (הכניסה היתה מצד הגיטו והיציאה מחוץ לגיטו) הסתתרו בניו של איטשע היידאמאק ועוד כמה אנשים.

3) למרתף שמתחת לשורת החנויות, ליד חנותו של יודקאווסקי, ותחת חנויותיו של אורינסקי נכנסו, בעת החיסול, יוסף, בנו של גרשון אורינסקי, רבקה אורינסקי משה באגאמאלסקי, ויאסל והרשל סערלין ומאטעס שעוועלעוויטש.

4) היה מרתף מתחת לביתו של שמואל אייזנער ברחוב קאברין.

5) כמו כן היה מרתף תחת ביתו של יעקב יאסל קעסלער.

ידוע לי שהיו עוד בונקרים. מכל אלה שהסתתרו בבונקרים נשארו בחיים, פרט ליאבלון ובנו אפרים שבע ראגאוויטש ובתה, וצירע אייזנער, שהגיעה לבסוף לפארטיזאנים.

פארטיזאנים

לא היה קל לבצע את ההחלטה ללכת ליערות. היודן־ראט עשה כל שביכולתו למנוע שאנשים רבים יצאו ליערות. הנימוקים שלו היו: 1) יציאה המונית מן הגיטו תכשיל את מאמצי היודן־ראט להשתדל עבור תושבי הגיטו. ולא תהיה אפשרות לבטל גזירות הנוגעות לציבור או ליחידים. 2) חברי היודן־ראט אחראים אישית להתנהגותם של יהודי פרוז׳אני. הם יהיו הראשונים לשלם בחייהם במקרה של התנגדות לגרמנים.

מאיר קאראשינסקי, מנהל עבודה בקבוצת פועלים שעבדה בעקירת שורשים ביער, פגש בפארטיזאנים סובייטיים. הם הציעו לו להשאיר חלק מקבוצתו אצלם. אך הוא ענה להם, כי אינו יכול לסכן את היודן־ראט האחראי עליהם לפני הגרמנים. ואף־על־פי שבקבוצתו היו כמה חברים של האירגון הלוחם — לא נשאר אף אחד מהם ביער. לא קל היה לצעירים להחליט לחזור לגיטו.

החלו ללכת ליערות לאט לאט. הראשון היה יאסל אונטערשול (יתום שגדל בבית היתומים של פרוז׳אני) ואשתו. הוא נהרג ביער. אשתו חיה ונמצאת ביו־יארק. אחריו הלכו אחרים. במשך הזמן הגיעו הבורחים לפארטיזאנים הסובייטיים. בגיטו ידעו, כי ביערות מצויים ככר פארטיזאנים פרוז׳נאים. דבר זה עודד אנשים נוספים לצאת בעקבותיהם. הורים תיכננו לקחת אתם את בניהם המבוגרים. לשם כך היה צורך להכין בגדים מיוחדים, מזון וכסף כדי לשחד את אנשי המשמרות. היו זקוקים גם לעזרת היודן־ראט, ולשם זהירות ניתן היה לדבר עם חברים מסויימים של היודן־ראט בלבד. איני בטוח אם כל חברי נשיאות היודן־ראט ידעו על כך. אבל עובדה היא שחברי היודן־ראט,

שעמדו בקשר עם הפארטיזאנים, נתנו סיוע בשם היודן־ראט כולו. הצעירים השלימו עם דרישת היודן־ראט, כי היציאה ליערות תיעשה ביציאה של כל אדם בנפרד, ולכל היותר בקבוצות קטנות בלבד. רק כשהגיעה השעה האחרונה והחל חיסולו של הגיטו, הפרו הצעירים את הבטחתם.
במשך ארבעת הימים של החיסול (28, 29, 30, 31 בינואר 1943) הצליחו כמה מאות יהודים להגיע ליערות. במקום שהדבר ניתן היה שיחדו את המשמרות. אפשר היה לשחד כאשר השמירה היתה בידי פולנים. כך היה ברחוב שערשעוו. במקרים שלא הצליחו לשחד השתמשו בכוח. הפארטיזנים העתידים החלו את מאבקם עם שומרי הגיטאות ברחוב פאצעוויטשא, ליד ביתו של זעלעניעצקי, ליד בית־המדרש "בית־יעקב", ברחוב רסקה, ובנקודות נוספות. רבים נפלו על יד שערי הגיטו, וחלקם הגיע ליערות.
בתחילה נדדו היהודים ביערות והיו צפויים להיתפס בידי הגרמנים, או לסכנה שאיכר ילשין עליהם וימסרם לידי הגרמנים. בסוף הגיעו לפארטיזאנים הסובייטיים. היו להם קשיים רבים עד שנתקבלו על ידי הפארטיזאנים. חלק מהם לא היה מזוין במידה מספקת. אחרים נלוו בידי בני משפחותיהם. עד כמה שהתנאים ביערות היו קשים — עובדה היא, ששני שלישים מהפארטיזאנים הפרוז'נאים נשארו בחיים.

החיסול

ביום 27 בינואר 1943, חמישה רגעים לפני השעה שמונה בערב, בא ראש הגעסטאפא לבית היודן־ראט. באותו זמן שהתה במקום משלחת של הפארטיזאנים, שבאה מן היערות וביקשה עזרה מן היודן־ראט. שליחי הפארטיזאנים בערל סעגאל וצעיר מביאליסטאק, שאיני זוכר את שמו, ישבו במשרדי היודן־ראט כשהם מזויינים ברובים. כאשר הופיע ראש הגעסטאפא ברחו השניים והצליחו אפילו להגיע ליער. הכדורים אשר ראש הגעסטאפא ירה בהם פגעו בשומר הבנין שנהרג במקום. חברי היודן־ראט דוד ראסינאווסקי, זיסקע ספעקטאר ואחרים נפצעו. ראש הגעסטאפא דרש מן היודן־ראט להמציא לו את שני הפארטיזאנים עד השעה 12 בחצות.
הדרישה לא ניתנה לביצוע. לא היו ליודן־ראט קשרים ישירים עם הפארטיזאנים ולא היתה שהות לשלוח אנשים ליער כדי לחפשם. בשעה אחת עשרה הגיעה הודעה שניה מטעם הגעסטאפא; לא לחפש את הפארטיזאנים ולחכות להודעה שנייה. מיד הגיעה ההודעה השנייה שחתמה את גורלם של יהודי פרוז'אני: הגיטו מחוסל.
ביום 28 בינואר יצא הטראנספורט הראשון שכלל 2500 יהודים, המתגוררים ברחוב סעלץ והרחובות הסמוכים. את יהודי פרוז'אני שולחים, כביכול, למחנה עבודה לשלזיה. הפקודה באה מן המפקדה הראשית של הגעסטאפא בביאליסטאק. ביום 28 בינואר בשעה 6 בבוקר היה כבר השוק מלא עגלות חורף של איכרים, והגרמנים הושיבו בהן חלק מיהודי פרוז'אני.
נציגי היודן־ראט ניסו שוב לנהל משא ומתן עם הגעסטאפא. אחד מאנשיה, האחראי למשרד האספקה, "הבטיח" לנציגי היודן־ראט, כי מעבירים את היהודים אך ורק למחנה עבודה. רק הגברים יעבדו, ואילו לנשים ולילדים נועדו בתים "מתאימים" למגורים. חברי

היודן־ראט נאחזו ב״הבטחה״ זו והודיעו על כך לתושבים. שהאמינו לדברים, משום שאי־שם בתודעה עדיין היה ניצוץ של תקווה, כי ליהודי פרוז׳אני, הכלולים ב״רייך השלישי״, יתיחסו הגרמנים אחרת, שהרי דינם כדין יהודי גרמניה... את האשמה על חיסול הגיטו תלו בפארטיזאנים. אלמלא הם — לא היו הגרמנים מחסלים את הגיטו. כאשר החלה הליקבידציה הסופית של הגיטו, יצא למחרת היום יושב ראש היודן־ראט, יצחק יאנאוויטש, על מרפסת בית היודן־ראט. והודיע במפורש, כי הגעסטאפא מוליכה אותנו שולל. אין מוליכים את היהודים למחנות עבודה, וכל אחד רשאי לפעול לפי רצונו. ואם עד עכשיו מנע היודן־ראט מעשים של יחידים ודאג לטובת הכלל, הרי כעת, אין כבר כל יסוד לכך...

טראנספורטים

מותר היה לקחת חפצים, עד כמה שניתן היה לארוז בשק שעל הגב. משפחות גדולות שהיתה ברשותן עגלת־חורף ניסו אפילו לקחת אתם כלי־מיטה; כאשר הגיעו עגלות החורף לתחנת אראנטשיצע (לינעווע) במרחק של 12 קילומטרים, החרימו השוטרים הגרמנים והאוקראינים את כלי המיטה. בדרך לאראנטשיצע ברחו אנשים מכמה עגלות־חורף, שנסעו בשיירה שלי. הגרמנים ירו אחריהם, אך אחדים הצליחו להימלט. באראנטשיצע הכניסו את היהודים ברכבת משא. בכל קרון, שהיה מיועד לשלושים אנשים, דחפו עד מאה ועשרים. בשלוש השיירות הראשונות נסעו גברים לחוד ונשים לחוד. בטראנספורט האחרון, ביום 31 בינואר 1943, שאני נסעתי בו יחד עם אשתי ושני ילדי, נסעו הגברים והנשים ביחד. וכך הגענו לאחר שלושה ימים ושלושה לילות לאושוויץ.

היתה צפיפות גדולה בקרונות והיינו רעבים וצמאים. שתיקה מוזרה נפלה על כל הנוסעים. אפילו הילדים שתקו ולא ביקשו מים. הם היו מעולפים ואמותיהם היו מורחות את שפתיהם בשתן שלהן. במשך שלושה ימי הנסיעה גססו אנשים כנרות. מבוגרים וילדים מתו בדרך. וכך הגענו יחד עם המתים לתחנת בירקנאו.

בירקנאו

כאשר יצאנו מן הקרונות קיבלו אותנו במכות ובגידופים. לא רחוק מאתנו עמדו אנשי ס.ס. עם מכונות־ירייה. הם החלו להפריד בינינו. גברים לחוד ונשים וילדים לחוד. חלק מן הגברים נשאלו על המקצועות שלהם. פקדו על גברים צעירים ונשים צעירות לעמוד בקבוצה מיוחדת.

בינתים הגיעה ה״קבוצה הקאנאדית״ (קאנאדער קאמאנדע), שהיתה קבוצת עבודה מבין אנשי המחנות. הם החלו לנקות את הקרונות ולהוציא את המתים ואת החיים ביחד עם שקי הגב שלנו. ליד ערימת המתים התכנסה קבוצת ילדים. כפי שנודע לנו אחר־כך ניסו כמה מחברי הקבוצה הקאנאדים, שכבר ידעו את סודות המחנה, להרחיק את הילדים מידי אמותיהם, כדי להציל את חייהן בדרך זו ולגרום לכך שישלחו אותן לקבוצות־עבודה. אני מכיר אם אחת שנשארה בחיים. לאחר השיחרור פגשה בקאצעטלער (איש המחנה),

שהוציא מידה את ילדה והיא דממה כאבן לאחר שזיהתה אותו.
פרט לקבוצת המסוגלים לעבודה הובילו את כולם לקרמטוריום. את הנשים עם הילדים הושיבו על גג מכוניות־משא. גברים מבוגרים ואחרים, שעשו רושם, שהם עדיין מוכשרים לעבודה, הלכו אחריהם ברגל.
מתוך עשרת אלפי יהודי פרוז׳אני נלקחו לעבודה קרוב לאלפיים, כאלף ומאתיים גברים ושמונה מאות נשים. אנו נשארנו בלי משפחותינו.

לכבשנים הלכו אשתי יענטע אוריעוויטש (לבית אורינסקי): בתי בת השש פרומטשעלע וילדתי בת ששה עשר חודשים מאניעלע. כאשר שאלו את אחי מה מקצועו נתבלבל וענה שהוא עוזר לסנדלר. הודעה זו לא עזרה לו להישאר בחיים והוא נשלח לכבשנים. לשם נשלחו אחותי, בעלה ושני ילדיהם; שני אחי ונשיהם וילדיהם; גיסתי ובתה; דודותי, דודי, בני־דודים ובני־דודות; אמא של אשתי ואחיותיה. אנו ״הנבחרים״ שהינו בבירקנאו ששת שבועות, גרנו בארבעה בלוקים: 16, 17, 18, 19. ישנו על קרשים. במקום שנועד לשלושה אנשים, היינו שמונה או עשרה. מים לרחצה לא היו. מזוננו היה כמה תפוחי־אדמה ביום (לפעמים לא קיבלנו אותם) ושלושת רבעי ליטר מים חומים, שקראו לזה קפה. במשך ששה השבועות מתו מרעב, ממכות ומיסורים חלק גדול מקבוצתנו. לאחר כמה שבועות כבר לא היה צורך בארבעה בלוקים. הספיקו לנו שנים. את הנשארים בחיים בבלוקים 16 ו־17 סידרו בבלוק אחד, ואת הנשארים בבלוקים 18 ו־19 סידרו בבלוק שני. לאחר ששה שבועות — הוליכו את הנשארים בחיים לאושוויץ, קילומטר וחצי מבירקנאו. קבוצה קטנה של פרוז׳נאים נשארה בבירקנאו.

אושוויץ

היום קשה להאמין בכך, אבל עובדה היא, כא כאשר הביאו אותנו לאושוויץ, לאחר ששה שבועות בבירקנאו, האמנו, כי כאן יקלו עלינו החיים. לא הלכנו שולל אחר בריכת השחייה שנמצאה בתחום המחנה. הבינונו, שהגרמנים מעוניינים באחיזת עיניים של המותרות האלה. אבל היה לנו קל יותר על המזרונים של המטות בעלות שלוש הקומות. בהתחלה חטפנו ממש את המנות האושוויציות היומיות, שהורכבו מ־250 גרם לחם ליום, חתיכונת מרגרינה, פיסת נקניק וקצת מרק מימי. לאחר בירקנאו היינו רעבים.
רק יהודי פרוז׳נאי אחד הסכים לקבל עליו תפקיד של עוזר לקאפא. כל הפרוז׳נאים נמנו עם קבוצות עבודה. רבים עבדו בסדנאות הנגרות והסנדלרות, שנמצאו בבניני המחנה; אחרים עבדו במכבסה, במאפייה בכריתת עצים במסגרת חטיבת היערות, וביחידת ״אונטערקונפט״ (קבוצה שמיינה את בגדי העצירים לאחר מותם). אחרים עבדו ביחידת ״פאַלגאַס״, שהקימה בית חרושת מאחורי העיר אושוויץ. העצירים שימשו כעוזרים לאומנים גרמנים ופולנים. פרוז׳נאים עבדו גם בבית החרושת ״אוניאן״ ובבנין ״דעאווע״, שאיכסן את סדנאות הנגרות. אחדים עבדו כאלקטרו־מכונאים וכמכסי־גגות (דאך דעקערס).
אלה מאתנו שיצאו לעבודה ביחידה מאורגנת (מיט אקאמאנדע) השתייכו לנבחרים, אשר בכל יום שלישי ויום שישי, היו זוכים בתוספת — חצי ככר לחם וחתיכה גדולה יותר של

נקניק. אלה שנשארו לעבוד בצריפים (בניקיון ובעבודות אחרות), והחולים בבתי החולים לא קיבלו כל תוספת. אנשי הקאפא, שהיו מחלקים את המנות, היו גונבים מהמנות הדלות ומוכרים אותן. שוב קטן מחנה הפרוז׳נאים. כל אלה שלא קיבלו עבודה "טובה" גוועו מרעב ובאפיסת כוחות.

עזרה

טיב מחלותיהם של החולים בבתי חולים לא היה ידוע. דבר אחד ידעו: אם אין שיפור במצבו של החולה התשוש, אחד דינו לכבשנים. כאשר חולים מבין יהודי פרוז׳אני נראו בבית החולים, או כאשר ראינו שנשים הולכות ונחלשות, נדברנו בינינו, כי על החזקים יותר לעזור לחלשים, והפעולה החלה בסיוע אישי מזמן לזמן.
כולנו האמנו כי לשם העמדת אדם על רגליו יש להאכילו מרק. המרק ממלא את הקיבה וגורם לכך שמראהו החיצוני של האדם משתפר. לכן החלטנו, להשיג מנות נוספות של מרק, ולשם כך הזדקקנו לאנשי הקאפא. הם הרי היו גונבים מן המנות ומוכרים לאחרים. עבור מנת "מרק" היה עלינו לשלם להם בפרוסות לחם, מרגרינה ונקניק. אנשי הקאפא היו סוחרים שוב במצרכים שנתנו להם, אך לנו היתה אפשרות לתת מנה נוספת של מרק לחולה ולחלש.
מספר החולים והחלשים הלך וגדל. עזרה אישית לא הספיקה. החלטנו לכן לארגן ועד־עזרה. היינו חמישה: אברהמל סעלעצקי, הערשל מאראווסקי, יאנקל ראזשאנסקי (שנפל בצעדה לפני השחרור) יאנקל בארבעל ואני. ביום הראשון, כאשר לא יצאנו לעבודה, התאספנו בבלוק 15א׳ אצל יאנקל בארבעל, על־יד מיטתו. החלטנו שכל יהודי פרוז׳נאי חייב לתרום מנת לחם שבועית, ומי שמסוגל לכך חייב לתת יותר. על כל חבר ועד הוטל ליצור קשר עם יוצאי עירנו ולהודיע להם את החלטותינו. אני מוניתי כיושב ראש הוועד וכ"גזבר" של קופת הלחם.
את העזרה לחולים בבית החולים היינו מספקים באמצעות החובש (הסאניטאר) שלמה שעברינסקי (נשאר בחיים ונמצא באמריקה). להערשל מאראווסקי, שהיה נגר ונשלח מדי פעם לפעם ע"י הקאפא לעבודות התיקונים במקומות שונים במחנה, היתה אפשרות לעזור לנשים או לגברים חלשים במקומות שפגש בהם. משה גאלדבערג, אופה, אברהמל סעלעצקי, מכסה־גגות, ויאנקל בארבעל, אלקטרו־מכונאי, יכלו בגלל עבודתם לפגוש פרוז׳נאים שהיו מפוזרים ברחבי המחנה. השתדלנו להגיע לכל פרוז׳נאי שהיה זקוק לעזרה.
אט אט גדלה פעולתו של ועד הסיוע. התברר שניתן לעזור לא רק במצרכי מזון. ניתן היה בתחבולות שונות להעביר אנשים מעבודות קשות לעבודות קלות יותר. בכמה מקרים הצלחנו. בפעולתנו לא הקפדנו על הגיאוגראפיה. כאשר אחד מאתנו בא לעזור לפרוז׳נאי, שהיה שוכב חולה בבית החולים, היו עוזרים גם לחולה אחר ששכב על ידו. עזרתנו היתה קטנה ולא ניתן היה לפעול הרבה. אך במעט שעשינו הצלחנו להציל חייהם של כמה אנשים. הועד שלנו פעל עד לאבוקאציה מאושוויץ. תדיר חיפשנו אמצעים כיצד להגדיל את קופת הלחם שלנו, כדי שנוכל לסייע לאנשים רבים יותר. פעם מצאו הערשל

מאראווסקי ויאנקל בארבעל ארנק מלא דברי ערך, שהיה שייך ליהודי פולני ליפסקי, שנמצא כעת בניו־יורק. המוצאים החזירו את הארנק לבעליו. אך לא לפני שתרם כמה מנות לחם לקופת הלחם שלנו.

״סלקציות״ היו מתקימות גם באושוויץ. פתאום היו הגרמנים מעמידים שורות של אנשים ושולחים אותם לכבשנים, או לכיוון אחר, ובדרך היו ממיתים אותם. לא תמיד נבחרו לשם כך החלשים דווקא, ואלה שלא היו כשרים לעבודה. הדבר נבע מכך, שהיה על הגרמנים לספק כמות יהודים לכבשנים. פעם אחת ראינו בין השורות האלה את מענדל באדגאס (הוא חי כיום באמריקה), והערשל מאראווסקי פנה לקאפא, שעמד אתנו בקשרי מסחר וביקש אותו להוציא את מענדל מן השורות. הקאפא נענה לבקשתו ואנו החבאנו את מענדל. היו כמה מקרים דומים בסלקציות או בטראנספורטים. למרות פעילותנו לא הראינו נפלאות. מתוך 2000 פרוז׳נאים שעבדו באושוויץ נשארו בחיים קרוב למאתיים. בעבודתנו השתתפו גם צעירות מפרוז׳אני, שהיו עסוקות בעבודות קלות יותר או טובות יותר, והיו יכולות לתרום לנו צרכי מזון או בגדים. בין הצעירות שעזרו לנו היו שפרה טענענבוים (כיום שפרה סעלעצקי) וליבע באדגאס.

לפני השחרור

בראשית 1945 יכולנו להבחין במטוסים של בנות הברית, שטסו מעל לאושוויץ. היו שומעים גם הדים של יריות. החילונו לקוות, ועם התקווה גדל הפחד, שהגרמנים עלולים להרוג אותנו לפני השיחרור. בין ה־17 ל־18 בינואר הודיעו הגרמנים לאנשי הקאפא ולזקני הבלוקים, כי מעבירים את המחנה מאושוויץ. עוד לפני כן ראינו כיצד נעלמת הגאווה הגרמנית. הגרמנים החלו לפחד. בלילה היתה האפלה. אסור היה להדליק נר. אבל גם הפחד שלנו גדל. מה יעשו לנו הגרמנים בשעות האחרונות ההולכות וקרבות? החלטנו להתייעץ בינינו מה עלינו לעשות? אחדים סברו, כי יש להתחבא בתוך המחנה ולא לעזוב יחד עם כל העצירים. אחרים התנגדו לתכנית. בינתיים הגיע הלילה של 17 בינואר, והגרמנים החלו בחיפזון לארוז את חפציהם. אנשי הקאפא אספו את העצירים והורו להם להכין עצמם לדרך, כך חיכינו כל הלילה. למחרת, ביום 18 בינואר, בשעה 7 בבוקר יצאו מן המחנה כמה אלפי צעירים. איש לא ידע להיכן הולכים. אנו הנשארים, לא הלכנו יותר לעבודה. אנשי הקאפא וזקני הבלוקים הביאו לנו בגדי המחנה ולבוש אזרחי. כל עציר רשאי היה להתלבש כרצונו. לא יכולנו להחליט — מה טוב לנו יותר? למי יש יותר סיכויים להישאר בחיים — לעצירים או לאזרחים? היו כאלה שלבשו את שני סוגי הבגדים, אחד על השני. אם תהיה אפשרות לברוח יחליטו במקום איזה לבוש טוב יותר. וכך ביקשו להיות מוכנים לכל מקרה שיבוא.

הטראנספורט השני של העצירים, שאני נמניתי עליהם, היה האחרון. במחנה נשארו רק החולים בבית החולים. כל אחד מאתנו קיבל 2 ק״ג לחם וחבילת מרגרינה. מן המחנה יצאנו בשעה 8 בערב וצעדנו כל הלילה. בדרך ירו השומרים שלנו באוויר. הראשונות צעדו הנשים ואחריהן הגברים. כאשר לא היה כוח לעציר להמשיך ולצעוד — ירו בו במקום וסילקו את גופתו הצידה. כך המשכנו לצעוד. בבוקר הגענו לכפר. הכניסו אותנו

לרפתות ושם שהינו כל היום, יחד עם חזירים, סוסים ופרות. כאשר החשיך הוציאו אותנו, נערכנו בשורות והמשכנו לצעוד. באמצע הלילה הגענו לעיירה לעסלאו. ריכזו אותנו בבנין ושהינו בו עד הבוקר. בבוקר הכניסו אותנו לקרונות רכבת, שהביאה אותנו למחנה ״גראס־ראזען״.
בשעת הצעדה בטראנספורט השני החלטנו, יהודי פרוז׳אני, להיות קרובים זה לזה, וכאשר אחד מבינינו התעייף היו אחרים מחזיקים אותו בידיהם, מעודדים אותו ומסייעים לו לצעוד. אחד מהעיפים האלה הייתי אני. שינה מוזרה נפלה עלי. לא הייתי מסוגל לפקוח את עיני ונמשכתי לשכב על האדמה. ישראל כאמסקי (היום באמריקה) ושלום קירזשנער (נהרג לפני השחרור) תמכו בי בידיהם ועודדו אותי: ״זלמן התגבר!״ וכך עזרו לי להמשיך ולצעוד.
במחנה ״גראס־ראזען״ צופפו אותנו בצריפים. דוחק כזה לא ראיתי בחיי. בחוץ היו ביצות. מעייפות ומרעב לא עמד לאנשים הכוח להוציא את רגליהם מן הבוץ — וכך היו מתים בעמידה. ב״גראס־ראזען״ הייתי שלושה שבועות. במשך הזמן היו משלחים את העצירים למחנות שונים. אני נמניתי עם הקבוצה שכוונה לבוכנוואלד.
מבוכנוואלד שלחו אותנו למקומות נוספים. יחד עם כמה פרוז׳נאים הגעתי למחנה ביסינגען. שם עבדנו חמישה שבועות בבית חרושת לשמן. קיבלנו מעט אוכל והרעב הציק לנו. מביסינגען העבירו אותנו למחנה אלאך, חמישה קילומטרים מדאכאו. כאן ישבנו עשרה ימים. לא עבדנו ולא נתנו לנו אוכל, אנו כבר ידענו מה טיבו של רעב, אך מה שקרה באלאך לא ניתן לתיאור.
אחד מאיתנו, שהתחתן בפרוז׳אני ומאיר היה שמו, מצא עצם גדולה. מבינים אמרו, שאם ישימו את העצם על האש, תהיה רכה וניתן יהיה לאוכלה. לאחר שצלה את העצם הטיל עלי מאיר את התפקיד לחתוך את העצם לחתיכות. כאשר הסכמתי התנפלו עלי אנשים וכל אחד ביקש חתיכת עצם. אני לקחתי חתיכה ונתתי לאנשים אחרים, כאשר הבאתי למאיר את שארית העצם כעס עלי. לבסוף נודע לנו, כי רבנו על עצם של אדם...
לאחר עשרת הימים הנוראים האלה צופפו אותנו שוב בקרונות. בדרך הפציצו אותנו אווירונים והרכבת היתה עוצרת בדרכה, כאן כבר קיבלנו ״אוכל״. כל יום נתנו לנו 250 גר׳ לחם וחתיכת מרגרינה. בכל הדרך קיבלנו פעם אחת קצת מרק. אף אחד לא ידע כמה זמן אנו נמצאים בנסיעה. זכור לי רק שהיה זה 28 באפריל, כאשר הרכבת נעצרה על יד הכפר איפעלדארף — שטאלטאר (בין מינכן לבין גארמישפארטענקירכען). פסי הרכבת היו מרוסקים ולא ניתן היה לנסוע עוד. ראינו כיצד גרמנים — אזרחים נחפזים ויוצאים כשבידיהם חבילות ועגלות־ילדים. הבינונו כי הסוף קרב.
ביום 29 באפריל קראו לממונים על הקרונות יחד עם שני נציגים מכל קרון. שליחינו חזרו מהר ובידיהם חבילות אמריקאניות של 5 פונט כל אחת. כל אחד קיבל חבילה שכללה גם סיגריות. את החבילות שלח הצלב האדום אשר קיבל לשם כך את הרשות ממפקד הס.ס. כל מה שעבר עלינו, עם קבלת החבילות, לא ניתן לתאר במלים.
בו בלילה כינס המפקד 4 — 3 אנשי ס.ס. מכל קרון. הם חזרו כאשר בידיהם חבילות של בגדים אזרחיים, הם התכוננו לברוח. ביום 30 באפריל בבוקר הופיע הצבא האמריקני.

בעזרתו תפסו את אנשי ס.ס. שברחו, ובתוכם את המפקד שלנו.
החילונו לעבור בקרונות והוצאנו 19 מתים. כאשר אדם מת תוך כדי נסיעת הרכבת היו זורקים את הגופה מבעד לחלון. לתשעה עשר המתים חפרנו קבר אחים. היינו חופשיים.

לאחר השיחרור

עייפים ותשושים ישבנו וחיכינו לצלב האדום. אף אחד לא בא. התפזרנו בין הכפרים וחיפשנו מזון. קיווינו גם למצוא קרובים. היינו עשרה פרוז׳נאים (איטשע יאנוש, ירחמיאל קוואטיניעץ, אברהמל שעוועלעוויטש, בערטשיק ווארשאווסקי, לייבל שאפירא, הערשל כאנקאווסקי, ישראל כאמסקי, סנדער זאקהיים, ד״ר אברהם טרעגער ואני). נכנסנו לכפר ו״החרמנו״ חדר בביתו של גרמני. ישבנו שם חודש ימים. הצבא האמריקאני סיפק לנו אוכל. אך מה שקיבלנו לא הספיק להשביע את רעבוננו. עד היום קשה לי להסביר מה שקרה; האמריקנים, או שלא הבינו עד כמה היינו רעבים או שפחדו שלא נמות מן האוכל, הואיל וקיבותינו הרעבות אינן מסוגלות לקלוט אוכל נורמלי. אני יודע דבר אחד, שהיינו רעבים והיינו פושטים בכפרים ומחפשים מזון. אחד מאתנו, ירחמיאל קוואטיניעץ מת עשרה ימים לאחר השיחרור וקברנו אותו בקבר אחים. ד״ר אברהם טרעגער ושעוועלעוויטש חלו בדלקת ריאות. האמריקאנים העבירו את שניהם לסנטוריום בגאטינג. אך החולים שלנו מחו. הם לא רצו להיפרד מאתנו. הבטחנו להם שלא נשכח אותם ונמצא אותם. קיימנו את הבטחתנו ושני החולים הבריאו. בכפר הזה ישבנו כקולקטיב פרוז׳נאי קטן כל חודש מאי. ביום 1 ביוני הגיעו משאיות אמריקאניות שהעבירו אותנו לפעלדאפינג, שנקבע כמקום מנוחה לעצירי המחנות שנשארו בחיים.

פעלדאפינג

בפעלדאפינג מצאנו פרוז׳נאים נוספים והקולקטיב שלנו החל לגדול, ניצולים נוספים היו מגיעים. גרנו 12 אנשים בחדר, והיינו ישנים ב־6 מטות של 2 קומות כל אחת. בתחילה הספיק לנו חדר אחד. כל הפרוז׳נאים שהגיעו הצטרפו אלינו. אף אחד לא רצה לעזוב והיינו דבוקים אחד בשני. הקולקטיב בא כביכול, במקום כל אבדותינו. כאשר הגיע מספרנו לעשרים ושבעה המצטופפים באותו חדר, פנינו להנהלת המחנה וביקשנו שיקציבו לנו חדרים נוספים. ההנהלה נענתה לפנייתנו. במחנות הסמוכים פשטה השמועה כי בפעלדאפינג קיים קולקטיב פרוז׳נאי וניצולים פרוז׳נאים החלו להגיע לפעלדאפינג. לשם קבלת מנת המזון היה צורך בתעודת־רישום של המחנה. פעולת הרישום נמשכה זמן מסויים, ובינתיים היה על הניצולים הנוספים לקבל אוכל. החלטנו, לכן, לקבל בבת־אחת את כל המנות של הניצולים הרשומים ולחלקן בין כל חברי הקולקטיב, הרשומים ושאינם־רשומים. אך היתה סכנה, שכולנו נהיה רעבים. וכך הגענו לידי תכנית חדשה, כיצד להגדיל את המנות שלנו. ארבעת חברי הקולקטיב: הערשל כאנקאווסקי, בערטשיק ווארשאווסקי, לייבל שאפירא ואני התנדבנו לסייע בהבאת הדוודים מן המטבח אל

הבלוק. בתמורה קיבל כל אחד מאתנו מנה מיוחדת, והקולקטיב "התעשר" במנות נוספות. חברים נוספים הודיעו להנהלת המחנה על נכונותם לעבוד עבודות שחורות חיוניות תמורת מזון נוסף. המזון הנוסף הזה נכנס ל"קופּה" הכללית של הקולקטיב.
בדרך כלל התיחסו הנהלת המחנה ונציגי "אונרא" באהדה לקולקטיב שלנו והלכו לקראתנו. הקולקטיב שלנו נעשה פופולארי, וניצולי העירות הסמוכות מאלטש ושערשעוו הצטרפו אלינו.
בּראשית 1946 נעשה מצבנו קשה יותר, פרוז'נאים שהיו פארטיזאנים או ששהו בברית־המועצות בשנות המלחמה, החלו להגיע והצטרפו גם הם לקולקטיב שלנו, שמנה כעת כמאה ועשרים חברים (החברים החדשים הכניסו לקולקטיב אווירה חדשה. נראה, שהעובדה, שעברנו את ימי המלחמה בתנאים שונים עשתה את שלה וגרמה לשוני שבינינו לבינם), והחלו סכסוכים בין חברי הקולקטיב והיה קשה יותר להמשיך בחיים המשותפים.
למרות הכל המשכנו לקיים את הקולקטיב. חוסר־האונים של הימים הראשונים הלך ונמוג; האנשים כבר לא היו תלויים בעזרה החומרית, אשר הקולקטיב דאג לספק לחבריו. נשאר רק הפחד מן הבדידות. הקולקטיב היה למשפחה שלנו.

ניצולי יוצאי פרוז'אני במחנה פעלדאפינג

המעשה האחרון של הפארטיזאנים שלנו בפרוז׳אני

מן הפארטיזאנים שנותרו בחיים נודעו לנו הדברים הבאים: כמה ימים לאחר חיסולו של הגיטו בפרוז׳אני חזרה לעיר קבוצת פארטיזאנים ופוצצה את בנין הגעסטאפא (ביתו של משה בורשטיין ברחוב ה־3 במאי, שנקרא קודם פאטשטאווא גאס), על יושביו שנמצאו בו. אחד מחברי הקבוצה הזו, יעקב ראזענבלום, נשאר בחיים ונמצא כיום בניו־יורק.

פעילותו של הקולקטיב הפרוז׳נאי

עם הנהלת הקולקטיב נמנו: הערשל כאנקאווסקי, לייבל שאפירא, אברהם סעלעצקי, בערטשיק ווארשאווסקי ואני. לא הסתפקנו בקליטתם של ניצולים פרוז׳נאים שהגיעו אלינו: החילונו לחפש אחר ניצולים. שלחנו חברים למחנות בגרמניה, אוסטריה ואיטליה. חיפשנו אותם גם בפולין. למרות התחבורה הקשה היינו מביאים אותם לפעלדאפינג. כאשר נודע לנו, כי במחנה בערגען־בעלזען נותרו בחיים כמה נשים, שלחנו לשם חמישה מחברינו, אשר הביאו לקולקטיב שלנו קבוצת נשים מפרוז׳אני, מאלטש, שערשעוו ומעיירות אחרות הסמוכות לפרוז׳אני.

הקולקטיב שלנו לא נשאר צמוד לגיאוגרפיה. נוספו אלינו ניצולים מביאליסטאק, סלאנים ומקומות נוספים. חברי הקולקטיב התגוררו בשבעה חדרים, בששה מהם היו הגברים ובחדר השביעי — שהיה הגדול ביותר והמרווח ביותר — הנשים. כמה חברים גרו בוואלדהיים, לא מרחק מפעלדאפינג, ובמחנה המשפחות בפריימאן שעל־יד מינכען. הם היו מבלים אצלנו את שעות היום ומשתתפים באסיפות ובאזכרות שלנו. היינו סועדים ביחד, מתווכחים ולפעמים אפילו שרים ביחד.

עם הופעת הנשים החלו ה״זוגות״. התחילו להקים משפחות חדשות ונתקיימו כמה חתונות. חתונה אחת, שכולנו התכוננו לקראתה ושלא יצאה לפועל, זיעזעה את כולנו. צעירה מפרוז׳אני עמדה להתחתן עם צעיר מפולין. החתונה עמדה להיערך ביום א׳ וכל ההכנות הושלמו. אך ביום השישי שלפני כן הגיעה למחנה אשתו של הצעיר שלא ידע כלל, כי אשתו נשארה בחיים.

גורלם של חברינו הצעירים הדאיג אותנו. המחנה גרם להדרדרות. בימים הראשונים שלאחר מפלת גרמניה היו צעירים יהודים נוסעים ברכבות וחוטפים מזוודות מידי הנוסעים הגרמנים. הצעיר היה חוטף את המזוודה ברגע האחרון שלפני עצירת הרכבת, והיה זורק אותה מפעד לחלון. לאחר מכן היה קופץ מן הרכבת ובורח. לא חיכינו עד שהמשטרה תמצא את חברינו. תפסנו ארבעה צעירים שעשו מעשים דומים. הזהרנו אותם, שאם יישנו המעשים נרחיק אותם מן הקולקטיב. היה זה עבורנו אות אזהרה שיש לטפל בצעירים. ואכן, בפנייתנו הראשונה לחברינו באמריקה ביקשנו לעזור לנו להציל את הצעירים מן הירידה המוסרית.

השתדלנו להפחית את הבטלה ואת השעות הרבות של ההמתנה לחלוקת המזון. כל אחד מאתנו חיפש עבודה כל שהיא. חלק גדול מחברי הקולקטיב הועסק בסדנאות, במחסנים, במטבח ובמשטרה של המחנה.

הקשר עם אמריקה

בדומה לכל אנשי המחנות החילונו לחפש קשרים עם קרובינו בחוץ לארץ. כתובות לא היו לנו ואף אחד לא שמר אותן בזכרונו. נזכרתי, כי זמן קצר לפני המלחמה יצא עסקן בית הספר היידי ארע זלוטניק לניו־יארק. כתובתו לא היתה ידועה לי. נפגשנו עם חייל יהודי אמריקאני סאל (שלמה) מאריץ, וביקשנו אותו שיכתוב להוריו ויבקש אותם למצוא את ארע זלוטניק בניו־יארק. לא עבר זמן רב והחייל הביא לנו את כתובתו של ארע זלוטניק, הוריו חיפשו ומצאו אותו.

שלחנו לזלוטניק את הרשימה של כל ניצולי פרוז׳אני ואת מקום הימצאו של כל אחד מהם. הרשימה לוותה בתיאור החורבן. ביקשנו את ארע זלוטניק לפרסם את הרשימה בעיתונות היהודית באמריקה ולדאוג לכך שכל העיתונות היהודית בעולם תחזור ותפרסם את הרשימה.

כך נודע לוועד העזרה (פרוזשענער רעליף קאמיטעט) הפרוז׳נאי על קיומנו. לוועד הזה מסורת ממושכת עוד מימי מלחמת העולם הראשונה לסייע לפרוז׳נאים מעבר לים. כשרק קיבלו את הידיעה ניגשו לסייע לנו. הם לא חיכו להיענותם של הקרובים, והחלו מיד לשלוח לנו חבילות מזון, בגדים וכסף.

להנהלת הקולקטיב נגרמו על ידי הסיוע הזה קשיים נוספים. היה צורך לדאוג, שכל הסיוע יחולק ביושר ללא הפליות. כאבי־לב לא חסרו לנו. אך הפחד מדימורליזציה עמד לנו כדי להתגבר על כל המכשולים.

חיילים יהודים מאמריקה, שמוצאם מפרוז׳אני, החלו לבקר אצלנו ולהציע את עזרתם. אחד מהם היה היימאן יעראזאלימסקי (או ראזאלימסקי?)

ועד העזרה הפרוז׳נאי הניו־יארק הקים קרן לניצולי פרוז׳אני בהשתתפות כל יוצאי פרוז׳אני בפילאדלפיה, בשיקגו, בקובא ובארגנטינה, בסך של חמישים אלף דולרים.

כאשר הגיעה המשלחת הראשונה של ועד הפועלים היהודי (יידישער ארבעטער — קאמיטָעט) לפעלדאפינג, בהרכב ואלפערט וגאלדמאן, הביאו לנו 2000 דולרים מכספי ועד העזרה הפרוז׳נאי.

הגיעה שעתה של ההגירה. ועד הפועלים היהודי, חברת ״היאס״ וה״דזשוינט״, כל אחד מהם עשה את חובתו. אך גם ועד העזרה הפרוז׳נאי לא טמן ידו בצלחת, והוא סייע בתמיכה כספית ובניצול אפשרויות של הגירה.

רובם הגדול של הניצולים הפרוז׳נאים יצא לאמריקה. קבוצות קטנות יותר נסעו לקרובים בארץ־ישראל, קובה וארגנטינה. אבל כולם, לרבות אלה שיצאו לאמריקה או לארץ ישראל, קיבלו סיוע (בכסף ובעבודה) מועד העזרה הפרוז׳נאי. בפעילות הועד השתתפו יוצאי — פרוז׳אני רבים, ולא ניתן לפרט את שמותיהם.

לא שכחנו את הבטחותינו שנתנו לחברים החולים בגאוטינג. היו שם יותר חולים מן השניים הראשונים. ועד העזרה שלח להם כסף ברציפות. אלה שהבריאו נסעו יחד אתנו. שלושה פרוז׳נאים חולים, שלא נתנו להם להיכנס לארצות הברית — נמצאים כעת בנורבגיה.

קרבנות פרוז׳אני במאבק עם הגרמנים

בשנת 1944 פרץ מרד במחנה הנשים באושוויץ. פוצצו כבשנים והרגו אנשי קאפא. הגרמנים תפסו שתי צעירות בבית החרושת לתחמושת "אוניאן", אשר סיפקו חמרי נפץ למורדים. הן נתפסו וניתלו. אחת מהן היא הצעירה הפרוז׳נאית אסתר ווייסבלום. היא היתה נכדתו של שמעון יאדלאוו. לפני המלחמה התגוררה בוורשה.

דוד קאביזעצקי

כאשר ישבנו בפעלדאפינג הגיעה אלינו ידיעה, כי ביער הסמוך מסתובבים אנשי ס.ס. קבוצת שוטרים של המחנה הגיעה ליער והיתה התנקשות ביניהם לבין אנשי ס.ס. שוטר אחד, הפרוז׳נאי דוד קאביזעצקי נהרג בהתנקשות האחרונה. יחד עם משטרת המחנה ערכנו לו הלויה, שהפכה להפגנת מחאה נגד הנאצים. היה זה הקרבן האחרון שלנו על אדמת גרמניה.

באמריקה

כאן נפגשים הפרוז׳נאים לעתים קרובות. הם משתתפים במופעים הציבוריים של ועד העזרה הפרוז׳נאי. אך יש יום אחד בשנה, הקושר את כולנו. זהו יום א׳ הראשון בחודש פברואר, יום הזיכרון (יארצייט) לקדושי פרוז׳אני. (II)

ד״ר אוליה גאלדפיין

פרשת הצלתי מגיטו פרוז׳אני

את מעשה הצלתי חייבת אני לנזירה גענאוועפא צ׳ובאק. היא היתה אחות ראשית במנזר קתולי בעירנו ושמה נודע כ"אחות דולורוזה". הכרתי אותה באפריל 1942, לאחר שכבר הייתי* כלואה במשך עשרה חדשים בגיטו. הנזירה חלתה והיתה בטיפולם של רופאים ארים. מצבה הלך והחמיר ומכריה הפולנים יעצו לה לפנות אלי.
כשנכנסתי לגיטו הוזמנתי לרופא הגרמני הראשי יחד עם רופאים יהודיים אחרים, והוא החתים אותנו על התחייבות שלא לטפל בחולים אריים. ואם נעבור על ההוראה אחד דיננו למות. אך למעשה הייתי מטפלת בחולים אריים. הם היו מגיעים ליודן־ראט ותובעים עזרה רפואית. היו, אמנם, מסבירים להם כי אסור לרופאים יהודים לטפל בחולים לא־יהודים. אך הם היו טוענים, כי כאשר חסרים להם רופאים, חייב היודן־ראט לספק להם עזרה רפואית. היות והרופאים היהודים האחרים פחדו לצאת מן הגיטו, היה היודן־ראט מפנה אותם אלי. לא היתה לי ברירה אלא לקיים את צווי היודן־ראט.
לכל חולה גרמני הייתי קובעת דיאגנוזה חמורה ביותר ופרוגנוזה קשה עוד יותר. התכוונתי לשלוח אותם לבית החולים כדי להפטר מהם. אך רובם הגדול העדיף להשאר בבית ולהימצא בטיפולי ותחת השגחתי. במשך עשרה חודשים יצא שמי לטובה בין

הגרמנים. נשים וילדים היו פונים אלי ומזמינים אותי לבתיהם. אפילו מפקד המשטרה היה מבקר אותי בלילה ומזמין אליו כאשר חלה בדיזנטריה, והכל בסודיות גמורה כדי שהדבר לא יוודע לרופא הגרמני המטפל בו.

פעם הגיעה אלי נזירה אחרת, מאריאנתא וואיטקאווסקי וביקשה אותי שאבוא למנזר שלהן. אם המנזר, גענאוועפא צ'ובאק חולה כבר שבעה שבועות. הסברתי לה, כי אסור לי לרפא חולים אריים, אך הואיל ולחצה עלי ובכתה הפניתי אותה לראש העיר לשם קבלת רשיון מיוחד. לאחר שלושה ימים חזרה אלי והודיעה לי, כי אסור לרופאים יהודיים לטפל בחולים אריים. כעבור ימים אחדים חזרה הנזירה אלי ובדמעות בעיניה התחננה שוב, שאבוא לטפל באם המנזר. היא חולה קשה, וכל מכריה אומרים לה כי רק אני מסוגלת לעזור לה.

סירבתי לבקשתה, אך בעלי המנוח שהאזין לשיחה בחדר השני, נכנס לחדרי וביקש ממני להיענות לפניה. הנזירות הן מאמינות גדולות ולא תספרנה עלי לגרמנים. הסכמתי והודעתי לנזירה כי כשאמצא זמן מתאים אבקר אצלן, בתנאי שהביקור יישאר סוד כמוס. כעבור ימים אחדים היה עלי לצאת לצד הארי, בעניני היודן־ראט, והחלטתי לבקר במנזר. כשהתקרבתי לבית הסתכלתי לכל הצדדים כדי להיווכח שאין בו אנשים זרים. הנזירות הבחינו בי כאשר התקרבתי לבית ורמזו לי, כי אין אנשים זרים בבית. אם המנזר שכבה במיטה, קיבלה אותי בחמימות וסיפרה לי שכל מכריה הבלורוסים והפולנים משבחים אותי כאדם וכרופאה. היא החלה לנחם אותי ולהבטיח לי כי בקרוב ניפטר מן הגרמנים וכי מפלה גדולה צפויה להם במלחמה. לא הגבתי על דבריה. הייתי שבורה ורצוצה וזקוקה לטיפול פסיכיאטרי בעצמי.

החילותי לבדוק את החולה ושכחתי לגמרי על מוצאי היהודי. הסברתי לה כי לשם קביעת הדיאגנוזה אני זקוקה לראדיאגראפיה ולכמה בדיקות. והיות ואיני מסוגלת לבצע את הבדיקות איני מקוה לתוצאות טובות של טיפולי. אם המינזר ניחמה אותי שוב ושוב. הבטחתי לה לבקר אצלה כעבור שבוע.

אך הגורל רצה, שלאחר שלושה ימים הרגישה החולה בטוב, וכעבור כמה ימים ירדה מן המיטה. וכאשר פגשה בפועלים יהודים, שעבדו מחוץ לגיטו, נתנה להם עבורי מצרכי מזון ופתק. בפתק כתבה שהיא מרגישה טוב ומבקשת אותי לבקר אצלה כפי שהבטחתי לה.

כעבור עשרה ימים חזרתי וביקרתי אותה שנית. אם המינזר היתה מעודדת, סיפרה לי על מפלות הגרמנים בחזית הרוסית ועודדה אותי כי בעתיד הקרוב נהיה חופשיים שוב. עכשיו שהבריאה היא רוצה לטפל בי, להוציא אותי מן הגיטו ולשכן אותי בצד הארי. עניתי לה כי הדבר לא בא בחשבון. גורלי קשור בגורל עמי ואני אסבול יחד אתם. הוספתי ואמרתי, כי גם כאשר אני נמצאת מחוץ לגיטו אני מתגעגעת לגיטו, אף־על־פי שאני יודעת כי מנת־חלקי שם רדיפות וסבל.

כאשר קמתי ללכת ניסתה לעצור בעדי וטענה, כי לטובתי כדאי להאריך את ישיבתי במנזר, כדי לא לשמוע את צווחות הגרמנים. היא השתתפה בצערי. הסברתי לה כי החיים בגיטו הם אמנם ללא נשוא, אך הילדים בגיטו מחכים לי ליד השער. הם יודעים כי אני

מביאה להם משהו לאכול בתוך תיק הרופא שלי. חשתי בידידותה הגדולה של אם המנזר וכאשר נפרדנו הבטיחה לבוא ולבקרני. היא יכלה להכנס לגיטו ברשיון לבקר אצל רופא־שיניים, כי לא היה רופא־שיניים גרמני בעיר. רופאי השיניים היהודיים טיפלו בכל החולים.

אם המנזר התענינה בגורלנו היהודי. באחת השיחות סיפרתי לה, כי קיימת טרעבלינקא ושם שורפים את האנשים, מבשלים את העצמות שלהם לשם דישון השדות. במקום קיים בית חרושת לסבון ולנרות, המיוצרים מן השומן היהודי. עוקרים את שיני הזהב מפיותיהם של הקרבנות, גוזזים את שערותיהם ועוקרים את ציפורניהם. כל קומבינאט המוות הזה מכניס רווחים גדולים להיטלר. שם קיים גם בית חרושת לנקניק, ומאכילים בו את שבויי המלחמה הרוסיים. אם המנזר התקשתה להאמין בכל הדברים האלה, אך כאשר הבחינה בטון הרציני של סיפורי, הבינה כי יש משהו בדברים הנוראים אשר סיפרתי לה.

בקיץ 1942, כאשר התחוללו הקרבות הגדולים בקרים, החלו הגרמנים לחסל את הגיטאות בערים ובעיירות אשר סביבנו. נתקיימו סלקציות רבות וכמחצית האוכלוסיה היהודית כבר לא היתה קיימת. בכל עיר פעלו הגרמנים בשיטות מיוחדות, כדי להרדים את היהודים ולמנוע בעד התנגדות ופעולות של מרי.

בעירנו נמשכו החיים. אנו השתיכנו לפרוסיה המזרחית. כאשר היינו שואלים את הגרמנים מתי יבואו להרגנו, היו עונים, כי הגרמנים הם עם תרבותי וכי הם לא הורגים יהודים. רק הליטאים, הבלורוסים והרוסים הורגים יהודים. והיות שאנו נמצאים בפרוסיה המזרחית, כלומר בתחום המדינה הגרמנית, הם יגנו עלינו. ידענו כי הם משקרים לנו.

לנזירה צ׳ובאק נודע כי בעיירה לינעווע (אראנטשיצע) כעשרה קילומטרים מפרוז׳אני קברו חיים יהודים רבים. האיכרים שבסביבה שמעו את ההוראות של הגרמנים, שפקדו על היהודים לפשוט בגדיהם ולרדת לבורות, כאשר הגרמנים מרביצים בהם באלות־גומי שבידיהם, עד שהקרבנות נשתתקו ורק האדמה זעה ונעה... ימים אחדים לאחר מכן היו הכלבים מביאים מן המקום איברים של בני אדם.

כך נודענו על מותו של הרופא ד״ר שרייב, כלב טרף את ידו עם סימן הצלב האדום שעליה. בזמן הראשון היו הגרמנים דואגים לקבורת הקורבנות והיו שמים עליהם קצת חול. אך יותר מאוחר, ובמיוחד בקיץ 1942, גייסו יהודים למעשי הקבורה. בבראנא־גורא שעל יד בערעזע קבורים כשלושים אלף יהודים. שם היו מחזיקים כמאה קברנים יהודים. וכאשר הגיע תורם של הקברנים היו כמה מהם נמלטים, מגיעים לגיטו ומספרים על מעשי הגרמנים. בין היתר סיפרו, כיצד קברו את הוריהם, אחיהם ואחיותיהם וקרוביהם.

לאחר המאורעות בעיירה לינעווע החליטה הנזירה צ׳ובאק להציל אותי ולהוביל אותי הרחק מפולין. היא נסעה ביולי לורשה, ללאוויטש ולסאכאטשאוו, ערים שהכירה מימי ילדותה. היא לא סיפרה לאף אחד מקרוביה על מטרת נסיעתה. היא לא פגשה יהודים בדרכה ובביקוריה, ונאמר לה כי היהודים גורשו לגיטו ורשה. בורשה חשה בריח של בשר חרוך, והפולנים סיפרו כי בגיטו שורפים יהודים. בבית קרוביה סיפרו לה, כי ליהודים יש רכוש של מיליונים בזהב, וכדאי להסתירם תמורת כספם. אלא שהפולנים מפחדים מפני הגרמנים, העלולים להוציא אותם להורג אם ימצאו אצלם יהודים. אך הפולנים סבורים,

כי כאשר יחסלו את היהודים ישופר מצבם וחייהם יהיו קלים יותר.
הרעיון להצילני לא הרפה מן הנזירה. היא היתה מבקרת אצלי בגיטו כשהיא מדוכדכת ומדוכאת. היא ראתה, כיצד נעשות העיירות הסמוכות יודנריין וידעה כי כל קיומנו בגיטו פרוז׳אני דומה לנאת מדבר זמנית, וכי בקרוב יקיץ הקץ גם עלינו. בכל פעם שנפרדה ממני ביקשה אותי, שאם חס וחלילה... אבוא מיד למנזר והיא תחביא אותי.
היה סתו כאשר פרצו הקרבות הגדולים בסטלינגראד. ככל שרבו המפלות הגרמניות בחזית סטאלינגראד כן מיהרו אנשי הגסטאפו להשמיד את שארית היהודים. התביעות לספק לגרמנים זהב, כסף, פרוות ותכשיטים נמשכו כרגיל, ושימשו כסימן לארגעת הרוחות, שהרי אנו נמצאים בתחומי פרוסיה המזרחית. הגרמנים היו אומרים לנו. אתם יהודים טובים, אתם עובדים ואינכם בורחים ליערות. אינכם נמנים על הליסטים שביערות. לכן אתם מקבלים את לחמכם וממשיכים לחיות.
הגרמנים כינו את הפארטיזאנים שודדים.
שיטת הגרמנים היתה לחלק את האיזורים הקטנים לתחומים אדמיניסטראטיביים שונים. לינעווע (אראנטשיצע) נמצאת כעשרה קילומטרים מפרוז׳אני וקארטוז־בערעזע — כשלושים קילומטרים. לפי החלוקה הגרמנית השתייכה לינעווע לאוקראינה וקארטוז־בערעזע לרוסיה הלבנה, ופרוז׳אני — לפרוסיה המזרחית. כל זה נעשה כדי לעורר את האנטיגוניזם בין העמים השונים ולהסיתם נגד היהודים.
בשבועות האחרונים של 1942 היו הפולנים אומרים לפועלים היהודים שעברו מחוץ לגיטו, כי בקרוב יתחסלו בידי הגרמנים. אנו השתייכנו למחוז ביאליסטאק והידיעות שהגיעו מן היודן־ראט של ביאליסטאק היו מחרידות. ידענו שהיודן־ראט בביאליסטאק שילם דמי־כופר רבים ביותר לראש המחוז בקעניגסבערג לשם דחיית החיסול של יהודי המחוז. בגיטו בביאליסטאק גוייסו כל הפועלים היהודים, הסנדלרים והחייטים, כדי להכין בגדים — מגפים ומצרכי לבוש שונים בשביל הצבא הגרמני בחורף השני של הכיבוש. נשים היו סורגות אפודות, גרביים, צעיפים וכסיות כדי להוכיח שהן מביאות תועלת לחיילים הגרמנים. כך לוחמים במוות, אך אין איש יודע כמה זמן תימשך מלחמת היהודים הזו.
כאן עלי להזכיר את מקרה טיטקא: האיש חלה קשה והיה בטיפולו של רופא גרמני. כאשר הוחמר מצבו נקראתי אליו בלילה. ממילא חלה הטבה במצבו. גרמני זה לא התיחס באכזריות ליהודים, הוא שדד מהם פחות מחבריו. באותו יום נפלה ווראנעזש. כאשר נפרדתי ממנו היה כבר בריא לגמרי. זה היה ביום הכיפורים, והוא ידע על כך ואמר לי; היהודים מתפללים ביום זה כדי להיפטר מאתנו. אבל אלהים אתנו. הנה כבשנו את ווראניעזש ואני אומר לך, כי יהיה טוב לכל העמים, כאשר יהיה עולם אחיד, עם אחד, מנהיג אחד, אך מה שיקרה ליהודים אינני יודע...
דברי ״הנחמה״ האלה היו התשלום שקבלתי כאשר טיפלתי בגרמנים, השתדלתי שכל גרמני ימות אבל לא כתוצאה מטיפולי ומהשגחתי, כי לא רק אני הייתי אחראית למותו אלא כל הגיטו היהודי. (עבודתי לא היתה קלה. הייתי מאחלת להם את המוות, אך בכל פעם שטיפלתי בהם הייתי דואגת שלא ייפגעו מטיפולי).

באחד בנובמבר 1942 עבדתי קשה בכל היום בבית החולים ובפעילויות למען היודן־ראט. על הרופאים הוטל לעבוד בלילות באורות מעטים. כאשר היו יוצאים לעבודה כאלפיים איש היו 700 — 800 מהם חוזרים מן העבודה מוכים ופצועים מן המכות שהוכו בשעת העבודה. בנוסף לעבודתנו הרפואית היה עלינו לדאוג לכך, שמחר בבקר יצאו שוב לעבודה כאלפיים איש. את החולים, אשר שברו להם את ידיהם, רגליהם וצלעותיהם היה עלינו להשכיב במיטה, ולשחרר חולים אחרים, שכבר היו מסוגלים לצאת לעבודה. האמהות והאחיות של החולים האלה היו מקללות אותנו ואפילו מרביצות לנו, בגלל זה, שאנו שולחים לעבודה חולים קשים אלה...

כל טרנספורט של עובדים האכילנו מרורים וגרם לנו צער רב. אבל לא היתה לנו ברירה אחרת. באחד בנובמבר חזרתי הביתה בשעה 11 בלילה, מרוב עייפות ועגמת נפש נרדמתי וסיוטים רבים החלו לפקדני. בשעה אחת בלילה חזר בעלי המנוח מן היודן־ראט (הוא היה חבר ביודן־ראט) ואמר לי, כי היהודי גערשע נאוויטש המלמד היסטוריה לבנו של פקיד דואר גרמני, סיפר בשמו של הגרמני, כי למחרת היום צפויה פורענות ליהודים. הגרמני האזין לשיחה שבין הגסטאפו בביאליסטאק לבין היודן־ראט בפרוז׳אני. אמרתי לבעלי שאין לדאוג, כי כל כמה שימהרו הגרמנים בהשמדתנו — ייטב לנו. כשל כוח הסבל ואי אפשר לעמוד יותר ביסורים הרבים.

למחרת, יום ב׳ השני בנובמבר 1942, העירו אותנו קולותיהם של השכנים. הם צעקו, כי הגיטו מוקף וכי עוד מעט מוציאים אותנו להורג. התלבשתי מהר ויצאתי לחצר. היו שם מאות יהודים, נשים וילדים. ביניהם היה השכן שלי לערענלייט, אשר הצליח להימלט מלינעווע, בשעת השמדת היהודים. הוא התגורר בבית קטן שלפני המלחמה גר בו שומר החצר. לערענלייט יצא מדעתו, זעק והתחנן כי יקברו אותו חיים באדמה, אינו רוצה להמשיך לחיות וכל מבוקשו שיהודים — ולא גרמנים — יקברו אותו. אני הייתי אדישה והשתדלתי להרגיע את לערענלייט.

פתאום נפוצה ידיעה, כי מפקד הגעסטאפו בביאליסטאק, ווילהלם, הגיע לעיר והוא מזמן אליו את חברי היודן־ראט בביתה של הניה לאה מאסטאוולאינסקי, שעמד מול ביתי. החלטתי לגשת לשם כדי לדעת מה מתרחש.

כאשר התאספו עשרים וארבעה חברי היודן־ראט קרא מפקד הגעסטאפו מן הכתב, כי על כל יהודי פרוז׳אני לארוז את חפציהם, לקחת עמם את מיטב בגדיהם, ולא יותר מ־50 ק״ג, ולהיות מוכנים לצאת, במשך 2 שעות, לסביבות הים השחור. אך יתכן גם, ויהודים יישארו בעיר עוד ימים אחדים. כאשר שמעו חברי היודן־ראט את דברי מפקד הגעסטאפו חוורו כסיד והדיבור ניטל מהם. כל אחד ראה את מלאך המוות לנגד עיניו. אני ידעתי היטב כי אין לנו כבר מה להפסיד, ושאלתי את המפקד, האם ישנם עוד יהודים בסביבות הים השחור? מפקד הגעסטאפו לא השיב, הוא סובב בידיו את הכפפות הלבנות והוריד את עיניו.

כשיצאתי משם ראיתי את המוני היהודים שעמדו וחיכו לידיעה, והתחלתי לקרא למרי. אמרתי להם: שרפו הכל, השמידו הכל, רוצו ליערות, גזרו את גדרות התיל, יירו בגרמנים. אל תתנו שיוליכו אתכם למוות. כאשר באתי הביתה חפרתי בבור והוצאתי

בקבוקי קוניאק וליקר, שחסכתי ליום, כאשר ניפטר מן הגרמנים. החלטתי לשתות לשכרה ולצעוד לקראת המוות ללא הכרה. הזמנתי את השכנים וכולנו שתינו. לאחר מכן יצאתי לרחובות הגיטו וקראתי למרי ולמרד. הייתי, אמנם, בגילופין, אך לא איבדתי את מלוא הכרתי. לקחתי את מפתחות בית המרקחת והוצאתי 2 קילוגרמים מורפיום, אשר חבר היודן־ראט שיין היה קונה בביאליסטאק. תמיד הייתי מבקשת אותו שיקנה סמי־מוות בכל פעם שהיה נוסע לשם. אחרי נכנסו אנשים רבים לבית־המרקחת, שקלנו את המורפיום וחילקנו בין האנשים.

קשה לתאר את הסצינות שהתרחשו בשעת חלוקת המורפיום. כל מי שקיבל את המנה שלו היה מאושר. אנשים היו מתחננים שיתנו להם מנה נוספת בשביל ילדיהם, או בשביל הוריהם הזקנים. האבקה נגמרה והמוני אנשים זרמו ותבעו את חלקם. הם טענו כי הקריבו את בריאותם למען היודן־ראט ולא זכו לקבל את המעט המגיע להם למות.

הסברתי להם, כי היודן־ראט שלנו שהיה אחד המעולים ביותר בדאגתו לכלל, לא חלם אף פעם לספק לכל הגיטו סם מוות. אך ההתפרצויות נמשכו והאנשים צעקו; אתם מבטיחים לעצמכם מיתה קלה ואילו אנו נצטרך לגווע תוך כדי יסורים קשים. רבים בכו, עד שנתפזרו מתוך הכרה, עוד מעט ואנו מוצאים להריגה.

בעלי לא לקח חלק בכל הענין הזה. הוא נטל מספרים והחל לגזור ולחתוך כל מה שבא לידו, שרף את שטרי הכסף, שפך וויטריאל על מצרכי המזון והחל להצית את הבית. אני פניתי לכל מכרי והצעתי להם, כי נאבד את עצמנו לדעת בלילה הקרוב. כוונתי המפורשת היתה, כי ראשית כל יאבדו את עצמם לדעת הרופאים היהודים, כדי שלא יישאר רופא להציל יהודים.

בשעה 6 בערב החלו להתאסף בביתי אנשים וילדים מוכנים למות. החורבן סביבנו היה גדול. לא הרגישו ברעב או בצמא, ולו ביקש מישהו משהו לאכול — לא היה מה לתת לו. כל צרכי האוכל היו רטובים מנפט. כולם חיכו בחוסר סבלנות לסם. פתאום נכנס עורך הדין וועלוול שרייבמאן ואמר לי, כי בנוסף לסם המוות יש לנקוט צעד נוסף. יתכן כי הגרמנים זייפו את הרכב המורפיום, והסם לא ישפיע בכלל. אם נוסיף למורפיום את עשן הפיח של תנור סתום יהיו התוצאות מובטחות. אביו, אהרן דוד שרייבמאן, סבור כי בביתו מובטח עשן של פיח (טשאד) משום שאין לו תנורים הסגורים באופן הרמטי. לשם כך יש להביא לשם פחמי־אבן.

וועלוול שרייבמאן ואחיו יוסף לקחו מביתי 4 דליים מלאים פחמי אבן, ואני הלכתי אתם לביתם משאירה את כל הנאספים בביתי. אהרן דוד שרייבמאן הזקן טיפל בתנורים, הסיקם ופחמי האבן דלקו. קראתי לאנשים שהתאספו בביתי לבוא לביתו של שרייבמאן. החלטנו שוועלוול שרייבמאן יישאר בחיים וישגיח על מיתתם של כל הנאספים, ולאחר מכן יחתוך את גדרי התיל ויימלט ליער.

בשעה אחת בלילה הרגשנו בעשן הפחמים. הזרקתי לעצמי את המורפיום ולאחר מכן שתיתי את האבקה. לאחר מכן הזרקתי לבעלי ולידידים אחרים ולילדיהם. הרופאים הזריקו לילדיהם במו ידיהם ולאחר מכן לעצמם. כעבור 15 רגעים תקפה אותי שינה ונפלתי על הספה. היתה לי הרגשה נעימה מאד, המשחררת אותי מכל הצרות. תוך כדי

שינה הרגשתי כי אנשים מעירים אותי ומתחננים לפני להזריק להם את הסם. שמעתי את קול בכיו של הרופא ד״ר פיק מלודז׳, אשר בכה כי במו ידיו הרעיל את ילדו יחידו אשר חיכה לו שנים רבות. אין אני אבא — טען — אלא שודד מיער. הוא פנה לבנו; בני, אני מיואש. היטלר הביא אותי לידי כך, שאקטוף את חייך במו ידי ולא להשאיר אותך לידיהם של רוצחי הילדים היהודים....
ההתרחשויות היו איומות ואין אדם המסוגל לספר עליהן.
כרגיל קשה לראות בסבלו של ילד חולה או במותו של ילד, כאשר הוריו מביאים אותו לקבורה. כל אב ואם חולמים שילדיהם יישארו אחריהם, ואין לתאר את היאוש התוקף את ההורים שהוטל עליהם להמית את ילדיהם.

הרגשתי השתפרה. את קולות הבכי והזוועות שמעתי כאילו מרחוק, מאחורי קיר, עד שנרדמתי כולי. למחרת בשעה 6 בבוקר נכנסה אשה לחדר וראתה, כיצד שומר וועלוול שרייבמאן על בית מלא מתים. האשה פרצה בהיסטריה. היתה זו שיינע־מנוחה קרובה שלי. שרייבמאן זרק אותה מן הבית. אך האשה הזמינה כמה חברים של היודן־ראט שלא הסכימו להרעיל את עצמם והם באו וראו, כי בינינו חסרים אברהם סעלעצקי וד״ר חאבאוויעצקי. הם הביאו אותם והללו נעזרו באנשים נוספים והחלו להציל אותנו. ביום השלישי בשעה 12 בצהרים הרגשתי שאני חיה עדיין, גופי היה משותק, אך ההכרה חזרה אלי. כולנו הוצאנו החוצה וכל אנשי הגיטו היו סביבנו. קשה מאד היה לנו לחזור לגיטו. מיד נודע לגסטאפו על נסיון ההתאבדות שלנו. התברר לו, שאם יוציאו אותנו מן הגיטו עלולה להיות התנגדות. עצבינו היו מתוחים עד לדרגת המתח הגבוהה ביותר. נשארנו בחיים. רק אחד מאתנו, בן דודי העניעק ניצקין בלבד מת. ביום ג׳ וביום ד׳ נשארתי בבית לבדי. לא שמעתי על בעלי וחשבתי כי הוא מת. שמחתי כי נפטר מכל הצרות וביקשתי כי יקברו אותו בתכריכים, אשר הכינותי מזמן. אך התברר, כי בעלי לא מת. הוא היה חולה קשה אך נשאר בחיים. גם לפולנים נודע דבר ההתאבדות של האינטלקטואלים היהודים, ולפי השמועה הייתי גם אני בין המתים. כאשר שמעה על כך הנזירה צ׳ובאק שקעה בהיסטריה וטענה כי עליה להוציא אותי מקברי ולנשק לי... אך פתאום נודע לה, כי אני עדיין בין החיים. היא לקחה אתה בקבוק יי״ש בשביל השומר הגרמני של הגיטו ועוד 300 זלאטי, כדי לשחד שוב את השומרים, כאשר תוציא אותי מן הגיטו.

ביום ד׳ בצהרים קיבלתי פתק שלה, שהיא מחכה לי על יד גדר התיל של הגיטו, מול טחנת הקמח של קאפלאן. הייתי חלשה מאד, הרגלים לא היו מסוגלות לשאת את גופי, אך התגברתי והלכתי למקום הפגישה. ראיתי אותה בוכיה. כעשרים מטר ממנה עמד השומר הגרמני. היא רמזה לי כי שיחדה אותו ומסרה לו 300 זלוטי. רמזה לי כי אפנה אליו ואבקש לתת לי לצאת לשדות, כך שאף אחד לא יראה אותי. לא רציתי ללכת הסברתי לה, כי אני עייפתי מן החיים וכי אני מחכה כבר ימים אחדים למוות הגואל. אין לי רשות להטריד אחרים ומבקשת אני אותה לשכוח עלי. אך היא לא רצתה ללכת בלעדי. בינתים נעשה מאוחר והשוטר החל לגרשה ולהרחיקה מן המקום. היא תפסה בידי וביקשה כי אבטיח לה, שאם מגרשים אותנו מן הגיטו, עלי להגיע אליה. היא ככר עשתה

את כל הסידורים הדרושים למחבואי וכל הנזירות מסכימות לפעולתה.
אני החלטתי לעשות הכל כדי לקרב את מותי. ולאחר שהלכה הנזירה ביקשתי מאת השוטר להתקרב אלי. הוא נדהם מחוצפתי. ואני קראתי לעומתו; וואנמייסטער, הרי אתה יודע שכולנו בני אדם. ימינו — ימי מלחמה, ואתה עומד בשדה ושומר על יהודים זקנים, נשים וילדים. במלאכה זו אתה מתכוון לזכות במלחמה? אדם אחד היטלר משגע את עמם של גיטה ושילר. אבל אתם תפסידו את המלחמה ותלכו לאבדון ("גיי קאפוט") לאחר השמדתם של היהודים. הוא ביקש ממני שלא אדבר אליו, הואיל והוא ממלא תפקיד ועומד בשמירה. אך כשראיתי שאין הוא יורה בי, גברה בי חוצפתי, והחילותי לצעוק: איזה מין תפקיד אתה ממלא, כל שרותך הוא חרא (שייסע), כולכם משוגעים, כולכם בני השטן. אך הוא הפנה אלי את גבו וסר הצדה.
שוב נכשלתי — נשארתי בחיים.
כאשר חזרתי שבורה ורצוצה לגיטו קראתי שוב לאנשים להתמרד.
ביום החמישי בבקר העביר מפקד הגעסטאפו לגיטו 50 ק"ג עצמות־בשר, ואמר לשלמה יודעוויטש, שהיה אחראי על האספקה: רואה אתה — אתם חיים עדיין ואנו מספקים לכם עצמות ראויות למאכל. היהודים החלו לקוות, שמא ישאירו אותם בחיים, ואני הפסקתי להתסיס את הגיטו.
בו ביום פגשתי את יושב ראש היודן־ראט יצחק יאנאוויטש. הוא פנה אלי בתחנונים ואמר לי כי במשך שמונה עשר חדשים פעלתי בהקרבה מירבית לטובת הגיטו, ואילו כעת הוא חושש שאני אגרום למרד, בגלל השפעתי הרבה. כעת הוסיף, נמצאים כבר בגיטו כלי־נשק. הוא מבקש אותי להמשיך ולטפל בענינים של הגיטו. אך הוא אינו מצליח לשכנעני.
אני הייתי משוכנעת כי הגרמנים ישחטו אותנו כמו עדר כבשים. כשהרגישו הגרמנים בתסיסה כלשהי בגיטו מיד החלו להרדים את תחושות האנשים ולהרגיע אותם. הם השתדלו, כאילו באמצעי כישוף, לתפוס את האנשים כאשר רוחם טובה עליהם, כדי למנוע מרד והתקוממות.
חברי היודן־ראט טענו נגדי כי אינני נאמנה יותר לגיטו. קודם היטפתי למרי פסיבי, ואילו כעת אני קוראת למרד מזוין, ובהתנהגותי זו, אני עלולה — חס ושלום — להביא להשמדתו של כל הגיטו. אני עצמי ביקשתי את המוות והחלטתי לאבד את עצמי לדעת בתלייה. הלכתי לחיים בערעסטיצקי, אשר אהב את הטיפה המרה. ביקשתי אותו להשתתף בשתייה המשותפת. לאחר שהיינו בגילופין, אני אומרת לו; חיים, אני מבקשת שתעזור לי לתלות את עצמי. חיים ענה לי, כי הוא מוכן למלא את בקשתי מיד בחדר האוכל שלו לעיני בתו מאשע. הוא עלה על השולחן והחל להכין את החבל עבור שנינו. אך אני חשבתי, כי אם הוא רוצה לתלות אותו ואותי לא יעלה בידו הדבר. ביקשתיו, איפוא, שיתלה אותי קודם, ולאחר מכן יתלה את עצמו. אך אשתו הניה ובנו עובריה התחילו לצעוק וחתכו את החבל.
ושוב מחכה לי אכזבה. אינני מצליחה למצוא את מותי.
החלטתי לצאת מן הגיטו. היה ערב חשוך ואני יצאתי לרחוב בלוויתו של חיים. אמרתי לו

כי אני מוכנה לצאת מן הגיטו. חיים אמר, כי הוא מוכן לחתוך את גדר התיל או שיצליח להרים את החוטים, ואוכל לחמוק ביניהם. הלכנו ברחוב שערשעוו בחשכה. מרחוק הבטנו בשומרים הגרמניים. פתאום הגיעה מכונית עם אורות דולקים. השומרים הצדיעו ליושבים במכונית. מאחורי המכונית השתררה החשיכה. חיים הרים ברגלו את גדר התיל התחתון ואני חמקתי מן הגיטו.

חציתי חצרות וגדרות והגעתי לרחוב הראשי. מטפחת גדולה כיסתה את ראשי, הורדתי את הטלאי הצהוב וצעדתי לעבר המינזר. הסתכלתי בחצר וראיתי רועה קטן יושב במטבח ואוכל. באותו רגע יצאה הנזירה מאריאנא וואיטקאווסקי. היא הכירה אותי ואמרה לי, כי אכנס בינתים לרפת ואשהה שם עד שהרועה יסיים את ארוחתו ויעלה לעליית הגג לישון במקום. הרועה שמח מאוד בהריגת היהודים. אם יגלה יהודי יזכה בתמורה למכנסים ולזוג מגפים. כך סיפרו לו חבריו.

שהיתי ברפת כעשרים רגעים היה חם ונעים והרבה שחת. הפרות נשמו ברגיעה ופלטו את חמימותן לחלל הרפת. קנאתי בהן. ידעתי כי החיה עולה על האדם בטוב לבה. פתאום נכנסה הנזירה צ׳ובאק ואמרה לי, כי הכינה עבורי מקום מסתור. והכניסה אותי בהתרגשות רבה הביתה. הציגה אותי בפני כל הנזירות ועוזרת הבית. כל אחת מהן אומרת לי, כי צריך לנהוג בזהירות ואם אראה מישהו זר בא למנזר — עלי לרדת למקום המחבוא. השערים אשר מסביב לבית נעולים, אך צריך להקפיד ולשמור על דלת הכניסה בלבד.

הנזירות הביאו לי אוכל, אך אני לא הייתי מסוגלת לאכול, אף על פי שלא בא אוכל אל פי במשך חמישה ימים רצופים. הנזירות היו מתפללות בחדר הסמוך, ומנגינותיהן היו קורעות את ליבי. לא ידעתי אם אתרגל לכל הסביבה הנכרית הזו. ואולי מוטב לחזור לגיטו. כאן במנזר חיים אנשים ללא דאגות. חם ונעים בכל החדרים. מראה פניהן של הנזירות חביב, ואילו אני נראית כמו נפח לפנות בוקר. לשוני דבקה לחכי, פי יבש, עיני מלאות דמעות, פחדי לגורל הנזירות במקרה שהגרמנים יגלו את מחבואי הולך וגדל. אני בטוחה, כי הגרמנים יהרגו את כולן.

לאחר התפילה אמרה לי הנזירה צ׳ובאק כי עלי להתלבש כמותן ואף הכינה לי בגדים. עלי למדוד את הבגדים על גופי ובמשך הלילה יתקנו אותם לפי מידתי. הכניסו אותי לחדר צדדי והחלו להלביש אותי בצירוף דברי הסבר על סדר ההלבשה, הן גזזו את שערותי והחלו לעטות את ראשי בצעיפים ובצעיפות לפי אפנת הנזירות נזירה תופרת הלבישה אותי את הבגדים ורשמה את התיקונים הדרושים.

לאחר שהוכנו הבגדים התפעלו הנזירות ממראה פני והעידו עלי כי אני נזירה מושלמת. הן לחצו עלי שאסתכל במראה שבחדר הסמוך. אך אני הייתי שבורה ותשושה וביקשתי להרפות ממני. דחיתי זאת למחרת היום והצעתי שאישן על הרצפה. הנזירות לא הסכימו והעמידו לרשותי מיטה. אני חדלתי מזמן לישון במיטה, כי מזמן שבאו הגרמנים היה עלינו למסור להם את הרהיטים וכלי המיטה.

כאשר שכבתי במיטה החזירוני מחשבותי לימים הלא־רחוקים, כאשר חיינו כבני־אדם, ולא יכלתי להירדם. הרהרתי כי לאנשי הגיטו אין תנאים נוחים כפי שיש לי כעת. ופתאום נדמה היה לי, כי אני שומעת צעקות באות מן הגיטו. קמתי והתלבשתי ויצאתי לחצר,

רציתי להאזין לנעשה בתוך הגיטו, אולי מוצאים כבר את היהודים להריגה... ברחובות האריים היתה תאורה, ואילו הגיטו שקע כולו בחשכה ובדממה של בית־עולם. ראיתי את הפרוז׳קטורים, אשר אנשי הגסטפו מפעילים מסביב לגיטו, שמא יברח מישהו מאנשי הגיטו. אך לא שמעתי צעקות כל שהן.

בבתים הסמוכים התגוררו גרמנים ופולנים. הם שתו לשכרה והתהוללו. הרדיו ניגן ומצב הרוח היה מרומם. חזרתי למנזר ושכבתי אך לא יכולתי להירדם. יצאתי מן המיטה ולחשתי בפולנית. אלהים, תן לי כוחות לסבול את כל היסורים האלה. חשתי שכאן במנזר מצבי גרוע יותר: לעזוב את אחי ואחיותי בעת צרתם, לגרום סכנה לנזירות — זה למעלה מכוחותי ראיתי את עצמי כבוגדת בעמי.

למחרת לבשתי את בגדי הנזירות, הסתכלתי בראי ותקפה אותי חרדה בראותי את עצמי כנזירה. ראשי עלי סחרחר, עיני חשכו וכל רצוני לחזור לגיטו. סיפרתי על כך לנזירה צ׳ובאק, והיא התחננה לפני בדמעות שליש שלא אעיז לבצע את זממי. עלי להינצל — היא טענה — כדי להיות עדות ולספר על כל הדברים הנוראים שעשו הגרמנים לעם היהודי. כל היום רצתי ממקום מסתור אחד למשנהו. פולנים רבים באו למנזר במשך כל היום ושוחחו על הנעשה בגיטו. מאחורי הקיר האזנתי לשיחותיהם. בין היתר סיפרו עלי, כי אני כבר בין המתים, ובכו על כך. אחרים סיפרו בקור רוח, כיצד חירפתי וגידפתי את הגרמנים לפני מותי.

כך נמשכו הימים בפחד ובכאב. ידעתי שהגיטו קיים, אבל לא ידעתי מה מתרחש בו. ידעתי כי חוזקה השמירה מסביב לגיטו ואין מרשים לאנשים מן החוץ לבקר בו. לא הייתי מסוגלת לעיין בעתון, כי בשעת ההרעלה איבדתי את משקפי. חשתי כאבים בפני, והנזירות מעירות, כי אפי אדום מאוד, אך מי נותן דעתו על כך. כל רעיונותי מוקדשים לגיטו, ואינני מרגישה עצמי בכלל בגדר של בן־אדם. צמרמורת פוקדת אותי. העצמות כואבות. בלילה שמעו הנזירות את הדברים שאני מדברת מתוך השינה. הן נבהלו ונכנסו לחדרי. אחת אמרה, כי מחלת שושנה ניכרת בפני. קביעתה היתה נכונה. כאשר עברתי בין גדרי התחיל נפצע אפי וחליתי במחלת השושנה (גריסופליס).

חומי עלה. חששתי כי השושנה תתפשט על ראשי בגלל חולשת גופי ואני עלולה למות. אם הגרמנים ימצאוני מתה כאן במנזר הם יהרגו את הנזירות. אני קורעת מעלי את הבגדים, אך הנזירה מונעת בעדי. אני משתלטת על עצמי ומחליטה כי אם יורע מצבי אצא בלילה ליער או לשדה, ושם אחכה למותי. צרותי היו חזקות ממחלתי. יותר מן החום ומן השושנה הציקו לי הייסורים היהודיים שלי.

חומי ירד מאליו ללא כל תרופות. הנזירות החלו ללמדני תפילות. אך אני הייתי מרוכזת כל הזמן מסביב לדלת הכניסה, שמא יכנס מבקר לא רצוי. לא היה לי זמן ללמוד את התפילות. כעבור שלושה שבועות ראיתי מבעד לחלון כיצד מובילים יהודים, אשר הטלאי הצהוב תפור על גבם, וחשבתי כי מוציאים אותם להריגה. מצד אחד כאבתי את כאבם, אך מאידך שמחתי, כי עוד מעט ייפסקו יסוריהם. הנזירה שטפלה בי יצאה החוצה וכשחזרה מסרה לי, כי אלו הם פועלים יהודים היוצאים לעבודה במחוז ביאליסטאק, חוסלו כל הקהילות היהודיות ורק בביאליסטאק ובפרוז׳אני עדיין חיו יהודים.

נפוצו שמועות, כי עומדים לגייס יהודים לחפירות על ידי סמאלענסק, כיוון שהסובייטים מכינים במקום התקפה נגד הגרמנים. הפולנים מתאוננים, כי גורלם גרוע מזה של אחיהם בפולין, כי בכל המדינה כבר חוסלו היהודים. במיוחד מדברות כך הנשים הפולניות. הנזירה המטפלת בי אומרת להן, כי ישו לימד לאהוב את כל הבריות. תחושתי הוטבה כאשר הייתי רואה מבעד לחלון כיצד מוליכים יהודים לעבודה.
כך נמשכו הימים הקודרים. הייתי משכימה בשעה שש בבוקר, כדי להספיק לראות את היהודים היוצאים לעבודה מחוץ לגיטו. בשעה שש בערב הייתי מתייצבת ליד החלון כדי לראות את מראה פניהם של החוזרים. על פניהם של רבים מביניהם היו סימני המכות שהוכו בידי הגרמנים. רבים צלעו. החילותי לומר לעצמי, כי עלי לחזור לגיטו. אך כיצד חוזרים? את הפועלים סופרים ביציאתם ובחזרתם, ויש לעבור בשלושה שערים כדי להכנס לגיטו.
הנזירה צ׳ובאק טוענת, כי לא תרשה לי לחזור לגיטו. היא רוצה לנסוע אתי לורשה, מקום שאין מכירים אותי, ושתינו יחד נוכל להתקיים עד סוף המלחמה. אף אחד מיהודי הגיטו לא ידע על מקום הימצאותי — פרט לבעלי.

בשבוע החמישי להיותי במנזר, כאשר נדמה היה לי שאני שוהה במקום כבר עשר שנים, בא למנזר יצחק גאידאמאק. הוא שאל את הנזירות אם אני נמצאת במנזר והן הכחישו. גאידאמאק טען, כי הביא אלי מכתב מבעלי ומיושב ראש היודן־ראט, ועליו לראות אותי בדחיפות. לאחר שהנזירות התיעצו באו אלי ושאלו מה עליהן לענות לגאידאמאק. אמרתי להן, כי אם האיש בא הנה בשליחות עלי לראותו מיד. הוא לא הכיר אותי בבגדי הנזירות וביקש שאני אקרא לד״ר גאלדפיין, כי הוא יכול לשהות בצד הארי עוד שלושים רגעים נוספים. כאשר הורדתי את הצעיף הכיר אותי ופרץ בבכי. דרשתי ממנו להגיד לי איזו שליחות הוטלה עליו למסור לי.
גאידאמאק הוציא שני המכתבים מבעלי ומיצחק יאנוויטש. הם תבעו ממני לחזור לגיטו. הגרמנים שהכירו אותי, וביניהם מפקד המשטרה טיטקא, שמעו כי אני הרעלתי את עצמי, והם רוצים לבוא לבקרני. אם הם לא ימצאו אותי בגיטו יהרגו יהודים רבים. קיימת תקווה, כי יהודי פרוז׳אני יישארו בחיים, וגם חיי שעה הם חיים ממש. בינתים הם אומרים לגרמנים, כי אני חלשה מאוד ואיני מסוגלת לקבל אותם. בעלי ויושב ראש היודן־ראט חוששים, כי היעדרי מן הגיטו יכולה לשמש לגרמנים אמתלא לחסל את הגיטו. לפני ימים אחדים באה אשה פולניה למנזר ומסרה כי מספרים על ד״ר גאלדפיין שברחה מן הגיטו, וכי הגעסטאפו העבירה אותה, תמורת כסף רב, לצרפת. אמרו גם, כי יש לי ראש על הכתפים, וכי לא ארשה שהגרמנים יהרגו אותי.
כאשר קראתי את שני המכתבים אמרתי לנזירה, כי חובתי לחזור לגיטו, כדי למנוע שיהודים חפים מפשע יסבלו בגללי. כאשר ראתה כי כלה ונחרצה אתי לצאת מן המנזר הביאה לי את בגדי ואת הצעיף הגדול שבו התכסיתי כאשר הגעתי למנזר. יצחק גאידאמאק הוציא מכיסו טלאי צהוב. נפרדתי מן הנזירות ויצאתי בשקט ובצינעה כדי שלא יבחינו בי. ברחוב שאלתי את גאידאמאק כיצד אכנס לגיטו? הוא אמר לי, כי השומרים החדשים של הגעסטאפו אינם מכירים אותי, והוא יגיד להם, כי אני סורגת

גרביים למנהל המחוז ואני באה לגיטו לשם קבלת חוטי סריגה.
הדרך היתה קצרה, כמאה וחמישים מטר בערך, אך הליכתנו נמשכה כמה שעות, והגעתי בדיוק כאשר ערכו את ספירת הפועלים. הרגשתי השתפרה כי נפגשתי עם יהודים. הם סיפרו לי מה שעבר עליהם במשך חמשת השבועות שנעדרתי מן הגיטו. שמעתי על הרעב, על המחסור ועל היאוש ששררו בגיטו. כעת רבים יוצאים לעבודה למרות שהעבודה קשה ומלווה מכות. אלא שיש אפשרות להחליף בגדים במצרכי מזון ובגזרי־עץ לחימום מים לילדים.
היהודים סיפרו לי כי החלק העצמאי של צרפת (ווישי) נכבש בידי הגרמנים שהשתלטו גם על תוניסיה. אלא שהסוביטים מכים את הגרמנים בסטאלינגראד, ויש תקוה שה״ספינקס הגדול״ יישבר ויתמוטט. שאלתי אותם האם יש תקוה שלא יחסלו את הגיטו שלנו. על כך ענו, שהכל בידי שמים וחיי־שעה טובים אף הם. גאידאמאק ואני המשכנו לצעוד לקראת הגיטו ולא עוררתי כל חשד. כך עברתי דרך שלושת השערים. כעבור חמשה רגעים ידעו כבר כל היהודים על חזרתי. הם שמחו בבואי וראו בכך אות לטובה. הם חשבו כי אני חזרתי, לאחר שהשתדלתי אצל הגעסטאפו שלא לחסל את הגיטו...
לא מצאתי את ביתי בגיטו, כי בינתיים הצרו את תחום הגיטו, וביתי נמצא מחוץ לגיטו. בעלי בא לקבל אותי בבנין היודן־ראט. מראהו שונה וכמעט שלא היכרתי אותו. הוא החל להרגיע אותי. בכל זמן העדרי דאג לי וחשש שהגרמנים יתפסו אותי ויהרגוני. כל הימים לא אכל וכל הלילות לא ישן. הגיעו ידידים וחברים וביניהם פאניע פאמעראניעץ, ידידתי הנאמנה, שלא ביקרה אצלי לאחר נסיון ההרעלה שנכשל. התנשקנו והתחבקנו ובכינו ולא הוצאנו הגה מן הפה. לאחר שנרגעה סיפרה מה שעבר עליה, וכיצד התעלפה ברחוב, כאשר הורידו את השלט שלי מביתי. ביתי היה ביתה במשך עשרים שנה, וכאשר ראתה כיצד מורידים הגרמנים את השלט בכתה והגרמנים סחבו אותה בשערותיה לתוך הגיטו. הרגשתי עצמי כבעל־שמחה בגיטו, כי מצאתי את חברי וידידי מנוער ליזה ובעלה וועוע ניצבערג. הנזירה שלי החלה מיד להעביר אלי מצרכי מזון, ונדמה היה לי שאני חוזרת לימים טובים ורגועים. שמחתי לראות אנשים רבים, אשר חשבתי עליהם, כי אינם כבר בארץ החיים. אך הגיטו היה צר והצפיפות גדולה. בשבת ביקרוני חברי היודן־ראט וברכו ברכת מחיה המתים.
כך עברו שלושה שבועות טובים. בימים הראשונים שיחררו אותי מן העבודה. חברי התאמצו למלא את מקומי. ביקרתי בבתים רבים ושמעתי כיצד הפעילו מכשירי רדיו בלילות וכיצד קלטו ידיעות מחזית סטאלינגראד, שלפיהן הולך מצב הגרמנים ורע מיום ליום.
נדמה לי, שאפילו הגרמנים עצמם מתחילים להבין כי בסטאלינגראד חל מפנה לרעה במצבם. הרגשתי בכל נימי נשמתי כי זוהי ראשית הקץ של השלטון הגרמני. אך מה יקרה אתנו? לא היה כל ספק, שאותנו יחסלו. אלא שלא רציתי לחשוב על כך. נוח היה לי לחשוב על המפלות הגרמניות.
הגיטו נראה כקן נמלים. האנשים זחלו, כאילו, אחד על השני, כשהם קרועים ובלויים. לפי הטלאים היכרנו את מוצאם של היהודים: ביאליסטאק, היינובקע, זאגלודאווע

ומקומות אחרים. למרות המצב הקשה והמדכא נדמה היה כי חל מפנה אצל יהודי הגיטו. נדמה היה להם כי הדברים הגרועים ביותר כבר מאחוריהם, וכי יש תקוה שמפלת הגרמנים על יד סטאלינגראד תקל על מצב היהודים.
בערבים, כאשר הפועלים היו חוזרים מן העבודה היו מבריחים מזון לגיטו. הם סיפרו כי הגרמנים מראים סימני יאוש. בלילות היו שרים צעירים רבים שירים רוסיים בהתלהבות ומתוך תקווה, כי יעלה בידי הצבא האדום לשחרר את מולדתם מן הכובשים הגרמניים.

סיפורה של ד״ר אולגה גולדפיין

(מתוך ״הספר השחור״. בשפה הרוסית בעריכת וואסילי גרוסמאן ואיליא ארנבורג. שהופיע במוסקבה בשנות מלחמת העולם השניה. אין ספק שספורה של ד״ר גולדפיין עבר צנזורה מקובלת בברית המועצות, ומכאן אי־הדיוקים בעובדות ובמספרים — העורך)

המלחמה מצאה אותי בעיר פרוזשאני, הקרובה לגבול. שם עבדתי כרופאה בבית החולים. בליל 22 ביוני 1941 הייתי בתורנות. בשעה 3.30 בבוקר החלו הגרמנים להפגיז את העיר. הגרמנים נכנסו לפרוזשאני ביום 23 ליוני, ומיד ירדו החיילים מהמכוניות והתחילו לשדוד ולהכות את היהודים. עם הגרמנים באו גם הרבה רוסים ״לבנים״ ואלה התחילו מיד בתעמולת פוגרום. כל היהודים הסתגרו בבתים.
ביום השלישי לכיבוש הגרמנים פרסמו, שעל היהודים למסור לגרמנים את כלי הבית: סכינים כפות, סירים. ולאחר יומיים נוספים — שדדו מיטות, כלי מיטה וכדומה. היהודים התחבאו במרתפים, בעליות גג, אבל הגרמנים מצאו אותם בכל מקום, הכו אותם מכות רצח ולקחו אותם לעבודות כפיה.
בעשירי ליולי, לאחר שהצבא הסדיר התקדם מזרחה, הגיעו לעיר אנשי הגסטאפו. התחילו זוועות שאין לתאר אותם. הפעולה הראשונה שלהם היתה תפיסת שמונה עשר יהודים והוצאתם להורג במרחק של 2 קילומטרים מחוץ לעיר. על גורלם של האומללים האלה נודע לנו אחרי 10 ימים, כאשר כלב גרר יד של רופא, עם סימן של צלב אדום על השרוול, שהיה בין ההרוגים.
בחמישה עשר ביולי פרסמו הגרמנים מודעות שבהן נאמר, כי היהודים חייבים במשך 3 ימים לבחור ״יודן־ראט״, כעין מועצה של היהודים מורכבת מ־24 חברים. אם היודן־ראט לא יכין — יוצאו להורג 24 אנשים. יהודי אחד, שהתייעץ עם הפולנים, החליט שצריך להציע רשימת יהודים — בלי ידיעתם והסכמתם — בכדי שיוזמנו ולא יוכלו להתנגד. ברשימה הזו נכללו אנשים בעלי השכלה כגון: רופאים ועורכי־דין. אבל הגרמנים דחו את הרשימה. הם הודיעו, כי דרושים להם אנשים בעלי מלאכה ולא משכילים. אחרי שבוע הקימו הגרמנים יודן־ראט לפי בחירתם.
ב־20 ליולי הופיעו הגסטאפו ביודן־ראט והודיעו על היטל גדול על יהודי פרוז׳אני, שחייבים לפרעו במשך שלושה ימים. אחרי 3 ימים לקחו הגרמנים את ההיטל ללא כל

קבלה. יהודים מעיירות הסביבה פנו אלינו בבקשה לעזור להם לשלם את ההיטל. הם היו עניים ולא היו להם דברי ערך או כסף. אספנו את כל דברי הערך שנותרו, ובתוכם פמוטים מבתי כנסת. בדרך זאת שלמנו את ההיטל של העיירות שערשעוו, מאלטש ולינעווע (אראנטישצע).

החל מהימים הראשונים של עבודות הכפיה היו הרבה אנשים חוזרים מן העבודה בערב כשהם מוכים ופצועים.

ב־10 לאוגוסט הופיעו על קירות הבתים מודעות מטעם המפקד העליון הגרמני על העברת יהודים מהשטחים הכבושים לגיטו. חדשיים היינו ישנים לבושים בבגדים, כאשר מתחת לראשינו חבילות קטנות, ואנו מוכנים ליציאה בכל רגע.

ב־10 לאוקטובר נודע כי בפרוזשאני מתארגן "יודנשטאט". אנחנו נשארים במקומנו ואלינו, ל"יודנשטאט" שלנו, יגיעו יהודים מביאליסטוק. ב־25 לאוקטובר העבירו אותנו לגיטו. חלק משטח הגיטו גודר בתיל דוקרני, חלק הוקף בקיר אטום.

במשך כמה שבועות הגיעו אלינו יהודים מביאליסטוק — שלשת אלפים אלמנות ואלפיים יתומים. מחוץ לעיר הקימו הגרמנים חדר־ביקורת ושם היכו ושדדו מחדש את היהודים הזרים.

באותו זמן התחילו להגיע לגיטו יהודים מערים ויישובים נוספים; ביעלאוועזש, בלודען, מאלטש, שערשעוו, קארטוז־בערעזע, סלאנים ועוד. ב־3 לינואר הטילו הגרמנים עלינו היטל נוסף. הפעם לקחו מאיתנו פרוות ודברי צמר. נלקחו מאתנו מצלמות, שטיחים, גרמופונים ותקליטים. הגרמנים הגישו לנו חשבון בעד הקמת הגיטו, שאנחנו הקמנו אותו במו ידינו בעבודות כפיה; תשלום ראשון שבע מאות אלף מרקים, ואחר כך חמש מאות אלף מרקים נוספים. ב־9 בינואר הודיעה הגרמניה הורן ששימשה כראש העיר, כי 2000 יהודים חייבים לעזוב תיכף ומיד את הגיטו. בתמורה לשוחד גדול שניתן להורן ולמשטרה נתאפשר ליהודים אלה להשאר בגיטו עד האביב.

בפברואר 1942 הגיע לפרוז׳אני ראש עיר גרמני חדש ששמו קושמאן. תיכף עם הגיעו תבע קושמאן היטל חדש בכסף ובביגוד. נוסף לכך הטיל מס — 10 מרקים על יהודי, וכל מי שלא היה ברשותו הסכום הזה, היה היודן־ראט חייב לשלם במקומו.

בחודש מרס התחילו להגיע לגיטו יהודים מאיוואצעוויטש, סטאלפצע והסביבה. אלה הגיעו במצב מחריד. עם ידיים קפואות. הם היו ערומים למחצה. בחודש אפריל התחילו להוציא אנשים מהגיטו. בחודש מאי התחיל גיוס למחנות, שמהם לא חזר איש. בחורף עסקנו בניקוי השלג ממסילות ברזל, החל מלינעווע עד באראנאוויטש. הגרמנים המשיכו בהוצאת אנשים צעירים למחנות. באביב ובקיץ הוצאנו מהאדמה תפוחי אדמה, עקרנו שרשים, גדענו את עצי היער ברוחב של 100 מטר משני צידי פסי הברזל, חפרנו בורות בחול ועסקנו בעבודות דומות. הגרמנים ארגנו בגיטו יחידות של סנדלרות, חייטות ונגרות.

הגרמנים הוציאו לגרמניה את כל הברזל שמצאו. הם פרקו ושלחו למערב את מסילת הברזל הצרה ואת הקטר הקטן שנסע בקו לינעווע־פרוז׳אני.

ששת אלפים אנשים מ־18 אלף יושבי הגיטו מתו מרעב, קור ומכות. ב־2 לנובמבר בשעה

חמש בבוקר הקיפו אנשי הגסטאפו את הגיטו והודיעו על פינויו. הם הודיעו שכל אדם רשאי לקחת אתו עד 50 ק״ג מטען. הגיטו שלנו היה כמו נוה מדבר. כל היהודים בערים השכנות כבר הוצאו להורג ואנחנו הבינונו מה שמצפה לנו. הרבה אנשים החליטו לאבד עצמם לדעת, וארבעים ושבעה אנשים הרעילו עצמם למוות. גם אני החלטתי למות. היתה לנו רזרבה של מורפיום, ואנחנו חילקנו לכל אחד כמות של 1 גרם לאדם. אני בלעתי 1 גְרם וגרם נוסף הזרקתי לעצמי בוריד. אחר כך הסתגרנו בבתים וסגרנו את ארובות התנורים בכדי שנחנק בחד תחמוצת הפחמן. הדבר נודע לאנשי היודן־ראט, אשר פתחו את הדירות לפנות בוקר. הם מצאו אותנו בלי הכרה, פרט לאדם אחד שכבר לא היתה בו רוח חיים. הוא היה המאושר שבינינו. עובדי הרפואה טיפלו בנו שלושה ימים וכך חזרנו לחיים.

ב־7 לנובמבר קבלתי פתק ממכירה נזירה בשם טשובאק היא בקשה ממני להפגש אתה, נגשתי לגדר התיל ושם ראיתי אותה. היא הביאה ליטר וודקה לזקיף, כדי שירשה לנו לדבר, ולי נתנה 300 מרקים לשיחוד השמירה. אמרתי לה שאני עייפה מאוד, ומצבי אינו מאפשר לי להמשיך להאבק וטוב לי למות. אחרי שנפרדנו החלטתי בו במקום להעליב קשות את הזקיף, כדי שהוא יירה בי ויהרוג אותי. בהתחלה נפגע הזקיף מדברי. שאלתי אותו האם הוא מאמין לדברי היטלר שאנחנו היהודים, מנקודת השקפה שלו, לא בגדר אנשים? האם אין זו חרפה לגרמנים, החושבים עצמם לאנשים תרבותיים ול״עם עליון״ לענות אלמנות, זקנים וילדים וחסרי־ישע? האם אינו יודע באיזה מצב נמצא עכשיו הצבא הגרמני? בקאווקאז מוקף הצבא הגרמני, את סטאלינגראד לא כבשו וממצרים הם בורחים; הם לא ישיגו את הנצחון. ואם לא יהיה להם נצחון של ״בליץ״ יפסידו במלחמה. הפירר הכניס זריקת טירוף למוחם של הגרמנים. ואכן, דעתם נטרפה עליהם בדומה לכלב שוטה. אמרתי לזקיף; תבין סמל, אני רוצה שתשאר בחיים ותחזור לביתך ותזכור את המלים של יהודיה קטנה האומרת לך את כל האמת. אבל הזקיף לא ירה בי.

פניותי למכּר אחד, חיים ברסטיצקי, ספר במקצועו, שהכרתי אותו בתור אדם בעל כושר החלטה. פניתי אליו במעבר צר בין הבתים ואמרתי לו ״רציתי להרעיל עצמי, הרעל לא פגע בי. רציתי שיירו בי והקלע הגרמני לא קלע בי. יש רק מוצא אחד. לברוח מהגיטו״. האם יכול לעזור לי בזה? ברסטיצקי הרים בזהירות את התיל ואני זחלתי מלמטה. חציתי את הרחוב ודרך גנים וחצרות הגעתי במהרה למנזר, ומצאתי את הנזירה שהכרתי. מבלי להשתהות הרבה החליפה הנזירה את הבגדים שלי והחביאה אותי. סדרו לי שלושה מקומות מחבוא; ברפת על יד פרה, מתחת למדרגות ובין שני ארונות. ישבתי כלואה וכל הזמן סבלתי מכאב שיניים נורא ולא ישנתי בלילות, כי לא יכולתי לבקר אצל רופא שיניים. שבוע עבר בפחד מתמיד. בימים ישבתי בחדר ובלילות יצאתי לחצר והקשבתי לקולות מהגיטו. שם היה חושך איום. מסביב לגיטו היו מדורות, מכונות יריה ומכוניות משוריינות ובשמיים טסו אוירונים.

בסוף השבוע החמישי במנזר בא אלי נציג היודן־ראט והביא לי מכתבים מיו״ר היודן־ראט ומבעלי. הם כתבו לי שהגרמנים מתענינים בבריאותי (הגרמנים חשבו שעודני חולה כתוצאה מנסיון ההרעלה), ואם לא אשוב, הגיטו כולו יסבול. אני לא חשבתי הרבה; אם

הגיטו עלול לסבול בגללי, עלי לחזור. לא ידעתי איך להכנס לגיטו. השליח אמר כי יעביר אותי כעובדת אצל הקומיסר, המבקרת בגיטו, לחפש צמר טוב לסריגת אפודה עבור הקומיסר. אחרי כמה שעות הייתי חזרה בגיטו. את ביתי לא מצאתי — הבית הוקף גדר והופקע מתחום הגיטו. אני התארחתי יחד עם בעלי אצל חברה רופאת שיניים — ניצברג מעשענגיסער. כשחזרתי לגיטו נודע לי, שאפריקה כולה פנויה כבר מן הגרמנים ואלה נתונים במצור בעיר טוניס.

ב־27 לינואר 1943, כשחזרתי מביקור אצל חולה, שמעתי יריות ביודן־ראט. בתוך 10 דקות קראו לי. מצאתי 2 פצועים והרוג אחד. נודע לי שהיורה הוא ראש הגסטאפו, וילהלם, שהתפרץ בשבע בערב לבנין היודן־ראט והאשים את היודן־ראט בקשרים עם הפרטיזאנים. בו במקום הרג את השומר ופצע 2 חברי יודן־ראט.

ב־28 לינואר, בחמש בבוקר הגיע לגיטו צבא רב, ובשעה 7.00 הודיעו לנו על פינוי. ב־8 בבוקר נכנסו לעיר עגלות רבות כדי להסיע אותנו. ראש הגסטאפו וילהלם הורה להשאיר במקום חלק מהעגלות. והעגלות הנותרות יגיעו בתאריכים 29, 30, 31 בינואר. הטרנספורט הראשון זז כבר בשעה 10 בבוקר. ואני הייתי בתוכו.

אחרי 5 שעות הגענו ללינעווע. הגרמנים הורו לנו לרדת מהעגלות וכל אחד מאתנו הוכה בפרגול עד איבוד ההכרה. אני קיבלתי שתי חבטות בראש ובמוחי הרגשתי רעש הדומה לזמזום של עמוד טלפון. הרגשתי שהמוות קרוב ואני מאבדת את בעלי. בשעה 6 בערב, אחרי שחכינו 3 שעות, הגיעה רכבת של קרונות משא ובשעה 7 התחלנו להכנס לקרונות. על הרחבה דרכנו על גופות מתים, ובקרונות זרקו אותנו כמו שקים של תפוחי אדמה. הגרמנים הוציאו בכח את הילדים מידי האמהות והרגו אותם בו במקום. ברגע האחרון, לפני חתימת דלתות הקרונות בחותמת עופרת, הצלחתי לקפוץ מהקרון על הרציף. ה"טלאי", הסמל היהודי, היה מכוסה במטפחת גדולה. במהירות חציתי רחוב, נכנסתי לתוך גן ונצמדתי לגדרות. הגעתי לשדה, המשכתי ללכת בשדות, מפני שבדרכים הסלולות נעו אנשי הגסטאפו. היה קור של 27 מעלות מתחת לאפס. כמה פעמים כשלתי בחוסר אונים.

כשנכנסתי לעיירה, שהיתה מלאה צבא, עצרה אותי קריאה "האלט" ("עמוד" בגרמנית). העמדתי פנים שאני אשה בילורוסית ההולכת מהכפר שלי לכפר שכן, שביתה עומדת ללדת שם. הזקיף הרשה לי ללכת הלאה. ככה המשכתי ללכת עד שעה 2 בלילה. לבסוף הגעתי העירה. המשכתי ללכת בשולי העיר, פחדתי לפגוש במישהו. בזהירות מירבית התקרבתי למנזר לאט לאט הקשתי בחלון. את הדלת פתחה לי אחות קשישה והחלה לשפשף לי את הידיים. לאכול לא יכולתי, שתיתי רק כמה כוסות מים קרים. ידידתי הנזירה טשובאק השכיבה אותי במיטתה ונרדמתי. בבוקר (היה 29 בינואר 1943) התעוררתי לקול בכי של נזירה. התברר לי כי היא מפחדת ששובי יגרום לחורבן המנזר. הנזירה טשובאק הבטיחה לה, כי מחר אעזוב, אבל הנזירה בשלה "ד"ר גולדפיין תמות ובגללה אנחנו נאבד". התערבתי בשיחה ואמרתי, שאם הצלחתי לקפוץ מרכבת המוות, אצליח גם ללכת מהבית הזה מבלי לגרום רע לאף אחד.

בעיר פורסמו מודעות, כי כל הגינות, עליות הגג, המרתפים ובתי השימוש צריכים להיות

סגורים על מנעול, כדי שהיהודים לא יחדרו לשם; את הכלבים צריכים להתיר מהשרשראות. אם ימצאו יהודי בבית כלשהו יוציאו להורג את כל דרי הבית.
רניא קביורסקיה, העובדת בת השש־עשרה של המנזר, יצאה לכפר במרחק של 12 קילומטרים להשיג בשבילי עגלה. היא חזרה מאוחר בערב ואמרה שמחר בבוקר תביא העגלה. בשעה 10 בבוקר באה העגלה. אני התחפשתי לנזירה והרכבתי משקפיים שחורים. כאשר ישבתי על העגלה הצמדתי את מבטי לחבילה קטנה שהחזקתי בידי. הנזירה טשובאק הלכה ברגל קדימה. יצאתי מהעיר מול עיניהם של אנשי הגיסטאפו. מולי חלף הטרנספורט השלישי של היהודים. כשיצאנו מהעיר עלתה על העגלה הנזירה טשובאק. בדרך פגשנו אשה פולניה בשם קאלינובסקה. היא אותתה לנזירה שהתחפושת שלי היא בסדר גמור. האיתות שלה הפחיד אותי; חששתי שהיא עלולה להסגיר אותי. אבל הנזירה הרגיעה אותי. הנזירה אמרה כי קאלינובסקה רגישה מאוד לצרות המתרחשות על היהודים, וכשנודע לה שעושים להצלתי, יצאה על הדרך לראות אם הפעולה היא על הצד הטוב ביותר. המשכנו לנסוע עד שעה 5 בערב. הסוס היה עייף והחלטנו ללון בכפר הקרוב ביותר. הנזירה פנתה לראש הכפר בבקשה לסדר לנו מקום לינה, אבל הוא הודיע כי כל המקומות תפוסים — בכפר לנים 20 שוטרים גרמניים. החלטנו להמשיך לנסוע. הסוס העייף שרך בקושי את רגליו. נכנסו ליער עבות, יער ליאלאווועזש. בדרך השגחנו בבית קטן. הנזירה נכנסה לבית ופגשה תלמידה שלה לשעבר. קבלו אותנו יפה ובילינו לילה בבית חם. עם שחר הגענו לעיר ביאלאווועזש ופנינו לכנסיה קתולית. אחר כך נסענו להאינובקה ומשם לביעלסק. מביעלסק המשכנו ברכבת לביאליסטאק. בקרון הרכבת נודע לנו שב־2 לפברואר הגרמנים הקיפו את הגיטו ועורכים שם שחיטה.
בביאליסטוק הלכנו למנזר המרכזי. שם פניתי לנזירה הראשית בבקשה להחביא אותי במינזר. הנזירה נבהלה וצותה עלינו תיכף לעזוב. בעזבי את המנזר הזה אמרתי לנזירה המלווה, כי מעכשיו אסור לנו לגלות לשום אדם את הסוד שלנו.
בלילה מצאנו עצמנו ברחוב ולא ידענו לאן לפנות. כאן נזכרה הנזירה שלי שהיא יודעת כתובת של אחיה של אחת הנזירות. לא מצאנו אותו בבית, אבל אשתו קבלה אותנו בסבר פנים יפות. באותה עת התקיים הרג יהודים בביאליסטאק. העיר היתה מלאה אנשי גסטאפו, וכל התושבים פחדו שמא יחשדו שהם יהודים. בתחנות לא מכרו כרטיסים לרכבת אלא לבעלי רשיונות בלבד. (הערת העורך: יש להבין מהמשך הסיפור שאולה גולדפיין והנזירה שהו זמן קצר בביאליסטאק) התחלנו להתחנן שימכרו לנו כרטיסים כיוון שאנו חסרי בית ועניים. בהתחלה לא רצה הפקיד למכור כרטיסים בלי רשיון מעבר, אבל לבסוף נענה לנו. אני חששתי לשים את הכרטיסים היקרים בכיס והחזקתי אותם כל הזמן בידיים.
ב־13 לפברואר עזבנו את ביאליסטאק ברכבת ללונה. מלונה נסענו בעגלה לכנסיות קתוליות שונות: לדומברובו, לסוקולי, למוקיני וממוקוני ברכבת לורשה. בסביבות ורשה כבר לא חששנו שיעצרו אותנו, כי כאן לא דרשו תעודות זהות. מורשה נסענו ללאוויטש, מקום מגוריה של משפחת הנזירה המלווה. שם חייתי 16 חודשים. אף אחד לא ידע שאני יהודייה. אני עבדתי בתור אחות והיתה לי פרקטיקה גדולה.

במאי 1944 החלטנו לעבור לנאלענטשאוו שעל הנהר בוג, מרחק 22 קילומטרים מלובלין.
ב־26 ליוני 1944 שוחררה נאלענטשאוו בידי הצבא האדום. ביום 29 ליוני יצאתי למזרח, עשיתי דרכי ברגל ובמכונית עד שהגעתי לפרוזשאני. פרוזשאני שוחררה ב־16 ליוני. מ־2700 (?) יהודים שמצאו מחבוא ביער חזרו כעשרים בחורים ובחורות, השאר ניספו. תושבי העיר שמחו לקראת שובי והתחילה "עליה לרגל" חברים, מכירים ופציינטים, שבקשו לראותי. אבל צריך לציין שבפרוזשאני היו כמה אנשים, שנבהלו כאשר ראו אותי, כאילו חזרתי מעולם האמת, עדה למעשים אפלים של הגרמנים.

תרגם מרוסית: דוד וינוגרד

איצל פרידבערג

גיטו פרוז׳אני במאבק למען הכבוד היהודי

במאמרים קודמים נזכר שמו של איצל פרידבערג, כאחד ממארגני תנועת הפארטיזאנים בפרוז׳אני ובסביבותיה. אנו מביאים להלן את סיפורו של איצל פרידבערג. במקומות מסוימים חוזר התאור של אירועים, שכבר תוארו, בידי אחרים. אך לא שינינו כלום מדבריו, כדי שגביית עדותו תאשר את הדברים הנמסרים על ידי חבריו.

מערכת הפנקס הארגנטיני.

ביום 27 ביוני 1941 הגיעו הגרמנים לפרוז׳אני. כבר ביום הראשון עשו "שמח": תפסו צעירים, בחורים ובחורות, לעבודה. הם חזרו מוכים ופצועים כמה יהודים נורו למוות. יהודי אחד הוכה משום שבירך את הגרמנים. השני נורה משום שלא קידם אותם בברכה. אך כל זה היה התחלה בלבד. מיד נצנץ הרעיון להשתחרר מן הגרמנים. אבל — כיצד? הרעיון בשל יותר, כאשר הקִיפוּ את איזור המגורים היהודי בגדרות תיל והקימו את הגיטו.

העבודה אצל הגרמנים

בסוף 1941 הוקם היודן־ראט ועל ידו אורגן משרד העבודה בהנהלתו של לייבל גאלדבערג. משרד העבודה היה מקבל מן הגרמנים פקודות לספק פועלים לעבודות שונות מחוץ לגיטו (ברחוב פאצעוויטשא 6, אשר נזירות התגוררו בו בעבר). היו שולחים פועלים למחנות־צבא גרמניים, למפעלים, למחסנים וכדומה.
כבר ביום הראשון התנדבתי לצאת לעבודה מחוץ לגיטו, כדי לשהות בחוץ ולנסות לקשור קשרים עם גויים מוכרים.
את ה"כיבוד" הראשון קיבלתי מן הגרמנים מפקחי קוי הטלפון, אנשי ה"קאמאנדא

לעהמאן" הידועים לשמצה. אך הדבר לא השפיע עלי. החלטתי להלחם עם הרוצחים ולא איכפת היה לי אם אפול במאבק הזה.
העבודה מחוץ לגיטו איפשרה לי לנוע בין מקומות העבודה הגרמנים, ולהגן לפעמים על הפועלים היהודיים ממכות הגרמנים. החלטתי לנצל את מעמדי, והיות שבין כה וכה אני נידון למוות מוטב שאמצא את מותי במאבק עם הגרמנים.

ההסכם עם משרד העבודה

במשרד העבודה עבד מרדכי בער סעגאל, שהיה שולח הזמנות לפועלים לצאת למקומות העבודה. באותו משרד עבד גם לייזער איזראיעליט, שעסק בהזמנות העבודה אצל בעלי המלאכה.
קראתי לסעגאל ולאיזראיעליט אלי הביתה (היינו חברים טובים) והסברתי להם:
אתם עובדים במשרד העבודה: אני עובד במקומות־עבודה שונים של הרוצחים ועלינו לנצל הזדמנות זו. עלינו להשיג נשק, לארגן את הנוער בגיטו לקראת מאבק ההגנה, ובו בזמן להתכונן לקראת היציאה ליער. אני מצדי מוכן לגנוב נשק ותחמושת ועליכם לספק לי פועלים מתאימים בקבוצות שלי, שאוכל לסמוך עליהם. שישמרו על סודיות ולא יהססו להבריח נשק לגיטו. הצעותי נתקבלו והחל שיתוף הפעולה בינינו.
ביקשתי את "מיניסטר העבודה" לספק לי פועלים, שעבדו לפני כן במחנות הצבא הרוסיים ב"סלאבאדקא". שם שהו הגרמנים, שהיו באים לנוח מן החזית. במקום היו סדנאות ומחסנים של הנשק הרוסי שנתפס על־ידי הגרמנים.
ביום א׳ בבקר קיבלתי קבוצה של 60 פועלים לעבודה ממחנות הצבא. הפועלים נבחרו על ידי שלשתנו. אף אחד מהם לא ידע על כך. העבודה החלה. חלק מן הפועלים עבד ליד המנסרות. חלק בניקוי הדירות וחלק במרוק הנשק הרוסי.

אנו גונבים נשק

ליד כל קבוצה היו שומרים גרמנים על הפועלים שלא יעזבו את מקומות העבודה. אני כמנהל העבודה יכולתי לנוע ללא שמירה ממקום אחד לשני. הייתי מסתיר את הטלאי הצהוב תחת דש מעילי. כתוצאה מכך לא שמו הגרמנים לב אלי. בשעת הצהרים הייתי נכנס למחסני הנשק כדי להפריד את חלקי העץ מן הנשק. ואת הנשק הייתי מחביא בסרבל העבודה שלי. הנשק היה מגיע עד הברכים. הייתי מחביאו בין ערימות העצים. הפועלים היהודים הבחינו בכך. נגשתי אליהם והסברתי, כי לאחר העבודה יטלו את הנשק אתם בבגדיהם, והראיתי להם כיצד עליהם להסתירו.
— טוב, איצל, ענו לי. בעיניהם יכולתי להבחין בהתעוררות שלהם, כאילו דם חדש זרם בעורקיהם.
השומר הגרמני הבחין בתנועותי. אך אני סילקתי את חשדו. נתתי לו טבעת כסף עם מונוגראם יפה שיוצק בה. הגרמנים אהבו טבעות אלה בדומה לכלב המחבב בשר. רימוני־יד היינו קושרים בין רגלינו. כדורים היינו שמים בתוך הנעלים. למרות הסכנה הגדולה הברחנו את הנשק לגיטו. יש לציין כי הסכנה בכניסה לגיטו היתה גדולה, כי

ברחוב סעלץ, במקום שהיה עלינו לעבור, נמצאו ליד השער אנשי ס.ס. בנוסף למשטרה הפולנית.

פעם אחת, כאשר הייתי עסוק בשבירת חלקי העץ של מכונת־ירייה פ.פ.ד. נכנס גרמני למחסן והבחין בי. לכתחילה הייתי מוכן לזרוק בפרצופו רימון־יד, אלא שהרהרתי בגורלם של הפועלים. וכאן קרה דבר מוזר. הגורל גרם למעשה־נסים ממש. הגרמני הסתכל סביבו ואמר לי:

— אל תפחד מפני. אני חבר שלך, והושיט לי את ידו. לא האמנתי למראה עיני ולמשמע אזני. זעה קרה כיסתה את כל גופי, האם הדבר אפשרי? ואולי רוצה הגרמני להכין לי פרובוקציה? שאלתי אותו בקור רוח: מי אתה חבר? הגרמני השיב:

— אני צ׳כי, קומוניסט, שונא את היטלר, ומשום כך אני מבין לרוחך. הגרמני הוציא מתחת למעילו פנקס חבר קומוניסטי. הוא הסביר לי, כי כאשר ראה אותי נכנס למחסן הנשק הבין שאני רוצה להוציא משהו. רצה להיווכח אם הוא צודק. הוא רואה אותי כחבר שלו ויעזור לי.

הודיתי לו ושוכנעתי כי הוא דובר אמת, וכי אין הוא מבקש להכשילני. הרי יכול היה לירות בי במקום. הצ׳כי, החיל הגרמני, הראה לי כמה מקומות שהיו חשובים לנו.

המשטרה היהודית מתערבת

פעם אחת כשחזרנו לגיטו חיכתה לנו המשטרה היהודית. במקום היה נוכח מפקד המשטרה מאטיל. הביאו אותנו למפקדת המשטרה, שהתמקמה בביתו של מאסטאוולאנסקי, ברחוב סעלץ, והחלו לחפש בבגדינו. לקחו מאתנו רובה, 7 רימוני־יד, למעלה מ־300 כדורים. כל הפועלים שוחררו ואני נעצרתי. מפקד המשטרה נתן לי שתי מכות, במקל הגומי שלו, על ראשי, ניצוצות־אש פרצו מעיני. הוא קרא לעברי — יותר לא תכניס נשק לתוך הגיטו.

לא עניתי לו. לנתי במשטרה ולמחרת הלכתי הביתה. הייתי שבור. דווקא כעת, כאשר יש לי קשר טוב לחייל הצ׳כי הורסים לי את תוכניותי.

התוכנית לגניבת נשק ממחנות הצבא נסתיימה. יותר לא שלחו אותי לשם. אדם אחר לא היה מסוגל לחדש את הקשר עם הצ׳כי. בדרך כלל לא רצו לתת לי לצאת מן הגיטו.

אנו מארגנים קבוצה מחתרתית בגיטו

יחד עם חברי החילותי לתכנן ארגון קבוצת נוער כגרעין למאבק עם הגרמנים במקרה שיחסלו את הגיטו.

תכניתנו כללה את הסעיפים הבאים:

1. אף אחד לא יסכים מרצונו החפשי ליפול חי בידי הגרמנים ולא להרשות שיוציאו אותו מן הגיטו.

2. לפי אות מוסכם מראש עלינו להתנגד לגרמנים ולצאת מן הגיטו בכיוון ליערות ראז׳ינוי.

3. על כל חבר בקבוצה להכין נשק. בקבוקי — וויטריול, נפט, בנזין, גרזנים, סכינים — להתנגד לגרמנים ולהצית את הבית.

4. להתחיל לבנות מנהרה תת־קרקעית מביתנו בגיטו (רחוב פלעדרע 42) עד לטחנת הקמח של באראנאווסקי ובכיוון הכביש, ליד הטחנה של קרוצעל. את העבודה הזו התחלנו למעשה.

התקשרנו גם עם חבר המפלגה (הקומוניסטית) לשעבר, הנוצרי אסטאפטשוק, שנכנס כמה פעמים בדרך לא־ליגלית לגיטו. ויחד אתו תכננו את יחידת הפארטיזאנים שלנו לעתיד.

ביערות ביאלאוועזש

באביב 1942 החלו לשלוח 200 פועלים למחנה העבודה בביאלאוועזש, זו היתה עבודה קשה. אף אחד מן הפועלים לא הסכים לצאת בלעדי כל העובדים הודיעו ליושב־ראש היודן־ראט. כי לא יסעו למחנה בלי איצל. אתי הם מוכנים ללכת לאש!

פעם אחת, מאוחר בלילה דפקו בדלת דירתי יושב־ראש היודן־ראט איצל יאנאוויטש ו״שר העבודה״ לייבל גאלדבערג.

איצל יאנאוויטש התנצל שהוא בא אלי מאוחר בלילה ואמר לי: אתה מכיר אותי היטב. עשה לי טובה אישית שהיא גם טובת הכלל. תהיה מנהל העבודה בקבוצת ביאלאוועזש, כי העובדים לא מוכנים לצאת לעבודה בלעדיך. אם לא נספק את הפועלים יחסלו את הגיטו. הפועלים מאמינים רק לך. אנו נתיר לך להחזיק את הפרה הנמצאת אצלכם. אנו יודעים על כך.

אדוני יושב הראש - עניתי לו — את חלב הפרה נותן אבי לד״ר חראבאוויעצקי, רעשעלע ציקערמאן ומשפחות עניות מביאליסטאק המתגוררות אתנו ובשכנות לנו ללא פרוטה. אתה מכיר את אבי. ואם אנו על ידי החזקת הפרה מסכנים את קיומו של כל הגיטו אנו מוכנים לשחטה מיד. בו בלילה שחטו את הפרה והיודן־ראט קיבל את כל הבשר. לנו השאירו 2 קילוגרם בשר.

״שר העבודה״ לייבל גאלדבערג אמר: בביאלאוועזש אין מחנות־צבא ואין אנו חוששים למעשיך. שמחה רבה התעוררה בלבי — אני שוב אהיה חופשי ודווקא בערבה הגדולה ביאלאוועזש.

אדוני יושב הראש — עניתי — מתוך דרך ארץ אליך אני מסכים לצאת למחנה. למחרת התחבקו אתי הפועלים והתנשקו מרוב שמחה.

המחנה נמצא 6 קילומטר מביאלאוועזש, בדרך לקאמעניעץ ליטעווסק, ליד גשר המלך (קרולעווסקי מאסט) — כאן סללו אוטוסטראדא. שם המחנה היה ״באושטעלע מס׳ 17״ מפקדי המחנה היו רוצחים־גרמנים, בילורוסים, באלאכאווצים (אנשי הגנראל בולאק־באלאכאוויעץ) ופושעים אחרים. היה עלינו לעקור שורשים, לעבוד בביצות ובמים, לחצוב אבנים ולבצע עבודות קשות אחרות.

המפקחים ביקשו להכות במקלות ובמקלות גומי. אני הגבתי מיד ואמרתי להם:
— אני כאן מנהל הקבוצה ואם מישהו לא יעבוד כהלכה או שלא ירצה לעבוד — הרי תפקידי לטפל בו, ואם אתם רוצים להרביץ דווקא — תרביצו בי לראשונה, כי אני אחראי

לקבוצה, אבל אל תרביצו לפועלים.
הבאתי לידי כך שלא הרביצו לפועלים. הגרמנים גם לא לחצו עלינו בשעת העבודה: הם היו צועקים עלינו, כאשר הגיעו למחנה גרמנים מן החוץ או מהנדסים. אך הצעקות היו נמשכות רק בזמן הביקורים הקצרים.
אני הייתי ניגש לכל פועל ואומר לו: חסוך בכוחותיך ליום מחר. המפקחים החלו להתיחס אלי בדרך ארץ, כי ראו שאיני חושש למותי. כל יום, לפנות ערב, הייתי נוסע באופנים למשרד הגרמנים בביאלאוועזש ומדווח, כי המחנה פועל כהלכה; שאין צורך להקים גדרות־תיל מסביב למחנה. הייתי מוסר את רשימת הפועלים ומקבל את הפניגים המעטים, "שכר העבודה", כביכול.
סידרתי שבכל יום א׳ ירשו להביא לנו מן הגיטו מצרכי־מזון ובגדים, ושיחליפו את הפועלים החולים והחלשים. הרשו לי גם לקנות בכפרים הקרובים מצרכים כגון: בשר, תפוחי־אדמה, גריסים, לחם, בכמויות שרצינו. מובן שהדבר נעשה בידיעתם הסודית של המפקחים, שהעלימו עין ממעשינו.
בביאלאוועזש לא היו יהודים באותו זמן. הקומיסר הגרמני, שעמד בראש משרד העבודה, היה רוצח מאנשי ס.ס. והוא תבע מן המפקד שלנו, שיעביר לרשותו 50 פועלים בביאלאוועזש. פירוש הדבר היה מוות בטוח לאותם פועלים.
לייבל גאלדבערג "שר העבודה" של היודן־ראט בפרוז׳אני הגיע לשוחח על כך עם מפקד המחנה. המפקד אמר לו, כי במקום נמצא מנהל הקבוצה ואינו מוכן לדבר עם אנשים אחרים. גאלדבערג בא אלי ומסר לי את תשובתו. הוא פחד להשאר במקום וחזר לגיטו. הוא ביקש ממני לטפל בענין.
לקחתי את האופניים ואת האקדח (שהיה מלווה אותי תמיד) ונסעתי לביאלאוועזש. הדרך חלפה מהר. נכנסתי לדירתו הפרטית של המפקד שהיתה קרובה למשרד ונשארתי עומד על־יד הדלת.
— מה רצונך שוב, יודע? — שאל אותי כשפניו מחייכים.
— אני מבקש לא למסור 50 פועלים לקומיסר של משרד העבודה בביאלאווזש. זוהי כל בקשתי — עניתי.
אשתו שאלה אותי אם אני יכול לספק לה פרווה של קאראקול. חייכתי ואמרתי, שאם בקשתי תתמלא על ידי בעלה אוכל לקבל את מבוקשה מן היודן־ראט בפרוז׳אני. הבטחתי לה שהיא תקבל את הפרווה, והוספתי, הרי אתה יודע את האמרה: "יד רוחצת יד". הגרמני קם מכסאו, הוציא מכיסו מטבע של 10 פניג ואמר:
— שמע, אני אפיל גורל. כאשר יפול "ראל" — לא אשלח את 50 הפועלים לקומיסר ואחזיר אותם לגיטו בפרוז׳אני: אך אם יפול "קאפ" — הענין אבוד.
על כך עניתי:
— אדוני המפקד, תן את גורל האנשים בידי. תן לי את המטבע ואני אפיל גורל... אשתו אמרה שאני צודק ואני זרקתי את המטבע. הגורל עזר לי. המטבע נפל "ראל". למחרת הבאתי את 50 הפועלים חזרה לפרוז׳אני. אין לתאר את השמחה שהיתה בגיטו.

אני פוגש ביער פארטיזאנים

לאחר זמן קצר כאשר אספתי תותים ביער, הרחק מן הכביש, פגשתי בחיילים רוסים לשעבר, ששוטטו ביער כשרידים מחילות הצבא האדום. הם הקימו ביער קבוצות של פארטיזאנים. מזמן לזמן שמענו עליהם. החילונו לשוחח. סיפרתי להם על הגיטו ועל מחנה העבודה. לבסוף הסכימו לקבל אותי ועוד צעירים יהודים אחרים לקבוצות הפארטיזאנים.

תנועת הפארטיזאנים כבר היתה ידועה בימים ההם. הפארטיזאנים היו באים למחנה שלנו. הייתי נפגש אתם ביער במקומות מיוחדים. החלו לרנן שפארטיזאנים מבקרים במחנה. הגרמני הנגן מברלין ששימש כנהג הקטר, והיה מתגורר בקרון על־יד הכביש, היה בא ללון במחנה. כאן, הוא חשב, בטוח יותר...

בכל יום א׳ הייתי חוזר לגיטו, כדי להחזיר עובדים חולים, תשושים ולהביא במקומם פועלים אחרים. הייתי מביא מצרכים ובגדים, מכתבים ודרישות שלום מן העובדים להוריהם ולקרוביהם. ההורים היו מחכים לי בכל יום א׳.

התיעצתי עם חברי בגיטו כיצד לארגן את התנועה הפארטיזאנית, כדי להוציא ליער יותר צעירים. ניתן היה בכל יום א׳, באמתלה של הובלת מצרכים ובגדים. להוציא כ־40 — 50 איש. אך הדבר היה ניתן לביצוע אך ורק בהסכמת היודן־ראט.

החלטנו לנהל משא ומתן עם היודן־ראט. אני הייתי מדווח בכל יום א׳ בישיבת היודן־ראט על המצב במחנה. הייתי מבקש ומקבל מתנות שונות למפקד, לאשתו ולכלבים נוספים, קטנים יותר. מתנות אלה גרמו לכך שיתיחסו טוב יותר לעובדים היהודים.

אני שוב נשאר בגיטו

באחת הישיבות הרציתי על תנועת הפארטיזאנים שניתן לארגן בביאלאווזש ועל התכנית להצלת הנוער מן הגיטו.

בישיבה השתתפו: איצל יאנאוויטש, לייבל גאלדבערג, מאטיל, דוד ראסאכאווסקי וחברים אחרים שאיני זוכר את שמותיהם. הם הקשיבו לדברי בתשומת־לב, ולאחר־מכן הודיעו לי, כי אסור לסכן את קיומו של הגיטו. הגיטו שלנו נמנה עם סוג משובח של גיטאות — אנו שייכים לפרוסיה המזרחית והרי זה מזל גדול: אותנו לא ישמידו, כי אנו נחשבים לגיטו עובד ומועיל. לאחר הדברים האלה אמר לי יושב ראש היודן־ראט איצל יאנאוויטש:

— אתה, איצל חביב, לך הביתה. השכם בבוקר עליך לצאת לביאלאווזש. אנו נחזור ונדון בענין.

— אדון יאנאוויטש — עניתי — הזמן קצר: גיטו פרוז׳אני דומה לגיטאות האחרים: מחכה לנו אותו גורל. כעת יש לנו אפשרות להינצל, להילחם ולהגן על שמם של יהודי פרוז׳אני לעולם. אם אתם לא רוצים לסייע לנו, לכל הפחות, אל תפריעו לנו.

סיכמנו לדחות את ההחלטה למחר. הם החליטו שעלי להישאר בגיטו. יותר לא ראיתי את ביאלאווזש בעיני.

החלטה זו היתה מכה קשה לחברי ולי. נשארתי בגיטו אך המשכנו בהכנות ליציאה ליערות. אך עשינו זאת בלב שבור. עלי לציין שהיודן־ראט מפרוז׳אני עוזר לפליטים ולכל אנשי הגטו בכל נפשו ומעבר ליכולתו.

חברינו גנבו נשק במחסן שעל־יד שדה התעופה והבריחו לגיטו בעגלת־חורף עם קרקעית כפולה. למעלה הטעינו עצים... שום אמצעי לא היה קשה לנו.

פארטיזאנים מן היערות מגיעים לגיטו

ביום 27 בינואר 1943 הגיעו ליודן־ראט שלשה פארטיזאנים. בשעות הערב שוחחו עם יושב ראש היודן־ראט. הם ביקשו כסף לרכישת נשק, תרופות ומגפיים לפארטיזאנים הרוסים. הפארטיזאנים היו חמושים. היתה קיימת החלטה, כי אם יושב ראש היודן־ראט יסרב לדרישות — יירו בו.

שלושת הפארטיזאנים היו: המהנדס בערל סעגאל (בנו של שלמה סעגאל מרחוב קאברין) מפרוז׳אני, מוויטשיק וכאינאווסקי מביאליסטאק.

באותה שעה הגיע ליודן־ראט המפקד הגרמני של ה״זאָנדער דינסט״ של הגעטא. הוא הגיע לרחוב קאברין דרך שער הגיטו מרחוב פאצעוויטשא, על יד ביתו של יודקאווסקי. כשעלה על המדרגות של היודן־ראט, בביתו של לייבל פינסקי, ראה את הפארטיזאנים ופרץ בצעקה: ״פארטיזאנים״. בערל סעגאל חטף מן הגרמני את האקדח שלו. הפארטיזאנים יצאו בשלום. הם ברחו בדלת האחורית של היודן־ראט, ומשם דרך הסימטה הצרה לרחוב וואדנא. בהתקלות הזו נהרג שומר היודן־ראט. יהודי זקן. הפארטיזאנים נשלחו על ידי חבריהם, שהתגוררו אתם בבונקער (זעמליאנקע) אחד. היו ביניהם אברהם פרידמאן, טוביה ברייטבארד, אליהו ווינער, חיים כאמסקי, רובין, יוסף אונטערשול, לעוונער ואחרים. בו בלילה היה לנו מפגש עם 3 פארטיזאנים. הם ספרו לנו פרטים על החיים ביער. ציינו את מקום הימצאם ומסרו לנו את הסיסמא החשאית, כיצד למצוא אותם ולהגיע אליהם. המשטרה חיפשה בגיטו כל הלילה ולא גילתה אותם. עם תקרית זו נסתיימה עבודתנו המחתרתית.

חיסול הגיטו

למחרת הבוקר, להפתעת כל תושבי הגיטו, החלה האבקואציה של הגיטו בפרוז׳אני. כפי שהתברר היה על אותו איש הס.ס. למסור ליושב ראש היודן־ראט את הפקודה של האבקואציה. לא צודקים אלה הסבורים, כי התקרית עם הפארטיזאנים היא שגרמה לחיסולו של הגיטו, כי העגלות שנועדו להסעתם של יהודי פרוז׳אני לתחנת הרכבת בלינעווע (אראנטישצע) כבר הוזמנו מקודם באותו ערב.

הרחובות נסגרו. היה בלתי־אפשרי להודיע לתושבים על האבוקציה, והם לא היו מוכנים לה. למרות זאת התכנסנו ברחוב רעזקע על יד כאוואטקע, בגורן אצל קאוועגאקער. בשעה 7 בערב, כאשר המשמרת הגרמנית התחלפה והשומר הפולני סענקאווסקי קיבל סכום כסף מפסח לינקאווסקי, כדי שיתרחק מן הגדרות, נתתי הוראה לליזער איזראיעליט לחתוך את חוטי התיל. אני יצאתי הראשון, דרך הגדר החתוכה אל הצד השני של הגיטו.

אחרי יצאו איזראיעליט ומרדכי־בער סעגאל, ואחריהם מאות בחורים ובחורות. הולכתי את כולם בכביש כוואטקע בכיוון יאקאוויטש, באזאני, קאזלי ויערות טורכאנעוויטש. החלה פרשה חדשה בחייהם של הפארטיזאנים הצעירים — תקופת היער.

תנועת הפארטיזאנים בכללה

עד מאי 1943 נמצאו ביערות קבוצות פארטיזאנים. מהן — קבוצות יהודיות, נוצריות ומעורבות. הן היו פזורות ביערות והתגוררו בבונקערים (זעמליאנקעס). כל אחת התנהגה לפי אורח־חייה ולפי השקפותיה.

במאי 1943 הוצנחו מאווירונים סובייטים אנשי נ.ק.וו.ד. היו ביניהם אנשים בעלי נסיון צבאי ודרגות שונות. הם החלו לאחד את הקבוצות ולהעמידן תחת פיקוד אחיד, ולעצב אותן ביחידות של פארטיזאנים המקיימות משמעת צבאית חמורה.

חלק מהפארטיזאנים מקבוצתי נמנו עם האטריאד הקירובי. היו ביניהם: לייבל פרידבערג, אברהם פרידמאן, טוביה ואברהם ברייטבארד, מענדעל קאגאנאוויטש, פריידקע ראגאוויטש, רויטקאפ, ישראל בוגמאן, לייבל מייסטער, מרדכי־בער, שמואל ואליהו סעגאל, דאברייצער, מיאדאווניק, אברהם רידניק, ישראל ברסטיצקי, שייקע פומרניץ ואחרים.

אחי משה פרידבערג, משה ושלמה ראוויצקי, סאלאוווטשיק, חיים כאמסקי, דוב סעגאל, אליהו ווינער, כאנאוויסקי ומייטשעק מביאליסטאק. אבראמאוויטש, מקאסעווע ואחרים נפלו לפני שהתארגנו היחידות, כאשר הקבוצות התקיימו בנפרד.

האטריאד "קיראוו" מנה בערך 200 פארטיזאנים, שהיו מאורגנים ב־4 פלוגות, בכל פלוגה היו 4 מחלקות ובכל מחלקה היו 12 איש.

אנו תפסנו שטח ביערות היטא, שבין סעלץ לבין הכפרים שציטנא ויורטשיקי על יד ראזשנא, ליד הכביש למכאלין.

לכל מחלקה היה הבונקער (זעמליאנקע) שלה, שהיה בנוי מעצים ושלשה רבעים מן המבנה היו שקועים באדמה. למעלה היה הגג מכוסה חול ושיחים וצמחי־יער לשם הסוואה. היו מקומות למטבח, למרחץ, למועדון ומקום לסוסים ופרות.

היו 2 מטבחים: האחד לפארטיזאנים והשני למפקדה. אנשי המפקדה גרו לחוד, במרכז השטח. היה להם מטבח מיוחד, מחשש הרעלה, וכבר היו מעשים כאילו. בבונקערים (זעמליאנקע) היו קרשים לשינה ותנור קטן.

המועדון שימש את הפארטיזאנים שלא יצאו למשימות והיה להם מצב־רוח לבילויים. כאן היו מנגנים באקורדיון, בהרמוניקה והיו שרים ורוקדים. כאן היו גם מכנסים אסיפות, מסבירים שימוש בכלי־נשק, במכונות־ירייה וכדומה. אלוף־משנה רוסי היה מסביר ונותן הוראות.

לחברי קבוצת קיראוו היה גם בית־קברות משלהם ושמרו עליו ביראת־כבוד. על קברו של כל אחד היה לוח ושמו נרשם עליו. היו גם לוחות שציינו את נסיבות הנפילה.

מטרת הפארטיזאנים היתה למשוך גרמנים רבים מן החזית באמצעות מעשי־חבלה ולהפריע לזרימת אנשים וציוד לחזית. היינו מפוצצים גשרים של מסילות־הברזל ומחבלים בכבישים: היינו מפוצצים רכבות נוסעים וקרונות משא, היינו מתקיפים את

העמדות הגרמניות בדרכים ובכפרים, היינו מנתקים קווי טלפון. הקטע שבו פעלנו היה חשוב, כי נמצא בדרך הראשית שבין בריסק למינסק.
גרמנו לכך, שהגרמנים היו חושבים פעמיים לפני שהחליטו על פשיטות באיזורי הפארטיזאנים. עד שהרגו פארטיזאן אחד היו מאבדים גרמנים רבים וציוד רב.
במאי 1944, בשעת הפשיטה הגדולה על הפארטיזאנים, גייסו הגרמנים 45 אלף איש. מן הפארטיזאנים נפלו 4 סוסים ו־3 פרות בלבד. הגרמנים השאירו במקומות הקרב גרמנים רבים, נשק, טנקים קלים, תותחים ואוירון. את נקמתם כילו הגרמנים בבית־הקברות של הפארטיזאנים: הם הרסו את הגדר והשמידו את הכתובות שעל הלוחות: עקרו את הלוחות ועברו בטנקים על הקברים.

שתי פעולות־קרב של הפארטיזאנים

אני מדווח על 2 פעולות־קרב מתוך הרבות שהשתתפתי בהן.
בסוף 1943, כאשר הכבשנים ותאי הגאזים פעלו במלוא הקיטור והשמידו את אבותינו ואימותינו ואחינו ואחיותינו, נקמנו את סבלם. בכל הסביבה של יערות ראז׳ינוי התקיימו פעולות פארטיזאניות.
באחד הערבים הודיעו הסיירים שלנו מדרך מיכאלין, שנמשכה מסעלץ ועד ראז׳ינוי, כי מכיוון סעלץ־בערעזע מתקרבים גרמנים רבים. קבוצת טכנאים גרמנים מתקנים את הגשר השרוף, כדי שהגרמנים יוכלו לעלות על דרך מיכאלין, שהיתה מוקפת בפארטיזאנים. מיד הוכרזה כוננות.
תמיד נמצאנו בכוננות גוברת וציפינו לפעולת־קרב. נתקבלה הפקודה לצעוד מן "הוטע" לדרך מיכאלין כדי לקדם את פני הגרמנים. צעדת הקילומטרים המעטים חלפה מהר. תפסנו עמדות ליד הדרך. שכבנו בין העצים וחכינו לפקודות.
החשיך כבר כאשר שמענו את רעש המשאיות של הרוצחים הגרמנים. הם התקרבו מהר לעברנו. בו ברגע באה הפקודה: אש! הכה ברוצחים! למען המולדת!
מיד פתחנו במטר של אש על המשאיות. הן נעצרו. הגרמנים קפצו מהן והתפזרו לעברה השני של הדרך ופתחו עלינו באש צולפת.
מספרנו היה קטן בהרבה ממספר הגרמנים: אך העמדה שלנו היתה נוחה יותר: — ראשית — הרי חכינו להם. שנית — כל עץ סיכן את הגרמנים. מאחורי כל עץ היו "רואים" תמיד פארטיזאנים...
המלחמה היתה לחיים ולמות. היינו חייבים להידבק לאדמה או לעץ כדי להימלט מן המטר הסמיך של הכדורים הגרמנים.
הרובים, מכונות־הירייה והרימונים שלנו לא ביישו את משימתם: ה"תזמורת" ניגנה כהלכה.
בקרב הזה השתתפו הפרוז׳נאים: אני ואחי לייבל, צדוק שערעשעווסקי, באגמאן, האחים סעגאל, ברייטבארד, פרידמאן, ואחרים שאיני זוכר את שמותיהם. מחשבותינו ורגשותינו היו צמודים ליקירנו ותבעו נקמה, נקמת דמם ויסוריהם. כל מטרתנו היתה ליפול בגאווה למען שמנו היהודי ולמען הקהילה שבפרוז׳אני.

רקיטה אדומה בצד הגרמנים הודיעה על הפסקת הקרב. לא עבר זמן רב והגרמנים החלו נסוגים, כאשר הם משאירים 18 הרוגים בדרך מיכאלין. אך אנו לא הסתפקנו בנצחון הזה. מנסיונו ידענו, כי הגרמנים (בדומה לפארטיזאנים) היו משתדלים לקחת אתם את ההרוגים ואת הפצועים. ידענו, לכן, כי הגרמנים יחזרו לאסוף את הרוגיהם נשארנו במקומותינו, הזעקנו עזרה וחכינו כדי לפגוש את הגרמנים.
בינתים לקחנו מן הגרמנים ההרוגים את המסמכים שלהם (מפקדת הפארטיזאנים ידעה להפיק מהם תועלת) ומתחת לכל הרוג שמנו מוקש. כך חיכינו בחוסר סבלנות במשך כל הלילה.
ממקורות הריגול שלנו ידענו, כי אין הגרמנים מסוגלים לגייס כח גדול נגדנו. לכל היותר הם מגייסים כוח פי שלושה מכוחנו. בתנאי היערות לא היה שיעור יחסי זה מסוכן עבורנו. היער היה אחינו הטוב ובן־בריתנו.
למחרת בשעה 5 בבקר שמענו את בואם של הגרמנים המתקרבים לדרך מיכאלין. לפנינו היתה הדרך ממוקשת. והנה מתקרבים 3 רכבי־משורין וסימן הצלב השחור עליהם. מאחוריהם — שורה ארוכה של משאיות עמוסות גרמנים. קיבלנו אותם כראוי, וכשהרכב הראשון עלה על המוקש והתהפך נשמעה הפקודה: אש!
שמים וארץ התהפכו עלינו. הכדורים שלנו ושלהם נפגשו באויר. בהלה פרצה אצל הגרמנים, שמענו בפירוש מאות פקודות שלהם. כולם צעקו בבת אחת, כאילו היו שוחטים עדר שלם של שוורים.
חיל הרגלים הגרמני התקרב לגופות ההרוגים הגרמנים. אך כשנטלו את הגופות התפוצצו המוקשים. הגרמנים החיים נפגעו ואנו רואים כיצד מתעופפים באויר איברים שלהם, ראשים, ידים ורגלים של הרוצחים. תמונה זו גרמה לנו הנאה רבה, הנאה הנקמה. הקרב נמשך, שני הצדדים נלחמו ביאוש רב. בקרב הזה נסינו גם את ה׳פ.ט.ר.׳, נשקנו החדש נֶגד הטנקים.
ה״תזמורת״ שלהם שקטה לבסוף. הגרמנים נכנסו למשאיות שלא נפגעו ונסוגו, כשהם משאירים מאחוריהם בכביש מיכאלין 2 רכב־משוריין ועוד 24 הרוגים.

* * *
*

22 ביוני 1944.
כמה טוב לישון בבונקער (זעמליאנקע) אפל ורטוב, יחד עם עוד 20 אנשים, כאשר אתה עיף ותשוש.
כבר שלוש שנים נמשכת המלחמה. לפני 3 שנים התקיימה עדין פרוז׳אני עיירתי, והיו לי חברים וחברות יקרים, ועכשיו חיה טורפת, ואולי אנשים גרועים מחיות, מתנקשים להרגנו. חייב אני להשכים ולהרגם.
רעיונות ודמויות מתערבים במוחי — חלומות או הרהורים מציאותיים. אני מתכוון לשכב על הצד השני והנה — אזעקה!
התעוררתי מן השינה המתוקה, שהיינו מתגעגעים אליה. משכתי את המגף על רגלי

הימנית (המגף על הרגל השמאלית לא הורד אפילו בשינה) קפצתי מן המשכב, תפסתי את הנשק ואת תרמיל־הגב ורצתי החוצה. כאן עמדו כבר חברי קבוצת קירואו. המפקד עורך מפקד ואנו צועדים קדימה. כל התכונה הזו לא היתה חדשה לנו. זה היה לחם חוקנו. מלחמה מתמדת עם הגרמנים ועם עבדיהם האוקריינים והבלורוסים.

היינו כ־200 איש וצעדנו בכיוון יערות הוטא בכוון בראנא־גורא. לאחר הפסקה של רבע שעה פקד עלינו המפקד סאמויליק, שרכב על סוס הדור, להתכנס סביבו והסביר לנו: היום מתחילה ההתקפה הרוסית בחזית הבלורוסית. תפקידנו להרוס את מסילת הברזל בתחום הזה. כל המסילה מוגנת בבונקערים גרמנים הצמודים לקו. הבונקר הראשון נמצא בצד ימין והשני במרחק 400 מטרים משמאל. כל אחד מאתנו מקבל 4 מוקשים, תיל הפיצוץ וגפרורים. כל אחד חייב לשים מוקש במקום הקשר בין הפסים ז.א. 4 מוקשים ל־4 פסים.

אנו נמצאים 500 מטר בערך ממקום הפעולה. מפקדי, לייטענאנט קאלקע בוחר בי כמספר 2 במכונת הירייה, ואת פעטקע, שהיה מלח בצי של הצבא האדום הוא ממנה למפקח מכונת־ירייה. אני מקבל 3 דיסקות עם כדורים ומלאי נוסף של כמה מאות כדורים בשקית.

אנו התחלקנו לשתי קבוצות המפעילות את מכונות הירייה. האחת תתקיף את הבונקער הימני, והשניה את השמאלי.

התכנית היא, שהבונקרים הגרמנים, ירכזו את תשומת־לבם על מכונות הירייה, ולאפשר, על ידי כך לפארטיזאנים האחרים להתקרב לפסי הרכבת שבין שני הבונקרים.

שתי הקבוצות, שברשות כל אחת מהן 3 מכונות ירייה, פתחו באש על הבונקרים. בתגובה פתחו הגרמנים עלינו באש של נשק רב. כל השטח כוסה באש מתלקחת. כעבור זמן קצר התקרבו חברינו אל הפסים, הטמינו מוקשים והדליקו אותם. וכאן פרצה השמחה, מאות פיצוצים, כאשר קטעי פסים עפים באויר. אצל הגרמנים פרצה בהלה. אנו רואים רקיטות אדומות באויר. סימן שהגרמנים מזעיקים עזרה.

הלילה היה אפל ואיש מאתנו לא ראה את חברו, כאשר פסקו הפיצוצים אני מסתכל סביב ורואה על ידי את פעטקע בלבד. אמרתי לו, כי כנראה היתה פקודה לסגת ואנו לא שמענו אותה בבהלה שמסביבנו. "פחדן" — הוא אומר לי — ומראה באצבע על גוש שחור, אלה הם הפארטיזאנים שלנו.

עונה אני לו: פעטקע, אתה זוכר את דברי המפקד שאמר לנו, כי לאחר פיצוץ הפסים עלינו לחזור למקום מסוים שעל־יד התעלה.

וכך עונה לי הגיבור: אוסאק, לך ובדוק מה הוא הגוש השחור ואני אחכה לך.

— טוב, אני אומר לו, במילא לא פחדתי מן המוות. מדבר אחד פחדתי, מנפילה בידי הגרמנים. הם היו חותכים את הפארטיזאנים לחתיכות.

התחלתי להתקרב לגוש השחור. האדמה היתה ביצה מכוסה במעט עשב. כל צעד לא זהיר הקים רעש במים שבגבעות המכוסות בוץ.

כשהתקרבתי קרוב לגוש השחור, שמעתי היטב פקודות בגרמנית וראיתי את כובעי הפלדה של החיילים. בבת אחת ניתך עלי מטר של כדורים. הייתי בטוח כי בא סופי.

הוצאתי את האקדח (פאראבעל) וקשרתי רימון מסביב לצוארי, כדי שאם אפצע אוכל בעצמי לשים קץ לחיי ולא ליפול בידי הרוצחים הנאצים. רימון שני לקחתי בידי. הכדורים הגרמנים נפלו סביבי ועשו את האדמה סביבי ככברה.

חברי פעטקע, כבר הבין עכשיו, כי ה"גוש השחור" אינו פארטיזאנים אלא גרמנים. כדי למשוך ממני את תשומת לבם של הגרמנים החל לירות ממכונת הירייה. הגרמנים שינו את כיוון יריותיהם ואני התחלתי לסגת. לאחר זמן קצר שקטה האש ונפגשתי עם פעטקע. החילונו לחפש עקבות הפארטיזאנים, שהוליכו לכוונים שונים. לא ידענו את הכיוון שעלינו להמשיך בו. בינתים החל להאיר. כדורים כבר לא היו לנו. נשארנו עם האקדח (פאראבל), 7 כדורים ושלושה רמוני־יד.

היינו בשדה פתוח והחילונו לסגת בכיוון היער. כבר היה אור רב כאשר הגענו ליער ונשמנו לרווחה. כאן הרגשנו כמו בביתנו.

פתאום שמענו קריאת הסיסמה של הפארטיזאנים "שבעה" ואנו עונים "שתים־עשרה", בשמחה אנו מתקרבים. מסבירים לנו כי הפארטיזאנים נשלחו כדי למצוא אותנו. שמחת הפארטיזאנים היתה לאין שעור. הם חשבו שאנו בין ההרוגים.

הקרב והנצחון השכיחו את העיפות ואת הרעב. היינו מוכנים לפעולות נוספות.(II)

זאוועל סעגעל (ניו־יורק)

זכרונות מן הגיטו בפרוז׳אני

את שנות ילדותי עד לשנה השבע עשרה ביליתי בפרוז׳אני. גדלתי אצל אבי וועלוול סעגעל ואמי אסתר רחל מבית קרוצעל. לאחר מכן התגוררתי בדאנציג. חזרתי לפרוז׳אני בספטמבר 1939, בראשית מלחמת העולם השנייה נכבשה העיר בידי הצבא האדום, אשר שלט בה במשך שנתיים ואנו קיווינו לימים טובים יותר.

ביום 27 ביוני 1941 נכבשה פרוז׳אני בידי הגרמנים. ידענו היטב מה שהתרחש בפולין בין השנים 1939 ו־1941. הדאגה החמורה חדרה ללבנו, וכל אחד מאתנו היה מודע לאימה הגדולה ההולכת ומתקרבת אלינו. עוברי־אורח יהודים הוכו מכות נמרצות; בבתים היו מעשי שוד וביזה. השלטים בכבישים: "ברלין — מוסקבה", "פראנקפורט — וולאדיוואסטאק", "קעניגסבערג — אדעס" היו מזעזעים. (כותב השורות האלה זכה וראה מאוחר יותר שיירות ארוכות של "הגזע הנבחר", שצעדו בכיוון ההפוך אכולי כינים וקפואים בידי ה"גנראל חורף" הרוסי).

כל זמן שהתקיימו תנועות הצבא הגרמני עדיין ניתן היה איך שהוא להחזיק מעמד. היו יהודים, שהריחו ריח אבק־שריפה ולא התרשמו עמוקות מן ההצגה המבויימת. לאחר מכן בא השלטון האזרחי, שהיה מורכב מן הגעסטאפא, "ס.ס.", "ס.א.", "ס.ד.", אנשים שחונכו כחיות טרף בתנועת הנוער ההיטלראית לרציחות ולמעשי־שוד. היו אלה דגנרטים מן העולם התחתון, אנאלפביתים, והקצינים שלהם היו נערים בשנות העשרים. אנשים אלה נעשו בן־לילה בעלי בתים לא רק על רכושנו אלא על חיינו.

בערך ביום 5 ביולי, 1941 הופיעו מודעות ברחובות, כי במשך 48 שעות חייבת האוכלוסיה היהודית לבחור "יודן־ראט" של חמישה חברים (מספר החברים היה תלוי בגודל האוכלוסיה. באותם הימים מנתה האוכלוסיה היהודית כששת אלפים וחמש מאות נפשות). באותה הוראה נאמר, כי היודן־ראט אחראי על כל האוכלוסיה היהודית.
התגוררתי בימים ההם בביתו של חותני לשעבר ד"ר זעלניעצקי שהיה איש אציל ומכובד. בו ביום הגיעה אלינו ד"ר אוליה גאלדפיין, כשליחה מטעם הרב ר' דוד פייגנבוים הי"ד ופנתה אלי בזו הלשון: "אתה התמנית כאחד מחמשת חברי היודן־ראט. כיליד פרוז'אני וכאדם שחי שנים רבות עם הגרמנים בדנציג, אנו בטוחים, כי יש לך התכונות המתאימות לייצג אותנו".
ידעתי היטב את גורלם של הנציגים היהודים בפולין במשטר הנאצי, שנהרגו כולם בידי הגרמנים. כמו כן מסרתי לעצמי דין־וחשבון מן העינויים, הבזיונות ושפיכות הדמים שיפלו בחלקי, אפילו אם אשאר בחיים. כשהתחלתי להשיב לד"ר גולדפיין הפסיק אותי ד"ר זעלזניעצקי ואמר: "אין השעה כשרה לוויכוחים. טובת הכלל קובעת, ואשריך שנפל בגורלך מן השמים לשרת את אחיך".

כך הייתי לחבר היודן־ראט. חבריו היו: עו"ד וועלוול שרייבמאן — יושב ראש, עו"ד לעוויצקי, שטרייכער, מ. מאטיל ואני. התכנסנו בבית קטן (ביתו של דוד בערעזאווסקי, ברחוב שערשעוו הישן, ליד בית המדרש בית יעקב). למזכיר מונה אליעזר שיין, מוצאו מלודז' ובימי המלחמה התגלגל לפרוז'אני. התיעצנו עד שעה מאוחרת בלילה על תוכניות פעולותינו. למחרת בבוקר בא שליח והודיע כי על שני נציגי היודן־ראט להתיצב לפני מפקד הגעסטאפא. וועלוול שרייבמאן ואני הלכנו למשרדי הגעסטאפא, שהיו בכנסיה הקתולית. בחדר מצאנו אנשי געסטאפא שיכורים בלווית מתורגמנים מבין המהגרים הרוסים הלבנים, שהיו מפגרים לא פחות מבעליהם הגרמנים.
כאשר נכנסנו לדירתו של הכומר קרא לקראתנו אחד המתורגמנים: "זמן רב לא תהיו בחיים!" נכנסנו לחדרו של המפקד, שהיה בשנות העשרים בדרגת קצין. הוא פקד עלינו לעמוד כשפנינו לקיר והודיע, כי הוא, שערמאן, מונה למפקד הגעסטאפא בשטח שבין בריסק לבין באראנאוויטש. הוא חירף וגידף את היהודים, היות והם יורים בגרמנים ומתנפלים עליהם. בבריסק, הודיע לנו, נורו 2000 צעירים יהודים, בקאמעניעץ 200 יהודים, וגורל דומה מצפה ליהודי פרוז'אני. אזרתי עוז ואמרתי לו, כי מימי מלחמת העולם הראשונה קיימת מסורת בפרוז'אני, שלפיה היהודים משלימים עם כל שלטון. אנו ברובנו חקלאים ופועלים, עובדים קשה, ומתקיימים בקושי ולא התעסקנו מעולם בפוליטיקה.
נראה, שנאומי שנמשך כחמישה עשר רגעים פעל את פעולתו. אותו שערמאן שהה בעירנו כשמונה שבועות ובמשך הזמן הזה למדנו איך שהוא להסתדר אתו. אולי זה נראה כפרדוקס, אך כאשר היה עליו לערוך את הדינים והחשבונות שלו למרכז הגעסטאפא, הייתי מסייע בידו. עשרות פעמים השתדלתי לטובתם של יהודי פרוז'אני ויהודי העיירות הסמוכות, והצלתי נפשות רבות מציפורני המוות. אחד התפקידים שלי היה להבטיח את הצעירים והצעירות, שהיו יוצאים לעבודה, מפגיעות סדיסטיות.

מכה גדולה היתה לי הריגתם של שמונה עשרה נפשות. מדובר באנשים שהיו קרבנות להלשנות אישיות של האוכלוסיה הנוצרית. כל מאמצינו והשתדלויותינו עלו בתוהו. שערמאן לא היה בעיר ואצל ממלא־מקומו לא יכולנו לפעול כלום.

החזית נעה למזרח. פרוז׳אני היתה חלק של פרוסיה המזרחית. לא הרחק מן מחנות הצבא עבר הגבול בין רוסיה הלבנה לבין אוקרינה. פרוז׳אני היתה מושבו של ה״לאנדסאטסאמט״ (סטאראסטווא). הגיע ראש העיר הראשון. שמו היה שוהמאכער. מתוך סבלנות רבה הגענו לידי כך, שניתן היה לדבר אתו כמו עם בן אדם ולמצוא אזנים קשובות לפניותינו. הגיעו פקידים גרמנים רבים והיה צורך לדאוג לאיכסונם. חמשת חברי היודן־ראט עמדו לפני משימות שהיו מעל לכוחם. ד״ר אוליה גולדפיין באה לעזרתנו. היא אירגנה קבוצת נשים, ובמשך לילה היו מכינות דירות, לבנים וכלי מיטה וכל האביזרים האחרים הדרושים. אוליה הראתה נפלאות ממש.

הגזירות רדפו האחת את השנייה. פקדו עלינו לענוד טלאי צהוב על החזה ועל הגב; אסרו עלינו להלך על המדרכות. ואז באה ההוראה לסגור אותנו בגיטו. כאשר באתי ל״לאנדסראטאמט״ (שנמצא בבנין בית המשפט הפולני) לקבל את פקודת הגזירה, נאמר לי, כי פרוז׳אני תהווה גיטו גדול. האוכלוסיה הנוצרית תעזוב את מרכז העיר. ישובים יהודים קטנים יחוסלו והיהודים יועברו לפרוז׳אני. עלינו גם לקלוט את עודף האוכלוסיה היהודית בביאליסטוק. בסך הכל נגיע לעשרים אלף נפשות. הרכב היודן־ראט יגדל לעשרים וארבעה חברים. את רשימת המועמדים יש להגיש עד מחר בבוקר.

חמשת חברינו נגשו מיד למלאכה. משרדינו הועברו לביתו של אליהו פאמעראניעץ. בלילה התקיימה שם ״האספה המייסדת״ של היודן־ראט ונבחרו עשרים וארבעה חברים. כל חבר עמד בראש משהו מיוחד או שהשתתף בהנהלתו. והנה הרשימה:

1. איצל יאנאוויטש — יושב ראש.
2. עו״ד וועלוול שרייבמאן — סגן יושב ראש.
3. אליעזר שיין — מזכיר ואחראי לביטחון.
4. שלמה יודעוויטש — משרד האספקה.
5. שטרייכער — משרד הבריאות.
6. משה גולדשטיין — עזרה סוציאלית.
7. אליהו בירנבוים — כספים.
8. מיכל יאנאוויטש — משרד המלאכה.
9. איטשע קלעניצקי — משרד המלאכה.
10. מאיר מאטיל
11. ליפא זאקהיים — משרד המשטרה ומכבי אש.
12. עו״ד לעוויצקי — בית המשפט.
13. אלתר פייבושינסקי — משרד הליקבידציה.
14. וועווע ניצבערג — משרד הליקבידציה.
15. אברהם ברעסקי — משרד הליקבידציה.
16. לייבל גולדבערג — משרד העבודה.

17. ישעיהו סאפיר — משרד הדירות.
18. ספעקטאר — מנהל חשבונות ראשי.
19. אברמל בערמאן — סנדלרות
20. שמואל לייב באריישע
21. שלמה סערלין — נגרות
22. דוד ראסאכאווסקי — משרד הביקורת.
23. פייוול גאלדפיין — תנועת האוכלוסיה.
24. זאוועל סעגעל — נציג היודן־ראט מחוץ לגיטו.

הוקמה נשיאות בהרכב הח״ח: איצל יאנאוויטש, וועלוול שרייבמאן, שלמה יודעוויטש, אלתר פייבושינסקי וזאוועל סעגעל.

היודן־ראט החל בפעילותו, כעבור כמה ימים היה הגיטו לעובדה. החלו להגיע טרנספורטים של יהודים מן העירות הסמוכות. הטרנספורט הראשון הגיע מהיינאוקע. עד היום איני מסוגל לשכוח את הסיוט של המשלוח הזה. מפקד הגעסטאפא קרא לי ואמר: ״נעם צו דיין שייסע״ (קבל את הצואה שלך). הטרנספורט היה מורכב משמונה משאיות. כאשר פתחנו את המשאיות נתגלתה תמונה מחרידה: שלוליות דם, אנשים מוכים, שהיה צורך לפנותם על גבי מיטות. התברר כי הגרמנים הכריחו את היהודים לצעוד 8 קילומטרים ברגל. במשך ״הצעדה״ מתו מחצית האנשים, ואת המחצית השנייה הביאו אלינו במצב האיום.

כל יום הגיעו טרנספורטים נוספים מישובים גדולים וקטנים, וביניהם: שערשעוו, קאמעניעץ — ליטעווסק, ומאוחר יותר מביאליסטאק. היודן־ראט בביאליסטאק שלח אנשים שלא היו יעילים בגיטו, רובם היו גברים ונשים מבוגרים ונשים עם ילדים קטנים, שבעליהן אֲו אביהן נלקחו מהן באירועים הטראגיים של יום חמישי, שישי ושבת. (קראו להם ״דאנערשטיקע״, ״פרייטיקע״, ״שבת־דיקע״).

קיבלנו את כולם בזרועות פתוחות. הכנסנו אותם לבתי המדרשים, ששימשו כתחנות־מעבר, ולאחר מכן פיזרנו אותם בדירותיהם של תושבי הגיטו.

וכך גדלה האוכלוסיה בגיטו במשך כמה שבועות והגיעה לשמונה עשר אלף נפשות. יחד עם גידולה של האוכלוסיה גדלה האחריות של היודן־ראט ושל שלושת אלפים וחמש מאות יהודי פרוז׳אני. עובדה היא, כי רוב מנינם של יהודי פרוז׳אני לא היו מעולם גבירים, ורכושם של היהודים פחת בשנים 1939 — 1941. לשבחם של יהודי פרוז׳אני יש לומר, כי כל אחד מהם שיתף פעולה וסייע בידי היודן־ראט לפתור את הבעיות הקשות. הבה נתאר כמה מהן:

אספקה: המנה הרשמית של הגרמנים כללה 50 גרם לחם לנפש, 100 גרם תפוחי אדמה ועוד 25 גרם עצמות עם שאריות של בשר. שומנים לא קיבלנו. **אנא, חישבו, אמהות יהודיות, מה ניתן לעשות מכמות דלה זו!** חלוקת המזון היתה חייבת להיעשות, וגם נעשתה ביושר מתוך הצורך לספק מנות גדולות יותר לפועלים, היינו נאלצים להבריח לתוך הגיטו מצרכי מזון וחומרי־הסקה, ולדאוג. שהמטבחים הציבוריים יפעלו ברציפות. הדבר עלה בכסף רב, שנגבה מן השכבות האמידות יותר, ממכירות מוצרים שהוכנו עבור

הגרמנים, מחוץ לגיטו, כגון: בגדים, נעליים, נעלי חורף (וואליקעס) וכולי. חלק מן ההלבשה נועד למחוסרי העבודה. חובתי להזכיר את מנהל משרד האספקה שלמה יודעוויטש ואת מסירותו הרבה לתפקידו. אם משרד האספקה פעל כהלכה — הרי זה בזכותו של שלמה יודעוויטש, בעלה של לינה יודעוויטש — ניידוס, החיה כעת בניו־יארק.

בריאות: בית החולים העירוני ובית המרקחת נמצאו מחוץ לגיטו. נשארנו איפוא ללא תרופות. בית החולים של הגיטו הוקם באמצעים פרימיטיביים ביותר בבנין הגימנסיה הפולנית לשעבר. בדרך רשמית לא היו לנו חולי טיפוס, שהרי גילוי המחלה עלול היה להביא לידי חיסולו של הגיטו. כל מקרה טיפוס הוסתר בחדרי־חדרים, למרות ההגבלות הקיימות. בתחום זה נעשו מעשים גדולים הודות להקרבתם של הצוות הרפואי והסניטארי. תרופות היה עלינו להשיג בדרכים בלתי־ליגאליות ובמחירים גבוהים ביותר.

קונטריבוציות: מזמן לזמן היה עלינו לשלם לשלטונות הגרמנים תשלומים עצומים. בגזרת הקונטריבוציה הראשונה היה עלינו לספק 5 קילוגרם זהב, 20 קילוגרם כסף, מיליון רובלים רוסיים ודברי ערך אחרים. הקונטריבוציה השנייה כללה 1000 מטר בדים ו־300 קילוגרם עורות. בקונטריבוציה השלישית סיפקנו את כל הפרוות שהיו ברשותנו.

משרד החיסול: היה זה משרד חשוב, שתפקידו היה לאסוף ולשמור אביזרים לשימוש יום־יומי כדי לספק את תביעות הגרמנים ואת צרכי הפליטים המגיעים לגיטו. עבודתם המסורה של וועווע ניצבערג, אברהם ברעסקי ואלתר פייבושינסקי הביאה לידי כך, שכל שרותי המשרד עמדו על רמה גבוהה. פעולתו של המשרד הזה גדלה עד כדי כך, שהיה צורך להעביר את היודן־ראט לביתה של חנה לאה מאסטאוולאנסקי ברחוב קאברין. המקום האחרון של היודן־ראט היה בדירתו של לייבל פינסקי.

משרד העבודה: יום יום היו יוצאים מן הגיטו מאות פועלים לשם ביצוע עבודות שונות למען הגרמנים. ההכנסה מן העבודה היתה אפסית. הגרמנים היו מנכים מן היהודים כשמונים אחוז מ״שכר העבודה״, כביכול, שהיו משלמים לפועלים. לייבל גאלדבערג שעמד בראש המשרד מילא את תפקידו בשלמות.

עלי להגיד כמה מלים על היושב ראש איצל יאנאוויטש. כושרו האירגוני לקבוע לכל חבר של היודן־ראט את תפקידו ראוי להערכה. בשקט שלו וברוחו הטובה, שגילה ברגעים הקשים ביותר, רכשו לו אהדה ודרך ארץ. פקחותו וחושיו הדיפלומטיים היו ניכרים ומכוחם מנע מתחילה חיכוכים בין חבריו. בכוח עבודתו ובהתמדתו שימש דוגמה לאחרים. מחודש לחודש קטן גופו של האיש אשר כרע תחת עומס האחריות היוצאת מן הכלל הרובצת עליו.

לאחר היושב־ראש היה וועלוול שרייבמאן, סגנו, האיש הפופולארי ביותר ביודן־ראט. הוא היה איש עממי בעל היגיון וישוב הדעת. אף פעם לא גילה סימני עייפות בעבודתו רבת־האחריות. כמשפטן תרם לגיטו את משפטיו ואת חוקיו הפנימיים. מרשימות במיוחד היו הופעותיו הציבוריות כאשר היה מאשים טיפוסים של ״אריה בעל גוף״ (מספרם היה למעשה קטן) שניסו לפרוק את עולו של הציבור, סרבו להכניס פליטים לדירותיהם, או שנמנעו מלחלק אתם את לחמם.

מה שנוגע לעבודתי כנציג היודן־ראט מחוץ לגיטו, איני יודע עד היום מהיכן באו לי הכוחות הדרושים למילוי תפקידי. לא היה קץ להשתדלויות. בכל יום ובכל שעה העיקה הדאגה כיצד להקל על החיים הקשים בגיטו. ואם כבר התרגלנו איך שהוא לשגיונותיו של ראש העיר או של מפקד הגעסטאפא, היו מתחלפים נושאי התפקידים והיה עלינו להתחיל הכל מחדש... הגרמנים היו ממשיכים ותובעים ודורשים עוד ועוד, ואילו אמצעי הגיטו הלכו ופחתו.

ישיבות היודן־ראט היו מתקיימות פעמיים בשבוע. הנשיאות היתה מתכנסת מדי ערב, מאחרת לשבת בלילה. להתיעצויות האלה היו תוצאות חיוביות. תזכירים רבים נוסחו והוגשו לשלטונות הגרמנים. תזכיר אחד, שהציע כי ביום השוק ייכנסו האכרים לתוך הגיטו וימסרו הזמנות בסדנאות של הגיטו הצליח והביא לתוצאות חיוביות. שפע של מזון חדר לגיטו. הדבר לא נמשך זמן רב. הלשנה של שכנינו הנוצרים, שהגיעה עד למרכז הגעסטאפא בביאליסטאק, ביטלה את הפריבילגיה הזו. ואם כי היינו מבודדים, הופיעו אצלנו מזמן לזמן חברי יודן־ראטים בביאליסטאק, סלונים, פינסק, בריסק ואחרים. הם באו ללמוד כיצד אנו פועלים, וביקשו לקחת דוגמא מן הגיטו שלנו, שזכה לשם טוב בסביבה הקרובה והרחוקה.

עד כמה שהגרמנים היו חסרי לב בעינויים שעינו אותנו — ניתן לראות ממקרה זה. לא הרחק מבניין סמינר המורים שכנה קבוצת טייסים גרמנים ובראשה סגן הקצין (אונטעראפיצער) לעהמאן. לעהמאן, איש הס.ס. שהיה כבן עשרים, רצה להראות את רוב גדלו והכריח את הרב ר׳ דוד פייגנבוים לצעוד בטלית ובתפילין, כאשר מטאטא בידיו, לאורכו של רחוב סעלץ, עד לבנין הסמינר. שם היכו אותו מכות־רצח וציוו עליו לחפור את קברו. פועל אחד הזעיק את כותב השורות, ואני הצלתי את הרב והחזרתי אותו דרך הסמטאות לביתו. בכיית היהודים, הגברים והנשים, היתה קורעת לבבות.

מתוך עשרים וארבעה חברי היודן־ראט נשארו בחיים רק שניים: ידידי וחברי אברהם ברעסקי (נמצא בישראל) ואני. עם ידידי אלתר פייבושינסקי עבדתי בקומנדו אחד בבירקנאו. הוא חלה ושכב בבית החולים, הוא גווע מיום ליום ואף־על־פי־כן היה מלא אופטימיות. הגורל קבע, שאראה מרחוק כיצד הוציאו אותו ערום ממיטתו, הניחוהו על משאית ולקחו אותו לקרמטוריום.

לאלתר היתה אינטליגנציה מלידה וזיכרון מפליא. כאדם ממושמע היה מסור בכל מאודו לתפקידים שהוטלו עליו.

היודן־ראט ידע את המצב והיה מודע לעתידו של הגיטו. במה אנו טובים יותר מיהודי בריסק, סלאנים, בערעזא וקהילות אחרות, שנרצחו בבראנא גורא ליד בערעזע? אנו הימרנו על הזמן וקיווינו, כי יותר צעירים יעזבו את הגיטו ויצטרפו לפארטיזאנים ביערות. לולא התקרית האחרונה עם היריות ביודן־ראט היינו, אולי, ממשיכים עוד חדשים אחדים, עד לאביב, והיתה אפשרות לצעירים נוספים להצטרף לפארטיזאנים.

בלילה שלפני האבקואציה התכנס היודן־ראט בפעם האחרונה ודן בשאלה, אם יש לגלות התנגדות לגרמנים. הסיכויים היו אפסיים, וההצעה שהוצעה על ידי וועלוול שרייבמאן נדחתה ברוב של 23 נגד אחד. לאחר מכן באה האבקואציה לאושוויץ, קהילת פרוז׳אני

שהיה מאחוריה עבר של שש מאות שנים חדלה להתקיים.
מה שקרה לנו באושוויץ ידוע. החלק הגדול ביותר הושמד בתאי הגאזים. רק חלק קטן של גברים ונשים צעירים גוייסו לעבודת פרך של רעב, יסורים והשמדה איטית. יהודי פרוז׳אני גילו באושוויץ עמידה מעוררת כבוד. אפילו כששימשו בתפקידים אחראים ועסקו בעבודה מקצועית או בפקידות לא פגעו באנשים אחרים. ואם היה למישהו קצת מזון יותר, פרס מלחמו לחבריו. (II)

אלכסנדר זאקהיים

עשרים וארבעה חברי היודן־ראט

כשבאים לכתוב על חברי היודן־ראט קשה להחליט על מי מהם לכתוב קודם, שכן, כולם היו ישרים ונאמנים ולא קל לקבוע מי היה מסור לציבור יותר מחבריו. הבה נתחיל לפי סדר התפקידים שנשאו בהם.
איצל יאנאוויטש היה יושב ראש היודן־ראט. כאשר מהרהרים באנשים דגולים, שהקריבו עצמם לטובת הכלל, יש לזכור שבפרוז׳אני היה אחד מהם. מחמש לפנות בוקר ועד לאחר חצי הלילה ניווט יאנאוויטש את ההגה של ספינת הגיטו הנטרפת. המשימה היתה כמעט בלתי אפשרית — להשביע את תאוות הגרמנים וליטול הכל מידי היהודים. עם זאת הצליח יאנאוויטש בחכמתו וביושרו לזכות באימונם ובאהדתם של יהודי הגיטו. אי אפשר לספר ולמנות את כל הדברים, אשר איש נמוך־קומה זה, שלבו היה גדול ורחב, פעל למען אחיו.
וועלוול שרייבמאן, סגנו של יושב ראש היודן־ראט, היה הראשון שמסר כל אשר היה לו ברשותו של היודן־ראט, ללא כל שיור לעצמו. הוא היה טיפוס אינטלגנט יהודי בעל לב חם. יחד עם יאנאוויטש נשא בעול המנהיגות בגיטו פרוז׳אני.
אליעזר שיין, יליד בענדין, שבא לפרוז׳אני להתארח כמה ימים לפני פרוץ המלחמה ונשאר אצלנו. היו לו כשרונות בלתי־מצויים, שעמדו לו במילוי תפקידו של מזכיר כללי של היודן־ראט. אותו לא ישכחו ניצולי פרוז׳אני. הוא גילה מסירות וסיכן את חייו למען הצלתם של יהודי פרוז׳אני, היינאווקע, ביאליסטאק ועיירות אחרות. בתנאים נורמליים של עם נורמלי היה אדם זה תופש עמדות ממלכתיות ראשונות במעלה. הוא היה דמות של מדינאי, שהתברך בחכמה, אינטלגנציה, יושר וידיעת שפות.
זאוול סעגאל אינו זקוק לשבחים רבים. הוא אחד משני חברי היודן־ראט שנשארו בחיים. הוא מילא משימה חשובה ביותר — משא ומתן עם הגרמנים. לא פעם העמיד את חייו בסכנה כדי להציל קרבן יהודי מידי הרוצחים הגרמניים. לשבחו יש לומר, שכמעט תמיד עלה בידו לבטל גזרות קשות שניתכו על יהודי פרוז׳אני.
שלמה יודעוויטש היה אדם שכל רמ״ח אבריו שפעו מרץ. מן הבוקר ועד הלילה דאג להבטיח מזון ליהודי הגיטו. הודות לו לא היה רעב כמעט בגיטו. קשה להאמין, שאדם שקט ומתון זה הפך לאש יוקדת לשם הצלת הגיטו מרעב. אין לשכוח את עוזרו יוסף קאנעל, קצב, יהודי פשוט שמילא את תפקידו באמונה.

אספקת פועלים לגרמנים היתה אחד התפקידים הקשים ביותר ביודן־ראט. תפקיד זה מילא לייבל גאלדבערג. הוא היה יהודי עממי שהצטיין בכשרונותיו הארגוניים. הוא התהלך תמיד כשהוא מחייך, והצליח למלא את רצונם של הגרמנים שואפי־הדם וזכה לאמונם של הפועלים היהודים שנשלחו לעבודות־פרך. שמונה עשרה שעות ביממה עסק בעבודתו החשובה לאין־ערוך.

פייוול גאלדפיין ומשח"ל גאלדשטיין — הראשון היה עד המלחמה ראש הקהל בפרוז׳אני והשני — ראש הקהל בבערעזע. בגיטו הוטלה עליהם משימה קשה ביותר לדאוג לעניים, לפליטים לילדים וכל הנצרכים. משרד העזרה הסוציאלית, שהם עמדו בראשו, דאג לאלפי אנשים מחוסרי־גג וסיפק להם דירות, עצים להסקה, מזון ותרופות. הם דאגו לבגדים, נעלים, לבנים ואביזרים נוספים. הם מילאו בכבוד את תפקידם הקשה.

הדוחק בגיטו והמזון הגרוע עלולים היו להביא למגפות. מניעת מגפות היתה משימתה של המחלקה הסאניטארית ביודן־ראט שבראשה עמד יוסף שטרייכער.

לשם סיפוק תביעות הגרמנים, שהיו רבות בכל יום, היה קיים משרד מיוחד קראו לו מחלקת החיסול (ליקווידאציע־אפטיילונג), והכוונה למלא את תביעות הגרמנים על ידי חיסולו של הרכוש היהודי. זו לא היתה משימה פשוטה, ליטול מן היהודים ולמסור לגרמנים. אך לא היו טענות למנהלי המחלקה: אברהם ברעסקי, וועוע ניצבערג ואלתר פייבושינסקי. יהודי פרוז׳אני ידעו ששלשת אנשים אלה עושים את מלאכתם בלב דווי.

היודן־ראט היה זקוק לכסף ותפקיד זה הוטל על אליהו בירענבוים, שהצטיין בעשייה בתחומי הכספים. הוא סיפק לקופת היודן־ראט את האמצעים הדרושים.

המסחר והמלאכה היו בפיקוחו של היודן־ראט. שני אנשים בעלי נסיון וידע עמדו בראש המחלקה: מיכל יאנאוויטש ואיצל קלעניצקי.

עורך־הדין לעוונהענדלער־לעווצקי עמד בראש בית הדין. אף על פי שהיה יהודי מתבולל גילה לבביות יהודית ופשטות והכל רחשו לו יראת כבוד והעריכו אותו.

המשטרה היהודית נוהלה על ידי שני יהודים גאים: מאיר מאטיל וליפא זאקהיים. נזכור שבפעילותם התכוונו תמיד לטובת הגיטו.

שני קואפרטיבים לסנדלרות פעלו בגיטו ונוהלו על ידי אברהם בערמאן ושמואל־לייב באריישע.

שלמקה סערלין עמד בראש הסדנאות לנגרות.

הפיקוח על החשבונות הופקד בידי דוד ראסאכאווסקי וזישע ספעקטאר. הם פיקחו ובדקו את כל המשרדים, אם הענינים מתנהלים כהלכה.

אלה היו כ"ד נציגי הגיטו בפרוז׳אני. כ"ב מהם הושמדו באשה של אושוויץ. שנים יצאו מן הגיהנום ונשארו בחיים: זאוול סעגאל החי באמריקה ואברהם ברעסקי — בישראל. שרידי פרוז׳אני זוכרים מתוך יראת הכבוד את נציגיהם בגיטו. גם יהודים שמחוץ לפרוז׳אני ושבאו מהאינאוועקע, ביאליסטוק, שערשעוו, מאלטש, קאמעניעץ וערים אחרות חולקים כבוד לזכרם של חברי היודן־ראט בפרוז׳אני שנהרגו ולשניים שניצלו. כל אלה שנתנסו בגיטו פרוז׳אני לא ישכחו את עסקני פרוז׳אני בתקופה האיומה ביותר והאחרונה לקיומה.(II).

משה יודעוויטש (שריד)

מן הבונקער ומן הפארטיזאנקה

(קטעי מכתבים למלכה גלעמבאצקי, שנכתבו לאחר השחרור בקאברין, ביום 14 בינואר 1946)

...זה קרה ביום 28 בינואר 1943. בשעה 5 בבקר קבלה האוכלוסיה היהודית פקודה לצאת מן העיר בשיירות של 2500 איש ליום. בשעה 8 בבקר באו לגיטו 500 עגלות־חורף מן הכפרים הסמוכים, ועליהם הושבו 600 משפחות, כאשר כל אחת מהן לוקחת אתה מטען של 10־15 ק"ג. תחת משמר כבד של אנשי. ס.ד. ו־ס.ס. הביאו אותם ללינעווע. שם הכניסו אותם בקרונות, בכל קרון — 100 איש, ושלחו אותם בכוון בריסק. כך נמשכה האבקואציה במשך 4 ימים.

בני משפחתנו... הוצאו ביום 31 בינואר 1943. חותנתי לקחה אתה את בתנו צעשינקע. היציאה לוותה במכות ובאיומי־מוות. ריווטשע ואני התחבאנו במקום שהכנו קודם. היה זה בור תחת הרצפה ברפת. גרנו אצל משה גאלפערן, על־יד בית משרפות השכר, ברחוב קאברין. חותני חיים קאפלאן שפך עפר על הבור וכיסה אותנו. בדמעות בעיניים ובלבבות מאובנים שכבנו בחשכה, מנותקים מן העולם החיצוני. שמענו מלמעלה צעקות־פרא וגידופים של אנשי הגעסטאפא, שבאו וגרשו את כל האנשים מן הבית.

...יצאנו מן הבור ביום 17 בפברואר 1943 והלכנו לכפר שהיו לנו מכרים מבין האכרים. אחד מהם הסתיר אותנו עד ליום 10 במרס. לאחר מכן הלכנו ליער.

באותם ימים התגוררו ביערות של השטחים הכבושים בידי הגרמנים אלפי פארטיזאנים, שהתארגנו בקבוצות ופעלו כנגד הגרמנים. הפארטיזאנים היו מחבלים במסילות־ברזל, ברכבות, בעמודי טלפון ומתנפלים על משמרות של גרמנים. מספרם גדל מיום ליום והם היו מפילים את פחדם על הגרמנים. ביניהם היו רוסים, אוקריינים, בלורוסים ויהודים. ביום 12 במרס הגענו לקבוצת פארטיזאנים שקיבלה אותנו. אני הייתי יוצא לפעולות חבלניות וריווטשע טיפלה בפצועים ובחולים. תמיד עמדנו לפני המוות, כי היינו מוקפים לפעמים על ידי גרמנים, שהיו רודפים אחרינו. אני הצטיינתי בפעילות החבלנית ושימשתי אפילו ממלא מקומו של המפקד. פקדתי על 200 אנשים ולקחתי נקם מרוצחי הורי וילדתי.

היינו מתגוררים ביערות המתמשכים בין זאפרוד לבין טעוולי, בסביבות פרילוטשינע ושאדורשטשינע. שם היינו מתקרבים לפסי הרכבת, שמים מוקשים מתחת לרכבות ומפוצצים אותן. היינו שני פרוז'נאים בכל היחידה שלנו. ביערות ראזשינאי פעלו כחמישים פארטיזאנים יהודים מפרוז'אני.

ביום 20 ביולי שוחררנו על ידי הצבא האדום שגירש את הגרמנים משטחי ברית־המועצות.

אנו חזרנו לקאברין יחד עם היחידה שלנו. אני לא גוייסתי לצבא האדום. נתמניתי מנהל בית־ספר תיכון בלורוסי, שבו אני עובד היום.

הייתי בפרוז׳אני 4 — 5 פעמים. העיר נשרפה. נשארו הרחובות: בריסק, שערשעוו, פאצעוויטש, פאטשטאווע, זאבראד, דערעטשין, פאטאפוקע וחלק מרחוב קאברין. כל יתר הרחובות והסמטאות נשרפו ביום 20 ביולי 1944. החלתי לארגן את חיינו. מן היער יצאנו חסרי־כל והיו לנו רק הבגדים שלבשנו. כל הזמן לא ידענו מה קרה למשפחותינו. באביב ובקיץ 1945 הגיעו לפרוז׳אני ניצולים מעטים, והם סיפרו לנו, כי כל יהודי פרוז׳אני הובלו לאושוויץ. שם השאירו כ־2000 איש לצרכי עבודה וכל היתר הוכנסו לתאי הגאזים ונשרפו בכבשנים. מארץ ישראל קיבלנו בימים אלה חבילת בגדים.(II)

שמריהו עלמאן

יומן של פארטיזאן

ש. עלמאן נולד בשנת 1919 בפרוז׳אני. הוריו: בנימין, צירל קאפלאן.
השכלה: 5 כתות גימנסיה תרבות (מגוריו — לודז׳, מאגסטראצקא 12/12).
גביית העדות הומצאה לנו על ידי היוו״א בניו־יורק.

ההכנות להשמדת הגיטו בפרוז׳אני

1 בנובמבר 1942. שעה 6 בבקר

הגיטו נסגר, הגיעה שעתנו. בכל אשר נפנה — ניתקל בדמויות הרצחניות הקרות של משמרות הגרמנים מסביב לגיטו. מצב הרוח ירוד. אנשים מתרוצצים כעכברים מסוממים, ואינם יודעים מה עליהם לעשות. כל אחד רואה את קצו, שהוא קצם של כל הגיטאות. שעתם חלפה כבר, וכל אדם מבקש לחיות!. קבוצות־נוער מתכנסות במקומות רבים קרבו לגדרות התיל שמסביב לגיטו. כל אחד רוצה להציל את נפשו. אך חסר לו אומץ־לב לכך. אנשי הגעסטאפא מסתובבים במכוניות בתוך הגיטו ועושים הכנות לסוף המר. אלפי מתים, אשר חיים עדיין יודעים, כי בכל רגע הם עלולים למות, זורמים ברחובות ומחכים, לנס. נס בלבד יכול להציל את אלפי האנשים המושמדים ביסורים נוראים, רק בגלל כך שהם יהודים. מפקד הגעסטאפא הגיע ליודן־ראט והודיע ליושב־ראש, כי על היהודים להכין עצמם ליציאה: בכל שעה עתידים להוציא אותם. יתכן שהדבר יקרה כעבור יום ויתכן כעבור שבועיים. דבר אחד בטוח, כי האבואקציה תתקים ועל כולם להיות מוכנים. הודעה זו מקפיאה את הדם בעורקים. כמה קבוצות־צעירים מתארגנות לשם מעשי התנגדות. יושב־ראש היודן־ראט מבקש להתנהג בשקט ולחכות. אולי יצליחו להרוויח זמן. הצעירים מחכים ללילה. באווירה זו גווע היום.

בלילה מתגברים את המשמרות. מסביב לגיטו מותקנת תאורה חשמלית. בכל רגע מופיעות רקטות של אור מעל לגדרות התיל. קבוצות מתכנסות סמוך לגדרות עד שיריות הרובים מפזרות את הנאספים, ומשאירות במקום הרוגים ופצועים. רבים נואשו כבר מן ההצלה ומתפזרים. רק היריות התכופות מסביב לגדרות מעידות על נסיונות פריצה.

2 נובמבר 1942

אותו מצב הרוח. לאחר שנוכחים כי היציאה מן הגיטו היא בלתי־אפשרית, החלו לחפור מערות תת־קרקעיות (״סכראנעס״). מגיפה של מערות. צעירים וזקנים. הכל חופרים בורות מוסווים, דואגים למצרכי מזון. כל אחד — כפי שתשיג ידו. אף־על־פי שכל אחד יודע את גורלם של בורות ה״סאכראן״ המתגלים מהר מאוד על ידי הגרמנים המומחים למוות. אבל כל אחד מהרהר. אולי יעלה בגורלו שהבור שלו לא יתגלה לגרמנים? מעטים מנסים את מזלם לצאת מן הגיטו, והם מונחים מתים על־יד גדרות הגיטו.

3 נובמבר 1942

העיכוב באבקואציה מרגיע אנשים רבים, למרות שהם יודעים כי לא יתכן שהם יינצלו. חופרים בורות, אף־על־פי שהידים אינן זריזות בעבודה. לפעמים מגיעים לגיטו אנשי הגעסטאפא במשאיות. הם הכריזו מלחמת עצבים כדי שרבים יצאו מדעתם. המוסדות הסוציאליים מקבלים הבטחות מרגיעות. הכל מעיד, כי הסוף קרוב לבוא...

4 נובמבר 1942, בגיטו

ליד שערי הגיטו מתאספים הגויים, המחכים בחוסר סבלנות לראשיתה של השחיטה, כדי שהם יוכלו לקבל את חלקם בביזה. היהודי טריפה, אבל רכושו כשר. הרגש האנושי אצלם — עבר זמנו. לכן, מבריקות העינים אצל כל אחד מהם כמו אצל חיות־פרא העוטות על טרפן. הלב מתפוצץ למראה חיות הפרא, הנעות חופשיות, לעומת העם בעל המסורות המפוארות המושמד באופנים נוראים. וכך עובר יום אחר יום. המתים־החיים עייפים כבר מיציאת־נשמה ממושכת כל כך. העצבים הרוסים. מקרים רבים של איבוד לדעת.

13 נובמבר 1942. בגיטו

בבקר השכם מגיעות ידיעות, כי היהודים גורשו מביעלסק. אני עושה את ההכנות האחרונות לחפירת הבור. כאשר אני בא הביתה נודע לי, כי אבא לא הגיע לארוחת הבוקר, וכל בני הבית מחפשים אחריו. אמי חושדת וחוששת ואין לה מנוחה.

אני ואחי — אין לנו זמן ל״קטנות״ כאלה. החלטנו לגבות מחיר יקר עבור חיינו, לנסות להציל עצמנו ולנקום בשופכי דמנו. אם אי אפשר לצאת עכשיו מן הגיטו, נסתתר ב״סכראן״, נמתין לגמר האבקואציה ולאחר מכן נלך ליער. לגבי הורינו אלו מחשבות־שטות, אך אנו עמלים קשה בכיוון הזה. לפנות ערב באה אלינו אחותנו, כשהיא בוכה מרה — אתם כאן ואנו מחפשים כל היום את אבא ואיננו מוצאים אותו. לבי נקרע מגזרים ומחשבה עוברת במוחי: אבא תלה עצמו! אני רץ הביתה. מספרים לי, שחיפשו את אבא בכל מקום פרט למזווה, כי דלתו נעולה והמפתח אצל אבא. אף אחד לא העלה בדעתו, כי יש לחפש את אבא דווקא שם. רק אני חשבתי על כך. מבעד לדלת ה״סכראן״ אני חודר למזווה. חושך, אך מבעד לסדק חודרת קרן של שמש ומאירה חבל קשור ליד הקורה. לבי דופק בחזקה. חשדי היה נכון: אבא תלה עצמו. רגליו נעו. פרצתי את הדלת וזעקתי: תנו לי סכין — ונכנסתי הביתה. כולם מסתכלים בי בתימהון. לקחתי סכין, חזרתי

למזווה וחתכתי את החבל. על ידי אני נושא את גופתו של אבי היקר, אשר שם קץ לחייו, כי לא רצה לראות בקצם של אשתו וילדיו.
אמא התעלפה. שתי אחיותי ואחי הצעיר נאלמו ולא היו מסוגלים להוציא הגה מפיהם, עלי הוטל לנחם את כולם. מקום המעשה מעיד על שיקול דעתו של אבי ז״ל, אשר ביצע במו ידיו את מותו. הוא חישב את הכל, שלא יפול חשד על מי שהוא, ושלא יצילו אותו מן התליה. והדבר עלה בידיו. טוב לו מאשר לנו. הוא סיים את חייו ואנו עומדים עדיין לפני השחיטה.
ההלויה התקיימה למחרת היום. כמעט כל האוכלוסיה לוותה אותו בדרכו האחרונה. כולם קנאו בו וראו בו אדם, שגורלו היטיב אתו הרבה יותר מאשר עם המלווים הרבים.

15 נובמבר 1942, בגיטו.
לאחר ארבעה־עשר ימים של חשיכה ושל מתח, לאחר 14 ימים של הכנה למות בכל שעה ובכל עת, באה ההקלה: הגיטו בפרוז׳אני נשאר במקומו עד לאביב של השנה הבאה. כך החליטו הרוצחים ההיטלראים. הידיעה שימחה את כל המתים־חיים, הנעורים מחדש לתאוות־החיים שלהם. לא נגזר על אבי לשמוע ידיעה זו. את מקומו כמפרנס וכבעל־העצה במשפחה תפסתי אני, בנו־בכורו. לי היה ברור כי כל הענין הוא זמני בלבד, וכי יום הקץ קרב ובא, כי במה טובים אנו מכל הערים והעיירות, שכבר הושמדו? אצל צעירים רבים התעורר הרצון לייצר נשק ולצאת ליערות כדי להלחם בגרמנים יחד עם הפארטיזאנים.

מ־15/11 עד 22/11 — ימי השבעה.

בפארטיזאנקה
המארב לפריץ לעהמאן

בערך יוני 1943;
הפלוגה השניה נערכה בשתי שורות. שעות אחר הצהרים. המפקד מאריאק מודיע, כי על כל אחד להתכונן ליציאה בערב. על כל אחד להיות מוכן לקרב. מי שחולה — יודיע על כך. האנשים מתפזרים וכל אחד עוסק בהכנות, מנקה את נשקו וכדומה.
אף אחד לא יודע במה הענין. דבר אחד בטוח. תהיה ההתנגשות עם השונא. עם שקיעת השמש אנו — כשמונים איש — יוצאים לדרך. אנו לוקחים אתנו גרזנים, שקים ומעדרים. פנינו לכביש פרוז׳אני־ראזשינא. אנו צועדים מהר, דרוכים ושקטים, כי עלינו לחצות את הגבול שבין רוסיה הלבנה לפרוסיה המזרחית (אין זו פרוסיה המזרחית ההיסטורית, אלא שטחים לשעבר, אשר ״סופחו״ בידי הנאצים למזרח־פרוסיה). בלילה הגענו לכביש. חילקו אותנו לקבוצות ונותנים לנו פקודות להפיל עמודי טלגרף, לחתוך את החוטים, ולהתכנס לאחר ביצוע הפקודות במקום מסוים. לא עבר זמן רב ועמודי הטלגרף לאורך 4 קילומטרים מונחים על הכביש. הקשר הטלגרפי בין שתי הערים נותק. המפקד הודיע לנו, כי עלינו לשהות במקום עד אור הבוקר, כדי ״לקבל״ את הגרמנים, אשר יבואו לתקן את הנזקים והפגיעות בתקשורת.

המשימה היתה ברורה. אנו מתרכזים בצדיו של הכביש ברוחב של חצי קילומטר. עד אור הבוקר נשארו עוד 3 שעות, וכולנו נערכים לשינה. פרט לאנשי המשמרות. המפקד מצווה על שקט גמור, על קימה עם אור השחר ואוסר עלינו לירות עד שנקבל את הפקודה המתאימה. כך חלף הלילה. עם אור הבוקר התעוררנו וחכינו לאויב.
בשעה 9 בבוקר נראות מרחוק 2 משאיות עמוסות גרמנים. אנו עושים את ההכנות האחרונות ומתכוננים לקרב. המשאית הראשונה מתקרבת לכדי 30 מטר מאתנו והמפקד קורא: אש. אנו פותחים באש בלתי־צפויה על הגרמנים. ההצלחה היתה גדולה. המשאית בוערת ומכל הגרמנים שהיו בה ניצל אחד בלבד, שחמק ללא כובע וללא נשק לתוך השיחים. המשאית השנייה נעצרת ואנשיה נערכים בהגנה מצדו השני של הכביש ופותחים עלינו באש ממכונות־ירייה. הקרב מתרחב. המפקד פוקד על אגפנו הימני להתקיף את הגרמנים ואנו מתקיפים. הקרב נערך בשטח לא־מוכר. הגרמנים מתגוננים בעקשנות, אך אנו מתגברים עליהם. אני מתנפל על גרמני שמן, פוצע אותו ואני מתישב עליו. הוא מחזיק בידו אקדח ומכוון אלי, אלא שאני מקדים ותוקע את סכיני הפינית ("פינקע") לתוך עורפו השמן.
גם לנו נגרמו כמה אבדות ופצועים אחדים. מספרם לא ידוע עדין. לפנינו מתגלת התמונה הבאה: 6 גרמנים מונחים על הכביש. אחדים חיים עדין ואנו מחסלים אותם. המשאיות בוערות. אנשינו פושטים מן הגרמנים את בגדיהם, את מגפיהם ואת נשקם. אני מרוצה מן האקדח של הגרמני אשר הרגתי ומטפל בגרמנים הפצועים. אחד מהם מתחנן בפולנית כי יש לו אשה ושלושה ילדים. אך אין דבריו מרככים את לבי. כדור בראשו גומר אותו. אני תמה על עצמי, שעד לפארטיזאנקה לא פגעתי ביצור חי. ועכשיו אני חסר רחמים וצמא דם. הסיבה ידועה לי. אין לפני בני־אדם אלא חיות־טרף שהשמידו את קרובי. אין לי לגביהן כל רגש רחמים. אני מלא סיפוק למראה דמם הנשפך. הקרב תם. אנו ערוכים בשתי קבוצות. קבוצה אחת אוספת את הפצועים וההרוגים שלנו וחוזרת למחנה. והשניה — ואני בתוכה — ממקשת את הכביש בשלושה מקומות ומציתה את הגשר. לא יצא זמן רב ומפרוז'אני נשלחה תגבורת לעזרת הגרמנים, אשר הרוגיהם הגיעו לשלושים וחמישה. המכונית הראשונה נתקלת במוקש ומתפוצצת. השניה חוסמת בפנינו את מעבר הכביש ואינה מאפשרת לנו לסגת. רוכבי האופנועים הגרמנים שולטים על הכביש ומכשילים נסיונות שלנו לחצותו. 3 חברים שלנו נפלו. נשארנו 39 אנשים מעבר לכביש ומצבנו הוחמר. אנו מתפזרים בחזית רחבה ותוך כדי הפעלת כל סוגי הנשק שברשותנו עלה בידנו לפרוץ את מעבר הכביש. בשעת המעבר נופלים שני חברים מצדנו. כאשר חזרנו למחנה נודע לנו, כי בנוסף לחמשת הנופלים איבדנו עוד 7 חברים. 4 מחברינו נפצעו. למזלי אני פוגש את אחי במחנה, שיצא בשלום מן הקרב. גם לו יש אקדח גרמני. הוא מספר לי, כי מפקד היחידה שלו נהרג בקרב. מצב הרוח במחנה קודר בגלל האבידות הקשות ביום האחרון.
נעשות ההכנות האחרונות לקבורת המתים. את המתים שהשארנו במקום נאסוף מחר. אנשי הפלוגה (ראטע) השלישית יעסקו בכך, כי אנו עייפים מאוד.

5 ינואר 1944

אנו נמצאים שוב במשמרות על הנהר שששארא, לא בכפר מאסקאלי אלא בישוב. המצב מתוח. האויב מרכז סביבנו כוחות גדולים ומתכנן התקפה. אנו נוקטים אמצעי־זהירות. כל אטריאד (קבוצה) אוסף את אנשיו החוזרים מפעולות שונות. בינתים מעכבים את יציאתן של קבוצות אחרות לפעולות שונות. המשמרות מתוגברות. בינתים מתנהלים החיים כרגיל. מכינים מצרכים. המפקדה הראשית החליטה כי במקרה של פשיטה יש לפגוש את האויב פנים אל פנים. ציוד ותחמושת מצויים אצלנו בכמות מספקת. 10 אנשים מיועדים להגנה. תפקידנו לסייר לארכו של הנהר שטשארא, בשטח שבין הנהר לבין הכפר מאסקאלי.

במחנה שלנו שורר מצב־רוח משופר. בערב רוקדים ושרים. גם אני רוקד וחברי רואים בכך אות לבאות.

22 אפריל 1944

לקורילאוויטש ולמאלקאוויטש הגיעו גרמנים רבים. אותו הדבר בקרופיצי. מחכים לבלוקדה של הגרמנים העומדת להתחיל בכל יום. במחנות מסתירים את מלאי המזון ואת כל האביזרים האחרים. למרות המתיחות שורר שקט. רק הפארטיזאנים החדשים, שהגיעו לא מזמן, שרויים בפחד. הם יראים את המוות. אנו מנחמים אותם ואומרים להם כי הם יתרגלו במשך כל הזמן למצבם החדש. אנו מקיימים משמרות על הנהר שטשארא ותופסים מזמן לזמן מרגלים המנסים לחדור לשטחים שלנו. חבל שאסור לנו לנגוע בהם, כי עלינו להעביר אותם למפקדה הראשית. אני רוחץ בשטשארא, כי חוזרים ומופיעים שוב ה״פריצים״ (כנוי לכינים). הן גרועות מן הגרמנים. למרות מלחמתנו הממושכת נגדן הן מופיעות שוב. אשמים בכך התנאים של חיינו. בלילה חולף מעלינו מטוס גרמני המצלם את כל הסביבה.

23 אפריל 1944

נהר ניעמאן מנותק. קוזאקים רבים מתחפרים בכפרים. אנו מתגברים את המשמרות בכיוון המזרח. לצד קרופניצי חופרים חפירות, כי מצד זה עלולים הגרמנים להתקיף בקלות. חסרים בשטח מכשולים טבעיים. היחידות (אטריאדן) נמצאות בכוננות ומוכנות כל רגע להיכנס לקרב. האיכרים שבסביבה עצבניים ומתוחים, והם מביאים את חפציהם ליערות. כל יחידה נערכת להגנה במקומה המיועד. בנקודות הגובלות הועמדו משמרות, כי מכל הצדדים נשקפת סכנה.

24 אפריל 1944

כולנו ישנו כאשר העירונו השומרים. בכוון סאקאלי שעל הניעמאן נשמעת הפצצה של ארטילריה ושל זורעי־מוקשים. זוהי הכנה ארטילרית של התקפה. כנראה, האויב מכין את ההתקפה מצד הניעמאן. אצלנו שקט בינתים. ההפצצה אינה פוסקת. להיפך, היא הולכת וגוברת. ההתפרצויות ממלאות את האויר. קולות מכונות הירייה מתערבים עם הארטילריה של הפארטיזאנים, המגיבים על התקפות האויב. סירות רבות שוקעות בנהר מפגיעות הפארטיזאנים, שלא ציפו להן. סירות אחרות נסוגות ומשאירות מאחוריהן נפגעים רבים. לקראת הצהרים שורר שקט בסביבה.

29 אפריל 1944
מתקרב האחד במאי ונעשות הכנות רבות לקראת החג. עורכים ארוחה חגיגית עם שתייה רבה. לאחר ארוחת הבוקר מטילים עלי ועל עוד 2 אנשים להכין עצים למטבח ליומיים הקרובים. אנו מתכוננים לחגוג 2 ימים. לאחר שחזרנו לצהרים נודע לי, כי אני ועוד שני אנשים יוצאים לשמירה על הנהר שטשארא, כי לקראת האחד במאי עלול האויב להפתיענו.
ידיעה זו לא נתקבלה על ידינו בהתלהבות יתרה, כי לא נוכל להשתתף בחגיגות האחד במאי. אך מה לעשות? פקודה ניתנה לנו ועלינו לקיימה. כל אחד מאתנו אורז את חפציו ומתכונן ליציאה. לפנות ערב אנו מגיעים לכפר מאסקאלי שעל השטשארא ועומדים על המשמר. במחנה נאמר לנו, כי מצוי כאן מלאי גדול של בשר ומחליטים להחליף בשר בוואדקא לכבוד החג.

1 במאי 1944
בשעות הבוקר נראים פארטיזאנים שיכורים במאסקאלי. מפקד הקבוצה מעיר את תשומת לבנו לכך, כי האויב עלול להתקיפנו דווקא ביום זה, וכי עלינו להיות במצב של כוננות. רק לפנות ערב יקבל כל אחד את מנת הוואדקא שלו. 2 מכונות־ירייה מוכנסות לתוך שני הבונקערים שלנו ולכל אחד מאתנו מראים את מקומו בחפירה, כדי שנוכל להתקיף מתוך עמדותינו. נרתיקים לא חסרים לנו, כי כמה לילות לפני כן הורידו לנו אוירונים חמרי־לחימה. התנועה על הנהר שטשארא מבוקרת על ידינו, כדי למנוע חדירתם של מרגלים. הסירות נמצאות בתנועה ומחזירות קבוצות־לחימה, שסיימו את משימותיהן לפני האחד במאי. האנשים ממהרים להגיע למחנה ולקחת חלק בחגיגות של האחד במאי.
היום חולף בשקט, פרט לירויות של פארטיזאנים שיכורים בכפר מאסקאלי. איכר אחד נפגע למוות מן הירויות האלה. בערב אנו עורכים סעודה. הובא מנגן והחבורה יוצאת בריקודים.

2 במאי 1944
היום עבר בשקט. כל אחד מאתנו עומד על המשמר 4 שעות ביום ו־4 שעות בלילה. בזמן החופשי אני קורא ספר, שמצאתי באקראי. אני נמנע משיחות עם האיכרים שהם שונאי ישראל. הם ראו את מעשי הגרמנים ביהודים. בדרך כלל מכסה הכלימה את פני, כאשר השיחות נסבות על יהודים, כי הנוער היהודי הלך כצאן לטבח. ואשמה זו מגוללת עלי.

3 מאי 1944
בדרך כלל שקט. במאסקאלי נכונו לנו חיים טובים. במחנה אין אנו מרגישים עצמנו חופשיים כפי שאנו מרגישים כאן. שעות השמירה חולפות מהר. התנועה על הנהר שטשארא גדולה, משני הכוונים. פלוגות (אטריאדן) יוצאות למשמרות מיוחדות. פלוגות חוזרות לאחר שסיימו את מלאכתן. יוצאים וחוזרים עם מצרכי־מזון. במלה אחת — מאסקאלי משמשת תחנת־מעבר לפארטיזאנים. יי״ש לא חסר כאן. לכל איכר בית־משרפות שלו לייצור וואדקא המפרנס אותו. הוא תובע מחיר גדול עבור בקבוק יי״ש, אלא שהפארטיזאנים אינם מתחשבים במחיר. היום חיים ומחר מתים. ובכלל אין

הם משלמים בכסף. אינם עומדים על המקח. העיקר להשיג יי״ש.
לא פעם ניסו הגרמנים להתפרץ למאסקאלי ולהיפרע מן האוכלוסיה שהיא כולה פארטיזאנית. אך הם לא הצליחו. הם נסוגים ורבים מחייליהם טובעים, בשטשארא לאורך הנהר מצויות חפירות, והשטשארא נמצאת תחת פיקוחם של הפארטיזאנים ביום ובלילה.
כל יחידה מופקדת על שטח מסויים והיא אחראית על הגנתה. לכל יחידה נקבע הכפר שלה, שהוא כעין עיר הבירה שלה. במקרה של התקפה מצד האויב לוחמים אנשי המשמרות ראשונים. הם מצויים בחפירות וממטירים אש על האויב. כמעט תמיד מצליחים אנשי המשמרות להרחיק את האויב ולגרום לו אבידות קשות. וכאשר המצב נעשה רציני מזעיקים לעזרה את היחידות האחרות.
לשם פריצה באיזור הפארטיזאנים חייב האויב לגייס כוחות גדולים, וגם עובדה זו אינה מסייעת לו. איכרי מאסקאלי וכפרים אחרים רואים את הגרמנים פעם אחת בשנה, כאשר הם עורכים ציד על הפארטיזאנים. במקרה זה שולחים הגרמנים פלוגות של כמה עשרות חיילים. כאשר היה מחסור בציוד היו הפארטיזאנים עוברים לאיזור אחר ומחכים עד לסופו של הצייד הגרמני.

הגרמנים היו מסיימים את מלאכתם באיזור אחד ועוברים לאיזור שני. כאשר מסתלקים הגרמנים חוזרים הפארטיזאנים למקומם. כיום אין מחסור בציוד מלחמתי, כך שאנו עורכים לעתים קרובות קרבות עם הגרמנים ומתגברים עליהם. ציוד־לחימה ונשק מן הסוגים החדישים ביותר מגיעים אלינו במצנחים מן האוירונים.
בכל חג מתאסף הנוער של כפר מאסקאלי בבית מרווח ועורכים ריקודים ומשחקים. הפארטיזאנים שוכחים את חייהם הקשים ונמשכים להילולא. איני משתתף בהילולות. לבי אבל על יקירי, כי אני יודע שגורלם היה שונה מגורלם של קרובי הפארטיזאנים העליזים. אני נזכר באחי, שנפרדתי ממנו במאבק עם הרוצחים הגרמנים. האם הוא עדיין חי? או שנפל בקרב? איני יודע עליו כשם שהוא אינו יודע עלי. אנו מאוחדים בהחלטה הנחושה לנקום באויבינו. אני נזכר כיצד עזבתי את עיר הולדתי, כיצד נטשתי את אמי ואחיותי בימים קשים ואיומים, כאשר הרוצחים השמידו אותן ביסורים נוראים. לנגד עיני עולה דמותו של אבי, אשר שם קץ לחייו כדי שלא לראות ביסוריהם של יקיריו. כל החוויות האלה משכיחות מלבי את הקשיים שעברו עלי במלחמה עם האויב. אני נדרש לנקום את נקמת הדם השפוך, וככל שתגדל ותרבה נקמתי, היא תהיה קטנה ביותר לגבי הרעה שעשו לנו.

4 במאי 1944

ימים רוגעים. לא היינו רגילים לכך. היום נמשך ארוכות. בשעותי החופשיות איני פוסק מלהרהר. בפעם הראשונה בחיי הפארטיזאניים יש לי הזדמנות של חיים שקטים. מזוננו משופר ולבושנו נאה. בכל יממה עומד כל אחד מאתנו 8 שעות על המשמר. יתר הזמן זוחל בעצלתים. חברי הלא־יהודים מרגישים בטוב ושקועים בבילויים רבים. הם גוררים אותי אתם, אך איך יכול אדם לרקוד כאשר הריקוד ממנו והלאה?
האיכרה, שאני מתאכסן בביתה, משרתת אותי, אף־על־פי שאיני מבקש ממנה. היא

משתדלת בכל כוחותיה להשביע את רצוני. אני יודע מה מביא אותה לכך. היא ראתה מה עשו הגרמנים עם יהודים רבים כמוני והיא מרחמת עלי. היא מספרת שהיו לה מכירים יהודים רבים, והיא מתפלאה, למה לא ניצלו צעירים רבים כמוני. איני יודע להשיב לה על שאלותיה ואני יוצא מן הבית. גויים כאלה מעטים, ואני שמח שעלה בחלקי לפגוש בה. היא נשואה ואמא לבן ובת.

5 במאי 1944

איש השמירה קאזלאוו מעיר אותנו. נשמעים הדי יריות של מכונת־ירייה וזורעי־מוקשים מעברו השני של הנהר שטשארא, הרחק מאתנו. מתברר, שהאויב מתקיף את הכפר השכן פעשצאנקא מצדו השני של הנהר. אנו נערכים ושולחים רק למחנה להודיע על ההתקפה. הפארטיזאנים עומדים לאכול ארוחת בוקר, ובעלת הבית ובני משפחתה מתכוננים לצאת ליער. אנו יורדים לחפירות ומתכוננים לקבל את השונא. הגרמנים לא הופיעו, אך להבות־אש ותמרות־עשן מוכיחות לנו, כי הגרמנים הציתו את הכפר. האיכרים ברחו ליער. מספר החיילים הגרמנים הגיע לשלוש־מאות, ולא התרשמנו מכוחם.
האטריאד שלנו עבר את הנהר, כשני קילומטרים מכפר פעשצאנקא ונמצאנו מאחורי הגרמנים. קיבלנו פקודה לפתוח באש על הכפר כדי להבריח ממנו את הגרמנים. פלוגה אחת חוצה את הנהר מול עמדות הגרמנים ומתקיפה אותם. לאחר שהגרמנים השלימו את מלאכתם ושרפו את הכפר, השאירו במקום משמרות ונסוגו. לאחר שעה ניתך על הגרמנים מטר־אש מכלי־נשק שונים של הפארטיזאנים. הגרמנים החלו לסגת בבהלה, כשהם משאירים מאחוריהם שיירה של ביזה וכמה עשרות הרוגים ופצועים. לקחנו את השיירה והפשטנו את הגרמנים וחזרנו ללא כל אבידה. האיכרים קיבלו בחזרה את רכושם, פרט לבתיהם. הם מתחילים להגיע מן היערות, ובו בערב מבלים בני הנוער של כפר מאסקאלי כמנהגם ערב ערב.

6 מאי 1944

שוב ימים שקטים. היינו עצלים ומודאגים מן החזרה למחנה. בעלת הבית מודיעה לנו כי מלאי תפוחי־האדמה אוזל. לקראת הערב אנו מתכוננים לביצוע "קאמביאשקע" (פשיטה על בית איכר להשגת מזון). אני נשאר יחיד בלילה, לאחר שהפארטיזאנים האחרים יצאו.

7 מאי 1944

קשה לעמוד על המשמר במשך כל הלילה. החברים חוזרים ומביאים אתם יי"ש. אך אין היי"ש מחמם אותי. אני שוכב לישון וישן גם למחרת היום.

8 מאי 1944

חזרה הקבוצה של הפאליטרוק מסביבות סלאנים. אנשיה השלימו את משימתם. 6 קרונות עמוסים חומרי־נפץ התפוצצו. הם מביאים אתם יי"ש ומשאירים 2 ליטרים. הם מספרים שאחורי סלאנים מרכזים הגרמנים כוחות גדולים. יתכן שהם מגייסים צבא נגד הפארטיזאנים. אך אין ידיעות אלה משפיעות עלינו. יי"ש יש לנו ואנו מחכים לקראת הערב.

9 מאי 1944

מיד לאחר ארוחת הבוקר חוזרת קבוצת הפאליטרוק. הם באים להחליפנו ועלינו לחזור למחנה. אין הידיעה משמחת אותנו. חיינו הקלים הסתיימו. בערב חזרנו למחנה וכבר אנו מתכוננים לצאת. קאשין מתמנה למפקד קבוצתנו. הכוון לא ידוע. מכינים 2 מוקשים ומשקלו של כל אחד מהם 15 קילוגרם.

10 מאי 1944

מיד לאחר ארוחת הבוקר מוזמנים 5 מיחידתנו למפקדה ושם נותנים לנו הוראות פעולה. ההוראות נמאסו עלינו, כיוון שהן חוזרות תמיד: דורשים מאתנו לנהוג בזהירות. זהירות זו יצאה מאפנו ואין אנו מקפידים על כלליה. אנו נפרדים מחברינו ויוצאים לדרך. אנו הולכים בכיוון הנהר שטשארא. לאחר כמה קילומטרים מעיק על כתפינו המשא הכבד של נרתיקי הכדורים ומכונות־הירייה. בשבועות האחרונים לא העיק עליהם כל משא. אנו חוצים את השטשארא ופונים לכוון סלאנים. עד הערב אנו צועדים באיזור של פארטיזאנים. בדובראווקע אנו לנים ומזמינים ארוחת בוקר לשעה 7.

11 מאי 1944

לאחר ארוחת הבוקר אנו יוצאים לדרך. צפויה לנו הליכה של יממה. קשה לנו לצעוד, כי נחנו זמן רב בכפר מאסקאלי. לפנות ערב אנו יוצאים מאיזורי הפארטיזאנים ועוברים ליד איזורים של עיירות גרמניות. אנו משתדלים לעקוף אותן. קיבלנו הוראה שלא להיכנס לקרבות עם האויב. להשלים את המשימה ולחזור עד ליום 20 במאי. כל 3 קילומטרים אנו נחים. גשם יורד כל הזמן ואנו רטובים עד לשד עצמותינו. הלילה אפל, אין איש רואה את חברו. הגשם גובר ואין לנו מקלט. אילו היה מתגשם חלק המאה מן הקללות הרבות שאנו משלחים בו — היה לו די והותר. אנו מקנאים בכלבים המצויים במאורותיהם. לנו אין מאורה. אנו עייפים עד מוות, רטובים ותשושים הגענו בכוחותינו האחרונים עד ליער בקרבת סלאנים. הגשם לא הפסיק ואנו מדליקים מדורה ומתחילים ליבש את בגדינו. אנו שוכבים אחד על יד השני כדי לחמם את גופותינו הקפואים. הגשם ניתך עלינו כאילו מדליים ולנו לא איכפת. בגלל העיפות נרדמנו מיד. אנו מתעוררים בשעות המאוחרות של יום המחר. הגשם נפסק וכעת עלינו לדאוג לייבוש בגדינו ולשבור את רעבוננו. אנו מחליטים לנוח גם בלילה הבא. ואכן תרדמה עמוקה נופלת עלינו. (II)

יוסף עלמאן

מן הגיטו ומן הפארטיזאנקה

גביית עדות .שנעשתה בידי המכון המדעי היהודי יוו״א

ההורים: בנימין, ציריל קאפלאן; בן 23 שנים, השכלה: 9 כיתות.

כשפרצה המלחמה הייתי בפרוז׳אני. כבר בימים הראשונים תפשו הגרמנים אנשים רבים לעבודה. הם היו מסיעים את העובדים במשאיות למקום רחוק משדה התעופה, מחזיקים כמה ימים ומתעללים. פעם אילצו שני יהודים להעמיס מנוע שמשקלו 60 פוד על עגלה. היהודים לא יכלו למלא את הפקודה, והגרמנים החלו להכותם. בשבוע השני לאחר שהגיעו לעיר תפסו 18 יהודים: אהרן קאגאניצקי מאנטיארס, אליהו ליובאשיץ, ליבע פאטאלסקי, גברת אווערבוך, כאלובאוויטש שהיה מזכיר של הגארסאוויעט, גב׳ פרידמאן, בנה הערשל ובתה (בנה נמנה עם הגבורים בעיר), הוליכו אותם ליער ליאכי, 2 קילומטרים מפרוז׳אני וירו בהם. במעצר האנשים האלה השתתפו: וולאדיסלאוו סוסקי ובנו, טאמעק מיקלאשעוויטש, מפקד המשטרה הפולנית יאקובינסקי. לאחר מכן לא קרו דברים מיוחדים.

בסוף 1941 הוקם הגיטו בפרוז׳אני. הגרמנים הודיעו, כי הם מקימים בפרוז׳אני ״יודנשטאט״ (מדינת יהודים), והבטיחו שלא יאונה כל רע ליהודים. הם הביאו לפרוז׳אני את יהודי הייניאווקע, יהודים רבים מזאבלודאווע, 500 יהודים מביאליסטאק ויהודים מביאלאוועזש. מספר היהודים בפרוז׳אני הגיע לשנים עשר אלף. היהודים הקימו את היודן־ראט מתוך אנשי האינטלגנציה שבעיר. בראשו עמד איצל יאנאוויטש, בעליו של בית־מסחר גדול לשעבר, ממלא־מקומו היה וועלוול שרייבמאן, עורך דין. בקיום היחסים עם הגרמנים עסקו זאוול סעגאל ושיין מלאדזש.

היודן־ראט הגן בדרכו שלו על האינטרסים היהודים. הם ידעו על הפארטיזאנקה ברחוב היהודי ולא הפריעו. שרייבמאן סייע לתנועת הפארטיזאנים. הגרמנים הבטיחו הכל, ובמיוחד מפקד הגעסטאפא ווילהעלם. ״כי לא יאונה כל רע ליהודי ה״רייך״. כל הדברים המתרחשים נעשים בידי הלאומים הפראים: אוקריינים, בלורוסים, ליטאים ופולנים. אבל ב״רייך השלישי״ לא יקרו דברים כאלה. ב״רייך השלישי״, הבטיחו, מתקיימת רק העברת יהודים למחנות־עבודה, אבל לא תיתכן השמדה, כפי שעושים הליטאים, האוקריינים והבלורוסים.

בסוף 1942 החלה השמדת יהודים בתחומי ה״רייך״. לאחר שהגיעו ידיעות מעציבות מערים נוספות שבתחום ה״רייך״ ביעלסק ולאמזשע, שמשם נעקרו היהודים, לגיטו פרוז׳אני נמצא אף הוא בתור להשמדה, החלה להתארגן קבוצת יהודים להתנגדות ולפארטיזאנקה. לקבוצה השתייכו: יאסל אונטערשול, אברהם פרידמאן, טוביה ברייטבארט ואחיו אברהם ופייבל; בערל סעגאל ואחיו ליאלעק, יודעק פרידמאן, אני ואחי הבכור שמערל, לייזער איזראיעליט ואשתו ואחיו בערל איזדאעליט, יוסף חזן מביאליסטאק, שלמה ומשה ראוויצקי, יעקב ראזענבוים, רות ראצקעוויטש, הערשל

דינערמאן, הערשל כאנאווסקי, אברהם ריסיק ואחרים. ייצרנו תחמושת: 20 רובים, 26 רובים (קאראבינעו), 2 רימוני יד, מכונת־ירייה, 1 אוטומאט, ארגזים רבים עם רימונים עשויים מחומרי נפץ שונים.
את התחמושת הישגנו במחסן גרמני, שעבדו בו יאסל אונטערשול (הוא הבריח 7 רובים ושתי מכונות־ירייה), אני ואחי (הברחנו 7 רובים ואטומאט בקרקעית הכפולה של עגלת־חורף). אחי עבד כמשרת אצל ראש העיר סאשמאן. פעם אחת קשר את עגלת החורף שלו לזו של ראש העיר, העמיס עליה עצים, וראש העיר בכבודו ובעצמו הכניס לעיר את ה״קאנטראבאנדע״ שצויינה לעיל. זה קרה בינואר 1943, לפני החיסול. לאחר שהיה ברשותם נשק מועט יצאה הקבוצה הראשונה שמנתה 12 אנשים: יאסל אונטערשול ואשתו גאליא, ברייטבארט, אברהם פרידמאן, בערל סעגאל ואחיו ליאלעק, הערשל דינערמאן, כאנא הערשל, מוזי פרידמאן וכמה ביאליסטוקואים שאיני זוכר את שמותיהם. הם לקחו עמם 11 רובים (קאראבונים), 1 מכונת יריה, מכשיר רדיו ״פיליפס״ של 6 מנורות 3 אקדחים ורימונים לכל אחד מהם.
הם יצאו בראשית ינואר במזג אויר סוער. היתה סופת שלג והכפור היה גדול. ניצלנו את הרגעים המעטים של חילופי המשמרות, ובמקום נוח דחקו עצמם היוצאים בינות לגדרות התיל הקרועים. לכל אחד היו פרוות, נעלי־חורף (וואליקעס) ואביזרי־חורף נוספים, מעדרים, אתים וגרזנים.
הקבוצה יצאה והגיעה בשלום ליער על נשקה. הרוח מחה את עקבותיהם בשלג. אני, אחי שמערל, שלמה ומשה ראוויצקי, לייזער איזראיעליט ואשתו, אברמל ריבניק ואחרים נשארו בגיטו כדי לארגן את האנשים ואת הנשק.
היער מרוחק מפרוז׳אני 12 קילומטרים. הקבוצה פנתה ליערות זאמאשטשע, נדדו כמה ימים ולא פגשו פארטיזאנים. הם החליטו להתמקם, הקימו בונקער ביער עם כל הסידורים של ההסוואה. בבונקער היה באר מים, מחסן מזון ובית שימוש עמוק. רוחבו של הבונקער היה 5 מטרים, ואורכו 8 מטרים. היו בו 2 כניסות. לאחר 10 ימים פגשו 2 פארטיזאנים, פעילים מקומיים מימי השלטון הסובייטי, אליאשא ומיקיטא שהצטרפו אליהם. חברי הקבוצה החלו בהכנת מלאי של מזון, שקבלו מאת האיכרים. לפעמים היו חברי הקבוצה מבקרים בפרוז׳אני לשם השגת מצרכים חיוניים וחלקו נשק ותחמושת. היינו נפגשים אתם במקומות סתר.

ביום 24 בינואר 1943 תוגברו המשמרות מסביב לגיטו. בו ביום נמצאו בגיטו 2 פארטיזאנים: בערל סעגאל והערשל ראנאווסקי. כשראינו את הסכנה התכנסו כל חברי ארגון הפארטיזאנים כשהם חמושים לצרך הגנה עצמית. בלילה שבין 28 בפברואר לבין 1 במרס (נראה שנפלה טעות: צ״ל לילה שבין 28 — 29 בינואר) נסינו לפרוץ בכוח את המשמרות. שני הפארטיזאנים נעלמו קודם לכן ומיהרו לחזור ליער ולהזעיק את חבריהם לעזרת הגיטו. היה עליהם להתארגן כדי להיות מוכנים לקבל את הנמלטים מן הגיטו, או להצית את הגיטו ולארגן התנגדות פעילה.
התקרבנו לחוטי התיל כדי לפרוץ דרך של יציאה מן הגיטו. יצחק סעגאל ודאמבראווסקי חתכו את החוטים. המשמרות הגרמנים הבחינו בנו ופתחו ביריה ממכונות־ירייה ומרובים.

יצחק סעגאל נהרג ודאמבראווסקי נפצע בגבו. אני הספקתי למשוך את סעגאל כמה מאות מטרים מן הגדר והחזקתיו על ידי בשעת מותו.

בגלל הכשלון החלטנו להשאר בגיטו ולהסתתר בבונקער (סכראן). היה זה ביום שישי, 1 בפברואר 1943. שמענו כי בו ביום הוציאו מפרוז'אני 4000 יהודים. הובילו אותם בשיירות. הגרמנים הקיפו כל רחוב וכל בית, והכריחו את היהודים לנסוע בעגלות חורף. הגרמנים אמרו כי מוליכים את היהודים למחנה עבודה (למעשה הביאו אותם לאושוויץ). לפנות ערב שרר שקט. לאחר מכן הוציאו את היהודים במשך שלושה ימים, עד שלא נשארו יהודים בגיטו. ביום הששי בערב החלטנו לצאת מן הגיטו בכל מחיר. הקבוצה שלנו היתה מורכבת מ־18 אנשים: אני ואחי שמערל, אברמל רבניק, לייזער איזראיעליט אשתו ואחיו, יעקב לעווקאוויטש ואחרים.
חתכנו בצבתות את גדרות התיל ויצאנו. יחד אתנו יצאו עוד 40 אנשים, שלא היו חמושים וניצלו את ההזדמנות של הפריצה בגדרות. כעבור כמה רגעים גילו הגרמנים את מקום הפריצה ופתחו ביריות. כמה אנשים נהרגו ונפצעו. כפי ששמענו מאוחר יותר התחבאו בבונקערים אלפי אנשים. חלקם הצליחו לצאת, אך כמעט כולם נהרגו.

פנינו לכיוון היער טרוכאוויטש זאמאשע. בדרך טעינו. נכנסו לכפר יאקאוויטש לביתו של איכר ואילצנו אותו להראות לנו את הדרך ליער. הלכנו כל הלילה במזג אויר קר ביותר. לפנות בוקר התקרבנו לכפר זאמאשע סמוך ליער. הכפר נשרף על ידי הגרמנים. נכנסנו ליער, ונחנו. היינו רעבים וצמאים ושתינו שלג. כך תעינו שבועיים ביערות כאשר אנו מחפשים את חברי הקבוצה הראשונה. היינו לנים תחת כיפת השמים. החילונו לחפש צרכי אוכל. יצאנו ששה אנשים (אני, אחי שמערל, יצחק פרידבערג, דוד־לייב קראמאן ועוד 2 שאיני זוכר את שמותיהם) לכביש טרוכאוויטש־ליסקאווא. עצרנו איכר שהוביל בעגלתו חזיר ומלח. לקחנו ממנו את סחורתו ופנינו לזאווייסקי־באר. שם הישגנו לחם וכלים לבניית הבונקערים: גרזנים, מעדרים, אתים ודוד לבישול.
חזרנו בשלום והחלונו להסתדר. בנינו בונקער. לאחר כמה ימים גילה שומר היער (גאיאווי) את הבונקער שלנו. נאלצנו לנטוש את המקום. הקימונו עוד 3 בונקערים, אך לא יכולנו להשאר בתוכם, כי היער היה קטן. איכרים היו מגיעים הנה לחטיבת עצים והיו מגלים אותנו. החלטנו לעבור ליער בורכאנאוויטשע, לא הרחק מיער זאמאשע. ביער זה נחלקנו לשלוש קבוצות. כל אחת קיבלה נשק והחלה לבנות את הבונקער שלה, במקומות שונים, שלא היו מרוחקים זה מזה. את הפעולות להשגת המזון עשינו ביחד. הבונקערים (זועמלאנקעס) שלנו היו מרווחים וכללו סידורים רבים.

החילונו במבצע גדול של הכנת מזון. עשרה אנשים מכל 3 הקבוצות: אני, אחי שמערל, הירשל סעגאל, ישראל באבמאן, צדוק טשערטשעווסקי, שלמה רובין, עובדיה בערסטיצקי, שלמה ומשה ראוויצקי, אברמל ברייטבארט ואחרים, הלכנו לכפר יאקאוויטשי למבצע "באמביאשקע". נטלנו מזון מן האיכרים בכמות שתספיק לנו לחודש ימים. הבאנו את המזון על 2 עגלות. את הסוסים שיחררנו בכניסה ליער ואת המזון נשאנו בידינו כדי שלא להשאיר עקבות ביער.

לאחר כמה שעות כאשר שכבנו לנוח וחברינו החלו לסדר את המזון, שמענו שגרמנים מתקרבים אלינו ובראשם האיכר קארפיי מכפר יאקאוויטשי. הגרמנים זרקו רימונים על בונקער אחד והרגו שבעה מחברינו: האחים משה ושלמה ראוויצקי, אברמל ברייטבארט, זעליק קליינערמאן, משה פרידבערג, אבראמאוויטש מקאסאווע ועובדיה בערעסטיצקי. בנוסף לכך תפסו הגרמנים את פעלא באראדאווסקא, שהיתה פצועה. הנותרים הצליחו לצאת מן הבונקער יחד עם נשקם. בלילה שלאחר ההתקפה החלטנו לחזור לבונקערים כדי לקחת אתנו את המצרכים, לעבור למקום אחר, לפזר את אנשינו בכיוונים שונים, ולקיים קשר הדוק בינינו. קבוצה אחת הלכה ליערות יאנין באיזור ליסקאוו: השניה הלכה לאיזור פאגארעלא, לביצות והקבוצה השלישית הלכה אף היא ליערות יאנין — אלא שבכיוון אחר.
בדרך ליער יאנין פגשנו פארטיזאנים סובייטיים. הם היו חמישה שישבו בעגלת חורף כשהם מזויינים באוטומאטים ונימנו עם קבוצת המאיור. הם התעניינו בנו והבטיחו עזרה. אך בינתיים היה עלינו לדאוג לעצמנו ולהבטיח את מזוננו. ביערות יאנין היינו פוגשים לפעמים קרובות בפארטיזאנים, ובכל פעם היו מבטיחים לנו לצרף אותנו לשורותיהם, אלא שלא מיהרו לקיים את הבטחותיהם. הם יעצו לנו לסמוך על הנשק שלנו. ואכן, ביערות יאנין היינו בטוחים יותר.

הקבוצה שהלכה לביצות פאגארעלא פגשה אף היא פארטיזאנים ממחלקתו של טשקאלאווסקי, וגם אלה לא התיחסו אליהם יותר טוב. גם להם ניתנו אותן ההבטחות. הפארטיזאנים היו משתפים את חברינו בביצוע "באמביאשקעס" (פשיטה על הכפרים) אך לא שיתפו אותם במאבקים עם הגרמנים בגלל נשקם הדל. הואיל והיינו בפאגאדעלע עצמאיים בצענו על דעת עצמנו כמה פעולות נגד הגרמנים: פשטנו על טחנתו של זיידל קרוצל לשעבר ונטלנו שק סוכר, הרבה קמח, מכשיר רדיו, ואפילו את האקדח ובגדי השרד של מנהל הטחנה פאן קנאוט, את כל השלל הבאנו בשלום ליער.
אני, אברהם פרידמאן, כאנאווסקי, בערל סעגאל, יאסל אונטערשול ופרידמאן התנפלנו על השומרים הגרמניים ברחוב כוואטקע ונטלנו מהם ארבעה רובים יחד עם נרתיקי הכדורים ורימונים. נמנענו להרוג את הגרמנים כדי למנוע בהלה בעיר. הגרמנים ברחו, לאחר ששיחררנו אותם, ליערות ובמשך 3 ימים לא הופיעו במקום שמירתם.
מחוץ לזה היינו מקצצים בלילה את עמודי הטלפון והטלגרף. ביאנין הכינו הגרמנים מרדף גדול עלינו. אנשים, שעמדו אתנו בקשרים, הודיעו לנו, כי למען בטחוננו חשוב שננטוש את יערות יאנין.
המיור הסובייטי שלח אותנו עם 3 פארטיזאנים ממחלקתו לערבות של ראזשינאי (פושטשא רוזשאנסקא). זה היה בערך ב־16 באפריל. במקום מצאנו את הבונקערים שלהם לשעבר אשר הגרמנים הניסום משם. מאוחר יותר נתגלה אותו מאיור כבוגד וכסוכן גרמני ונורה למוות בפקודת מוסקבה. אותו מאיור קיבל אותנו לפני־כן למחלקה שלו שנקראה על שמו של קיראוו וצירף אליו את חברינו הפארטיזאנים המעולים ביותר: סעגאל ואחיו ליאלעק, הענשל כאנאווסקי, אליהו ווינער ושלשה בחורים מביאליסטאק שאיני זוכר את שמותיהם.

לפי פקודת המאיור הופרדו שבעת הצעירים מקבוצתנו. הוא אמר לנו, כי מעבירים אותם למחלקה אחרת אך הם נעלמו לגמרי, כעבור ימים אחדים באו הפארטיזאנים מאסטיא בוטקעוויטש, מיקיטא ואחרים לבושים בבגדים של חברינו. הבנו, כי חברינו לא ישובו אלינו לעולם.

קבוצתנו מנתה 18 אנשים בתוספת משפחת פארטיזאנים של 12 איש מליסקאווא ושוכנה בבונקערים של הרוסים בפושטשא רוזשאנסקא. יחד עם חברינו מליסקאווא היינו פושטים על הכפרים כדי להשיג מזון. ביערות האלה היינו הפארטיזאנים הראשונים, בשנה השניה לאחר שהגרמנים גירשו את הפארטיזאנים של המאיור. בנוסף להבטחת אספקת המזון פעלנו כחבלנים, בשיתוף עם קבוצת מחבלים ממוסקבה שבראשה עמד נאוויקאוו. חברינו שאול זילבערבערג (החרש), שלמה רובין (שנפל מאוחר יותר במאבק עם הגרמנים) ואחרים, היו משמשים מורי דרך ומשתתפים גם בפעילות החבלנית: היינו חותכים חוטי טלפון ומקצצים בעמודי הטלגרף, מניחים מוקשים בדרכים, שמים מארבים לכבישים ומבצעים פעולות נוספות.

ביום 1 במאי 1943 הגיעה פקודה ממוסקבה לאחד את כל הקבוצות והיחידות. נגשו למיין את כל החברים ולרכזם ביחידות קרב וביחידות משפחתיות. אני, אחי שמערל, אברהם ריבניק וחברים נוספים נכנסו ליחידת הלחימה על שם קיראוו שנמנתה עם הבריגדה על שם פאנאמארענקא, שהיתה יחידה מובחרת. אני ואחי השתייכנו לפלוגה (ראטע) השלישית. ביחידת קיראוו היו 16 יהודים, אני מצאתי חן בעיניו של הקאמבאט (הקאמענדאנט של הבאטאליאן) קאלקא מאריאק. כעבור שלושה ימים עברנו לכביש שבין פרוז׳אני לראזשינאי, על יד המנסרה גאלסוויטשני, וחתכנו 3 קילומטרים של עמודי וחוטי טלגרף וטלפון. לאחר מכן שמנו מארב במקום, כי ידענו שהגרמנים ישלחו כוחות מוגברים לתיקון מעשי החבלה. כעבור חצי שעה הופיעו 2 משאיות עם 60 גרמנים, בראשם עמד איש הס.ס. הידוע לעהמאן. פתחנו באש והרגנו במקום 30 גרמנים. 3 מהם לקחנו בשבי. בין ההרוגים היה גם לעהמאן. מחברינו נפלו מפעיל מכונת הירייה א. גארקא, הקאמ׳ווזואד של הפלוגה פאטיאמקין. נפצע גם מפעיל מכונת הירייה הידוע של המחלקה סוואראוו. לקחנו שלל: 2 מכונות ירייה, 3 אוטומאטים, 10 רובים, 5 רימונים, כדורים, נרתיקים לכדורים, תחמושת נוספת ובגדים רבים.

כמה ימים לאחר המערכה הנ״ל נתמניתי כעוזרו של מפעיל מכונת הירייה יום יום היינו פושטים על מגורי־גרמנים, מחבלים בעמודים ובחוטי הטלגראף ומניחים מוקשים בדרכים. בלילות לא היינו ישנים. הצטיינתי במילוי משימות שונות, והקאמבאט מינה אותי למספר 1 של פ.ט.א. (פראטווא טאנקאוויע ארוזשיע — נשק נגד הטאנקים). הפ.ט.א. היה אחד ויחיד בכל היחידה. משקלו היה 24 קילוגרם והצוות מנה 4 אנשים. בסוף יולי 1943 נטלנו בפעם הראשונה את הפ.ט.א. ויצאנו לכביש פרוז׳אני — ראזשינאי, כ־25 ק״מ מפרוז׳אני. במארב השתתפו הפלוגה השלישית ובראשה הקאמבאט קאלקא מאריאק.

היינו כשלושים אנשים מזויינים כהלכה. כל הלילה ישבנו במארב. לפנות בוקר הגיעה משאית עם 7 קצינים חמושים בשני אוטומאטים ואקדחים, אני יריתי בפ.ט.א. לתוך

המנוע. המשאית עצרה מולנו ואנו פתחנו עליה באש. הגרמנים לא הספיקו לירות. הם התרסקו לגמרי. השלל שלנו היה: 7 אוטומאטים, 8 אקדחים, רימונים רבים ואביזרים צבאיים נוספים. 5 רגעים לאחר מכן, בטרם הספקנו לקחת אתנו את השלל, התקרבו אלינו כ־150 גרמנים וחסמו את דרכנו ליער. הקאמבאט פקד לענות באש ולסגת בכיוון הפוך אל גלינאפאל — יאנין. נסוגנו בסדר צבאי. הגרמנים הזעיקו עזרה מיחידות הצבא הקרובות והחלו לצעוד בעקבותינו. היינו עייפים ונכנסנו לתוך חורשה קרובה. כשרק התחמקנו פתחו עלינו הגרמנים במטר של כדורים. המפקד פקד לשכב על הארץ ולעבור להגנה. ענינו באש נגדית. הרגנו 5 גרמנים. לאחר מכן התקרבנו לישובים בגלינאפאל. היתה שעת צהרים שקטה.

הקאמבאט מאריאק קאלקא החליט לגשת עם 2 לוחמים לישוב קרוב לשם בדיקת השטח והשגת מזון. אנו ניסינו להשפיע עליהם שלא ילכו. אך הם לא שמעו בקולנו. הם נתקלו במארב ונהרגו. חזרנו ליער. במקום קאלקא מאריאק מונה לקאמבאט וואנקא זאלאטארוו, שהתיחס אלי יפה.

בראשית ספטמבר 1943 נודע לנו מפי אנשי הקשר שלנו בין האיכרים, שהיו ידידינו, כי עומדת להגיע משלחת עונשין גרמנית. לכתחילה היה עליה לבוא לכפר בעלאוויטש קאסאווסקי, לגייס את הצעירים לעבודה בגרמניה ולשרוף את הכפר. כל הבריגדה ע״ש פאנאמארענקא גוייסה. בלילה יצאנו לאיזור בעלאוויטש. כל יחידה תפסה את מקומה המתוכנן. אני עם הפ.ט.א. עמדתי בכניסה לכפר בדרך שבין קאסאוו לבין בעלאוויטש. בשעה 10 בבקר הודיעו הסיירים, כי מגיעים כ־500 גרמנים (למעשה הגיעו רק כ־100 גרמנים בלבד) עם תותחים, זורעי מוקשים ותחמושת נוספת. הבחנו כי כאשר התקרבו הגרמנים לכפר התפרסו בשלוש קבוצות, העומדות להתקיף מכל הצדדים. ראינו, כיצד הם מייצבים את התותחים וזורעי המוקשים באדמה ומתחילים להתקיף את הכפר. פתחנו עליהם באש. 70 גרמנים נהרגו ולקחנו 5 שבויים. כל היתר זרקו את התחמושת וברחו. 30 גרמנים ס.ס. שטאפעטן, כולם צעירים, התקיפו אותנו בבית הקברות שנמצא כחצי קילומטר מן הכפר בעלאוויטש ואנו הרגנו את כולם. אף אחד מהם לא נשאר בחיים. מבין חברינו נפלו 7 אנשים וביניהם מפקד הבריגדה איוואן איוואנאוויטש ובערל גורוויטש. לקחנו שלל 2 זורעי־מוקשים, 3 מכונות־ירייה, ואטומאטים רבים, רובים ותחמושת נוספת. לאחר המפלה הזו לא הופיעו יותר גרמנים בכפר בעלאוויטש.

בסוף 1943 תפסו הגרמנים והאוקריינים את הכפרים בראאוויקי, פליאשקי וכפר נוסף שאיני זוכר את שמו. הם גרשו את האיכרים, החרימו את רכושם והושיבו בהם משמרות גרמנים. הכפרים האלה היו עמדות־מפתח לכל היחידות הפארטיזאניות שפעלו באיזור סלאנים. קיבלנו פקודה לנקות בכל מחיר את האיזור מן הגרמנים. מן הקבוצה שלנו נשלח חלק של הפלוגה השלשית והרביעית ויחידת הפ.ט.א.

בדצמבר 1943 יצאו לפעולה 3 קבוצות של פארטיזאנים: 50 אנשים מן הקבוצה (אטריאד) הקיראווית: 300 אנשים מן הקבוצה (סאוועטסקאיא בעלארוס) וקבוצה אחת של איחוד־קאפוסטא. תפסנו עמדות וחיכינו לפקודה כדי להתקיף בו בזמן. שמנו מארבים בכל הדרכים שהובילו לכפרים, והבטחנו את עצמנו שלא ינתקו אותנו מכל צד

שהוא. האטריאד שלנו תפס את המרכז מול הכפר באראוויק. בשעה 6 בבקר נתן הקאמבריג סענקין את האות בצורת רקיטה כחולה להתקפה כללית. התקפנו את הכפר באראוויקי. גרשנו את חיילי וולאסוב (וולאסובע גנראל סובייטי שהצטרף לגרמנים ועמד בראש צבא רוסי שנלחם נגד ברית המועצות) מהבונקערים ומן החפירות שלהם והתפרצנו לכפר. קיבלנו פקודה לשרוף את הכפר על יושביו הגרמנים, והחילונו לבצעה.

האוקריינים והגרמנים גילוי התנגדות נואשת וניסו לפרוץ מבעד למצור, אך ללא הצלחה. פתחנו עליהם באש ואף אחד מהם לא הצליח להמלט. מי שהצליח לברוח בתחתוניו נהרג במארבים שלנו, שהותקנו בכל הדרכים. 2 שעות נמשך הקרב ושלושת הכפרים נמחקו מן האדמה. באיזור שלנו בכפר באראוויקי נפלו 90 גרמנים ואוקריינים, בסך הכל הגיע מספר ההרוגים הגרמנים והאוקריינים ל־330. לקחנו שלל: 12 מכונות־ירייה, אוטומאטים, רובים, רימונים, סוסים ואוכפים. אך החלק הגדול ביותר של האנשים והתחמושת עלה באש, האבידות שלנו היו 25 אנשים. מן האטריאד הקיראווי שלנו — 7 אנשים וביניהם מפקד היחידה (אדיעלענוע) סעריאשקא ניעצעוו.

לאחר מכן הייתי יוצא עם הפ.ט.א. שלי לחבל בקטרים וברכבות שדהרו לחזית. היתה זו אחת המשימות החשובות ביותר באותם הימים. ביריה אחת או בכמה יריות התעכבה שיירת האויב לזמן ממושך. כך פעלתי בסוף 1943 ובראשית 1944. בקבוצה שלי היו: אני מספר 1 בפ.ט.א. אנטאנעקא מספר 2, בוראיעוו מספר 3, איליושקא פיאדאראוו ומושענין. פעלנו בקו הרכבת בריסק־מוסקבה בסביבות ניכאטשעווע, איוואצעוויטש, ובראננה גורא. הסביבה התאימה לפעולותינו, כי משני צידי הדרך היו ביצות ויערות, והיתה לנו אפשרות להתחבא בתוכם. במשך 2 חדשים הוצאנו מכלל פעולה 18 קטרים, קרונות רבים עמוסים תחמושת, ועיכבנו את התנועה לשעות רבות.

בפברואר 1944 נתמניתי למפקד קבוצת פ.ט.א. במקומי כמספרו של הפ.ט.א. מונה אנטאנעקא. כאות הצטיינות העניק לי מפקד האטריאד אוטומאט. תפקידי היה לצאת לפעולות גדולות יותר. אני ביקשתי ממפקדי להרשות לי להשתתף בימים הפנויים בפעילות חבלנית, ובקשתי נענתה. ביקרתי בקורסים של חבלנות של האטריאד. פעם באפריל 1944 יצאנו חמשתנו: אני, אליאשקא קוזמיטש, שהיה מורה הדרך המעולה ביותר, סערגיי קאלינקאוויטש, סערגיי שאפילא ועוד אחד שאיני זוכר את שמו, לקו הרכבת בריסק־מוסקבה, בין בלודנע ופאוולאוויטש, ובמשך שבועים הורדנו מן הפסים 2 שיירות: אחת עם 6 קרונות תחמושת ואחת עם קרונות עמוסים חיטה. לאחר ההורדה מן המסילה שרפנו את התחמושת והחיטה. הקאמבאט לא היה משחרר אותי ברצון לפעולות־חבלה, כי המצב היה מתוח. חיכו לגרמנים והפ.ט.א. שלי היה חשוב בתכנית ההגנה של האטריאד נגד הטנקים, שהיו חודרים לסביבתנו. אך למרות זאת הייתי מקבל מזמן לזמן היתר להשתתף בפעילות החבלנית.

כך יצאתי עם עוד ארבעה חברים חמושים — אני עם אוטומאט, 3 חברים עם מכונת ירייה, עם דעסיאטקעס (10 קוילנשיסער) לסביבות וואלקאוויסק, בין זעלווע לוואלקאוויסק. לאחר 2 לילות של עבודה מאומצת הצלחנו להוריד מן המסילה רכבת שהובילה תחמושת רבה, שהלכה לכיוון זעלווע־וואלקאוויסק.

כל הקרונות ירדו מן הפסים. הקרונות עמוסי התחמושת הושמדו. בדרך חזרה ביצענו פעולה נוספת. נודע לנו שארבעה אנשי וולאסאוו מבקרים אצל הצעירות בכפר. הכנו מארב להם והרגנו את כולם. השלל שנפל לידינו היה 4 אקדחים ופרווה. אקדח אחד השארתי לעצמי. כאשר חזרנו לבסיס קיבלנו מן המפקד בפומבי תודה. הוא שיבח את מסירותנו והודיע, כי יציע אותי לקבלת האות "בעד המלחמה למען המולדת", מדרגה ראשונה.

ביוני 1944 עברה עלינו התקפה קשה של הגרמנים. עוד לפני כן קיבלנו ידיעות מאנשי הקשר שלנו, כי הגרמנים מתגברים את העמדות בערים מסביב ליערות של הוטע ומיכאלין, וכי 3 דיביזיות צבא הוחזרו מן החזית לשם לחימה בפארטיזאנים שביערות. התחלנו בהכנות. יום־יום הייתי יוצא עם קבוצתי בפ.ט.א. בצירוף יחידת מכונות־ירייה בדרך הוטע־מיכאלין, המוליכה מרווזשינאי לסעלץ, למארב. ניתנה לנו פקודה להתקיף בירויות את הטנקים והטאנקעטקעס (רכב משוריין להובלת חיל־רגלים) כשרק יופיעו ולסגת למחנה. כל האטריאדים הקימו חפירות להגנה. חפרנו מלכודות לטאנקים, הנחנו מוקשים בדרכים וחיכינו להתקפה.

באחד הערבים החלה ההתקפה. הגיעו טנקים ומכוניות משורינות כדי לנקות את הדרכים מן הפארטיזאנים. כל הלילה התחפרו הגרמנים בדרך מיכאלין. כמה קבוצות שלנו עלו על מארבים גרמנים ונפלו 16 אנשים. למחרת בבקר חיכינו להתקפה הגרמנית. שמנו מוקשים בכל הדרכים והשבילים שהוליכו לבונקערים ולמחסני המזון שלנו. כל הכוחות הגרמנים זרמו מכיוון מיכאלין, ראזשינאי, סעלץ וקאסאווע. היום הראשון עבר בשקט. ביום השני החל האויב בהתקפה רבתי על היער. השתתפו בקרב: טנקים, תותחים, מכוניות משורינות ונשק כבד. הגרמנים התפרצו ליער מבראננא־גורא. קאסאווע ומיכאלין. האטריאד שלנו קיבל פקודה להתגונן, ובמקרה חירום לסגת למקום מסויים בביצות, שאליו היו צריכים להגיע כל האטריאדים. כאשר נכנסו הטנקים והמכוניות ליער עלו על המוקשים שלנו והתפוצצו. מפוחדים החלו הגרמנים לצעוד בשבילים הקטנים ביער, אך גם כאן נתרסקו מן המוקשים.

מחוסר אומץ להעמיק ולחדור ביער פוצצו הגרמנים את הבונקערים שלנו ונסוגו. לפארטיזאנים לא היו אבידות. רק קבוצה של 18 אנשים בני משפחה אחת נהרגה בגלל חוסר זהירות מצדם. לגרמנים נגרמו מאות קרבנות. בשעת הבלוקדה ביצענו את הפעולות האלה: נודע לנו כי משאית גרמנית עמוסה עצים נוסעת בכביש מראז׳ינוי במקום הקרוי האלעוויטשע. חמשתנו: אני, בוראיעוו, וואסקא באסיאק, גרין (טייס רוסי לשעבר) שמנו מארב ליד האלעוויטשנע. תפסנו את המשאית עם הגרמנים והכרחנו את הנהג להביא את המשאית ליער. את הנהג שיחררנו ואת הגרמנים הבאנו למפקדה.

מיד הופיעו טנקים ומכוניות משורינות ופתחו באש חזקה עלינו. אך אנו צחקנו מהם, כי ביערות הרגשנו עצמנו בטוחים יותר.

עם ראשית ההתקפה של הצבא על וויטעבסק, קיבלנו פקודה, כי על כל אטריאד לתפוס קו־הגנה במקום מסויים ולהפריע לנסיגתו של הצבא הגרמני.

האטריאד שלנו תפס, לפי הפקודה, את הכפר ווירטשיק, באיזור קאסאווע, הנמצא על

הכביש קאסאווע־ראזשינאי. בנינו עמדות עם תעלות, מיקשנו את הכביש לאורך 2 קילומטרים, הכינונו בריקדות, פוצצנו את הגשרים בסביבה וניתקנו את כל הסביבה מדרך המלך. בו בזמן מיקשנו את הדרכים והשבילים מכוון יער הוטע־מיכאלין. כמה ימים שכנו — 150 פארטיזאנים — בכפר ווירטשיקי. הצבא הנסוג פנה ליערות. קיבלנו פקודה לסגת מווירטשיקי ולתפוס קו הגנה באורך של 6 קילומטרים מבראנא־גורא ליד הכפר דיאדי שעל ידו פוצצנו את הגשר. הגרמנים השתדלו להקים מחדש את הגשר ואנו הפרענו להם. הגרמנים חשבו כי אנו מהווים את המשמרות הראשונות של הצבא האדום וכי מספרנו גדול יותר מ־150 אנשים. במשך היום נלחמנו על יד הגשר. הגרמנים הכניסו לקרב טנקים ומכוניות משורינות. ובכל פעם שהם היו מוציאים עצמם מן המכוניות ומתחילים לבנות את הגשר, היינו פותחים עליהם באש, ולא הצליחו להקים את הגשר. בערב 1 ביולי הודיעו לנו הסיירים, כי בכפר בעלאוויטש מצויים ככר סיירים של הצבא האדום, והם ממהרים לקראתנו. עם קבלת הידיעה ערך הקאמאטריאד יוזעף סאמויליק מפקד, הודה לנו על פעולתנו ומסר את מיטב ברכותיו עם השיחרור. כמה דקות לאחר מכן הגיעו החיילים הראשונים של הצבא האדום. הם תפסו עמדת מגן, אך הגרמנים נעלמו. הם נשארו מוקפים ביער. הפגישה עם חילי הצבא האדום היתה לבבית ויוצאת מן הכלל. חיי הפארטיזאנים שלנו הסתיימו.
גביית העדות נרשמה ע״י א. ירושלמי. (II)

קבוצת ניצולים לאחר מלחמת העולם השניה
בבית הקברות בפרוז׳אני

משה יודעוויטש (שריד)

הצלת יהודים הונגארים ממות

באחד הערבים בינואר שנת 1944 יצאתי ממחנה הפארטיזאנים בראש יחידה של רוכבי סוסים אל הכפר פרילוטשינה, הנמצא סמוך לתחנת הרכבת טעוול.
המשימה היתה לקבל מידע מאת ״הידידים״ שלנו על גודל ההרס שנעשה לרכבת, כתוצאה מהפצצה שבחורינו הצליחו לשים על פסי הברזל באחד הלילות הקודמים. נודע לי מאיכרי הכפר ״הידידים״ שלנו, כי התנועה לחזית התעכבה לשעות מרובות, קרונות אחדים נהרסו וחיילים גרמנים נהרגו ונפצעו וציוד צבאי נשחת.
״הידידים״ שלנו ידעו כל זאת, מפני שלאחר כל מפולת דומה נדרשו תושבי הכפרים הסמוכים לנקות ולתקן את פסי הברזל. ואת אשר ראו עיניהם ושמעו אזניהם ספרו לנו. המידע היה חשוב מאד לצמרת הבריגדה שלנו, וגם למפקדה העליונה. בו בערב ספר לי כפרי אחד, כי בשבועות האחרונים באים כמעט בכל יום א׳ בשבוע אל הכפר יהודים לבושים בגדי צבא הונגרים ובידיהם חפצים קטני ערך כמו; מסרקות, מחטים, חוטים, מראות וכו׳. ומחליפים אותם בלחם, גבינה, חמאה ומצרכים אחרים.
נודע לי גם מפיו של הכפרי כי היהודים היגיעו, יחד עם יחידות הצבא ההונגרי אשר הוצבו על קו הרכבת בריסק־ברנוביטש, כדי לשמור מפני מעשי חבלה של הפרטיזנים, אשר נמצאו ביערות הקרובים. הכפרי ידע מעט גרמנית, ובשיחות שהיו לו עם היהודים האלה, נודע לי כי הם גויסו בהונגריה למחנה עבודה ונשלחו עם הצבא ההונגרי לשרת אותם. הם עבדו עבודת פרך. המזון שקיבלו לא היה מספיק. הם לא היו מזוינים ופחדו מאד לחייהם, כיוון שהחיילים איימו עליהם כי סופם יבוא בקרוב. הכפרי סיפר ליהודים על הפרטיזנים המצויים ביער, ואמר להם כי יש ביניהם יהודים אחדים ואחד מהם ממלא אפילו תפקיד של ממלא־מקום למפקד. הוא התכוון אלי.
האיכר הוסיף, כי היהודים ביקשו ממנו להתקשר אתי. הסיפור לקח את לבי ובקשתי את הכפרי שהוא יהיה המקשר בינינו. מפעם לפעם כאשר הייתי בא אל הכפר, הייתי מקבל מן ״הידיד״ שלי ד״ש מהיהודים אשר בחיל המצב ההונגרי והייתי מבקש ממנו להעביר אליהם ד״ש.
בסוף מאי או בראשית יוני 1944 הגעתי עם יחידתי אל הכפר וואראטנע הסמוך ללינעוע. שם נודע לי כי בגורן של אחד ״הידידים״ אשר בסביבה מסתתרים 28 יהודים אשר ברחו מחיל המצב ההונגרי. מהרתי אליהם. ובראותם אותי ואת חברי התחילו להתחנן ״הצילו״. חזרתי למחנה, דיווחתי למפקד, ואחר כך למפקד הבריגדה וקבלתי את הסכמתם להביא את היהודים ליער. למחרת צעדתי בראש 28 יהודים, לבושים בגדי צבא הונגרי, אל המחנה שלי, אשר היה מורכב מרוסים, אוקראינים בילורוסים ולאומים אחרים. בראשונה חשבו הפרטיזנים כי אלה הם גרמנים שבויים ורצו לחסלם. הסברתי להם, כי אלה הם יהודים אומללים. עבדים מרודים ורצוצים, והכוחות נרגעו. קבלנו אותם אל המחנה. הבאתי להם מהמחסן בגדים אחרים, עזרתי להקים אהלים עבורם, סידרתי אותם בעבודות שונות. היו בינהם חייטים, סנדלרים, גלבים, טבחים, חוטבי עצים ושואבי מים. לאשרם

לא היה קץ.
בעת הפנאי הייתי נפגש איתם. בצוותא היינו מקוננים על החורבן אשר הנאצים עוללו לעמנו. כל שאיפתם של היהודים היתה לנקום בנאצים. הם היו נכונים להתנדב לכל מעשה־חבלה, אשר המפקדה עומדת לתכנן.
ביום 17 ביולי 1944 כבש הצבא האדום את איזור פרוזשאני וקוברין, ובו ביום נפגשנו עם המנצחים ביערות זאפרוד־שאדארשטשינע. הפגישה היתה נרגשת מאד. מפקד הצבא — פולקאווניק — הסתכל בפני ושאל; האם ישנם בין הפארטיזנים יהודים? גיליתי לו שאני יהודי וראיתי כי דמעות עמדו בעיניו. גם הוא היה יהודי מגרוזיה — וצערו היה גדול מאד, כאשר עבר מאות עיירות ולא מצא בהן יהודים.
שוחחתי עם הפולקאווניק היהודי כשעתיים, סיפרתי לו את אשר עבר עלינו, ודיווחתי על הפרטיזנים היהודים הפרוזשנאים בסביבות טרוכנאוויטש, אשר התנקמו באויב באיזור פרוז׳אני — ראזינאי; התגובה שלו נאמרה בפסוק קצר; ״הנכם גבורים — הנני מתגאה בכם״. לפני שנפרדנו הצגתי לפניו את היהודים ההונגרים ושאלתי מה לעשות אתם? מה יהיה גורלם? הוא הרגיע אותי ואמר, כי הם יילקחו בתור שבויי מלחמה והבטיח לי כי שום רעה לא תאונה להם. בבוא הזמן ישוחררו. מאוחר יותר נודע לי, כי כל היהודים האלה נשלחו לפנים רוסיה ובתום המלחמה חזרו לארץ מולדתם.
לאשרי לא יהיה קץ אם אזכה בחיי לקבל ידיעה כל שהיא ולו רק מאחד מאלה, אשר עלה בגורלי להציל אותם.

תיעוד גרמני על גירוש גיטו פרוז׳אני למחנה אושוויץ

הפרטים לוקטו על ידי מר אברהם הרשלום (פרידברג) משלושה מקורות:
א. יומן אושוויץ בהוצאות המוזיאון הממלכתי של אושוויץ.
ב. תיק החקירה של אנשי הגיסטאפו שפעלו בפרוז׳אני.
ג. פסק דין של המשפט בו נשפטו אנשי הגיסטאפו שפעלו באזור פרוסיה המזרחית (גיטו פרוז׳אני סופח לאזור זה).

המשפט התקיים בבית המשפט המחוזי של העיר ביליפלד (BIELEFELD) ופסק הדין ניתן ביום ה־14.4.67.

בראש הרכב השופטים היה השופט ויטה (WITTE) והשופטים הופה (HOPPE) וד״ר גברט (DR GAEBERT) וצוות מושבעים.
הנאשמים במשפט זה היו ד״ר אלטנלוך (ALTENLOCH), היימבך (HEIMBACH), ארליס (ERRELIS) ודיבוס (DIBUS).
לפי אותם פרטים חיו בגיטו פרוז׳אני בעת הפינוי 9,161 יהודים שנשלחו לאושוויץ ב־4 משלוחים מתחנת הרכבת של לינעווע (LINOWO) או ״אוראנטשיצע״ בפולנית.

כל רכבת כללה 30 קרונות משא שיצאו בתאריכים 31.1.43 — 30 — 29 ו — 1.2.43 והגיעו לאושוויץ; המשלוח הראשון ב־30.1.43, השני והשלישי ב־31.1.43 והרביעי ב־2.2.43.

המשלוחים אורגנו על ידי איש האס. אס וילהלם (WILHELM KRIMINALOBERASSISTENT) ואיש האס.אס. מוס. (SS ROTTENFURER MUTH).

מוס לא היה נאשם והופיע כעד במשפט.

גם וילהלם לא היה נאשם במשפט, יתכן ולא גילוהו עד אז.

משלוח ראשון של יהודי פרוז'אני הגיע ב־30.1.43 לאושוויץ ונכנסו למחנה; —

327 גברים שקיבלו את המספרים 98151 — 97825

275 נשים שקיבלו את המספרים 33157 — 32884, 32604

משלוח שני של יהודי פרוז'אני הגיע ב־31.1.43 לאושוויץ ונכנסו למחנה; —

249 גברים שקיבלו את המספרים 98764 — 98516

32 נשים שקיבלו את המספרים 33357 — 33326

משלוח שלישי של יהודי פרוז'אני הגיע ב־31.1.43 לאושוויץ ונכנסו למחנה; —

313 גברים שקיבלו את המספרים 99087 — 98778
99112 — 99110

180 נשים שקיבלו את המספרים 33537 — 33358

משלוח רביעי הגיע ב־2.2.43 ונכנסו למחנה; —

294 גברים שקיבלו את המספרים 99504 — 99211

105 נשים שקיבלו את המספרים 34032 — 33928

הפרטים בקשר לפינוי גטו פרוז'אני לוקטו מתוך הפרוטוקולים של משפט שנערך בגרמניה בשנים 1967 — 1964, שבו נשפטו אנשי צמרת האס. אס. שהיתה ממונה על אזור פולין שסופח לפרוסיה המזרחית, ופרוז'אני נכללה כנפה במחוז ביאליסטוק.

1. מחוז ביאליסטוק סופח לממשל האזרחי של פרוסיה המזרחית, אוברפרזידנט וגאולייטר של פרוסיה המזרחית קוך (KOCH) מונה כמפקד מחוז ביאליסטוק והיה כפוף ישירות להיטלר.

הסדרים האלה נקבעו החל מ־15.8.41

קוך מינה במסגרת סמכויותיו את מאגוניה (MAGUNIA), שהיה נשיא לשכת המלאכה של פרוסיה המזרחית כסגנו, וכקומיסר ממונה אזרחי של מחוז ביאלסטוק.

ב־11.2.42 מונה מאגונייה כקומיסר ראשי במחוז קייב, הוא מינה במקומו, עד לפינוי המחוז מיהודים בקיץ 1944, את ממלא מקומו לנדרט (LANDRAT) של טילזיט (TILSIT) ד״ר בריקס (BRIKX).

מינהל אזרחי זה שנקבע ב־1.8.41 היה זהה למינהל האזרחי במחוזות של פרוסיה המזרחית. מחוז ביאליסטוק חולק לנפות לומז׳ה (LOMZA) ביעלסק (BIELSK) וולקוביסק (WOLKWYSK), גרודנו (GRODNO), גריינו (GRAJEWO), סוקולקה (SOKOLKA) ביאליסטוק (האיזור והעיר).

בהתחלה היתה קיימת גם נפת פרוז׳אני שחוברה לאחר מכן לנפת ביאלסק.

בכל נפה היה קומיסר

הקומיסר בפרוז׳אני היה ניקולאוס מ־ (31.10.41 — 1.8) ולאחר מכן סופחה העיר לנפת ביאלסק.

2. משלוחי היהודים מפרוז׳אני הגיעו לאושוויץ.

30.1.43	נכנסו למחנה	327 גברים	275 נשים
31.1.43	נכנסו למחנה	249 גברים	32 נשים
31.1.43	נכנסו למחנה	313 גברים	180 נשים
2.2.43	נכנסו למחנה	294 גברים	105 נשים
סה״כ		1183 גברים	592 נשים

אברהם הרשלום (פרידברג)

מעשה בריחה מאושוויץ

הצלחתם הגדולה של הנאצים במחנות הריכוז היתה בשבירת רוחם של יושבי המחנות והפיכתם ל״גלמים״, שכל מחשבתם היתה להשיג פת לחם ולהתחמק מקבלת מכות. שיטה זו הפכה את האנשים ל״מוזלמאנים״ — היינו, לאדם שאינו חושב, אינו שולט בעצמו, והוא נידון להישלח לתאי הגזים באחת הסלקציות הקרובות, או למות בדרך אחרת. חלק קטן מיושבי המחנות נשאר בחיים — הודות לכך, שגרם מזלם והם הוצבו למקומות עבודה אנושיים יותר, או שקשרו קשרים עם אסירים לא־יהודים,בעלי וותק וניסיון בהסתגלותם לתנאי המחנה. התקופה הראשונה במחנות היתה הקשה ביותר ומי שעבר את החודשים הראשונים היו סיכוייו להישאר בחיים טובים יותר.

הגעתי מפרוז׳אני לאושוויץ במשלוח הרביעי שיצא ב־31.1.43 והגיע לשם ב־2.2.43, הוכנסנו לקרנטינה במחנה הצוענים, שטרם הסתיימה הקמתו. החורף הקשה, הדרכים הלא־סלולות ומלאות הבוץ גרמו לסבל נוסף. כל אלה שלא החזיקו מעמד הלכו ל״בית החולים״ (כביכול). משם נשלחו לתאי הגזים. זה היה גורלו של אחי שנרצח ב־17.3.43

(תאריך זה נודע לי לאחר מכן מהרישומים במסמכי המחנה). בגמר תקופת הקרנטינה, הועברתי, עם רוב בני עירנו, למחנה אושוויץ, לבלוק 17, והוצבתי לקבוצת עבודה שעסקה בפירוק ציוד מקרונות רכבת.
התנאים בקומנדו זה היו קשים מאוד. כל היום היינו בחוץ. ובכפור של 30 מעלות מתחת לאפס בנוסף לחוסר תזונה, עבודה קשה ומכות, לא ניתן היה להחזיק מעמד בעבודה זו תקופה ממושכת.
לאחר מספר חודשים הועבר לבלוק, שבו התגוררתי, (בלוק 17), אסיר שישב בבית הסוהר של המחנה (בונקר) בשל התפרצות לבלוק 10 (בבלוק 10 רוכזו נשים לצרכי ניסויים רפואיים). האסיר מונה לקאפו לקבוצת עבודה שעסקה בניקוי הרחובות בעיר אושוויץ. "מיטותינו" היו בשכנות, ותוך כדי היכרות הצעתי לו 50 דולרים שנשארו בנעלי, שלא נלקחו ממני. בתמורה הסכים לצרף אותי לקומנדו שלו. בקומנדו זה הסתובבנו במשך היום בתוך העיר מחוץ למחנה, והיו לנו אפשרויות להשיג מזון נוסף. הייתי מקבל דברי ערך שהובאו למחנה על ידי אסירים, אשר עבדו במיון הציוד והבגדים של היהודים שהושמדו. ואת תמורתם הייתי מחליף במזון עבור האסירים, כאשר חלק מן התמורה נשאר עבורי ועבור הקאפו שהירשה לי לעסוק בכך.
הקאפו של אותה קבוצת עבודה (שמו היה רולף וינטר) ישב כבר במחנות מאז עלית הנאצים לשלטון בגרמניה, עקב דעותיו הפוליטיות, ורכש נסיון רב בהתנהגות במחנות. בהיותו גרמני נוצרי לא חשש לחייו. כאשר שמע על עסקי החליפין שלי עם אזרחים בעיר, הסביר לי, שאם אני אתפס, אני עלול לסכן את חיי, ועלי להכין עצמי לקראת אפשרות דומה. לפי הצעתו השגתי טבעת יהלום ומסרתי אותה למזכיר המחנה, שהיה איש הס.ס. אמרתי לו כי מצאתי אותה.
ואכן מספר שבועות לאחר מכן נערכה ביקורת בצריף, שבו היו כלי העבודה של הקומנדו שלנו. ולאחר שנתגלו בגדים אזרחיים נאסרתי. אחר מעצר של עשרה ימים בבית הסוהר של המחנה (בונקר) נשפטתי ל־3 חודשי קבוצת עונשין בבירקנאו (אס־קה בבלוק 11). הגעתי לקומנדו זה, והתנאים ששררו בו היו כה קשים, שלא ניתן היה להחזיק מעמד יותר ממספר שבועות. למזלי היה הבלוק מלא יותר מדי ולא היתה אפשרות לקליטתי. אותו מזכיר המחנה שמסרתי לו בזמנו את היהלום, הופיע בבלוק 11, כדי להחליט על האסירים שיש להוציא ממנו, ולדלל את הבלוק. כשראה אותי קרא לי מיד, ואף נתן הוראה לסדר אותי בקבוצת עבודה נוחה.
שוחררתי מהבונקר והוצבתי לקבוצת עבודה שעסקה באיחסון תפוחי אדמה עבור כל המחנות באיזור. תפוחי אדמה אלה היו מגיעים בקרונות רכבת, והיו מפרקים אותם באותו מקום, שבו היו מגיעים משלוחי היהודים להשמדה. מקום זה היה מלא רכוש ודברי ערך שהתגלגלו בשטח, ותמורתם ניתן היה לקבל בחליפין מזון. הקאפו בקומנדו זה היה גרמני, ותמורת דאגתנו לספק לו מזון מובחר, לא הציק לנו. התידדתי עם פולני ושבוי מלחמה רוסי ויחד התחלנו לתכנן בריחה. היו ברשותנו דברי ערך שאספנו אותם במסוף הרכבת, מתוך חפצי משלוחי היהודים שהיו במקום.
בתקופה זו היו בורחים אסירים מדי חודש. היו בריחות שבחלקן הצליחו ובחלקן נתפסו

האסירים ואף הוצאו להורג.

ארגון הבריחה היה כדלקמן; המחנה היה מורכב משני שטחים; פנימי וחיצוני. השטח הפנימי היה המחנה גופא שבו גרו האסירים ומסביבו גדר תייל מחושמלת. מסביבו היה שטח גדול, שהשתרע על עשרות ק"מ ושימש למקומות העבודה ומגורי הס.ס. במשך היום, כשהיו עובדים בשטח הגדול, היתה השמירה עוברת משטח המחנה הפנימי לשטח הגדול שבו היו רק מגדלי שמירה ללא גדרות. בערב, כאשר כל העצירים היו חוזרים למחנה, ולאחר הספירה שהיתה מוודאת, כי אכן נמצאים במקום כל האסירים, היתה עוברת השמירה מן השטח הגדול למגדלי השמירה שמסביב למחנה. כדי לברוח היו העצירים מסתתרים במקומות מחבוא בשטח הגדול ונשארים בו מספר ימים. במקרים שהיה מתגלה כי מישהו מן האסירים חסר היתה נשארת השמירה בשטח הגדול במשך 3 ימים נוספים. רק ביום הרביעי ניתן היה לעזוב את השטח, כי השמירה לא היתה עוד במקום. את מקום המחבוא מסרה לנו קבוצה שברחה לפנינו, היה זה בור מתחת למבנה בית החולים של הס.ס. שלא היה מאוייש עדיין.

שלושתנו נכנסנו לבור, ובן עיר שלנו, פייבלה פרוז'נסקי (בנו של השוחט) שהיה אז בן שלוש עשרה, כיסה אותנו ופיזר על הבור טבק, כדי שהכלבים לא יוכלו לרחרח ולגלות הימצאותם של אנשים. הבור היה קטן, וכנראה שנסתמו גם פתחי האורור שלו ולא יכולנו להישאר בו. כמעט ונחנקנו, החלטנו, לכן, עוד באותו לילה לעזוב את המחבוא ולהמשיך בדרכנו. השמירה מסביב לשטח הגדול היתה אומנם קיימת, אך הצלחנו לעבור ולא להיפגע מהיריות שנורו עלינו. המשכנו בריצה כ־15 ק"מ והגענו לגשר שמעל לנהר ויסלה. ראינו את איש הס.ס. עומד על הגשר ולא עלינו עליו. עשינו הכנות לחצות את הנהר בשחייה במקום מרוחק מהגשר. כדי לחצות את הנהר התפשטנו, קשרנו את בגדינו מעל גבינו כדי שלא ירטבו. הרוסי עבר הראשון בהצלחה, הבגדים שלי ושל הפולני נרטבו, המגפיים שהכנו לבריחה התמלאו מים ומשכו אותנו לעומק.

חזרנו לחוף והחלטנו לייבש את הבגדים ולחצות את הנהר למחרת. כאשר הבקיע השחר, ראינו כי קבוצת נשים לבושות בבגדי אסירים, באו לעבוד בשדות. שכבנו בשקט בין השיחים תוך תקווה להמשיך בדרכנו עם החשיכה. בשעות אחה"צ ירד גשם וכשהתחילו לאסוף את הנשים, כדי לספור אותן ולהחזירן למחנה שהיה כנראה קרוב, התברר, כי שתי נשים חסרות, והתחילו לחפשן. פחדנו שיגלו אותנו והחלטנו לצאת מהשיחים ולהתרחק מהמקום. שכחתי באותו רגע כי כובעי אבד בתוך הנהר ושערותי היו גזוזות כשערותיו של אסיר. כשהתרחקנו שמענו פתאום קולות של אנשי הס.ס. קוראים לנו לעצור, הספקנו עוד להידבר בינינו, כי אם ניתפס נספר, כי במסוף הרכבת מצאנו בקבוק שיכר. שתינו ונרדמנו בשטח ומאז אנו מחפשים חזרה את הדרך למחנה. אנשי הס.ס. שעצרו אותנו הבינו מיד שברחנו מאושוויץ והובילו אותנו חזרה למחנה, כשכל הדרך היכו בנו ואף שיסו בנו את כלביהם.

הוכנסנו למחנה לבלוק 11 לצינוק ונחקרנו במשך שבועות על ידי המחלקה הפוליטית של הרוצח המפורסם פַּלִיץ שעמד בראשה. עלי לציין שמזכירתו־אהובתו (האסירה) קטייה מסלובקיה היתה לנו לעזר רב, ואולי אף הצילה את חיינו. נשפטנו לאחר מכן לשהות

בבלוק העונשין לכל ימי חיינו, ואף קיבלנו 25 מלקות בפני כל יושבי המחנה. בחודש אוקטובר 1944 עם התקרב החזית הרוסית פונו רוב יושבי המחנה, כולל בלוק העונשין, והועברו למחנה בוכנוולד. שם התערבנו בין יתר האסירים, ולאחר שעברתי מספר מחנות, ברחתי שוב מאחד המשלוחים בחודש מרס 1945 כאשר קפצתי מהרכבת. ברכבת פחם הגעתי יחד עם-עוד כמה חברים, לפראג שבצ׳כוסלובקיה. שם הוסתרנו ע״י משפחה צ׳כית עד לכניסת הצבא הרוסי לפראג בחודש מאי 1945.

אריה זיזמסקי

ברחתי מאושוויץ

בחודש ינואר שנת 1943, עם הטרנספורט הראשון מגיטו פרוז׳אני, הגעתי לאושוויץ. אמי נשלחה לקרמטוריום (משרפות), אחותי נלקחה למחנה הנשים ושם היא הושמדה, אבי ואנוכי נלקחנו לבירקנאו, קבלתי את מספר האסיר 98143.

לאחר חודשיים במחנה בירקנאו, שבו עברו עלינו שבועות איומים של יסורי רעב, קור, מחלות, דכוי והשפלות, סלקציות ועינויים סדיסטיים שגרמו למותם האכזרי של רבים וטובים מאתנו, הועברו הנותרים בחיים למחנה אושוויץ לבלוק 5A.

אבי ואנוכי עבדנו ב״קומנדו בנין״ — פאולגאס. כוחו של אבי לא עמד לו במאמץ העבודה ובקשיים הפיסיים והוא נלקח למשרפות. נשארתי בודד. הייתי בן עשרים. בחודש יולי 1943 הועברנו אני ועוד מספר אסירים מבני עירנו, למחנה עבודה חדש סוינטוכלוביץ שהיה מרוחק מעט מאושוויץ. שם עבדנו בבית חרושת לייצור תותחים. התנאים הסניטריים והתזונתיים במחנה היו קשים וללא נשוא. העבודה נמשכה 12 שעות במשמרת ונעשתה תחת פקוח והשגחה קפדנית של אנשי ה־ס.ס. המחנה כלל כ־1,000 אסירים, ובתוכם הרבה קצינים רוסיים שנלקחו בשבי, פולנים, בלגים, צ׳כוסלובקים ונציגי כל ארצות אירופה הכבושה.

תוך כדי שהותי במחנה התידדתי עם אסירים רוסיים. שיחותינו נסבו על העבר, כשאנו משתדלים, להתגבר על ההווה הקשה מאוד ומתכננים בסתר את העתיד, אשר בתחילת שנת 1944 היה עדיין לוטה בערפל ונראה רחוק מהישג ידנו. אולם הרצון העז להשאר בחיים ולזכות בחופש הנכסף, הביא אותנו למחשבות על אפשרות ההגשמה של הדבר הבלתי אפשרי — בריחה מהמחנה. היינו 9 איש: 6 אסירים רוסיים, 2 פולנים, שאותם הכנסנו בסוד הענין, ואנוכי. הרעיון היה לחפור מנהרה מתחת לגדרות התיל החשמליים לכיוון הפונה מחוץ למחנה. למטרה זו החלטנו לנצל את אחד המבנים שהיה עדיין בשלבי בניה, אשר יסודותיו עשויים היו לבנים. מתחת לרצפת העץ נוצר חלל נבוב. וזאת, משום שאחת הבעיות המרכזיות בכריית מנהרה בתנאים האלו היא בעיית סילוק העפר הנחפר העלול לחשוף עקבות החפירה.

באחד הערבים, כמדומני שהיה זה ה־2.5.44, סילקו שנים מאיתנו מספר קרשים מרצפת

העץ, הוציאו מהם את המסמרים והחזירום למקומם. קרשים אלה שימשו אותנו כפתח קבוע לכניסה ויציאה מתחת לצריף. תוך כדי עבודתנו בבית החרושת, גייסנו "כלי עבודה" — שברי מתכת וברזל, נרות, כפות אכילה וכל דבר שיכול היה לשמש לנו לעזר בחפירת המנהרה.

מדי לילה, אחר 12 שעות עבודה מתישה, היו יורדים בכל פעם שנים מאתנו ועוסקים במלאכת החפירה. בתחילה חפרנו בור לעומק ואחר כך המשכנו לחפור לכיוון גדרות התיל. כדי למנוע צורך בבנית קרשים תומכים, דבר שלא ניתן היה להעשות בתנאים אלו, חפרנו את המנהרה במידה שאפשרה מעבר אדם בזחילה בלבד. בהתחלה התקדמנו בצורה מניחה את הדעת, אולם ככל שהתקדמנו יותר נגרמו לנו קשיים שנבעו מהעובדה, שבזמן העבודה חסמנו בגופנו את האויר הנכנס מן החוץ, והשהייה בתוך התעלה במשך זמן ממושך מדי גרמה להתעלפותו של החופר. גם על קושי זה התגברנו, ע"י כך שהיינו קושרים חבל לרגלי החופר וכשהיה נותן לנו סימן מתאים היינו מושכים אותו החוצה. בצורה זו משכנו החוצה גם את העפר הנחפר שהושם בבד שנקשר גם הוא לחבל. המטרה היתה לכוון את המנהרה אל מחוץ לגדרי התיל לתוך שוחה שנמצאה מתחת למגדל השומרים. שוחה זו שימשה את שומרי המגדלים במקרה של התקפה אוירית.

כיוונו את התעלה בדרך זו, מאחר והבעיה הקובעת במקרה של בריחה היא בעית מיקומו של פתח היצירה. קושי נוסף היה במציאת הכיוון הנכון לשוחה מתוך מעמקי האדמה. זאת פתרנו בכך, שבימי ראשון, כאשר לא היינו יוצרים לעבודה במפעל מחוץ למחנה, המשכנו בחפירה. אחד מאתנו היה עומד בקרבת גדרות התיל, במקום שחפרנו תחתיו, והחופרים היו דוקרים כלפי מעלה בחוט ברזל ומציינים באופן זה לאיש העומד בחוץ את כיוון החפירה ואת המרחק שכבר הגענו אליו. הכוונה היתה להגיע עד לקרבת השוחה, אולם לא לפתוח את פתח היציאה, עד שנקבל בגדים אזרחיים, שהובטחו לנו ע"י אזרחים צרפתיים ופולנים שעימם עמדנו בקשרים בעבודתנו בבית החרושת. כוונתנו היתה לצאת בקבוצה, להשיג בדרך נשק ולחפש פרטיזנים בהרי הקרפטים והסביבה כדי להצטרף אליהם.

אולם הגורל היתל בנו.

בלילה של ה־3.7.44, אחרי חודשיים של חפירה קשה ומאומצת ומסוכנת מאין כמוה, עבדו שניים מחברינו, — איני זוכר בדיוק מי היו אלה, — בתוך המנהרה. אחד החברים העיר אותי משנתי "ובקשני לגשת מיד לצריף שמתחתיו חפרנו. תוך זהירות מירבית ותוך סכון רב ב"טיול לילי" בתוך המחנה, הגעתי למקום ופגשתי את כל חברי הקבוצה מכונסים תחת רצפת־העץ. התברר, שתוך כדי העבודה נפער הפתח לתוך השוחה. הועמדנו בפני הברירה — לברוח מיד, מבלי להיות מצויידים בבגדים אזרחיים וללא הכנה, או להסתכן בגילוי המנהרה ע"י שומרי המחנה. החלטנו היתה חד־משמעית — לצאת מיד לדרך.

קבוצה ראשונה של שלושה אסירים יצאה, אחריהם קבוצה שניה ואני ביניהם. לאחר שהתרחקנו עשרות מטרים בזחילה אל מחוץ למחנה, שמענו לפתע צעקות אנשי ס.ס. ויריות. אחד השומרים שבמגדל גילה את הבריחה והפעיל את האזעקה.

התחלנו להמלט על נפשנו והתפזרנו על פני השטח, כשכל אחד מאתנו רץ לכיוון אחר. כמה זמן נמשכה ריצתי — איני יודע; השטח היה מלא בורות וחפירות, וכנראה שתוך כדי ריצתי, מעדתי, נחבלתי ואבדתי את הכרתי. התעוררתי, כשאני שוכב בתוך בור ומרחוק עדיין יכולתי לראות את אורות המחנה. נייתי לבדי. הרגשתי באותו רגע היתה איומה. לפתע אני בודד בעולם זר ומנוכר מבלי לדעת לאן מועדות פני. באותם רגשים עמדתי בפני גודל האסון שפקד אותי — לאן? האם אבוא לאמי ואומר לה: בנך חזר? האם אחזור לביתי, לעיירתי? הכל חרב, הכל הרוס וסביבי שנאה ומוות בלבד.

למרות המצב המיואש היתה לפני אפשרות אחת בלבד — לנסות ולהמשיך בבריחה. הייתי לבוש בגדי אסירים והמטרה הראשונית והחיונית היתה לנסות ולהשיג בגדים אזרחיים כדי שאוכל לנוע. כשהפציע אור ראשון של בוקר, התחלתי להתקדם בצידי הדרך ובשדות כדי להתרחק עד כמה שאפשר מהמחנה. מרחוק ראיתי בית אכרים, שעשן עלה מארובתו. ניגשתי לקרבת הבית ונכנסתי לחצר. באותו רגע יצא לקראתי איכר פולני שהיה בדרכו לבאר המים. כשראה אותי, נחרד כולו (כל מגע עם אסיר ולו הקטן ביותר, סיכן את חייו). פניתי אליו בפולנית ובקשתיו להכניסני לביתו. הוא היה מבוהל מעצם המחשבה, אך אני נכנסתי. הוא הציע לי מזון ומים בלבד שאלך מיד לדרכי מבלי לסכן אותו. לא חפצתי במים ובלחם. בקשתי היחידה היתה עזרה בהשגת בגדים אזרחיים. כוונתי אל רגשותיו הפטריוטיים־הפולניים ודברתי על ליבו, עד אשר לבסוף הבטיח לנסות ולהשיג לי את מבוקשי. הוא הובילני לבוסתן ובקשני להמתין עד שיחזור לפנות ערב מעבודתו ויביא עימו את הבגדים המבוקשים. ואכן, קיים הבטחתו. לפנות ערב הביא לי בגדי עבודה ונתן לי צידה לדרך. בקשתיו להדריכני לכיוון היערות שבדרך להרי־הקרפטים. הואיל והשעה היתה שעת השיבה הביתה מהעבודה, התלווה אלי האיכר עם אופניו ויצאנו לכביש הראשי אל מחוץ לכפר. שם נפרדתי ממנו והתחלתי במסע לקראת הבלתי ידוע.

קרוב לששה שבועות נדדתי לבדי באזור הרי הקרפטים. ניזונתי מפירות העצים ומשורשי צמחים. הייתי נכנס לבתי איכרים פולנים, מבקש אוכל ומים ומספר את סיפור בריחתי מאושוויץ. ברוב המקרים, אכן, נעניתי ביחס אוהד. נוהג הייתי לישון בשדות (היו אלה ימי הקיץ החמימים), וככל שחלף הזמן, הלך בטחוני העצמי וגבר — אולם בסופו של דבר, היה בטחון עצמי זה לרועץ לי.

תוך כדי הליכה בהרי הקרפטים, הבחנתי במספר פועלים שעסקו בניסור עצים ביער. פניתי אליהם בשאלה על מקום המצאי וכיוון הדרך. הם ענו לי בגרמנית. שאלו אותי מי אני ולאן מועדות פני. הרגשתי שמצבי מתחיל להיות מסוכן וניסיתי להתרחק מהם מבלי לענות על שאלתם. הם רדפו אחרי והשיגוני. ביקשו לראות את תעודותי, שאל היו לי. הם כפתו את ידי ואמרו שהם מוסרים אותי לתחנת המשטרה בקרבת הגבול של צ׳כוסלובקיה. התברר, שהיו אלה ״פולקס דויטשה״ שיושבו ע״י הגרמנים לאורך הגבול של צ׳כוסלובקיה, ואני, תוך כדי הליכתי, עברתי את הגבול, מבלי לדעת על כך.

בתחנת המשטרה, אחרי חקירה קצרה וחיפוש על גופי, גילוי את המספר החרוט על זרועי, ובאופן כזה זיהו אותי וידעו שאני ברחתי מאושוויץ. הודעה על בריחתנו, כולל

שמות הבורחים, התפרסמה בכל תחנות המשטרה ברחבי אירופה הכבושה.
את הלילה "ביליתי" בתחנת המשטרה ולמחרת בבוקר כפתו אותי ובליווי של שוטר הובילוני לתחנת הרכבת ומשם לעיר־ביליץ — תחנת הגסטאפו הקרובה ביותר. בגסטאפו הקבילו את פני בשמחה גלוייה, מאחר שזמן רב לא נזדמנו להם יהודים. את בעיית היהודים באזור כבר "פתרו" באותה התקופה.
אחרי חקירה קצרה, שהרי את כל הפרטים אודותי הם כבר ידעו מקודם, אמרו לי להתכופף והתחילו להצליף על אחוריי בשוט, כשהם מצוים עלי לספור בקול רם את מספר הצליפות. כשהגעתי למספר עשרים, צעקו שרימיתי אותם, כמנהג כל היהודים, והתחלתי לספור מחדש, עד אשר אבדתי את הכרתי. שפכו עלי מים והעבירוני בשעות הלילה לבית הסוהר של הגסטאפו. שם נמצאו עוד שני אסירים. לא הייתי מסוגל לשבת כי כל גופי כאב, כל עורי היה קרוע ושותת דם. שכבתי על בטני. שני האסירים שהיו אתי נאשמו בפשעים חמורים. האחד — בנסיון לרצוח איש ס.ס. תוך כדי חקירה, והשני נאשם בריגול לטובת בעלות הברית.
ישבתי בבית הסוהר שמונה ימים וכל תזונתי היתה מים ולחם. השיחות בין שלושתנו, יושבי התא נסבו לא על החיים שעתידים לבוא, אלא על צורת המוות שבה יזכה כל אחד מאתנו. כל אחד ביקש לזכות במוות הקל ביותר. אחרי שמונה ימים הוציאו אותי מהתא וכשנפרדנו איחלו לי שני האסירים מיתה קלה.
יחד עם ארבעים אנשים נוספים הושיבוני במשאית אסירים ואחרי נסיעה של שעתיים, ראיתי מרחוק שוב את מחנה אושוויץ. יחד עם כולם עברתי מחדש את תהליך הקבלה למחנה ותוך כדי שהייה במשרדי הקבלה, קראו בשמי. הובילו אותי לצריפי המחלקה הפוליטית של ה־ס.ס. אל קצין החקירה האכזרי ביותר שהיה באושוויץ — בוגר. הוא שמח מאוד שהצליחו לתופסני. הייתי היחיד והראשון בשלב זה מכל קבוצתנו אשר נתפס. אחרי חקירה שיגרתית למדי, הוא ציווה להעבירני לבלוק 11 שהיה הצינוק של המחנה, והבטיח שלמחרת בבוקר ימשיך בחקירה. הייתי במצב של אדישות כללית. לא איכפת היה לי מה יקרה אתי. כל גופי כאב עדיין מהמכות שספגתי. גם מבחנה נפשית הייתי שבור ורצוץ. כנראה שאדישות זו נתנה לי כוח לעמוד בחקירה שנערכה לי למחרת היום. הקאפו של הבונקר, יעקב קוזולצ'יק, שהיה ידוע לשמצה והמוצא לפועל של גזרי הדין, (אולם השתדל לעזור ליהודים במידת האפשר), הזהיר אותי לפני החקירה, ויעץ לי להתכחש לעובדת קשרי עם יתר הבורחים, הואיל ובריחה קבוצתית משמע — מרידה — ועונשה חמור ביותר. בבוקרו של יום המחר, הובלתי שוב את בוגר. הוא חקר אותי על דרך בריחתי ועל קשרי עם יתר אנשי הקבוצה. הכחשתי כל קשר עם ארגון הבריחה וטענתי שנקלעתי במקרה למקום הבריחה באותו הלילה וניצלתי את הפתח כדי להימלט. ברור שהוא לא האמין לי. תוך כדי החקירה התפתחה בינינו שיחה. שיחה בין אדם מיואש, מוכה ואדיש, שהשלים עם גורלו, לבין אחד הרוצחים האכזריים ביותר. הייתי חצוף ותוקפני בתשובותי, דבר אשר הפתיע אותו ואולי גם הרשימו.
סיפרתי לו על משפחתי, על גורלה האכזר, על השמדת עיירתי וכל יושביה היהודיים. אני בטוח שלא גיליתי לו חדשות, אך היה לי הרושם, אשר מלווה אותי עד היום, שגרמתי לו

הרבה הרהורים. לא הרהורי חרטה, אולם הרהורי רוצח ברגעים מסויימים. ואולי, לכן, לא היכה אותי בזמן החקירה. דברי נרשמו בפרוטוקול, כפי שמסרתי אותם. (באותו הזמן שניהלו נגדי חקירה, והייתי צריך לחתום על הממצאים וכו׳ — נשרפו בכבשנים חצי מיליון מיהודי הונגריה ויהודים אחרים. ציניות נאצית).

עם תום החקירה, הוחזרתי לבלוק 11 ומשם הועברתי למחנה ״בונא״ שליד אושוויץ. קבלתי ״עגול אדום״ צמוד לבגד — אות וסימן לאסיר מסוכן שניסה לברוח, וחלים עליו שמירה, הגבלות ו״יחס״ מיוחד. אחרי שהות של מספר שבועות, נקראתי להופיע במשרד המחנה שנמצא מחוץ לגדרות. ליווה אותי מזכיר המחנה בדרך אל השער. שאלתי אותו לשם מה עלי להופיע במשרד, הואיל והייתי בטוח שפסק־הדין שלי הגיע לידיו ואני הולך לקראת המוות (כל פסק דין מוות נגד אסיר המחנה, חייב היה להיות מאושר ע״י המשרד הראשי של ה־ס.ס.). הוא סירב לענות לשאלתי, אולם לאחר לחץ מצידי, הסכים לומר לי רק זאת — עלי לקחת בחשבון שעוד אחד מהקבוצה נתפס.

ידיעה זו גרמה לי להלם — ידעתי שכל הטעון שלי על אי־שיתוף פעולה עם הקבוצה הנמלטת שעליו התבססתי בחקירתי, ירד לטימיון.

היו אלה שעות אחה״צ. הכניסו אותי למכונית אסירים ואחרי נסיעה של שעה לערך, הגעתי שוב לאושוויץ. שוב הביאוני למחלקה הפוליטית של ה־ס.ס. למשרדו של בוגר. כשראה אותי אמר לי במשחה גלוייה, שהם הצליחו לתפוס חבר נוסף מהקבוצה. לפי אופן דיבורו ויחסו אלי, הבינותי שעדיין לא הכל אבוד והמידע שברשותו לא מושלם. דהיינו, עדיין לא ידועים לו הפרטים. הוא אמר לי שברצונו להביא את שנינו לחקירה משותפת. עד למחרת החקירה, הוא ציווה להכניסני שוב לבלוק 11 והורה שלא לאפשר לי להפגש עם הנמלט השני. לפנות ערב הביאו אותי לבלוק 11 ומסרו את הצו לאיש ס.ס. התורן בבונקר. הוכנסתי לאחד התאים.

למחרת, כשכל האסירים, ואני בתוכם, יצאו בריצה לחדרי הרחצה (כנראה שההוראה על בידודי מחברי לא נמסרה לאחראי משמרת הבוקר) פגשתי בחדר הרחצה, את ידידי סרגיי מיכלבסקי, שותפי לבריחה. הפתעת הפגישה בתנאים אלו היתה גדולה, אולם לא היה זמן להתרגשויות. הושטתי לו את ידי ואמרתי — ״אתה לא מכיר אותי ואני לא מכיר אותך, בשום אופן כי בזה תלויים חיי שנינו״ בלחיצת היד הבינונו זה את זה ומרגע זה בטוח הייתי שהוא יקיים את המוסכם בינינו. אחרי שעת הרחצה, נלקחנו שנינו בנפרד אל בוגר.

תוך החקירה, שאל אותנו אם אנו מכירים זה את זה, וחקר אותנו על פרטים הקשורים לחפירת התעלה, על דרך בריחתנו, קשרינו ושתוף הפעולה שבינינו, וכן על קורותינו אחרי הבריחה ועל העצירים האחרים שנמלטו אתנו. סרגיי מיכלבסקי הכחיש כל קשר איתי. הוא טען שאני יהודי, ולו אין קשר עם יהודים. בוגר לא הסתפק בתשובותיו אלה. הוא הזמין את אחד מאשני ה־ס.ס. וציווה ״לטפל״ במיכלבסקי, כדי להכריחו להודות בעובדות. כי הוא לא נגע, למה ומדוע — לאלוהים פתרונות.

״הטיפול״ בסרגיי מיכלבסקי היה אכזרי ביותר. הרביצו לו והוא צעק צעקות אימים. אולם לא הודה, עד שהניחו לו. ושוב חתמנו שנינו על הפרוטוקול כפי שנרשם. על כל

פנים, לא הצליחו להוציא מפינו הודאה על שיתוף פעולה הדדי. בתום החקירה, קם בוגר משולחנו ניגש אלינו ואמר לנו "שניכם שקרתם לי. אני יודע זאת בבירור. הפעם הסתפקתי בהודעתכם, הואיל ואני בטוח שכאשר נתפוס עוד אנשים מקבוצתכם, כל סיפורכם יתמוטט."
החזירו אותנו לבלוק 11 ומשם שוב ל"בונא".
בחודש נובמבר 1944, הועברנו לתוך גרמניה, למחנה שבו ריכזו הגרמנים את כל האסירים בעלי התווים האדומים, דהיינו "אסירים מסוכנים". היינו למעלה מאלף איש. עבדנו ב"מפעלי הנקל" מפעל ליצור אווירונים, עד לחודש אפריל 1945. בכל אותו הזמן עבדתי יחד עם סרגיי מיכלבסקי. מפעם לפעם בשעות הלילה היה מתעורר ומעיר גם אותי משנתי ואומר לי "יורקה, (זה היה שמי המחתרתי), חלמתי שתפסו עוד אחד מאתנו." (זה היה הסיוט הגדול ביותר, שליווה אותו משך כל הזמן).
באפריל 1945 עם התקדמות צבא בנות הברית, העבירו אותנו לבוכנוואלד ושם, במהומה הגדולה, נפרדו דרכנו.
אותי הכניסו לרכבת שהובילה אותי, משך חודש ימים, לטרנזישטט בצ׳כוסלובקיה. שם השתחררתי ביום 9.5.1945 עם תום המלחמה. ששת אלפים אנשים יצאנו ברכבת מבוכנוואלד, ורק כשלוש מאות וחמישים איש הגיעו ליעדנו במצב של "חצי בחיים." גופות יתר האנשים "ריפדו" את צידי מסילת הברזל לאורכה של גרמניה.
על סמך ידיעות שהגיעו אלי ושהתפרסמו בהוצאה הדוקומנטרית של "מחברות אושוויץ", נודע לי, לאחרונה, ששני הפולנים שהיו בקבוצה, הצטרפו לפרטיזנים, ניצלו, והם חיים בפולין. גורל החברים הרוסיים לא ידוע לי עד עצם היום הזה.

בר מארק

יהודי פרוז׳אני באושויץ

קטעים מתוך הספר "מגילת אושוויץ". גלעד, אגודה לחקר תולדות היהודים בפולין מיסודן של אוניברסיטת תל אביב והפדרציה העולמית של יהודי פולין, ספרית הפועלים, תשל"ח.

ע"ע 72 — 73

4. הקבוצה של ד.א.וו (דויטשה אוסריסטונגס־ורקה — מפעלי החימוש הגרמניים.)
על אודות הקבוצה מ"אוניון", שלמעשה מורכבת היתה משתי קבוצות — קבוצת נשים וקבוצת גברים ידובר להלן. כאן נזכיר רק שבראש הקבוצה שבמחנה־הנשים עמדה מי שנודעה לימים כגיבורת מרד אושוויץ, חברת השומר־הצעיר מצ׳יכאנוב רוז׳ה רובוטה, אך גם על אודותיה וביתר הרחבה ידובר להלן.
הקבוצה של ד.א.וו נקראת גם **קבוצת פרוז׳אני**, יען כי מארגניה הראשיים היו לוחמים יהודים, שהגיעו עם המשלוח ב־31 בינואר 1943 מפרוז׳אני. אולם נמנו עם קבוצה זו

מלבד יהודי פרוז'אני גם יהודים ממלאווה ומטרזיינשטאט (צ'כיה). המארגנים והמנהיגים היו: ברוך קאנל והרשל מירובסקי. קבוצה זו עסקה לא רק בעזרה עצמית ובהצלה, **אלא** גם אירגנה פעולת האזנה לראדיו והפצת ידיעות קלוטות מן הראדיו. הקבוצה קיימה **קשר** עם מנהיג המחתרת יוזף ציראנקיביץ' ועם קבוצות אחרות.

בין השאר קיימה קבוצת־פרוז'אני מגע הדוק עם —

5. **הקבוצה היהודית מן המאפיה**, שבראשה עמד משה גולדברג, שמוצאו היה מסביבת פרוז'אני. קבוצה זו היתה גונבת לחם למען אסירים יהודים אחרים. היא היתה מצותתת לידיעות משודרות בראדיו בדירותיהם של אנשי הס.ס., שפועלי־המאפיה היהודים היו מביאים להם לחם מדי בוקר בבוקר. משה גולדברג היה איש־הקשר בין קבוצת־פרוזאני לבין קבוצת־המאפיה וקיים מגע גם עם יוזף ציראנקיביץ'.

יש בידנו ידיעות על שתי קבוצות יהודיות נוספות באושוויץ 1:

6. **הקבוצה הקומוניסטית היהודית של הנייק גולדשאל;**
7. **קבוצת־הנוער הקומוניסטית מגיטו לודז'.**

ע"ע 83 — 85

16. קבוצות ה"קרַאנקנבאו".

"קראנקנבאו" פירושו בית החולים של המחנה או ה"רוויר" בבירקנאו, שבתנועות המרי מילא תפקיד דומה לתפקידם של הרווירים במחנה הראשי ובבונא־מאנוביץ. בכל שלושת המחנות שימשו בתי־החולים מרכזיים חשאיים של תנועת המרי — — —

הקבוצה תיאמה את פעילותה עם קבוצות לאומיות אחרות — — — עמהן שיתפה פעולה הרופאה אלא פרימט ג׳לדוויכט — מובשוביץ, במשך שנים רבות פעילה אנטי־פאשיסטית יהודית. מוצאה מחלם (פולין) ובעת המלחמה היתה כלואה בגיטו פרוז'אני. משם הוגלתה לאושוויץ. כרופאה ברוויר של בירקנאו, יש לזקוף לזכותה את הצלת חייהם של עשרות ואולי מאות בני אדם.

ע"ע 86 — 87

18. קבוצות אחרות.

היו גם קבוצות רבות אחרות, שלא נותרו מהן אלא ידיעות רופפות ומטושטשות בלבד. הנה כי כן מצא המחבר בארכיונו שתי רשימות, שחוברו על סמך גביית עדויות משנת 1945 במוסקבה. רשימות אלו מוסרות בצורה מטושטשת שורת פרטים על קבוצת־מרי יהודית מאורגנת, שפעלה כנראה בשטחה של בירקנאו. בראש הקבוצה עמדו ד"ר יעקב גורדון, יליד וילנה ותושב גרודנה, שמשם הובא לאושוויץ; "רוברט" (שמו המושאל של ישראל פאלד המוזכר לעיל, בעבר לוחם ספרד שחי כמהגר בבלגיה, מכונה גם "רודי", על שום היותו ג'ינג'י); ואיש הקשר גוטמן, כנראה אותו ישראל גוטמאן מהשומר הצעיר, ששימש כמקשר גם עם קבוצת צ'יכאנוב.

רשימות אלו מונות את הפעילים הבאים של הקבוצה: מיטק האלברשטאם והנערה אמיליה מווארשה, **מנחם מפרוז'אני**, גרינברג. מאנדל, לרמן ואחרים (ששמותיהם מטושטשים ובלתי קריאים), היהודי הגרמני מאקס (הוא נזכר לשבח גם בגביות־עדויות

אחרות), היהודי הצרפתי קראמר, עיסוקיה של הקבוצה היו:

א. השגת ידיעות פוליטיות והפצתן (בניהולו של ד״ר גורדון);
ב. חבלה סמויה;
ג. עזרה הדדית;
ד. ארגון בריחות;
ה. הכנת מיספריים לחיתוך התיל הדוקרני (דבר המוכיח שהקבוצה התכוננה לצאת למאבק ולבריחה המונית).

ע״ע 92 — 93

26. קבוצת־המרי בראיסקו.

קבוצת־מרי בינלאומית גדולה, בהשתתפותן של קבוצות יהודיות נפרדות. מצויה היתה במחנה־המישנה של אושוויץ ראיסקו, שאסיריו עבדו בעבודות חקלאות וגננות שונות כשהם מחולקים לשני קומאנדו: ״גננות״ ו״משתלה״. קומאנדו — הגננות עסק בעיבוד האדמה, בגידול צמחים, שתילים ותבואה. קומאנדו־השתלנות עסק לעומת זאת במחקרים מדעיים, בעיקר בחקר הצמחים הקרויים ״קוק־סאגיז״, ששימשו להפקת חומר־גומי, תוצר חשוב לתעשיה הצבאית. אנשיו של קומאנדו זה היו מומחים, בעלי השכלה גבוהה. התנאים בראיסקו נחשבו טובים, יחסית, לתנאי שאר המחנות של אושוויץ. כאן לא היה מחסור במים קרים ואפילו מים חמים לרחצה. האנשים לא סבלו חרפת רעב, אם כי גם פה שרר המישטר של אושוויץ.

זכרונות של נשים־אסירות לשעבר ממחנה ראיסקה פורסמו בברית־המועצות. סקירה ממצה על אופיה של קבוצת־המרי המקומית ועל פעילותה מסרה האשה סוניה קגנוביץ (לבית מילאקובסקה), יוצאת וולקוביסק ומכלואי גיטו פרוז׳אני, שבו קשורה היתה עם אנשי מחתרת־המרי. בינואר 1943 הוגלתה יחד עם כל בני משפחתה לאושוויץ. ולאחר סלקציה לא נותרו בחיים אלא היא לבדה, מפני שאמה, בעלה, אחותה וילדה היחיד נשלחו מיד לתאי־הגזים. בתחילה הוחזקה בבירקנאו וצורפה לקומאנדו שעסק בבירוא יער, בפירוק ביקתות ישנות ובעבודות כיו״ב. משהועברה לראיסקו, בשלהי 1943, היתה לא רק תשושה בגופה, כי אם גם רצוצה מבחינה נפשית, בבירקנאו לא חדלה לקונן על מותם הטראגי של ילדה ובני־משפחתה כולם, ורק כאן בראיסקה התאוששה קימעה הודות לחמימות שגילו כלפיה חברות תנועת־המרי המקומית, שאליה הצטרפה.

סוניה קגנוביץ השתייכה בראיסקו לתא־מרי יהודי שחברותיו היו ז׳ניה דיפלאקובה (מבאראנוביץ׳), מאריה רוזה (רוזנגארטן) מוורשה, צילה שולמן (עתה אלפרוביץ) והיא עצמה. חוג זה שיתף פעולה עם חוג אחר, גדול בהרבה, שמורכב היה ברובו מיהודים בני ארצות שונות וגם מנשים בנות לאומים אחרים, ביניהם שתי יהודיות מבלגיה, דורה רבינוביץ ואנט מנדלבאום; יהודיה אחת מברלין שבגרמניה גרדה שניידר (אחת האסירות הראשונות); שתי יהודיות מצ׳כיה ריבה פריד ואני בינדר; יהודיה אחת מסלובאקיה רוז׳יצ׳קה וייס; יהודיה אחרת מצרפת, מארטה דיאמנט; יהודיה מאוסטריה, איוה טיכאואר; הנשים הרוסיות; לובה סיניצ׳ינה ואלצ׳ק, נינה גוסייבה, נאדיה קוטנקו; האשה

הפולניה ואנדה יאקובסקה (עתה בימאית־סרטים נודעת); הנשים הצרפתיות; אלן לאנז׳ון, מארי־לואיז נורדמן, מימי ז׳רוון רינו.
תחומי פעילותו של אירגון־מרי זה היו כדלהלן:
א. עזרה הדדית. הוקמה קרן־עזרה משותפת והעזרה ההדדית נעשתה מענין של אילתורים מקריים לדבר של קבע.
ב. שיחות עם נושאים פוליטיים, מדעיים וספרותיים, שהתנהלו בשפות שונות ועל סופרים ויצירות שונים.
בלילות היו שרים בלשונות שונות. בפעילות זאת הצטיינו הנשים הצרפתיות והרוסיות. בגילויי־הסולידאריות הצטיינו בייחוד הנשים הצרפתיות, שהיו מתחלקות עם שאר האסירות בחבילות שהגיעו אליהן.
ג. על צורות אחרות של פעולות־מרי בראיסקו לא הגיעו לידינו אלא ידיעות מעטות. בזכרונותיהן של אסירות לשעבר מצויים תאורים על ביצוע מעשה־חבלה במלאכת ההפריה ובמיון שורשי הקוק־סאגיז.

לארי קארמאן (לאזאר קארטשאמקער)

זכרונות מן השואה

ספטמבר 1939. עיירתנו פרוז׳אני נפלה בידי הרוסים וניצלה מן הגרמנים. במשך זמן קצר התאים כל אחד את עצמו למשטר החדש. כך נמשכו הדברים עד 1941, כאשר הגרמנים התקיפו את ברית־המועצות. משנה זו הולכת עיירתנו ושוקעת. בימים הראשונים של המלחמה משתלטים הגרמנים על עירנו. וכבר בראשית שלטונם מבחינים אנו בידיהם המלאות דם. חוטפים יהודים מן הרחובות לעבודה, ובמיוחד את האנשים הלבושים נאה ונראים יפה — לעבודה מזוהמת ביותר. הנוצרים היו מצביעים על היהודים, שהיו אוהדים את המשטר הסובייטי.
כבר בימים הראשונים גדלו אבדותינו. ליד חורשת קליעבאנצע ירו בשמונה־עשר יהודים, ללא הבחנה בין עניים לעשירים ובין תינוקות לזקנים. הגרמנים השתדלו להחיש את קצנו. בתגובה לכך התלכדנו והתאחדנו כדי להמשיך בקיומנו העלוב. בגלל זה והודות למודעות שלנו על הגורל הצפוי לנו יכולנו לשמש דוגמא לקהילות יהודיות רבות בפולין. מדי יום פשטו מעלינו עננים שחורים וכבדים, שהיו תלויים מעל ראשינו. ראינו כי מסביב לפרוז׳אני נעשו העיירות שערשעוו, האינאווקע, מאלטש, בערעזע ואחרות "יודנריין". עובדות אלה הבהירו לנו, כי אף אחד מאתנו לא יפדה את חייו מידי המרצחים צמאי־הדם.
מחריד ביותר היה המראה של יהודי שערשעוו, על הכביש, ליד המנסרה של זיידל קרוצעל. הגרמנים הריצו אותם כשהם ערוכים בשורות של חמשה אנשים כעדר בקר: בצדי הכביש עמדו הגרמנים ומקלות בידיהם, והרביצו בהם ללא רחמים עד יציאת הנשמה. הניצולים סיפרו לנו, כי באמצע היום גרשו אותם הגרמנים מבתיהם ולא הרשו

להם לקחת אתם מאומה. הדרך לפרוז׳אני היתה מלאה קרבנות. הגרמנים עשו עם היהודים ״תרגילי־התעמלות״, כגון: זחילה על ארבע, על הבטן, ריצה, וכל זה בתוך מטר של מכות. קרועים, שותתי־דם, עם גולגולות פתוחות ופצעים בכל חלקי הגוף — הגיעו הניצולים לפרוז׳אני. יהודי פרוז׳אני רצו לקבל אותם, אך הגרמנים הריצו אותם עד לאנטאפאליע. מאוחר יותר הצליחו ניצולים בודדים להגיע לפרוז׳אני.

הגרמנים הסכימו להעביר לפרוז׳אני את יהודי האינאוועקע בתנאי שיהודי המקום יסכימו לקבלם. תשובתם של יהודי פרוז׳אני היתה חיובית ביותר. כל אחד הכניס לדירתו משפחת — פליטים ודאג להאכילה, והיודנראט התיחס לכולם באהבה ובידידות. הארגון בגיטו היה מסודר להפליא, כמו במדינה קטנה, כביכול: ארגנו קבוצות־עבודה שיצאו בכל יום לעבודה מחוץ לגיטו וכללו מאות עובדים גברים ונשים: ארגנו סדנאות שונות, מאפיות, מערכות אספקה והכל בצורה קולקטיבית. הודות לכך נתאפשר ליודן־ראט לספק את תביעות הגרמנים ולזכות, אפילו, בשם טוב אצלם כגיטו של עובדים יעילים. בית החרושת למגפיים חמים (וואליקעס) שאורגן בביתו של יודקאווסעי, סדנת הסנדלרות, סדנת החייטות וסדנאות נוספות — סייעו לנו. כל התוצרת נועדה לצבא הגרמני. רק דבר אחד לא מצא חן בעיני הגרמנים: העובדה, כי אנחנו חיים עדיין וסובלים: בכל הערים והעיירות נעלמו היהודים ולא נשאר זכר להם. המסקנה היתה איפה, כי על הגרמנים לחסל את האי היהודי האחרון, את הגשר העיקר וקשה העורף, שנשאר קיים עדיין לאחר המבול הגדול במזרח־פולין, בין באראנאוויטש לבין בריסק. הצעירים ידעו היטב מה מצפה להם. הם התארגנו בקבוצות ודאגו לרכישת כלים ומכשירים שיאפשרו להם להתקיים ביערות ובביצות. ואכן רבים הצליחו לחמוק מבעד לטבעת הברזל. נערכו בקבוצות ויצאו ליערות כדי להלחם בשונא מאחורי החזית. הם פוצצו מסילות ברזל וחבלו בגשרים, בשיירות מכוניות משוריינות ובתחמושת. רבים נפלו בקרבות ומעטים זכו והגיעו לקחת נקם באויביהם.

יד הדמים השיגה גם אותנו. יומנו בא. ביום 28 בינואר 2943 הקיפו את יהודי הגיטו התשושים בקריאה: ״לאל הגרמני אין יותר לחם עבורכם, יהודים״. הגיע יום הפקודה. הפקודה היתה לעשות את פרוז׳אני; ״יודנריין״ במשך ארבעה ימים. והואיל והיו בעיר עשרת אלפים יהודים, יש לעשות אבקואציה יומית של 2500 יהודים...

יום האבקואציה שלי היה ביום האחרון: 31 ינואר 1943. יום זה ישאר בזכרוני עד סוף ימי.

השמים היו מכוסים עננים שחורים וכבדים. הם מרחפים מעלינו, מרעיפים קור ולוחשים באזנינו דברים, שבתורת יצורי־אנוש לא היינו מסוגלים להעלותם בדמיוננו. ביום כפור זה שכנה עיירתנו למעצבה על בתי החומה המעטים ועל בתי העץ הרבים, כשהם מכוסים שלג ונעולים. נדמה היה שהבתים בוכים ומשתתפים במר גורלם של יושביהם.

לבנו יוצא כאשר עולה אור הבוקר. ברחובות לא רואים נפש חיה. פרט למשמרות ולכלבים, הצועדים הלוך וחזור בתנועות בלתי־פוסקות בגלל הקור הגדול.

מקרוב ומרחוק שומעים קולות־אנוש נואשים, ועונים להם הדים באוויר הקפוא. שערי הגיטו נפתחים לרווחה וקבוצות רוצחים גרמנים חודרות פנימה, ובידיהם מכונות־ירייה.

לגיטו נכנסות משאיות ועגלות־חורף. הקצינים משמיעים פקודות. מכל הרחובות מזעיקים את הצאן לטבח... רבים צועדים שותקים ומכונסים בעצמם; אחרים לוחשים תפלה; יש שבוכים והלב מתכורץ. על כל שבעת הרקיעים היה להיבקע ולירוק אש וגופרית כדי להרחיב את העולם ה"תרבותי"...

הרוח שורקת, השלג מרביץ בפנים והקור צורב את הגוף. מאחורי העיר מגיעות שיירות ארוכות של עגלות־חורף. בכל עגלה 8 — 10 מתים־חיים. נוסעים לתחנת הרכבת לינעווע (אראנטיצע) במרחק של 12 קילומטרים מפרוז׳אני. כל 20 מטר עומד גרמני "אינזעקט". כל מבט שלו מוצץ את הדם כמו עלוקה. פתאום נשמעות יריות בכוונה של חורשה קטנה: 3 אנשים נמלטו בצורה זיגזגית. הם רצים ונופלים. עוד אחדים רצים ונופלים. חיל רוכב על סוס ממהר בעקבותיהם. יורים ממכונות־ירייה. הכדורים פוגעים והאיש נופל. הוא קם וממשיך לרוץ. נשמעים קולות קטועים. מטר של כדורים. הרוכב הגרמני רץ קדימה. נשמע קול: האם האיש חי עדיין? לובן השלג מלא כתמים של דם. החיה צמאת הדמים יורה במכונת־הירייה ומכוונת כדור לראשו של הנמלט.

שיירת עגלות החורף ממשיכה בדרכה. האוויר נעשה דחוס יותר מן הקור המתגבר בשעות אחר הצהריים. מרחוק מהבהבים אורות קטנים בחלונות קפואים של בקתות האכרים. המחשבות מתרוצצות והרצון לחיות הולך וחזק. את דממת המוות מפסיקים צעדי השומרים וחריקת השלג מתחת לעגלות־החורף. פתאום פולחת את האוויר קריאתו של מפקד השיירה: "עצור! כולם יורדים!" הפקודה נמסרת מפה לאוזן. הדממה ששררה עד עכשיו מלאה לחשים, בכיות וצווחות... התינוקות קפואים למוות. זקנים רבים לא ירדו מעגלות־החורף. הם קפאו למוות.

הטעינו אותנו בקרונות של סוסים, מאה ועשרים אנשים בקרון חתום. עגלות־החורף חוזרות. השלג והרוח סייעו להן למחות עקבות החורבן וההרס בתוך השלג.

בקרון לא ניתן היה לשבת ולעמוד. אין לדבר על שכיבה. הרכבת זזה מאוחר בלילה בכוון בריסק. הדוחק והצחנה שהלכו וגדלו משעה לשעה מכבידים עלינו. נשמעות צעקות: מים! מים! אצל כמה אנשים נמצאו בקבוקים מלאים מים. בשעות הראשונות נתנו לכל מתעלף כמה לגימות מים. האדם מתחנן ומבקש: יהודים, הצילו, עוד לגימת מים. אך מכרו מחזיק את הבקבוק ואינו נותן יותר. יש עוד אנשים בקרון. — באה התשובה. הרכבת נוסעת לאט. הלילה הראשון חלף. פנינו השתנו. בכל רגע הרגשנו שכל אברינו הולכים ומשותקים. כל אחד מבקש את נפשו למות. יושבים זקנים ואין בכוחם לזוז מן המקום. הם דבוקים לקירות הקרון. הם עורכים את חשבון הנפש: היו פעם אנשים עם סדר עולם שלהם... הם חיו למענם ולמען בניהם ונכדיהם. דאגו לגדלם וקיימו אורח חיים יהודי... השפתיים לוחשות: מים, מים, מים...

הרכבת עצרה בתחנה קטנה. מבעד לסורגים של האשנב רואה אני עולם כמנהגו נוהג. מרחוק מבחין אני בשני פועלי־רכבת. אני מבקש שיזרקו לנו מבעד לאשנב כמה כדורי שלג. אחד מהם מוכן למלא את בקשתי. אך השני אומר לו: למען יהודים?... אני אומר, נשלם לך. אשה אחת מושכת במעילי ונותנת לי שעון ואני זורק אותו מחוץ לקרון. האיש מתחיל לזרוק שלג אלינו. דברים דומים נשנו לאורך כל הדרך.

בקרון מצויים מתים. כל אדם רוצה למות.

כמה צעירים מבינים את מצבם ומחליטים לחתוך את הסורגים של האשנב ולקפוץ מתוך הקרון. אנו קושרים כמה מגבות ומרימים צעיר אחד הקרוב לאשנב. בגלל האשנב הצר היה צריך קודם להוציא את הרגלים, ולאחר שגופו של הצעיר היה כבר בחוץ, משך את ידיו מן המגבת ונפל למטה. למזלו נפל בצידה של המסילה והחל מיד בריצה. באותו רגע אני שומע מכונת־ירייה: טא־טא־טא. נדמה שהצעיר כבר הספיק להתרחק ולא יכולתי לקבוע אם הכדורים פגעו בו. הרכבת ממשיכה בדרכה. צעירים נוספים הולכים בעקבותיו. אך כמה מהם נפלו הישר בין גלגלי הקרון. קשה להתחמק מכדורי הגרמנים. קשה מאוד. מלאו שלושה ימים לנסיעתנו. אנו דחוקים ולחוצים כדגים מלוחים בחבית בתוך קרונות הסוסים, ללא מזון וללא מים. ובנוסף לכך עושים את הצרכים במקום.

לאחר שלושה ימים ושלושה לילות נעצרה הרכבת. הדלתות נפתחו ולנגד עינינו עומדות שורות של חיילי ס.ס. ובידיהם מכונות־ירייה. קצין הרוכב על סוס מפואר מצווה עלינו: ״על כולם לצאת! להשאיר את החבילות במקום!״

כל אחד משאיר את חפציו מתוך אדישות גמורה. אוכלי־אדם מתהלכים ומקלות בידיהם ומרביצים על ימין ועל שמאל ושוב פקודה: ״גברים ימינה ונשים שמאלה״.

אין הרוצחים מאפשרים ברגעים האחרונים של החיים לבני המשפחה להפרד זה מזה. אי אפשר לתת נשיקה אחרונה לאשה ולילד, לאבא, לאמא, לאחות, ולאח, ואפילו לתינוק הרך. מושיבים את הנשים והילדים על משאיות, יחד עם זקנים וצעירים שאינם מוצאים חן בעיני הרוצחים.

זעקות ויללות מופנות לשמים. המבטים האחרונים מכוונים אלינו... עד היום מהדהדים באזני הדברים. אנו, הגברים הבריאים עמדנו וחזינו בכל האימים. לבנו בכה ועינינו שתקו ובנפשנו פנימה חודרת הזוועה עמוק, עמוק.

מובילים אותנו למחנה הידוע אושוויץ, ומכניסים אותנו לתוך צריף. היינו כארבע מאות איש שנבחרו לעבודה — מתוך טרנספורט של 2500 איש. יתר האלפיים הלכו למנוחתם האחרונה. נדמה היה לי, שאנו חטאנו ועלינו לעבוד קשה כדי לזכות להגיע לשנתינו הנצחית, שרובנו הגדול כבר הגיע אליה.

מביאים אותנו למרחץ, מגלחים את שערותינו ומרביצים מכות. עושים לנו מרחץ ״תרבותי״ לפי השיטה הגרמנית. וכשאנו יוצאים בפתח השני אין אנו נראים כלל כבני אדם. אי אפשר להכיר אותנו. אנו נראים כליצנים בקרקס: אחד מאתנו לבש כתונת של אשה: השני — מכנסיים רחבים וגדולים — והוא עצמו קטן: השלישי הגבוה קיבל מכנסיים קטנים: אותו הדין עם נעלי־העץ. בשני צידי חתיכות העץ מודבקת פיסת בד ואלה קרואים נעליים. נעליים אלה קרבו את קצם של רבים מתוכנו. על ידנו השמאלית מקעקעים את מספרנו. המספר בא במקום השם. מכניסים אותנו לצריפים פתוחים, המלאים שלג והרוח מיללת בהם. המיטות היו קרשים ערוכים בשלוש קומות. בכל קורה עד 10 אנשים. אחד שכב על השני.

האוכל: בבקר קפה שחור המספיק לא יותר מאשר להרטבת השפתיים. בצהרים — חצי ליטר מים שצבעם אחר בתוספת של 150 — 200 גרם לחם. מי־שתיה לא היו. היינו

שותים מן השלוליות שבתעלות. המים גרמו לדיזנטריה ובכל לילה היו מוציאים מן הבלוק 5 — 10 מתים. כך חיינו 6 שבועות ב"בירקנאו". קראו לזה: קאראנטין.
במשך ששת השבועות נשארה מחצית בלבד מקבוצתנו הפרוז'אנית. ואת הנשארים בחיים בודקים ושולחים למחנה המרכזי באושוויץ, כאן מארגנים אותנו בבטליונים של עבודה: חייטים, סנדלרים, נגרים וכו'. אחדים הצליחו לקבל עבודה קלה יותר. רבים מאתנו סיימו את חייהם בעבודת־פרך.
אין מחנה אושוויץ עושה בחוץ רושם של מחנה שבתחומיו מסיימים את השלב האחרון של החיים, אלא כמקום־הבראה: שדרות יפות: הבלוקים צבועים יפה: בריכת־שחיה... כאשר יוצאים וחוזרים מן העבודה מנגנת תזמורת אך כשחוזרים מן העבודה — חסרים תמיד כמה אנשים, כל קבוצה מביאה אתה את מתיה. את מקומם השלימו הגרמנים בכל יום מן הטרנספורטים שהגיעו מכל אירופה. והכל בליווי מוסיקה. למגורשים החדשים חיכה אותו קץ כמו לותיקים.
בעד כל "חטא" קטן ביותר — 25 מלקות. עורכים מפקדים פעמיים ביותר. היו עומדים שעות רבות בחוץ בקור ובגשם. בכל חודש היו "סלקציות". אנשים חלשים "מוזולמענער" — כך כינו אותם הגרמנים, היו נשלחים לתאי הגאזים. כך דוללו הגרמנים את שורותינו ודאגו לכבשנים שלא יעמדו ריקים.

* * *

*

והנה הגיעה אושוויץ לקצה.
התותחים החלו לנהום וצבאות בנות־הברית מודיעים על התקרבותם. ביום 17 בינואר 1945 עושים אבקואציה של המחנה לפנים גרמניה. מה שראיתי בדרך האבקואציה קשה לתאר. צעדנו עשרות רבות של קילומטרים. ישנו בשלג. כך נסחבנו שבועים בקור הגדול. מי שנכשל בדרך נורה בידי גרמני שרכב על אופנוע. בצדי הדרכים היו מוטלות גופותיהם של גברים ושל נשים בצפיפות, בדומה לעצים הצומחים בעברי הדרכים. הקורבנות היו שסועים מכדורי דום־דום. וכל כמה שראיתי יותר ויותר הרוגים וכל כמה שדרכתי עליהם, כן גבר בי הרצון להאריך ימים ולראות במפלתם של הגרמנים, לנקום דם יקירנו השפוך, ולשמש עד חי לכל הזוועות שנעשו בידי הגרמנים.
כך הגענו למחנה החדש ביום 30 בינואר 1945, היה זה מחנה מאטהאוזן. מעטים מאוד מאנשינו הגיעו לשם.
במחנה מתחיל שוב אותו סיפור: מרחץ, ריצת ערומים בשלג לבלוק. כאן ישנו על הרצפה כשאנחנו לחוצים זה בזה. לאחר שלושה ימים במחנה זה שלחו אותי למחנה אחר. 60 קילומטר מלינץ, אוסטריה, במחנה מעלק. עבודתנו היתה חפירת מנהרות בהרים בצורת רחובות הצולבים זה את זה. למנהרות שמתחת להרים הביאו הגרמנים מכונות ליצור חלקי אוירונים.

כך חלפו ימים חשכים ולילות ללא שינה ברעב ובקור עד 20 אפריל 1945. החזית התקרבה ומעבירים אותנו בסירות־פחמים על הדונאי בכוון הרי האלפים. לאחר חמשת ימי מסע בנהר ושני ימים של הליכה ברגל — מתדלדלות שורותינו עוד יותר. לא הייתי מסוגל לעמוד על רגלי. אך אני יודע מה מצפה לי אם לא אצעד. רגלי אינן פועלות יותר. על ידי צעד חבר שלי משה קראסנער מפרוז׳אני. הוא תמך בזרועי וסחב אותי עד שהתגברתי. לעולם לא אשכח לו חסד זה. הוא נמצא כיום בקובה.

לאחר יסורים קשים אנו מגיעים למחנה עבענזע בהרי האלפים. כל עין אנוש לא היתה מסוגלת לראות את הגיהנום שהתרחש כאן. הייתי במקום שלושה שבועות. אך אילו היו האמריקנים מאחרים שבוע אחד לא הי נשאר בן־אדם חי במחנה הזה.

ביום 5 במאי 1945 אני משוחרר בידי המחנה האמריקני המנצח. השמחה הגדולה ביותר בכל חיי השרידים היתה לשבת ליד ככר לחם שלם ולאכול כמה שרוצים...

אך שמחתי לא נמשכה זמן רב. ראיתי כי נשארתי עזוב ובודד בכל העולם, גלמוד ומנוכר לכל. זר אני לעולם הריק אשר מסביבי.

שרגא (פייול) ניצבערג

מצעד המוות

את מצעד המות שבו השתתפתי, בשלהי מלחמת העולם השניה, ניתן לחלק לשני חלקים; האחד — שנמשך כשלושה ארבעה שבועות והתחיל באמצע ינואר 1945, והחלק השני החל בשבוע הראשון של חודש אפריל אותה שנה ונמשך גם הוא כשלושה ארבעה שבועות עד בריחתי בשלושה במאי 1945.

אות התזוזה ניתן כאשר חזרנו מעבודתנו במכרה הפחם ביאבוז׳נא ליד קראקא. המחנה שלנו הופצץ בלילה הקודם ע״י מטוסים של בנות הברית. הפצצות נפלו במטבח, במחסנים ובמקומות מגורי שומרי הס.ס. אין ספק שבאותה הפצצה נהרגו אנשים, אולם לנו לא נודעו הפרטים. כי עם חזרתנו בבוקר ממשמרת הלילה לא ניתן לנו כבר להיכנס לצריפים. רוכזנו במרכז המחנה. מפה לאוזן עברו השמועות על ההפצצה. וכך נודע לנו כי כמה מאנשי ה״קאפו״ האכזריים ביותר נהרגו ועל כן שמחנו. לפנות ערב נפתחו השערים וכל אנשי המחנה, כשנים עשר אלף איש, התחילו לזוז מפחד הרוסים, אשר התקרבו בצעדים מהירים לעבר חלקה המערבי של פולין.

יצאנו את המחנה לתוך הלילה, מסודרים בחמישיות. טור ארוך של אסירים בקבקבי עץ ובבגדים דלים, אשר לא חממו את גופותינו הדלים, הרזים, בתקופה זו של השנה. לצידי הטור האינסופי הזה, צעדו השומרים, כאשר בידיהם רובים, ובנפשם שנאה תהומית אלינו. לפני הטור רכב מפקד המחנה. קצין ס.ס. בדרגת קולונל, על סוס. ובמאסף של הטור נעו עגלות עמוסות בגדים ואביזרים אחרים של אנשי הס.ס. כולל המטבח שלהם, היו גם עגלות ריקות לשומרים, אשר מכל סיבה שהיא לא יכלו לצעוד איתנו. הצעדה היתה מהירה. את הקילומטרים הראשונים עברנו כמעט בריצה, כי מרחוק ניתן

היה לשמוע את קולות התותחים של החזית ההולכת וקרבה. (לאחר ימים נודע לנו כי שעתיים אחרי עזיבתנו את המחנה הגיעו למקום חיילי הצבא האדום, אולם פרט למספר קטן של חולים היה המחנה ריק מאדם).

צידה לדרך לא ניתנה לנו, ומאחר וכל היום לא בא אוכל לפינו החל הרעב להציק לנו. הרעב והעיפות גרמו להאטת קצב ההליכה. לא עזרו מכות קתות הרובים והפרגולים שבידי השומרים. הטור האיט צעדו עד שנעצר כליל. ואז נשמעו היריות הראשונות. כמטורפים נכנסו אנשי הס.ס. לתוך השורות, הוציאו מתוכן אנשים, העמידו אותם בשדה וירו בהם. היריות פעלו עלינו כזרם חשמל והפיחו בנו כוח חדש. קמנו חיש על רגלינו והמסע נמשך. הפכנו למכונות הליכה. הלכנו וצעדנו ולא היה לדבר סוף. ישנו בהליכה, עשינו צרכינו בהליכה, חילקו לנו פעם או פעמיים לחם ואכלנו בהליכה. רצנו והלכנו, הלכנו ורצנו. השורות התדלדלו, הטור התערבב, אין יותר חמישיות, אין סדר. הטור הלך ונתארך, רבו המפגרים בהליכה. המפגרים נורו בו במקום, היוצאים מתוך הטור בצד ימין או שמאל נורו. יריות נשמעו מכל עבר, ועם כל יריה ידענו, כי נהרג אדם. עם כל יריה חשנו כי התור שלנו מתקרב. זו רק שאלה של זמן, זמן קצר מאוד. כעבור תקופה מסוימת ניתן אות לעצירה ולמנוחה. התישבנו על הכביש, נושמים בקושי ובו במקום נרדמנו. בעיטות, יריות, קללות וגידופים העירו אותנו כדי להמשיך בצעידה. לא כולם קמו. רבים נשארו שוכבים על הכביש בלי כח ובלי רצון להמשיך. הם לא קמו יותר. אנשי הס.ס. עברו מאחד לשני וביריות אקדח או רובה ניתקו את פתיל חייהם החלש בלאו הכי. ושוב צעידה. ושוב יום ושוב לילה. השמש עולה, זורחת, באמצע הרקיע, יורדת, שוקעת. בהיר, אפור חושך, לילה וחוזר חלילה.

כל הזמן אנחנו בתנועה. מתקדמים. אנשי הס.ס. מתחלפים, צועדים כשעה שעתיים, עולים על העגלות למנוחה, ומן העגלות יורדים אחרים, רעננים, אשר נחו בינתיים. לנו לא היה איפה לנוח. עלינו היה ללכת או למות, על כן צעדנו. צעדנו עד טיפת הכח האחרונה. מנין באו הכוחות? הרצון? לא ידענו. כל יריה, כל בעיטה הוסיפה לנו כח, לזמן מה.

רק מחשבה אחת היתה בראש — קדימה, קדימה. השתדלתי להיות בשורה הראשונה או בין הצועדים הראשונים, לא לפגר, לא לצאת ימינה או שמאלה, לא למעוד, ולא להיכשל. הראש למעלה, הרגליים בקצב ולא — זה הסוף. לא לזה ציפינו כל השנים. עכשיו עלינו לחיות, רק לחיות. ידענו כי הרבה זמן כבר לא ימשך המצעד הרגשנו כי המלחמה הולכת ונגמרת והרצון לחיות נעור בנו יותר.

אני צועד בשורה הראשונה. לימיני סרוליק, שכני לדרגש, ולשמאלי וסקה האוקראיני. וסקה ידידי הטוב, וסקה האנטישמי מלידה, האוקראיני שונא היהודים, אולם הידיד הטוב שלי. פעמים רבות הסתכסך בקטטות עם אוקראינים אחרים, כאשר הללו הציקו לי, רצו להכות אותי. תמיד הגן עלי ואני הגנתי עליו. מפקיד בידי היה את הלחם, שקיבל כדי שלא יאכל אותו בבת אחת.

פתאום עצירה. חשך. אין רואים דבר. אנו מרגישים, כי אנו צועדים על הכביש. לפני סוס לבן ועליו רוכב — מפקד המחנה. מצידי הדרך צצות לפתע דמויות עטויות בגדים לבנים,

בגדי הסוואה בגלל השלג הרב בשדות. אנשים ניגשים למפקד המחנה, אשר יורד מסוסו. אחד האנשים מצדיע ואומר; "אדוני הקצין, אין להתקדם בכביש, מאחר והכביש נכבש לפני שעה קלה על ידי הרוסים".

כבר מזמן שמנו לב כי אין שומעים את רעם התותחים, אלא יריות קצובות של נשק קל, נביחות מקלעים ויריות רובים.

— "מה עושים?" — שואל מפקד המחנה

— "ללכת דרך היער" — אומר אחד החיילים המחופשים.

— "בסדר" — ענה הקצין, מטה את הסוס ויורד מהכביש לעבר היער.

אנו הולכים אחריו. היער מלא שלג עמוק עד הברכיים. אנו כושלים אך מגבירים את הקצב. ממש ריצה הולכים ומסתבכים בעצים. הענפים מצליפים בפנים המשולהבים. מסביב חושך מצריים. השורות התדלדלו זה מכבר. כל השומרים יורדים אף הם מהעגלות. השמירה מוגברת. תפקידם של השומרים הוא עתה ללכד את השורות. דרך אחת להם — מכות. מכות בקתות הרובים, בפרגולים, בכל הנמצא ליד, בענפים עבים, במקלות ואף באגרופים. המכות אינן עוזרות. האסירים כושלים, נופלים, קמים בחזרה ושוב נופלים.

כולנו הגענו עד סף אפיסת הכוחות. הולכים כשיכורים, לא איכפת כבר שום דבר. אין אנו פוחדים משום דבר. מה שצריך לקרות, שיקרה. היינו הך. בין כה וכה לא נצא חיים מהגיהנום הזה.

תת־קצין אחד ניגש למפקד המחנה וצועק אליו;

— "אדוני הקצין — לאסירים אין יותר כח".

— "יש לכם כדורים" — היתה תשובתו.

ואז התחיל הגיהנום. נדמה היה לנו כי אנו נמצאים בתוך החזית. יריות על שמאל ועל ימין. צעקות בכי, יריות, קולות של אנשים הדומים לקולות של חיות פצועות, צריחות שלא מן העולם הזה, ושוב יריות. המון יריות. בלי הפסקה. הכל מתערבב יחד. משמאל ומימין נופלים אנשים. נופלים מאפיסת כוחות, נופלים מהכדורים של השומרים. נופלים, נופלים, הבזקי־אש, נופלים. רעם יריות, נופלים...

מנין לקחת קצת כח? אני מנסה לארגן את מחשבותי למצוא טיפת כוח. הרי זה מוכרח להגמר פעם. הרי הם לא יהרגו את כולנו. אין לזה שום הגיון. אבל הרי לכל המציאות הזו אין הגיון ובכל זאת היא קיימת. ואולי לא כדאי להתאמץ יותר מדי. אולי באמת חבל להתאמץ. אולי כדאי ליפול ולא לקום יותר. שכל זה ייגמר כבר. למה לסבול? ערימות ערימות נערמים ההרוגים. רב מספר הנופלים מן ההולכים. חושך. נתקלים בגוויות המוטלות בדרך. התחיל לרדת שלג, הענפים, היריות, הפרגולים, הכל מסתחרר לנגד עינינו כמחול שדים אחד גדול. גיהנום, ממש גיהנום.

אלהים, תן לנו קצת כח! עוד קצת, עוד קצת!

כשיצאנו מהיער עם הנץ החמה, היינו מתי מספר. מספרנו לא עלה לאלף. כל היתר מצאו מותם בתוך היער שבו עברנו זה עתה.

ניתן אות מנוחה. התישבנו בקצה היער, שבו עבר הכביש ואז ראינו, כי מספר השומרים

עולה על מספר האסירים. מרחוק ראינו מחנה. אחד מהמחנות הרבים בסביבה. מחנה בלכהמר. נכנסנו לתוך המחנה. ובמחנה שגרת חיים רגילה, שהיינו רגילים בה ביאבוז'נא לפני צאתנו משם. עכשיו נעמדנו אנשי שארית המחנה שלנו, באמצע של משטח ענק, ה"אפל פלאץ" של בלכהמר. השומרים נעלמו אי־שם, עייפים ורצוצים, מבולבלים ורעבים התישבנו במקום עמידתנו, נשכבנו ונרדמנו.

שוב בעיטות, צעקות וקללות. התעוררנו והועברנו לכמה צריפים. ואז התחולל הכל במהירות הבזק. לא הספקנו לתפוס את מיטותינו ונשמעה צעקה; "הסתכלו הס.ס. בורחים"

הצצנו מבעד לחלון, ואכן נכון הדבר. שקט פתאומי הקיף את כל המחנה. שקט כזה מזמן לא הרגשנו. השקט הזה צעק בקולי קולות.

העפנו מבט על העמדות הריקות של השומרים. השער שנמצא לא הרחק מהצריף שבו השתקענו ריק היה. הזקיף, שהלך ליד השער, נעלם. הביתן שבו נהג אחד הזקיפים לשבת — ריק. משונה, משונה מאוד. ולפתע כאילו איזו יד נעלמה נתנה אות ומן הצריפים מתפרצים מאות ואלפים אסירים ורצים לשער, ואכן אין תגובה. מישהו מנסה ובודק אם יש זרם חשמל בחוטי הגדר. אין. השער נפרץ והבריחה מתחילה. רצים לכל הכיוונים ואני ביניהם.

לאן לרוץ? אין יודעים. מחשבה אחת מדרבנת; להתרחק, להתרחק מן המחנה.

מנין הכוח? מהיכן המרץ? מי חושב? לא חושבים, הדחף לברוח שולט בכולם. אנו קרובים ליער, אותו היער שבו השארנו אלפי אנשים הרוגים. ביער קשה לתפוס. עוד קילומטר, עוד כברת דרך, ואנחנו בפאתי היער.

נכנסים פנימה ונופלים אין אונים, שואפים אויר ונושמים בקושי, שרועים על האדמה, על השלג, בין העצים. המון רב של אנשים. שוכבים או יושבים ובוהים. וכולם כאילו אינם מאמינים למה שקרה. אנחנו חופשיים? ניצלנו?

ומה הלאה? לאן ללכת? מה לעשות? ומה אם מאחורי היער מסתתרים אנשי הס.ס.? ומה אם יתברר שזו בכלל מלכודת, כדי להוציא אותנו החוצה ולקטול אותנו?

אל אנשי יבוז'נא הצטרפו אלפים של אסירים שהיו בבלכהמר.

ופתאום — כאיש אחד קמים אנו מריבצנו ומתחילים לרוץ חזרה אל המחנה. לאכול. לא אכלנו זה עידן ועידנים ובמחנה ודאי מצויים מחסנים מלאים כל טוב. מחסנים של אסירים ומחסנים של אנשי הס.ס. עלינו למהר שמא יחטפו אחרים את האוכל ולנו לא יישאר כלום. מתקרבים לשער. דוחק עצום. כמה משונה הדבר, כולם נדחקים להכנס בחזרה למחנה.

גם אני בין הנדחקים, הרצים לכיוון המחסנים. פורצים את הדלתות המחסנים מלאים קמח, תפוחי אדמה, בגדים. רצים הלאה. זה לא אוכל מוכן. הנה מחסן של פחים של שימורים. פותחים פחים של מלפפונים חמוצים, ריבה, מרגרינה. גם זה לא טוב. מחפשים עוד. הנה מחסן סגור הרמטי. אי אפשר לפרוץ אותו. למעלה חלון קטן. מעמידים חביות, ארגזים ועולים. נכנסים פנימה ונופלים על ערימת כרוב חמוץ. זה כבר יותר טוב. ממלאים את הפה בכרוב חמוץ ואוכלים. אוכלים עד בלי סוף. עד שמתחילים להקיא.

מקיאים את הכרוב וממשיכים לאכול עוד. רד הלילה. המחנה מואר ואנשים מסתובבים בתוכו. אף אחד אינו רוצה ללכת לישון. כל אחד מתבודד. לא רואים חבורות. אין רואים צמדים. אנשים בודדים, רצים ומחפשים מזון. מחפשים בגדים חמים. פורצים מחסנים והורסים הכל.

מנין באה היריה הראשונה אין יודעים. לפתע מתמלא חלל המחנה ביריות. יריות בודדות וצרורות. ההרוגים הראשונים נופלים. ההפתעה היתה גמורה. הסתבר כי אנשי המשמר האזרחי הגרמני עלו לעמדות השומרים והחליטו לחסל את המחנה. כנראה מתוך פחד, או כתוצאה מפקודה כלשהי. התחוללה שוב בריחה, לא לעבר השער, ששם היה מוקד היריות, אלא לתוך הצריפים. רצים בהמונים כשאחד דורך על חברו. כולם דורסים, מכים, נדחפים, והיריות מכוונות לתוך ההמון הצפוף הזה. הצפיפות גדולה. ליד הדלתות, ליד החלונות. אני בפנים הצריף. איך נכנסתי אינני יודע. כולי מכוסה דם. אני בודק איברי, כולם בשליטתי. לא נפצעתי. כנראה הדם הוא דמם של הרוגים אחרים. פתאום אני רואה כי אני מחזיק בידי האחת לחם שלם ובידי השניה מלפפון חמוץ.

בשארית כוחותי אני זוחל לפינה, עולה על מיטה ראשונה שוכב ומתחיל לאכול. כנראה נרדמתי. התעוררתי. שקט. כל הצריף מלא נחירות ונשיפות של ישנים. אבל מדוע התעוררתי? משקט כזה אין מתעוררים לאחר שנרדמים מעייפות גדולה.

באמצע הצריף עומדים שלשה אנשי ס.ס. ובצעקות רמות וביריות באויר מגרשים אותנו החוצה. מצעד המות מתחדש. ממשיכים לצעוד. שוב אלפי אנשים ושוב מכות, קללות, בעיטות ויריות הולכים ומשאירים שובל ארוך של הרוגים לצידי הדרך. ביניהם ידידי הטוב וסקא האוקראיני. שוב משתבש הזמן. ימים, לילות. השורות נעשות דלילות. חוזרים למצב הקודם. מספר השומרים עולה על מספר האסירים. הזמן עובר. העייפות נותנת אותותיה ואנו מקטינים את קצב ההליכה. אמצע פברואר. אנו מתקרבים למחנה הידוע לשמצה — גרוס־רוזן. — ״שם״ — מתלחשים האנשים — ״שם יהיה הסוף, או שיוציאונו להורג או שנשתחרר״. אבל כך לא קרה למעשה. שם בגרוס־רוזן, אחרי מנוחה של שעה, מקבל כל אחד כיכר לחם וחתיכת בשר נא ועולים לרכבת. לאן?

קרונות המשא אטומים. החלונות גבוהים ומרושתים ברשת סמיכה. בקושי חודר האויר דרכה. יותר ממאה איש בתוך הקרון. צפיפות, ריח של שתן ושל צואה שולט בכל. אין מכניסים לא אוכל ולא מים. נוסעים ונוסעים. עד מתי? איפה ניעצר? אף אחד אינו יודע. כמה זמן נסענו — חידה. האוכל נגמר מזמן. הצמא מציק עד לשגעון. אוספים את שיירי השלג, שמגיע לפעמים פנימה. עוצרים. תחנת רכבת גדולה. חשוכה. אין פותחים. ופתאום כמו רעמים נשמעים. מה זה? בחורף רעמים? לא, אלו הן פצצות. הפצצה.

שמונה שעות רצופות באים מפציצים. גלים גלים, ומפציצים את תחנת הרכבת. אנו כלואים בתוך קרונות סגורים. אי אפשר לצאת. אי אפשר להסתתר. שריקת המפציצים, נפילת הפצצות, רעמי הפצצות, כל זה מתערבב ביחד עם צעקות האנשים — תופת. אלהים! כך נראה הגיהנום. הגיהנום בודאי מקום נעים יותר. אנשים משתגעים, נתקפים בהיסטריה, מכים ראשם בקירות. ולפתע שקט. שקט גמור. בחוץ לילה. הדלתות נפתחות. אנו יוצאים החוצה. מחזה אימים נגלה לפנינו. הבנין, שהיה פעם תחנת רכבת הפך לעיים.

קרונות הפכו אודים עשנים, קרונות רבים בוערים. ריח של בשר שרוף בכל. על המסילה עומדים שלשה קרונות שלמים והקרון שלנו אחד מהם. מהר, מהר הסתדרנו, כמה מאות ניצולים, ובצעדה עוזבים אנו את תחנת הרכבת. בצד הדרך עומד תקוע שלט בודד ועליו כתוב "וימיור". שבעה קילומטרים מכאן מצוי המחנה המפורסם "בוכנולד", תם החלק הראשון של מצעד המות.

אחרי תקופה קצרה של שהיה במקום יצאנו באחד הלילות, למחנה עבודה בטירינגן ליד לייפציג ושמו ברגה־אלטסטר. זה הוא מקום זנוח אל, בלב הרים, רחוק מישוב כלשהו, בתוך מבנה ישן של בית חרושת, אשר שבק חיים לכל חי לפני עשרות בשנים. בתוך המבנה המתפורר הזה, אשר רוח פרצים שורקה בו ימים ולילות, שכבנו כארבעת אלפים מתים־חיים, מלוכלכים, מוכי שחין וכינמת. העבודה — כרית מנהרות בתוך הרי גרניט לשם הקמת תעשיה צבאית. עבודה מפרכת מאין כמוה. עשרות אנשים נהרגים במפולות יום יום, ללא השגחה של מהנדסים או מומחים לעבודה כזאת. מרכזים אותנו לתוך המנהרה, סוגרים את שער הכניסה ומשאירים אותנו לנפשנו. בתוך המנהרה שולטים בנו אנשי הקאפו, אשר רובם ככולם יהודים יוצאי הונגריה. הם מצטיינים ב"חיבה" מיוחדת ליהודים יוצאי פולין. הם רודים בנו ביד קשה, מכים, צועקים, בועטים ולא פעם אחת מוציאים מתחת ידם עבודה מוגמרת בצורת בר־מינן. כולנו "מוזלמנים". האוכל דל מאד, ורובו נגנב על ידי השולטים במחנה לפני שהוא מגיע לידינו. שלא כמו באושוויץ אין מקפידים על הנקיון. ריח של צואה ושתן שולט בכל המחנה. אין מקום להתרחץ. אין רופא אין חובש. האוכל מגיע בסירים מלוכלכים. המבנה הענק מלא תמיד צעקות וצריחות. משמרת הולכת ומשמרת באה. היתר נחים על המיטות בארבע קומות המלאות לכלוך, כינים ועוד מיני זוחלים. חיים לבלי נשוא. לעומת המצב השורר פה היו אושוויץ ויאבוז'נא מחנה נופש ממש, לא עבר יום מבלי שנוציא עשרות מתים למפקד. המקומות הריקים מתמלאים חיש מהר על ידי טרנספורטים חדשים הבאים מהמזרח, אשר בורחים מ"האויב" הרוסי.

הימים חולפים. החורף עבר והאביב הגיע. נעשה חם בימים ובלילות. מזג האויר השתנה. את השנויים האלה הרגשנו כאשר צעדנו לעבודה, כי במחנה שרר בוץ. המקום היה כה קודר, שאפילו ציפורי הסביבה הדירו רגליהן ממנו.

ואז שוב קרה הדבר. באמצע מרץ, באחד הלילות, העירה אותנו שריקת הצופר. כמתורגלים אנו קופצים החוצה, בקושי מספיקים לנעול הנעליים, ישנו תמיד לבושים בגדים. ליד הדלתות עומדים ה"קאפואים" ומקלות בידיהם. מבול של מכות ניתך על ראשינו.

— "החוצה, החוצה. להתכונן למצעד" הם צועקים.

אנו זזים שוב. הפעם בורחים מה"אויב" האמריקאי. אשר מתקרב אלינו בצעדי ענק. ובכן שוב לדרך הפעם אנו באפיסת כוחות גמורה. הפעם יהיה הרבה יותר גרוע. לאנשים רבים אין בכלל סיכוי לצאת בחיים מהצעדה הזאת. מי כעת בתור? אולי גם אני ביניהם? אם בפעם הקודמת נקרא המצעד מצעד המות בסופו, כעת אפשר לכנותו מצעד המות מהתחלתו. כאשר עזבנו את המחנה, השארנו בתוכו עשרות אם לא מאות אנשים הרוגים.

ושוב צועדים. שורות, שורות. שדרה ענקית של שלדי אדם. הרגליים כושלות, הגוף כואב, הראש מסתחרר. חולשה, רעב, עייפות. אין תקוה. ברור, כי לא נשאר בחיים. ברור, כי סופנו יהיה כסופם של מאות, אלפים ורבבות יהודים, אסירים, אשר מצאו את מותם הגואל בצידי הדרכים בגדמניה. קולות היריות הלכו ונעשו תכופים יותר. כל יריה כזאת משמעותה אחת ויחידה. עוד אדם קיפח את חייו, עוד אחד שחשב כי פעם יצא חיים מהגיהנום — אינו קיים עוד. לגביו המלחמה, הרעב, העייפות, ההשפלה, נגמרו. הוא הפסיד כבר. ואולי לא?

הפעם צעדנו רק בימים. בלילות כונסנו לחצרות ענקיות של חוות אשר בדרך. שם פוזרנו בין מבני החווה ללינת לילה. רובנו שוכנו בתוך אסמים. ברפתות ריקות ובמבנים נטושים. הדוחק היה רב, הראשונים שנכנסו תפסו מקומות המרוחקים מהדלת. היו אלה המקומות הטובים ביותר. כל היתר שכבו באמצע המבנים וליד הדלתות. אלה האחרונים היו המסכנים ביותר. הם סבלו מהאנשים שיצאו לצרכיהם לחצר ובעברם לידם דרכו עליהם כל הזמן. הם סבלו גם ממכות של אנשי הס.ס. כאשר התחשק להם.

השכם בבקר עם הנץ החמה, נפתחו הדלתות לרווחה ויצאנו לדרך. בדרך קיבלנו לפעמים פת לחם, צעדנו כל היום. לקראת ערב שוב כונסנו לחצרות ושוב קבלנו משהו לאכול. לא התרחצנו, לא ניקינו עצמינו. את צרכינו היינו עושים בהפסקות הקטנות במשך היום. לקראת ערב שוב כונסנו לחצרות ושוב קבלנו משהו לאכול. לא התרחצנו, לא ניקינו עצמנו. סרחון נדף מכל אחד ואחד מאתנו. היינו מלוכלכים ללא נשוא, מגודלי שערות וזקנים.

אולם הדבר הגרוע ביותר היו הכינים. כל גופנו, כל בגדינו היו מלאים אותם, הם קיננו בנו בהמוניהם. מכל הגדלים ומכל המינים. כבר ידענו להבחין בהם; לבנים צהובים, גדולים, קטנים, איטיים, זריזים, כל הסוגים. כיני שערות, כיני מפשעת, כיני בית השחי, כיני הבגדים, כיני שמיכות. הגרועים ביותר היו הכינים שצלב על גביהם. הם היו עוקצניים ביותר, המגרדים ביותר. להם חששנו מאד. הרבה פעמים התפשטנו ופילינו אותם. צפרני האצבעות כאבו מהעבודה הזאת. הפסקנו להשמיד אותם. זה לא עזר היינו מתפשטים, מנערים את הבגדים ולובשים אותם חזרה. בתוך קיפלי הבגדים היו המוני ביצי כינים, אשר תוך תקופה קצרה הצטרפו להמונים אשר רחשו עלינו. רבים מאיתנו התיחסו באדישות לתופעה זו. אדישות זו גרמה לאדישות כללית ולאי־רצון כללי. הפכנו יותר ויותר למוזלמנים. רבים הפסיקו כבר להתגרד, הפסיקו לשמור על עצמם ולא היה איכפת להם לעשות צרכיהם תוך כדי הליכה.

כנראה אנשי הס.ס. נדבקו מאיתנו, כי בתוך כמה ימים התחלפו כל אנשי הצוות ובמקומם באו אנשים מבוגרים, פאלקסדורטשן מהונגריה, אשר בקושי שלטו בגרמנית.

שמועות רווחו בינינו, כי הס.ס. הצעירים נשלחו לחזית ואלה הזקנים נשלחו אלינו במקומם. כך או כך כל "מכרינו" הותיקים נעלמו, והחדשים צעדו בכבדות לידינו. הרבה פעמים צעדו אפילו בלי נשק. נשקם האישי היה מונח באחת העגלות, שנסעו בעקבותינו. מבחינה אחת שפר חלקנו. נפסקו המכות נפסקו כמעט היריות.

לא היה גם צורך בהם. השורות נתדלדלו גם בלי זה. אנשים נפלו מחוסר כוח, מחוסר

רצון להמשיך יותר.
פתאום נוכחת לדעת, כי חברך, אשר צעד לידך תקופה ארוכה איננו עוד. נשאר ודאי מוטל לצד הדרך. הוא כבר לא יקום, הוא כבר גמור.
בלילות הובהלנו לא פעם לעיירה ציורית, לתוך מבנה נטוש בפרורי אותה עיירה. היינו כבר מעטים, מבנה אחד הספיק לכולם. באותם מקרים מסרו אותנו אנשי הס.ס. לידי הנוער ההיטלראי (היטלר יוגנד) במקום. נערים בני שלוש עשרה — ארבע עשרה לשמירת לילה. הללו היו הגרועים ביותר. הם היו מתאכזרים לנו ללא רחם. חגורי אקדחים היו באים עם פרגולים בידיהם ומתחילים בהילולת לילה. מכים, יורים ותולים.
עם בקר היו באים השומרים הקבועים וממשיכים כרגיל לצעוד. פעם אחת היה מקרה, אשר הביא לשינוי גדול ביותר בחיי. נכנסנו, לקראת השינה, לאסם ענק באחוזה גדולה בסביבת הרים יפה אשר בגרמניה. האסם היה מרווח וגדול, בקצהו ערמת קש גדולה, גג שלם כיסה את האסם ודלת כבדה סגרה אותו. כל האנשים נכנסו פנימה ללא דוחק. ככל שזכרוני אינו מטעה אותי, היינו אז כאלף איש ולא יותר. זה זמן רב שלא היינו באסם כה נוח. מתוך הקש הצלחתי ללקט גרעיני שעורה ולאכול אותם. הם היו די יבשים וטעימים. החסרון היחידי בהם, הוא הזיפים הדוקרניים והחדים, אשר נתקעו בחניכי השיניים. אולם מי חשב אז על זה. העיקר שהגרעינים השקיטו את הרעב. ישנתי אז שינה שקטה יחסית. אף אחד לא דרך עלי. ריפדתי את משכבי בקש והיה די נוח. לפנות בקר, כרגיל, העירו אותנו והמשכנו בדרך. בסביבות שעה עשר בבקר, עצרו אותנו פתאום. היינו במעלה ההר והתנשמנו קשות. נצטווינו לשבת ואז פתח בדברו מפקד המצעד;
— "פשע גדול נעשה בלילה. מתוך האסם נעלמה כמות גדולה של בשר חזיר. שהיתה שמורה בתוך מרתף שבאסם. בו במקום אנו עורכים חיפוש". באותו רגע פשטו עלינו אנשי הס.ס. העמידו אותנו בשורות והתחילו לחפש. הבשר נמצא. שלשה בחורים, שני יהודים ורוסי אחד לקחו אותו. חלקו אכלו והיתר שמו בכליהם.
— "אחד דינם" — אמר מפקד המצעד — "מות". נוסף לכך מהיום והלאה אינכם לנים יותר באסמים, אלא בחוץ תחת כיפת השמים.
נכנסנו לתוך חורש קטן, שבצידי הדרך. כולנו נעמדנו בשורות. שלשה הנאשמים הוצאו קדימה ועל אחד מאנשי הס.ס. הוטל לחסלם. הנאשמים חפרו בעצמם את הבורות. עלינו היה להסתכל בהוצאה להורג. איש הס.ס. הרים לאט את הרובה וכיוון לאט לאט וירה. הראשון נפל ואחריו השניים. ואנו נצטווינו לכסות את הבורות.

ואז גמלה בליבי ההחלטה, כי מוכרח אנכי לברוח. אם לא אברח, סופי יהיה כסופם של שלושה אלה או של מאות ואלפים אחרים, המוטלים ללא רוח חיים בצידי הדרך. צריך לחכות רק להזדמנות ועד אז לקיים את פתיל החיים בכל מחיר.
את משה הכרתי באחד המקרים, כאשר עסקתי בספורט הנפוץ אז אצלנו — טיפול בכינים בבגדים. בדרך כלל, בהפסקות היינו מתישבים בצידי הדרך, מתפשטים עירומים לגמרי ומתחילים בעבודה. מכרים לא היו לי. אלה שהיו מכרי פעם, אינם עוד. כולם נפלו במצעד הארוך הזה, לצידי התיישב נער צעיר, מרושל בבגדיו, התפשט כמוני והתחיל בעבודת הנקיון. היה כולו שקוע בעובדה זו ומרוכז בה. ואז התחיל לספור את הכינים,

שהשמיד. כנראה התרכז יותר מדי, מאחר וספירתו שנעשתה בקול רם נשמעה, ואז קלטתי, כי הספירה נעשית בעברית. נדהמתי, עברית?

"...ארבעים ושמונה, ארבעים ותשע, חמישים, חמישים ואחת..."

הסבתי פני אליו. צעיר, כובע שמוט על עיניו, מלוכלך, כל גופו פצע אחד מעקיצות הכינים, כמונו אינו שונה מאחרים. הפסקתי את הטיפול בכינים ופניתי אליו בעברית; "מנין לך השפה?"

— "מהבית — ענה לי — מניה וביה, והמשיך בעבודה בלא הפסקה עד שהוא תפס את משמעות הדבר. עברית בתוך הגיהנום הזה?

— "רגע" — אמר, "הרי אתה מדבר עברית"

ומאז הפכנו ידידים. ידידי בלב ונפש. צעדנו יחד. התחלקנו בכל. החל מפרוסת לחם ועד לתפוח אדמה רקוב וגזר רקוב, שמצאנו בצידי הדרך.

שמו היה משה, מוצאו מהעיר סמורגון ליד וילנה. בן להורים ציונים ותיקים. אביו מורה ואימו אחות רחמניה וחובשת.

העברית בפיו רהוטה, כמו שלי, שוחחנו כל הזמן. בהליכה, במנוחה, בזמן האכילה. הזמן עבר יותר מהר. נזכרנו במשפחותינו. ידענו מה קרה להם. מה שהרגשנו היה מעבר לגעגועים, זה היה כאב נורא. הוא סיפר על משפחתו, הוריו, על עירו סמורגון, על בית הספר, ואני סיפרתי על משפחתי. ואז גמלה בליבנו החלטה משותפת. לברוח, כי העתיד טומן לנו מות בטוח. מתוך הגיהנום הזה אי אפשר לצאת בחיים. עלינו לחכות להזדמנות. אחרי המקרה של גניבת בשר החזיר, קיים מפקד המצעד את הבטחתו ולינת הלילה היתה בחוץ. האביב האירופאי — קר מאוד בלילות. היינו מחפשים מקום, מתכרבלים ומנסים להרדם. לא פעם היה זה בתוך חצר, על אבנים, כאשר הרוח מיללת והקור מקפיא איברים. בהרבה ימים ירדו גשמים וגם שלג ירד. היינו קמים בבקר רטובים עד לשד עצמותינו, עיפים מהלילה ללא שינה. בכל יציאה לדרך הותרנו אנשים מאחורינו. להם כבר לא היה איכפת המשך המצעד. פעמים היינו לנים בתוך יער. אז היינו מקוששים ענפי עצים ומתכסים בהם. היה קצת חם יותר. לא פעם חשבנו אולי כדאי להישאר בתוך הענפים ולחכות עד אשר המחנה יעזוב את היער ואז לקום ולהסתלק.

אבל נוכחנו לדעת, כי כלבי הס.ס. היו עוברים בין העצים. לא היה גם לאן לברוח. היינו בלב גרמניה. בסביבה עויינת. היו מגלים אותנו מהר והסוף שלנו היה בטוח.

כמה רצינו אז לחיות. התעורר בנו הרצון להשאר בחיים. בלי סיבה מיוחדת. לא כדי לספר את הקורות שלנו, את זה נשאיר להיסטוריונים, ולמספרי הסיפורים. פשוט, רצינו לחיות. היינו צעירים וידענו, כי אם נשאר בחיים כל החיים לפנינו.

בינתיים נעשו השורות דלילות. נשארנו קומץ קטן של אנשים. רבים מתו ורבים המשיכו למות מאפיסת כוחות, רבים נשארו קפואים בלילות, רבים חוסלו ע"י אנשי הס.ס. אנו כמעט לא התקדמנו. הצבא האמריקאי סגר סביבנו והטבעת הלכה והתהדקה. היו מקרים שכל היום הלכנו ובלילה היינו חוזרים לאותו מקום שבו לנו לפני כמה לילות. הסתובבנו במעגל. ייתכן כי הס.ס. רצו למצא פירצה כדי לצאת מן המצור. עד עתה כנראה לא הצליחו.

באחד המקרים, כאשר בילינו לילה ללא שינה באחת החצרות בסביבות ההרים, ראיתי ליד אחד המבנים חבית ענקית עומדת. כאשר עברתי לידה והקשתי באצבע, נוכחתי לדעת, כי היא ריקה. ייתכן שפעם שימשה לאיכסון מים או תבואה. כעת היא ריקה. הצליל העיד על כך. החבית היתה כשני מטר גובה ועמדה ליד קיר, אשר היו תקועים בו ווים של מתכת, אפשר היה לעלות על הווים האלה ולקפוץ לתוך החבית. ומה יהיה הלאה — לא חשבנו. הסברתי את העניין למשה והוא הסכים מיד. באמצע הלילה נגשנו חרש לקיר, עלינו על הווים וקפצנו לתוך החבית. כאשר חשבנו כך היה. החבית היתה ריקה.
התכרבלנו כי קר היה. החבית היתה די רחבה והספיק לנו מקום בישיבה. למעלה היו השמים זרועים כוכבים. לילה בהיר וקר. לא ידענו אם טוב עשינו, אם רע. לא ידענו מה יהיה מחר, לא חשבנו על זה. ישבנו כפופים ושתקנו. נרדמנו. כאשר הקיצונו נעלמו הכוכבים בשמים והשחור הפך אפור. התחיל להאיר בחוץ. שמענו את הצעקות המוכרות לנו על התכונה לקראת היציאה לדרך. היינו יוצאים כבר ללא ספירה. אנשי הס.ס. היו מרכזים אותנו לקראת היציאה. שמענו גערות, צעקות, שמענו חבטות של מכות, דשדוש רגליים, ופתאום שקט השתרר בסביבה. עצרנו את נשימתנו. מה עכשיו? החלטנו לחכות זמן מה. עד שהמחנה יתרוקן ויתרחק. לפי מה שראינו אמש, נראה לנו כי המקום אינו מיושב. עזוב. ייתכן, כי בתוך המבנים האלה נוכל למצוא משהו לאכול. המשכנו לשבת. ישבנו, שתקנו, לא דיברנו האחד לשני. שקט היה מסביב. אני זוכר, כשהרמתי את הראש ראיתי, כי השמש עומדת באמצע וחם היה לנו בתוך החבית. משה ישן שנת ישרים. עיף היה הנער, ודאי גם רעב. ראשו רכון בין ברכיו וקודקודו מגולח ומלוכלך כלפי מעלה. לאט לאט קמתי ממרבצי. יישרתי עצמותי. הרגשתי רעב. רעב הייתי. רעב מאוד. הכינים כנראה נואשו ממני, ואולי לא הרגשתי אותם יותר, התרגלתי אליהם כנראה. מחשבתי הראשונה היתה לצאת מתוך החבית. הרי אי אפשר להישאר בה לנצח. הערתי בשקט את משה. הוא פקח עיניו והפנה אותן בשאלה אלי.
— "בוא נציץ מה נשמע בחוץ" — אמרתי לו.
הוא התכופף ואני עליתי על כתפיו ולאט לאט הצצתי החוצה. הדבר הראשון שראיתי היה פרצופו של איש הס.ס. שכאילו חיכה לרגע זה. איך שיצאנו מתוך החבית, אינני זוכר, אולם נשארו בזכרוני המכות והגידופים הרבים שספגנו. עתה רק דבר אחד חיכה לנו — הכדור. היה ברור לנו, כי כל המחנה כבר רחוק מאיתנו, ואיש הס.ס. נשאר במקום כדי לחכות לעריקים מסוגנו, שהסתתרו בכל מיני חורים. אולם, לא זאת כנראה היתה כוונתו. אחרי סדרה של מכות הריץ אותנו קדימה. יצאנו מהחצר ועלינו על הכביש בריצה. היה עליו להביא את השלל למפקד המצעד. ודאי יקבל הצטיינות עבור "לכידה" זו. עם ערב הדבקנו את המחנה. מרחוק ראינו את האנשים עולים על ראש ההר, שעל פסגתו חורשה קטנה. כנראה בחרו חורשה זו ללינת לילה. החורשה עונה, על כל הציפיות של הס.ס. חורשה קטנה זו, סביב לה שדות, וקל לשמור עליה. למעלה היא פרוצה לרוחות. כאשר ראינו את האנשים החיים־מתים, את השלדים ההולכים, נפלה רוחנו מאד. הן היינו כל כך קרובים לחופש. למה לא היתה לנו קצת סבלנות? מדוע מיהרנו כל היום? בין כה וכה לא אכלנו. אבל את הנעשה אין להשיב. איש הס.ס. מסר אותנו לידי המפקד.

אשר נבח כמה מילים.
— "לירות בהם".
נלקחנו לפאתי החורשה. כל אנשי המחנה קבלו קצת לחם, קצת מרק או איזה נוזל אחר. ראיתי אותם בולעים ברעבתנות. אנחנו התרחקנו הלאה. איש הס.ס. העמיד אותנו ליד עץ, התרחק כברת דרך, כיוון רובהו. יש אומרים, כי לפני המות עולים בזכרונו של הנידון תמונות מכל חייו. פעם קראתי, שאסיר שנידון למות וניצל ברגע האחרון, סיפר כי ראה את עצמו כילד, נער, בוגר. ראה דברים ששכח אותם מזמן, שבמשך כל חייו לא נתן דעתו עליהם. והנה ברגע האחרון הם צפו ועלו בצבעים בהירים, בדיקנות מרובה ובפרטים רבים. חכיתי לכדור וזה לא בא. ראיתי את קנה הרובה מתרומם, ראיתי את פרצופו של העומד מאחורי הכוונת. ראיתי את שפמו הקצר, את הריסים הבהירים, ראיתי איך הפרצוף הזה עוצם עין אחת לכוון הנכון וחיכיתי. חיכיתי לידיה, חיכיתי לאש הבוהקת, ראיתי את חור הקנה שממנו צריך לצאת הכדור. חכיתי וחיכיתי, ואז באה מחשבה לראשי, אשר עד היום הזה אני משתומם עליה. מה יהיה קודם? הפיצוץ או האש? איזה חוש שלי יגיב מהר יותר. השמיעה או חוש הראייה? רציתי לעצום את עיני אולם לא יכולתי. חור הקנה של הרובה הלך וגדל, הלך ותפח ועם זאת הלך והתקרב אלי. התקרב לאט לאט, עד שעמד מולי ואז שמענו את שאגתו של איש הס.ס.
— "לרוץ, לרוץ למחנה — כעת אין לי חשק ללכלך את ידי בדם כלבים שלכם"!
מניין בא לנו הכוח? מנין באה הזריזות. ללא אוכל של יומיים בפינו רצנו תוך שניות מעטות נתערבנו בין יתר אנשי המחנה. היתה שעת ערביים ומפקד המצעד וקציניו לא הרגישו כלל, כי אנחנו חזרנו.
ושוב בוקר. ועוד פעם מסתדרים בשורות ועוד פעם צועדים. רעבים, עייפים מלילות ללא שינה בחוץ, מוטרדים מהכינים, מהמכות, מהאי־ודאות של העתיד. ושוב עוברים ימים ולילות. היו ימים ולילות שחזרנו לאותו מקום בו היינו לפני יום או יומיים.
עבר חדש אפריל וחדש מאי הגיע. והארץ יפה. במרומי ההרים רואים ים של פרחים, ירק מסביב, יערות, מים, מעט אנשים והרבה מאוד נופים.
מישהו אומר, כי שמע, שאנחנו מתקרבים לגבול צ׳כיה. ובצ׳כיה אוטונומיה. אמנם אוטונומיה הנשלטת על ידי החיה הנאצית, אבל בכל אופן...
היו, שאמרו, כדאי עכשיו לברוח. אם בורחים כעת ועוברים את המרחק של 10 — 8 קילומטר, נכנסים לצ׳כיה. העם הצ׳כי הוא עם טוב. רחום. יש אפשרות להסתתר. באחד הלילות הכניסו אותנו משום מה לאסם גדול וריק. אסם הרוס בחציו. מתהלכות שמועות, כי ביער הנראה באופק, עובר הגבול עם צ׳כיה. אמנם היער די רחוק, מרחק של שמונה קילומטרים, אבל מי שיצליח להגיע אליו הוא בטוח מכל רע. בתוך היער, כך מספרים, נמצאים פרטיזנים צ׳כיים והם ודאי יושיטו עזרה. נוסף לזאת ידוע כי הגרמנים הם גיבורים גדולים כלפינו, אולם נזהרים מאד לא להכנס עמוק לתוך היער. לא נעים להם להיפגש עם הפרטיזאנים. יש רק לעבור את המרחק הקטן הזה. בלילה אני מעיר את משה. אני מתחיל לדבר על ליבו, שכדאי לנסות. קשה לשכנעו אחרי בריחת הנפל שלנו. המחזה של הס.ס. עם הרובה המכוון את נישקו אלינו טרי עדיין בזכרונו. בחוץ משוחחים

אנשי הס.ס., הם מספרים, כי ה״פירר״ התאבד וכנראה המלחמה עומדת להסתיים, אין הם יודעים מה לעשות עם האסירים, אבל לפי כל הסימנים ייעשה בהם מחר טבח. זה היה האות.
עלינו על קיר האסם קפצנו למטה והתחלנו לרוץ לכוון היער. הלילה התעורר בבת אחת. יריות וצעקות מכל הצדדים. ״לרוץ בעקלתון״ צעקתי למשה — ״זה יקשה לפגוע בנו״. וכך היה.
באפיסת כוחות הגענו ליער. נפלנו בין העצים כאשר אנו מתנשמים בקושי. הצעד הראשון לחופש נעשה.

י. גלעזער

מפרוז׳אני לאסיה התיכונה

ביום 17 בספטמבר 1939 חדר הצבא האדום לפולין, ולמחרת היום כבר היו חיילים סובייטיים בעירנו. בואו של הצבא האדום נתקבל על ידי האוכלוסיה היהודית בהקלה רבה. היהודים נשמו לרווחה, כי חששו לבואם של הגרמנים.
כינונו של השלטון הסובייטי גרם מיד למחסור במצרכי מזון ובסחורות. החיילים ראו לפניהם שפע של מצרכים שלא ראו מעולם והחלו לקנות הכול, וכך רוקנו את העיר.
לכתחילה פנו השליטים החדשים נגד בעלי הרכוש. נאסרו שוטרים לשעבר, קצינים ופקידים ובעלי־אחוזות פולנים. את משפחותיהם הוציאו לברית־המועצות. השלטונות הסוביטים לא נגעו באוכלוסיה היהודית.
אנו סברנו, כי כל הנגישות מכוונות אך ורק לגורמים שהיו עויינים לברית המועצות. מיד השתכנענו כי טעות היתה בידנו.
אבי, יצחק עזרא גלעזער, בונדאי, נמנה כל ימיו עם העסקנים הציבוריים החשובים ביותר בפרוז׳אני. הוא השתתף כמעט בכל המוסדות היהודיים והלא־יהודיים. שימש יושב־ראש אגודת בעלי המלאכה, במשך שנים אחדות היה חבר מועצת העיר, היה חבר בהנהלת בית־הספר ע״ש י.ל. פרץ, בהנהלת בית היתומים, לינת הצדק, טא״ז ומוסדות אחרים. ערב מלחמת העולם, כאשר ה״בונד״ החליט להשתתף במוסדות הקהילות היהודיות נבחר אבא כפרנס בקהילת פרוז׳אני.
הוא היה מסור בלב ונפש לפעילותו הציבורית, היה אהוב על יהודי פרוז׳אני וחילק איתם את שמחותיהם ואת צרותיהם.
לאחר שהגיעו הסובייטים נפסקה פעילותם של כל המוסדות היהודים, ואבא הפסיק את עסקנותו בכל תחומי עשייתו.
בערב של 5 בפברואר 1940 הוזמן אבי באדיבות לסניף העירוני של נ.ק.וו.ד. ומשם לא חזר יותר. למחרת בבקר נודע לנו, כי מחוץ לאבינו נאסרו עוד שני בונדאים. שייע פארער, ששימש יושב ראש של ״צוקונפט״ ושלמה ראגוויטש, ששימש כיושב־ראש של ה״קולטור־ליגע״. בו ביום נודע גם, כי שני חברים נוספים מעסקני ה״בונד״ זלמן

אוריעוויטש, יושב ראש סניף ה״בונד״ ומיכאל ניימאן, מזכיר הסניף, שמעו על המאסרים, יצאו מן העיר והסתתרו בעיר אחרת.

מאסר אבא עשה רושם קשה בעיר. כל ההשתדלויות של המשפחה לא־הועילו. אי־אפשר היה לקבל פרט כל שהוא, בנוגע לאשמה שמאשימים את אבא. לא יכולנו להיוודע אפילו על מצבם של האסירים. פעם אחת אמר חוקר אחד לאמא ולי, כי המשפחה אינה מחוייבת בכלל לדעת למה נאסר ראש המשפחה. מספיק שהוא עצמו יודע למה אסרו אותו. הרשו לנו להביא לו לבנים חמים וסיגריות. אי אפשר היה להעלות על הדעת אפילו שנתראה אתו. ארבעה שבועות לאחר מאסרו נודע לנו, כי אבא ואסירים אחרים הועברו מבית הכלא למקום אחר.

עוד לא הספקנו להתאושש ממכה גדולה זו נחתה עלינו לאחר כמה שבועות מכה שניה. ביום 13 באפריל, בשעה 3 בלילה שבין יום שישי לשבת, דפקו אנשי המיליציה על דלת ביתנו. הם הסבירו לנו כי באו לערוך חיפוש. לאחר החיפוש הודיעו, כי כל בני משפחתנו, אמא, אחותי ואני מגורשים מיד מפרוז׳אני. להיכן — לא אמרו לנו. הם רק הבטיחו לנו שמקום מגורנו לא יהיה רחוק מביתנו. וכדי לנחם את אמא אמרו לה לא לדאוג, כי באיזה שהוא מקום תפגוש את אבא.

הותר לנו לקחת אתנו 100 ק״ג לנפש. מחוסר ברירה החילונו לארוז את חפצינו. היינו מבולבלים ומפוחדים ולא יכולנו לתכנן ולקחת אתנו את החפצים החשובים ביותר. במקומם החילונו לארוז כל דבר שבא לידינו.

כל הדברים האלה התרחשו בלילה. אך השכנים שמעו ומסרו על מאסרנו לקרובינו. הללו הגיעו לביתנו אך לא ניתן להם להיכנס אלינו. לאחר שהושיבו אותנו על העגלה התפרצו הקרובים בניגוד להוראות החיילים ונפרדו מאתנו.

בדרך ראינו שיירה של מאות עגלות שנסעו באותו כיוון. הבינונו שמתקיים גירוש המוני, והמחשבה של צרת רבים הקלה עלינו לא היינו לבדנו. הביאו אותנו לתחנת ברכבת בלינעווע (אראנטשיצע). הכניסו אותנו בקרונות־משא (טעפלושקעס) ביחד עם משפחות של שוטרים וקצינים פולנים. שם פגשנו גם את דאבע ראגאוויטש, אשתו של שלמה ואת התינוקת שלה, בת שמונה חדשים.

נסענו 17 ימים בקרונות צרים ומחניקים, הכוללים 3 משכבים של קרשים, זה מעל זה משני הצדדים. הקרשים היו חדר השינה וחדר האוכל שלנו. ברצפת הקרון באמצע היה חור ששימש בית־כסא. 17 הימים היו גיהנום. אך התגברנו עליו.

שלחו אותנו לצפון־קאזאכסטאן לעיירה אטבאסאר. האוכלוסיה היתה קאזאכסטאנים ילידי המקום ומגורשים. משם העבירו אותנו לאיזור אחר וחזרה לאטבאסאר. שש שנים רצופות שהינו בברית המועצות, טעמנו טעמה של המלחמה ועברו עלינו כל היסורים וההרפתקאות שנופלים בגורלם של מגורשים. בשנת 1943 הופרדתי מן המשפחה ונשלחתי לצבא ״סטראי באטליאן״ באוראל. שם שהיתי שלוש שנים.

בשנת 1946 החלה הרפטריאציה של אזרחי פולין, ועלה בידי לחזור לאמי ולאחותי וכולנו חזרנו לפולין. בפולין פגשתי את משפחתם של שייע פארער ושל מיכאל ניימאן. גורלם היה כגורלנו, אלא שהם נשלחו לסיביר בטרנספורט שני.

בהיותנו ברוסיה עשינו הכל כדי להיוודע על גורלו של אבינו. כל המאמצים נכשלו. לאחר אמנסטיות רבות חזרו אסירים רבים למשפחותיהם. אך על גורלו של אבינו וגורלם של שני הבונדאים שייע פארער ושלמה ראגאוויטש לא נודע לנו כלום עד היום הזה.(II)

קלמן גוכמן

בפרוז׳אני לאחר החורבן

ביום 6 במאי 1945 שוחררתי על ידי הצבא האמריקאי ממחנה הריכוז אבנזה שבאוסטריה. כוחותי אפסו ובקושי יכלתי להזיז את רגלי שהיו מלאות פצעים. משקלי היה 35 ק״ג אחרי כמה שבועות של מנוחה והזנה נורמלית חזרתי לאיתני. משקלי עלה, הפצעים הגלידו והתחלתי לחשוב על ״תכלית״.

רוב האסירים המשוחררים הלא־יהודים התחילו לחזור לארצותיהם ולבתיהם, אולם האסירים היהודיים, ובעיקר אלה שבאו ממזרח אירופה, התלבטו אם כדאי להם לחזור למקומות מגוריהם. ידענו כבר שאין לנו סיכויים למצוא שם מישהו מקרובינו בחיים. אני לא התלבטתי הרבה. החלטתי לחזור לפרוז׳אני, כי היו לי סכויים למצוא את אמי, שנפרדנו ממנה לפני פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה. קוויתי למצוא גם את אחי, שהיה אתי באושוויץ, והסכמנו בינינו להפגש בבית בפרוז׳אני. הצטרפתי לקבוצת פולנים שחזרה לפולניה, במטרה לעבור משם את הגבול הרוסי ליד בריסק דליטא. עד פולין נסענו יותר מחודש. הדרכים ומסילות הברזל היו הרוסות. בדרך פגשנו הרבה פליטים ועקורים שנסעו לכוונים רבים. פגשנו גם יהודים שעזבו את פולניה. הם ספרו לנו על האנטישמיות המשתוללת שם ועל הפוגרומים שנערכו ביהודים — החלטתי לא להתעכב הרבה בפולניה, ותוך יומיים שלשה הגעתי לתחנת הגבול הרוסי שבבריסק דליטא, מלא תקוות להיות בקרוב בבית. פה צפתה לי הפתעה. אחרי שזיהיתי את עצמי, אסרו אותי ובלי שום הסבר הביאו אותי למחנה מגודר בחוטי תייל. שם הוברר לי, כי היות ולשם משפחתי — גוכמן — גוון גרמני, יש לברר את זהותי. מצב רוחי ירד פלאים. עברו עלי כמה ימים קשים של חקירות. לבסוף הודיעו לי שאני רשאי לעזוב את המחנה. באותו יום שוחרר גם בחור ביאליסטוקאי שהיה בגיטו בפרוז׳אני ורצה לבקר שם, החלטנו לנסוע ביחד.

היות ורכבות נוסעים לא היו (הרכבות היו מיועדות לאנשי צבא בלבד), תפסנו מקום ברכבת משא. רוב הנוסעים היו אסירים משוחררים ממחנות וממחנות־כפיה גרמניים וחיילים משוחררים. כל אחד שמר על צרורו והיה שקוע במחשבותיו על העבר האכזרי ועל העתיד המעורפל. הנה חולפים לפנינו כפרים שרופים, תחנות־רכבת ומסילות ברזל הרוסות. שרידי המלחמה נראים עדין בכל מקום. התקרבנו לתחנת אורנצ׳יצה (לינעווע). הרכבת האיטה נסיעתה, אך לא עצרה, ונאלצנו לקפוץ ממנה בעודה נוסעת. בתחנת הרכבת נודע לנו שתחבורה לפרוז׳אני תהיה רק בשמונה בערב, והחלטנו ללכת ברגל את 12 הקילומטרים, כי לא רצינו להגיע לעירנו בחושך. אנו הולכים בכביש הצר המוביל

לפרוז׳אני. הנוף מוכר. באחרונה עברנו את הכביש הזה בכוון הנגדי, על מזחלות, בליווי אנשי ס.ס. ליעד בלתי ידוע ומחריד. הנוף לא השתנה, אולם אנחנו השתנינו, אנחנו כבר לא אלה שהיינו פעם...

כשהתקרבנו לעיר היינו כבר מיוזעים ועייפים, אולם המשכנו כדי להגיע ליעדנו ככל המוקדם. הנה כבר בתי האיכרים, משם אנו פונים לסמטה המובילה לכוון רחוב סלץ. עברנו את הסימטה. פתאם נעמדתי נדהם; איפה רחוב סלץ? האם טעיתי? ישנו, אמנם, כביש, אולם משני צדדיו קוצים גבוהים עם ערימות פסולת ואין רחוב בכלל. אני מסתכל ימינה, מסתכל שמאלה, אין בתים, אין גשר...

— שמע, אתה פרוז׳נאי או שאתה בכלל לא — פרוז׳נאי — שואל אותי חברי בלגלוג — אינך מכיר את עיר הולדתך?

— אני מכיר, אבל הכל פה כל כך השתנה שקשה להתמצא — אני עונה לו בגמגום. עמדנו כמה דקות אובדי עצות.

אישה שעברה במקרה, הדריכה אותנו שעלינו לפנות שמאלה. את הנחל עברנו על קרשים, לא נשאר שריד לגשר. מסביבנו שממה מחרידה מימין ומשמאל הנמשכת עד למרחקי האופק. הבית היחידי השלם שנראה מרחוק הוא בית המרחץ ואחריו ומסביבו — שוב שממה. פה ושם חולפים בצידינו שרידי בתים שעמדו פה פעם. מכל בית נשארה ערימת פסולת וארובה בולטת באמצע. לפעמים אנו רואים מדרגות בטון שהובילו לבתים, או עמודים של איזו מרפסת. מבית הכנסת שעמד פה נשאר חלק מקיר (הכתל הצפוני) עם מסגרת של חלון ודלת.

אנו מתקרבים למרכז. ברחבת השוק עומדים כמה צריפים קטנים ואנשים בודדים מסתובבים לידם. שורת החנויות לשעבר (האלי) עומדת שלמה, אולם נראית מאוד עזובה. דלתות החנויות סגורות. ברחוב קוברין נראים רק כמה בתים בודדים שלמים. ראשית של רחוב פצביץ כמעט שלמה. בנין בית הספר העברי לשעבר שלם. חיילים שוכנים בו. הכנסיה הרוסית, שהיתה פעם מפוארת, עומדת חרבה בלי גג, בלי חלונות ודלתות. אחריה עומדים כמה בתים ושוב שממה עד לגשר.

אנו פונים לרחוב שערשעוו בכוון לביתי. בהתחלת הרחוב אין בתים ולבי דופק בי בחזקה, אולם בהמשכו מתחילים להופיע בתים שלמים ומצב רוחי משתפר. והנה הגענו. הבית שלנו עומד שלם. השביל המתפתל בין הדשא מוביל ישר לבית. אני נעמד לרגע, למלא ראותי אוויר, כדי שאוכל להיות מוכן לכל מה שמחכה לי. ברגע זה חולפת במוחי תמונה; הנה אני נכנס הביתה, אמי, אחי ועוד בני משפחה סובבים אותי בחיבוקים ובנשיקות.

״הנה גם אתה חזרת״ — אומרים לי בשמחה...

— מה קרה לך? — מפסיק אותי חברי — אתה נראה לי קצת חיוור. מתרגש?

— כן קצת...

כשהתקרבנו לבית יצאה ממנו אשה רוסיה לא מוכרת לי. פניה חוורים ומלאים נקבים של אבעבועות, היא לבושה בגדים דלים ומרופטים. בראותה אותנו מתקרבים לבית נעמדה ושלחה אלינו מבט של תמיהה.

— שלום — אני פונה אליה — את גרה פה?
— כן, למה?
— אני בעל הבית הזה.
היא נעמדה בפה פעור, משתדלת להבין מה ששמעו אזניה, ואחרי דקה של היסוס היא שואלת בפליאה:
— איך זה בעל הבית? —
— פשוט מאד — אני מסביר לה — זה הבית שלנו, פה נולדתי, פה גרתי, הגרמנים גרשו אותנו למחנות הריכוז, למזלי נשארתי בחיים ואני חוזר הביתה.
— הביתה... — היא חזרה אחרי בלחש, שקועה במחשבות.
— האם אמי, גולדה, לא נמצאת פה? — שאלתי.
— לא. אני לא מכירה אותה.
— ואחי ואחרים מהמשפחה עוד לא חזרו?
— לא, רק אנחנו גרים פה.
זיעה קרה שטפה אותי. אף אחד לא חזר. אולי היתה כל הטרחה הרבה שלי לשוא? האישה עמדה מולנו שותקת, מהססת.
— בואו, תכנסו — החליטה בסוף.
נכנסנו אחריה הביתה.
מלבד הטפטים הישנים שלנו על הקירות לא היה בבית שום דבר שיזכיר לי את הבית שלנו. הסלון היה מלא וגדוש רהיטים שונים ומיטות. אלה לא היו הרהיטים שלנו, את הרהיטים שלנו העברנו לבית סבתא כאשר עברנו לגור שם בגלל צמצום הגיטו. באחת המיטות, שכב ילד כבן שנתיים. ילדה בלונדינית בעלת פנים עגלגלות הסתובבה בחדר ושלחה אלינו מבטים סקרניים.
— אלה הרהיטים שלכם? — שאלה אותי האשה בנימה של פחד.
— לא, לא שלנו, תהיי שקטה.
— כאן גר לפני שוטר פולני ששירת את הגרמנים, הוא כנראה ברח.
— כן, אני יודע, הוא לקח אצלנו את המפתחות של הבית, אחרי שעזבנו אותו.
כאן התחילה האישה לספר את סיפורה. מוצאה מכפר קוזלי, זה היה הכפר הראשון באיזור שהפך לקולחוז בימי שלטון הסובייטים. בזמן הכיבוש היה להם קשר עם הפרטיזנים והשתדלו לספק להם מזון ובגדים חמים. פעם הופיעו גרמנים חמושים, הקיפו את הכפר, הוציאו את הגברים והרגו אותם אחר כך הציתו את הבתים ולא נשאר שריד מהכפר.
— גם אנחנו סבלנו הרבה מהמרצחים — הוסיפה במרירות.
— כן, כולם סבלו — הסכמתי איתה והרגשתי באותו רגע שהיא קרובה לסבלותינו.
סקרתי את יתר החדרים. בחדר השינה לשעבר שלנו עמדה רק ספה, והאשה הסבירה לי, כי כאן גר פרטיזן לשעבר, שעובד באיזור וחוזר הביתה רק בימי ראשון. את חדר הילדים שלנו מצאתי עזוב. החדר שימש כנראה, מחסן.
— לא היו שום מכתבים מאמי או מדודי ממוסקבה? — שאלתי.

— לא, לא היו.
— יש פה יהודים?
— כמעט שאין. יש רק אחדים. על ידנו גרה משפחה, לאשה קוראים פניה.
עוד באותו ערב ביקרתי אצל המשפחה השכנה, זאת היתה משפחת ניבושצ׳יק. כמעט כל המשפחה נשארה בחיים. הם הספיקו לעזוב את פרוז׳אני ביום הראשון של המלחמה והיו כל הזמן ברוסיה. הם קיבלו אותי בחמימות. באו עוד כמה יהודים. אנשים מקריים שאף פעם לא היה לי מגע אתם. נכנס בעלה של פניה, שלא הכרתי אותו. שאלו אותי כל מיני שאלות, התענינו, אם קרוביהם נשארו בחיים והוכזבו שאין לי תשובה בשבילם.
אני שאלתי על אמי וחקרתי אם הגיע מכתב ממנה. פניה הוציאה חבילת מכתבים שהגיעו לפרוז׳אני מפרוז׳נאים הנמצאים בארצות רבות ושואלים על קרוביהם. אולם לא מצאנו מכתב מאמא. בראותם את מבוכתי, השתדלו להרגיע אותי. הבטיחו לעזור לי לחפש אותה ולסייע לי גם בעניני עבודה. כשחזרתי הביתה הרגשתי ריקנות ועייפות. האישה כיבדה אותנו בחלב, שתינו את החלב עם שארית הלחם שהיה בתרמילנו. היא הקציבה לנו מקום על הרצפה ב״חדר של הפרטיזן״, הוצאנו את השמיכות הדקות שלנו (שמיכות מחנה הריכוז) ושקענו בשינה עמוקה.
בבקר עזב אותי חברי, הוא הלך לעסקיו שבגללם בא לפרוז׳אני. אני החלטתי לעשות ביקור בבית סבתא. הייתי בטוח שלא אמצא שם שום דבר מרכושנו שהשארנו שם לפני שעזבנו את הבית. הרי השארנו את הבית פתוח, מי שרצה יכל היה לבוא ולקחת כל מה שרצה. מי חשב אז שנצטרך אי פעם לדברים שהיו שם? אולם דבר אחד השתדלתי בשעתו להסתיר במקום בטוח בעלית הגג, — את דברי האישיים הסודיים שלי; היומנים משנות הגימנסיה, כמה מכתבים יקרים לי, כמה תצלומים. דברים אלה — אף אחד לא יקחם. למי הם נחוצים? ואני צריך להם עכשיו בכדי להרים את המורל שלי.

אני עובר ברחובות, עכשיו יש לי זמן לסקור את הכל. לא רואים בכלל יהודים, כולם נראים לי לא מוכרים, זרים, אולם נדמה לי שכולם מסתכלים עלי. האם הם מכירים אותי, או אולי אני נראה להם מוזר בגלל לבושי או זְקני המגודל? אני חוצה את רחוב פצביץ במקום שבו עמדה גדר הגיטו, ונהנה מכך שהגדר כבר לא קיימת. אני נכנס לרחוב הכבאים. האזור הזה לא נפגע ולמראית עין שום דבר לא השתנה בו. אולם השקט הזה ששורר פה, נראה לי מוזר, בגיטו היה הרחוב הזה סואן. אני פונה שמאלה לרחוב נובה. פה מצד ימין צריך להיות בית סבתא. מוזר, עברתי את כל הרחוב ולא מוצא את הבית. אני חוזר ומתחיל את החיפוש. אחרי הבית שהלך לאבוד. כן, זה המקום... לא נשאר ממנו כלום, כאילו האדמה בלעה אותו. — מגרש ריק ובאמצע בור מים, שריד מהבונקר הלא מוצלח שחפרתי בהיותנו בגיטו. (אחרי זמן נודע לי שמישהו פירק את הבית והעביר אותו לכפרו).

עמדתי דום במשך דקה והמשכתי לחפש את בתי הדודים שלי. ביתו של דוד אחד מצאתי שלם, אולם לא היה לי אומץ להכנס. לשם מה? בתי יתר הדודים נמצאים באיזורים שנחרבו. מחריד ממש לעבור שם בין ההריסות, הכל נראה כמו אחרי רעידת אדמה. אני משתדל לפענח את הרחובות ואת הסמטאות. אך קשה מאד למצוא את המקומות

המדויקים של הבתים. חזרתי הביתה מדוכא. שלחתי מכתבים למדור לחיפוש קרובים של הצלב האדום ומכתב שני לדוד במוסקבה (אם כי לא הייתי בטוח אם הכתובת שהשתמרה בזכרוני עודנה נכונה) אולי ימצאו את אמי.

כך צעדתי את פסיעותי הראשונות בפרוז'אני החרבה.

בהיותי במחנות הריכוז, חשבתי שאם אשאר בחיים ואגיע הביתה מיד יפתרו כל בעיותי. אולם עכשיו אני רואה עד כמה טעיתי; כל בעיותי מתחילות עכשיו ומי יודע מתי ואיך יפתרו? החיים פה עלובים; מצרכי המזון יקרים וקשה להשיגם; ולי אין שום הכנסה, כי אין לי מקצוע. אני, אמנם, לומד משהו, אולם עד שאוכל להרויח את לחמי יעבור זמן. אני מסתובב בודד בין ההריסות ובין הבתים שנותרו. הכל מזכיר לי פה את העבר, עבר שנעלם ואין לו המשך. כל מגרש ריק וכל בית מזכירים לי את המשפחות שחיו פה. בעיקר, מציקים לי הבתים או מגרשי הבתים של חברי. כל פעם שאני עובר ליד ביתו של אברהמל ר. מושך אותי איזה כוח להכנס פנימה. ברגע האחרון אני נעצר ולא נכנס. ביום האחרון לפני שעזבנו את הגיטו ביקרתי אצלו והוריו ביקשו שנשמור האחד על השני. הבטחנו חגיגית שנעשה כך. איך יכולתי לשמור עליו כשלקחו אותו באחת הסלקציות בבירקנאו לתאי הגזים בגלל הצטננות קלה? ובלילות חוזר אלי חלום בלהות בוריאציות רבות. אני משתדל להסביר להורי אברהמל, שאני לא אשם, אולם אני לא מצליח לשכנע אותם. לעתים קרובות אני נוהג לעשות "טיול אל העבר". אני בא למקום ביתו של בני, למשל, ומתחיל לשחזר כל מיני אירועים מביקורי אצלו ומפגישותינו הראשונות עם בחורות שגרו על ידו. גם מגרש ביתו של מנדל ק. מזכיר לי הרבה זכרונות. ביתו היה תמיד פתוח לכולנו בכל יום ובכל שעה. מחוסר מועדון, היינו מנהלים פה ויכוחים בעניני דיומא, או שהיינו שרים בצוותא כל מיני שירים. היה לו למנדל טנור לירי יפה ואהבתי לשיר אתו בצוותא.

ביקרתי פעם בבית הקברות. חשבתי שאולי אמצא את המצבות של הסבים והסבתות שלי. הייתי מבקר פה עם אבי בתשעה באב, והוא היה מוצא כל מצבה ומצבה ומסביר לי את קירבת המשפחה עם המת. חיפשתי ולא מצאתי אף מצבה אחת מאלה. בית הקברות עזוב, רוב המצבות עקורות ושבורות, עיזים וסוסים מטיילים בין המצבות. הגדר הרוסה. ברחוב שליד בית הקברות ראיתי כמה בתים אשר ביסודות שלהם קבועות מצבות עם כתובות עבריות וליד הבתים מדרכה עשויה מצבות.

בנין בית הכנסת "בית יעקב" היה היחידי שהשתמר מכל תשעה בתי הכנסת שהיו בעיר (הוא שימש בית הכנסת של משפחותינו). מתוך סקרנות נכנסתי פעם לתוכו. רעש חזק של מכונות קיבל את פני. כאן שוכנת עכשיו תחנת החשמל העירונית. באמצע בית הכנסת, במקום שבו היתה הבמה, עומדות המכונות המרעישות. על הקירות ועל התקרה נשארו הציורים והכתבות בעברית. ארון הקודש משמש ארון למכשירים. הכל מלא אבק ולכלוך. ספרו לי שמצאו פה ספר תורה. לשאלתי איפה הוא ענו לי, שעשו מגויליו תופים בשביל הצבא... את ספרי הקודש שהיו פה העבירו לחנות המכלת, לעטיפת מצרכים. מי שרצה קנה אותם בתורת ניר לשימוש, בגלל המחסור בניר.

אחרי חודש וחצי חזרה אמי. פגישתנו היתה מאד נרגשת. היא שאלה אותי על אבא ועל

יתר הילדים ובכתה כל היום. לא היתה תשובה בפי. אולם הבטחתי לה שיש תקוה שאחי יחזור.

לצערי לא חזר אחי.

ב.

הצבא האדום שיחרר את פרוז׳אני ביולי 1944. לפני השחרור התחולל קרב עז בין הרוסים והגרמנים. הגרמנים לא רצו לעזוב את העיר בקלות. יחידה גרמנית התמקמה על גג הכנסיה הרוסית, ששימש מקום טוב להגנה, ומשם התקיפו את הצבא האדום המתקרב לעיר. הם האמינו כי הרוסים לא יעיזו לירות על הכנסיה שהוא מקום פולחן דתי, אולם הרוסים לא נרתעו, בהפגזה ארטילרית כבירה על הכנסיה קרס תחתיו הגג יחד עם מגיניו הגרמנים. כתוצאה מהקרב התלקחה שריפה בעיר שהתפשטה במהירות בין בתי העץ שהיו רובם של הבנינים. הבתים המיושבים בתושבים מקומיים לא סבלו הרבה, היות והתושבים שמרו עליהם מהשריפה. על בתי היהודים, שעמדו עזובים, לא היה מי שישמור, ובמהרה נהפכו כולם לאבוקה ענקית. השריפה השתוללה כמה ימים וכלתה כשני שליש מהבתים. כשנכנסו הרוסים לפרוז׳אני היו בה רק שני יהודים, אב ובנו, שהתחבאו אצל משפחה נוצרית. רוב היהודים שהתחבאו נתפסו ונהרגו במקום או בשעת נסיונם לעזוב את שטח הגיטו. רק אחדים ניצלו והגיעו ליערות.

היהודים הראשונים שחזרו העירה, נמנו עם שארית הפליטה של הפרטיזנים. הגברים הצעירים בפרטיזנים גויסו לצבא האדום עם שיחרור השטח על ידי הרוסים. הנשים והגברים המבוגרים, חזרו העירה. פה שרר תוהו ובוהו, הכל היה מלא לכלוך ופיח, ועשן עלה והתאבך מן הבתים השרופים. מי שמצא את ביתו, ניצול מהשריפה, חזר הביתה, שהיה תפוס בדרך כלל בידי זרים. מי שלא מצא את ביתו, חיפש בית של קרוב או סתם בית לא־מיושב והחל לארגן את חייו מחדש. המצב היה קשה מאוד. לא היה מקור לפרנסה. לא היה מקום לעבודה, לא היו רהיטים, כלי מיטה — הכל צריך היה לרכוש מחדש. חנויות לא היו והאכרים פחדו להביא סחורותיהם העירה ומי שהביא ביקש מחיר גבוה מאוד. לא היתה ברירה אלא לפשוט על שדות עזובים בכדי למצא בהם כמה תפוחי אדמה.

באמצע 1945 התחילו לחזור המגוייסים מהצבא, כשהם עייפים ושבורים אך מלאים בחויות ובעיטורים. כמו כן חזרו ניצולים ממחנות הריכוז ואנשים, שהצליחו לעזוב את העיר לפני שהגרמנים נכנסו. כל אחד קיוה למצוא מישהו ממשפחתו או מחבריו. אולם לרובם התבדו התקוות. היה קשה לניצולים לתאר לעצמם כיצד יתחילו בחיים חדשים בעיר החריבה והריקה מיהודים. וכשהתחילה הרפטריאציה לפולין, מיהרו רבים להרשם, בכדי לעזוב את העיר ההרוסה ולעקור למקומות אחרים. חלק מהם התאחדו עם קרוביהם בחו״ל וחלק המשיך לנדוד באירופה עד שהגיעו לארץ ישראל. היו כאלה שהתלבטו, או שמסיבות בריאות לא היו מסוגלים לעזוב. אחרי גמר תאריך הרישום לרפטריאציה נשארו אנשים אלה תקועים בפרוז׳אני. בסוף 1945 עוד המשיכו להגיע טיפין — טיפין יהודים

מכל מיני מקומות, אולם מספרם התיצב בסוף 1945 עד תחילת 1946 לכדי 35 — 40 איש. היו בינינו רק 6 זוגות נשואים, והיתר רווקים וביניהם 3 רווקות. מובן שלרווקות היתה הצלחה והן נישאו מיד. האוכלוסיה היהודית הקטנה לא היתה מגובשת, כי היו אלה אנשים, שבדרך כלל לא היה ביניהם קודם שום קשר. היו אפילו כאלה שבכלל לא הכירו האחד את השני, ולא יכלו לתאר לעצמם איך ימשיכו לחיות יחד. הפגישות בין היהודים נגמרו בדרך כלל בחילוקי דיעות. הפרטיזנים לשעבר סיפרו על מעשי הגבורה שלהם במאבקם נגד הפולשים הגרמניים. יוצאי המחנות סיפרו על סיבלותיהם. אולם תמיד היתה מסתיימת הפגישה בהתנצחות של הראשונים: "אנחנו שירתנו את המולדת ואתם שירתתם את הגרמנים" — היו אומרים בגאוה.

והנה קרה מקרה שגיבש את כולם;

מוטל שפירא, פרטיזן לשעבר, ששוחרר מהצבא באביב 1946, יצא בבקר אחד לשוק ופגש באיכר שהכיר אותו לפני המלחמה. התפתחה ביניהם שיחה ידידותית. מוטל סיפר לו על התלאות בגיטו ועל קורותיו בפרטיזנים ובצבא. בין היתר סיפר על שני אחיו שנלקחו על ידי הגרמנים, ביחד עם 16 יהודים אחרים, ומאז אבדו עקבותיהם. האיכר חיבק את מוטל וקרא בהתלהבות;

— אלהים שלח אותך אלי... אתה יכול לעזור לי. זה שנים שאני לא עוצם עין, כל לילה היהודים המתים דופקים על חלוני ולא נותנים לי מנוחה, אני משתגע, צריך לעשות משהו. צריך להעביר את עצמותיהם לבית הקברות שלכם שינוחו בשלום.

אחרי שנרגע, סיפר למוטל, שהוא היה עד להריגת הקבוצה של 18 היהודים. הוא עבד אז בשדה וראה איך שהביאו אותם לחורשה שעל יד ליאכי ואחרי כמה זמן שמע את היריות ואת הצעקות.

מוטל קיבל את דבריו ברצינות. הוא סיפר עליהם ליהודים. כולנו החלטנו להשתתף במבצע העברת עצמות הקרבנות לבית הקברות — קבענו עם האכר את היום המתאים לו, ויצאנו בבקר השכם מצויידים בכלי חפירה ושמיכות, כשהאכר הזקן הולך בראש השיירה עם מקל ביד. נכנסנו לחורשה מלאת ריחות האביב שהזכירה לנו את שנות ילדותנו, כאשר היינו באים הנה עם המורים או עם המדריכים מהתנועה ומשחקים בין העצים הרעננים.

הזקן הוביל אותנו לקרחת בחורשה; והראה לנו על מקום נמוך במעט בשטח.

— זה המקום — אמר —

התחלנו לחפור מסביב בעדינות, ועד מהרה הוברר לנו שלפנינו לא עצמות אלא גופות ולתדהמתנו נשמרו הגופות במצב תקין. ההתרגשות גברה. השתדלנו לחפור ביתר זהירות בכדי שלא לפגוע בגופות. פתחנו פתח מצד אחד של הבור וראינו, שהאנשים קבורים בעמידה צפופים אחד לשני כמו גוש אחד. הם מתו זקופים בבור הצר הזה, כשהיריות באו עליהם מלמעלה. התחלנו להפריד בין הגופות. השכבנו אותן בצד והתחלנו לזהות אותם לפי הבגדים, שבחלקם עוד נשתמרו, ולפי מבנה הגוף. (הראשים לא נשתמרו). מוטל שפירא הכיר מיד את שני אחיו. פרידמן ואחותו הכירו את שני בני המשפחה שלהם. זיהינו את גופתו של ד"ר שרייב, לפי מבנה גופו השמן. בכיס מקטורנו מצאנו פינצטה, תרופות ומטבעות. זיהינו עוד כמה אנשים. היללות והבכי מלאו את החורשה. אחרי

הצהרים הבאנו כמה עגלות וסוסים, ובצינעה שלא יוודע הדבר לשלטונות, העברנו את הגופות לבית הקברות ושם הוטמנו בקבר אחים אחד ליד השני.
זמן רב חיינו עם חווית הפעולה הזו. המקרה הזה גיבש את כלנו למשפחה אחת. כל אחד הרגיש כאילו הקרובים שלו נמצאים בקבר האחים, ואנחנו נמצאים כאן כדי למלא שליחות חשובה. התחלנו לבקר אחד אצל השני. בחגים הלאומיים הסובייטים, בראש השנה האזרחית ובארועים משפחתיים היינו מתכנסים לחגוג יחד כמשפחה אחת, שרים שירים רוסיים ויהודיים. והעיקר השתדלנו שלא להתבלט בפני השלטונות, כפי שלימד אותנו יצחק אוורבוך, שהיה מנהיגנו הרוחני.
ב־1947 התחיל המצב הכלכלי להשתפר. מי שהיה בעל מקצוע עבד במקצועו. אחדים קבלו משרות ממשלתיות. הרווקים הביאו בנות מערים אחרות שבהם היה עודף של בנות יהודיות. אצל הנשואים נולדו ילדים והקהילה הקטנה שלנו גדלה ל־60 איש. התחילו להופיע במוסקבה עיתונים וספרים ביידיש שהגיעו אלינו וקשרו אותנו קצת עם יהודי ברית־המועצות, ולפעמים גם עם יהודים מחוץ לארץ. היינו יהודים בבית ואזרחים סובייטים מחוץ לבית. יחס השלטונות ליהודים לא היה אחיד. ליוצאי המחנות התיחסו בחשדנות, ומדי פעם בפעם היינו מוזמנים לבית הנ.ק.וו.ד. לחקירות. היו מחתימים אותנו על כל מיני טפסים, לוקחים טביעת־אצבעות כפי שנהגו לגבי פושעים. היינו תמיד במתח והרגשנו שיש כתם בעברנו, כאילו מחנות הריכוז לא היו של הגרמנים אלא של הרוסים. פעם הוזמנתי לחקירה ושאלו אותי "למה נשארת בחיים", כאילו ביצעתי איזה פשע בכך, שהצלחתי לגבור על הסבל במחנות הריכוז. — הדבר זיעזע אותי מאד.
בשנת 1948 הזדעזענו ממאסר פתאומי של שני צעירים (יוצאי המחנות) יודל ניצברג ומשה חייקין. אסרו אותם באותו יום ובאותה שעה מסיבה לא ידועה. באותו יום נאסרו גם שני צעירים בשערשעוו. המאסרים זרעו פחד ומבוכה. עד מהרה הפסיקו לשלוח לנו את העתונים ביידיש. נתבשרנו על הריגת השחקן הידוע שלמה מיכאלס וסגירת התיאטרון היהודי במוסקווה ומוסדות יהודיים אחרים. הרגשנו שהתחיל קו אנטי־יהודי שהלך והחריף יותר ויותר והביא למשפט הרופאים הידוע לשימצה.
בשנת ב־1956 התחילה שוב רפטריאציה לפולין. הרבה מאלה שהיו פעם אדישים, ניצלו את ההזדמנות ויצאו לפולין ומשם עלו לישראל.
בפרוז'אני נשארו רק משפחות אחדות.

זאב פרקר

שלום לך עיירתי פרוז׳אני

ב־1932 סיימתי את לימודי ויצאתי להכשרה
מלא יומרות, בטוח בדרכי וחדור הכרה,
שבעיירה אין עתיד
לחברי כולם ולי כיחיד.
לא היה זה ניתוח תבוני אלא תחושה של חושים במתח
שעננים מצטברים וסערה בפתח.
אחיותי פרידה ושפרה היו כבר בארץ מזמן
אחותי שרה הנשואה גרה בעיירה טֶלֶכַן,
טייבל הצעירה שבה מקלוסובה, מההכשרה
חיכתה לסרטיפיקט ובעיירה נשארה.
ההורים הזדקנו, את פיהם איש לא שאל
התרוקן הקן המשפחתי גוזל אחר גוזל.
זו הפעם הראשונה שעזבתי את העיירה לזמן ממושך,
היה מקובל אז בהכשרה וכנראה גם הכרח
לא לאפשר ביקורים בבית ויהי־מה
לא לקבל חבילות, עזרה, מאומה.
לנתק את הקשר ולהתפרנס מעמל כפיים, לבד
כמה קשה זה היה ואיזה מעבר חד,
מחיי גימנזיסט בבית אבא חם ונעים
לחייו של פועל שחור, דחקות, רעב לעתים, ותנאים גרועים.
התאכזו־נו אל עצמנו בשביל לחשל את האופי
בכדי שנהיה בארץ חלוצים, ללא דופי.
אף אחד לא עזב, החזקנו מעמד.
היה זה כוח הצוותא, הרצון לעלות ולהגיע ליעד.
אך בלב פנימה הצטברו הגעגועים
קורים עדינים מחלומות טוויים,
אל הבית, נופים, מראות
אל הורים, חברים, חברות.
כשהגעתי לאחר סיום, לזמן קצר,
בטרם יצאתי למלא תפקיד תנועתי באזור אחר,
התרגשתי עד דמעות, עיני לא שבעו מראות,
התהלכתי בעיירה כחולם חלומות.
אבל זמן לא רב נפשי מחלומות חיתה

העיירה שבה להיות מה שהיתה.
הזמן הקצר בפרוז׳אני את חלומותי גָּמַז
יצאתי למלא תפקיד כְּרַכָּז
מחוז בתנועה בפולין המרְכזית,
עולם אחר, עיירות אחרות, היהדות החסידית.
מעיל עור, נעליים גבוהות ומכנסי גַּלִיפֶּה
זה היה לבושו של שליח השומר־הצעיר הפעיל והגאה.
עברתי במשך שנה, עיירות לעשרות:
בוסקו — זדרוי בה חיו יהודים עשירים בוילות יקרות,
חמילניק, בה פטמו אווזים ומכרום מרוטים
והיהודים שחיו שם, עניים מרודים.
בפינצ׳ב, שלפי המימרא ״השחר כבר האיר שם״
האכילו אותי ב״רֵייבַּאק״, פשטידת תפוא״ד בשמן, שאילו הייתי צם
שבוע ויותר, ורעב עד אין שיעור
לא הייתי טועם מפשטידה זו שנית, אפילו פירור.
עיירה כפרוז׳אני לא מצאתי באף מקום
נקייה, חביבה, ליברלית, פולקלוריסטית, חילונית, עיירה חלום.
ב־1935 בקרתי בעיירתי שוב
הפעם להפרד לבלי שוב.
בשנים הגורליות, כשהמלחמה כבר היתה בשער
עדיין הגיעו אלי ידיעות והקשר נשמר.
ב־1937 נרצח אבי בכפר הבילורוסי
אמי נפטרה שנתיים לאחר מכן, כבר תחת השלטון הרוסי.
שרה וטייבל אחיותי ומשפחותיהן, יחד עם כל העדה
הובלו, במזחלות אכרי הסביבה, לרכבת לאושוויץ, לגיא ההשמדה.
יהודי פרוז׳אני עלו באש ובעשן
ואני מיואש ואין אונים כאן,
בונה מולדת ומניח יסוד
בשביל אודים מוצלים, שאולי יגיעו עוד.

מאז עברו שני דורות
מתענין אני וחוקר הקורות
סִפְּרוּ לי שפרוז׳אני בנויה בתי קומות
הנחל ישנו ומסביב אותן הביצות ואותם היערות.
אבל זו לא פרוז׳אני שלי, זו עיירה אחרת
זרה לי ומנוכרת.

עיירתי היא פרוז׳אני של מעלה, זו שבלב
הגעגועים אליה, עוד היום, גורמים לי כאב צורב.
יהודים מסבירי פנים, בתי עץ נמוכים, אויר קָשוּם וצח
זוהי פרוז׳אני עיירתי, ותמיד, תמיד אזכור אותה כך.

ז. חמש עיירות בסביבות פרוז'אני

בערעזע או קארטוז־בערעזע

מתוך ה"אנציקלופדיה היהודית", פטרבורג 1909, חלק 4, ע' 216

עיירה בפלך גרודנה. עד שעברה לשלטון הרוסי (בעת חלוקתה של פולין) השתייכה לפלך (וואיעוואודסטווא) של בריסק. יהודים גרים בעיר מסוף המאה השבע־עשרה.

שליט המקום — ההטמאן הגדול והנסיך הליטאי ליאון סאפעהא הרשה ליהודים בשנת 1680 להקים בית־כנסת, ללא כל הגבלה בעריכת התפלות. בכך ביקש לעודד יהודים לבוא ולהתישב בבערעזע. בנוסף לכך התיר ליהודים לבנות בתים ולקשט את צורתם. הוא העניק להם את אותן הזכויות, שהיו ליהודים אחרים במקומות שלטונו. הוא דאג לכך, כי יורשיו יקיימו את זכויות היהודים כפי שנקבעו על ידו.

בנו הוסיף על תעודת הזכויות של אביו: "אני שומר לְמען יהודי בערעזע את מכתבו של אבי קאזימיר ליאון סאפהא".

לפי מספרים רשמיים הגיע מספר היהודים בשנת 1766 ל־242 נפשות. בשנת 1909 השתיכה העיירה לאיזור (אויעזד) פרוז'אני שבפלך גרודנה. בשנת 1847 כללה האוכלוסיה היהודית 261 גברים ו־254 נשים.

בשנת 1897, בשעת ספירת האוכלוסיה ברוסיה היו בבערעזע 6226 תושבים, מהם — 2623 יהודים. 2600 פרבוסלבים ו־800 קתולים.

יעקב גוראלי (גאזשאלקא)

קארטוז־בערעזע

פרקי הסטוריה וזכרונות

בשני עברי הכביש ורשה־מוסקבה, באיזור בריסק־בארעאנאוויטש, מצויה העיירה קארטוז־בערעזע. מצד צפון זורם נהר יאסאלדע, השופך את מימיו לנהר פינע, ויחד עם הנהרות פרופטו, בוג ויסלה, יוצר הנהר את מערכת המים המגיעה לים הבלטי.

שמה הכפול של העיירה קארטוז־בערעזע נובע משני טעמים: האחד — בסביבת העיר גדלים עצי ליבנה (בערעזע) רבים. והשני — על ידי העיירה עמד בימים רחוקים מנזר שהוקם על ידי הנסיך סאפיעהא בסוף המאה השבע־עשרה. במנזר הזה התגוררו הנזירים ה"קארטוזנים" על שמו של דיקארט הקדוש. מכאן השם הכפול — קארטוז בערעזע. המנזר חרב בימי קארל השנים־עשר, שהביא חיל־מצב רוסי לעיירה לשם שמירה, שהליטאים לא יחזרו ויבנו מחדש את המנזר והכנסיה שבתוכו. מאוחר יותר נרקמו אגדות רבות על המנזר. זקני העיירה היו מספרים עליו סיפורים שונים. כל הסיפורים תיארו את "אוצרות־קורח" הגדולים של המנזר לפני הריסתו, ואת רוחות הרפאים, השדים והרוחות

וכל מרעין בישין ששררו בחורבותיו. הללו לא הזיקו לאנשים אלא לסוסים דווקא... העיירה היתה מלאה בוץ ומחודש תשרי ועד חג השבועות לא ניתן היה להלך ברחובותיה ללא מגפים. מדרכות לא היו, ככר השוק היתה ביצה מסריחה המלאה מים. רק בראשית המאה העשרים החלו לרצף חלק מן הרחובות ולהתקין מדרכות עשויות עץ. מרכז העיירה, ששכנה משני צדי הכביש, היה הרחוב הראשי, שנמשך כשני קילומטרים — "הכביש". בצד מערב, ליד ככר השוק גרו היהודים בצפיפות. מצד מזרח התגוררו הגויים. ליד בתיהם נתמשכו הגנים והשדות שעובדו בידי החקלאים. קרוב ל־6000 נפש גרו בעירה, כמחציתם היו יהודים. מקורות הפרנסה של היהודים היו: הכביש והנהר יאסאלדע. לפני שסללו את פסי הרכבת עברה התנועה בין ורשה למוסקבה על הכביש, שתווך כאילו בין המערב לבין המזרח. כאן עברו שיירות של סחורות ושל הדואר וכאן היו תחנות להחלפת הסוסים. עובדה זו נתנה פרנסה לסוחרי־סוסים, מגדלי־סוסים ובעלי עגלות. מסביב לתחנות מצאו את מחייתם נפחים, עושי־עגלות, נגרים ומסגרים. יהודים החזיקו מחסנים מלאים שיבולת־שועל ומספוא והיו גם פונדקים, בתי־מרזח ואכסניות לעוברי־אורח.

נהר היאסאלדע שימש אמצעי תחבורה שני. הסביבה היתה מבורכת ביערות. בעונת החורף היו האיכרים מוציאים מן היערות את העצים שכרתו במשך הקיץ ומביאים אותם לחופי הנהר. עם הפשרת השלגים היו קושרים את העצים ברפסודות, מורידים לנהר עם מעלה הזרם בכיוון של דאנציג. מסחר העצים היה כולו בידים יהודיות.

כל בתי העיירה — פרט לאחד — היו בנויים עץ. הגגות עשויים קש. הבתים היו קטנים ולא מסויידים, לא מבפנים ולא מבחוץ. היו בתים ללא רצפות. במרכז הבית עמד התנור. מסביב לקירות עמדו ספסלים ארוכים לישיבה ביום ולשינה בלילה עבור האיכרים, המזדמנים למקום.

כך היו הדברים בעבר הרחוק.

ברבות הימים השתנו הדברים והעיירה קיבלה צורה חדשה. סלילת פסי הרכבת ורשה — מוסקבה גרמה לקידומה של העיירה. אגב קיים על כך סיפור יהודי אופייני: כאשר עמדו לבנות תחנת רכבת בבערעזע קמה מהומה בעיירה. תקיפי הקהל החלו להשתדל כדי לבטל את רוע הגזירה. הנימוק היה, כי מעבר הרכבות בשבת אחר הצהריים יפריע למנוחת השבת... השלטונות התחשבו עם התנגדות התושבים היהודים והקימו את תחנת הרכבת בבלודניע, 5 ק"מ מבערעזע, יש נימוק נוסף: היהודים חששו כי תחנת־רכבת קרובה תפריע למקום פרנסתם ל"כביש", וכי בעלי־העגלות ובעלי המלאכה האחרים יישארו ללא פרנסה.

למעשה גזלה הרכבת מן "הכביש" את כל תנועת הסחורות והנוסעים. הקרבנות הראשונים היו בעלי־העגלות, מחזיקי תחנות הסוסים, הנפחים, סוחרי המספוא. אך סלילתם של פסי הרכבת הביאה מקורות־פרנסה נוספים. את העבודות השחורות ביצעו האיכרים, לעומת עבודות התכנון, הביצוע, הפיקוח, אספקת חמרי בנין, ארגון כל העבודות שנעשו בידי יהודים. הוקם טיפוס חדש של קבלנים ("פאדריאטשיקעס").

בבערעזע היו קבלנים גדולים וקטנים מכל המינים. היו אחדים, שקבלו מאת הממשלה

עבודות גדולות לסלילת פסי־רכבת בשטחים עצומים במרחבי המדינה. דוגמא לכך היה ר׳ ישראל גרינברג, תלמיד־חכם וציוני. הוא התחרה עם קבלנים גדולים בפטרבורג והוציא מידם עבודות חשובות. בביתו בבערעזע קיים משרד גדול, וממנו פרש את רשתו הרחק הרחק, עד לקאווקאז ולסיביר.

היו קבלנים קטנים יותר (״ראטשיקעס״). הגדולים קיבלו שטחים עצומים של מאות קילומטרים והיו מחלקים אותם בין הקבלנים הקטנים. מספרם היה גדול. סלילת הפסים העסיקה בעלי־מלאכות שונות. הפועלים היו צריכים למזון ולמלבושים. כל אלה סופקו להם בידי סוחרים ובעלי־מלאכה יהודים: סנדלרים, חייטים, כובענים ואחרים. כך הפכה הקללה של פסי הרכבת לברכה.

פרנסה שנייה הופיעה בעיירה — ה״קומיסיונרים״. רשת הרכבות קשרה בין ישובים ואפשרה את מעבר הסחורות בין גרמניה לבין רוסיה. צעירים מבערעזע היו יושבים בורשה, לודז׳, מינסק וכרכים אחרים: הם התקשרו עם סוחרים ותעשיינים והחלו לסחור, לקנות ולמכור בכל רחבי רוסיה. בחלקם היו אקספדיטורים, וריכזו בידם חלק גדול מסחר־החוץ עם חוץ לארץ. הללו התגוררו מחוץ לבערעזע. אבל בני משפחותיהם התגוררו בעיירה. הם עצמם היו חוזרים הביתה לימי החגים.

פתאום תקף את רוב האוכלוסיה בולמוס התנועה. החלה גם הגירה לארגנטינה ולאמריקה. היו יהודים שאירגנו בביתם משרדי־הגירה והיו משלחים משפחות שלמות או את ראשי המשפחות מעבר לים. משפחות רבות התפרנסו מן הסכומים שבנם או בעל המשפחה היה שולח לבני ביתו.

גם מחנות הצבא הגדולים, אשר הממשלה הרוסית הקימה בסוף המאה הי״ט שימשו מקור פרנסה ליהודים. השלטונות סברו, כי בגלל הקירבה למבצר הגדול בבריסק משמשת בערעזע נקודה איסטראטגית חשובה והקימה סמוך לעיירה מחנות צבא רבים. יהודים רבים הועסקו בהקמת המחנות. הם סיפקו את חומרי הבנין והעסיקו פועלים ובעלי־מלאכה. לאחר שהוקמו המחנות היו קבלנים יהודים מספקים מזון ומצרכים אחרים לצבא ומוצאים את פרנסתם בריווח.

יום אחד בשבוע היה ״יום השוק״ ויום קבוע בחודש היה ״יום היריד״. השוק והיריד הביאו לעיירה סוחרים ובעלי־מלאכה מקרוב ומרחוק. התפתחה תעשית העצים. הוקמו מנסרות, טחנות־קיטור, משרפות־לבנים. בערעזע הצטיינה במיוחד במסחר הדגים והיו שולחים דגים ובשר לורשה וללודז׳. כל האירועים האלה שינו את פניה של העיירה. בחלק היהודי של העיר הוקמו בתים גדולים יותר. הקירות טויחו וסויידו מבפנים ומבחוץ. גגות הקש נעלמו ובמקומם באו גגות־הרעפים או גגות פח. הוקמו מרפסות וגדרות וטופחו גני פרי ועצים. החלו להופיע בתי־חומה. החנויות שופצו ושופרו והכילו מבחר גדול של סחורות ומצרכים. גם בפנים שונתה צורת הבית. בכל בית נבנתה רצפה. הקירות כוסו בטפטים. החלונות והדלתות כוסו בצבע. במקום הספסלים הארוכים הופיעו רהיטים: שולחנות, כורסות (״כסאות וינה״) מיטות עשויות מתכת עם מזרונים. בבתים רבים השתמשו במנורות־לוקס. וילונות קישטו את החלונות; מפות הונחו על השולחנות. בבתים רבים שמו תמונות על הקירות. היתה אפילו כעין התחרות — מי יסדר יפה יותר

את ביתו בכלים נאים ובכלי־מטבח יפים.
פנים חדשות היו לעיירה בימי החגים, כאשר כל הקבלנים והקומיסיונרים היו מגיעים לבני משפחותיהם. כל אחד הפגין את החידושים שהביא אתו מן הכרך הגדול. היו אנשים שלבשו חליפות מבד אנגלי משובח, נעלו נעלי־לכה מבריקות וענדו טבעות משובצות ביהלומים על אצבעותיהם. לאחר החגים היו האורחים מתפזרים והעיירה היתה חוזרת לאפרוריות ולמונוטוניות של חיי החולין שלה.

* * *
*

עד לשנות ההגירה קיימה בערעזע את חייה האידיאליים לפי המסורת היהודית המקובלת מדורות. בתי־המדרשות מלאים מתפללים וחברות ש״ס, משניות, ״עין־יעקב״ ו״חפץ חיים״ היו מרביצות תורה בערבים. הצעירים למדו בחדרים ובישיבות. שנים רבות התגאתה בערעזע ברבניה המפורסמים כגון ר׳ יצחק אלחנן ספעקטאר, רבה הנודע של קובנה, ר׳ אליהו קלאצקין, שעקר ללובלין וסיים את חייו בירושלים. בנו הסופר והחוקר הידוע ד״ר יעקב קלאצקין נולד בבערעזע.
אך עם ההגירה מעבר לים פסקה האידיליה ורוחות חדשות וזמירות חדשות הגיעו לעיירה הקופאת על שמריה. המחלוקת החלה לכרסם בקהילה הקטנה. בצד הדרומי של ״הכביש״ גרו בעלי האמצעים, הקבלנים, סוחרי היערות ובעלי קרקעות ונכסים, ועל שמם נקרא הרחוב ״רחוב העשירים״. בחלק הצפוני ובככר השוק התרכזה דלת העם של סוחרים זעירים, בעלי־עגלות ובעלי־מלאכות. והחלו מריבות וקטטות בין ״שני המעמדות״. המחלוקת פרצה, כמקובל בקהילות ישראל, מסביב לרבנות. עם יציאתו של הרב אליהו קלאצקין מן העיר הוצע על ידו קרוב־משפחתו להיות ממלא מקומו. הגבירים לא הסכימו ותבעו להביא את הרב אשערוויטש, שכיהן ברבנות בעיר הסמוכה סעלץ. כל רב שלט בבתי המדרשות שהכירו בו ותושבי העיר נחלקו בין שני מחנות קנאים הלוחמים זה בזה ומבזים את כבוד התורה. בנוסף לשני הרבנים היו רב מטעם הממשלה (״קאזיאנער ראבין״) שניהל את ספרי הלידה, הנשואין, והפטירות של היהודים, הרב מטה״מ קיבל את שכרו מן הממשלה, ואילו שני הרבנים האחרים היו מתפרנסים ממכירת שמרים. כל ״צד״ דאג למכירות משלו ועשה תעמולה לא רק אצל היהודים, כי אם בין הגויים. וכך שותפו הגויים למריבות היהודים.
הואיל והכנסות השמרים לא הספיקו לרבנים הוסיפו להם את מכירת ״נרות של יום־כיפור״. אך גם הנרות לא האירו את חשכת הפרנסה ובני המשפחה של שני הרבנים רעבו ממש ללחם. לכן החליטו להוסיף להם שכר שבועי (״וואכער״). נשים צדקניות היו מהלכות ומקבצות תרומות למען הרב כמובן שכל צד דאג לרב שלו. מגביות אלה העמיקו את המחלוקת שפרצה גם לבית המרחץ ולמקוה... וכאשר התמוטט הבנין הישן של המקוה, הקים לו כל צד מרחץ ומקוה משלו.
עד מלחמת העולם הראשונה היו בבערעזע ששה בתי־מדרשות: בית המדרש הישן, בית־המדרש החדש (או ״חברה תהלים״), בית־המדרש של בעלי המלאכה, ו״שטיבל״ של

חסידי קאברין וסלאנים. כל אלה נמצאו בחצר בית הכנסת (שולהויף). במקום זה עמד "בית הכנסת הישן" (קאלטע שול) שנשרף. היו עוד שני בתי־מדרשים: בית־המדרש של חברא קדישא ושל בית־המדרש של הגבירים.
החסידות לא נפוצה בפולסיה. בבערעזע היו כמה מנינים של חסידי סלאנים וקאברין. חסידי קאברין היו העניים ביותר ודבקו ברב קלאצקין דווקא. חסידי סלאנים, לעומתם, נהרו אחרי הרב אשעראוויטש. אך החסידים חיו ביניהם בשלום. הניגונים של חסידי פולסיה היו עצובים ומונוטוניים לעומת ניגוניהם של חסידי פולין (מימרא חסידית אמרה, כי חסידי פולין לקחו את "וגילו" מתוך הפסוק "וגילו ברעדה" והשאירו את ה"רעדה" לחסידי פולסיה...) קשה היה להבחין בין מגילת "איכה" לבין "היום תאמצנו". חסידי קאברין היו מתפללים בהתלהבות רבה. עוד הבדל היה בין חסידי פולסיה לבין חסידי פולין. בפולין היו החסידים נוסעים ל"רבי", ואילו בפולסיה היה הרבי בא לחסידים שלו.
רוב התושבים היו מתנגדים והיו לועגים לחסידים ומכנים אותם "סחידים"...
חסידי סלאנים היו חובבי־ציון מבחינת הישוב הישן וקיימו קשרים עם הכוללים בארבע הקהילות: ירושלים, טבריה, צפת וחברון. חסיד אחד מבערעזע שעלה לארץ ישראל היה מבקר בעיירת מולדתו כשליח ה"כוללים" ומביא אתו מרוח הארץ. החסידים הביטו בעין רעה על "הציונים" שהחלו בפעילותם בסוף המאה הי"ט. בקונגרס הציוני הראשון השתתף ציר מבערעזע ושמו — אריטשיק. העסקנים הראשונים היו משכילים ותלמידי־חכמים, יוצאי ישיבות בצעירותם. הללו עוררו בקרב הנוער אהבה לתנ"ך וללשון העברית וספרותה. הצטיין ביניהם ברוך־זישע זיסמאנאוויטש, משכיל ויודע עברית, שחיבר ספר־דקדוק. את שנותיו האחרונות עשה בארץ ישראל וכיהן כמנהל בית ספר של ה"מזרחי". העסקן השני היה אייזיק מאלאדאווסקי, אביה של הסופרת הידועה קאדיע מאלאדאווסקי, הוא הקים דור שלם של יודעי עברית. לציון מיוחד זוכה ר' שלמה גאנדז שיסד לראשונה בית־ספר עברי בבערעזע ולימד בו עברית בעברית.

יושב הראש הראשון של הועד הציוני היה ר' שלמה גרשנהארן, תלמיד־חכם ובקי בש"ס ובפוסקים ומוסמך לרבנות. כעסקן ציוני מסור פעל לא רק בבערעזע כי אם בכל האיזור באמת ובאמונה. התנועה הציונית איחדה את המחנות היריבים של שני הרבנים והקיפה שכבות שונות של האוכלוסיה והוציאה עולים לארץ ישראל. החלוצים הראשונים היו המשפחות אליאוויטש, בערקאוויטש ואחרות, שנמנו עם מייסדי המושבה יבניאל בגליל התחתון. אחרים התישבו בירושלים.
בראשית המאה העשרים הופיעו בבערעזע רופא, רופאת נשים ומיילדת. עד לבואם הסתדרו יהודי בערעזע בלי רופאים ובלי מיילדות. ר' יעקב־יאסל "הרופא" היה מומחה לכל המחלות שבעולם ואפילו החזיק בביתו בית מרקחת והכין בעצמו את הרפואות. היהודים והאיכרים סמכו עליו. גאנדז הזקן היה עוקר שיניים באמצעות... מפתח, והיו נשים רבות שעסקו כמיילדות. הרופא הצעיר ד"ר שווארץ, אשתו רופאת הנשים והמיילדת הביאו איתם לא רק את חכמת הרפואה המודרנית אלא את המהפכה, שהרעידה את מוסדות השלטון הצאריסטי ברחבי רוסיה.
הנוער דבק בשלושת אנשי הרפואה והיה מהלך אחריהם ליער ומקיים שם אסיפות

חשאיות, הרופא ואשתו משכו אחריהם צעירים רבים והכניסום בסוד המרד נגד הצאר. לאחר זמן קצר הופיע בעיירה סטודנט בעל בלורית ולבוש חולצה שחורה, שהיה מרצה על הספרות הרוסית. הצעירים החלו להתלבש כמוהו ולשתות בצמא את דבריו. שמועות מסרו מאוחר יותר, כי אותו סטודנט לא היה אלא מקסים ליטווינאוו, שמוצאו מביאליסטאק ושמו האמיתי וואלאך, ששימש מאוחר יותר שר החוץ של ברית המועצות. העיר היתה כמרקחה. הבלשים של המשטרה החשאית החלו לעקוב אחר אנשים רבים ולערוך חיפושי־פתע. הסטודנט היה נעלם מזמן לזמן ומופיע שוב. אפילו בחורי ישיבה נסחפו עם הזרם וציונים רבים החליפו את ציון ב״אמא רוסיה״. בחורים יהודים היו מתפרצים לבתיהם של יהודים אמידים ותובעים ״קונטריבוציה״ לטובת המהפכה, כאשר הם מחזיקים אקדחים בידיהם.

בימי מלחמת העולם הראשונה נתקיימו בבערעזע, ששכנה על אם הדרך ורשה־מוסקבה, קרבות בין הרוסים ובין הגרמנים. העיירה נותקה מן הסביבה ומן הכפרים. רעב החל לשלוט בעיירה. הכובשים הגרמנים, האוסטרים וההונגארים היו בוזזים כל רכוש שמצאו בבתים ובחנויות. מאמצי הבריות היו מכוונים לדבר אחד למצוא פת־לחם או תפוחי־אדמה כדי שלא למות מרעב.

לאחר שהחזית זזה מזרחה נתגלה החורבן בכל היקפו. בתים רבים נשרפו וניזוקו. הרכוש שודד. הגשרים פוצצו. השלטונות התחלפו. היום — גרמנים ומחר אוסטרים וחוזר חלילה. היהודים הוכרחו להתאים עצמם למציאות החדשה. לשון יידיש שימשה ליהודים אמצעי של קירבה לגרמנים. החלו להשתדל לקבל רשיונות לצאת לכפרים ולערים אחרות כדי להשיג מזון. השלטונות הכובשים העניקו את הרשיונות והעיירה החלה לחזור לתנאים ״נורמליים״ פחות או יותר. בתים נבנו ותוקנו, המסחר קם לתחיה. ה״דזשוינט״ החל לשלוח סיוע וגם הקרובים שמעבר־לים עזרו, והחיים כאילו חזרו למסלולם הרגיל. אך ימי השלווה לא ארכו. כניעת הגרמנים, הסכם בריסק בין ברית המועצות לבין הגרמנים, המהפכה הקומוניסטית, תחייתה של מדינת פולין — כל אלה ערערו את יסודות הקיום היהודי. מלחמת פולין־רוסיה הטילה שוב את העיירה לאימי המלחמה. שני הצדדים הלוחמים — הפולנים והרוסים — היו שודדים ומטילים קונטריבוציות על התושבים. החיילים היו רעבים ולבושים בלויי־סחבות וגזלו כל הבא לידם. הם ערכו חיפושים מדוקדקים. במיוחד הצטיינו באכזריותם החיילים הפולנים שנודעו בכינויים חיילי הגנראל האלער (״די האלערטישקעס״ או ״די פאזנאנטשיקעס״).

המלחמה נסתיימה בנצחונם של הפולנים. בערעזע הפכה לעיירה פולנית ושוב החלו היהודים לתווך בין העיר לבין הכפר ולהקים מחדש את ההריסות של ימי המלחמה. ה״דזשוינט״ המשיך בסיוע והחיים החלו לחזור לתיקנם. הוקם ״ועד עזרה״ בהשתתפותם של הרבנים, אך הרוח החיה שבו היו אנשי ה״בונד״ והשמאל. הרבנים והחרדים הסתפקו בכך שפתחו מחדש את תלמוד התורה, את המקוה וחידשו את בתי־המדרשות. אך בכל העניינים האחרים קבעו אנשי השמאל. הללו פתחו ב״בית המרחץ של הגבירים״ בית ספר בלשון ההוראה יידיש, שדאג לא רק ללימודים, כי אם לאספקת מזון ומלבושים לילדים. בשנת 1922 חזרו פעילים ציונים מרוסיה והחלו בפעילות ציונית ועברית. הם ארגנו

צעירים רבים במסגרת התנועה הציונית, פתחו שיעורי־ערב לעברית והקימו בית־ספר עברי מיסודה של חברת "תרבות". מרכז "תרבות" בורשה שלח מורים ונפתח גן־ילדים עברי. ולא עוד אלא שהעסקנים הציונים רכשו מגרש והקימו עליו בנין עבור בית־הספר העברי. צעירים ומבוגרים החלו לעלות לארץ ישראל ולקחת חלק בבנין הארץ בחומר וברוח (II)

רבני בערעזע

משפחת קלאצקין בקארטוז־בערעזע

הרב ר' אליהו בן נפתלי־הרץ קלאצקין

אחד מגדולי ישראל ששימש ברבנות בבערעזע לאחר הגאון רבי יצחק אלחנן ספעקטאר היה הרב אליהו קלאצקין. הוא ישב על כסא הרבנות בבערעזע בין השנים 1881 לבין 1894. מבערעזע הוא עבר למאריאמפאל בליטא ובשנת 1910 נבחר לרבה של לובלין. בשנת 1925 עלה לירושלים ונפטר בשנת 1932.

הרב ר' אליהו קלאצקין נמנה עם משפחה מיוחסת. אביו ר' נפתלי הרץ נולד בשנת 1822 בעיר דווינסק ושימש עשר שנים רב באושפאל ושלושים ושבע שנים נוספות בעיר שעמבערג ושם נפטר בשנת 1894. באושפאל נולד הרב אליהו קלאצקין. כל אחיו שימשו ברבנות: ר' ישראל־איסר היה רב בליעווענעאף, מחוז וויטעבסק; ר' אברהם — רב בליאזני, מחוז מאהילעוו; ר' זלמן — רב בראהאטשעוו, מחוז מאהילעוו; ור' משה צבי־הירש רב בראמאנאווע, מחוז מאהילעוו.

הרב ר' אליהו קלאצקין חיבר את הספרים הבאים; "אבן הראשה" — ורשה 1887; "אמרי שפר" — ורשה 1895; "אבן פינה" — 1907; "דבר אליהו" — 1915; "דבר הלכה" — פטרקוב 1921; "מילואי אבן" — לובלין 1925; "חיבת הקודש" — ירושלים 1927; "דברים אחדים" — ירושלים 1931.

לאחר יציאתו של הרב אליהו קלאצקין מבערעזע שימש בה ברבנות בן אחיו ר' ישראל־איסר, הרב ר' יהושע מרדכי קלאצקין. הוא כיהן כרב בעיירות סוויאטאש, האראדאק (ליד מינסק) קארטוז־ראסיין (מחוז קובנה) ובליבוי, שם נפטר בשנת 1925.

בקארטוז בערעזע נולד בנו של הרב אליהו קלאצקין, יעקב קלאצקין, שהתפרסם כסופר עברי וכהוגה דעות. הוא נולד ביום 10 במארס 1882. למד במארבורג אצל הרמן כהן ולאחר מכן המשיך בלימודי הפילוסופיה בברן שבשוויצריה.

בשנים 1909־11 שימש יעקב קלאצקין עורך הבטאון הציוני המרכזי "די וועלט" בגרמנית. לאחר מכן השתתף בפעולתה של הלשכה הראשית של הקרן הקיימת, בקלן. בשנים 1915 — 1918 הוציא בשווייץ את ה"באלעטין זשוויף" (בצרפתית), ובשנים 1921 — 1922 הוציא יחד עם נחום גאלדמאן "פרייע ציוניסטישע בלעטער" (בגרמנית)

בהיידלברג. יחד עם נחום גאלדמאן ייסד את הוצאת "אשכול", שהחלה להוציא בשנת 1926 את ה"אנציקלופדיה יודאיקא", ושימש כעורכה הראשי. 10 כרכי האינציקלופדיה, עד לערך "לירא" וה"אנציקלופדיה העברית" הופיעו עד לעלייתו של היטלר לשלטון.

הרב ר' יעקב משה אשעראוויטש

בין רבניה האחרונים של בערעזע היה ר' יעקב־משה בן ישראל אשעראוויטש.

בספר "אהלי שם" לשמואל־נח גאטליב, שהופיע בשנת 1912 מובאים עליו הפרטים הבאים: הרב אשעראוויטש נולד בשנת תרכ"ח (1768). למד בוולוז'ין אצל הנצי"ב (רבי נפתלי צבי יהודה ברלין) ואצל ר' חיים סאלאווייטשיק. לאחר מכן למד בכולל בקובנה וקיבל סמיכות מהנצי"ב ומהגאון ר' יצחק אלחנן ספעקטאר. בשנת תרנ"ב (1895) נתקבל כרב בבערעזע. הוא היה חתנו של הרב ר' יחיאל מיכל, רבה של יאנושאק, מחבר הספר "שפת הים".

הרב ר' שלמה פיינזילבער

הרב ר' שלמה הלוי פיינזילבער נולד בקארטוז־בערעזע בשנת תרל"א (1871), לאביו הרב אהרן יוסף שישב על כס הרבנות בבערעזע. הרב אהרן יוסף חיבר את הספר "עבודת אהרן" ושימש לאחר מכן ברבנות בעיירה יאלאווקע. סבו היה הרב ר' אריה מוואלקאוויסק, מחבר הספר "פני אריה". בצעירותו החל לכתוב חידושי תורה, וכשהיה בן עשרים ואחת קיבל סמיכות מהנצי"ב ומהגאון ר' יצחק אלחנן ספעקטאר. הרבנות הראשונה שלו היתה בעיירה טורעק. לאחר מכן — בשנת 1896 — עבר לפארעזאווע, ובשנת 1904 נתקבל כרב בעיר וואקשנע והקים שם ישיבה.

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה נתגלגל הרב פיינזילבער, כתוצאה מגירוש יהודי ליטא על ידי ניקולאי ניקאלאיעוויטש, למינסק. הוא נתקבל שם לרב בבית הכנסת הגדול וארגן ישיבה. בשנת 1920 חזר לעיר וואקשנע וארבע שנים לאחר מכן נבחר לרבה של קיידאן. שם הקים הרב פיינזילבער ישיבה, ור' שמעון דוביאנסקי כיהן בה כראש־ישיבה. במשך שנים רבות שימש הרב פיינזילבער יושב־ראש אגודת הרבנים בליטא. כאשר נכבשה ליטא, בראשית מלחמת העולם השניה, בידי הצבא האדום הגיעו לקיידאן פליטים רבים וביניהם בחורי־ישיבה. זמן מסויים התרכזה בקיידאן ישיבת מיר. חלק מתלמידיה יצא דרך יפן ושאנחיי לארצות הברית. היתר גורשו בידי השלטונות הסובייטיים לסיביר. הרב פיינזילבער דאג לפליטים ולקיומם.

כאשר השמידו הגרמנים את יהודי קיידאן ב־28 באוגוסט 1941 נורה הרב פיינזילבער למוות. יחד אתו נהרגו חתניו: הרב זלמן פערמוט — מנהל הכולל של ישיבת קובנה; הרב אברהם שלמה קראוויצקי — רבה של לוקעניק בליטא: והרב גאלין — דיין בקיידאן.

מספרים כי לפני הריגתו קרא הרב גאלין לנאצים, כי הדם הנקי השפוך לא יירגע לעולם. (לפי המובא בקובץ "אלה אזכרה" — חלק 2, שהוקדש לגדולי ישראל שנהרגו בשואה, ניו־יורק, תשי"ז)

מגילת־יוחסין רבני באמצעות ספר

"שאלת הרבנים" בבערעזע נזכרה במקורות רבים מצד המחלוקת שלה. לצערנו אין בידינו חומר מספיק על הרבנים שכיהנו בבערעזע במשך מאות שנים. במקרה הגיע לידנו ספר של רב שכיהן בבערעזע, שממנו ניתן ללמוד משהו על אורח החיים המקומי.
בשער הספר "שמן ששון", שאלות ותשובות מאת בנימין־דוד לעווין, בן הרב שמשון רפאל, המתיחס להמהרש"א, כתוב, כי השאלות ותשובות נכתבו, כאשר המחבר שימש כרב בק"ק "ברעזי ובקאפוליע". כעת הוא יושב בקאלנע. "כעת" — פירושו 1904. הספר הופיע על ידי בנו ותלמידו של המחבר הרב אריה־דוב לעווין וחתנו הרב שאול־אריה זיידענבערג. הספר סודר בבית הדפוס של ר' מרדכי צעדערבוים בפיוטרקוב ונדפס ויצא לאור בהוצאת האחים לעווין־אפשטיין בורשה.
מן ההקדמה לספר, שנכתבה בידי חתנו של המחבר, למדים, כי זהו ספרו השני של המחבר. הספר הראשון "צוף דבש" הופיע בשנת 1900, והצלחתו היא שעוררה את המחבר להוציא את ספרו השני "שמן ששון".
מתברר, כי החתן התגורר אצל חותנו המחבר, ולשם הוצאת הספר נזדקק להלוואה אצל הגביר, הנדיב המופלג זאב בן יצחק מעלצערסקי. בהקדמה לספר מסביר המחבר, כי השם "שמן ששון" בא להנציח את שם אביו שמשון. שם ספרו הראשון "צוף דבש" הבא מן הפסוק במשלי ט"ז, כ"ד, "צוף דבש אמרי נועם". המלה צוף היא בגימטריא בנימין־דוד והמלה דבש היא ראשי תיבות של דוד בן־שמשון, שם המחבר ושם אביו. ואילו אותיות "אמרי נועם" הן בגימטריא שם אמו רייזיל...
לאחר ההקדמה באה מגילת יוחסין, שניתן ללמוד משהו על בערעזע.
המחבר כותב שהוא מתיחס גם לרמ"א וגם למהרש"א. אביו היה הדור השביעי למהרש"א והדור התשיעי לרמ"א. אביו נפטר בכ"ב אלול תרכ"ז (1867) והובא לקבורה בבערעזע הסמוכה לבריסק דליטא. סבו היה הרב המופלג והנגיד מתתיהו פנחס הלוי לעווין, והיו לו ארבעה בנים ובת וכולם מילאו תפקידים חשובים בקארלין, וילנה וורשה. האחים לעווין־אפשטיין המו"לים הידועים בורשה נמנים אף הם עם המשפחה הזו.
אמו של המחבר רייזיל היתה בתו של גביר מפורסם יוסף אויערבאך, שכונה יוסף לייפציקער והובא לקבורה בבית הקברות הישן. הוא היה בנו של ר' הלל מכאמסק ונכדו של הרב נחמיה, רבה של אמסטיבאווע. אמו של המחבר נפטרה בשנת תרל"ט (1879) ונקברה בבערעזע. למחבר היו ארבע אחים רבנים: הרב משה־מנחם ששימש ברבנות בסעראצק ובראציאנזש ונפטר בורשה; ר' ברוך־מרדכי שהיה רב באיווענייץ, סטאוויסק, סטאלפצע, מאסקווע, וואלאזשין וכעת (1904) מגיד ודיין בוילנה; שני האחים האחרים הוסמכו לרבנות אבל לא עסקו בכך, הלא הם: ר' אליעזר־לייב ור' יוסף־יעקב. אחותו היחידה מתה בצעירותה ונקברה בבערעזע. למחבר היו שלושה בנים ושלוש בנות. אחד

הבנים אליעזר־לוי שימש ברבנות בטשארני (ליד לאמזשע).
הספר כולל ארבעים ושמונה תשובות, הגהות ותיקונים ל״יורה דעה״ של השולחן ערוך בסך הכל יש בו צ״ב עמודים. חמשת העמודים האחרונים כוללים את שמות החותמים המפוזרים בשלושים ערים ועיירות. אלא ששמה של בערעזע נפי ר מהן. הניתן ללמוד מזה, שיחסיו של המחבר עם עדתו לשעבר לא היו מתוקנים יותר נ די אגב, כל תשובותיו נכתבו בקאלנע. חלק מתשובותיו, בעיקר אלה העוסקות בגבי ת י דות, כתובות ביידיש, בעיקר התשובות הנוגעות להיתר עגונות. בין היתר הוא מ ופר על בחורים שקידשו בחורות בצחוק ושעשועים. הספר כולל פרטים מענינים על ורח החיים היהודי באותם הימים.(II)

הרב ר׳ יצחק אלחנן ספעקטור

(פרטים ביוגרפיים מתוך הביוגרפיה שנכתבה בידי נטע בן ר׳ יעקב ליפשיץ, ששימש 30 שנה כמזכירו של הרב)

הרב ר׳ יצחק אלחנן ספעקטאר נולד בראש בשנת תקע״ז (1817) לאביו ר׳ ישראל־איסר שהיה רב בעיירה. לאביו היו ארבעה בנים: ר׳ משה־יוסף, ר׳ אברהם־אהרן שנפטר בצעירותו, ר׳ יצחק־אלחנן ור׳ משה דוד. האחרון נפטר בארץ ישראל. המוכשר בבנים היה ר׳ יצחק אלחנן שלמד אצל אביו והיה עניו וצנוע, ואביו דאג שכשרונותיו והתמדתו של בנו לא יפורסמו ברבים. במקרה נודעה גדולתו בתורה של הנער, כאשר הרב ר׳ משה מקיידאן ביקר אצל אביו והתפלפל עם הנער בדברי תורה השתומם על חריפותו ובקיאותו הגדולה. כאשר בא הרב ר׳ משה לוואקאוויסק הציע לגביר־העיר ר׳ לייזער יעזערסקי לקחת את הנער, שהיה בן י״ג, לחתן לבתו שרה.
השידוך נעשה ובת הגביר שרה היתה לאשתו של ר׳ יצחק אלחנן והיתה שותפתו הנאמנה בחיי עוני, מחסור ורעב, שבאו עליהם מאוחר יותר. למעשה היה זה שידוכו השני של ר׳ יצחק אלחנן, כשהיה בן י״ב ביקש אביו לשדכו עם יהודי עשיר בעיירתו ראש, אלא שהשידוך בוטל בגלל מעשה שטות. החתן הוזמן לבית חותנו לעתיד, יחד עם למדנים רבים כדי לעסוק בדברי תורה. על השולחן נערך ״כיבוד״ רב כולל מעשה־מרחקת רבים. החתן היה כל כך עסוק בפלפולים, שלא הרגיש כלל במטעמים שהוגשו לפניו... אדישות זו ל״כיבוד״ גרמה שהכלה ואמה יפסלו את החתן...
ר׳ יצחק־אלחנן שכח את המעשה הזה, אך כשביקר פעם בוואלקאוויסק, שנים רבות מאוחר יותר, בתורת רבה הנערץ של קובנה, באו לפניו אנשים ונשים לקבל את ברכתו, ביניהם היתה כלתו לשעבר, שהכירה את חתנה שנפסל על־ידה. לאחר הנישואין היה ר׳ יצחק אלחנן סמוך על שולחן חותנו ולמד תורה אצל הרב ר׳ אליהו שיק, שנודע אחר־כך כרבה של לידה, ואצל הרב בנימין דיסקין, רבה של וואלקאוויסק.

הנדוניה שקיבל ר׳ יצחק אלחנן — 300 רובל — הושלשה אצל גביר העיר בוואלקאוויסק. הגביר פשט את הרגל והזוג הצעיר נשאר בעירום ובחוסר־כל. האישה הצעירה פנתה פעמים רבות לאותו גביר וביקשה חלק מכספה והוא היה דוחה אותה וטוען, שהיות וקיבל את הכסף מבעלה — על בעלה לבוא ולבקשו. ביקשה הרבנית מבעלה לתבוע את כספם אך ר׳ יצחק אלחנן היה עסוק באותה שעה בסוגיה תלמודית ולא שמע כלל את דברי אשתו שפרצה בבכי. אביו, ששמע את קול בכיה הסביר לה, כי רגע אחד של לימוד־תורה של בעלה עדיף מכל הנדוניה שנתן לה.

כאשר הוחמר מצבו של חותנו לא היתה ברירה לפני ר׳ יצחק אלחנן אלא לקבל משרת רבנות. בשנת תקע״נ כרבה של זאבעלין. משכורתו היתה 5 זהובים פולנים (75 קופיקות) לשבוע. והיות שהעיירה העריכה את ר׳ יצחק אלחנן הוסיפו לו עד זהוב אחד לשבוע. אך כל המשכורת הזו לא הספיקה אפילו ללחם דל. חותנו היה מספק לו בכל שבת חלה ובשר. באותם הימים היה ר׳ יצחק אלחנן וב״ב סובלים חרפת־רעב, וכשאשתו היתה קובלת על עוניים היה נוטל גמרא, פורש לפינה ולומד בכוונה ושוכח את כל מחסורו. אך המחסור הלך וגדל והרב החליט לנסוע לקארלין כדי להתיעץ עם רב העיר. אך היות ולא היו לו מלבושים — שאל בגדים אצל הגבירים של העיירה. כאשר בא לרבה של קארלין נעמד בפינה והקשיב לשקלא וטריא בענייני הלכה בין הרב לבין לומדים אחרים. כששמע את הדעות החלוקות העיר כי בעל ״חלקת מחוקק״ כבר פסק בספרו בענין הנידון, בסעיף ע״ה. הנוכחים עמדו מיד על גדולתו של ר׳ יצחק אלחנן בתורה ותמכו בו. ולאחר שנתפנתה כהונת הרב בבערעזע המליץ הרב מקארלין על ר׳ יצחק אלחנן, שנתקבל לרב בעיירה בשנת 1839 במשכורת גדולה של 1 רובל לשבוע. בבערעזע נודע שמו לא רק לגדול ולגאון בתורה כי אם לחכם ולפיקח במילי דעלמא, והסוחרים והקבלנים הגדולים מכל הסביבה היו מביאים לפניו את דיני־התורה שלהם. מצבו של הרב השתפר עד כדי כך שחסך כמה מאות ״פלטינות״ (שווי כל ״פלטינה״ — 3 רובל).

באותם הימים היה ויכוח בין ר׳ יצחק אלחנן לבין הרב ר׳ אייזל משאוול בענין כח ההרשאה בגט. ידו של ר׳ יצחק אלחנן היתה על העליונה ועובדה זו גרמה לפרסומו הרב. פרסום זה גרם שקהילת ניסביז׳ הציעה לו כתב־רבנות, אלא שיהודי בערעזע לא ויתרו על רבם. ר׳ יצחק אלחנן יצא בלילה אפל מבערעזע והגיע לניסביז׳ בשנת תר״ו, משכורתו היתה 4 רובל לשבוע, משכורת הגונה, ור׳ יצחק אלחנן ישב על התורה ועל העבודה. אלא שקפץ עליו רוגזו של בעל־בית מקומי אחד, אשר טען נגד הרב, כי לא מילא בהקפדה אחר תנאי הפיקדון שהופקד אצלו. היתה זו עלילת־שוא, אך ר׳ יצחק אלחנן הוכרח להופיע בערכאות ולהוכיח לשופטים־גויים כי הוא נקי מכל חטא. מעשה זה גרם, שר׳ יצחק אלחנן עבר מניסביז׳ לנאווארדאק ומשם עבר בשנת 1864 לקובנה והמשיך ברבנותו עד למותו בשנת 1896.

הרב ר׳ יצחק אלחנן ספקטור תמך בישוב ארץ ישראל ונמנה עם ראשי הרבנים בימיו, כאחד האישים הדגולים של יהדות רוסיה. (II)

אליהו־מאטיע באקשטיין

מערכת החינוך בבערעזע

בדומה לכלל העיירות בליטא ורוסיה הלבנה היה מקובל אצלנו החינוך בחדרים ובישיבות. כשמלאו לילד ארבע שנים מסרו אותו לחדר. עוזרו של המלמד ("באהעלפער") היה לפעמים מביא את הילד לחדר. בפעם הראשונה ליוותה האם את הילד ומלאך זרק לו מלמעלה קופיקה, כדי שיהיה תלמיד טוב ויהיה ראוי למתנות. עד לשנת 1905 היו דרגות שונות של מלמדים: היו שלימדו אלף־בית, אמירת ברכות וקריאת־שמע, והיו שלימדו חומש ורש"י וגמרא. שנת הלימודים היתה מחולקת לשני "זמנים", מפסח ל"ימים הנוראים" ומסוכות לפסח.

לאחר ה"זמן" הראשון, כאשר הילד ידע קצת "עברי" העבירו אותו למלמד אחר שלימדו תפילות וחומש עם פירוש רש"י. לאחר ארבעה "זמנים" עבר הילד למלמד יאסל אולינאוער ללמוד גמרא, או ששלחו אותו למאלטש ללמוד בישיבה. ילדי עשירים למדו גמרא ומשניות אצל ר' אייזיק הדיין. הילדות לא למדו בכלל. בנותיהן של משפחות אמידות למדו אצל ארקע המורה קצת "כתיבה" ("שרייבן"). בילדותו היו בעיר כמה מלמדים, שקראו להם מורים ("לערער") משום שלימדו דיקדוק עברי וקצת קריאה וכתיבה בעברית ויידיש. ילדי עשירים למדו אצל ר' אייזיק מאלאדאווסקי (אביה של המשוררת קאדיה מאלאדאווסקי) שלימד בשיטה של כיתות ("קלאסן") דקדוק והיסטוריה יהודית.

היה גם תלמוד־תורה באחד מבתי המדרש. לימדו את הילדים תפלות וחומש. למדו שם ילדים של דלת העם, והמלמדים השתמשו ברצועה כדי לדרבן את הילדים ללמוד. בשנת 1908 הופיע בבערעזע מורה מדופלם לבוש מדים מקושטים "בכפתורי זהב". שמו היה גערשאוו. הוא פתח בית־ספר של 3 כיתות בלשון ההוראה רוסית. נערים למדו עד 12 בצהרים וילדות משעה אחת אחרי־הצהריים. נתקבלו ילדים שכבר ידעו את האלף־בית הרוסי. הלימודים נמשכו 3 שנים ובימי השבת לא למדו בכלל.

קמה זעקה בעיירה — הופכים ילדים יהודים לגויים, כי הלימודים נתקיימו בגילוי־ראש. אף־על־פי־כן היו מבקרים בבית־הספר ילדים רבים. היו ילדים שהמשיכו ללמוד בגימנסיה לאחר שסיימו את לימודיהם בבית־הספר. אחרים המשיכו ללמוד שלא במסגרת בית־הספר תיכון והיו ל"אקסטרנים". בשנת 1910 הגיע לעיירה המורה ווינשטיין ויחד עם אשתו פתחו בית־ספר לנערות שלימד גם מלאכת־יד. שלמה גאנדז היה נותן שעורים פרטיים ביידיש וברוסית.

בשנות הכיבוש הגרמני בימי מלחמת העולם הראשונה נסגרו כל החדרים ובתי־הספר עד לסוף המלחמה ולמהפכה הקומוניסטית. בהתיעצות שקיימו שיקע בערמאן, טעמטשע ראזשאנסקי, אליה־מאטיע באקשטיין וזיידל פייקאוו הוחלט להקים גן־ילדים בבנין שהיה בו בית־הספר של גערשאוו. המורות ביילטשע בערמאן, חנה בילטשיק, רייזל גאלדמאן ופייגל פערלאוויטש — תלמידות גימנסיה לשעבר — עבדו ללא קבלת שכר. הן לימדו רוסית ויידיש. ארגון הנוער ("יוגנט־פאריין") הקים להקה דרמטית על־יד הספריה ואולם

הקריאה. מן ההכנסות של ההצגות היו מפרישים מחצית לספריה ומחצית לגן־הילדים. היו מזמינים מורים בשכר: יונה רעזניק, ברכה קאמעניעצקי ומורה מבריסק, והופכים את גן־הילדים לבית־ספר בשנת 1919, תחת השלטון הפולני היו מסייעים לבית־הספר ה״דזשוינט״ ויוצאי בערעזע בארצות־הברית.
רובה של האוכלוסיה היהודית נהנה מן התמיכה מחוץ־לארץ. במיוחד נהנו הילדים, אשר קיבלו ארוחת־בקר וארוחת־צהרים. ה״דזשוינט״ שילם גם את שכר־הלימוד למורים. בבערעזע היו 2 בתי־מרחץ, ואחד מהם הפך בזמן הכיבוש הגרמני אורווה לסוסים. ועד העזרה שחילק את הסיוע האמריקאני החליט לשקם את הבנין כדי לשכן ו את בית־הספר והדבר בוצע בעזרת ה״דזשוינט״. 5 חדרים הוקדשו לבית־הספר ו־2 חדרים לתלמוד־תורה, שבגלל שרפת בתי־המדרשות נשאר מוסד זה ללא קורת־גג בבית־הספר לימדו יידיש, פולנית ועברית לפי השיטות המקובלות בימים ההם.
בשנת 1922 הונח היסוד לבית־ספר עברי הציונים הביאו מורים, שהחלו ללמד בבתים פרטיים את הלשון העברית. כשגדל מספר התלמידים תבעו הציונים בנין בשביל בית־הספר העברי. היות והתלמוד־תורה עבר לבנין שתרמה מערע יאכעס התפנו 2 החדרים. פרץ ריב על שני החדרים. בית־הספר היידי תבע אותם לעומת תביעתו של בית־הספר העברי. הושגה פשרה, שלפיה קיבל בית־הספר היידי מחציתו של חדר אחד, ובית הספר העברי קיבל חדר וחצי.
עסקני בית־הספר היידי שלמקה וויינשטיין, גאטל פיסעצקי, מאיר פאדאסטראוויצע, ניסל זאקהיים, שהיו חברי ה״בונד״, ונפתלי לעווינסאן, אליהו־מאטיע באקשטיין, יהושע קאפלאן, ניאמע שפירא, יחיאל סאלניץ, שהיו אנשי ״השמאל״, החליטו להכליל את בית־הספר ברשת החינוך היידי (״צענטראלע יידישע שול ארגאניזאציע״). רשת זו היתה תומכת בבית־הספר, שהקים להקת־שחקנים. הלהקה היתה עורכת הצגות וההכנסות שלהן כיסו חלק מן התקציב של בית־הספר.
על יד בית־הספר אירגנו מקהלה של ילדים ומבוגרים בהנהלתו של לייבל קאפלאן. המקהלה והלהקה היו עורכות נשפי־הצגות בהצלחה מרובה.
בית־הספר העברי התפתח ונכלל ברשת מוסדות החינוך של חברת ״תרבות״. הלימודים היו מתקיימים בשני מבנים נפרדים שהכבידו על התלמידים. עסקני בית־הספר יהושע זאלצמאן, הענאך ליסקאווסקי, משה גאלדשטיין, פייוול יאווער ואחרים החליטו להקים בנין משלהם. נרכש מגרש ברחוב גמינע, ובשנת 1924 הוקם בנין נאה עם אולם להצגות. הנוער היה מאורגן בתנועות שונות כגון: ״השומר הצעיר״ ו״בית״ר״. חיי הנוער היו מתרכזים לאחר סיום הלימודים בבתי־הספר היידי או העברי.
היו מארגנים הצגות ונשפים. כל אירוע היה מרשים. בתי־הספר תרמו הרבה להרמת קרנה של העיירה והוציאו מוניטין לבערעזע. המורים של שני בתי־הספר היו מבקרים בהצגות של כל בית־ספר. היו הורים שהיו נוהגים לשלוח את הנערים לבית־הספר העברי ואת הנערות לבית־הספר היידי.
כך נמשכו החיים בעיירה עד לשואה, וסמלי הדבר ששני בנינים בלבד נשארו שלמים מכל בניני העיירה, הלא הם בניני בתי־הספר היידי והעברי, שלא ניזוקו כלל. הבנינים שלמים אבל ריקים.(II)

כאשקע גראיעווסקי — קאוואל

הגזירה על בית־הספר העממי היידי בבערעזע

בשנת 1934 גזרו שלטונות פולין גזרות קשות על בתי הספר ביידיש בפולין במגמה לחסלם. גורל זה לא נמנע מבית הספר היידי בבערעזע. ארבעה בתי־ספר היו בעיירה: תלמוד־תורה, בית ספר עברי "תרבות", בית־ספר יידי, שהשתייך לצ.י.ש.א. ובית־ספר פולני עממי. מכולם היה בית־הספר ביידיש המסודר ביותר והנאה ביותר. הדבר הושג הודות למסירותה הרבה של האוכלוסיה היהודית, ורמתו הגבוהה של בית־הספר היתה לצנינים בעיני השלטונות.

יום אחד לפני סיום שנת הלימודים הגיעה ועדה מטעם שלטונות־החינוך האיזורית בבריסק וקבעה, כי הבנין אינו מתאים לבית־הספר, ואם לא ישפצו ולא יתקינו את החדרים, לפי הוראות השלטונות, עד לשנת הלימודים הבאה, לא יתנו רשיון לבית־הספר להמשיך בהוראה.

האוכלוסיה נזדעזעה ופנתה למרכז ארגון בית הספר ביידיש בפולין (צ.י.ש.א.), המרכז היה טרוד בגזרות דומות על בתי־ספר רבים במדינה והשאיר את גורלו של בית־הספר בבערעזע בידי העסקנים המקומיים.

באסיפה גדולה שכינס ועד בית־הספר הוחלט לקיים את בית־הספר בכל הנסיבות. נבחרה ועדת־בנין, שהחליטה לגייס ימי־עבודה וחמרים ללא תמורה. פועלים רבים תרמו ימי־עבודה. נגרים התקינו את הדלתות והחלונות. מסגרים עשו את מלאכתם בהתנדבות. בעלי־העגלות הובילו לבנים וחמרים אחרים, ואנשים רבים תרמו לפי יכולתם להצלת בית־הספר. אפילו ילדי בית־הספר גוייסו לעבודה ועבדו קשה בחומר ובלבנים.

חדשי החופש הם שניים בלבד, ועיקר העבודה שנעשתה כולה בהתנדבות, בוצעה בשעות הערב והלילה, כאשר בעלי המלאכה היו חוזרים ממלאכתם הרגילה. היו עובדים עד למחצית הלילה וההתלהבות של העושים במלאכה היתה גדולה. עם סיום העבודה נערכה חנוכת־הבית בניצוחו של שלמה וויינשטיין, שריכז את כל פעולות הבנייה והשיקום. במסיבה החגיגית נערכה "שרשרת", שפירושה, אדם תורם סכום נוסף ומזמין אנשים אחרים לעשות כמעשהו. כך נאספו 8000 זלוטי, שנועדו לרכישת רהיטים ואביזרי־הוראה.

משלחת בהרכב ש. וויינשטיין, נ. זאקהיים וניאמע שאפירא יצאה לורשה כדי להזמין את נציגי השלטונות לבדיקת הבנין החדש. ואכן, נציגי השלטונות ומרכז צ.ו.ש.א. הגיעו לעיירה, בדקו והתרשמו. בא־כח השלטונות בירך את העסקנים וציין כי במשך זמן קצר נעשתה עבודה רבה כל כך, וחתם באותו מעמד על הרשיון הדרוש לבית־הספר. הידיעה עשתה כנפים בכל שכבות האוכלוסיה והעיר בערעזע צהלה ושמחה. לצערנו — לא לזמן רב.(II)

פולקלור של קארטוז־בערעזע

אוסף הפולקלור מובא מתוך ה״כתבים הפילולוגיים״ (פילאלאגישע שריפטן) של המכון היהודי המדעי (י.וו.א.) בוילנה, משנת 1928. באותו כרך מובא מחקר של ח. חיות על ״אמונות ומנהגים בקשר למוות״. המחקר נעשה על יסוד משאל שנערך בין תלמידי הסמינר היידי למורים בוילנה בשנת 1925. 23 תלמידים השתתפו במשאל וביניהם קאוואל ובראיעווסקי מקארטוז־בערעזע. מתוך אותו מחקר מובא החומר הנוגע לקארטוז־בערעזע, כפי שמובא במחקר של ח. חיות.

אמונות ומנהגים בקשר למוות

בגלל האמונה, כי נשמות שוכנות באשפה אסור להגיד: ״אצלך בבית מוטלת הרבה אשפה״. אמירה כזו תביא לידי הפחתת מספר האנשים בבית.

קללה: שהאדמה תפלוט את עצמותיך.

מי שנולד בשבת מת בשבת (לפי מקור בגמרא).

מלאך־המוות הוא מלאך שחור עם אלף עינים.

כלבים נובחים — מלאך המוות בעיר, ויש להפוך את הנעלים ולהפוך את הכוס. (פרפרזה של אימרה תלמודית ידועה).

סימן רע כאשר עורב עומד על גג הבית.

פרות גועות — סימן לשריפה.

סימן רע כאשר תרנגולת קוראת. יש למדוד עם התרנגולת את שטח הבית עד לסף. אם הזנב נושר על הסף — יש לקצצו. ואם הראש נושר — יש לשחוט את התרנגולת ובשרה אסור באכילה. זוהי אימת־מוות.

אם נדמה למישהו כי קוראים בשמו ומתברר כי איש לא קרא לו — הרי זה סימן כי האיש עומד למות.

אם גרים בבית העומד בשטח שהיה בו יער לפנים — סימן שבני הבית ימותו.

סימן רע כאשר מאבדים טבעת. סימן טוב — כאשר מוצאים טבעת.

מקובל לנחש את העתיד לפי השלהבת של גפרור. בעבר היו מנחשים את מזג־האויר לפי העשן והאש. מאוחר יותר החלו לנחש את גורלו של האדם. היום מנחשים את מזג האויר למחרת היום באמצעות גפרור בוער. אם הגפרור נשרף ונשאר שלם — סימן שיהיה יום נאה. אם הגפרור מתפורר — סימן למזג אויר סוער.

אסור להתגרות בצל, הוא עלול לבוא בלילה ולסטור על הפנים.

אם מת נותן משהו בחלום — הרי זה סימן כי החולם יאריך ימים.

שינוי שם החולה — סימן להחלמתו.

אפשר להציל חולה קשה אם תורמים לו שנים, אך התורם יחיה פחות שנים כפי שתרם לחולה.

אם החולה הגוסס מחטט באפו או נושך את ציפורניו — סימן כי חלה הטבה במצבו.

כאשר אדם מת אפשר להעירו לחיים על ידי קריאת שמו שלוש פעמים. אדם כזה לא יחיה זמן רב ויש לחשוש מפניו. לכן, מוטב שלא להעיר אדם מת.

אסור להצביע באצבעות על הכוכבים, ואם עושים כך שלא בכוונה יש לנשוך עמוק באצבע.

אסור להצביע על השמים, ואם מישהו עושה כך יש לנשכו (בעיקר ילדים).

טוב למות ביום השישי. לכל הפחות פטורים מגיהנום במשך יום השבת.

צדיקים מתים בחודש אלול.

כאשר אדם מת ובביתו מצויים אנשים רבים, עליהם לעמוד בשתי שורות כדי לפנות את הדרך לפני מלאך המוות, כמו לפני כלה, להבדיל. אסור לילדים להמצא בבית.

כל כמה שמדליקים יותר נרות מסביב למת — כן יוטב לו.

יש לשפוך את המים שמטהרים בהם את המת במקום רחוק מישוב. את הכלים יש להדיח היטב.

אסור לכרסם את החוט שתופרים בו את התכריכים.

רק נשים זקנות תופרות תכריכים.

על התכריכים מלבישים את המת בקיטל (חלוק לבן) או טלית.

כאשר מת מוטל בבית יש להפוך את כל הכסאות ולשבת עליהם כשהם הפוכים.

מסוכן להסתכל בחור של מחט כאשר מת מוטל בבית, אפשר לראות את השטן או את מלאך המוות.

כאשר המת מוטל על האדמה יש לשפוך את המים בכל הבתים הסמוכים. שופכים את המים בשלושה בתים של שכנים: בשני בתים שבאותה שורה של בית הנפטר ובבית אחד שממול הבית. אם מול בית הנפטר לא גר יהודי, צריך השכן הגר בבית סמוך לשפוך את המים.

מלאך המוות משרה את סכינו במים המצויים בשלושה בתים מסביב למת. לכן יש לשפוך את המים.

אם המת מוטל במשך יום שלם שמים על בטנו מטבע של נחושת, לחם ומלח. אם צפור באה לאכול את הלחם — יש בכך כמה סימנים: א. הנפטר מת מרעב ונשמתו באה לאכול; ב. אם המת לא נפטר מרעב באה נשמתו בלבוש של ציפור לשמור על המת.

אם מטים אוזן לסף החדר, שבו מוטל המת, שומעים את תחנוני המת למחול לו על חטאיו. אך השומע ימות מיד. לכן אין מטים אוזן בכלל.

את המת נושאים על כפים אם בית־העולם אינו רחוק יותר מ־2 ווירטסאות. אך את הצדיקים נושאים על כפים במרחקים גדולים יותר.

אם מתים שני צדיקים ביום אחד — תוקעים בשופר.

קורעים "קריעה" בבית המת, כאשר הקורע עומד מצד אחד של המת והאבל — מצדו השני.

קדיש אומרים על־פי־רוב בבית העולם.

כאשר מתה כלה לאחר שהכינה את שמלת החופה, מלבישים אותה בשמלת החופה ושמים עליה את הצעיף ("גערעליאנדע"). ואם לא הספיקה להכין את שמלת־החופה

מסתפקים בצעיף בלבד.
כאשר מת ילד קטן מוציאים את גופתו מבעד לחלון, כדי שלא ימותו הילדים האחרים.
אסור למי שהוא אחר לעבור בחלון, והעובר — ימות מיד.
לאחר שחוזרים מבית־העולם אין להכנס מיד הביתה. מבקשים להוציא מים החוצה ועל האדם המוציא את המים להעמיד את הכלי על האדמה. אסור להעביר את הכלי לאדם אחר. לאחר נטילת־ידים הופכים את הכלי וכל אחד לוקחו מן האדמה. את הידים יש לנגב בחומר שלא ישתמשו בו יותר: כתלי־הבית. אך אם מנגבים במטפחת — אסור להשתמש בה שנית.
לפני השינה מטאטאים את הרצפה. בלילה מבקרים מלאכים והבית צריך להיות נקי.(II).

י. ראטנבערג (מעקסיקא)

פרץ מארקיש בבערעזע

מקצת זכרונות

הדבר היה בשנות העשרים הראשונות. ה״כאלאסטרע״ הספרותית עם פרץ מארקיש בראש כבשה את ורשה היהודית. אגודת הסופרים, ברחוב טלאמאצקע 13, הפכה למוקד ההתענינות. באותם הימים סיימתי את הסמינר למורים בורשה והתחלתי בנסיון ההוראה הראשון שלי בעיירה קארטוז־בערעזע (מאוחר יותר זכתה לפרסום בגלל מחנה הריכוז אשר השלטון החצי־פאשיסטי הקים במקום). העיירה נודעה בשני בתי־ספר, העברי והיידי, ובנוער שלה שפיתח פעילות תרבותית ענפה שכללה: ספריה, מקהלה, תזמורת של כלי־נשיפה, להקה דרמטית, והעיקר — נוער פעיל וחסר־רגיעה.
השאלות הראשונות ששאלו אותי אנשי המקום היו: מה נשמע בורשה? אתה מכיר בוודאי את פרץ מארקיש? האם הוא באמת משורר גדול, שאומרים עליו שהוא שלהבתיה ממש? מובן, שכל אחד מן השואלים כבר קרא את חיבורו המפורסם ״די קופע״ והתביש להודות, שלא הבין הכל מה שכתוב בה.
באחת הישיבות של הנהלת בית־הספר הצעתי להזמין את מארקיש להרצאה. ההפתעה היתה כה גדולה, שהשתרר שקט מוחלט. לבסוף שאל היושב־ראש: האם אתה מתכוון לכך ברצינות? האם זה יתכן? פנינו כמה פעמים לורשה ולא זכינו אפילו בתשובה. שבועיים לאחר מכן קיבלתי גלויה מפרץ מארקיש, בתשובה להזמנה שלי, שהוא בא לשלושה ימים, מיום השישי ועד ליום הראשון. למותר להגיד כי מאותו רגע החלו חגו של מארקיש בעיירה. אני דאגתי, שמארקיש לא יאכזב את הקהל וישמור על מעמדו המיוחד בעיני הקהל. אני הכרתי היטב את מצב־רוחו ואת הקפריזות שלו, ובפרט שלאחר ההמולה שבורשה יפול לתוך עיירה קטנה ושקטה.
ביום השישי הקבוע חכיתי יחד עם חברי הנהלת בית־הספר בתחנת־הרכבת, שנמצאת במרחק של כמה קילומטרים מן העיירה. לפני שהגיעה הרכבת אמרתי לחברי, כי מארקיש יהיה בוודאי במצב־רוח רע לאחר נסיעה ארוכה במשך הלילה (הנסיעה מורשה לבערעזע

נמשכה משעה 11 בלילה ועד ל־8 בבקר יום המחרת). בקיצור, התחלתי להתכונן... הרכבת הגיעה. מארקיש ירד מן הקצה השני של הרכבת כשהוא מחזיק מזוודה קטנה, הוא חיפש אותי ואנו התקרבנו אליו, הצגתי לפניו את חברי ההנהלה והרכבת יצאה מן התחנה והשאירה אחריה ריקנות. במרחק נראה יער ירוק. נשארנו יחידים. כמו ביצירת בערגעלסאן "בתחנת הרכבת" ("אויפן וואקזאל") — העיר מארקיש. בואו, הבה נברח מכאן. איפה הכרכרה?
נגשנו לעגלה שחיכתה לנו. בעל העגלה, אביו של אחד התלמידים בבית־ספרנו שואל אותי בעינים מחייכות, כאומר: הזהו מארקיש שלך? הבלורית המפורסמת של מארקיש היתה סתורה ומבולבלת. פניו אפורים ועיפים ועיניו כבויות. הוא כאילו הצטמצם מצינת הבוקר ונעשה קטן יותר. כאשר ישבנו על העגלה כמעט שלא דיברנו. לבסוף הגענו למלון שנמצא בקצה העיירה.
חכינו לו עד שהסתדר בחדרו, התרחץ ואכל ארוחת־בוקר. לא רציתי להשאירו לבדו עם מצב־רוחו של "אויפן וואקזאל" והצעתי לו לשכב לישון. "ואתה — שאל אותי — מה אתה מתכוון לעשות?" אמרתי לו, שאני הולך לעשות אותו הדבר. השתחררתי מעבודתי בבית־הספר כדי לעמוד לרשותו. "אם כן — אני הולך אתך. לא אשאר כאן לבדי" — אמר.
"הנה כבר מתחיל" הרהרתי לעצמי, ובקול רם אמרתי לו: טוב, בוא אתי.
היה יום קיץ נאה. המרחק מן המלון לדירתי לא היה רב. כאשר נכנסנו לחדרי זרחה השמש בכל פינות החדר. החלונות היו פתוחים ומן הגן הסמוך זרמו קרני אור וריחות של פירות. "הנה כאן גן־העדן האמיתי" — מעיר מארקיש בחיוך. האם זוכר אתה את מוטל בן פייסי החזן? אתם מלמדים את מוטל בבית־הספר. איזו ברכה צפונה בו. ספר זה בלבד מסוגל למלא את כל תוכנית הלימודים".
הוא החל לצעוד לאורך החדר ונעמד כל פעם ליד החלון הפתוח. פניו הוארו, כאילו ספג לתוכו את זיוו של הגן.
— ורשה מעייפת אותי, אני עיף, הכל רועש, הרחובות מלאים שאון והמולה, האנשים נרגשים, ובכל ההמולה הזו אתה מרגיש לפעמים שקט ריק ונורא.
יצאנו אל הגן.
— אלוהים — קרא — כמה טוב, כמה שקט כאן. אור בהיר ודממה מאופקת. כמה שאני מתגעגע לכך. לפני שהייתי משורר, בשנות ילדותי, היה לי כל זה, היום נרגש ונסער אני כמה לכך.
— הלוך־רוחך הרומנטי אינו בהתאם ליצירותיך כגון "די קופע" — מעיר אני לו בחיוך.
— אך, שוב ה"קופע" שלי. יודעני כי ה"קופע" עוררה ביקורת רבה. רוב המבקרים טוענים כי אינם מבינים אותה, הלל צייטלין, למשל. אבל שירה יש קודם־כל להרגיש לחוות. אפילו המשורר עצמו אינו מבין, לפעמים, את יצירותיו.
— אתה הזכרת את צייטלין — אומר אני — שמעתי את הרצאותיך ועקבתי אחר הופעותיך נגד צייטלין. הן היו מענינות, מלוות התלהבות, מבריקות ומלאות רגש, — אבל לא תמיד שיכנעו. טבעי הדבר שהחדש נאבק בישן, אבל גם הישן היה פעם חדש וצמח

מתוך מציאות של חיים. בפולמוס שלך מתקבל הרושם, כי אתך ועם הספרות המודרנית מתחיל מעשה־בראשית.
מארקיש הסתכל עלי. צל פרש על פניו המאירים. בלחש ובקול מאופק שאל אותי: ואתה אינך נלחם בישן? האם אינך רוצה להרוס את ה״חדר״ הישן, התא של הגיטו, אשר חנק בילד את כל האינסטינקטים, לימד אותו שלא לחוש בעלבונות, במכות? אם אינך עושה כך, אינך מורה מהפכני ואינך מחנך מודרני.
— אחד מדרכי החינוך — אמרתי — הוא, לדעתי, לשכנע בכנות ובאמת ולהודות בחיובי ביפה ובטוב; בוודאי, שהתקפותיך הסוערות על הספרות הישנה, על השירה הישנה, ביקורתך המלאה שאר־רוח נגד הישן החייב לפנות את מקומו לחדש, מלהיבה את הנוער. הנוער להוט אחר מאבק ונדחף לעולמות חדשים. גם ספרו של שפענגלער ״שקיעתן של הציביליזאציות של המערב״ ענין את הנוער. אבל בתקופות־מעבר כאלה יש סכנה של איבוד הישן ושל אי־השגת החדש.
— אתה מדבר כמו זקן — העיר מארקיש ברוח טובה. הבה נדחה את השיחה הזו. אמור נא לי כיצד להתכונן להרצאה שלי הערב? מה טיבם של השומעים? האם הם מסוגלים לשמוע ולהבין הרצאה רצינית? לפני שהספקתי להשיב לו פנה אלי כשפניו מרצינים: אני מבקש ממך דבר אחד — השגח שלא אשתה. אתה מכיר אותי... כאן עלי להתנהג אחרת. כאן שקט... לא עניתי לו. מראש דאגתי, כי כל המסיבות והפגישות יהיו ״יבשות״.

* * *
*

בערב לאחר הארוחה התקיימה הרצאתו של מארקיש באולם התיאטרון של בית־הספר היידי (היה זה מיבנה עץ, מן תיאטרון של קיץ, שהוקם במאמציהם הגדולים של עסקני בית־הספר). האולם היה מלא, מצב רוח מרומם. תחושה של חג. לא רק צעירים, גם זקנים וילדים באו לראות ולשמוע את מארקיש. כאשר ראה המשורר את קהל השומעים התרגש. מזמן לא היתה לו — לחש לי — אימתא דציבורא כזו. אבל עיניו האירו, ואור וחום קרנו מהן.
טוב לדבר לעדה כזו — לחש לי. הם מבינים ומרגישים — השבתי לו.
הנושא היה ״מהות השירה״. סיכמנו, כי ההרצאה תמשך שעה ולכל היותר שעה וחצי. מארקיש התחיל את דבריו כאשר דממת־מוות מילאה את האולם. הוא חש כיצד תקועות בו מאות זוגות של עינים וקולו היה, בתחילה, חלש ומלא רעדה. אך מיד התלהב, קולו גדל, עיניו זהרו, ופניו החווירו והסמיקו לחילופין. הכל הרגישו, כיצד נאבק האיש עם המון מחשבותיו והרגשותיו ומה גדולים המאמצים הדרושים כדי להביען בלשון ברורה ובהירה. אני כבר שמעתי את מארקיש פעמים רבות, אבל הפעם הוא היה עבורי גילוי חדש. כל גופו רעד. ידיו, בדומה לכנפים, ביקשו לצייר תמונות באויר, וקולו שירד ועלה נישא בחלל האולם.
כאשר סיים מארקיש את הרצאתו השתררה דממה. השומעים לא היו מוכנים לסיום הדברים. כמה רגעים לאחר־מכן פרצו מחיאות הכפים. מארקיש התישב כאשר רגליו

כושלות. עוד רגע והייתי נופל — לחש לי. הוא היה כולו חיוור, מכוסה זיעה ונושם בקושי. הרצאתו נמשכה שלוש שעות.

לאחר ההרצאה נתקיימה מסיבה בביתו של אחד העסקנים. האוירה היתה חמה וכנה ללא נאומים. אך מארקיש הרגיש היטב מה גדולה היא הכרת־התודה, האהבה וההתלהבות של המסובים. הוא היה נרגש וחסר־ישע כתינוק. הוא נדבק ונשק לכל אחד, בין האורחים היו יהודי המקום, אנשי "עמך". בעל הדירה היה טיפוס של טוביה החולב ומארקיש נהנה מבדיחותיו ומן ההומור שלו. בסוף המסיבה כאשר קם מארקיש לדבר הכריז, כאשר עיניו מלאות דמעות: איני יכול לדבר, יקירי, אני אוהב אתכם כל כך... החלטתי שלא לנסוע ביום א׳... אני נשאר אתכם. קל לתאר את השמחה שפרצה לאחר ההכרזה של המשורר. אם השמחה כה גדולה מן הראוי שנשתה "לחיים" לכבוד האורח היקר — קרא אורח אחד. רוחי נעכרה. למרות בקשתו של מארקיש להינזר ממשקה, חששתי כי בעל־הדירה יגיש מיד משקאות על השולחן. הכרזתי כי אני אשם בכך שלא דאגתי למשקה, פשוט שכחתי על כך. האורחים תמהו עלי, כיצד יכולתי לשכוח ענין חשוב כל כך? הוסכם לסלוח לי, בתנאי כי למחרת היום אשלים את החסר.

למחרת, בשבת אחרי־הצהרים עמדה להתקיים ההרצאה השנייה של מארקיש "האידיאה של הספרות המודרנית". את שעות לפני־הצהרים עשה מארקיש בגן שעל־יד חדרי. מיד עם כניסתו המשיך בשיחתנו שהופסקה אתמול.

— אתה מפחד שיהרסו את הישן ולא יגיעו לחדש, ואני השתכנעתי אתמול בהרצאתי, כי הקהל כמה לחדש, ואם הוא כמה כל כך — הוא יגיע אליו. האם הבחנת באיזה ענין רב עקב הקהל אחר זרמי־מחשבותי המסובכים? כנה את הדברים כפי שתרצה, אני לא שמעתי בקולך כדי להיות מאופק. הרגשתי, כי דברי נכנסים ללב השומעים, וצר היה לי, באמת להפסיק ולסיים. ואשר להתקפתי את הלל צייטלין — הרי היה זה דבר בעתו, מצווה שהזמן גרמה. אנו חיים בימים של "הריסת־אלים" ושל סתירת מושגים וצורות ישנים. צייטלין שלך מבקש למלא תפקיד של רב סעדיה גאון. אבל הלה דחף את הרעיון היהודי קדימה ואילו צייטלין מזיז אותו אחורנית.

— מה דעתך על ורשה, על ורשה היהודית, המודרנית — שאלתי.

— הפלא ופלא. פסיפס מופלא של יהדות. ניתן הרבה ללמוד ולשאוב השראה. מרגישים בכל שעל, כיצד עם נאבק על קיומו באמצעים שונים: ה"שטיבלעך" של החסידים ברחוב הפראנציסקאנים, חצרו של צייטלין, רחוב נובוליפיע של ה"בונד", הקהילה היהודית, תנועת הפועלים המהפכנית, העתונות היהודית, הוצאות הספרים, התיאטרון היהודי. עם נאבק, סובל ויוצר.

— למה, אם כן, אתה נוטש אותנו? — שאלתי.

— האם קראת את הפואימה של "וואלין"? כל אדם, ובפרט המשורר נמשך למקום מולדתו וילדותו. וחוץ מזה, שם ברוסיה מתחילים חיים חדשים, מלאי־אור, אשר אורם יקרין על כל העולם. לא אשכח אף פעם את חוויתי העמוקה, כאשר הייתי ילד קטן ולמדתי ב"חדר" בפולנאה, והרבי סיפר לנו כיצד קראו למשה רבנו מהסנה הבוער. הסנה בער ולא אוכל. הסנה הבוער הריהו המהפכה הרוסית. היא תשתלהב יותר ותחבוק באשה

את כל העולם.
שתקתי. ראיתי לנגד עיני את המשורר הגדול מארקיש, אשר הכניס יותר מכולם לשירה של יידיש את ההתלהבות ואת היקוד של המהפכה הרוסית, והיה לאחד ממשורריה הנלבבים והגדולים ביותר. מארקיש האמין במהפכה כמו שיהודי דתי מאמין במשיח. ההרצאה השניה עברה בהצלחה לא פחותה מן הראשונה. מארקיש פיתח בה את הרעיון, כי בספרות החדשה, ובעיקר בשירה, משתקף התוהו־ובוהו של סערות המהפכה. צורות־חיים ישנות הולכות ונהרסות. משום כך אין השירה החדשה מלוטשת די־צרכה, אינה שקולה במידה מספיקה, אינה מאוזנת ושולטת על עצמה ונסחפת עם הסטיכיה.
בערב התקיימה מסיבת־פרידה. הרבה אנשים השתתפו בה. נאמו ושתו משקה והמסיבה הפכה לשמחה עממית. רקדו ושרו ומארקיש היה בגילופין. המסיבה נמשכה מאוחר בלילה. כאשר התפזר הקהל, אנו כמעט שנשאנו על כפים את המשורר שהיה שיכור משתיה ומן החמימות של המשתתפים.
נדברנו, כי למחרת בבוקר נבוא ללוותו לרכבת. מארקיש לא יכול היה לשהות יותר בעיירה, למרות רצונו. עוד לא הרחקנו לכת שמענו זעקה. חזרנו וראינו את מארקיש עומד על הכביש, שהשתרע מבריסק ועד לגבול עם ברית־המועצות, כשהוא פורש את ידיו למעלה ומכריז: אני רוצה הביתה, הביתה לארץ המהפכה. אחזנו בו והבאנו אותו לחדרו במלון. הפשטנו את בגדיו והשכבנו אותו במיטה. כל הלילה שמרנו על ידו, כי חששנו להשאירו לבדו. למחרת בבקר אמר לי, מבוייש קצת; הרי ביקשתיך שלא לתת לי משקה.
בתחנת־הרכבת הסתכל בגעגועים לעבר העיירה ולחש לעצמו: איזו עיירה מופלאה, איזה יהודים יקרים — מצויות הרבה עיירות כאלה. כאן בוקעים מעיינות החיים היהודיים, האידיאות היהודיות הכמהות ומבקשות תיקון.
— אבל אני חייב לחזור הביתה. לבי נמשך ואני כולי נכסף לחזור לסנה הבוער...
נזכרנו בסצינה בלילה, כאשר המשורר היהודי פרץ מארקיש עמד באמצע הכביש ומכריז: אני רוצה לחזור הביתה, הביתה, לארץ המהפכה.
לא אנחנו ולא מארקיש יכולנו להעלות על דעתנו את האפשרות כי באשו של הסנה הבוער יעלו על המוקד את בניה הנאמנים והמסורים ביותר של המהפכה.(II)

אהרן דוד אגוז, מתרגם "חובת הלבבות" ליידיש

הסופר אהרן דוד אגוז נולד בבערעזע. מתוך הלקסיקון של זלמן רייזען (כרך א׳, עמודים 37 — 39) אנו מביאים את הפרטים הביוגראפיים:

אגוז אהרן־דוד נולד בשנת 1865 בקארטוז־בערעזע שבפלך (גובערניע) גרודנה. עד שנתו האחת־עשרה למד בחדר ובתלמוד־תורה בפרוז׳אני. הוא למד בכוחות עצמו רוסית, יידיש ועברית. כשהיה בן י״ג ברח לסלאנים כדי ללמוד בישיבה המקומית. לאחר שלא השיג "ימים" הלך ברגל לעיירה זשעטל, מהלך של ארבעים וכמה וירסטאות. הוא היה מלמד והרביץ תורה בכפרים ובאחוזות. הוא ניסה להסתדר בורשה וברובנה. עסק במסחר, היה סמוך על שולחן חותנו ולבסוף עסק במלמדות.

בשנת 1896 עקר לאמריקה ועסק ברוכלות במעונות הקיץ בקרבת ניו־יארק. לאחר מכן עסק בהתקנת שמשות והתהלך עם ארגז של זכוכית. במשך שש שנים עבד בבית־מלאכה לבגדים.

בשנת 1901 החל לפרסם סיפורים הומוריסטיים ב"טעגלעכן הערالד" ובתחילה ללא שכר־סופרים. עורך ה"הערالד" בוקאנסקי עודד להמשך הכתיבה.

בשנת 1902 נמנה עם העוזרים הקבועים של "הערالד" בעריכתו של י. הערמאלין. מאוחר יותר עבד ב"ווארהייט" שבא במקום ה"הערالד". שנה לאחר מכן החל לעבוד ב"מארגן־זשורנאל" והוא ממשיך בעבודתו.

אגוז פירסם סדרות סיפורים, פיליטונים והומורסקות, שהצליחו בעיני הקוראים בגלל ההומור העממי, אשר שיקף את החיים היהודיים במולדת הישנה וב"גיטו" האמריקאני. מתוך הסיפורים הופיעו: "חנה־פעסלס מענה־לשון" (מענה הלשון של חנה־פעסלס), 217 ע׳; "טוביה־חייקל שליח־מזל", ע״ע — 274; "עונג יום־טוב מעשהלעך", (מעשיות של עונג יום־טוב), הומורסקות, פיליטונים, דברי־הלצה, ומסכתות והגדות הומוריסטיות לכל מועדי השנה ולכל השכבות", ניו־יורק 1921, 282 ע״ע. מתוך הסדרות, שטרם רוכזו בספרים יש להזכיר: "אין א וועלט פון אומשטערבלערקייט" (בעולם הנצח), סיפור דמיוני על העיר לוז, שלפי התלמוד אין מלאך המוות שולט בה; "דאס פוילישע יינגל" — חיקוי של סיפורו הידוע של י. ו. ליניעצקי. אגוז תירגם גם מאנגלית ליידיש, הוציא את ספרו של ז׳ול וורן "עשרים אלף מילין מתחת לים ו"אי הסתרים". אגוז כתב גם עבור ה"מארגן־זשורנאל" רומן "די פרייע דענקער" (החופשיים בדעותיהם).

עד כאן הלקסיקון של ז. רייזען.

ה"לקסיקון של ספרות יידיש החדשה", שהופיע בניו־יורק בשנת 1956 מוסיף כי אגוז פרסם ספר "ארייזע נאך ארץ ישראל אויף דער מאריטאניא" ("נסיעה לארץ ישראל באניה מאריטאניא") שהופיע בניו־יורק בשנת 1928, ו"מיין רייזע אין צען לענדער" (נסיעתי לעשר ארצות), ניו־יורק 1930. בנוסף לכך פירסם "קיצור מורה נבוכים" או מה מלמדנו "מורה נבוכים", קטעים מספריו הפילוסופיים של הרמב״ם, ניו־יורק 1926. אותו מקור מודיע, כי אגוז נפטר ביום 10 ביוני 1943.

שני הלקסיקונים לא מזכירים את תרגום ספרו של רבנו בחיי "תורת חובות הלבבות"

לידיש. התרגום הופיע לראשונה בניו־יורק בשנת 1925 וחזר ופורסם במהדורה מתוקנת בשנת 1929.

בראשית ההקדמה מביא אגוז כמה פרטים ביוגראפיים:

"כאשר הייתי נער, לפני היותי בר־מצווה, למדתי בפרוז'אני, לא הרחק מקארטוז־בערעזע, בפלך גרודנה. למדתי בתלמוד־תורה או בישיבה הקטנה שנתקיימה בפרוז'אני. ראש המלמדים היה ר' איטשע־נאטע, שהיה מגיד שיעור בבית־המדרש ב"חובות הלבבות". פעם אחת נזדמנתי לשמוע את שיעורו ודבריו כבשו אל לבי, הגם שהייתי צעיר מדי כדי להבין את תורתו של רבנו בחיי, גרמו לי הדברים עונג רוחני. במקום ללמוד את שיעורי בגמרא או לקרוא דברים אחרים, לפי הוראות הרבי, הייתי מתקרב לאיטשע־נאטע ומאזין לשיעוריו ב"חובת הלבבות".

את ההקדמה חותם המתרגם; אהרן־דוד ב"ר גדליהו אגוז, יליד קארטוז־בערעזע, פלך גראדנע.

ברשימת שמונים התורמים שסייעו לאגוז להוציא את תרגומו מצויים שלשה שמות של ילידי בערעזע, אחד מאנטאפאליע, אחד מפרוז'אני ואחד מקאברין. (II)

אליה־מאטיע באקשטיין

מחנה הריכוז הפולני בבערעזע

בסוף המאה הי"ט הוקמו בעירנו מחנות צבא רוסי. מעבר לכביש הראשי הוקמו מבנים שהיו מיועדים לגדוד (פאלק) חיילים. המחנה כלל שני בתי חומה של שלוש קומות ובתי־עץ רבים. היו גם אורוות לסוסים ומחסנים לתחמושת, לבגדים ולמזון. מעברו השני של הכביש הוקמו בתי־חומה של שתי קומות לקצינים שעמדו בשדרה של עצים ופרחים. בשנת 1915 הקימו הגרמנים באותם בנינים בית־חולים צבאי ושיכנו בבתים את הטייסים הגרמנים. לא הרחק מן העיירה היה גם נמל־תעופה.

לאחר המלחמה, כאשר כל האיזור עבר לשליטתה של מדינת פולין, נשרפו הבנינים בעת הקרבות שבין הרוסים והפולנים בשנת 1920. לאחר שהפולנים גירשו את הרוסים שיכנו הפולנים בבנינים המשוקמים חיל־מצב פולני. היה שם בית־ספר לקצינים, בית־ספר לחיל הים וחיל־שריון, שהשתייך לקורפוס התשיעי ששכן בבריסק.

בשנת 1934, כאשר השלטון בפולין עבר מאנשי שלומו של המרשל פילסודסקי לאנשי "אזאן" — ארגון חצי־פאשיסטי — והשליטים ניסו לחקות את השיטות הנאציות, הקימו הפולנים במקום מחנה־ריכוז לפי דוגמה גרמנית.

מסביב לבנינים הוקם גדר־תיל בגובה של 3 מטר. גדר דומה הקיף את הבנינים של העצירים. הוקמו גם מבנים של צינוק. בחלקם היו מלאים מים ומכילים מכשירי־עינויים שונים. הככר הגדולה שימשה לפעולות עונשין. היה גם בית־מלאכה והעצירים ייצרו פלטות של בטון כדי לרצף בהן את הרחובות.

במבנים היו שורות של קרשים לשינה. הקרשים היו צרים ורוחבם — 10 ס״מ בלבד. כל קרש היה נפרד מן הקרש האחר ב־2 ס״מ. המבנים היו מחולקים לתאים של 4 מטר כל אחד. היה פרוזדור לשומרים, שהשגיחו בכל שעות היום והלילה על העצירים.
לכתחילה נועד מחנה־הרכוז לקומוניסטים, שלא היו בידי השלטונות מספיק הוכחות נגדם, כדי להביאם לדין. במקרים אלה היו שולחים אותם בדרך ״אדמיניסטרטיבית״ למחנה הריכוז. מאוחר יותר החלו לרכז במחנה אסירים פליליים, והתנאים שלהם היו טובים יותר מאלו של העצירים המדיניים. רוכזו במחנה אלמנטים שונים מן המיעוטים הלאומיים. ברובם היו אוקריינים.
בשנת 1939, לקראת מלחמת העולם השניה, הובאו למחנה יהודים רבים שהואשמו ב״ספקולאציות״ — שלא החזיקו את הסחורות שברשותם במקום נראה לעין בחנויותיהם, או שהואשמו בהפקעת מחירים. יחד עם היהודים הובאו למחנה גם נשיהם. סמוך למלחמה הביאו גם גרמנים משלזיה. הם הואשמו בתעמולה אנטי־פולנית. במשך הזמן רוכזו במחנה כשבעת אלפים עצירים ובהם — 500 נשים. 200 שוטרים וקצינים, בפיקוחו של שר הפלך בבריסק קאסטעק ביערנאצקי, הידוע לשימצה, שהיה מבקר במחנה מזמן לזמן, שמרו על העצירים.
את העצירים היו מענים במכות ובשיטות של דיכוי. בימי החג הקתוליים היו מגייסים אותם לניקוי הרחוב הראשי שלפני הכנסיה. הם היו מוקפים בשוטרים ברכב וברגל. היה על העצירים לטאטא מהר את הרחוב, ומאחוריהם אצה עגלה רתומה לעצירים ואשר לתוכה היה על העצירים להטיל את האשפה במו ידיהם. הכל בוצע תוך כדי ריצה. כאשר היו משחררים עציר היה מפחד לספר על הנעשה במחנה. בעתונות, אפילו בעתונות השמאל, לא נכתב אף פעם על החיים במחנה. האוכל היה רע, אך אסור היה לספר על כך. אף פעם לא היה העציר המשוחרר בטוח, כי לא יחזור שוב למחנה.
כאשר הגרמנים התקרבו לבערעזע בשנת 1939 ביקש ראש העיר ממכבי־האש עשרה מתנדבים, שישמרו על העיירה ממעשי־שוד של האיכרים, שהתכוונו לכך. הוא ביקש גם, שיפקחו על העצירים, הואיל והשוטרים יוצאים מן העיר. מכבי האש בחרו עשרה אנשים — 6 יהודים ו־4 נוצרים, וראש העיר מסר בידיהם את מפתחות המחנה. במחנה היה מחסן מלא מזון. בלילה של ה־17 בספטמבר 1939 ברחו השוטרים ומרוב חיפזון השאירו את כל חפציהם ורכושם בדירותיהם. חלק מן האוכלוסיה נמלט לכפרי הסביבה. העיר נשארה ללא אוכלוסיה וללא שלטון.

בבוקר ה־18 בספטמבר באו עשרת המתנדבים לפתוח את שערי המחנה ולשחרר את העצירים. אבל העצירים חששו לצאת מכלאם. הם חשבו כי זהו מעשה־תעלולים של המשטרה, שבסופו או שיהרגו את כולם או שיענו אותם. מהעבר השני של הכביש התגוררו הנשים העצירות. הן פרצו החוצה והחלו לחפש את בעליהן. רק אז הבינו העצירים כי הם משוחררים. הם פרצו את הדלתות והחלונות וטיפסו על גדרות־התיל. רבים היו לבושי תחתונים בלבד ויחפים. הם רצו בכיוון היציאה מן העיר כדי להתרחק מן הגיהנום. עצירים מדיניים ביקשו לעשות שפטים בעצירים הפליליים, אשר התעללו בהם קודם לכן. המיושבים שבהם קראו להתרכז לפי מקומות המגורים ומצאו את הבגדים,

שבהם הגיעו העצירים למחנה. הוקם ועד, שדאג להחזיר לכל עציר את בגדיו, לפי השמות הרשומים על גב החבילות, ולחלק לחם לכל העצירים.
ביום 19 בספטמבר נכנס הצבא האדום למחנה. ועד העצירים קשר אתו קשרים. היו עצירים שלא יכלו לחזור למקומות מגוריהם, שנכבשו בינתים על ידי הגרמנים. הללו נשארו במקום עד שעזבו מאוחר יותר. ב־18 בספטמבר נפל קרבן יהודי. יוסף קאמעניעצקי היה בין שומרי המקום. איכרי הכפר אוגלאן, שראו את בריחת השומרים הפולנים, הגיעו למחנה כדי לשלול שלל. קאמעניעצקי ניסה להבריחם והם הכוהו עד שמת. למחרת הובא לקבר ישראל.
בשנת 1944, כאשר הגרמנים יצאו מבערעזע הם הציתו את כל הבתים והמבנים בעיירה ובמחנה. חורבות והריסות נשארו במקום כזכר למחנה.(II)

אליה־מאטיע באקשטיין

קארטוז־בערעזע 1939 — 1941

בסוף אוגוסט 1939, כאשר הכריזה ממשלת פולין על הגיוס הכללי, התיצבו צעירים רבים לצבא בבריסק והוחזרו לעיירה מחוסר תחמושת ובגדים. העיירה עצמה הפכה לתחנת־מעבר לפליטים רבים, שברחו ממערב־פולין מזרחה, סמוך לגבול עם ברית־המועצות. הכביש ורשה־מוסקבה, החוצה את העיירה, המה מתנועה ברכב וברגל. עם התקרב הצבא הגרמני הוברר גם לתושבי המקום, כי עליהם לעקור מזרחה.
ביום 10 בספטמבר 1939 התארגנו ארבע משפחות: לייזער רעזניק, משה קאפלאן אפרים סעלעצקי ובני־ביתי, ויצאנו על שלוש עגלות בכיוון הגבול הסובייטי. כאשר הגענו לגשר השני עצרו בעדנו חיילים, שקיבלו פקודה לשרוף את הגשר. פנינו לכוון כאמסק־פינסק והגענו לספארעווע. ללייזער רעזניק היו שם קרובי־משפחה. מצאנו במקום יהודים רבים מבערעזע, שהגיעו ברכב וברגל, כדי לברוח מן העיירה לפני כניסתם של הגרמנים. מספארעווע הוליכה דרך לעיירה טעלאכאן ומשם לגבול ברית־המועצות.
הגענו ליערות ושהינו שם עד 17 ספטמבר 1939. והנה שמענו ברדיו, כי לפי ההסכם עם גרמניה יוצא הצבא האדום "לשחרר" את בלורוסיה מן העול הפולני... החלטנו לחזור לבערעזע. כאשר עברנו ליד הכפר כריס התנפלו עלינו איכרים ושדדו מאתנו את כל רכושנו. בנס נשארנו בחיים, מוכים ופצועים הגענו לבערעזע יחד עם הצבא האדום. בינתיים אירגנה האוכלוסיה הנוצרית ועד מקומי. כאשר חזרו היהודים לבערעזע פנו למפקד הסובייטי וביקשו למנות הנהלה עירונית מתוך מעמד הפועלים. באסיפת־עם שהתקיימה באולם מכבי האש נבחר ועד בהרכב של שלושה יהודים ושני נוצרים. היהודים היו: איצל פאמעראניעץ, חיים גערמאן וניאנמש מנהל החשבונות. למפקד המיליציה מונה הערשל גאלפערין, ששוחרר מן הכלא בעוון פעילות קומוניסטית. החנויות נפתחו והאכרים החלו לקנות כל מה שהיה בהן. החנוונים יצאו לבריסק ולביאליסטאק, אשר עדין נתקימו בהן חנויות לסיטונות ובתי־חרושת שפעלו עדין. ברור, שהסוחרים שילמו מחירים גדולים יותר מאשר אלו שקיבלו מאת הקונים בעיירה. כעבור

חודש נסגרו כל בתי־העסק והסחורה הוחרמה על ידי השלטונות תמורת מחיר סמלי. על אליה־מאטיע באקשטיין, שלמקה ווינשטיין ואלכסנדר לעווקאוויטש הוטל לארגן חנויות קואופרטיביות. הם יצאו לפרוז׳אני, לבריסק ולבאראנאוויטש לרכוש מצרכים. כל מה שהשיגו היה מלח, נרות וציקוריה.

התחיל מחסור בנפט ובמזון. השלטונות סייעו להביא לעיירה קצת נפט, מלח וקמח. תורים גדולים נעמדו לפני המאפיות. איכרים רבים הגיעו לעיירה לקנות לחם. כך נמשך המצב עד לשנת 1940. בערעזע הוכרזה כעיר מחוזית הכוללת שמונה ישובים (וואלאסטו) ומופרדת מפרוז׳אני. מברית־המועצות מגיעים קומוניסטים ותיקים כדי לעמוד בראש המשרדים השונים. נפתחו בנק, רשת של קואופרטיבים, מוסדות מפלגתיים־קומוניסטיים, משטרה ונ.ק.וו.ד.

הקומוניסטים המקומיים והעסקנים שמלאו קודם לכן תפקידים חשובים מתמנים לעוזריהם של הקומוניסטים שהגיעו ממוסקבה. נפתחו בתי הספר, כולל בית הספר היידי. קומוניסטים מתמנים למנהלי בתי־הספר. מוקמים קואופרטיבים לחייטות ולסנדלרות. בתיהם של היהודים האמידים מוחרמים. עליהם לעזוב את דירותיהם ולהתגורר ביחד עם השכנים. בבתים האלה מוקמים משרדים. בחלק מן הבתים גרים הקומוניסטים ממוסקבה. בבית החומה של ליכאצקי בככר השוק נפתחת מסעדה. החנויות הקואופרטיביות תופסות את בתי־החומה שעל־יד הכביש. מבני העץ בככר השוק נהרסים.

בככר השוק מתקינים גן ציבורי ונוטעים עצים. באמצע הככר מקימים שתי מצבות ללנין ולסטאלין ומצבת־זכרון לחיילי הצבא האדום שנפלו בשנת 1920. ליד גנו של הכומר, בקרבת הכנסיה הקתולית החדשה מקימים מקום־ריקודים. בכל יום ראשון מנגנת תזמורת במקום ובני־הנוער יוצאים בריקודים.

החלו להוציא דרכונים סובייטיים. החנוונים לשעבר מקבלים דרכונים עם ״סעיף״ מיוחד, המפלה אותם לרעה מיתר התושבים. כל אחד משתדל לעבוד, במשרדים, במנסרות או ברכבת. לא קל לקבל עבודה. כל אחד מבקש לקבל עבודה קלה יותר. אך לא את כולם מקבלים לעבודה אחראית. הענאך ליסקאווסקי ומאיר בוכהאלטער עובדים בניסור עצים. לא הצליחו לקבל עבודה אחרת.

את הפקידים הפולנים לשעבר ואת בעלי האחוזות מגרשים לסיביר. רוצים גם לגרש את היהודים בעלי החנויות הגדולות לשעבר. אך הקומוניסטים היהודים מבטלים את רוע הגזירה. הם טוענים, כי הללו יותר קבצנים מאשר עשירים, וחובותיהם עלו למעלה ראש. זהו נצחון כביכול, מאוחר יותר נרצחו כולם בידי הגרמנים. לעומתם נשארו בחיים יהודים מן העיירות הסמוכות שגורשו בידי הסוביטים לסיביר. נערות יהודיות רבות נישאות לקציני הצבא האדום. הן לא זכו להרבה נחת.

אין שבת ואין יום א׳. אין חיי־ציבור. הבעיה היחידה: עבודה. כיצד להשיג עבודה? כיצד ממשיכים ומתקיימים?

שוויון־רוח שורר בכל. תורים גדולים ליד החנויות המרוקנים מכל הבא ליד. קונים כל מה שמשיגים. בקיץ קונים דברי־חורף, בחורף — בגדי קיץ. התושבים לובשים בגדים ישנים כדי שלא יחשדו בהם שהם עשירים. חנוונים רבים לשעבר חולמים על היום שבו

יצאו הרוסים מן העיירה...
אוסרים את איצל פאמעראניעץ וטוביה אייזענבערג מבלודניע בעוון השתייכות לקבוצה טרוצקיסטית. מחזיקים אותם בכלא עד לבואם של הגרמנים. ארוע זה משרה אוירה קשה בחוגי השמאל. הם תלו תקוות רבות בסובייטים וראו את הצבא האדום כעין משיח. זו היתה גם הסיבה, שרבים נשארו בבערעזע ביוני 1941, כאשר הגרמנים התקיפו את ברית־המועצות. בשנת 1939 ברחו כולם מפחד הגרמנים.
כך נמשכו החיים עד ליוני 1941. בראשית יוני הבחינו בריכוז צבא רוסי ליד בריסק. הרוסים טענו שאלו הם אימונים רגילים. ביום 18 ביוני אוסרים פקידים פולנים לשעבר ושתי משפחות יהודיות את נאטע סאווינסקי ועורך־הדין שאכנעראוויטש, מאשימים אותם בשיתוף פעולה עם הפולנים ומגרשים אותם לסיביר.
נאטע סאווינסקי חזר לבערעזע כאשר באו הגרמנים; הוא שימש כמתורגמן ונהרג מאוחר יותר. אשתו וילדיו הובלו הרחק מבערעזע, הם חזרו לעיירה ונמצאים בישראל.
ביום א׳, 21 ביוני, בבקר החלו הגרמנים להפציץ את שדה־התעופה בריבניק ליד בערעזע. היה זה שדה־תעופה חדש. את הפועלים הפצועים הביאו העירה ושיכנו בבית־המדרש. הגרמנים חוזרים ומפציצים. רבע לפני שתים־עשרה בצהרים אנו שומעים ברדיו, כי גרמניה הנאצית התקיפה את ברית־המועצות. בשעה שתים־עשרה וחצי חגים כשלושים מטוסים גרמנים מעל בערעזע. הם מפציצים את מחנות הצבא וחוזרים ומפציצים את שדה התעופה.
בהלה בעיירה. במכוניות מגיעות מבריסק ומקאברין משפחותיהם של הפקידים והקצינים הרוסים. מיד ניתנת פקודה לעקור מן העיר. פקידי הבנק יוצאים הראשונים, מלווה אותם איטשע אווערבוך מפרוז׳אני, אשתו וילדיו נשארים. לאחר מכן יוצאים פקידי האוצר, מלווה אותם וואווע וויינשטיין — ללא אשתו וילדיו. זעליק זאקהיים, לייזער רעזניק, שעפסל ליבערמאן שואלים לעצתי. אני אומר להם, כי אני יוצא יחד עם ילדי ומציע להם ללכת בעקבותי. הם הולכים להתיעץ ולא חוזרים, לא ראיתי אותם יותר.
בשעה 9 בערב יוצאים עובדי הקואופרטיבים על ארבע עגלות. אני וביתי נוסעים על שני אופניים. שני הילדים הקטנים נוסעים בעגלה. אשתי התארחה בימים ההם אצל אחותה בלנינגראד. בבוקר מפציצים את העגלות.
בכביש בערעזע־סלוצק־מינסק מצטופפים אנשים רבים שעברו בסביבה. ליד בערעזע היו מחנות־עבודה ועצירים ביצעו עבודות בשביל הצבא. שיחררו אותם וכולם רצו בכביש. האווירונים הגרמנים הנמיכו טוס וזרעו מוות במכונות הירייה. ביום הסתתרנו ביער ובלילה נסענו. בעגלה שלנו נהרגו אשת פקיד סובייטי ושני ילדיו. ביום 26 ביולי הגענו למינסק.
העיר היתה אחוזת להבות מהפצצות המטוסים הגרמנים. יצאנו את העיר והגענו למוהילב. כאן פגשנו מכירים מבערעזע: חיים גערמאן, משה פרידמאן, פישקע מלייווישקי, של מאוויטש, פישל בנו של לייזער גויס, בדרך פגשנו את עמא קאפלאן ובעלה, שברחו מבאראנאוויטש. חיים גערמאן ומשה פרידמאן מתנדבים לצבא האדום. אנו נפרדים מהם ונוסעים ברכבת לפנים־רוסיה. פליטים רבים ממשיכים לשם.

לאורך הדרך מפציצים הגרמנים את הרכבת. רק במחוז טאמבאוו לא היו הפצצות. כאן ירדנו ונשלחנו לקולחוזים כדי להוריד את התבואה מן השדות. הימים ימי קציר ורובם של הגברים גוייסו לצבא. תמורת עבודתנו אנו מקבלים מזון.
הגרמנים מתקרבים. החורף ממשמש ובא, ואנו נמלטנו בבגדי קיץ. אנו מחליטים לנסוע לאזורים החמים ביותר ברוסיה התיכונה. אנו נוסעים לטאשקענט.
אנו נפרדים מן הצעירים המגוייסים לצבא. מצטרפים אלינו לייזער אלאם מבלודניע עם בעלה של עמא קאפלאן. הם היו בצבא האדום ושוחררו בתורת "אלמנטים בלתי־רצויים". הכוונה היתה לאנשי "המערב", שמוצאם מן השטחים שהיו בשלטון הפולנים.
ברכבת־משא אנו ממשיכים לטאשקענט. הנסיעה נמשכה חודש ימים. רוסיה מדינה עצומה והמרחקים גדולים. כל תחנות הרכבת מלאות פליטים. בתחנות־הרכבת הגדולות יותר מחלקים קצת מזון. רוב הזמן עובר עלינו ברעב. אנו אוכלים מלפפונים וצנון שאנו מלקטים בשדות.
אנו מגיעים לסאמארקאנד, כי לטאשקענט לא מרשים לנו לבוא. העיר מלאה פליטים. בימים הראשונים משיגים קצת עבודה ומזון. מאוחר יותר משחררים מגורשים מסיביר וכולם מתרכזים באיזורים החמים של טאשקענט באוזבעקיסטאן. המזון נעלם. עובדים בקולחוזים תמורת 200 גר. קמח ליום. אנו מזוהמים ורעבים. פורצת מגיפת־טיפוס. בתי החולים מלאים. אלפי פליטים מתים מרעב, כאשר הם יוצאים מבתי־החולים חולים וחלשים.
הגברים מגוייסים לצבא. במקום לחזית שולחים אותנו במסגרת של פלוגות־עבודה ("טרוד־פראנט") לבתי־החרושת לתחמושת באוראל ובסיביר. אותי שולחים לטשעליאבינסק לשם עבודה בבית־חרושת לטאנקים. אני עובד שם עד סוף המלחמה. בפלוגות העבודה מקבלים 800 גר. לחם ליום ופעמיים ביום־מרק. מי שזכה ונתקבל לפלוגות־העבודה נשאר בחיים.
בשנת 1945 הגיעו אלי לטשעליאבינסק אשתי ובני. בני הבכור התנדב בן שבע־עשרה לצבא האדום ונפל בקרבות על־יד ורשה. בשנת 1946 אנו חוזרים, יחד עם אלפי פליטים שנשארו בחיים, לפולין. אני ביקרתי בבערעזע, ועל כך כתבתי בנפרד.
חזרנו לפולין. האוכלוסיה הפולנית מקבלת אותנו בשנאה: "האם אתם מוסיפים לחיות?" — הם חוזרים ושואלים. "והרי שחטו את כולכם, את כולכם..." עצוב על הלב. לכך הגענו בפולין המשוחררת. אנו יוצאים מפולין המשוחררת. אנו יוצאים מפולין ומגיעים לבסוף לארץ ישראל. כאן מצאנו את מולדתנו. (II)

משה טוכמאן

חורבן בערעזע

ביום ב׳ 23 ביוני 1941 נכנסו הגרמנים לעיירה, חלק של האוכלוסיה היהודית ברח מן העיירה, האוכלוסיה הנוצרית קיבלה את הגרמנים כמשחררים. לאחר ימים אחדים חזרו לעיירה יהודים רבים, שהיו תועים בשדות, ביערות ובכפרים, וברחו מפחד האיכרים, שהיו מאיימים עליהם. חלקה של העיר (רחוב האולאנים מול הדואר והמנסרות והבתים הסמוכים אליהם) נשרף בעת ההפצצות.

ביום ג׳, 26 ביוני הציתו הגרמנים את בית־המדרש של חברה קדישא, והאש אכלה את כל עברו האחד של ככר השוק ורחובות סמוכים. כאשר ניסו דרי הבתים להציל את רכושם איימו הגרמנים לפתוח עליהם באש. הגרמנים ריכזו את היהודים ברחוב האולאנים. הכביש עמד ריק ואסור היה ליהודים להתגורר משני עבריו.

עם כניסת הגרמנים הקימו יודן־ראט בהרכב: ניסן זאקהיים, נפתלי לעווינסאן, פישל בייזער, הענאך ליסקאווסקי, מאיר ראשינסקי, יעקב מאשקאוויטש, בנימין שפירא, יעקב זאקהיים, יוסף שושאן, קלמן עפשטיין, יעקב גלעזער, אליעזר שטוקער ואחרים שאיני זוכר את שמותיהם.

תפקידי היודן־ראט היו להוציא לפועל את הוראות השלטונות הגרמנים, דהיינו אספקת פועלים יהודים בגיל של 16 עד למעלה מ־50. עליהם היה למלא את דרישות הגרמנים ע״י תשלום קונטריבוציות, החרמת זהב ודברי־ערך ואספקת ״מתנות״ שונות. על המשטרה היהודית הוטל לקיים את כל ההוראות הלכה למעשה.

ככר בימים הראשונים פקדו הגרמנים על כל יהודי למסור להם את הזהב שברשותו. לאחר מכן החרימו את מכשירי הרדיו ודברי־ערך אחרים. על אי־מילוי ההוראות היה צפוי עונש־מוות. היהודים מילאו אחר הגזרות וכל יום גזרותיו קשות מיום אתמול. בחדשים הראשונים עוד היה קשר כלשהו עם הסביבה. איכרי הסביבה היו מגיעים העירה ומוכרים צרכי־מזון, תמורת חמרים וחפצי־בית. עדין לא היה רעב. היודן־ראט היה מחלק 200 גר. לחם לכל אחד.

כל התושבים היהודים שבין 16 למעלה מ־50 (פרט לאמהות של תינוקות) היו מתייצבים כל בוקר בשורות מול ביתו של מאטיע בערמאן, שבו נמצאה המפקדה הגרמנית. היהודים ענדו טלאי־צהוב, אחד על החזה והשני על הגב מצדו הימני. מבין המתיצבים היו הגרמנים בוחרים קבוצות עבודה והיו מסיעים אותם למחנות־עבודה. כמשגיח על כל קבוצה שימש נוצרי מתושבי המקום. הגויים רוו נחת מיסוריהם של היהודים.

מקומות העבודה היו על הכביש, כאשר עסקו בעבודות בנין. הגרמנים ציוו להקים מחדש את בית־החומה של חנניה אייזענשטיין, את בית החומה של לאכאוויצקי ובתים אחרים. קואופרטיב הסנדלרים, שהוקם בעת השלטון הסובייטי, המשיך לפעול בימי הגרמנים. מזמן לזמן היו הפועלים חוזרים מן העבודה מוכים ופצועים. הגרמנים טענו, כי היהודים אשמים במלחמה ועבור זה יש להכותם. היהודים קיוו, כי מפלת הגרמנים במלחמתם עם הרוסים תבוא בקרוב.

כבר בחדשים הראשונים של הכיבוש הגרמני הגיעה קבוצת־קומנדו של אנשי ס.ס. לכאמסק והרגה כמעט את כל יהודי העיירה. משם הגיעו לכפרים ספארעווע, אלשעווע ונאוקע ולכפרים אחרים והרגו את כל היהודים. כמה יהודים ניצלו והגיעו לבערעזע. לבערעזע גורשו גם יהודי סעלץ, בלודניע וחלק מיהודי מאלטש. כך ריכזו הגרמנים את היהודים שגרו בישובים הקטנים כדי להקל על עצמם את מלאכת ההשמדה.
לאחר שנתברר, כי אין היהודים יכולים לגייס יותר את הקונטריבוציות שהוטלו עליהם נתנו הגרמנים רשיון לנסוע לעיירות סמוכות ולגייס שם את הסכומים הדרושים. בדרך זו ניצלו יהודי בערעזע בין שחיטה לשחיטה.
החיים נעשו קשים מיום ליום, ללא תקווה וללא תוחלת. אילו היו הנוצרים רוצים ומסייעים ליהודים, היו יהודים רבים מחזיקים מעמד. אבל כל זמן שהם לא סבלו מן הגרמנים היו צופים בשוויון־נפש בסבל היהודים ונהנו מעינוייהם הקשים. היו אפשרויות לחלק מן היהודים לברוח מן הגיטו ליערות. הדבר חל על היהודים שעבדו מחוץ לגיטו. אבל כל יהודי ידע שאם יימלט ינקמו הגרמנים בבני־משפחתו וביהודים אחרים. כל אחד היה קשור לחיים ולמות של הכלל היהודי.
יום אחד חילקו הגרמנים את הגיטו לגיטו א׳ ולגיטו ב׳. לפני כן ערכו מפקד של כל יהודי בערעזע וריכזו אותם בשני הגיטאות. גיטו א׳ נמצא ברחוב האולאנים מביתו של שלמה׳קה וויינשטיין עד לביתו של משה פאטאק וכלל כמה בקתות של האיכרים ברחוב פרוז׳אני, שגבלו עם רחוב האולאנים. בגיטו א׳ התגוררו היהודים שעבדו למען הגרמנים — היהודים ״הפרודוקטיביים״. לכאן רוכזו גם העשירים שהצליחו לתת שוחד לגרמנים. היו משפחות שחולקו בין שני הגיטאות. הגבול שבין שני הגיטאות נמצא ברחוב שבו גר הרב טראפ על־יד הנהר.
בגיטו ב׳ התגוררו היהודים, שלא הסתדרו בעבודות ״פרודוקטיביות״ למען הגרמנים. שני הגיטאות הוקפו בגדרות־תיל. רשות היציאה היתה לפועלים, שהיו יוצאים וחוזרים בפיקוחו של התושב הנוצרי. בו בחודש שהוקמו הגיטאות, ביום 15 ביולי 1942 הוקפו שני הגיטאות בשוטרים גרמנים ואחרים. לשאלת היודן־ראט הסבירו הגרמנים, כי מוציאים את יהודי גיטו ב׳ לביאליסטאק, לעבודות ״פרודוקטיביות...״ יהודים שהיו מיועדים לגיטו ב׳ ועדין התגוררו בגיטו א׳ הועברו לגיטו ב׳.
בגיטו ב׳ הלכו הגרמנים מבית לבית, ריכזו את כל היהודים ברחוב והוליכו אותם לתחנת הרכבת בלודניע. הזקנים והחולים שלא יכלו להתיצב בחוץ — ביניהם היה גם הרב טראפ נורו במקום. בדרך לבלודניע ניסו כמה יהודים לברוח, אך נורו בידי הגרמנים. בבלודניע הכניסו את האנשים לקרונות־רכבת והסיעו אותם לתחנה בראנא־גורא, בכוון לבאראנאוויטש, ושם הרגו את כולם ליד בורות רבים שהוקמו למען קבורתם. בראנא־גורא היתה קבר־אחים של יהודים מעיירות רבות. כמה ברחו משם, יצחק ארלאווסקי, חתנה של חנה־גיטל ליבערמאן ואלימלך טוכמאן ניצלו בנס ודיווחו על האכזריות הרצחנית של הגרמנים.
לאחר השמדת היהודים בגיטו ב׳ הבטיחו הגרמנים, כי לא ייפגעו היהודים האחרים המביאים תועלת לצבא הגרמני. צעירים רבים כבר לא האמינו לגרמנים והחלו לברוח.

רבים נמלטו ליערות ואחרים ברחו לפרוז׳אני. שם חיי הגיטו התנאים נוחים יותר, כי פרוז׳אני השתייכה לפרוסיה ונכללה ב״רייך השלישי״. הואיל ולא היו לגרמנים רשימות מפורטות של היהודים שנהרגו, ברחו יהודים ליערות. אך האוכלוסיה הנוצרית בכפרים ובדרכים איימה עליהם וסיכנה את קיומם. ביערות שוטטו חבורות רוסיות במסווה של ״פארטיזאנים״, :כל יהודי שנפל לידיהם הוצא להורג. וכך קרה שיהודים חזרו מן היערות לגיטו.

הגרמנים החלו לחשוד ביהודים רבים, שהם מקיימים קשרים עם הפארטיזאנים. יום אחד נאסרו 21 יהודים שעבדו במנסרה. חשדו בהם שהם מקיימים מגעים עם הפארטיזאנים. עצרו אותם בביתו של יוסף כאמסקי ולמחרת ירו בכולם בגן של הכנסיה. שוב נפלה אימת־מוות על היהודים בגיטו א׳.

ביום 15 באוקטובר 1942 הוקף הגיטו על־ידי אנשי ס.ס. והמשטרה. היהודים הבינו, כי הגיעה שעתם האחרונה. הם אספו את כל דברי הערך, מכונות תפירה ובגדים שעדיין היו ברשותם והביאו לביתו של החייט אברהם גרינבערג והציתו את הבית. השריפה התפשטה בבתים נוספים של גיטו א׳. חברי היודן־ראט התאספו בביתו של אליה־משה עפשטיין ואיבדו עצמם לדעת בתלייה. היתה גם תעלה תת־קרקעית, שהוליכה מרחוב האולאנים לרחוב פרוז׳אני והיו יהודים שנמלטו לתוכה. אך כולם מצאו את מותם בחניקה. הסיבה לא ידועה.

למחרת ב־16 באוקטובר 1942 נכנסו הגרמנים לגיטו, אספו את היהודים שעדיין היו במקום, הביאו אותם במכוניות לגבעה בקילומטר השמיני והרגו את כולם ליד בורות מוכנים מראש. משתי השחיטות נשארו הענאך ליסקאווסקי, שמואל גאבערמאן, מרים סאווינסקי ושמואל נאדעל, שעבדו כסנדלרים וכחייטים למען הגרמנים. אך לאחר שבוע נהרגו גם הם.

* * *
*

אליהו־מאטיע באקשטיין מביא פרטים נוספים על קצם המר של יהודי בערעזע. הקרבן היהודי הראשון בכיבוש הגרמני היה שאול ראשינסקי. איכר האשים אותו בהפקעת מחירים, והגרמנים העמידו אותו, את אשתו וילדו לפני קיר הכנסיה וירו בהם. במנסרה עבדו 24 פועלים יהודים. בגלל החשד על קשרים עם הפארטיזאנים נורו כולם. עובדות אלו הטילו פחד על האוכלוסיה היהודית. אך חברי היודן־ראט היו מרגיעים. היה מקרה של התנגדות. ליזער בערמאן שעבד בתחנת החשמל הצית את המנסרה לאחר הריגתם של יהודי גיטו ב׳ וברח. הגרמנים רדפו אחריו, והוא הוציא רובה מידיו של גרמני והרגו, אך גם בערמאן נהרג.

בבראנא־גורא, במקום שנהרגו יהודי גיטו ב׳ הושמדו כתשעים אלף יהודים מן הסביבה, מבריסק ומביאליסטאק. פה נהרגו גם שלמה וויינשטיין וגאדל פיאסעצקי, חברי ה״בונד״ שסירבו להשתתף ביודן־ראט. הם צעדו בראש היהודים שהובלו להריגה.

לאחר ההריגה בבראנא־גורא חזרו הקרונות מלאים בגדים של ההרוגים. אנשי הס.ס. ישבו

לשתות וחילקו בין האכרים את בגדי היהודים המגואלים בדם. על רצפת הקרונות התגוללו שטרי־כסף פולני ודולרים קרועים...

בלילה שלפני חיסולו של גיטו א׳ איבדו עצמם לדעת חברי היודן־ראט ובני משפחותיהם והרופאים ד״ר ליכטיקער וד״ר שפירא ובני משפחותיהם.

מספר ההרוגים של גיטו א׳ הגיע ל־1800 נפש. מקום ההריגה שימש לפני המלחמה מקום ריכוז של טיולי ל״ג בעומר של ילדי בערעזע.

כמה יהודים הכינו בשעתו תעלה תת־קרקעית שהובילה לצד הארי וניסו להינצל. מאוחר יותר מצאו האכרים בתעלה 180 יהודים, בחלקם חנוקים ובחלקם נשרפים. מעטים ניצלו ונמצאים בישראל. רוב הניצולים נפלו ביערות אם מידי קבוצות של ״פארטיזאנים״ ואם מידי הגרמנים.

כאשר חזרתי לפולין בשנת 1946 ביקרתי בבראנא־גורא, מקום שהגרמנים רצחו בו כמאה־אלף יהודים. בסוף 1943 חפרו הגרמנים בבורות, הוציאו את הגופות ושרפו אותן. הרוסים הקיפו את המקום בגדר־תיל וציינו שבמקום מצוי קבר־אחים. המקום שנהרגו בו 1800 היהודים מגיטו א׳ מכוסה בעשבי פרא. אין גדר ואין כתובת ואין מי שיבוא למקום ויזיל דמעה.

בית־הקברות היהודי היה הרוס. המצבות נעקרו ממקומן ושימשו למדרכות ברחובות של הגויים.

אין כל זכר לחיים היהודיים בבערעזע.(II)

מאלטש

(מתוך האנציקלופדיה היהודית "יעווריסקאיא ענציקלאפדיא" בהוצאת ברוקהאוז־עפראן, כרך 10, ע' 571)

בתקופת פולין השתייכה העיירה לפלך (וואיעוואודסטווא) בריסק. הקהילה היתה מצויה בפיקוחו של גליל בריסק (בימי ועד מדינת ליטא), בשנת 1644 הואשם הקהל בהריגת פועל, אך בית המשפט קבע כי האשמה היא עלילה בלבד. בשנת 1765 היו במאלטש 209 יהודים משלמי־מסים (לפי התיעוד של ברשדסקי). בעת המפקד (רביזיה) בשנת 1847 היו במאלטש 521 יהודים. בשעת המפקד בשנת 1897 היו במאלטש 2159 תושבים וביניהם — 1201 יהודים.

שמואל עפעלבוים

קהילת מאלטש

(פרטים מקוצרים)

כשני קילומטרים בערך מקו הרכבת מאסקווע־בריסק, בין התחנות פאגאדינע או בליודניע ממזרח ולינעווע (אראנטשיצע) ממערב שכנה העיירה מאלטש. בתקופת הצאר השתייכה העיירה למחוז (אויעזר) פרוז'אני. בימי השלטון הפולני הוקמה תחנת־רכבת פאוולאוויטשע, והעיירה השתייכה לפלך (וואיעוואודסטווא) בריסק.

כמאתים משפחות יהודיות גרו בעיירה. היו ביניהם חייטים, סנדלרים, נגרים, אופים ובעלי־מקצועות נוספים. היו גם סוחרים זעירים, חנוונים, רוכלים וכמה סוחרי־תבואה. כמקובל היו גם "כלי קודש"; רב, שוחט, שמשים, מלמדים וכו'.

קשה לקבוע מאימתי קיים ישוב יהודי במאלטש. על פי שלושת בתי־הקברות פסקו כי הקהילה קיימת "מאות בשנים". בית הקברות הישן נמצא באמצע העיירה. בלטו בשטחו שתי מצבות, שהעידו על בית־הקברות. רק יהודי אחד, איטשע הכורך, היה נזכר, כי בחודש אלול יש להשתטח על הקברים בבית־קברות זה. לא נשארו תעודות שיעידו על כך. בית הקברות השני היה בדרך לפינסק והיה גדוש קברים, וביניהם של גדולי ישראל. בקצהו בלטו 2 מצבות של איש ואשתו שהורעלו בפיח של תנור בערב פסח בראשית המאה. הם היו משכילים והשאירו אחריהם ספריה גדולה ברוסית ובעברית.

כאשר נתמלא השטח של בית־הקברות השני החלו לחפש קרקע לבית הקברות השלישי. אך בעל־האחוזה, שמאלטש היתה בתחומו, היה איש זקן, וחתנו לא הסכים למכור ליהודים קרקע. והנה קרה נס. "הפריץ" הזקן מת ושכנו וידידו בעל־האחוזה פעליע סטאשעוויטש התעקש, שילדי מאלטש יאמרו תהלים בביתו של הנפטר ובהלוויתו. אנשי החברה קדישא הסכימו והערשל האופה ערך ל"פריץ" המת אל מלא רחמים, שלא נשמע כמוהו במאלטש... בתמורה לכך נתן חותנו של הנפטר קרקע בחינם ליהודי מאלטש. הדבר קרה בקיץ 1911 או 1912. היהודים כרתו את העצים בשטח והקימו גדר מסביב לבית־הקברות החדש. המקום נחנך בשנת 1914 בקבורת "שמות" של ספרים קרועים

וספרי־תורה פסולים. בהלויה של "השמות" השתתפו כל האוכלוסיה והרב ר' דוד טבל דיינאווסקי נשא הספד נרגש ומרגש.

המוסדות היהודיים

כמקובל פעלו במאלטש "חברה קדישא" של גברים ושל נשים: היה "תלמוד־תורה" שלמדו בו ילדים של עניים. היתה חברה שדאגה לעניים עוברי־אורח ומכרה לתושבים עניים "פרוטות" משלה, שנעשו מקרטון והוטבע עליהן חותמה של החברה. ה"פרוטות" נמכרו — 3 פרוטות תמורת גראשן (אגורה) אחד. העני שצבר "פרוטות" היה מחליף אותן אצל גבאי החברה.

היתה חברה "לינה" שחבריה היו לנים אצל חולים שחלו במחלות ממושכות.

והיה בית מרחץ ומקווה ששירתו יהודים וגויים. בית המרחץ היה מודרני והוקם בראשית המאה, ועלה 5000 רובל, סכום גדול בימים ההם. הכסף גוייס ממס המלח שנגבה על ידי אהרן־משה החיט.

בתי מדרשים

היו שלושה בתי מדרשים: הראשון — בית המדרש של הישיבה ששכן בבנין גדול ומרווח, שעלה על אלו של פרוז'אני ובערעזע. בית המדרש נשרף בשנת 1915, עם נסיגת הצבא הרוסי. ספרי התורה ניצלו. הבנין הוקם מחדש בשנות השלושים. בית המדרש השני — היה "הקטן" או "החדש" ונבנה עוד במאה הקודמת. גם בית מדרש זה נשרף בשנת 1915 ולא נבנה מחדש. השלישי, ה"קאווקאזי", הוקם בקצה אחר של העיירה, ברחוב הקאווקאזי. בית־המדרש הזה לא נשרף בימי המלחמה.

רבני מאלטש

לפני ר' זלמן־סנדר כהנא־שפירא כיהן כרב בנימין זאב־וואלף, שמת בצעירותו והשאיר אלמנה ושני בנים. באותם הימים נתאלמן ר' זלמן סנדר מאשתו ונשארו 5 ילדים. הוא התחתן עם אלמנתו של הרב ר' בנימין זאב־וואלף.

ר' זלמן סנדר היה גדול בתורה. אך הוא שהוציא את שמה של מאלטש לשם ולתהלה. הישיבה שנוסדה על־ידו החייתה את העיירה. ר' זלמן סנדר היה יוצא לפעמים קרובות לנסיעות והדיין מסקידל מילא את מקומו. דבר זה גרם למחלוקת. בשנת 1904 קיבל ר' זלמן־סנדר את הרבנות בקרינקי. עם עזיבתו של ר' זלמן סנדר בא במקומו ר' שמעון שקאפ, ששימש כראש־ישיבה בעיירה טעלז. ישיבת טעלז עזרה למאלטש. ר' שמעון היה גאון וידוע בשיטת לימודיו בעולם הלומדים. לאחר זמן קצר עבר ר' שמעון שקאפ לבריינסק ומשם לגרודנה. הוא נפטר בימי מלחמת העולם השניה.

כממלא מקומו במאלטש נתמנה ר' דוד טביל דיינאווסקי, שהיה ראש־ישיבה בעיירה פיאנטניצע. הישיבה חודשה והחלו ללמד בה "מוסר". הרב היה גם משכיל וידע את לשון־הקודש. הישיבה התקיימה עד למלחמת העולם הראשונה. בני משפחת הרב עקרו לפנים־רוסיה, אך הרב והרבנית נשארו בעיירה. לאחר המלחמה חזר הרב דיינאווסקי

לפיאנטניצע ונהרג שם בימי השואה.
היו מלמדי־דרדקי, מלמדי־חומש, שלימדו גם כתיבה ביידיש ועברית, והיה ר׳ יצחק גערש שלימד גמרא והיסטוריה יהודית. אבי, מרדכי שמחה׳ס בא מוילנה ולימד לתלמידיו חומש, תנ״ך, גמרא עברית ורוסית. היו גם מורים, שלימדו רוסית, עברית וויידיש. היו שני שוחטים ואחד מהם שימש גם כחזן.

רופאים וחובשים (״פעלדשערס״)

היו במעלטש ״רופאים״ ר׳ נחמן אלעקסאנדראווסקי וסבי ר׳ שמחה עפעלבוים, וחובשים סעלעצקי, טאפאלינסקי (פולני) וחובש מטה״מ. ה״רופאים״ למדו את מקצועם מאבותיהם והתמחו בו. במקרים קשים היו פונים לד״ר פאצעוויטש בפרוז׳אני או שהיו מביאים את ד״ר דאווידזאן, או את הרופא הגרוזיני ד״ר רונדאשי מבית החולים העירוני בפרוז׳אני.
זמן קצר לפני מלחמת העולם הראשונה הובא למאלטש ד״ר ליפשיץ ששהה במקום זמן קצר ורוקח גאלדשטיין. לאחר ד״ר ליפשיץ פעל בעיר ד״ר קונין שעזב את המקום עם פרוץ המלחמה. המילדת היתה ״סבתא ריווע״ שיילדה דורות רבים. לעת זקנתה הגיעה מיילדת מניסביז׳ ששהתה בעיר עד למלחמה.
באחוזות הפריצים גדלו גני־פרי שהניבו פירות רבים, והבעלים היו מחכירים אותם ליהודים. בשנת 1904 הגיע למאלטש נציג חברת ״ייקא״, שבדק את אדמת העיירה וקבע כי היא מתאימה לגני־פרי. הוא הציע את סיועה של החברה בתורת הלוואה, ויהודים רבים הסכימו לדעתו. ממינסק הגיע האגרונום עפשטיין ובחודש חשוון 1905 החלו בחפירת הבורות ולקראת פסח הגיעו השתילים והחלה עבודת הנטיעות.

שנות המהפכה ומלחמת רוסיה־יפאן (1904 — 1905)

גלי המהפכה הגיעו גם למאלטש, והיו לנו ״ציציליסטים״ (סוציאליסטים) משלנו. אורגן אפילו ועד מקומי של פעילים, שהיו דורשים בבתי־המדרשות ומגייסים כסף לרכישת נשק. לאחר כשלון המהפכה היגרו הפעילים לאמריקה.
״האחים והאחיות״ (ברדער און שוועסטער) היו מתכנסים בימי הקיץ ביער ודנים בבעיות התנועה. הדרך ליער עברה ליד משרדי המחוז (וואלאסטנאיע פראוולעניע) ופעם אחת עוררו היוצאים ליער בלילה את פקיד המשרד משנתו. הלה ירה ברובה־הציד שלו כדי להבריח את המטיילים ופגע בצעיר, ששמר בלילה על הפירות בגנו של הכומר, שסבתא שלו היתה חוכרת. הצעיר סבל זמן ממושך מן הכדורים עד שמת. הפקיד הועבר למקום אחר, ולא ידוע אם הועמד לדין.
יחד עם גלי המהפכה פשטו ברוסיה פרעות ביהודים. היו פוגרומים בקישיניב, בז׳יטומיר, האמעל וביאליסטאק. במאלטש התכוננו ליאריד של ״גראמניצע״ וחששו לפרעות. אך מאלטש ניצלה מן הפרעות.
מלחמת רוסיה־יפאן התחוללה הרחק באסיה, אבל הדיה הגיעו למאלטש. צעירים יהודים גוייסו לצבא. אחד מהם נפל ליד פורט־ארטור.

חרם בעיירה

בשנת 1909 אירע מקרה של חרם. היה בעיירה יהודי יאנקל טענענבוים שעסק בהברחת מהגרים בדרך לא־חוקית לאמריקה. למטרה זו היה קיים משרד מיוחד של הערשל מאטלאווסקי. שניהם רבו ביניהם והדברים הגיעו לדין־תורה אצל הרב דיינאווסקי. יאנקל טענענבוים לא רק שלא קיבל את פסק דינו של הרב, העליב את הרב וביזה את ה״שולחן ערוך״. לא היתה ברירה לרב אלא להכריז עליו חרם.
היהודים החרימו את המוחרם ואת בני ביתו. הנידוי והחרם עשו את שלהם ויאנקל טענענבוים ביקש בהכנעה מחילה מן הרב, והחרם בוטל. זמן קצר לאחר כך עקר לאמריקה.

התנועה הציונית במאלטש

הדיה של תנועת ״חיבת ציון״ הגיעו למאלטש. ולאחר ייסוד ה״קאלאניאל־באנק״ הופצו מניות במאלטש במחיר של 10 רובל למניה. היו גם אוספים תרומות למען הקרן הקיימת. כמו כן נמסרו שקלים במחיר של 50 קופיקות. הילדים עסקו בהפצת בולי הקרן הקיימת. בפעילות הציונית עסקו — במחתרת — בחורי־ישיבה.
פעילות זו לא הפריעה למגביות המסורתיות למען קופת ר׳ מאיר בעל הנס. הקופסאות של הקופה נמצאו בבתים רבים, ומזמן לזמן היו מגיעים משולחים שהיו מרוקנים אותן. היו גם יהודים מעטים שעלו לארץ ישראל.
בימי מלחמת העולם הראשונה חדלה כל פעולה ציונית. לאחר המלחמה חודשה הפעילות ביתר שאת, שכללה גם הקמת ארגונים חלוציים ומפלגתיים.

שנת 1914

הגיוס, שהוכרז בתשעה באב מצא את העיירה בעיצומה של מגיפת־דיזנטריה קשה, שגרמה למקרי מוות. למרות המגיפה הטיל הגיוס ״למען הצאר, האמונה והמולדת״ אימה בעיירה.
החזית התקרבה למאלטש. למאלטש הגיעו פליטים מבריסק. השלטונות ביקשו להגן על המבצר בבריסק וגרשו את האוכלוסיה האזרחית. היה קשה לצופף את הפליטים מבריסק בבתי היהודים. המזון הספיק לכולם. מבצר בריסק נפל מהר בידי הגרמנים, והרוסים הטביעו בנהר בוג את התותחים הכבדים. בקרבת מאלטש החלו הרוסים לחפור חפירות. פחד נפל על היהודים, ובפרט שהאיכרים בסביבה החלו עוקרים לפנים־רוסיה.
מאלטש היתה מלאה גדודי־צבא שתפסו בתים רבים, בתי־המדרשים, את ככר השוק ואת בית הקברות הישן. היה מחסור במים. הקיץ היה חם מאד והחיילים שאבו ללא הפסק מן הבארות עד שיבשו. בין החיילים היו כמה יהודים מקומיים ומן הסביבה. הללו כבר נשארו בעיירה.
היהודים עמדו על־יד הבתים וחיכו ליד העגלות המלאות. חיילים עברו מבית לבית וציוו לעזוב מיד. לא ידוע מי נתן את ההוראה. אך כשהתחילו היהודים לזוז ניתנה פקודה מן

המפקדה, שנמצאה באחוזה, כי אסור לזוז... היהודים נבוכו ולא ידעו מה לעשות. למחרת בבקר החלו היריות. פרצו שריפות והחילונו לרוץ בכיוון בערעזע. בדרך עברנו כפרים ריקים והתקדמנו בקושי. הדרך היתה מלאה פלוגות־צבא. אוירונים גרמנים הפציצו את תחנת הרכבת בלודניע. עייפים ותשושים הגענו לבערעזע, לקרובי משפחתנו. מאלטש כבר היתה בידי הגרמנים.
בבערעזע לא היתה בהלה. כעבור שני ימים התקרבו יריות הארטילריה לעיר ואוירונים גרמנים נראו באויר. הגרמנים נכנסו לעיר ומצאו שבויים רוסים רבים.
בבערעזע נמשכו הקרבות ימים אחדים. סעלץ עברה כמה פעמים מצד אל צד. בסופו של דבר נסוגו הרוסים בכיוון בּאראנאוויטש ופינסק. סך הכל נהרגו בבערעזע שלושים וכמה יהודים. בתים רבים נשרפו.
בתים רבים נשרפו אך מקצת מן הרחובות והסמטאות לא נפגעו. נשארו בית המרחץ, שורת החנויות בככר השוק, טחנות הקמח. באחוזה נשארו כמה בנינים. לא כל יהודי מאלטש חזרו. בחלקם הרחיקו נדוד ברוסיה.

מאלטש תחת השלטון הגרמני

לאחר שהגרמנים פינו כמה דירות ברחובות של הגויים, עברו לשם יהודים. החלו לאסוף את התבואה מן הגרנות ואת תפוחי האדמה מן השדות. הגברים דשו את הדגן והשעורים והנשים אספו את תפוחי האדמה. בכפרים העזובים היתה תבואה רבה וירקות במחסנים של האכרים.
בכל החורבן הזה נשארה עיר אחת שלמה — פרוז׳אני (מאלטש, בערעזע וסעלץ חרבו). ״נס פרוז׳אני״ היה לברכה לכל הסביבה, כי יהודי המקום ריכזו את כל המצרכים והחמרים תחת פיקוחו של ועד ציבורי.
יהודי מאלטש הראשונים שביקרו בפרוז׳אני הביאו את הבשורה, כי יש שבר בפרוז׳אני. רבים הלכו ברגל כי פחדו לנסוע בעגלה, שמא יחרימו הגרמנים בדרך את הסוס, והביאו מלח ומצרכים אחרים.
כל חיי אזכור את יחסם ההוגן והאדיב של חברי הועד בפרוז׳אני, כאשר אמי ואני הגענו לשם ובקשנו לקנות מלח. שם מכרו 25 פונט מלח לאיש. אמא ואני קיבלנו 50 פונט מלח במחיר דומה שהיה מקובל לפני המלחמה. אני זוכר ביראת־כבוד ובדרך־ארץ את יהודי פרוז׳אני, אשר הצטיינו בשנות השואה במידותיהם האנושיות וזכו להוקרתם של כל האנשים, שראו אותם בימים ההם במצבם הקשה.

השלטון האוסטרי־הונגארי

החילונו להשלים עם המצב. עזרו לנו קצינים אוסטרים שהיו יהודים מגאליציה, דיברו יידיש והתיחסו בכבוד לבן־תורה. גם המפקד ההונגארי היה אדם הגון. כאשר אבא שלי היה נכנס למפקדה, היו מקבלים את פניו ״שב, ר׳ מרדכי״. השלטונות לא הכבידו עלינו כלל. היינו קונים בהמות בבערעזע ומביאים מן היערות עצים להסקה בחשאי, הואיל והשלטונות לא הירשו. מאוחר יותר היו מרכזים עצי־ליבנה (בערעזע) ומייצרים מהם

פחמי־אבן ושולחים לגרמניה ולאוסטריה. עסקו בכך שבויי־מלחמה איטלקים.

חקלאות ועבודת פרך

באביב 1916 החלו היהודים לעבד את השדות. שוטרים אוסטרים הוציאו את כל האנשים המסוגלים לכך לשדות. הם הזהירו, שאם לא נעבד את השדות נמות ברעב.
לאחר שבועות ערכו השלטונות מפקד של גברים בין 15 — 50 שנה וגייסו אותם לעבודות שונות. קבוצות־עבודה עסקו בתיקון הכביש ליד הכפר האליטש. עבדנו גם בשבתות וקבלנו 2 קרונות ליום. רוב הגברים נשלחו לקאבאקי, לאחוזה.
בגדים לא ניתן היה להשיג. היינו צובעים בדים של האיכרים בצבע שחור. היינו קונים נעלים ומעילי גשם אצל הצבא, צובעים בצבע שחור ומתקינים איך שהוא. בדרך זו השגנו גם מגפים. עסקו בכך צעירים שעבדו בתחנת הרכבת בלודניע. היתה שם תנועה גדולה של צבא וחיילים היו מוכרים להם חלק מציודם האישי. השדות הניבו את יבולם, וקצרנו שעורים ושיבולת שועל. אספנו תפוחי־אדמה והיינו שבעים ושמחים בגורלנו.

גרמנים במקום אוסטרים

שינויים רבים לא נתחוללו. החורף 1916 — 1917 היה קשה והקור היה גדול. כתוצאה מן הקור, המזון הבלתי־מספיק (ללא שומנים) וחוסר עזרה רפואית מתו רבים. באותם ימים קרים פקדו הגרמנים לגייס עובדים לעבודות־כפייה מאחורי החזית. השוטרים היהודים הודיעו, כי הגרמנים יבקרו בבתים לשם גיוס העובדים. פתאום נעלמו כל הצעירים שהתחבאו בגרנות.
אף־על־פי־כן גייסו הגרמנים עובדים מבערעזע, קאסאווע וערים אחרות. בבית־המדרש בבערעזע ריכזו את היוצאים לעבודה ומשם היו שולחים אותם בכיוון החזית. בית־המדרש הוקף בגדר תיל וגרמנים עטופים פרוות שמרו עליו. מאוחר יותר נודע לנו כי בסביבות נאוואיעחניע הוקמו קברים לצעירים יהודים שנפלו.
באביב 1917 עבדנו שוב בשדות. הגרמנים התנהגו בהגינות. היתה משמעת אך לא היתה כל אכזריות. הדרכים היו בטוחות וסדר שלט בכל הסביבה.
המהפכות ברוסיה ובגרמניה לא גרמו שינויים במצב. חיילינו שנשבו בידי הגרמנים והאוסטרים חזרו לעיירה. אחדים נשארו ברוסיה. חמישה מהחיילים נהרגו בקרבות. בתי האיכרים והפריצים היו מיושבים והשדות עובדו בידי יהודים. באותם הימים נתפשטה מחלת הגריפה שקראו לה "שפאנקה" והפילה חללים רבים.

לאחר המהפכה בגרמניה פשטו שמועות, כי הגרמנים הקימו ממשלה עצמאית באוקריינה, והרחיבו את תחומי שלטונה לאיזורי פולסיה. באחד הימים הופיע נציג אוקרייני, כינס אסיפה והכריז על השתייכותנו לאוקריינה. הוא מינה שוטרים מבין השבויים המשוחררים, וחילק רובים שסופקו להם מן המשרד האוקרייני שבפרוז'אני.
לאחר המהפכה החלה התפוררותו של הצבא הגרמני שנסוג מאוקריינה ופורק מנשקו על ידי הלגיונרים של פולסודסקי. החלה אנרכיה שהפילה את פחדה על האוכלוסיה. סופר על הריגות ומעש־שוד. החילונו להתארגן ולקנות נשק אצל הגרמנים.

לאחר משא ומתן עם ממשלות פולין והמדינות הבלטיות יצאו חילות הגרמנים את האיזור.
עם כינונו של השלטון הפולני נפתחו הקשרים עם העולם החיצוני. הגיע סיוע ליחידים ולציבור מאמריקה ונפתחו סיכויים של הגירה לשם.
באביב 1920 החלו הרוסים להתקיף את פולין. בחודש אב הגיעו הבולשביקים למאלטש. לפני שנסוגו הפולנים ערכו חיפושים בבתי היהודים ולא מצאו כל דבר. כל היום נשמעו יריות בסביבה. הפולנים נסוגו ולא היו שריפות ולא נפלו קרבנות. הבולשביקים לא האריכו ימים. לאחר ה״נס שעל הויסלה״ נסוג הצבא האדום לאחר יום־כיפור בשנת 1920. נשארנו תחת שלטון פולני. היה לילה אחד של אימים ופחד, אבל לא היו שריפות ולא היו קרבנות. לאחר הסכם השלום בריגה הוכר איזור מאלטש כחלק מן המדינה הפולנית. כל חבל ״הקרסים המזרחיים״, המאוכלס בבלו־רוסים ואוקריינים סופח לפולין. החיים היהודיים החלו לשוב למסלולם. פצעי המלחמה החלו להגליד. החלה תקופה חדשה. אני לא נשארתי במאלטש, בשנת 1922 הגרתי לארגנטינה. (II)

משה צינוביץ

רבי זלמן סנדר כהנא־שפירא ז״ל

(מתוך ספר קוברין, מגילת חיים וחורבן, תל־אביב, תשי״א — 1951)

הגאון רבי זלמן סנדר כהנא־שפירא נולד בשנת תרי״א בעיירה נישביז, פלך מינסק, לאביו רבי יעקב ברבי משה הכהן. רבי זלמן סנדר נודע עוד בילדותו כעילוי מופלא, את ראשית חינוכו התורני קיבל אצל אביו, וכשלא הספיקה לו כבר תורת אבא בהיותו בן תשע הקשה פעם קושיה חזקה לאביו. אביו לא מצא שום תירוץ לקושית בנו זה ומרוב התרגשות התחיל לבכות. (ואמנם לקושיתו זו לא מצא רבי זלמן סנדר תירוץ כל ימי חייו — מפי מרן מהרא״י אונטרמן רבה הראשי של תל־אביב). הוא נשלח לוואלוז׳ין ליהנות מתורת שאר בשרו הגאון רבי יושה בר סולובייטשיק, שהיה אז ראש ישיבה משנה בישיבה מפורסמת זו על יד הגאון הנצי״ב ר״ב ומנהל הישיבה. הוא למד שם ביחד עם בנו של רבי יושה בר, רבי חיים, שהתפרסם אחר כך כרבן של ישראל, ושהה במחיצת רבו וחברו אף אחר כך, בעת שרבי יושה בה היה כבר רבה של סלוצק, אחרי צאתו את ישיבת וואלוז׳ין. רבי זלמן סנדר שהצטיין עוד בגילו הרך כתלמודי מובהק, לוקח להיות חתנו של התלמיד־חכם והנגיד רבי יושה מינקס לבית שיינבוים מיקירי קהילת קוברין החשובה, שפסק לו נדוניה של שלושת אלפים רובל — סך מופרז בימים ההם, לפני שמונים שנה — ומזונות תמיד על שלחנו. בהיותו סמוך על שלחן חותנו הוסיף חילו לתורה וקבע שיעורים לתורה עם האב״ד שם, הגאון הידוע רבי מאיר מיירים, שהתפרסם גם בספרו המשובח ״ניר״ על תלמוד ירושלמי.

כעבור זמן ידוע צר היה לו כבר המקום לרבי זלמן סנדר בקוברין מבחינה רוחנית וחמרית כאחת. אחרי מות חותנו נידלדל מצבו הכלכלי וחשב את עצמו כ״ירוד״ במידת מה, ומבחינה רוחנית צריך היה להימצא בישיבה מרכזית שבחורים גדולי תורה יעטרוהו ויקיפוהו והוא ישפיע עליהם שפע רב של למדנות חריפה. את סיפוקו הנפשי המלא היה מוצא תמיד במחיצתו של מורו ורבו הגאון רבי יושה בר, שהיה כבר אז אב״ד בריסק דליטה הסמוכה לקוברין. כמו כן משתעשע היה אז בדברי תורה עם הגאון הידוע רבי ירוחם יהודה לייב פרלמאן שהיה אז אב״ד בעיירות הסמוכות סלץ ופרוז׳אני. התקרבותם זו לא פסקה גם אחר כך, כשגאון זה נתקבל למרא־דאתרא במינסק ונתפרסם כ״הגדול ממינסק״. והיה ״הגדול״ רגיל לומר, שממינסק ועד בריסק דליטא, אין דומה לרבי זלמן סנדר מקוברין בגדלות התורה.

בשנת תרמ״ה נתמנה רבי זלמן סנדר לרב אב״ד בעיירה מאלטש. בשנת תרנ״ח עם התכוננותה של ישיבת ״כנסת בית יצחק״ בסלאבודקה הוזמן לכהן בה ראש ישיבה, אלא שלא נסתייע הדבר והוא חזר למאלטש. כפי הנראה, השפיעה עליו הפצרת בני קהילת מאלטש שלא יעזבם והסכים להשאר בתוכם — ובלבד שיסכימו לייסד שם ישיבה. אנשי מאלטש הסכימו לכך. לשם ביצוע מפעלו החדש קיבל את הסכמת ידיד נעוריו רבי חיים הלוי סולובייטשיק והגאון אלעזר גורדון אב״ד ור״ם בטלז, שעודדוהו בהרבה ליסוד מרכזו החדש לתורה ולתעודה.

אם כי התקיימו כבר באותו זמן ישיבות מפוארות בליטה ובזאמוט ובהן ראשי ישיבה מפורסמים, התחילה ישיבת מאלטש החדשה לתפוס עמדה חשובה בין אהלי תורה אלה והיתה לישיבה מרכזית בעולם התורה. בעשרה תלמידים פתח רבי זלמן סנדר את הישיבה בקיץ שנת תרנ״ח ובמשך שנים אחדות הגיע מספרם למאה ועשרים.

היו אלה צעירים מעולים בעלי כשרון ודעה שרצו לפתח את כוח החידוש שלהם על פי הדרכת רבי זלמן סנדר, והיו קשישים יותר שלמדו כבר בישיבות גדולות אחרות והעדיפו להיות כאן במחיצתו של גאון חריף זה. היו מיוצגים כאן יוצאי מקומות שונים מבריסק וקוברין, ממינסק ואף מזאמוט שבליטה הצפונית.

בשיעוריו התגלה רבי זלמן סנדר במלוא קומתו הרוחנית ובכוח למדנותו המופלא. שיעוריו אלה היו בבחינת מניע וגורם עיקרי לפתוח כוח החידוש בתלמידיו, שהדריכו אותם באבחנה אמיתית, בתפיסת כל ענין וענין לפי נקודתו הפנימית ולאור תחומי שרשיהם המיוחדים. רבי זלמן סנדר לא הסתפק במתן שיעוריו בלבד. כשהיה מעלה איזה חידוש תלמודי מיוחד במינו בשעת התרכזותו באיזו סוגיה בלמדו בביתו — היה מתפרץ תיכף לבית הישיבה, תופס את הצעירים הכשרוניים ומשמיע לפניהם את דבר חידושו. רבי זלמן סנדר לא היה מגיד שיעור בלבד, אלא אף דאג למצבם הכללי והנפשי של תלמידיו. ביתו היה פתוח לרווחה לפניהם והיה חס על כבודם והכרת עצמם. בעלי הבתים הוזהרו בכל תוקף לבלי לזלזל אף בכבודם של תלמידי חכמים צעירים ולהמנע מלקראם בשם ״ישיבה־בחור״, שהיה בזה כעין ביטוי מעליב כי אם ״איש ישיבה״ (״ישיבה מאן״). הוא לא התנהג אתם בתקיפות כי אם ברכות. כבעל תפיסה מהירה ירד מיד לדעתו של הצד השני. ומשום כך גלויים היו לפניו כל רחשי לבות תלמידיו. חניכי ישיבת מאלטש,

כבני ישיבת וואלוז׳ין בשעתם, הקפידו על חיצוניותם, ידעו לשמור על כבודם ואפילו בשבתות וימים טובים לא היו סועדים על שולחן בעלי הבתים שבעיירה. בישיבת מאלטש כבישיבות מרכזיות אחרות התקיימו מוסדות עזרה הדדית: ביקור חולים, גמ״ח, ת״ת (תומכי תורה), וועד־מעונות, שסייעו בהרבה להקלת המצב החמרי וגם לפיתוח הכוחות החברתיים והארגוניים של בני הישיבה. הקלה למצבם החמרי באה ממתן שיעורים לבני ישיבה בודדים, שעוד לא שימשו כל צרכם והיו זקוקים לעזרת רב ומורה. היו אלה בני אמידים ששילמו למוריהם הבחורים הקשישים משכורת חדשית בעבור לימודם אתם.

רבי זלמן סנדר מנגן גדול היה, והיה מחדש גדול בנגינה. ובימי חג ומועד, כשהשמחה היתה אז במלואה בבית הישיבה ובבית הרב, היה משמיע דברי שירה משל אחרים ומשלו. כך למשל, פשטה בכל ישיבות ליטה קומפוזיציה אחת משל רבי זלמן סנדר על הפיוט הלבבי הידוע שהיה נאמר בעיירות ליטה בשבתות שבין פסח לשבועות ״יונה יעלת חן מה לך כי תבכי, משיחך יבוא לך קומי ולכי, כי אני מושיעך וגואלך אשר תחכי״. קומפוזיציה זו חיבר רבי זלמן סנדר בימי עלומיו וכשהשמיעה לפני רבי יושה בר, בכה גאון זה מרוב התרגשות. כמו כן היה מנגן בימי פגרא את הפיוט של רבי שלמה אבן גבירול ״אכולה שכולה למה תבכי, הנואש לבך מאשר תחכי״. למנגינותיו אלו יצא שם בכל הישיבות והיו חוזרים עליהן בימי חג, ובייחוד בשמחת בית השואבה ובשמחת תורה. כותב השורות האלה עודנו זוכר שבכמה ישיבות היו בימים כאלה משמיעים מנגינה מיוחדת מרבי זלמן סנדר לתפילה ידועה ״שמך מעולם עובר על פשע״ ולפי הפצרת המשגיח הרוחני היו חוזרים על מנגינה זו כמה פעמים — גם השמעת רעיונות מוסריים לתפילה זו.

בין תלמידי ישיבת מאלטש שקלטו מתורתו של רבי זלמן סנדר יש לציין את הלמדן הגדול רבי מנחם מאלטשר, שנפטר לפני שנים אחדות בתל־אביב ולא נספד כהלכה; הרב ירחמיאל בורגמאן מבריסק שהיה אחר כך אב״ד בנושביז; הרב משה אליהו רוגוזניצקי מנאליבוק, אחר כך רב ודיין בלייפציג בעדתו של הרב ד״ר אפרים קארליבאך (נפטר בשנות המלחמה בקורדיף שבאנגליה שבה שימש רב ודיין); הרב רבי אלתר מישקובסקי, בנו של הרב הצדיק רבי חיים לייב מסטאביסק — ממלא מקום רבי זלמן סנדר ברבנות קרינקי ובסוף ימיו בארץ ישראל, הרב רבי מרדכי היילפרין מפרוזשין ממייסדי המושבה ״הרצליה״ ועוד כמה מפורסמים שאינם כעת בחיים.

מבין תלמידי מאלטש שבתקופה ההיא החי אתנו כעת והפועל לברכה בקרב היישוב היהודי בארץ־ישראל — יש לציין באופן מיוחד את מרן רבי איסר יהודה אונטרמן זצ״ל רבה הראשי של תל־אביב והמחוז, שבהיותו צעיר בימים נצטרף לחבורת הבריסקאים שנסעו למאלטש להתבשם מתורתו של הגרז״ס כהנא־שפירא. הרב הראשי אונטרמאן, שיצק מים על ידי הגרז״ס והמשיך שם למודיו גם אחר כך בתקופת הגאון רב שמעון שקופ — פירסם ב״ספר היובל״ לרבי שמעון שקופ, נוסף לחידושי תורה, גם מאמר מיוחד, המכיל פרק זכרונות מענין על ישיבת מאלטש בשתי תקופות אלה. כמה פרטים מחיי רבי זלמן סנדר שבמאמר זה מושתתים על דברי זכרונותיו של הרב אונטרמאן, שלמרות היותו אז בגיל הרך זכה להיות ממקורביו של הגאון רבי זלמן סנדר זצ״ל.

שיעוריו של רבי זלמן סנדר לא ראו את אור הדפוס ורק כמה מילקוטי תורתו נשתמרו על פה במקצתם של חוגי הישיבות. משהו מחידושי תורתו מוצאים אנו בשני הספרים של שני בניו המפורסמים רבי יעקב ורבי אברהם דובר. רבי יעקב התפרסם בתורה בחיבורו הידוע ״נאות יעקב״ — המכיל חידושי הלכות וביאורי סוגיות בחריפות מעמיקה למאוד כאחד מגדולי הדור. יותר מפורסם בחייו היה בנו השני של הגרז״ס — רבי אברהם דובר אב״ד בסמילביטש וקובנה ומחבר ספר ״דבר אברהם״. בספרים אלה מובאים גם חידושי תורה מ״הגדול ממינסק״, חותנו של רבי אברהם דובר רבה של קובנה. שני בניו הצעירים של רז״ס רבי יהודה ורבי חיים עמדו על יד אביהם ביסוד הישיבה במאלטש וסייעו לו בהרבה להקמתה וביסוסה.

בשנת תרס״ג נתקבל רבי זלמן סנדר לאב״ד בקרינקי כממלא־מקומו של הגאון רבי ברוך לאווסקי מחבר ״מנחת ברוך״. גם פה ניהל רבי זלמן סנדר ישיבה גדולה ונהרו אליה מכל מחוזות הורודנה, ביאליסטוק, לומזה ואחרות. מבין תלמידיו שבתקופת קרינקי יש לציין את הרב רבי אברהם יזופין (חתנו של הרב הצדיק רבי יוסף יוזל הורביץ מייסד ומנהל ישיבת נובהארדוק), מנהל ור״מ בישיבת ״בית יוסף״ הנובהארדוקית בביאליסטוק. בימי שבתו בקרינקי התפרסם הגאון רבי זלמן סנדר ברבים גם כצדיק ובעל מופת ושמעו בתחום זה הגיע למרחקים.

בשנת תרע״ה עם התקרבות החזית של המלחמה לסביבת קרינקי נדד רבי זלמן סנדר עם תלמידיו לפנים רוסיה הגדולה ושכן כמה שנים בעיר הפלך טולה. אחר המלחמה ההיא לא חזר עוד לעירו שהשתייכה כבר לפולין, כי אם עלה לארץ ישראל וחי בה את שנות שיבתו האחרונים בשכונת מאה שערים שבירושלים עיר הקודש.

הרב אהרן שמואל (תמר״ס) תמרת

אנו מביאים מתוך האנציקלופדיה העברית כרך שלושים ושנים, ירושלים — תל־אביב תשמ״א, ע״ע 936 — 937 את הערך המוקדש להרב אהרן שמואל תמרת, שנולד במאלטש:

תמרת (תמר״ס), אהרן שמואל (1869), מלץ׳, ליטא — 1931, ורשה), רב חרדי והוגה־דעות פאציפיסטי. מילדותו גילה ת׳ זיקה לטבע ונטיה להתבודדות. הוא למד בישיבת וולוז׳ין (ע״ע), שם התיידד עם ביאליק ופעל באגודה הלאומית ״נצח ישראל״. ב־1893 נתמנה רב בעיירה מיליצ׳יץ (ליד ביאליסטוק), ובה כיהן עד מותו. ת׳ הצטרף לתנועה הציונית עם ייסודה, ובסמוך פרסם את סדרת מאמריו ״שלומים לריב ציון״ (״המליץ״ 1899, גליונות 56/70), שבהם האשים את האורתודוכסיה בהתאבנות היהודית. לדעתו גרמה אי־יכלתם של הרבנים לעקוב אחר רוח הזמן את התרחקות ההמון היהודי מן העם; בציונות ראה ת׳ אז סיכוי לשיקומה הרוחני־מוסרי של האומה. על מאמריו נהג לחתום ״אחד המרגישים״, ואח״כ — ״אחד הרבנים המרגישים״.

ב־1900 השתתף ת׳ בקונגרס הציוני הרביעי, אך התאכזב עמוקות מהרצל ומדרכה של הציונות המדינית; הוא כתב על כך מאמרים, אך רובם לא התקבלו לדפוס. לאחר פרעות

קישיניוב (1905) ובעקבות מלחמת רוסיה־יפן פיתח ת' השקפת עולם פאציפיסטית, אנטי־לאומנית, לפי שראה בלאומנות מנוף לגזענות, מיליטריזם ושפיכות דמים. ראשוני מאמריו כונסו ב"היהדות והחירות" (תרס"ה). במאמריו המאוחרים (ביידיש ובעברית) ניסח תפיסה, הרואה ביהדות מערכת מוסרית ללא רקע לאומי־פיסי; לדעתו, הגלות היא מציאות מטהיסטורית יהודית לגיטימית המשחררת את העם היהודי מן הצורך להשתמש בכוח (וממילא — בשפיכות דמים), ומביאה בכך לידי התעלותו המוסרית. על רקע תפיסות אלו תקף את הציונות המדינית ואת שאיפתה למסגרות מדיניות וצבאיות.

לאחר מלה"ע הראשונה פיתח ת' את חזון השלום העולמי, שלדעתו חייב עם ישראל להביאו; את עיקרי רעיונותיו בנושא זה העלה בספרו "כנסת ישראל ומלחמות הגויים" (תר"פ). בספריו "האמונה הטהורה והדת ההמונית" (תרע"ב) ו"מוסר התורה והיהדות" (תרע"ב) ביקר את היהדות החרדית ורבניה, הנגררים אחרי ההמון לאמונות תפלות, בטלנות, פלפולי הבל וחומרות הלכתיות חסרות־יסוד. בספרו "שלושה זיווגים בלתי הגונים (תר"ץ) הצביע על העדר זיקה בין פאציפיזם לכלכלה, בין לימוד תורה לאורתודוכסיה ובין תחיית הלשון העברית לציונות המדינית. את חידושיו בהלכה כינס בספרו "יד אהרון" (תרפ"ג).

עמדותיו המקוריות כלפי ההלכה (שנוסחו במבוא ל"יד אהרון") והציבור החרדי, ובעיקר האידיאולוגיה הפאציפיסטית שלו, עשו את ת' לדמות מקורית יוצאת־דופן בעולם הרבני של זמנו.

שמואל כאמסקי

מאלטש בין שתי מלחמות עולם

(דבריו של שמואל כאמסקי, ניצול אושוויץ, נרשמו בידי שמואל עפעלבוים)

לאחר מלחמת העולם הראשונה החלו החיים במאלטש לחזור לתיקנם, אם כי לא לפי מתכונתם מלפני 1914. בשנת 1926 נבנה מחדש בית־המדרש הגדול. את התרומה הגדולה ביותר לבנין בית־הכנסת תרם הפריץ פעליע סטאסעוויטש בכמות גדולה של חומרי־בנין. בחצר בית־הכנסת נבנה בית מגורים לרב, ובית־הרב. בפעם הראשונה בתולדות מאלטש הוקם בית מיוחד לרב הקהילה.

נפתחו מחדש ה"חדרים": של ר' יצחק לייב ליזאראווסקי שהיה מלמד דרדקי; יהודי מביטען וואלף, אירגן חדר ב"שטיבל" של בית־המדרש; ר' משה־לייב לימד חומש עם פירוש רש"י ונביאים ראשונים; ר' מרדכי עפעלבוים לימד תנ"ך, עברית וגמרא. לאחר מותו המשיך במקומו יהושע ניסעלבוים, שלמד בקורסים פדגוגיים בוילנה. גם ה"חדר" שלו היה ב"שטיבל" של בית־המדרש. ר' הערש טשערניאק, תלמיד מובהק של ר' שמעון שקאפ, לימד גמרא לנערים מתבגרים "לפי שיטתו של ר' שמעון", קלמן גערש לימד יידיש לנערות; ר' ראובן־לייב לימד "עין־יעקב" ו"קיצור שולחן ערוך" בבית־המדרש הגדול; והרב היה מגיד "שיעור" ב"חברת ש"ס".

בשנת 1924 חזר הרב ר׳ דוד טבל דיינאווסקי לעיירה פיאנטיניצע, שמשם בא למאלטש. במקומו בא הרב בנימין־זאב קאגאן מסלאנים, שהיה פעיל בהפצת התורה ובציבוריות המקומית. השלטונות הפולנים פתחו בית־ספר פולני עממי (״פאוושעכנע״) של 7 כיתות. פעם בשבוע היה הכומר מלמד שיעורי־דת, והתלמידים היהודים היו יוצאים מן הכיתה. בשנת 1927 הוקם בנין גדול של בית הספר שהמשיך בקיומו עד לשנת 1939.

בנאים יהודים במאלטש בשעת בנית בית הספר הפולני ״פאוושעכנע״

השלטון העירוני (״גמינא״) נמצא באותו בנין, שבו שכן המשרד בימי הרוסים. 8 — 7 שוטרים פולנים שמרו על הסדר ובראשם מפקד פולני. תביעות אזרחיות נידונו בבית־המשפט בבערעזע ותביעות פליליות בבית־המשפט בפרוז׳אני, שהיתה עיר המחוז (פאוויאט).

מכבי האש אורגנו מחדש ונרכשו מכשירים לכיבוי־אש.

המצב ההיגייני שופר. נפתחו מחדש 2 הבארות שנתקלקלו בימי המלחמה, ברחובות ניטעו עצים. בית־המרחץ החל לפעול. היה רופא וחובש — בנוסף למאיר ראבינאוויטש, שלא למד רפואה, אבל רכש לו נסיון ברפואה. נפתח בית־מרקחת, שעבר מאוחר יותר לרשותו של יהודי. נוסדו החברות ״ביקור חולים״ ו״חברה לינה״ שסייעו לחולים בסיוע רפואי ובקיום משמרות ליד מיטותיהם.

חברה קדישא פעלה כדרכה. היתה ח״ק נוספת של נשים. ט״ו כסלו היה יומן של שתי החברות. כל החברים והחברות היו צמים ואומרים סליחות בשעת התפילה. הכוונה היתה

לעשות תשובה על מכשול שחל בפעולתם בחסד של אמת עם הנפטרים, **בערב היו** עורכים סעודה.

היו מקצת קהילות שיום החברא קדישא חל אצלם ביום ג׳ של פרשת ״ויחי״, לאחר חנוכה. בחלק מן הסידורים היה כתוב ״סליחות לט״ו כסלו, ובחלק מהם ״סליחות לחברה קדישא גחש״א״ (גמילות חסד של אמת). בימי המלחמה היה השוחט ר׳ לייזער חיים קאפלאן בטל ממלאכה. כאשר חזרו החיים לתיקונם, היה האיש זקן ומתקשה במלוי חובותיו. קיבלו שוחט צעיר ר׳ מיכאל, שהיה גם מוהל וחזן ושירת את הקהילה עד לשואה.

בין בעלי התפילה בלט ר׳ איצל פאמעראניעץ. הוא למד בשעתו בישיבה של ר׳ זלמן סנדר ור׳ שמעון שקאפ והיה בקי בש״ס ובפוסקים. למרות שהיה כבד־פה היה מפליא בניגוניו בימים הנוראים. אשתו היתה בתו של הלמדן הידוע, ראש התלמוד־תורה בפרוז׳אני ר׳ אהרן יעקב, דער רודניאנער. עד לשואה היה ר׳ איצל בין דמויותיה הרוחניות של קהילת מאלטש.

* * *
*

נפתחה מחדש שורת החנויות בככר השוק (ראד־קראמען). בעלי המלאכה חזרו לאומנותם. נפתחה מחדש טחנת הקיטור ונבנתה טחנה שניה. בשנת 1924 הגיע יהודי מביאליסטוק קב־ונקי שפתח בית־חרושת למברשות ולאריגת בדים. אורגנה קופת גמילות־חסדים שנתנה הלוואות עד 150 זלאטי ללא ריבית. בראשה עמד הרב.

בשנת 1932 זועזעה העיר, כאשר נרצחה רחל־ריווע זלאטאגורא בידי סנדלר גוי ממאלטש, שנידון לחמש עשרה שנות מאסר.

לאחר הכרזת בלפור הוקמו ארגוני־נוער ציוניים: השומר הצעיר, החלוץ ובית״ר. צעירים רבים נסעו לקיבוץ ההכשרה בגראכאוו שעל יד ורשה. בגלל ההגבלות על העליה עלו ממאלטש כחלוצים עד 1939 — שנים בלבד, כינקע מיסקין ואהרן דובינסקי.

כל הפעילות הציבורית נמשכה עד לספטמבר 1939.

סביבות מאלטש הופצצו על ידי הגרמנים בראשית ספטמבר. עם הגיוס הכללי גויסו נפחים, שנשלחו לבריסק וחזרו משם לאחר ימים אחדים. עם התפוררות השלטון הפולני הוקם ארגון הגנה של יהודים ונוצרים, והודות לו ניצלה העיירה ממעשי־שוד ומשריפות. אך באחוזה שעל־יד העיר שכנה פלוגת חיילים מבודדת, חברי הארגון החליטו לפרוק את נשקם של הפולנים וכך עשו. כמאה נוצרים הקיפו את האחוזה ודרשו מן המפקד למסור את הנשק. הפולנים ציפו לבואם של הצבא האדום ומסרו את נשקם. בתמורה איפשרו לחיילים ללבוש בגדים אזרחיים ולצאת לכל מקום.

לא ארכו הימים והצבא האדום הגיע לעיירה ונתקבל בהתלהבות. היהודים שמחו כי במקום הגרמנים מגיעים הרוסים. בקרבות נפלו הענאך פרידמאן ושלמה לעוו, ומאנשי המלואים חתנו של אהרן־נחום הקצב. מעשרת החיילים יוצאי מאלטש, שנפלו בשבי הגרמני נשאר בחיים רק אחד — אהרן גאלדשטיין הנמצא בקנדה.

הפקודה הראשונה של השלטונות הסובייטים היתה למסור את הנשק. ואכן, כל התושבים

צייתו לפקודה. באסיפת־עם, שהתקיימה בבית המדרש הגדול, בהשתתפות יהודים ונוצרים, נבחר ועד מקומי, כאשר היושב־ראש והמזכיר היו פולנים. הם מינו כמה גויים לשוטרים.

בשבוע הראשון חוסלו החנויות. החיילים והקצינים הרוסים קנו כל מה שראו לפניהם ושילמו כל מחיר. מקורות אספקה לא היו והחנויות חוסלו. כמה סוחרים הואשמו, שהם מסתירים סחורות. הם נאסרו ושוחררו לאחר מכן. הוקמו קואופרטיבים וארטלים של מקצועות שונים: חייטים, סנדלרים, נפחים, נגרים. אדמות האחוזה חולקו בין גויים ויהודים. האחוזות קאבאק ובאיקי הפכו ל״סעלכאזן״ (משק שיתופי כפרי).

הרוסים בנו שדות־תעופה, בראו את היערות. אחד הפרוייקטים החשובים היה ״תעלת דניעפראווסק״ (״דניעפראווסקו קאנאל״) בין הנהרות דניעפר והבוג. פועלים שלא עבדו בארטלים גוייסו לעבודות האלה.

בוטלו בתי־הספר הפרטיים. הוקם בית־ספר אחד. התושבים הוכרחו להשתתף באסיפות־עם. למרות המשטר הסובייטי המשיכו יהודים ללמוד בבתי־המדרשים, לאכול בשר כשר — עד כמה שניתן היה להשיג בשר בכלל.

כך נמשכו החיים במאלטש במשך 22 החדשים שקדמו לשואה. (II)

שמואל כאמסקי

חורבן מאלטש

בליל ההתקפה הגרמנית על הרוסים באיזורנו הייתי, יחד עם הערשל־אליעזר פאמעראניעץ בזשאבינקע. נשלחנו לעבוד שם כנגרים. התעוררנו וראינו כי הרוסים יוצאים מן העיר, ואווירונים גרמניים זורעים מוות והרס מסביב. נכנסנו לרכבת בכיוון טעוולי לינעווע. אך הגרמנים הפציצו את הרכבת. המשכנו דרכנו ברגל והגענו למאלטש ביום 23 ביוני בצהריים. במאלטש שרר שקט. למחרת החלו קרבות בסביבה ונהרגה אשה אחת חנה־רייזל אונטערמאן ושני ילדיה נפצעו. בו ביום עברה בעיר קבוצה של סיירים גרמנים. הם חקרו ודרשו אם אין רוסים בעיר, ביקשו ביצים וחמאה והסתלקו.

באותו ערב נכנסו הגרמנים למאלטש. מיד גזרו על התנועה ברחובות לאחר תשע בערב, וציוו לסמן כל בית יהודי במגן־דוד, כל היהודים חוייבו בענידת טלאי של מגן־דוד צהוב ובמסירת מכשירי הרדיו לגרמנים. היהודים פחדו לצאת החוצה. היו מסתתרים בגני הפרי ומתפללים ביחידות. מזמן לזמן היו מגיעים לעיירה אנשי הגסטאפו.

באחת השבתות נכנסו לבית־המדרש הקאווקאזי והרסו אותו. עזרו להם השוטרים שגוייסו מבין הגויים המקומיים. הגרמנים היו מגייסים יהודים לעבודות שונות כגון: תיקוני הכביש והגשרים וכדומה. היהודים ארגנו ועד משלהם בהרכב יהושע ניסלבוים, יעקב עפעלבוים ושמואל־מרדכי רובינשטיין. הכוונה היתה לארגן את אספקת המצרכים, לפי דרישות הגרמנים ולמנוע את הפעולות השרירותיות שלהם. אורגנו גם משמרות בלילות, כדי לשמור משריפות ומתקלות בלתי־צפויות.

בינתיים הגיעו למאלטש בשורות־איוב על הנעשה בקהילות הסמוכות. ניצול אחד מכאמסק סיפר על טבח היהודים במקום. מכל הידיעות הבנו, כי צפוי לנו גורל דומה. סמוך לראש השנה הגיעו בדרך הבאה מכוואיניק שיירה של פליטים יהודים מביאליסטוק ומשׂערשעוו. הם רוכזו ליד טחנת הקיטור. קיבלנו אותם ופיזרנו אותם בבית המדרש הגדול ובבתים רבים וסיפקנו להם כל הדרוש. הם היו כמאתים נפש — שליש מכל האוכלוסיה היהודית המקומית במאלטש. בימים הנוראים התפללו במנינים.

בשבת פרשת לך־לך הקיפו אנשי הגיסטאפו והשוטרים המקומיים את העיירה. היהודים רוכזו בככר השוק, ובידעם את סופם של יהודי כאמסק ניסו לברוח, אלא שלא הצליחו. בו ביום נהרגו סמע פאמעראניעץ שנורתה בחורשה סאמאראוקע בידי שורא מאנדאביי, שוטר מקומי; טייבל קאפלאן, אברהם בוכהאלטער, באבל טשערניאק, צעיר אחד בנו של אופה בפרוז׳אני, שהתחבא במאלטש בגלל השתייכותו למפלגה פוליטית. מאיר ראבינאוויטש הוצא משורות היהודים בשוק ונורה. גם הניצול מכאמסק נפגע ונפצע באצבעו. כל היהודים הובאו לבנין בית־הספר. אנשי גיסטאפו הגיעו לכוואיניק והרגו שם את מתתיהו מיסקין ובתו מאריאשע.

הגרמנים התעללו בזקן לפני מותו. באותו בית נמצא שמואל מאלטשער, שהגיע 1939 מלאדזש והוא הצליח לברוח. אותם הרוצחים בכוואיניק הגיעו גם לאחוזה קוטי והרגו את יעקב ווינאגראד וישראל שיינבערג. יוסף בנו של משה החייט נפגע משני כדורים

ושכב עד הלילה בביצה. הוא הצליח להגיע לבערעזע ושם נספה.
היהודים שוחררו מבנין בית הספר ונצטוו להתכונן למחרת בבקר לעזוב את בתיהם. במוצאי־שבת הביאו היהודים את קרבנותיהם לקבורה. למחרת בבקר חילקו הגרמנים תעודות ליהודים וגזרו עליהם לצאת ממאלטש לבערעזע. שכרנו עגלות, העמסנו חפצים ומצרכי־מזון. הגרמנים היו כל כך בטוחים שנסע לבערעזע שלא ליוו אותנו ולא שמו עלינו כל משמר. הם עיכבו את הנפחים ליום אחד במאלטש, אך למחרת יצאו גם הם לבערעזע.
בכל הדרכים שהוליכו למעלטש היו תלויות אזהרות חמורות של הגרמנים, שכל מי שייגע ברכוש יהודי אחד דינו מיתה. למרות זאת נכנסו מיד הגויים לבתי היהודים, והיו בתים ישנים שפורקו על ידם לשימוש כחמרי־הסקה.
בבערעזע קיבלו אותנו יהודי המקום בסבר פנים יפות. הוקם ועד מיוחד, שדאג לשיכון הפליטים ולאספקת צרכיהם. שלחו אותנו לעבודות שונות. וכך עברו עלינו ששה שבועות.
בבערעזע חששו לחיסול הסופי דוגמת יהודי כאמסק. שמענו שבפרוז׳אני המצב רגוע יותר. והיות ופרוז׳אני נכנסה בתחום ה״רייך״ קיוו כי יהודי העיר יינצלו. החילונו לעבור לפרוז׳אני. כששים אחוז מיהודי מאלטש נקלטו בגיטו פרוז׳אני.
הגיטו בפרוז׳אני היה מאורגן ובראשו עמד יודן־ראט, שעשה כל אשר היה ביכולתו כדי להקל את המצוקה. חברי היודן־ראט דאגו לשכן אותנו בדירות, לספק לנו מזון. בדומה לכך דאגו גם ליהודים שהגיעו לפרוז׳אני ממקומות רחוקים יותר. וכך קשרנו את גורלנו עם גורלם של יהודי פרוז׳אני. (II)

שערשעוו

(מתוך ה״אנציקלופדיה יהודית״ הוצאת ברוקהאוז — עפראן, כרך 16, ע׳ 14)

בימי פולין החפשית השתייכה שערשעוו לפלך (וואיעוואודסטווא) בריסק. יהודים נזכרים בשערשעוו לגליל בריסק. בשנת 1766 היו בשערשעוו 973 יהודים. לפי מפקד העם (רעויזיע) משנת 1847 מנתה הקהילה היהודית 3,773 נפשות. במפקד של 1897 היו בשערשעוו 5,079 תושבים וביניהם 2,553 יהודים. בשנת 1910 התקיים מוסד תלמוד־תורה.

* * *
*

בפרק ״תעשית הטקסטיל בביאליסטאק ״לפני 1880, אשר אברהם־שמואל הערשבערג פירסם בכרך השני של ״פנקס ביאליסטאק״ (ניו־יארק, 1950) מובאים, בין היתר, בע״ע 19 — 20 הפרטים הבאים על תעשית הטקסטיל בשערשעוו בזה הלשון:

מחוז פרוז׳אני

בעיירה שערשעוו הקים סוחר גילדה הראשונה שאול לעווין, בית־חרושת במבנה־עץ שנשכר אצל תושב מקומי. בית־החרושת לאריגה נוסד בשנת 1818 עם 5 ידות (נולן). בשנת 1828 ייצר בית־החרושת אריג כחול־כהה, כחול ושחור. האיכות — מעולה מן האריג לחיילים — 190 חת׳, 4750 ארשין; בייקע ופלאנעל — 22 חת׳, 730 ארשין; שמיכות־צמר באורך של 3 ארשין — 850 חת׳. הסחורה נמכרה בערים רבות ברוסיה. מספר הפועלים — 41, גברים ונשים, שכירים. ביניהם יהודים — 21 גברים, 12 נשים. באותה העיירה פתח בשנת 1828 יאסל טוכמאכער בבית שכור, בית חרושת לאריגה של יד אחת (נול). באותה שנה ייצר ירוק־כהה, כחול ושחור. האיכות מעולה מן האריג לחיילים — 8 חת׳, 184 ארשין: בייקע פלאנעל — 15 חת׳ — 525 ארשין; שמיכות — 500. הסחורה נמכרה בערים רבות ברוסיה. מספר הפועלים — 16. ביניהם החוכר יאסל טוכמאכער, שהיה האומן (מייסטער). כל הפועלים היו יהודים — 8 גברים, 7 נשים.

זונדל יאבלאנאוויטש

עיר־מולדתנו שערשעוו

אני מעלה מזכרוני חוויות מלפני שנים רבות, כאשר אני בא לספר על עיר־מולדתי. שערשעוו, באיזור פולסיה, השתייכה בימי הצאר לפלך (גובערניע) של גראדנע, ולמחוז (״אויעזד״ בזמן הרוסים ו״פאוויאט״ בימי הפולנים) של פרוז׳אני. העיירה שכנה 15 קילומטרים מפרוז׳אני ליד הכביש שהוליך לערבות ביאליאוועזש (ביאלאוועזשער פושטשע). כביש באורך של 3 ק״מ הוליך מן הכביש הראשי לעיירה. קראו לכביש הזה ״ברוקאוועקע״.

כ־2000 תושבים היו בעיירה. רובם יהודים.

החל משנת 1915 נמצאה העיירה בכיבוש הגרמני עד לסופה של מלחמת העולם הראשונה. משנת 1918 עברה העיירה מן הבולשביקים לפולנים וחוזר חלילה. הסכם השלום בריגא בין פולין לברית־המועצות קבע סופית את שייכותה של העיירה לפולין עד לספטמבר 1939. מאותו חודש ועד ליוני 1941 נמצאת העיירה בשלטונה של ברית־המועצות. מיוני 1941 ועד למפלת הגרמנים בשנים 1944 — 1945. נמצאה העיירה בכיבוש הגרמני. לאחר המלחמה נמצאת העיירה שוב בתחומיה של ברית־המועצות. שערשעוו נחשבה לעיירה עתיקה הקיימת מאות שנים. הבתים נבנו מעץ והגגות כוסו ברעפים. בתי האיכרים בקצות העיירה היו מכוסים בגגות עשויים קש.

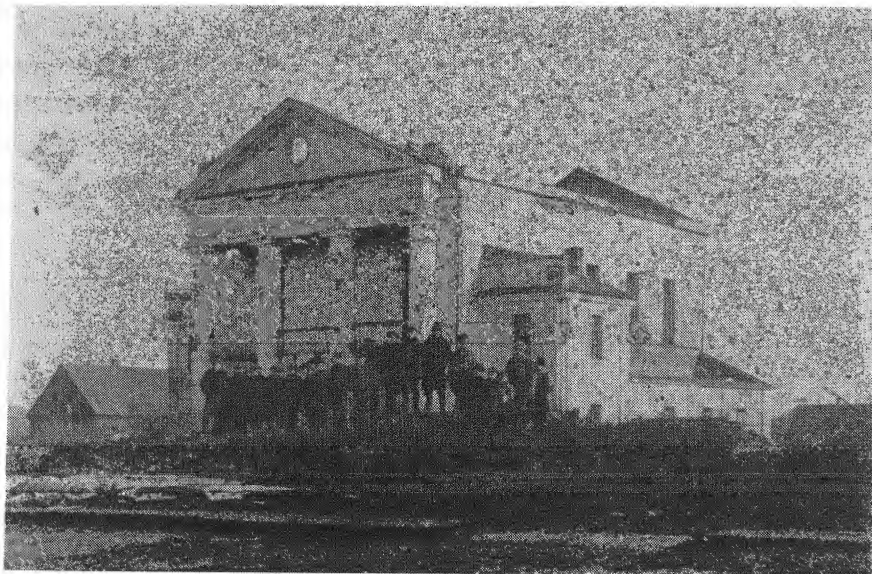
הרחובות הראשיים היו מרוצפים ובצדיהם היו גם מדרכות של עץ. ארבעה רחובות ראשיים בצורת צלב היו בעיירה: 1. רחוב פרוז׳אני שכלל גשר־עץ מעל לגיא, שמי הנהר היו מגיעים אליו. 2. רחוב קאמעניעץ. 3. רחוב סטאריוועצקי. 4. רחוב בית הקברות. היו גם סמטאות קטנות. הסמטה נראתה כשקע גדול כי באמצעה היה בור, שהיו חופרים מתוכו חול צהוב. מסביב לבור עמדה שורת בתים. זקני העיר היו מספרים, כי הבור נחפר בזמן המרד הפולני כאשר נהרגו במקום פולנים רבים מבין המורדים. ואכן היו מוצאים בחפירות עצמות־אדם. היתה גם סמטה שהוליכה לאחוזה והיו בה שדרות של עצים נאים. היה זה מקום הטיולים בקיץ. מן הרחובות הראשיים הסתעפו סמטאות רבות.

״לבה״ של העיירה היה ככר השוק, כאן עמדה שורת־חנויות (ראד־קראמען) עשויות לבנים, כאן ישבו חנוונים וציפו לקונים.

בית הכנסת הידוע של העיירה

בית הכנסת (שול) שכן בבנין גדול עשוי לבנים והיה מרשים במבנהו האמנותי. שני עמודים עגולים (קאלומנעס) היו בכניסה. מדרגות גבוהות הוליכו לתוך הבנין. ארון־הקודש היה מעשה־אמנות לתפארת, בדומה לציורים המרשימים שעל גב הקירות. בית־הכנסת היה עתיק. אפילו זקני העיר לא ידעו את תאריך בנינו. השריפות הרבות שהיו מחריבות את העיירה מזמן לזמן לא פגעו בבית־הכנסת. אחת השריפות הגדולות התחוללה בשנת 1908 בערך. בגן הפירות של הכומר בקשו לשרוף את התולעים המכרסמים בעצים. האש אחזה בגג של קש, קרוב לגן. התפשטה ושרפה כמחצית העירה.

בתים סמוכים לבית־הכנסת עלו באש, אך בית־הכנסת ניצל. גם בימי מלחמת העולם הראשונה נשאר הבנין שלם. אך מיד לאחר המלחמה פרצה שריפה קטנה, והיא שגרמה לשריפתו של בית־הכנסת.

בית הכנסת בשערשעוו אחר השריפה בשנת 1917
נהרס ע״י הבולשביקים בשנת 1940.

(התמונה ניתנה ע״י משה קאנטאראוויטש).

יוצאי שערשעוו באמריקה שלחו כספים כדי להקים מחדש את בית־הכנסת, אך הדבר לא יצא לפועל. בכספים האמריקאניים הקימו, ליד בית־הכנסת, בית מדרש עשוי לבנים, שהיה בית־המדרש הגדול בעיירה. כאן היו עורכים אסיפות־עם. בנוסף לבית־המדרש הזה היו בשערשעוו עוד בתי־מדרשים; בית־המדרש של ר׳ אייזשע (רב אייזשעס בית־מדרש); בית המדרש של הרב (דעם רבס בית־מדרש); בית־המדרש החדש (דער נייער בית מדרש) ובית־המדרש של החסידים (דער חסידישער בית־מדרש).
היה גם ״הקדש״ — מקום לינה לעניים עוברי־אורח; בית מרחץ עירוני ובית־הרב בשביל הרב. היו בעיירה דיין, שוחט, מוהל וחזן. לכל בית־מדרש היה שמש משלו, היה גם ״שול־רופער״ (הקורא לתפילות) הוא היה מהלך ערב שבת ויום טוב ברחובות היהודים וקורא: יהודים לבית המדרש. היו, כמובן, חדרים ומלמדים, והיתה חברה קדישא, שנוסף לתפקידיה הרגילים, התערבה בעניני הקהל. בתי־המדרשים התנהלו על־פי הגבאים והם שקבעו בכל עניני בית־המדרש וגם בעניני ציבור אחרים.

על הסדר בעיירה עד 1914 פקח מפקד המשטרה (פריסטאוו) וכמה שוטרים (אוריאדניקים). תמורת רובל או כוסית יי״ש ניתן היה להסתדר אתם. את רישומי התושבים היהודים ניהל חבר יהודי של הנהלת העיריה (״טשלען״), אני זוכר את ״מענדל טשלען״, את שם משפחתו לא ידע איש. עם ״פני״ העיירה שהיו מקורבים למלכות נמנו החובש והרוקח. היה גם בעיירה בית־משפט, שהיה עמוס משפטים על סכסוכים בין האיכרים בעניני גניבות, הכאות, שריפות. היהודים היו מתדיינים אצל הרב או הדיין. היו יהודים סוחרים מדרגה (גילדע) ראשונה, שעסקו בסחר עורות, פרוות ותבואה. היו גם סוחרי־יערות (וואלד־סוחרים). אך יותר מכולם היו רוכלים, שהיו מחזרים בכל ימות השבוע על פתחי האיכרים בכפרים וקונים אצלם חמרים ומצרכי־מזון. החנוונים היו קונים את מרכולתם בורשה, בריסק, ביאליסטאק וסלאנים. עיקר המסחר עבר דרך

הנהלת בית היתומים בשערשעוו — 1935

עומדים, משמאל לימין:
זלמן געלערשטיין, שרה (שם משפחה לא ידוע), באָבל רוכאַמעס. מינדל גיכמאַן־ווינאָגראַד, יעקב וואַלדשאַן, חנה מייסטער־אוּוערבוך, לייבל פיינביר, ליבע ווינאָגראַד, יעקב־מאיר קאַביזעצקי, שעפסל ראָזענטאַל, נאַמי מענדעלעוויטש, לעבערשטיין.

יושבים, משמאל לימין:
אברהם קאָלאָדיצקי, באָבל ליימאַן־סיני, מיכאל קאָזיאָל, כאשקע קאַנטאָראָוויטש, יואל וואַלדשאַן, לאה קליינערמאַן, לאה אַראָנאָוויטש, בריינע פאָמעראַניעץ, עלקע ראזעלעווסקי־שאַמעס, שרה־בריינע מאלעצקי, שמעון איזביצקי, אברהם קוועלמאַן.

בחזית יושבות, משמאל לימין:
סאניע פינסקי־שמש, שיינע סקובעלסקי־קוועלמאַן. (התמונה ניתנה ע״י משה קאנטאראוויטש).

פרוז׳אני. כל יום היו נוסעים הלוך וחזור 2 בעלי עגלות, שהיו מסיעים נוסעים וסחורות. היו גם קונים ומוכרים בביאלאוועזש.

רובם של בעלי המלאכה היו עושי־רעפים. היערות בסביבה היו מלאים בעצי אשוח, שהיו מתאימים לרעפים בגלל בקיעתם הקלה. עושי הרעפים בשערשעוו היו מספקים את הצריכה בכל הסביבה. היו נגרים ואומנים מיוחדים לעשיית תריסים (קופערטן) עבור האיכרים, והיו גם סנדלרים, חייטים, כובענים, עושי רתמות־סוסים, נפחים, קצבים, בעלי־עגלות, סוחרי־סוסים ושען אחד. בזמן החגאות היו מתקיימים ירידים. העיירה היתה מלאה עגלות איכרים, שהיו מביאים את תוצרתם וקונים את תצרוכתם.

כשפרצה המלחמה בשנת 1914 והחל גיוס הגברים בין 18 לבין 45 התמלאה העיירה בצבא רב. התושבים החלו להכין סוסים ועגלות, כדי להתכונן ליציאה מן העיר, עם התקרב החזית. ואכן יום אחד ניתנה הפקודה על עזיבת העיר, בגלל הקרבות הקרובים. רוב האוכלוסיה יצאו בעגלה או ברגל, העשירים נמלטו לפנים־רוסיה. רבים הסתתרו ביערות. אחרים נשארו והסתתרו בבנין של בית־המדרש הגדול.

כאשר נכנסו הגרמנים היתה מחצית העיר חרבה ושרופה. רבים מן היוצאים, בעיקר אלה שהרחיקו נדוד, לא חזרו. המצב היה נואש. עבודה לא היתה והסחר פסק. היהודים פשטו על השדות וחפרו תפוחי־אדמה, הם מצאו גרעיני דגן וטחנו במטחנות־יד. בקיץ היו מלקטים ביערות תות־בר ופטריות. רבים החלו לעבוד אצל הגרמנים.

היה קשה להשיג מצרכים ובמיוחד סוכר ומלח, במקום סוכר השתמשו בסכרין. מלח היו מביאים מפרוז׳אני ולשם כך היו הולכים וחוזרים משם ברגל. צעירים היו נוסעים לביאלאוועזש ועובדים ביערות. אסור היה לסחור. לא היה כסף ולא היו סחורות. תנאי הקיום היו פרימיטיביים. לא היו בגדים והיו חוזרים ותופרים מחדש את הבגדים הישנים. כבר בימים ההם הוכיחו הגרמנים את אכזריותם. היהודים ספגו עלבונות ורדיפות, היו מגלחים זקנים וגוזרים צמות של הנשים.

כשיצאו הגרמנים בסוף המלחמה באו במקומם הבולשביקים. הוקמו ועד אזרחי ומשטרה אזרחית. הצבא שילם בעין יפה ברובלים חדשים. מהר נתברר, כי אין כל ערך לכסף הרוסי. מיד החלו קרבות עם הפולנים והעיר עברה מיד ליד.

פעם אחת, כאשר יצאו הפולנים משערשעוו נשאר בעיר חייל פולני אחד. הוא ביקר בכמה בתים יהודים ושדד מה שמצא. כאשר יצא מן העיר רדפו אחריו כמה יהודים, הכוהו ולקחו ממנו את השלל. החייל התאונן לפני מפקדיו, ובלילה חדרה לעיר קבוצת חיילים פולנים, הם כינסו את היהודים בבית־המדרש ואת הצעירים הוציאו החוצה, כדי שהחייל יזהה ביניהם את היהודים שהכוהו. ברור, שהאשמים לא היו בין הקהל. המפקד הודיע, שאם לא יימסרו האשמים בידי הפולנים, הם יהרגו כל יהודי עשירי וישרפו את העיירה. הציעו לפולנים פיצוי של כסף אך הם סרבו. הם ערכו חיפושים, הרביצו ליהודים רבים, עד שמצאו את אהרן הקצב, שהיה בין אלה שרדפו אחרי החיל הפולני. הפולנים עינו אותו קשות וירו בו.

עם כינונו של השלטון הפולני החלו יוצאי שערשעוו באמריקה לשלוח עזרה בבגדים ובמצרכי־מזון. הוקם מטבח עבור הנצרכים. בדרך זו הוקל המצב ופחת הרעב.

החיים החלו לחזור למסלולם. הפעילות החברתית חודשה. קמים ועדים למען הקרן הקיימת ולמען קרן היסוד. מגיעים מרצים ציונים במקומם של המשולחים והמגידים, וקמים ארגוני־נוער. הארגון הראשון היה "השומר הצעיר". נוסדה ספריה ע"י "תרבות" שכללה כ־800 ספרים בעברית וביידיש. בסיועם של אנשי שערשעוו באמריקה הוקם בנין עבור ביה"ס "יבנה", שהכיל גם את הספריה ואולם־קריאה. היתה קופה לגמילות חסדים והוקמה חברת "לינת הצדק" שסייעה לחולים, בסידור משמרות־לינה ואספקת תרופות. חידוש בעיירה היה האומניבוס, שבא במקום העגלות. כל יום שהגיע האומניבוס מפרוז'אני היה אירוע מיוחד. רבים היו יוצאים לקבל את פני הנוסעים. בשנת 1930 הוקמה תחנת כוח לחשמל. במקום טחנות הרוח פעלו טחנות קיטור. חלה הטבה בתנאי החיים. פועלים יהודים עבדו בשדות של האיכרים שהוחכרו ליהודים. השדות שימשו מקום־מפגש לצעירים.

היינו חוגגים את חגינו הלאומיים. החגיגה המרשימה ביותר נתקיימה מיד לאחר הכרזת הצהרת בלפור.

הפולנים ארגנו את הנהלת העיריה, וכראש העיריה נבחר קאפל קאנטאראוויטש. במועצה העירונית היוו היהודים רוב. מאוחר יותר צירפו השלטונות כפרים רבים לתחום השיפוט

העירוני והיהודים הפכו למיעוט. היה זה חלק מן המדיניות האנטישמית של שלטונות פולין, שנהגו בהפלייה לגבי היהודים וסחטו מהם מסים כבדים. גם השכנים שלנו, האיכרים, הרימו ראש, ולא נתנו לפרות של יהודים לעבור דרך הסמטאות שלהם, שהוליכו לשדות־המרעה של העיריה. החלו משפטים והשופטים פסקו, כי על היהודים לשלם תמורת הזכות הזו.

למעלה, שורה ראשונה משמאל לימין:
אליעזר ראָטענבערג, משה קאַנטאָראָוויטש.
שורה שניה: הערשל שניידער, משה געלמאַן, קלמן קאַלבקויף.
למטה: ליטעק ראָטענבערג, יוסף לעבערשטיין.

(התמונה ניתנה ע״י משה קאנטאראוויטש).

האיכרים התנכלו ליהודים והפריעו להם ללקט ביער ענפים יבשים להסקה, פטריות ותות־שדה. בשעת הירידים היו מנהלים תעמולה אנטי־יהודית. היהודים היו לפעמים מבריחים את המסיתים, אך האוירה היתה קשה, מפעם לפעם נשמעה הקריאה: יהודים לפלשתינה. היחסים הורעו גם בבית־הספר הפולני העממי, שלמדו בו ילדים יהודים ובשיעורי־הערב המשותפים. בבית הספר היו מקיימים מסיבות לצעירים. עד 1927 היו גם צעירים יהודים לוקחים בהם חלק.

למרות הכול — חיו, עבדו, יצרו, סחרו, נדדו ולמדו. בצדה של השנאה הגדולה זרמו החיים היהודיים. הדורות המבוגרים המשיכו בדפוסי החיים המסורתיים בבתי־המדרשים ובמסגרת חברות ש״ס, משניות ו״חיי אדם״. לנוער היתה ספריה ואולם קריאה, וחברי ״השומר הצעיר״ פעלו באולם הקן שלהם. לכל מסכת החיים הציבוריים יש להוסיף את ה״סיום״, אשר חברה ש״ס היתה עורכת עם גמר מסכת אחת מן התלמוד.

העיירה היתה קטנה, אבל היה לה חן משלה וסדרי־חיים משלה בימות החול ובשבתות ובחגים. מים היו מביאים מן הבארות. בקיץ היו מכינים עצי־הסקה לחורף. לרובן הגדול של המשפחות היתה פרה, שסיפקה חלב, חמאה וגבינה. היו מגדלים תרנגולות. בכל אירוע משפחתי שותפו כל בני העיירה. לפעמים היו מתווכחים ורבים, אך בסופו של דבר היו מתפשרים אצל הרב או אצל בוררים. וכך נמשכו החיים עד שעלה הכורת הגרמני ויהודי שערשעוו הושמדו בשואה.(II)

התמונה היא מאזכרה שנערכה ביום 28 לינואר 1979 במרכז ביאליסטוק, לזכר הקדושים היקרים והאהובים שנספו ע״י הנאצים ועוזריהם, בשנת 1943. נוכחים בה ילידי הארץ וניצולים מפרוז׳אני, שערשעוו, מאלטש, סעלץ, לינעווע.

החץ מראה על כותב המאמר משה שריד ואשתו העניע. ביניהם יושב לייבל שאפירא.

רבני שערשעוו

שערשעוו היתה ידועה ברבניה הגדולים. אחד מהם היה ר׳ פנחס מיכאל שהתפרסם כבעל־מופת, מתוך המונוגרפיה של החוקר ע. בן־עזרא על ר׳ פנחס מיכאל, שפורסמה בניו־יורק, תשי״ג, אנו מביאים עליו את הפרטים הבאים:

ר׳ פנחס מיכאל נולד בשנת 1808 בערך לאביו יצחק־אייזיק ולאמו בריינע העניע בשערשעוו. ר׳ יצחק־אייזיק היה נכד לר׳ יהושע מפינסק שמוצאו מר׳ אליעזר מאמשטערדאם, מחבר ״מעשה רוקח״. מצד אמו התיחס ר׳ פנחס מיכאל לר׳ מאיר בן יצחק אייזענשטאט, מחבר הספר ״פנים מאירות״.

ר׳ פנחס מיכאל היה יחיד להוריו, אך שלא בדומה לבנים היחידים לא היה מפונק כלל. מימי ילדותו התמסר לתורה ועשה לילות כימים בלימודיו. מרבותיו השפיע עליו ביותר ר׳ אשר הכהן, מחבר ״ברכת ראש״. בדומה לרבו לא הסכים ר׳ פנחס מיכאל לקבל עליו רבנות עד שהגיע לשנתו החמישים. גם בחיבוריו הלך בעקבות רבו, כמוהו חיבר ספר על מסכת נזיר, ושלא כרבו לא הרבה ר׳ פנחס מיכאל בפילפול. בדומה לרבו היה ר׳ פנחס מיכאל ממעט בשינה, אלא שאביו גזר עליו בגזרת כיבוד־אב שיישן אחר הצהרים לפחות במשך שעה אחת. מאביו ירש הבן את אהבת ישראל ומסירותו לעניים שבצדקה. כמקובל בימים ההם חיתנו אותו בגיל רך. ר׳ פנחס מיכאל נשא לאשה את מושקע, בתו של הנגיד ר׳ יחיאל מיכל מפאסוואל (ממוצאו של בעל ״סדר הדורות״). אשתו ישבה בחנות ודאגה לפרנסה, כדי שבעלה ישב על התורה ועל העבודה.

בצעירותו נודע ר׳ פנחס מיכאל כבקי בתלמוד ובפסוקים והחל להתכתב עם גדולי הדור, שעמדו על חריפותו ועל שיטתו האנאליטית. הוא החל לרשום את חידושיו על הש״ס, רש״י, תוספות, הרי״ף, הרא״ש והר״ן, שהופיעו ארבעים שנה לאחר מותו בספר ״דברי פנחס״, ויצאו לאור על ידי נכדו אייזיק ראבינאוויץ.

עיר מולדתו של ר׳ פנחס מיכאל שערשעוו היתה מפורסמת בגדולי התורה והחכמה שישבו על כסא הרבנות בעיירה. ביניהם היה הרב ר׳ דוד, מחבר ספר ״חומות ירושלים״ על ה״אורח־חיים״. סיפרו עליו, כי לפי חישוביו באסטרונומיה ביקש לקבוע 3 ימים של ראש־חדש, ובפורים היה קורא את מגילת־אסתר גם בשושן פורים.

בשערשעוו כיהן גם ר׳ פנחס הלוי בן עזריאל אמשטערדאם, מחבר ספר ״נחלת עזריאל״ על ״יורה־דעה״. גם הרב ר׳ אייזיק הכהן, מחבר ספר ״שערי יצחק״ כיהן כדיין בשערשעוו. לפרסום גדול זכה ר׳ אשר הכהן, מתלמידי ר׳ חיים מוואלאזשין. הוא חיבר ספר ״ברכת ראש״ על מסכת ברכות והגהות על פירושי רש״י ובעלי התוספות, ופירוש על מסכת נזיר ועל פסקי הרמב״ם.

עד לשנתו החמישים היה ר׳ אשר הכהן סוחר בשערשעוו. בלחצם של פרנסי העיר הסכים לקבל את הרבנות במקום. אך לא האריך ימים בשערשעוו, ובשנת תרי״ג (1853) נתקבל לרב בעיר טיקטין. במקומו של ר׳ אשר הכהן נתמנה ר׳ פנחס מיכאל, אשר לא שינה כלל את אורח חייו, והתנהג בענווה ובדרך ארץ. הוא היה משוחח עם כל אדם, מאזין לשיחות הבריות, ומשתדל לעמוד לכל אדם בשעת דוחקו. במיוחד קירב אליו את הילדים, והיה

פונה לכל אדם מהם בלשון "אתם". רבים הקדימו לפתחו. בהם אנשי תורה וחכמה ששמעו על גדולתו וחריפותו, ובהם אנשים פשוטים שהיו מביאים לפניו את בעיותיהם ומבקשים את עצתו.
ר' פנחס מיכאל שימש ברבנות שערשעוו במשך שש שנים בלבד. בשנת תרכ"ד (1864) עבר לאנטאפאלע שעל־יד קאברין ושימש שם ברבנות עד שנת תר"ן (1890) בי"ז באדר באותה שנה נפטר ממחלת טיפוס.

* * *
*

כאמור התיחס ר' פנחס מיכאל מצד אמו על צאצאי ר' מאיר בן יצחק אייזענשטאט. ר' מאיר נודע בעולם התורה כמהר"ם א"ש (מורנו הרב ר' מאיר מהעיר אייזענשטאט בהונגאריה). אחד מבניו ר' שבתי שימש ברבנות בביאלא פאדלאסקא ואחר־כך בשערשעוו. כאן נתן בשנת 1765 את הסכמתו לספר "מאורי אש" של אביו, שנדפס בשנת 1766 בעיר פרט. באותו ספר, בדף פ"ו, מובאות 2 הודעותיו וחתום עליהן: הקטן שבתי בק"ק שערשעוו. התאריך, י' תמוז תקט"ו (1745). הוא ישב שנים רבות בשערשעוו וביום ג' אדר תל"ז (1777) נתן הסכמה לספר "עטרת יוסף" מאת הרב ר' יוסף ב"ר דובער, שהיה רב בליסקעווע. הספר הופיע בזשולקעוו בשנת 1778. (II)

ההיסטוריה של בית הספר העברי בשערשעוו

מתוך הפנקס של בית־הספר העברי "יבנה" בשערשעוו, שהופיע בשעדלעץ בשנת תרצ"ה (1935) במלאת עשר שנים לביה"ס, אנו מביאים את הפרטים הבאים:

מארקל פאמעראניעץ, יהודי משערשעוו, גורש בשעתו לעיר אירקוטסק אשר בסיביר. במשך השנים עשה מארקל הון רב עד שהיה לסוחר בעל דרגה (גילדע) ראשונה. שמו שונה למארק וואסילעוויטש, אך לבו נשאר יהודי בזקנתו כאשר היה בצעירותו, ובהזדמנות הראשונה שבאה לידו ביקר בעיר מולדתו, והוא זקן ובא בימים. כדי להיטיב עם בני העיירה רכש את בית אביו, שהיה בבעלות גיסתו, וצירף אליו בית סמוך ושטח ריק ותרם את המגרש לקהילה בשערשעוו, כדי להקים במקום "הקדש" (בית הכנסת אורחים לעניים ולעוברי־אורח). הכנסות ה"הקדש" — קודש לתשלום שכר־לימוד לילדים עניים.

אך התורם לא הסתפק בכך, בצוואתו שנחתמה אצל הנוטריון וולאדימיר גרעגארעוויטש ראזומאוו ביום 12 בנובמבר 1912 ציווה לייסד בית ספר מודרני לילדים יהודים בשערשעוו. מתוך 14 הסעיפים של הצוואה עוסק סעיף 2 בייסוד בית הספר.

צוות המורים הראשון של ביה"ס "יבנה" בשערשעוו, יחד עם התלמידים הראשונים של ביה"ס בשנת 1926 — 1927.

הצוואה הופקדה בידי הרב ר׳ יצחק מאיר מאיראוויץ, שיצא מן העיר כאשר התקרבה החזית לשערשעוו בשנת 1915. ענין הצוואה נשכח. באותם הבתים התגוררו אלמנות ונשרפים של ״כלי קודש״ לשעבר. מכל הצוואה של מארקל שביקש להיטיב עם בני־עירו נשאר רק המגרש. הבתים נשרפו בימי המלחמה.

קרוביו של מארקל בפרוז׳אני, בני־אחיו ברוך ומשה־שמואל פאמעראניעץ באו לשערשעוו אחר המלחמה ומכרו את המגרש, שהיה כביכול ברשותם בתורת יורשים, לאיכר קאלעניעגקא, שמתוך חשש ליהודי שערשעוו החל לזרוע תבואה על המגרש בשבת בבוקר. שכן יהודי, דניאל מייסטער, הבחין במעשה האיכר והזעיק את פרנסי העיר. הם גרשו את האיכר והעמידו משמרות כדי לשמור על המגרש.

ביום 12 במאי 1924 הניחו נגרים ונפחים מקומיים, שלא על מנת לקבל שכר, יסודות לבנין. הוקמה ועדת־בנין להקמת בית הספר ובראשה העסקן הוותיק יחזקאל קלוגמאן. קלוגמאן ידע להלהיב את האוכלוסיה וגייס מתנדבים שעזרו במו ידיהם בהקמת הבנין, כולל הבאת אבנים גדולות למגרש. היורשים של מארקל לא ויתרו על זכותם ופנו לערכאות. בערכאה הראשונה הפסידו וערערו לפני ערכאות גבוהים יותר. בסופו של דבר התפשרו הצדדים תמורת 125 דולרים ששולמו ליורשים בתיווכם של שמואל פינסקי ופיוול גאלובאוויטש מפרוז׳אני. עם התקרב הבניה לסיומה נועצו עם יעקב שרייבמאן מפרוז׳אני ולפי המלצתו הזמינו מורים כדי להכין תלמידים לקראת שנת הלימודים הבאה. הכשרת התלמידים נעשתה בשני חדרים צרים שנשכרו לשם כך. המורים הזמינו גם את המורה גלאצער מפרוז׳אני ובכוחות משותפים נעשו ההכנות לפתיחת בית־הספר. בשנת 1923 הוקם קשר עם מרכז ״תרבות״ בפולין ואורגן סניף של ״תרבות״ במקום. (II)

חיים מאלעצקי

עיירתי שערשעוו במצעד המוות

עם כניסתם של הגרמנים לשערשעוו ביוני 1941 נופלים 13 הקרבנות הראשונים, יהודים וגויים ביחד. אימה ופחד נופלים על היהודים. לא עוברים ימים רבים והגרמנים מצווים על כל היהודים בין 16 — 70 שנה להתאסף בככר השוק, ללבוש בגדים חמים כדי לצאת לעבודה. מי שלא יתייצב אחת דינו למוות.

הייתי בן 15 ופטור מן ההתיצבות. אלא שאבי חלש ואיני יכול להסכים שילך לבדו. שנינו נפרדים מבני משפחתנו ומתייצבים בשורות של שלושה אנשים בשורה. כך מתחיל מצעד המוות.

כשאנו עוברים על יד בתינו אין אנו מבחינים בנפש חיה. כל קרובינו הובלו בידי רוצחים אחרים. מחלונות הבתים של הגויים נשקפים פנים צוחקות; עוד מעט וישתלטו על הבתים ועל כל הרכוש היהודי. ההליכה קשה והאנשים מתחילים לזרוק את החבילות. הגרמנים מרביצים במקלות עבים. עד שראינו את פרוז׳אני נפלו מתוכנו 18 קרבנות. יהודי פרוז׳אני ניסו לעזור לנו אך לא עלה בידם. לא הירשו להם אפילו לתת לנו קצת מים. על יד טחנת הקיטור של קרוצעל נחנו, משום שהרוצחים התעייפו להכותנו והם ישבו לנוח.

וכך המשכנו בכיוון לינעווע (אראנטשיצע). שוב נופלים אנשים בדרך. הגרמנים כולאים אותנו ברפת שמצויות בה פרות רבות, אנו עומדים צפופים כמו דגים מלוחים בחבית. כמה שעות מאוחר יותר שמענו צעקות ביידיש. היו אלה קרובינו יהודי שערשעוו שהובלו על עגלות והם נשארו בחוץ ליד הרפת.

במו עיני ראיתי כיצד ירו הגרמנים במשה שוכערמאן שהלך בקושי והחזיק בידו של בנו. בנו ביקש את הרוצחים שיירו גם בו לאחר שירו באביו, והם מילאו את רצונו. ליינער רוטענבערג בן 20 מוכה קשות. כולו שותת דם אך הוא מנסה לברוח. הגרמנים יורים אך אינם פוגעים, והוא נעלם בחורשה הסמוכה. הגרמנים הורגים במקום 15 יהודים כעונש על בריחתו של לייזער רוטענבערג. עוד 2 ימים של יסורים נכונו לנו עד שהגענו לאנטאפאלע. שם אנו פוגשים את בני־משפחותינו. מפזרים אותנו בעיירות דראהיטשין וכאמסק וגורלנו דומה לגורלם של כל יהודי העיירות שנידונו לכליון.

אני ועוד כמה יהודים משערשעוו מצליחים לברוח לפרוז׳אני. שם נודע לי על הריגתם של הורי ושל קרובי. התיתמתי. אך נגזר עלי להתענות עוד שלוש שנים במחנות הריכוז ברעב, מחסור ובעבודת־פרך. וכל אותן השנים מענה אותי המחשבה: במה טוב אני מהורי, שהם הומתו ואני נשארתי בחיים?(II)

קבוצת ניצולי שערשעוו שחזרו לעיר ממחנות ההשמדה ומרוסיה.

עומדים משמאל לימין:

אריה לעבערשטיין, ראובן אַראַנאָוויטש, אליעזר ליפשיץ, יוסף לעבערשטיין.

יושבים משמאל לימין:

אהרון מאַלעצקי, לייבל (אריה) קאַלבקויף, משה כאַדריצקי, אליהו נייבריף, אברהם (מאיר — אידלס) קראַווטשוק.

(התמונה ניתנה ע״י משה קאנטאראוויטש).

סעלץ

מתוך האנציקלופדיה היהודית בהוצאת בראקהאוז־עפראן, כרך 14, ע׳ 121)

בתקופת השלטון הפולני השתייכה סעלץ לפלך (וואעוואודסטווא) של בריסק דליטא. לפי החלטת "ועד מדינת ליטא" משנת 1623, שייכת סעלץ לגליל בריסק. בסיפורו של בערנארד טאנגער "תיאור נסיעה של שליח פולני למוסקבה בשנת 1678" (ברוסית) מתוארת סעלץ "עיר בנויה מעץ ומלאה יהודים".
בשנת 1766 היו בעיר 260 יהודים. בשעת ה"רעוויזיע" (מפקד העם) משנת 1877 — 680 נפשות. במיפקד העם של 1897 היו בסעלץ 2648 תושבים ומהם 866 יהודים.

מרדכי בערנשטיין

ידיעות היסטוריות על סעלץ בספר "ראש יוסף"

בשער הספר "ראש יוסף" כתוב שחיברו הרב המאור הגדול המופלא כבוד ר׳ יוסף נר"ו במהור"ר ר׳ יעקב זצ"ל, אשר מלפנים היה אב"ד ור"מ בק"ק סעלץ במדינת ליטא ולע"ע ראש ומופלא שבב"ד (שבבית־דין) הדיינים המצויינים שבק"ק טיקטין ע"א." היות והספר הופיע לראשונה בשנת ת"ס (1700) באמסטרדאם (מאוחר יותר הופיעה מהדורה שנייה בשנת תע"ז (1717) בעיר קיטען, ומהדורה שלישית באמסטרדאם בשנת תפ"ז (1727), וההסכמות לספר ניתנו באותו הזמן, ברור שבסעלץ התקיימה ישיבה.
ההסכמות לספר ניתנו על ידי הרבנים: ר׳ יהודא לייב מבריסק; ר׳ דוד אפענהיים, רב המדינה בבהמן ובפראג; ר׳ משה זאב־וואלף ממינסק; ר׳ וואלף שאפירא מפראג; ר׳ אברהם ברודא מפראג; ר׳ יעקב ב"ר יוסף מוורמישא; ר׳ אליהו שאפירא מטיקטין; ר׳ יחיאל־מיכל ב"ר יהודה־לייב מבערלין; ור׳ יוסף יצחק ב"ר גרשון מדסאו.
על הספר מצוייה גם הסכמה קולקטיבית, שניתנה בכנס של "ועד מדינת ליטא" בסעלץ בשנת ת"ס (1700). היה זה הכנס השנים־עשר של הועד בסעלץ. בין החותמים היו גדולי הרבנים בליטא; שאול החונה בק"ק קראקע ונבחר לע"ע (לעת־עתה) בק"ק בריסק דליטא; שמחה הכהן ראפאפארט, דיין חונה ק"ק הורדנא (גראדנע); יצחק־מאיר חונה בק"ק פינסק; הצעיר הילל הלוי חונה ק"ק ווילנא; הצעיר שלמה מזאלקווי חונה בק"ק סלוצק.
באותה הסכמה נאמר, כי המחבר הוא חתנו של הגאון ר׳ משה ב"ר דוד, אב־בית־הדין וראש־ישיבה בווילנה. הרב ר׳ משה הוא הגאון הידוע ר׳ משה קרעמער, שהיה אבי סבו של הגאון מווילנה, אביו של הגאון ר׳ שלמה־זלמן היה בנו של ר׳ יששכר־בער ונכד של אליהו "חסיד", ועל שמו נקרא הגאון מווילנה בשם אליהו, והיה נינו של ר׳ משה קרעמער. מחתימת המחבר אנו לומדים, כי היה לא רק חתנו של ר׳ משה קרעמער, כי אם נין ונכד לגאונה של פולין רבי יעקב פאלאק, שהיה רב בלובלין ובקראקע. (II)

סעלץ — ערשו של הגאון מווילנה

(הגאון מוילנה ר׳ אליהו נולד בסעלץ. אנו מביאים בזה פרטים ביוגראפיים. הנוגעים לימי ילדותו ולהוריו והכוללים סיפורי אגדה).

אמו של הגאון מוילנה מוצאה מסעלץ, לא הרחק מבריסק. סעלץ היתה עיירה קטנה שהצטיינה בענוותה. והנה עלה קרנה של סעלץ, כאשר טריינע מסעלץ התחתנה עם למדן גדול בוילנה ר׳ שלמה זלמן, ובשנת 1720 נולד בסעלץ בנם אליהו, הגאון מוילנה. טריינע היתה, בדומה לבנות ישראל באותם הימים, אישה צנועה ועשתה מעשים טובים. בחתונות היתה רוקדת ומשמחת חתן וכלה. פעם אחת רקדה למעלה מכוחותיה, וכאשר העירו לה, שהריקודים מזיקים לבריאותה, ענתה שהיא רוקדת לשם מצווה. ואכן בזכות המצווה ילדה את בנה הגאון מוילנה.

פשטות וצניעות, שהיו הליכותיה של טריינע, ציינו גם את אופיו של הגאון מוילנה. הוא לא עסק ברבנות והסתפק בלימוד התורה, והלך בכך בדרך אביו, שלא שימש ברבנות. כאשר הגאון היה ילד, סירב לשחק עם חבריו בנדנדה. והוא הסביר לאמו, כי אינו רוצה להתרומם בקצה אחד של הנדנדה, כאשר ילד שני יורד בקצה השני למטה... הגאון היה למעלה משש שנים, כאשר נשא דרשה בבית־המדרש הגדול בוילנה והרשים את שומעיו. רבה של וילנה ר׳ יהושע השל בחן את הילד, שאל אותו כמה קושיות ונתן לו ארכה של שעה כדי לענות על כל השאלות. לא חלפה שעה והקטן תירץ את כל הקושיות לשביעת־רצונו של הרב.

הגאון מוילנה הקים תלמידים רבים, שהתיחסו אליו בדרך־ארץ וביראת כבוד. מקצת מן הכבוד הגדול הזה נפל בחלקה של האם. תלמידו של הגאון ר׳ חיים מוואלאזשין היה נוהג לברך על הנס, כאשר עבר את הנהר ראמנאווע. כאשר שאלו אותו לפשר הברכה היה מסביר כי כאשר אימו של הגאון היתה תינוקת החזיקה אותה אימה בכר, כאשר עברה את הנהר, שתיהן נפלו לתוך המים וניצלו בנס. את התינוקת שמו על התנור החם כדי לייבשה, ורגלה האחת של התינוקת נכוותה. על השארותה בחיים בירך ר׳ חיים כעל נס, שאלמלי טבעה לא היה הגאון מוילנה מלמדו תורה...

הגאון מוילנה חיבב את אמו והיה מכנה אותה: אהובה שלי. בין היתר כתב לה: אני יודע שאת צנועה ואינך זקוקה להוראותי. לפני יציאתו למסע לארץ ישראל (מסע שחזר ממנו, כידוע) כתב מכתבים לבני משפחתו ומכתב מיוחד לאמו. המכתבים עסקו בחינוך הילדים. מכתבו לאימו כתוב בעדינות רבה: ״אני מבקש ממך שלא תדאגי לי וכשם שהבטחת לי, שאני אזכה להגיע לירושלים עיר הקודש, שער השמים, כן הנני מבטיח לך להתפלל למענך, כפי שאמרתי לך.״ במכתבים לבני המשפחה הוא חוזר ומזכיר פעמיים, שיתיחסו בכבוד לאמו.

שלמה־זלמן וטריינע חיו חיי דחקות. אלא שהיו מרבים לתת צדקה.

הגאון קיבל פנסיה קטנה מן הכספים, שסבא שלו הפקיד בידי קהילת וילנה, בצירוף הוראה שההכנסה תשולם ליוצא־חלציו שיעסוק בתורה. הקהילה היתה שולחת לגאון בידי השמש, מדי שבוע, את ההכנסות מן הקרן. זמן מסויים תקף על השמש יצרו והפסיק

למסור לגאון את הכספים והורידם לכיסו. הגאון סבל עוני ומחסור ולא פנה לקהילה כדי שלא לבייש את השמש. מאימו קיבל, כי צריך לתת לזולת. אך הוא הרחיק לכת, הוא נתן שיגזלו את שלו.
וכך נהג הגאון מוילנה כאשר הלך בעקבות אמו.(II)

מרדכי בערנשטיין

כינוסי ״ועד מדינת ליטא״ בסעלץ

כל התקנות־הסימנים המובאים להלן הובאו מתוך ״פנקס המדינה או פנקס ועד הקהילות הראשיות במדינת ליטא״, ערוך בצירוף מבוא והערות ע״י שמעון דובנוב, עינות, ברלין תרפ״ח.

מתוך ״ועד ארבע ארצות״ (או ״ועד המדינות״), שכלל את פולין־גדול, עם מאזאוושע, פולין־קטן, רייסן וליטא והתקיים בין השנים 1581 — 1764, נפרד גוף מיוחד הקרוי ״ועד מדינת ליטא״, אשר התקיים בין השנים שפ״ג (1623) לבין תקכ״א (1761). לכתחילה נמנו עם ״ועד מדינת ליטא״ הקהילות הגדולות בריסק־דליטא, הוראדנא (גראדנע) ופינסק עם הקהילות הקטנות הסמוכות אליהן. מאוחר יותר הצטרפו לועד קהילות וילנה וסלוצק עם בנותיהן.
״ועד מדינת ליטא״ זכה למחקרים ולספרות ענפה, אשר האירו את חשיבותו ופועלו כגוף אוטונומי יהודי במדינת־פולין. אנו מספרים על מוסד גדול זה בגלל כן, שמתוך 33 הישיבות שקיים ועד מדינת ליטא במשך קיומו, התקיימו 13 ישיבות בעיירות הכלולות בפנקס שלפנינו; 12 ישיבות נתקיימו בסעלץ וישיבה אחת בפרוז׳אני. יתר הישיבות התקיימו: 5 בכאמסק; 4 בבריסק־דליטא; 2 בגראדנע; 2 בזאבלודאווע; 1 במיסטעטשקי; 1 בקרינקי; 1 באלקעניק; 1 באמדור; 1 במיר; 1 בסלוצק. על ישיבה אחת לא ידוע בבירור היכן נתקיימה, כנראה בוויסאקע־ליטעווסק. אנו רואים, איפוא, שסעלץ עומדת במקום הראשון של כינוסי ״ועד מדינת ליטא״.
ופרט חשוב נוסף; בכל 33 הישיבות של הועד נתקבלו 1010 (תחר״י) החלטות ותקנות. בישיבות שנתקיימו בסעלץ נתקבלו 395 תקנות, יותר משליש.

* * *
*

סעלץ זכתה לכך לא בגלל חשיבותה ומעמדה בין הקהילות. קהילת סעלץ לא היתה יכולה להתחרות עם הקהילות הגדולות: בריסק, גראדנע, פינסק, וילנה או סלוצק. היא פיגרה, אפילו, לגבי פרוז׳אני, זאבלודעווע או מיר. היו סיבות אחרות שגרמו לכך כי הועד יקיים בסעלץ 12 ישיבות. ונראה, שחברי הועד הרגישו כאן בטוחים יותר ויכלו לעשות את מלאכתם ללא הפרעות מצידם של גורמים ״צדדיים״, ועניין זה היה חשוב ביותר. בתוך הפרוטוקולים של הועד אנו מוצאים רמזים ותקנות של הפרעות מצידם של גורמים

״חיצוניים״ ו״פנימיים״. זו היתה הסיבה שאילצה את חברי הועד לשנות את מקום התכנסותם. היו מריבות בשעת הדיונים והיו גם הלשנות. היה, לכן, הכרח למצוא מקום מוגן מ״עין רעה״, כדי שלא לפגוע במשתתפי הישיבות. לכתחילה הוחלט כי הישיבות יתקיימו בבריסק דליטא, ואכן שם התקיימו הישיבות בשנים שפ״ג (1623), שפ״ו (1626) ושפ״ז (1627). בתקנה, סימן ס״ח נאמר בפירוש כי הוחלט להתכנס בבריסק דליטא, כי ״בחיי האלוף מוהר״ר מאיר, בהיות שהוא זקן בא בימים ולא יוכל עוד לצאת ולבוא מן העיר החוצה, בכל עת וזמן שיתוודעו ראשי עם דמדינתנו ליטא יחד, יבוא הועד פה ק״ק בריסק....״

רבי מאיר היה בנו של שאול וואל, אשר נודע באגדות של יהודי פולין כ״מלך הפולני הראשון״.

בין הכנס השלישי והרביעי נפטר כנראה ר׳ מאיר וואל, ו״ועד מדינת ליטא״ החליט לקיים את ישיבותיו בערים אחרות. הכנס החשוב והגדול מבחינת מספר המשתתפים ומספר התקנות שנתקבלו היה בפרוז׳אני בשנת שפ״ח. הוחלט, אפילו, ״שמקום הועד יהא תמיד בק׳ פרוזנא״, (תקנה סימן קצ״ח) ושיתכנסו שם אחת בשנתים.

במשך 20 השנים הבאות נתקיימו הישיבות בסעלץ ובכאמסק לחילופין. והנה קרה שישיבות הועד בזאבלודאווע (גליל גראדנע) הופסקו (הסיבות לא ידועות) והועברו לקרינקי. לאחר הישיבה הזו אנו מוצאים בתקנות רמזים על עלילות ועל מלשינים (מוסרים). נאמר, כי יש לשתוק ולא לספר על ההחלטות, ובכלל צריך להיזהר כאשר נוסעים בדרך למקום הישיבות ומהן בחזרה. חוסר הבטחון והחרדה האלה גרמו בוודאי לכנס את הועד לסעלץ, בגלל האוירה הרגועה שהיתה במקום הקטן הזה. 12 הישיבות בסעלץ נתקיימו בתאריכים הבאים:

1. אלול שצ״ב (1632) מספרי התקנות שנתקבלו 256 — 271 (סימנים רנ״ו — רע״א);
2. אלול שצ״ד (1634) מספרי התקנות שנתקבלו: 272 — 305 (סימנים רע״ב — ש״ה);
3. אלול שצ״ז (1637) מספרי התקנות שנתקבלו: 306 — 349 (סימנים ש״ו — שמ״ט);
4. אלול שצ״ט (1639) מספרי התקנות שנתקבלו: 350 — 401 (סימנים ש״ן — ת״א);
5. אלול ת״ד (1644) מספרי התקנות שנתקבלו: 402 — 422 (סימנים ת״ב — תר״ב);
6. אלול ת״ז (1647) מספרי התקנות שנתקבלו: 423 — 450 (סימנים תכ״ג — ת״ו);
7. אדר תט״ו (1655) מספרי התקנות שנתקבלו: 502 — 526 (סימנים תק״ב — תקכ״ו);
8. חשוון תשכ״ב (1662) מספרי התקנות שנתקבלו: 527 — 555 (סימנים תקכ״ז — תקנ״ה);

9. אב ת״ל (1670) מספרי התקנות שנתקבלו: 629 — 678 (סימנים תרכ״ט — תרע״ח);

10. תמוז תל״ג (1673) מספרי התקנות שנתקבלו: 679 — 706 (סימנים תרע״ט — תש״ו);

11. תשרי תמ״ד (1684) מספרי התקנות שנתקבלו: 774 — 799 (סימנים תשע״ד — תשצ״ט);

12. ניסן ת״ס (1700) מספרי התקנות שנתקבלו: 906 — 909 (סימנים תתק״ו — תתק״ט).

* * *
*

כאמור נתקבלו בישיבות הנ״ל 395 תקנות. מן הראוי להכיר את הענינים שנידונו בסעלץ ואת התקנות הנוגעות להם, בחלקם לפחות. ב־3 כינוסים (שצ״ב — 1632; שצ״ד — 1634 ותמ״ד — 1684) אישרו את ״תקציב ועד מדינת ליטא״ — ״חשבון המדינה״. אילו באנו למסור את התקנות כולן היה נפתח לפנינו אורח־חיים יהודי על נוהגיו ודפוסיו שבין אדם לחברו ובין אדם לכלל־ישראל; יחסי הקהילות בינן לבין עצמן, ויחסי הקהילות לעולמם של הגויים.

בנוסף לתקנות בעניני השעה של ״ועד מדינת ליטא״ והקהילות השונות היו מקיימים בעת הכינוסים דיני־תורות ומוציאים פסקי־דין. הכוונה לענינים חשובים, אשר הרבנים המקומיים לא היו דנים בהם בגלל חשיבותם. את פסקי־הדין היו רושמים לזיכרון בספר הפרוטוקולים של הועד. ב״פנקס ועד מדינת ליטא״ מצויים פסקי־הדין, שנתקבלו בסעלץ בכנס שהיה בשנת ת״ל — 1670.(II)

סעלץ למען ועד הישיבות

השואה השמידה בין היתר, מסמכים ותעודות הנוגעים לחיים היהודיים בסעלץ בין שתי מלחמות־העולם. במקרה נשארו לפליטה כמה עשרות מכתבים ורשימות־מנדבים מסעלץ למען ״ועד הישיבות״ בוילנה, המסמכים מצויים בארכיון יוו״א בניו־יורק.

הכותב היה מאיר־חיים רובינשטיין, ותאריכי המכתבים הם מן השנים 1937 — 1939. הסכומים החדשיים נעו בין 10 — 15 זלוטי, פרט לשבת פרשת יתרו, שהכנסותיה היו קודש לועד הישיבות. בשבת זו הגיעו ההכנסות ל־21.55 זלוטי. התרומות נעות בין 20 גרושים לבין 1 זלוטי.

מן הרשימות יוצא כי רב העיירה היה באותן השנים ר׳ יוסף יצחק וועלומאווסקי, השוחט והבודק היה ר׳ משה־נח גארדזקי, והיה גם מורה בעיירה משה פריידקין.

באחד הדינים וחשבונות נאמר:

״כעת אני מוצא עלי חובה להכיר טובה ולאמר דבר בשם אומרו, כי הרבה מתנגדים היו לזה הענין לנדר ולנדב בשבת פ׳ יתרו בעד וועד הישיבות, מפני שדבר ידוע, כי מצב הזמן נורא מאד, ובפרט בעיר מצערה כמו סעלץ, רק השוחט־ובודק שלנו הרב ר׳ משה־נח גאראדזקי דרש לפני קריאת־התורה, ובדרשתו הנלהבת לקח כל כך את לב השומעים אשר אפילו חפשיים, שאין להם שום חוש בעד זה, נדבו גם הם בסבר פנים יפות ונאסף סכום הגון כזה (לפי יכולת עירנו).״(II)

בערל בלושטיין

חורבן לינעווע

בערל בלושטיין תושב לינעווע־אראנטשיצע, תחנת הרכבת שע״י פרוז׳אני, ניצול מן הגיהנום הנאצי. הוא ומשפחתו גורשו לגיטו פרוז׳אני ולאושוויץ. שם הוא איבד את בני־משפחתו ולאחר הגיהנום באושוויץ ובמחנות־מוות נאציים אחרים הגיע לפילאדלפיה שבארצות־הברית. בלושטיין רשם את קורותיו בחיבור גדול, המהווה חומר היסטורי על גורלם של יהודי לינעווע והסביבה כולה. מתוך חיבורו אנו מביאים קטעים אחדים, הכוללים גם כמה סיפורים שפורסמו על־ידו בשבועון היהודי ״קאנאדער אדלער״ המופיע בקביעות במונטריאל שבקנדה.

...היה סוף תמוז 1942. אני יוצא לעבודה ופוגש את בערל בראקאווסקי הנוסע בעגלה ללינעווע. 5 עגלות נוספות לשם ומובילות פועלים לעבודה בתחנת־הרכבת. הצעתי לו שאצטרף אליו כדי לדעת מה גורל היהודים בעיירה שלי. לכתחילה סירב. טען, כי יודעוויטש מן ה״יודן־ראט״ בפרוז׳אני ינזוף בו. לבסוף הסכים, אך אני סירבתי. כאשר באתי למקום עבודתי אמר לי יודעוויטש, כי אין עבודה בשבילי ושלח אותי לעבוד במחסן המזון. שם עבדו הפנקסן אוואל, פליט מדראהיטשין שע״י ביאליסטאק ויוסף העלמאן, המחסנאי. תפקידי היה לעזור לו. יוסף העלמאן היה אחיו של בערל העלמאן, ששירת בביתו של ראש העיר הגרמני בפרוז׳אני. שני ההעלמאנים (יותר נכון: העלמאנים) נמנו עם הפארטיזאנים, שהיו במחנה באוסטריה. אוואל יצא חי מן המחנות והגיע לצרפת. הכרתי אותם לפני כן.
בשעה 2 אחרי הצהרים פשטה שמועה בפרוז׳אני, כי לפנות בוקר נורו היהודים בלינעווע. אשתי ואני פרצנו בבכי, אך הסתרנו את כאבנו מעיני הילדים. לפנות ערב סיפרו לי הפועלים, שחזרו מלינעווע את פרטי הטבח. הפועלים הגיעו לעבודה בשעה 6.30 בבוקר, כאשר נסתיימה השחיטה. הרוצחים היו עדיין מחוממים ושאלו את הפועלים אם הם נמנים עם יהודי לינעווע. כאשר אמרו להם הפועלים שהם באים מפרוז׳אני לא נגעו בהם לרעה. הפקודה היתה להרוג את יהודי לינעווע בלבד... דייקנות גרמנית. הפועלים מסרו, כי פרט לכמה יהודים שנמלטו נהרגו יהודי המקום.
למחרת בערב הגיע לגיטו פרוז׳אני זלמן בוראק מליינעווע, בנו של פנחס בוראק. הוא מסר לי פרטים על 10 הימים האחרונים שקדמו לטבח. למחרת היום הגיעו לגיטו 2 צעירות מלינעווע כייקע לייזעראוויטש וחווה מייסטער. הן נמלטו ברגע האחרון, הסתובבו מחוץ לעיירה ופגשו גוי שסיפר להן את פרטי הטבח. הגוי היה אחד מאלה שגוייסו על ידי הגרמנים כדי לכסות את קבר האחים של הקדושים.
לינעווע השתייכה לאוקריינה והיתה במקום משטרה אוקריינית. למעשה שירתו בה פולנים, בלורוסים ואוקראיינים. המפקד היה סאטניק, גוי מלינעווע. באוקריינה היה על היהודים לצאת לעבודות. העבודה היתה קשה, כרתו עצים ביער בסמוך לתחנת־הרכבת, כדי למנוע התנפלויות־פתע של הפארטיזאנים. כרתו את העצים בכיוון תחנת הרכבת טעוולי בדרך לבריסק דליטא.

מחוץ למשטרה האוקריינית היה במקום קומיסר גרמני וסגנו. הם היוו את השלטונות המקומיים. לינעווע השתייכה לקאברין, ושם ישבו קומיסאר של האיזור, געסטאפא, ז׳נדרמריה גרמנית ומשטרה אוקריינית.

שבועים לפני השחיטה באו ללינעווע 2 אנשי הגעסטאפא, נפגשו עם ראש היהודים ורשמו את כל היהודים שנמצאו בלינעווע. ברישום נכללו גם כמה משפחות יהודיות שהתגוררו בכפר אראנטשיצע, קילומטר מלינעווע.

לפני עזיבתם ציוו אנשי הגעסטאפא כי על היהודים לארוז את חפציהם ולעבור לאיזור הנפט, במרחק קילומטר וחצי מלינעווע. משם יעבירו אותם לגיטו של קאברין. בינתים שפטו יהודי, שהואשם בהפצת שמועות אנטי־גרמניות. על הפרוטוקול חתם הגוי קוסטיקעוויטש מאראנטשיצע. היהודי לוי מאנקאווסקי, אשתו רחל וששת ילדיהם שהיו בגיל 12 — 26 נורו למוות. יהודי לינעווע המשיכו לשבת בבתיהם ולעבוד. היה בלתי־אפשרי להגיע לפרוז׳אני שנמצאה 12 קילומטרים מלינעווע. פרוז׳אני השתייכה לפרוסיה המזרחית ולינעווע היתה בתחום אוקריינה. היהודים חיכו, שיעבירו אותם לגיטו קאברין. יומים לפני השחיטה הגיעו ללינעווע 4 אנשי ס.ס. היהודים ניסו לחקור את פשר בואם ולא הצליחו. אך חלה החמרה בהקפדה על תנועת היהודים. יום אחד לפני הטבח — סיפרה כייקע לייזעראוויטש — היא אמרה למשפחת קראנשטאט, כי יש שמועה שליד בסיס־הנפט חפרו בור גדול. גברת קראנשטאטא אמרה לה, כי אלו הן שמועות־שווא החוזרות ונישנות מדי פעם. היא הוסיפה, כי בו ביום נסע ראש היהודים אברהם צוקערמאן בעגלת הקומיסאר הגרמני לפרוז׳אני וברשיון שלו לפרוז׳אני כדי לספק לו משהו. הקומיסאר הגרמני מתיחס טוב לראש היהודים, ואילו היו זוממים איזו מזימה, היה בוודאי מגלה לו...

יושב־ראש היהודים בלינעווע היה מבקר מזמן לזמן בפרוז׳אני בשליחויות הקומיסאר הגרמני. באותו יום ביקר בגיטו יחד עם פנחס ארלאווסקי ואני שוחחתי אתו. הוא מסר לי, כי הם מחכים להעברתם לגיטו קאברין, ולא ידעו, כי שעות מועטות בלבד מפרידות בינם לבין המוות. הם יצאו מפרוז׳אני בשעה 8 בערב ולמחרת היום בשעה 4 בבקר — כבר היו בין המתים.

כייקע לייזעראוויטש הוסיפה, כי לא נרגעה מדברי הגב׳ קראנשטאט והיא הלכה לחברתה חווה מייסטער. היתה לה תחושה של פורענות קרובה.

בשעה 2 אחר חצות קמה מהומה בעיירה, הגיעו מכוניות ואנשי הגעסטאפא והמשטרה העירו את ראש היהודים ואת יתר חברי ה״יודן־ראט״, והודיעו להם, כי על היהודים להתכונן להעברה לגיטו של קאברין. אנשי הגעסטאפא חזרו על בתי היהודים, לפי הרשימות אשר הגרמנים הכינו מראש והוציאו את היהודים מבתיהם.

שתי הצעירות כייקע לייזעראוויטש וחווה מייסטער נמלטו מן הבתים והתחבאו בשדות הדגן. שם שכבו עד הערב ושמעו את הצעקות ואת היריות. מאוחר יותר הלכו בצדי הדרכים לפרוז׳אני והגיעו לגיטו.

והרי סיפורן שלהן ושל זלמן בוראק:

בשעה 3 בלילה, לאחר שגרשו את היהודים מבתיהם, הטעינו אותם על המכוניות. אמרו

להם, כי מוליכים אותם לגיטו קאברין, וכל אחד לקח אתו את החפצים החשובים ביותר. היהודים היו רגועים, כי הרי ציפו לכך...

לאחר שעברו את מחצית הקילומטר הראשון הבחינו היהודים, כי כיוון הנסיעה אינו לקאברין אלא לאיזור הנפט. החלו צעקות והיהודים הבינו, שהם מובלים למוות. משה זשידעוויטש מת במכונית מהתקף־לב. האחים אפרים ויודל מאנקאווסקי קפצו מן המכונית. אחריהם קפץ יוסף שמואלס. כולם נהרגו מיריות הגרמנים. איזור הנפט היה מגודר בתיל ולא יכלו לצאת משם.

באיזור הנפט ריכזו את היהודים במחסן גדול, בקבוצות של 15 איש. אמרו להם להתפשט ולהתכונן למותם. האחרים חיכו בחוץ בתוך עיוותים של יאוש. את הילדים לא המיתו ביריות, הם אחזו אותם ברגליהם וניפצו את ראשיהם במוט ברזל או בהטחה בקרקע. צביה ארלאווסקי החזיקה את ילדה בכוח ואיש הס.ס. לא הצליח להוציא את ילדה. כך סיימו יהודי לינעווע את חייהם.

שבועים לפני השחיטה נשלחו מלינעווע לקאברין כמה יהודים בעלי־מקצוע. ביניהם היו: שמואל מאוושאוויטש, שנהרג מאוחר יותר בתאי הגאזים; פנחס בוראק שנהרג בקאברין; שמעון אייזענשטיין שנפל בוואלקאוויסק; אייזענשטיין, שנפל בדרך מקאברין ללינעווע, מדקירות של רוצח.

להלן אני מפרט שמות יהודים שנורו בחודש יולי 1942, לפי זכרוני. אפשרית טעות במספר בני המשפחה. ביניהם מצויים גם פליטים שלא מאנשי המקום. הערשל ולאה גאלדבערג עם שני ילדיהם. הבת הבכירה היתה בפרוז׳אני והומתה מאוחר יותר בתאי הגאזים; משה וצביה זשידעוויטש עם שני ילדיהם; אברהמל ומלכה קראנשטאט עם בתם לאה. הבת הבכירה היתה בגיטו פרוז׳אני והומתה באושוויץ; בנם שירת בצבא האדום ולא ידוע לי גורלו; ישראל גאלדבערג עם אשתו ושלושת ילדיו; אברהם צוקערמאן, יושב ראש היהודים, עם אשתו ובתם היחידה ביילטשע; גברת מאנקאווסקי ושלושת ילדיה; יודל; אברהם ופעסל; בעלה נהרג לפי כן; משפחתו של שמואל מאוושאוויטש. הוא נשלח לקאברין ומצא מותו באושוויץ. משפחתו כללה את אשתו, ארבעה ילדים ונכד אחד; משפחת שמעון פאמעראניעץ. הוא נורה עוד בשנת 1941, משפחתו כללה את אשתו חוה ובתו סאניע והסבתא לאה, שהיתה למעלה משמונים. שנים רבות אגרה את תכריכיה ליום פטירתה ולבסוף נקברה ערומה; יעקב גאלדענבערג ואשתו אסתר ובתם שרהלה; ירחמיאל ארלאווסקי, אשתו ושלושת ילדיו; יוסף שפילמאן עם אשתו ושלושת ילדיו; הערשל קראנגלאס, אשתו ושלושת ילדיו; יעקב קאפלאן, אשתו ושבעת ילדיהם; גברת טריפמאן ושלושת ילדיה; יעקב רוזשאנסקי, אשתו ושלושת ילדיו; איציק קונצענמאכער, אשתו ושני ילדיהם; לערער, אשתו וילדם; גרשון קאלבקויף, אשתו ובתם; גרשון לייזעראוויטש, אשתו ושני ילדיהם. בתו הבכורה פייגל היתה בגיטו פרוז׳אני, הובלה לאושוויץ וניצלה. היא נישאה למאסטאוולאנסקי; מלך זשידעוויטש ושני ילדיו, אשתו נפטרה לפני הטבח; כאצקל ארלאווסקי, אשתו ושני ילדיהם; מענדל ארלאווסקי ואשתו פעסל. שני ילדיהם גאלדע וכאנטשע היו בגיטו פרוז׳אני. מרוב צער על מות הוריה מתה גאלדע בגיטו פרוז׳אני. כאנטשע הומתה בתאי הגאזים; רבקה שטערן

ושני ילדיה, בעלה ישראל והבת הבכירה טייבל היו בגיטו פרוז׳אני ונהרגו באושוויץ; רבקה זשידעוויטש ושני ילדיה אליהו ומלכה; יעקב לייזעראוויטש ואשתו, בתם כייקע נמלטה ברגע האחרון לפרוז׳אני; פסח ארלאווסקי אשתו וילדם; חנה צוקערמאן ובתה; אשתו של שמעון אייזענשטיין, הוא נשלח קודם לכן לגיטו קאברין ומצא את מותו בדרך ללינעווע; אשתו של משה אייזענשטיין ובנה. בעלה נשלח קודם לכן לקאברין לעבודות כפייה; אשתו של פנחס בוראק עם חמשת ילדיהם. בנם הבכור ברח לפני השחיטה לפרוז׳אני.

יש להוסיף לרשימה את לוי מאנקאווסקי, אשתו וששת ילדיהם; אשתו של גדליה קאפלאן. הוא נספה באושוויץ. הנאצים חיפשו אותו לא מצאו, וכעונש המיתו את בני משפחתו. שתי המשפחות האחרונות נספו לפני הטבח של יהודי לינעווע.

זהו סך־הכל של העדה הקטנה שלנו.

* * *

*

יום־טוב באושוויץ

מזכרונותיו של ניצול השואה.

זה היה באוקטובר 1943. בו ביום קיבלתי מכה בבקבוק מאיש הס.ס. בלחי השמאלית שלי. שתים משיני נעקרו והלחי נחלקה לשנים. עד היום נשארה לי צלקת לזיכרון. לאחר המפקד בערב רצתי ל״קאבע״, כלומר לבית־החולים. אני עומד בתור בתוך שורת עצירים הזקוקים לעזרה רפואית. חלקם מקבל טיפול מיד וחלקם מקבל פתקאות ירוקות כדי לבוא לטיפול מחר בבוקר.

פתאום נשמע קול פעמון. אין לי ברירה אלא לחזור לבלוק שלי ולהגיע לבית־החולים מחר בבקר. למחרת היום לא הלכתי לעבודה ובגלגולי מחילות מתחת לבלוקים 5, 6, 7, הלכתי לבית־החולים המצוי בבלוק 28. בלילה הורע מצבי, אם כי רחצתי את פני בשתן שלי.

בתור עמדו כמאה אנשים. חשבתי כי לכולם פתקאות ירוקות, ורק אני לבדי בא ללא ״רשיון״. פתאום מקיפים אותנו 5 זקני־הבלוקים (בלאק־עלטסטע) וקאפו אחד וכמה שוטרים. בין זקני־הבלוקים היה גם זקן הבלוק ה־18 ומפניו פחדנו אימת־מוות. בבלוק שלו פרח מסחר החליפין: אולר תמורת מנה לחם; לחם עבור טבק או סיגריות; כמה קליפות תפוחי־אדמה תמורת פסולת של סיגריות וכדומה. הוא היה מרביץ מכות־מוות ומחרים את הסחורה.

זקני הבלוקים ועוזריהם החלו לבדוק אם לכל הנוכחים יש פתקאות ירוקות. התברר, כי לשלושים מאתנו לא היו פתקאות כלל. נשמעה פקודה: להסתדר בחמישיות! מארש! חזירים מקוללים! כלבים! אתם לא רוצים לעבוד, תגיעו, לכן, לשמים דרך ארובות העשן. אתי צועד יחד קדיש גאלדבערג ברגלים נפוחות. מוצאו מפרוז׳אני. הוא ניצל אך איני יודע את מקום הימצאו. — מה יהיה, בערעלע? — הוא שואל אותי. הרי מוליכים אותנו לכבשנים של בירקנאו. ואני מנחם אותו: אל תדאג, עד לכבשנים עלינו לצעוד 4

קילומטרים ולעבור גם את השער של אושוויץ.
תמיד פחדתי מן השער הזה, והנה אני תולה בו חוט של תקוה. זקני הבלוקים דופקים בנו. בינינו חולים שאינם יכולים ללכת ואנו מוליכים אותם בזרועותינו. כאשר הגענו לשער דיווח אחד מן זקני הבלוקים, כי אין האנשים האלה רוצים לעבוד ויש לשלחם לקומנדו של השמים (הימעל־קאמאנדע). מפקח השמירה יצא לקראתנו, הסתכל בנו ופסק, כי אנחנו מסוגלים עדיין לעבוד. ותוך כדי דיבור הוא צועק על זקני־הבלוקים: באיזו זכות הם עושים כאן סדרים. כדי לשלוח אנשים ל"הימעל קאמאנדע" — מצויים אנחנו כאן. הוא קרא מיד לקאפו של חצר העצים ונתן לו הוראת עבודה. חלק מאתנו, וביניהם קדוש גאלדבערג, חזרו לבית החולים, ואני והאחרים הלכנו לחצר־העצים לעבודה.
העבודה היתה שלא לעשות כלום. קבוצה אחת של 30 עצירים גוזרים בסכינים גזרי־עצים קטנים, קבוצה שניה מסדרת את הגזרים וקושרת אותם בחבילות. הגזרים משמשים להדלקתם של פחמי האבן. אחרים מנסרים עצים במשורים קהים; מזיזים את המשור הלוך וחזור והעץ לא זז. אחד העצירים שואל אותי מנין אני ומה מקצועי. אני אומר לו כי מוצאי מפולין, מקצועי — מצחצח נעלים. והוא מספר לי, כי הוא רופא ידוע בוינה, והיתה לו קליניקה משלו, ואצלם בוינה לא היו יהודים מצחצחי־נעלים.
אני עונה לו, כי גם חוטבי־עצים יהודים לא היו בוינה. ואולי, לכן, העלו אותנו כעת בדרגה ועשו אותנו לחוטבי־עצים ולמצחצחי־נעלים... אצל העצירים באושוויץ אין יחוס, ואילו היעקע הזה מתפאר עדיין — בגיהנום זה — ביחוסו. רציתי לענות לו בחריפות־יתר, אלא שהיה לי דרך־ארץ לגילו, באמצע שנות הארבעים.
רבים הסתובבו ללא כל עבודה בחצר־העצים. הסתובבתי בשטח וראיתי שעציר אחד מחזיק משור ומחכה לבן־זוגו. התחילה שיחה. מוצאו מפולין. הוא חולה ורגליו נפוחות. כבר היה בבית־החולים ואמרו לו לאכול יותר, לשתות פחות, ובשעת שינה להרים את רגליו למעלה מראשו. מילא, עם השינה יסתדר איך שהוא, אך מהיכן לוקחים מזון? והוא לוחש באזני כי מספרים... מה מספרים? מספרים — הוא מוסיף — כי לחצר־העצים שולחים עצירים (קאצעט־לייט) חלשים. וכשמספרם גדל מופיעים אנשי ס.ס. ומשלחים את כולם לכבשנים. והוא לוחש לי עוד, כי היה רוצה לברוח מכאן, אלא שרגליו נפוחות, והבטיחו לו, כי יכניסו אותו לבית־החולים וירפאו את רגליו, וכך יינצל, אולי, מן הכבשנים.
כששמעתי את סיפורו הבנתי, למה לא דואגים להמציא עבודה לעצירים הנשלחים לכאן. החלטתי, שלא יראו אותי יותר כאן, והתחמקתי מן העבודות הקלות של אושוויץ...

* * *
*

מעמק המוות
(מרשימותיו של די. פי. לשעבר)

אנו נמצאים במחנה־הריכוז גרוזין מס׳ 1, כשני מילים ממחנה הריכוז המרכזי־מאטהאוזען. אנו מרגישים כי מאורעות גדולים הולכים ובאים. ואנו חוזרים ושומעים מן הגרמנים כל הימים: יהודי, אתה מוכרח להיעלם. אם המלחמה תסתיים בשעה 12 נגמור אותך בשעה 11... כבר יומים שאין אנשי ס.ס. במחנה. במקומם מצויים אנשי המשטרה (שוץ־פאליציי). הם מסתובבים על עמדותיהם, כשהם מאוכזבים מנצחונותיו של ה״פירער״. כבר ארבעה ימים שאין יוצאים לעבודה, בכל ערב דורשים בפנינו, שנתנהג בשקט ושלא נעשה פרובוקציות. השחרור מתקרב. המרצים אינם אנשי־הקאפו צמאי־הדם, או זקני־הבלוקים המושחתים, אלא ״אנשים מן הישוב״. אנחנו כבר לא ״מספרים״ או ״עצמים״, והופכים לאנשי בשר ודם.
בצהרים המולה. קבוצות של מתנדבים שומרים על הסדר. מטיפים מוסר. פונים למצפון. אני מרוצה. ראשית — קיבלתי 10 סיגריות לפני כמה ימים. תמורת שנים מהם קיבלתי קצת מרק מעציר אחר, ותמורת 3 סיגריות קיבלתי סלק מיובש. הלחם היה נדיר ולא היה קל להשיגו. נדמה היה לי שהסלק המיובש ישביע את רעבוני.
היריות חדלו, היה רצון להקדים את הזמן לראות כיצד יופיע לנגד עינינו החופש: האם הדגל הגדול שיונף לעינינו יהיה מקושט בפרחים או מוכתם בדם? זקני־הבלוקים עדיין מסתובבים וצועקים, אלא שיש בכך משום העמדת פנים. אנשי הקאפו מתהלכים ללא תעסוקה, עצובים, שאין כבר קרבנות שאפשר להרביץ להם ולהכריעם למוות במכה אחת או שתים. והנה שעת הצהרים ומחלקים את הארוחה.
ערב־רב של לשונות: ספרדית, צרפתית, רוסית, יידיש, פולנית, יוונית, איטלקית, צ׳כית. מישהו לוחש באזני, כי יש כבר תחמושת במחנה. בשעה 4 יצא הקול: להתיצב למפקד.

* * *
*

אני נמצא בבלוק 6 במבנה לבנים דו־קומתי. 1600 עצירים מצויים כאן, זקן־הבלוק צועק: להיכנס מהר, עשרה בשורה אחת. את החולים הוציאו והעמידו אותם סמוך לקיר. פתאום אנו רואים, שמן הבלוקים הראשונים מתפרצים עצירים לקראת השער בקולות ״הורא״. גם אנו מתחילים לרוץ, זקן־הבלוק מתחיל לצעוק, והנה הוא מוטל על הארץ ואנו כולנו על־יד השער. לא הבנו מה קורה כאן? מרד או שמא הגיעו כבר האמריקנים למחנה שלנו? אני פוגש את חיים איזראעל, שהיה יחד אתי בגיטו פרוז׳אני ובאושוויץ. אנו מתנשקים ובוכים, זכינו לשחרור כשכל קרובינו נרצחו, יחד עם המון בית ישראל. אנו צועדים לשער בצעדים כושלים. במשך מצעד־המוות, שאנשי ס.ס. הריצו אותנו מווינער ניישטאט למאטהאוזען כילינו את שארית כוחנו. צעדנו תשושים ורעבים. רק עכשיו אני מתחיל להבין למה עינו אותנו אנשי ס.ס. זמן כה רב בדרך: הם היו עסוקים אתנו והתחמקו מן השירות בחזית.

על המגדל של השער עומד קצין אמריקאני הנראה בעיני כולנו כמשיח. לידו עומד קצין־המחנה וכמה שוטרים גרמנים המחזיקים מכונות־ירייה. ליד השער עמדו 2 חיילים אמריקאנים. הגרמנים עברו לידם ומסרו להם את הנשק והתיצבו בשורות. האמריקאנים זורקים את הנשק הצידה. ככר מסתובבים עצירים עם נשק ומתנופפים דגלים־פולנים, צ׳כים, איטלקיים, יוונים. אלה דגלי החירות. חסר רק דגל שלנו. אין פלא שלא דאגנו לדגל יהודי. כולנו חלשים ועייפים ועומדים בקושי על רגלינו. מי מאתנו היה מסוגל לחשוב על הדגלים?

מפקד המחנה מודיע, כי שוחררנו הודות לצבא האמריקאני, וכל אחד מאתנו זכאי לחזור למולדתו, לביתו, משפחתו. רבים, רבים ישובו. כולם — פרט ליהודים. אנו עומדים ובוכים, אין לנו מולדת. אין לנו בית. הגזע שלנו נעקר עם שרשיו. כל הנשאר בחיים הוא מעשה־נס. בדרך הטבע היה עליו למות.

העצירים פורצים לבתי אנשי הס.ס., פורצים את הגדר המקיף את המחנה. תודעת השחרור פעלה כשמן על האש. קבוצה אחת ממיתה סוסים, כדי לאכול את בשרם. קבוצה שניה מחזיקה שפנים, שנטלו מרפתות הס.ס. בצד עומד חיל רוסי, בידו האחת הוא מחזיק ככר לחם ובשניה — חפיסת מרגרינה. הוא נושך לחילופין מזה ומזה. הוא מכריז, כי כל מי שיתן לו סיגריות יקבל בתמורה לחם. עצירים רעבים מסתכלים מרחוק ובולעים את רוקם. אני קבלתי באותו ערב מחצית עור של שפן. שרפתי את השערות ואכלתי את הבשר. על הכביש עברו חיילות אמריקאנים מנצחים. העצירים עמדו על הכביש והתחננו לפני האמריקאנים, שזרקו להם חבילות סיגריות, מזון ושוקולד.

למחרת היו חולים רבים, וחלקם מתו. האכילה הפתאומית הזיקה להם וקרבה את קיצם.(II)

ח. יוצאי פרוז׳אני והסביבה ברחבי העולם

דוד פארער

יוצאי פרוז׳אני והסביבה ברחבי העולם

בשבועון ״פרוזשענער לעבן״ מיום 26 בפברואר 1932 חישב המחבר נ.צ. כי מספר יהודי פרוז׳אני שיצאו מעירם, מסוף המאה שעברה ועד לשנת 1931 מגיע ל־3000 נפש. מספר זה מהווה כ־75% מכלל האוכלוסיה היהודית הקבועה בפרוז׳אני. אפשר להניח כי יחסית חל אחוז דומה של מהגרים לגבי העיירות הסמוכות.

רובם של המהגרים היהודים קיימו קשרים עם עיר־מולדתם. כאשר נוסדו השבועונים ״פרוזשענער לעבן״ ו״פרוזשאנער שטימע״ החלו כמה מהגרים לפרסם בהם את זכרונותיהם. ל. יעלסקי שחזר לפרוז׳אני ומ. וואלאנסקי שישב בארגינטינה כתבו על חייהם בארגנטינה. מאטל פאלאק כתב על חיי המהגרים בארצות־הברית וש. ראפאפארט — על החיים בקנדה.

המהגרים היו מעבירים לפרוז׳אני סכומי כסף מזמן לזמן. במיוחד שמרו על משלוח תמיכה לפני חג הפסח (״מעות חיטים״). העזרה סופקה לקרובים ולציבור וסייעה בהרבה למשפחות הנצרכות, אשר, בדרך העיתים הלך מספרם וגדל.

הקשר לפרוז׳אני ולעיירות הסמוכות גרם גם לכך, שיוצאי העיירות יקימו קשרים ביניהם ויקימו ארגונים מיוחדים, כדי להמשיך ולינוק, כביכול, מתוך אוירת הבית — בית אבא ואמא בעיירה הרחוקה.

בכרכים של רוסיה ופולין התגוררו יוצאי מקומותינו אם בקביעות ואם באורח זמני, כגון תלמידי בתי ספר גבוהים, סוחרים ופקידים. לפעמים נדירות היה חוזר יהודי כזה לעיירתו, לאחר שנים רבות של היעדרות ובידו צרור כסף רב. במקרים יוצאים מן הכלל היו הללו סופרים כגון ניקאלאי פרוז׳אנסקי, שמוצאו מכפר ע״י פרוז׳אני והמשוררת קאדיא מאלאדאווסקא שמוצאה מבערעזע. יוצאי עיירות רבים שחזרו למקומותינו היו מביאים אתם את ״רוחות הזמן״ — שאיפות ההשכלה, הציונות והתנועות הסוציאליסטיות.

יוצאי העיירות הגיעו גם למערב־אירופה: אנגליה, צרפת וגרמניה. תושב פרוז׳אני שמואל אוריעוויטש התגורר בגרמניה וכשחזר לעירו, לאחר עלות הנאצים לשלטון, נאם באסיפת־עם על אכזריותם של הנאצים ופירסם כמה מאמרים ב״פרוזשענער לעבן״ על אותו נושא.

לאחר מלחמת העולם השניה נמצאו ניצולי השואה במחנות שונים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה, והיו כאלה שהגיעו לצרפת, שוודיה ונורבגיה.

בארצות־הברית של אמריקה הצפונית

ההגירה לאמריקה החלה בשנות השמונים של המאה שעברה. מזכרונותיו של פישל וויינער, שהגיע לאמריקה בשנת 1906, יוצא שכבר אז מצא אירגונים שהקימו בית־כנסת

משלהם ופיתחו עזרה הדדית במקרי מחלה ומוות והקימו קופות של גמילות־חסדים. יש מסמכים על קיומו של אירגון יוצאי ברעזע (קארטוז־ברעזע סאשעל בענעפיט אסאסיישן) שנוסד בשנת 1895 ומנה 25 חברים. בשנת 1938 היו להם 150 חברים. עד 1938 גייסו 7000 דולר להקמת בית חולים ובית כנסת בברעזע והיו מעבירים למוסדות העיירה כ־600 דולר מדי שנה בשנה. הם פעלו יחד עם אירגון צעירי ברעזע (קארטוז־ברעזע יאנג מען אסאסיישן) שנוסד בשנת 1905, ולו 25 חברים. בשנת 1938 — 195 ח״ח.

אירגון יוצאי סעלץ (סעלצער בענעוואלנט אסאסיישן) נוסד בשנת 1901 עם 60 חברים. בשנת 1938 — 135 ח״ח.

אירגון יוצאי מאלטש (מאלטשער לאדזש א.א.ב.א.) הוקם בשנת 1901 עם 50 ח״ח ובשנת 1938 — 210 ח״ח.

האירגון המאוחד של הפרוז׳נאים (ברענטש 244 של ה״ארבעטעררינג״ הוקם בשנת 1908 עם 40 ח״ח, ובשנת 1938 — 300 ח״ח. אירגון הנשים (ברענטש ב׳ 244 של ה״ארבעטער רינג״) נוסד בשנת 1930 עם 32 ח״ח ובשנת 1938 — 125 ח״ח. אירגון הצעירים (ברענטש 244 של ה״ארבעטער־רינג״) הוקם בשנת 1938 עם 20 ח״ח. מספרם גדל והגיע ל־50 ח״ח. היו אלה פועלים וסטודנטים שנולדו כבר באמריקה. אירגון בתי ״משכן ישראל״ אנשי פרוזשענע, סעלץ ומאלטש״ נוסד בשנת 1913 עם 25 ח״ח ובשנת 1938 הגיע מספרם ל־80. היו אלה פועלים וסוחרים. אירגון דתי נוסף ״בני יעקב אנשי שערעשעוו״ הוקם בשנת 1917 עם 20 ח״ח ובשנת 1938 — 55 ח״ח.

קיים ״ועד העזרה המאוחד של יוצאי פרוז׳אני בניו־יארק, שהוקם בשנת 1935 וסייע עד למלחמה למוסדות העיר. לאחר המלחמה סייע בידי שארית הפליטה, ומאוחר יותר תרם להקמת מרפאה של קופת חולים של ההסתדרות בקרית־אתא בישראל.

אירגונים קטנים יותר התקיימו וקיימים עוד בשיקאגו ובפילאדעלפיא. כמה אירגונים היו מוציאים עלונים מיוחדים לכבוד יובל קיומם. יוצאי ברעזע פירסמו עלון בשנת 1924, במלאת 30 שנים לקיום אירגונם. בשנת 1926 הוציאו צעירי־ברעזע חוברת יובל במלאת 20 שנים לקיומם. יוצאי פרוז׳אני הוציאו גליון מיוחד 1938, במלאת 30 שנים לקיום האירגון. הוצאה דומה פורסמה בשנת 1938. ועד העזרה הפרוז׳נאי המאוחד פרסם בשנת 1949 חוברת־זיכרון. ביקורים הדדיים של יוצאי העיירות בצפון־אמריקה ובארגנטינה תרמו הרבה לחיזוק הקשרים.

הערת העורך:

* אגודת פרוז׳אני לצדקה ולמעשי חסד (פרוז׳אנער טשאריטייבל ענד בענעוולנט אסאסיישן) נתקיימה עד ראשית שנות השמונים של המאה העשרים.

בקנדה

יוצאי מקומותינו הגיעו לקנדה עוד לפני 1914. בשנות העשרים היגרו רבים לקנדה. הידיעות הראשונות על אירגונם מגיעות משנת 1945. היה זה "ועד לעזרה ולמודיעין לניצולי פרוז׳אני, מאלטש, בערעזע, סעלץ ושערשעוו" שהוקם בטורונטו. הועד קיים קשרים עם קבוצת ניצולים במחנות, שהגיעו מאוחר יותר לקנדה.

באמריקה הלטינית

בשנות העשרים החלה הגירה לקובה, בגלל ההגבלות על ההגירה לארצות־הברית. מעטים הצליחו להגיע לארה"ב, אך רובם נשארו והכו שרשים בקובה. הללו אירגנו את "אירגון יוצאי פרוז׳אני בקובה", שעמד בקשרים עם האירגונים בארה"ב ובארגנטינה וסייע לשארית הפליטה.

בארצות אחרות בדרום־אמריקה מתגוררים מעטים מבין יוצאי מקומותינו. ידוע על משפחות בודדות בצ׳ילה, במקסיקו. בבראזיל קיימים בין 30 — 40 משפחות, המתגוררות ברובן בסאן־פאולו. אין להם אירגון והשתתפותן במפעל הסיוע לשארית הפליטה נעשתה באמצעות האירגון בארגנטינה. באורגוואיי מצויים מעטים, הפעילים בעסקי ציבור, וביניהם י.מ. עפעלבוים, יליד כפר על־יד סעלץ שהתפרסם כמורה וכסופר. הללו משתתפים בפעולות הסיוע של האירגון בארגנטינה.(II)

עדינה גרוס (איידל אווערבוך)

הארגון הראשון של יוצאי פרוז׳אני בארצות־הברית

בשנת 1888 ב־14 יוני הקימו הפרוז׳אנים בניו־יורק ארגון יוצאי פרוז׳אני, הארגון כלל את יוצאי פרוז׳אני וסביבותיהם וקראו שמו באנגלית:
PRUSINER CHARITY AND BENEVOLENT ASSOCIATION
ובעברית: אגודה לצדקה ולעזרה הדדית ליוצאי פרוז׳אני, כולל יהודי פרוז׳אני, אפילו בית קברות מיוחד רכשו חברי הארגון בניו יורק.
בראש האגודה עמד דודי אחי אבי, משה־אהרן אורבוך, והצטרפו אליו כמה קרובים שלנו ששמם הלפרן, ועוד שלושה יוצאי פרוז׳אני. בשנת 1920 או 1921 בא הדוד משה־אהרן לבקר את משפחתנו והביא אתו מתנות־כסף, ודרישות שלום לתושבי פרוז׳אני מהקרובים שלהם בארצות הברית.
מבוקר עד ערב היו באים אנשים לבית הסבא שלי חנניא אורבוך (הגדול), שגר ברחוב שערשעוו מס׳ 12 שבו התארח הדוד, כדי לקבל דרישות שלום וכסף מהקרובים שגרו בניו־יורק וסביבותיה. הדוד ביקר אצל הרב ר׳ דוד פייגענבוים הי״ד, כדי לברר במה יכול הארגון הפרוז׳אני לעזור לתושבים הזקוקים לעזרה כספית. כאשר חזר הדוד לניו־יורק דיווח לחברי הארגון על השיחה עם הרבי. הוסכם לשלוח מדי שנה בשנה כסף רב לצרכי ״מעות חיטים״. סבי ואבי ועוד כמה תושבים היו מחלקים את הכסף למשפחות עניות לפי הצורך.
קשה מאוד להאמין שאין יהודים עוד בפרוז׳אני חוץ מ־3 משפחות, כך סיפר לי אחי יצחק בביקורו אצלי באטלנטה, ג׳ורג׳יה, בשנת 1969.

יושבים על הבמה מימין לשמאל חברי הועד:
יצחק יאנאוויטש, שוירל רוזשאנסקי, הערשל מוראווסקי, בערל בלושטיין, יעקב בארבעל, משה רודניצקי.

משה שריד נואם בפני הנוכחים באזכרה — כ־250 בערך — על הנושא: ״חורבן וגבורה של יהודי פרוז׳אני והסביבה בגיטו, במחנות הריכוז, ובין שורות הפרטיזנים״

פישל וויינער

סניף 244 של ה״ארבעטער־רינג״ ע״ש מאקס קראנשטאט

(דפי זכרונות)

בין השנים 1904 — 1906 הגרו צעירים וצעירות רבים מפרוז׳אני לאמריקה והשתקעו בניו־יארק. כאשר הגעתי בשנת 1906 מצאתי ״מועדון־פרוז׳אני״, שהתקיים כעשרים שנים והיה לו בית־כנסת משלו בשותפות של יוצאי העיירות סעלץ, שערשעוו ומאלטש. היה גם אירגון מיוחד של צעירים לפי מנהג הימים ההם. במועדון היתה ספריה וחבריו פיתחו פעילות ענפה.

אני וחברי יוצאי ה״בונד״ הקימונו מועדון של חברי ה״בונד״ (״אירגון מאוחד של חברי ה״בונד״ באיזור פרוז׳אני״). תפקידנו היה לסייע לחברי ה״בונד״ בפרוז׳אני ואכן סייענו לחברינו ובמיוחד לאלו מהם שנאסרו בידי השלטונות הצאריסטיים. המועדון שלנו התפורר בגלל המשבר הכלכלי ששרר בראשית המאה. החילונו לתכנן אירגון סניף מיוחד של ה״ארבעטער־רינג״ עבור יוצאי מקומותינו.

בדצמבר 1908 ארגנו את הסניף בסיועו של איזידאר קאהען (מן המשרד הראשי של ה״ארבעטער־רינג״). הסניף הוקם בדצמבר 1908 ומנה 25 חברים, כולל יוצאי העיירות הסמוכות, ובחלקם הם משתייכים אליו עד היום. בלב חרד הלכנו להיבדק לרופא ה״ארבעטער־רינג״, שאישר את חברותנו מבחינת הבריאות. במשך שנה גדל מספרנו למאה ח״ח. תפקידנו היה לסייע לתנועה הסוציאליסטית באמריקה ובארצות אחרות. להיאבק נגד מפירי שביתות; לסייע לשובתים ולקיים עזרה הדדית לכל חברי ה״ארבעטער רינג״. למעלה מ־45 שנים שאנו מקיימים את משימותינו.

בשנת 1909 החילונו לקבל חברות לאירגוננו.

בשנת 1910, כאשר פרצה השביתה הגדולה של החייטים עזרנו לשובתים. תרמנו סכומים שבועיים להם ולמשפחותיהם.

באותם הימים ניהלה המפלגה הסוציאליסטית באמריקה תעמולה למען המועמדים שלה: מאריס הילקוויט, מאיר לאנדמן ואחרים, ואנו השתתפנו במערכת הבחירות. מאיר לאנדמן היה מופיע בקביעות באסיפות שלנו והיינו משתתפים בהפגנות של אחד במאי. ניהלנו תעמולה רבה בין חברינו למען ההתאזרחות בארצות־הברית, והיינו מארגנים שיעורים לחברינו על ההיסטוריה והחוקה של ארצות־הברית, כדי למנוע את כשלונם בבחינות ההתאזרחות. ואכן כל חברינו היו לאזרחי ארצות־הברית.

בכל שנה היינו עורכים נשף באולמי ״סטאר־קאסינא״ שיכלו להכיל עד 3000 איש. בנשף היו צעירים וצעירות נפגשים, מכירים זה את זו, ולפעמים קרובות מתחתנים. האירגון היה תומך בידי חברים חולים שלא היו מסוגלים לעבוד. במקרים שהרופא אסר על החבר לעבוד ב״שאפ״ מטעמי בריאות היינו אוספים כסף ועוזרים לו לפתוח עסק קטן. עדין חיים היום חברים רבים, שעזרנו להם להיפטר מן העבודה המפרכת. גם היום אנו מסייעים במקרים דומים. במקרים אלה משלם משרד ה״ארבעטער־רינג״ 8 דולר

לשבוע ואנו מוסיפים עוד 4 דולרים משלנו. (אין לשכוח שהדברים פורסמו בשנת 1958) סניפים רבים ביטלו מזמן את התוספת הזו, אבל אנו ממשיכים לקיימה.
היו מקרים שעזרנו ליוצאי עירנו שלא נמנו על חברינו. שנים מהם חלו בשחפת ואנו גייסנו כסף כדי לשלוח אותם למקומות־הבראה וכך היצלנו אותם ממוות. אנו מסייעים בשעת הצורך בסכומים ניכרים — עד 1000 דולר — כדי למנוע חרפת רעב מחברינו.
בשנת 1912 נתחסל אירגון הצעירים והתמזג אתנו.
בימי מלחמת העולם הראשונה נותקנו מעיירותינו. חברים רבים גוייסו. אחד מהם לייבל קרינסקי נפל. בשנת 1918 הוקם ועד העזרה המאוחד וגייסנו כספים כדי להעבירם לפרוז׳אני. הכסף היה במארקים פולנים ועד שהגיע לתעודתו איבד מערכו.
בשנת 1925 הקימונו מבנה מיוחד לחברינו בקמפ של ה״ארבעטער־רינג״. גייסנו כספים לעזרת יהודי ברית־המועצות העוברים לחקלאות. באותה שנה הגיעה לאמריקה פולה פערלשטיין־ניידוס וסיפרה על מצבו הקשה של בית הספר היידי בפרוז׳אני. מיד גייסנו אמצעים והעברנו לבית הספר לשם המשך הלימודים והזנת הילדים. יחד עם אירגון הנשים היו מעבירים כספים לשני בתי הספר בפרוז׳אני, היידי והעברי, ולמוסדות מקומיים אחרים. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נותקנו מפרוז׳אני וחילקנו את הכספים שהיו ברשותנו בין ה״ג׳וינט״, ״היאס״ וההסתדרות בארץ ישראל.
בשנת 1945 החילונו לסייע לשארית הפליטה — לניצולי השואה, ובו בזמן תרמנו להסתדרות ול״ועד הפועלים היהודי״ והשתתפנו בקביעות במגביות ה״ארבעטער רינג״.
בשנת 1940 אירחנו את הסופר יעקב דעלעווסקי (יודעלעווסקי) ואפשרנו להוציא את ספרו. דעלעווסקי ידוע מפעילותו הציבורית ברוסיה, בסיביר ומאוחר יותר בצרפת, כאשר נאבק עם האנטישמיות ופירסם ספר על ״זקני ציון״.
לא הצלחנו למשוך את ילדינו ל״ארבעטער רינג״.
במלחמה נגד הנאצים נפלו שבעה בנים של חברינו. אחד מחברינו ראובן גאבער התנדב לעבוד באניה שנתרמה לברית המועצות, האניה טבעה וגאבער מצא בה את מותו.
עם הקמת מדינת ישראל הגברנו את פעולתנו למען ישראל. (II)

פיליפ קוניק (ניו־יארק)

ועד העזרה הפרוז׳נאי המאוחד בארצות הברית

יהודי פרוז׳אני החלו להגיע לאמריקה בשנות השבעים של המאה שעברה. רובם השתקעו בניו־יארק או בפילאדלפיה. מקצתם התכוונו להרוויח כסף ולחזור הביתה, ואפילו בשנות העשרים היו כוונות דומות למהגרים רבים. המהגרים עבדו עבודה קשה שבעה ימים בשבוע ב״בתי המלאכה של הזועה״. הם סבלו מבדידות, ובשעותיהם הפנויות היו מתקשרים עם בני עירם.

בסוף שנות השמונים גדל מספרם, ובשנת 1887 הוקם הארגון הראשון, אגודת פרוז׳אני לצדקה ולמעשי־חסד (״פרוזשענער טשאריטייבל און בענעוואלענט אסאסיישן) שחבריו היו פועלים וסוחרים זעירים.

ארגון זה הקיים עד היום הוא העשיר ביותר והגדול ביותר מבחינת חבריו מכל הארגונים האחרים שהוקמו לאחר מכן.

ככל המהגרים האחרים השתקעו יוצאי פרוז׳אני בחלקה העתיק והדל של ניו־יארק. היהודים הדתיים ייסדו בית־כנסת משלהם, בית הכנסת של יוצאי פרוז׳אני, מאלטש, שערעשעוו, קיים עד היום.

בסוף המאה התשע־עשרה הוקם ארגון דתי דומה ״פרוזשענער חברה״ (חברת אנשי פרוז׳אני). מספר חבריו היה קטן. בפילאדלפיה ובעיירות הסמוכות הוקם ארגון בשנת 1898 המונה חברים רבים. מאוחר יותר נוסד ארגון דומה בשיקאגו, הכולל את בני עירנו מן המקומות הסמוכים.

בראשית המאה העשרים גדלה ההגירה עד לשנת 1923, כאשר השלטונות האמריקאנים הגבילו את ההגירה. הקטנת ההגירה הקטינה את מספר חברי הארגונים: דור הזקנים הלך ונתמעט; לצעירים ילידי אמריקה לא היה ענין בכל ה״לאנדסמאנשאפטים״; המשפחות התרחבו והאנשים לא היו מבודדים יותר.

בין המהגרים היו פועלים מתקדמים שהקימו בשנת 1906 מועדון של חברי ה״בונד״. שנתים לאחר מכן הצטרף המועדון ל״ארבעטער־רינג״ בתורת סניף 244. בשנת 1929 הוקם ארגון נשים באותו הסניף. אלה הם שני הארגונים האחרונים שהוקמו על ידי יוצאי פרוז׳אני ברשות הארגון יש בית־עולם משלו והארגון דואג לעריכת הלוויות על חשבונו.

כל ארגון דואג לעזרה רפואית, לביטוח חיים ולקופת הלוואות־גמילות חסדים.

הארגונים נוסדו בידי יוצאי פרוז׳אני והעיירות הסמוכות. הארגונים הקרויים בשם פרוז׳אני בלבד הם: ״פרוזשענער טשאריטייבל און בענעוואלענט אסאסיישן״; ״פרוזשענער ארבעטער־רינג, ברענטש 244; ו־פרוזשענער ארבעטער־רינג ברענטש 244 ב׳. כל הארגונים הוקמו לתועלתם ולטובתם של חבריהם. ואם היו שולחים סיוע לפרוז׳אני הרי נעשה הדבר ביוזמתם של יחידים ושל קבוצות.

ב.

מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה ארגנו כמה חברים של "פרוזשענע טשאריטייבל" וה"פרוזשענער ברענטש" מפעל למען עירנו, שלא האריך ימים. כמה יוצאי עירנו כס. האלפערן, מ. אווערבוך, א. בערענסאן ואחרים היו משגרים עד למלחמת העולם השנייה, מעות חיטים לרב כדי לחלקן בין הנצרכים. מחבר המאמר היה אוסף כסף ושולח למען בית־היתומים. כך פעלו יחידים וקבוצות על דעת עצמם והפעולה לא היתה מאורגנת. הארגון היחיד בניו־יארק שקבע בתקציבו סיוע למוסדות פרוז'נאים היה ה"ברענטש". אבל היות ורובם של חבריו היו פועלים, היתה פעולתם מוגבלת. בשנות העשרים פנה גרשון אורינסקי, מנהלו ומייסדו של בית־הספר היידי כמה פעמים, וביקש עזרה. בשנת 1925 הגיעה לניו־יארק פאליא פערעלשטיין־ניידוס. היא סיפרה בישיבת ה"ברענטש" על מצבו הקשה של בית־הספר ושל תלמידיו והוקם "ועד עזרה" לטובת בית־הספר. הועד הורכב מבין חברי ה"ברענטש" ומאוחר יותר צורפו אליהם חברים שמחוץ ל"ברענטש". היינו עורכים נשפים שהכניסו סכומים ניכרים.

עלי להזכיר במיוחד את יושב־ראש הועד לטובת בית הספר מאקס קראנשטאט. את עזרתו נתן בצורה הנאה ביותר. היו לו אפשרויות כספיות רבות והקים קרן בחברת "אורט" לבנין בית חרושת בפרוז'אני לשם מתן תעסוקה לדלת העם. הכסף נוצל מאוחר יותר לטובת בנין בית־הספר. בשנת 1935 תרם מכספי הקרן 1000 דולר לרכישת מגרש לבנין בית־הספר. הוא נפטר בשנת 1940 ולאחר מותו הנציחו 2 ה"ברענטש" את שמו בקראם לעצמם "ברענטש 244 או ברענטש 244 ב' על שמו של מאקס קראנשטאט".

ג.

לאחר הצלחת הנשפים הצעתי, כי על ועד העזרה לסייע לכל המוסדות הציבוריים בפרוז'אני ולא להתרכז אך ורק בסיוע לבית הספר היידי. בדרך זו תחרוג הפעילות מחוגי ה"ארבעטער־רינג" וההכנסות יגדלו. אף על פי שהייתי חבר הועד היחיד שלא השתייך ל"ארבעטער־רינג" הסכימו כל החברים להצעתי. סוכם לשלוח את הכסף לגרשון אורינסקי בצירוף הוראה להקים ועד ולכלול בו את הרב, אשר יחלק את הכסף בהתאם לתקציבי המוסדות.

הודות להחלטה זו קירבתי לועד העזרה חברים נוספים שמחוץ לחוגי ה"ארבעטער־רינג". העבודה התרחבה וההכנסות גדלו וחולקו בין כל המוסדות הנצרכים. עם פרוץ המלחמה והניתוק מפרוז'אני נמסר הכסף ל"ג'וינט", הידוע בעזרתו הרבה למען קרבנות המלחמה.

ד.

מיד לאחר המלחמה בשנת 1945 הודיע ה"ג'וינט", כי ידוע להם שבפרוז'אני קיימים יהודים מעטים, אלא שאינם בטוחים אם ניתן יהיה להעביר להם כספים. מיד כינסנו התיעצות והמשתתפים הילוו מכספם 1700 דולרים שנמסרו ל"ג'וינט". מאוחר יותר קיבלנו ידיעה, כי כספי ה"ג'וינט" נתקבלו. אך ידיעות נוספות לא הגיעו אלינו. באוגוסט 1945 הגיע מכתב, באמצעות חייל אמריקאי, המפרט רשימת ניצולים הנמצאים

במחנה פעלדאפינג ליד מינכן. על המכתב חתמו זלמן אוריעוויטש, סענדער זאקהיים ויצחק יאנאוויטש. הרשימה כללה 140 שמות של ניצולים מתוך אלפי יהודי פרוז׳אני. לאחר מכן נתקבלו רשימות נוספות, ובסך הכל נתברר כי 300 יהודים מפרוז׳אני ניצלו מן השואה.

עם קבלת המכתב השני, שכלל פרטים על השמדת יהודי פרוז׳אני בין ה־28 בינואר ובין 3 בפברואר 1943 החלטנו לקבוע את יום א׳ באותו שבוע ליום אבל וזכרון לקדושים. ביזמת זלמן אוריעוויטש יצאה משלחת ניצולים לחפש עוד ניצולים ולרכוז במחנה בפעלדאפינג.

ועד העזרה כינס אסיפה של כל הארגונים והציע לרכז את כל העזרה במשותף לניצולי פרוז׳אני והעיירות הסמוכות ולהעביר עזרה מידית באמצעות ועד הפועלים היהודי, הג׳וינט, צעירי אגודת ישראל, ונציגים של ארגונים גדולים, שהותר להם על ידי שלטונות הכיבוש לפעול בגרמניה הכבושה. המשלוח הראשון של 150 חבילות מזון ובגדים נשלח לפי כתובת הועד המרכזי של שארית הפליטה במינכן. ניצולי פרוז׳אני בפעלדאפינג בחרו ועד מיוחד, בראשותו של זלמן אוריעוויטש שחילק את החבילות בין הניצולים.

אני חייב לציין לזכותו של זלמן אוריעוויטש את התנהגותו במחנות הריכוז ואת דאגתו לאחיו ואת מסירות נפשו לאחר השיחרור. לאחר שקיבלנו אישור, כי המשלוח הראשון הגיע לתעודתו שלחנו משלוח שני בצירוף סכומי כסף, שנעו בין 1000 לבין 1500 דולר. הגיעו אלינו מכתבים של יחידים ניצולים מאוסטריה, איטליה וצרפת. קשרנו אותם עם קרוביהם. ועד העזרה היה הכתובת, שבאמצעותה מצאו ניצולים את קרוביהם ואת חבריהם. היינו משפיעים גם על קרובי המשפחה להחיש עזרה לניצולים. ביניהם היו חולי־שחפת ולהם היינו מספקים מנות מיוחדות של מזון רפואות ותמיכה כספית חדשית קבועה.

חוקי ההגירה האמריקאנים קבעו כי על כל מהגר להמציא כתב־התחייבות מקרוביו או מידידיו, שהם אמידים ומבטיחים כי המהגר לא יפול למעמסה על הציבור. ועד העזרה חיפש ומצא קרובים והשפיע עליהם להמציא דרישות מתאימות לקרוביהם. למהגרים שלא היו להם קרובים עשירים, דאגו חברי ועד העזרה להמציא להם את הניירות הדרושים. הועד נתן ערבות לשני הארגונים הגדולים העוסקים בהגירה, "היאס" ו"יוסנא" כדי שיחישו את הגירתם של ניצולי פרוז׳אני. ועדה מיוחדת של חברי הועד דאגה למהגרים שלא היו להם קרובים או שקרוביהם לא היו אמידים. כשהוקמה מדינת ישראל וניצולים הודיעו על רצונם לעלות לישראל שלחו להם כסף לגרמניה כדי שירכשו בגדים ומכשירים הדרושים, להם.

למעלה מחמישים אלף דולר גויסו למען שארית הפליטה, פרט למזון, לבגדים ולתרופות. רובם של הכספים בא מניו־יארק, אבל הגיעו גם מערים אחרות וממדינות קרובות. בפילאדלפיה נערכה מגבית שהכניסה 1000 דולר. בהוואנא בקובה גוייס סכום דומה. משיקאגו הגיעו פעמים אחדות כספים לניו־יארק.

ניצולי פרוז׳אני חיים ברובם הגדול בארצות־הברית, בחלקם בישראל, בקנדה ובארצות אמריקה הלטינית.

ועד העזרה בא לידי הסכם עם ההסתדרות על הקמת מרפאה של קופת־חולים בקרית־אתא שעל יד חיפה לזכר קדושי פרוז׳אני, ואכן הבנין הוקם ושלט מנחושת בכניסה מנציח את זכרם של בני עירנו שנרצחו בידי הנאצים. (II)

משה יודעוויטש (שריד)

ניצולי פרוז׳אני והסביבה בארצות־הברית

בשנת 1949 החלו להגיע לארצות הברית שרידי השואה. רובם הגדול של השרידים ביקשו — לאחר כל התלאות והיסורים שעברו עליהם בגיטו, באושוויץ, ביערות ובברית־המועצות — להתאחד עם קרוביהם, שהיגרו לשם לפני המלחמה. רובם מצאו את מקומם בניו־יורק, במדינת ניו־ג׳רזי, בפילאדלפיה, בקונטיקוט ובפלורידה. חבלי הקליטה — אי ידיעת הלשון האנגלית, חוסר מקצוע מתאים, קשיים בסידורים ראשונים ותנאי ההסתגלות למציאות חדשה — היו לא קלים. היה על הניצולים לא רק להתאים עצמם לאורח החיים האמריקאני, כי אם לשקם עצמם כדי למצוא את מקומם בחברה לאחר שנות השואה וההריגה של פליטת אושוויץ.

בהמשך הזמן למדו הניצולים למצוא עבודה, ללמוד מקצוע ולחדור לתוך המשק והכלכלה ולמצוא להם מעמד ופרנסה. הם הקימו משפחות דאגו לחינוך ילדיהם, ובין הדור הצעיר מצויים בעלי מקצועות חופשיים: רופאים, עורכי־דין ומהנדסים התופסים את מקומם בחיי החברה והתרבות באמריקה. לניצולים תחושה יהודית עמוקה, הגורמת למעורבות שלהם בחיים היהודיים ובפעילות למען מדינת ישראל. הם מבקרים מזמן לזמן בישראל ושואבים השראה מן העצמאות היהודית. ואולי דווקא הם — שרידי ההשמדה באירופה — יודעים לחוש את טעמה המיוחד של חרות ישראל יותר מיהודים אחרים, שגורלם היציל אותם ממידת הדין של יהודי אירופה.

השרידים מוצאים ענין רב בפגישות עם בני־העיר האחרים במסגרת ה״לאנדסלייט״ של פרוז׳אני אשר ארגונם פעל רבות למענם. הם זוכרים את פגישת־האחים המרשימה של 1950 כאשר נפגשו לראשונה יוצאי פרוז׳אני באמריקה עם הניצולים. אין האחרונים שוכחים את העזרה הרבה שקיבלו מהם בהיותם במחנות בגרמניה ובארצות אחרות. האזכרה הנערכת כל שנה לזכר הרוגי פרוז׳אני, שערשעוו, מאלטש, סעלץ ולינעווע ויהודי ביאליסטאק שהיו בגיטו פרוז׳אני, משמשת לשרידים לא רק אסיפת זכרון, כי אם מקום מפגש וריעות עם אחיהם. האזכרה היא אחת מפעולותיו של ״ועד העזרה המאוחד של יוצאי פרוז׳אני והסביבה בניו־יארק״. הפעולות האחרות כוללות קיום קשר עם יוצאי עירנו בכל אתר ואתר וסיוע לנצרכים.

לקראת האזכרה מעלים יוצאי העיירות את תרומותיהם לועד ומאפשרים לו לקיים את תפקידיו. הועד גייס כספים למען הקמת מרפאה של קופת־חולים בקרית־אתא בישראל ולמען חורשה ביער הקדושים שעל־יד ירושלים, — הודות ליוזמתה של לענא נידוס־

יודעוויטש. ואין לשכוח את פעילותו של זלמן אוריעוויטש שעמד בראש הועד משנת 1950 ועד למותו. את מקומו מילא הרשל מאראווסקי, יבדל לחיים. ולאחר שהוא פרש ממלא כותב השורות האלה את תפקידו, יחד עם יצחק יאנאוויטש.
פעילה במיוחד היא שרה רוזשאנסקי — מזכירת הועד. הסניף בפילאדלפיה, שנוסד על ידי יצחק ראגאוויטש, פעיל אף הוא, ובראשו עומד יוצא לינעוע, בערל בלושטיין. חברי הועד הם: יצחק יאנאוויטש ומשה שריד־יודעוויטש — שהם יושבי־ראש; שרה רוזשאנסקי — מזכירת הכספים; משה רודניצקי — מזכיר; הרשל מאראווסקי — גזבר.

* * *
*

אין לשכוח את דמותה של לענא־ניידוס־יודעוויטש, רופאת השיניים המפורסמת בפרוז׳אני. היא הגיעה לאמריקה בשנת 1939 לביקור אצל בני משפחתה ונשארה בניו־יארק. לאחר המלחמה, כשגילתה את רשימת הניצולים, התגייסה לעזרה ולסיוע, פעלה במסירות ובדבקות והפעילה אחרים, והיא חוללה נפלאות במרצה ובהקרבתה. היא היתה בין הראשונים שביקרו בישראל והתלהבה למראה עיניה ולמשמע אזניה.
לענא היתה אשה משכילה וחכמה. מנעוריה היתה ציונית נאמנה וסייעה לבעלה בפעילותו הלאומית והעברית. תמיד דאגה לעניים, והיתה נוהגת להחזיר להם את דמי הטיפול, שהיו משלמים לה בעד טיפולה בשיניים. הודות לאהבת ישראל שלה זכתה לכינוי של ״אם הפרוז׳נאים״. את שנותיה האחרונות עשתה לענא בבית־אבות ועד מותה גילתה ענין בצרכי הכלל והפרט. לענא נפטרה ביום 13 בינואר 1976.
יהא זכרה ברוך.

משה רודניצקי

בן־עירנו הרשל מאראווסקי

בין פעילי ועד העזרה המאוחד של יוצאי פרוז׳אני והסביבה בניו־יורק ובפילדלפיה בולטת אישיותו של הרשל מראווסקי (האראלד מארראו), אשר קנה את עולמו בזכות מעשיו הטובים למען הזולת. חברי הועד ציינו את פועלו הגדול למען בני־עירנו במסיבה מיוחדת, שנתקיימה בניו־יורק ביום 24 במאי 1981, והעניקו לו לוח־זכרון עשוי מברונזה. באותה הזדמנות הועלו זכרונות והערכות לדמותו אשר תמציתם ניתנת בזה.
בבית הוריו, בבית הספר ״יבנה״ ובאגודות הנוער הציוניות ספג הרשל לתוכו עקרונות מוסריים שבין אדם לחברו. הוא פיתח תכונות נעלות של אהבת הבריות, נאמנות, ארך־אפים, טוב־לב, חריצות, ועליהם נוספו אהבת העם והמולדת. מידותיו התרומיות סייעו לו בשנות השואה והשמד לעזור לחבריו ולמכריו, כפי שסיפרו חבריו שהיו בגיטו פרוז׳אני, באושוויץ ובמחנות בגרמניה. וכך נצטיירה תמונה של אדם, הפודה ומציל, היודע לערץ לעצמו ולאחרים

בשעות של סכנת נפשות, מעודד ומעורר לקוחים למוות ומשפיע עליהם, שלא לאבד את התקוה ולהמשיך ולהתגבר על כל הדברים הנוראים הקורים להם.
בין היתר, סופר על ימי הגיטו, כאשר הגרמנים החרימו אצל היהודים את מכשירי הרדיו שלהם, והכריזו כי עונש מוות יוטל על כל אדם שיאזין לחדשות ויפרסמן ברבים. והנה רכש לו הרשל מכשיר רדיו, ולמרות הסכנה הגדולה המרחפת עליו, הוא מסתיר אותו במקום סתר, בתוך המדרגות הלוליניות אשר בבנין הגימנסיה "תרבות" לשעבר. בלילות הוא מתגנב לשם, מאזין לידיעות, ובבוקר הן מתפשטות בגיטו ומעודדות את היהודים, כֿאשר הן מדווחות על מפלות הגרמנים בחזיתות הרבות. רק יחידי סגולה הוכנסו בסודו של הרשל, וידעו מהו המקור של כל הידיעות הטובות והמרגיעות.

באושוויץ הצליח הרשל לקיים קשרים עם אסירים לא־יהודים, כדי ל"ארגן" מעט מזון, ככר לחם, מעט מרגרינה, מעט שומן, סוכר וכדומה. אין הוא "אוגר" את כל האוצרות האלה לעצמו בלבד, אלא מחלק אותם בין קרובים ורחוקים הסובלים כמוהו. אחרים במקומו היו עוסקים "במסחר חליפין" והיו שומרים על עצמם, שלא ייתפסו בעשיית "עבירה" חמורה שעונשה בין עשרים וחמש עד חמשים מלקות ועד זוב דם. הרשל לא חשש לכך, הוא נתפס כולו למלאכת "האירגון" של מצרכים, כדי לספקם לנשים שבמחנה הנשים המיוחד, ולחולים השוכבים בבתי החולים של המחנה.
באחת הסלקציות של "המוזלמנים" (הנוטים למות) הבחין הרשל במנדל באדגאס (מילטון שטיינברג) כשהוא עומד בשורת האסירים, שנבחרו ע"י שליחיו של אשמדאי להישלח לכבשן האש. הרשל מיהר לשחד את הקאפו שפקד על הקרבנות האומללים והציל את מנדל מציפורני המוות. יחד עם אסירים נוספים הוא מייסד "בנק של לחם", כאשר כל "בעלי המניות" שהשתתפו במצווה זו תרמו אחת לשבוע את מנת לחמם היומית לטובת אחיהם האומללים, המצויים בבתי החולים, כדי להצילם ולמנוע את העברתם לכבשנים.
כך נהג הרשל מאראווסקי בימים הנוראים ובשנים האיומות של אושוויץ, כאשר דעתו של כל אסיר היתה נתונה להצלת חייו בכל שעה ובכל יום. הרשל דאג לזולת והפליא לעשות דווקא בנסיבות הבלתי־אפשריות כמעט ומתוך סיכון עצמי רב ביותר — בפלניטת אושוויץ.
לאחר השיחרור המשיך הרשל את פעילותו בארגון הניצולים ובריכוזים במחנה פלדאפינג בגרמניה. טוב ליבו ודאגתו לבני עירנו, שבאו לידי גילוי בתנאים של אושוויץ, חזרו ופעלו לטובתם של השרידים המעטים.
באמריקה נמנה הרשל עם פעילי הועד המאוחד במשך שנים רבות והשקיע עבודה רבה בתיכנון הפעולות ובביצוען. אחד מעיסוקיו הקבועים היה ארגון האזכרה לקדושי עירנו והסביבה, הנערכת מדי שנה בשנה, מעלה את זכרה של קהילתנו שהושמדה בשואה ומלכדת את יוצאי עירנו, שהגיעו לאמריקה לפני מלחמת העולם השניה ולאחריה, על ידי המשכת השרשרת של אבותינו ואמותינו שנפלו בחרב. הרשל היה תומך נלהב בהוצאת הפנקס לזכר יהודי פרוז'אני ומורשתם ההיסטורית, בעברית ובאנגלית.
הרשל נשוי ללאה מבית עמיאל, אשר גורשה יחד עם בני משפחתה מביאליסטוק לגיטו פרוז'אני. אשתו היא בוגרת הגימנסיה העברית "תרבות" בביאליסטוק ושנים אחדות

שימשה מורה לעברית בקנדה ובניו־יורק. יש להם בת ובן, ושניהם פעילים ״בארגון יוצאי ביאליסטוק״ שבניו־יורק.

דוד פארער

יוצאי פרוז׳אני והסביבה בארגנטינה

אין לנו ידיעות על הגירה יהודית ממקומותינו לארגנטינה בראשית ההתישבות היהודית. אבל אין ספק שפעולתו ההתישבותית של הברון הירש עוררה הדים בסביבתנו בדומה לכלל ״תחום המושב״ היהודי. עדים לכך מכתבי־הפנייה לועד המרכזי של חברת ההתישבות בפטרבורג ולנוח קאצאוויטש, שנשלח מטעם חברת ייק״א מארגנטינה לרוסיה, כדי לגייס משפחות יהודיות להתיישב בשדות־ייקא שבארגנטינה.

מסעלץ פנה פנחס לייב אלקאן במכתב הכתוב בעברית יפה ובזה״ל: הכותב מורה עברי, נשוי ולהם 5 בנים, הבכור בן 17 והצעיר — בן 5, כולם בריאים. האשה מטפלת בגן ונעזרת בילדים. הוא מבקש מן הועד הפטרבורגי ליישבו על הקרקע ובו בזמן להמשיך בהוראה...

מפרוז׳אני כותב ניסן קראנשטאט בשבוע של פרשת וישב, התרס״ב — 1902 בעברית המעורבת ביידיש. היות ונידלדל מאד בשנים האחרונות, הרי המוצא היחיד הקיים עבורו הוא להגר. הוא מוכן לנסוע לארגנטינה ולא לאמריקה, כי אמריקה היא ״ארץ של טריפה״ והוא אינו מוכן לסטות מדרך הישר...

באותה שנה כותב יוסף סטאראוואלסקי מפרוז׳אני ושואל על אפשרויות ההגירה לארגנטינה.

לעומת פניותיהם של יהודים מסעלץ ומפרוז׳אני באה פנייה משערשעוו והפעם פונה קבוצה שלמה, וכפי שיוצא ממכתבם כבר היגרו מתישבים מאותו פלך גרודנה.

החותמת של הדואר היא מיום 25 בינואר 1901. המכתב כתוב רוסית ותרגומו הוא כדלקמן:

״לכבוד הועד המרכזי של החברה להתישבות היהודים בפטרבורג.

הנדון: בקשת החתומים מטה — אזרחים מדרגה שלישית בשערשעוו שבפלך גרודנה.

אני הח״מ, יחד עם בני משפחותינו, מבקשים להגר לצמיתות לארגנטינה כדי לעסוק בחקלאות ולרכוש משקים, כפי שעשו מתישבים אחרים בפלך שלנו.

בנוגע לזה אנו מבקשים לשאול את הועד את השאלות הבאות:

1. מה הם תנאי ההגירה כיום?
2. האם חייבים המהגרים להפקיד בידי הועד ״ערובה״, ואם כן — האם תוחזר להם ״הערובה״ בארגנטינה?
3. מי מממן את הוצאות הדרך? וכמה כסף צריך כל מתישב לקחת איתו?
4. איזה משק בנכסים דלא ניידי ובנכסים דניידי נותנים למתישב?

5. מהו המקום בארגנטינה המיועד לנו?
6. האפשר, שבא־כח שלנו יצא לארגנטינה, כדי לחקור את תנאי המקום, ולחסוך לנו על־ידי כך טרחה והוצאות?
7. באיזו דרך ניתן לנסוע משערשעוו לארגנטינה, כדי שהשלטונות הרוסיים לא יערימו קשיים עלינו?

ובכלל אנו מבקשים להודיע לנו על הכל בפרוטרוט, כדי שלא נעמיס עליכם שאלות נוספות. אנו מבקשים לענות לנו לפי כתובת אחד מאתנו, שהוא אזרח בדרגה שלישית בשערשעוו, מחוז פרוז׳אני פלך גראדנע.

ועל החתום: זיסל אבראמאוו פיירבערג.
אנו מצרפים 2 בולי הכנסה של 80 קופיקות כל אחד.
17 בינואר 1901״.

נוספו גם חתימותיהם של 20 תושבים בשמם של תושבים נוספים.
לא ידוע אם החותמים כולם או מקצתם היגרו לארגנטינה אך אין ספק שהמכתב מעיד, שחוגים רחבים התענינו בהתישבות בארגנטינה. על כל פנים יהודים רבים לא יצאו לדרך, לעומת גלי ההגירה הגדולה לארצות־הברית. אך כמה וכמה יחידים וקבוצות הגיעו לארגנטינה והתישבו בבואנוס־איירס, בערי השדה ובמושבות. צאצאיהם של כ־15 משפחות חיים עדיין. כמה מהם נטלו חלק בחיים החברתיים. אך לא ידוע אם קיימו קשר ביניהם, אם בגלל מספרם הזעום ואם בגלל הניתוק הגיאוגראפי. עד שנת 1921 לא ניתן למצוא סימנים של התארגנות כל שהיא.

הגירה גדולה יותר: ארגון וסיוע

לאחר מלחמת העולם הראשונה חודשה ההגירה לארצות־הברית. רק בשנת 1921, כששלטונות ארצות־הברית החלו לעשות קשיים למהגרים פנו המהגרים לקובה, קנדה, ארגנטינה, וארץ ישראל. חלק של המהגרים נתכוון להגיע במוקדם או במאוחר לארצות־הברית, בהתאם לחוק האמריקאני, כי כל יוצא אירופה רשאי להכנס לארה״ב לאחר שהייה של שנה באחת המדינות ביבשת אמריקה.
מיעוט בלבד של המהגרים לארגנטינה יצא לארה״ב. רובם נשארו. בשנת 1923 היו כבר רבים מיוצאי מקומותינו שהשתקעו בארגנטינה, רובם צעירים רווקים. הם היו נפגשים במסעדה של קאן, וכשהיו שומעים שמגיעים מהגרים חדשים, היו מקבלים את פניהם ומארחים אותם בחדריהם הדלים. הותיקים דאגו ל״ירוקים״ אשר מקרוב באו, וחיפשו עבורם מקומות עבודה ופרנסות אחרות. ועד שהסתדרו היה חולקים להם מפיתם הדל. בשנת 1924 ראו צורך להתארגן כדי לסייע לאחיהם וליצור עבורם אוירה ביתית. במרס 1924 התקיימה אסיפה של 40 — 50 משתתפים. ביזמת המורה ל. ועלסקי (שחזר בשנת 1925 לפרוז׳אני והוא ובני משפחתו מצאו את מותם באושוויץ) הוקם ועד מארגן. הועד לא האריך בפעולתו, הסיבות — לא ידועות. יש להניח, כי אחת מהן היתה, שהפועלים היהודים בעלי הדעות הסוציאליסטיות המתקדמות, אינם יכולים לשבת בכפיפה אחת עם

בורגנים... למרות שאותם "בורגנים" היו חסרי־פרנסה וחסרי־אמצעים בדומה לפועלים. אף־על־פי־כן לא נעלם רעיון ההתארגות. בשנתים הבאות היו עורכים "סדרים" של פסח קולקטיביים, שלא היו מסורתיים דווקא. ה"לאנדסלייט" היו עוזרים אחד לשני במתן עצות ובמקרים מיוחדים — במיוחד במקרי מחלות — היו תומכים בנצרכים, במענקים. כל הדברים האלה נוגעים לתושבי בואנוס־איירס. אלה שהתגוררו במושבות או בערי־השדה היו כמובן רחוקים ומנותקים מכל פעילות חברתית.

היה מעשה ואחד מן המהגרים חלה בשחפת והוכרח לחזור לפולין. חבריו עזרו לו וגייסו את הוצאות הדרך.

היתה גם התענינות במוסדות בפרוז׳אני. הוקם ועד שדאג לספריה היהודית ואסף כספים לשם כך.

ביום 18 באפריל 1926 הוקמה "קופת חולים של יוצאי פרוז׳אני", שפעלה לפי תקנות. הכוונה היתה לספק אמצעים ועזרה רפואית במקרי מחלה, שבאו מדמי־חבר וממפעלים מיוחדים. דמי־החבר היו 50 סנט לחודש. בהנהלת הקופה שימשו 5 חברים נבחרים, ומספר החברים הגיע ל־58.

שנה לאחר מכן שונו התקנות, ולפיהן יכלו להיבחר להנהלה פועלים שכירים בלבד. התענינות החברים בקופת החולים הלכה ופחתה וההנהלה שהתחלפה לפעמים קרובות, ניסתה אמצעים רבים כדי לקרב את החברים. אחד האמצעים היה ביטול התקנה, שלפיה יכלו להיבחר להנהלה אך ורק פועלים שכירים.

ההנהלה השתתפה בתנועת המחאה נגד הפוגרומים ברומניה והצטרפה לועד שנלחם נגד סוחרי־הנשים. בשנים 1929 — 1931 גייסה ההנהלה כספים למען "פנקס פרוז׳אני" שהופיע בפרוז׳אני בשנת 1931.

בשנת 1936 נערכה מגבית לטובת בית היתומים ובית הספר היידי בפרוז׳אני. קופת החולים חוסלה רשמית בשנת 1937. בכך הפסיק הארגון היחיד של יוצאי פרוז׳אני והסביבה את קיומו. אלא שבמקרי הצורך היו עסקני הקופה מגייסים עזרה למען חבריהם או למען מוסדות ציבור בפרוז׳אני. בשנת 1939 אורגנה מגבית למען בתי הספר בעיירות המוצא, אלא שפרצה המלחמה והכספים הוצאו למען נצרכים מקומיים.

עד סוף מלחמת העולם השניה לא היתה כל פעילות אירגונית.

ועד הסיוע לניצולי השואה בבואנוס איירס

בספטמבר 1945 קיבל משה ניצבערג מאחיו אשר מניו־יארק קטע של עיתון, שכלל רשימה של 331 אנשים שניצלו מן עיירות המוצא. מהם — 270 מפרוז׳אני; 10 מבערעזע; 28 — ממאלטש; 23 מבערעזע. רובם היו בגרמניה, חלקם בפולין, ברוסיה, בפרוז׳אני, באיטליה, בצרפת, באוסטריה, שבדיה ובלגיה. היו כבר ניצולים שהגיעו לארץ ישראל ולאמריקה. עם קבלת הידיעה הוקם "ועד עזרה לניצולי פרוז׳אני, בערעזע והסביבה בבואנוס איירס". הועד כינס אסיפה של כל יוצאי העיירות ובמגבית שנערכה במקום נאספו 12,480 פזות. הועד התקשר עם האירגונים בניו־יארק, בקנדה ובתל־אביב והעביר סכומי כסף וחבילות מזון לשרידים שהיו בפרוז׳אני.

חברי הועד ערכו מגביות נוספות בבואנוס־איירס ובלא־פלאסא והוציאו חוברת־זיכרון, אשר תוכנה הועתק מחוברת דומה שהוצאה בתל־אביב. בישיבה הראשונה של ועד המערכת הציע ד. פארער להוציא פנקס לזכר הקהילות שהושמדו.

אירגון יוצאי פרוז׳אני, בערעזע, מאלטש והסביבה

ביזמת ועד הסיוע לניצולי השואה בבואנוס איירס הוקם בחודש יוני 1946, ״אירגון יוצאי פרוז׳אני, בערעזע, מאלטש והסביבה״. באפריל 1947 הגיע לארגנטינה הניצול הראשון מגיטו פרוז׳אני, מ. אייזענשטיין ונערכה לכבודו קבלת פנים, שהכניסה סכומים ניכרים למגבית הסיוע. הוקמו קשרים עם יוצאי העיירות הנ״ל בראזאריע, לא־פלאטא, סאראטא ומאנטיווידעא. האירגון שלח סכומי כסף, חבילות מזון ובגדים ודאג גם למשלוח דרישות להגירה וכרטיסי אניות. חבילות רבות נשלחו לאיטליה, גרמניה, צרפת וארץ ישראל, פולין ופרוז׳אני. כך שלחו 3200 פיזות לעשרים וארבעה הניצולים בארץ ישראל. 100 דולר נשלחו כניסיון למחנה פעלדאפינג, ועוד 1000 דולר לועד העזרה בניו־יארק כדי שיעבירם לגרמניה. ניתנו הלוואות לנצרכים בארגנטינה אך עיקר הכסף הוקדש לדרישות ולכרטיסי האניות.

האירגון תרם כספים למגבית היהודית המרכזית, לבית החולים היהודי, ל״מגן דוד אדום״, למשלחת לגילוי המצבה לזכר גיטו ורשה, למשלוח ספרים יהודים לפולין, לפועלי הדפוס ול״הגנה״ בארץ ישראל.

עם הקמת מדינת ישראל הוחלט לשלוח את כספי הסיוע לישראל במקום למחנות באירופה. נמשכו הקשרים עם אנשי המחנות. בשנת 1949 קויים האיחוד שבין האירגון לבין האירגון הנפרד של יוצאי שערשעוו. כתוצאה מכך שונה שם הארגון ונקרא ״ארגון יוצאי פרוז׳אני, בערעזע, מאלטש, שערשעוו והסביבה״.

האירגון הנפרד של יוצאי שערשעוו שהתקיים במשך שנתים (1947 — 1949) פעל בדומה לארגונים דומים והושיט עזרה לניצולים.

האירגון המאוחד נודע ברבים בזכות פעילותו ומוסדות יהודים הציעו לחבריו שיתוף פעולה. כאשר נתגלו חילוקי דעות בין המגבית היהודית המאוחדת למען ישראל לבין הפדרציה של ה״לאנדסלייט״ נקט האירגון עמדה חד־משמעית לטובת המגבית המאוחדת ושלל את עמדת הפדרציה שדגלה במגבית מיוחדת של ארגוני הלאנדסלייט.

בשנת 1949 דנו מוסדות האירגון בהצעה להוציא פנקס לזכר העיירות שהושמדו ופורסם חוזר בחתימותיהם של מאיר וואלאנסקי מטעם ועד הפנקס ודוד פארער מטעם ההנהלה, הפונה לחברים ומבקש חומר לפנקס.

במרס 1950 החליט האירגון לנתק את קשריו עם הפדרציה של ארגוני הלאנדסלייט. הארגון הרחיב את פעילותו, ובין היתר החליט לסייע לחברי האירגון הסופרים להוציא את ספריהם. הראשון שנהנה מן התמיכה היה מ. וואלאנסקי שתרגם את ״אנשי פאנפילאוו״ ליידיש; האירגון ערך מסיבות למאשע שטוקער־פאיקולזעליג־מאזור להופעת ספריהם. האירגון הקים בשנת 1950 קואופרטיב להלוואות ״לא אמרסטאד״ (פירוש: ידידות). עבודות ההכנה לפנקס נמשכו דלאחר שפרשו מן הועד מ. וואלאנסקי ומ. פאנוק ונשאר

דוד פארער בלבד, סוכם למסור את עריכת הפנקס למ. בערנשטיין.
נערכה מגבית להקמת חורשה של 1000 עצים ביער הקדושים על־יד ירושלים לזכר הקהילות שהושמדו, — לטובת הקרן הקיימת לישראל. בסוף 1952 החלו בהדפסת הפנקס.
הוקם ארגון של צעירים "אטשא" (ר"ת של "אסאסיישן קולטורל העברעא ארגנטינה"), שעסק בפעולות תרבות והסברה. במשך השנים עבר האירגון למשרדים נרחבים ונאים, שהקלו על פעולותיו. במשך 12 השנים של קיום האירגון השתתפו בפעולותיו כ־300 חברים המהווים 90% מן המספר הכללי של יוצאי העיירות. על יד האירגון קיימת קבוצה מאורגנת של נשים, הפועלת בועדות רבות.
הקואופרטיב "לא אמסטאד" הוקם בשנת 1950 ע"י 44 חברי האירגון, שרכשו מניות בסכום של 55,700 פיזות. בסוף 1957 גדל מספר בעלי המניות והגיע ל־738 והקאופרטיב התפתח, נתן הלוואות רבות והגדיל בהרבה את ההון העצמי, הרזרבות והמחזור הכללי. (II)

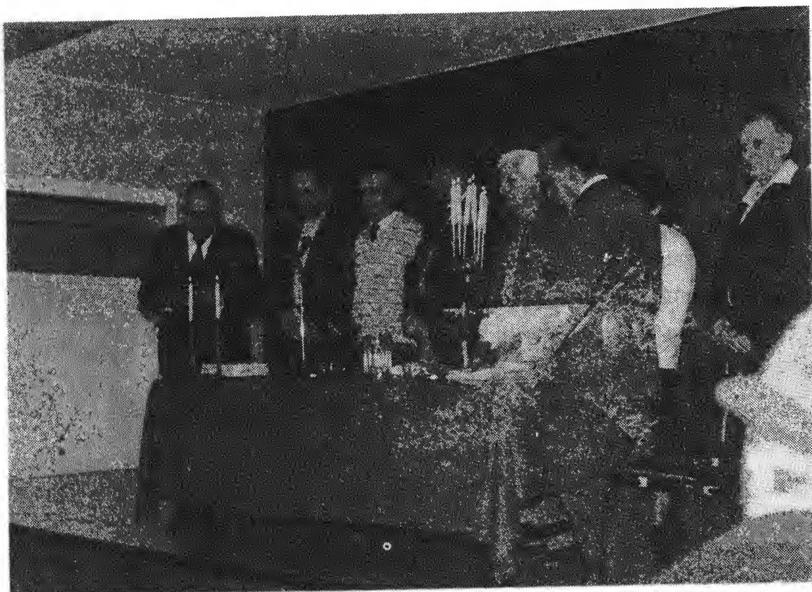
יצחק זוטא

ארגון יוצאי פרוז׳אני והסביבה בישראל

יהודי עירנו, וברובם הגדול חברי התנועות הציוניות וחניכי מוסדות החינוך העבריים, עלו לארץ ישראל החל מן העליה השניה בראשית המאה. הם נקלטו בערים ובהתישבות העובדת וקיימו קשרים לא רק עם עיר מולדתם אלא בינם לבין עצמם. אך לכלל התארגנות של ממש הגיעו עם קבלת הידיעות על גורלם של יהודי פרוז׳אני בשואה. הם נתעוררו לפעולה, כדי לעזור לניצולים והקימו ועד לארגון יוצאי עירנו בארץ ישראל לשם איתור הניצולים והגשת סיוע בצורה מאורגנת בכל הדרכים האפשריות.

ביום 1 במרס 1945 נתכנסו בני עירנו בתל־אביב ודנו בדרכים כיצד לדאוג לשרידי הקהלה בפרוז׳אני. הכנס החליט: להפיץ דין וחשבון על דיוניו לכל יוצאי פרוז׳אני והסביבה, לשלוח מיד חבילות מזון ובגדים לפי הכתובות שאותרו, להקים קשר עם יוצאי עירנו בארצות הברית ובארצות נוספות, ולארגן את כל פעולות הסיוע על ידי מתנדבים. הורכב ועד, שכלל את אליהו געלמאן — יושב ראש, אריה הדר — מזכיר וצבי ליובושיץ — גזבר, ואת החברים: ראובן וינוגראד, יחיאל זוטא, אשר פאמעראניעץ.

אזכרה ליוצאי פרוז׳אני:
עומדים מימין לשמאל: קלמן גוכמן, אסיה ליובושיץ, צבי בן־דב, אברהם ברסקי, יצחק זוטא, אברהם הר־שלום, דב קירשנר והחזן סַמֶק.

חברי הועד חיפשו דרכים להתקשר עם השרידים באירופה ונעזרו בכל האפשרויות הרבות לשם השגת אינפורמציה על מקומם ומצבם. הועד פנה גם לבני עירנו אשר שירתו בצבאות בנות הברית, שיאתרו את הניצולים ויגישו להם כל סיוע אפשרי. וכך אותרו ראשוני הניצולים: אברהם ברסקי, אפרים זיידמאן, האחים מנדל וברוך אווערבוך, יעקב וולובלסקי, יוסף ברסטוביצקי, דר. אוליה גאלדפיין ואחרים.

הכנס השני התקיים ביום 11 באוקטובר 1945, בהשתתפותם של ראשוני הניצולים אברהם ברסקי ויעקב וולובלסקי. הם מסרו דיווח על כל הקורות את יהודי פרוז׳אני, סיפרו על החיים בגיטו ובמחנות, על הארגון המופתי של הגשת עזרה הדדית בעיקר לאנשים החלשים, ועל ההתארגנות של קבוצות פארטיזאנים מבני עירנו. תיאורי הניצולים זעזעו את כל הנוכחים.

מצבה ביער ירושלים לזכר קדושי פרוז׳אני

הכנס החליט: לכנס את יוצאי פרוז׳אני והסביבה מדי שנה בשנה בימי הזיכרון להשמדת יהודי העיר, להוציא לאור פנקס פרוז׳אני לשם הנצחת חייהם ומותם של יהודי עירנו, להושיט עזרה לניצולים בכל אתר ואתר, לעזור לניצולים המבקשים לעלות לארץ ישראל ולדאוג לסידורם בעבודה. ואכן, החל מאותה שנה מתקיימות אזכרות לשם התייחדות עם קדושי פרוז׳אני.
יוצאי עירנו בארץ העבירו בעין יפה את תרומותיהם לועד. הועד המשיך בהעברת כספים וחבילות לכל ניצולי השואה שכתובתם אותרה. זרם הניצולים שעלו לארץ גבר, וידי הועד היו מלאות עבודה להגשת עזרה לעולים החדשים. העזרה לא היתה כלכלית בלבד, במציאת מקורות עבודה ופרנסה, כי אם חברתית ומוסרית, שבאה לעודד את הניצולים לאחר ששוחררו מאימי הגיטו ומחנות המוות. מספר העולים הגיע לכמה מאות.
במשך הזמן צורפו לועד החברים: יעקב שרייבמן, אברהם ברסקי, דב קירשנר, יצחק זוטא (קליינערמאן), קלמן גוכמן, אסיה ליובושיץ, צבי בן־דב ואברהם הר־שלום. עד למותו בשנת 1979 שימש אליהו גלעין (געלמאן) יושב ראש הועד. יעקב שרייבמן מילא שנים רבות את תפקיד המזכיר והגזבר עד ליומו האחרון.
במשך השנים הקים הועד כמה מפעלים, בשיתוף עם יוצאי עירנו בארצות הברית: מרפאה של קופת חולים של ההסתדרות הכללית בקרית אתא, קביעת לוח זיכרון במרתף השואה של יד ושם בירושלים, ונטיעת חורשה על שם קדושי פרוז׳אני ביער הקדושים.
הועד מקיים קשרים אמיצים עם הועדים של יוצאי עירנו בניו־יורק ובבואנוס איירס שבארגנטינה. הועד מסייע גם לנזקקים מבני עירנו הנמצאים בישראל, ובמרכז פעולתו בשנים האחרונות — הוצאת פנקס פרוז׳אני בלשון העברית והאנגלית, בהשתתפותם של יוצאי עירנו בניו־יורק ובפילדלפיה.
חברי הועד כיום הם: יצחק זוטא — יושב ראש, אסיה ליובושיץ — מזכירה, קלמן גוכמן — גזבר, צבי בן־דב, אברהם ברסקי, אברהם הר־שלום, צבי ליובושיץ ודב קירשנר.

לזכר חורבן פרוז׳אני בבנין מרתף השואה

מפתח שמות ומקומות *

* המפתח נערך בידי דוד וינוגראד

ב ע ר ע ז ע

מאלטש

שערשעוו *

* שמות אנשים בצילומים מופיעים בקבוצות הא־ב.

סעלץ

לינעווע־אראנטשיצע

רשימת הצילומים

The meeting decided: to convene Pruzana landshaftsmen annually on the memorial day of the destruction of Pruzana Jews, publish a Pruzana pinkas for immortalising the life and death of the Jews of our town, extend help to the survivors everywhere, help the survivors who wanted to immigrate to Palestine and ensure their placement in work. Since that year, memorial meetings are held for the martyrs of Pruzana.

Landsmen in Israel gladly contributed funds to the committee, which continued sending money and parcels to all survivors of the Holocaust whose address was tracked down. The flow of survivors who immigrated to Israel increased and the committee was fully employed in providing help to the new immigrants. The help was not only financial or finding sources of work and livelihood, but also social and moral to encourage the survivors after they had been liberated from the terrors of the ghetto and the death camps. The number of immigrants reached several hundreds.

Over the years, new members joined the committee: Yaacov Schreibman, Avraham Bresky, Dov Kirshner, Yitzhak Zutta (Kleinerman), Kalman Gochman, Asya Luboshitz, Zvi Ben-Dov and Avraham Harshalom. Eliyahu Gelman (Galin) served as chairman until his death in 1979. Yaacov Shreibman fulfilled the role of secretary and treasurer until the day he died.

As the years passed, the committee established several enterprises in cooperation with landshaftsmen in the United States: a clinic of the Histadrut Kupat Holim in Kiryat Ata, a memorial plate in the Holocaust chamber at Yad Vashem in Jerusalem and the planting of a wood in memory of the Pruzana martyrs in the Martyrs forest.

The committee maintains strong links with Landshafts in New York and Buenos Aires in Argentina. The committee also helps needy Pruzana people in Israel. The main activity in recent years has been to publishing of the Pruzana Pinkas in Hebrew and English, with the participation of our townsmen in New York and Philadelphia.

The members of the committee today are: Yitzhak Zuta—chairman, Asya Luboshitz—secretary, Kalman Gochman—treasurer, Zvi Ben-Dov, Avraham Bresky, Avraham Harshalom, Zvi Luboshitz and Dov Kirshner.

Yitzhak Zutta

THE PRUZANA LANDSHAFT ASSOCIATION IN ISRAEL

Most of the Jews of our town were members of the Zionist movement and educated in Hebrew institutions. Some immigrated to Palestine at the beginning of the century in the Second Aliya. They were absorbed in the towns and in the pioneering settlements and not only maintained contact with their home town but also among themselves. However, they did not maintain any real organisation until they received the reports about the fate of Pruzana Jews in the Holocaust. They were aroused to action to help the survivors, and established an organisation of landshaftsmen in Palestine for locating survivors and providing them with organised aid in all possible ways.

On March 1, 1945, all our townsmen met in Tel Aviv and discussed how to take care of the remnants of the Pruzana kehila. The conference decided: to distribute a report of the discussion to all Pruzana landshaftsmen, immediately send food and clothes parcels according to the addresses already located, maintain contacts with landshaftsmen in the United States and other countries and organise all aid work through volunteers. A committee was set up that included Eliyahu Gelman—chairman, Aryeh Hadar—secretary and Zvi Luboshitz—treasurer; the other members were Reuven Vinograd, Yehiel Zuta, Asher Pomeraniec and Zorah Rudy.

The committee members sought ways to make contact with the survivors in Europe and used all the possibilities for getting information about their location and condition. The committee also appealed to Pruzana men serving in the allied forces to locate the survivors and submit all possible help. The first survivors were located in this fashion: Avraham Bresky, Ephraim Zeidman, the Mandel brothers and Baruch Auerbach, Yaacov Volovelsky, Yosef Brestovicky, Dr. Olga Goldfein and others

The second conference was held on October 11, 1945, with the participation of the first survivors Avraham Bresky and Yaacov Volovelsky. They reported the whole story of Pruzana Jewry, told about life in the ghetto and the camps, the exemplary organisation of mutual help mainly to the weak and the organisation of groups of partisans among our townsfolk. The descriptions of the survivors shocked all those present.

which wanted a special appeal of the Landsleit organisations.
In 1949, the institutions of the organisation discussed a proposal to issue a Pinkas in memory of the destroyed towns and a leaflet was published signed by Meir Walensky of the Pinkas Committee and D. Forer of the executive. It called on members to supply material for the pinkas.
In March 1950, the organisation decided to break off ties with the Landsleit organisations. The organisation expanded its work, including help for the Writers Association members to publish their books. The first person to receive support was M. Wolensky, who translated "Famfilow people" to Yiddish. The organisation held receptions for Masha Shtuker-Payuk and Zelig Mazor when their books appeared. In 1950, the Organisation set up a cooperative for loans called Friendship.
The preparation work for the pinkas continued and after M. Wolensky and M. Payuk resigned and David Forer alone remained, it was decided to give editorship of the pinkas to M. Bernstein.
An appeal was held for the establishment of a wood of 1,000 trees in the Martyrs forest near Jerusalem, in memory of the communities who were liquidated, for the benefit of the JNF. At the end of 1952, the printing of the pinkas began.
A youth organisation called "Atsha" was set up (Addociation Culturelle Hebraia Argentina), which dealt in cultural and information activities. Over the years, the organisation moved to bigger and more pleasant offices, which facilitated its work. In its 12 years existence, about 300 members participated in its activities or 90 percent of Jews from the towns. There is also a group of women working alongside the organisation who are active in many committees.
The Friendship cooperative established in 1950 has 44 members, who bought shares worth 55,700 pesos. At the end of 1957, the number of shareholders grew to 738 and the cooperative expanded, gave many loans and greatly increased its capital resources, reserves and general turnover.

on the spot. The Committee contacted the organisations in New York, Canada and Tel Aviv and transferred money and food parcels for the survivors in Pruzana.

Committee members held further fund appeals in Buenos Aires and La Plata and issued a memorial pamphlet, whose content was copied from a similar pamphlet in Tel Aviv. At the first meeting of the editorial committee, D. Forer proposed issuing a Pinkas in memory of the destroyed communities.

The Organisation of Pruzana, Bereze, Malch and surrounding area Jews

At the initiative of the Aid Committee for Holocaust Survivors in Buenos Aires, the Organisation of Pruzana, Bereze, Malch and Surrounding Area Jews was set up in June 1946. In April 1947, the first survivor of the Pruzana ghetto arrived—M. Eisenstein and a reception was held for him, which brought in considerable sums of money for the appeal fund. Links were established with the Jews from the above towns in Rosario, La Plata, Sarate and Montevideo. The organisation sent money, food parcels and clothes and also demands for immigration and ship tickets. Many packages were sent to Italy, Germany, France and Palestine, Poland and Pruzana. 3,200 pesos were sent to 24 survivors in Palestine. 100 dollars were sent to the Feldafing camp and another 1,000 dollars to the aid committee in New York for transfer to Germany. Loans were given to the needy in Argentina, but most of the money was devoted to immigration requests and ship tickets.

The organisation contributed money to the Central Jewish Appeal, the Jewish Hospital, Magen David Adom, the delegation for the tombstone in memory of the Warsaw Ghetto, the consignment of Jewish books to Poland, to printing workers and the Haganah in Palestine.

With the establishment of the State of Israel, it was decided to send financial aid to Israel, instead of the camps in Europe. Contacts were continued with people in the camps. In 1949, the organisation merged with the separate organisation of Shershew Jews. As a result, the name of the organisation was changed to the "Organisation of Pruzana, Bereze, Malch, Shershew and Surrounding Area Jews". The united body was known by many through its work and many Jewish institutions offered its members cooperation. When differences of opinion broke out between the United Jewish Appeal for Israel and the Federation of the Landsleits, the organisation adopted an unequivocal position in favour the United Appeal and opposed the stand of the Federation

One immigrant who became ill with tuberculosis was forced to return to Poland. His friend helped him and raised the fare.

There was also interest in Pruzana institutions. A committee was set up to help the Jewish library and money was raised for this purpose. On June 18, 1926, a sickness fund for Pruzana Jews, which operated according to regulations, was set up. The intention was to supply means and medical help in cases of sickness from membership fees and special enterprises. The fee was 50 cents a month. Five elected members formed the fund's management. There were 58 members. One year later, the regulations were changed. Employees alone could be elected to the management. The interest of the members in fund diminished and the executive which was changed often tried many means to bring the members closer together, one of which was abolition of the regulation under which employees alone could be elected to the management.

The executive participated in the protest against the pogroms in Rumania and joined the committee fighting against trading in women. In the years 1929—1931, the executive raised money for the "Pruzana Pinkas" which appeard in Pruzana in 1931. In 1936, an appeal fund was held for the orphanage and the Yiddish school in Pruzana.

Officially, the sickness fund was wound up in 1937. Thus, the only organisation of Pruzana Jews and the surrounding area ended its existence. However, in urgent cases the fund's functionaries would recruit help for their members or for public institutions in Pruzana. In 1939, an appeal was organised for the schools in the home towns, but the war broke out and the money was used for local purposes. There was no organisational activity until the end of the Second World War.

Aid Committee for Holocaust Survivors in Buenos Aires

In September 1945, Moshe Nitzberg received a newspaper cutting from his brother Asher in New York that included a list of 331 survivors from the home towns. These included 270 from Pruzana, 10 from Bereze, 28 from Malch and 23 from Shershew. Most were in Germany, but some were in Poland, Russia, Pruzana, Italy, France, Austria, Sweden and Belgium. Already, there were survivors who had reached Palestine and America. On reception of the report, an Aid Committee for the Survivors of Pruzana, Bereze and the surrounding area was set up in Buenos Aires. The committee convened a meeting of all Jews from the area and 12,480 pesos were collected

individuals and groups reached Argentina, settling in Buenos Aires, the provincial towns and the colonies. The descendants of about 15 families are still alive. Some of them played a role in social life. However, it is not known if contact was maintained between them, whether because of their small number or due to the geographical separation. Until 1921, there was no sign of any organisation.

Larger Emigration: Organisation and Aid

After the First World War, emigration to the United States was resumed. It was only in 1921 when the American authorities began making difficulties for the immigrants that they turned to Cuba, Canada, Argentina and Palestine. Some of emigrants intended to reach the United States sooner or later, in accordance with the American law that every European emigrant is eligible to enter the United States after a one year's stay in one of the American continent states.

Only a small minority of the emigrants to Argentina left for the United States. Most of them remained. In 1923, there were already a lot of people from our area who had settled in Argentina, mostly young bachelors. They would meet in Kan's restaurant and when they heard new immigrants had arrived they would welcome them and host them in their dingy rooms. The old-timers cared for the newcomers, looking for jobs for them and other livelihoods. Until they settled down, they would share their meagre food with them. In 1924, a need was seen to organise to help their brethren and create a homely atmosphere for them. In March 1924, a meeting with 40 to 50 participants was held. On the initiative of the teacher L. Yelsky, (who returned to Pruzana in 1925 and together with his family met his death at Auschwitz) and an organising committee was set up. The committee did not last long. The reasons are not known. It may be assumed that one was that Jewish workers with socialist and progressive Jews could not sit down together with bourgeois, even if the "bourgeois" in question were without livelihood and penniless like the workers.

Nevertheless, the idea of organisation did not disappear. In the next two years, collective Passover Sederim that were not traditional were held. The Landsleit would help each other in giving advice and in special cases, especially illness, would support the needy with grants. This was as far as the inhabitants of Buenos Aires were concerned. Those who lived in the colonies or provincial towns were of course remote and cut off from any social activity.

In contrast to the requests of Jews from Seltz and Pruzana, a whole group of Jews from Shershev asked to emigrate and from their letter, it emerges that some residents of that district of Grodno had already emigrated. The post office frank was dated January 25, 1901. The letter was written in Russian: "To the Central Committee of the Jewish Settlement Society in Petersburg.

Re: Request of the Undersigned, Third-Class Citizens of Shershev in the Grodno District.

We, the undersigned, together with our families, wish to emigrate for ever to Argentina to work in agriculture and buy farms, as other settlers in our district have done. In this connection, we wish to ask the committee the following questions:

1. What are the conditions of emigration at present?
2. Do the emigrants have to deposit a "guarantee" with the Committee and if so, will it be returned in Argentina?
3. Who finances the expenses of the journey? And how much money does each settler have to take with him?
4. What farm in immovable property and what movable property does the settler get?
5. Which place in Argentina is designed for us?
6. Will you enable our representative to go to Argentina to investigate the conditions of the place and thus save us bother and expense?
7. Which route can be taken from Shershev to Argentina so that the Russian authorities will not make difficulties for us?

We ask for a detailed reply to obviate the need for further questions. We ask for a reply to the address of one of us, who are third-class citizens in Shershev, Pruzana District, Grodno region.

Signed by,
Zussel Abramov Feirberg."

We enclose two 80 kopek income stamps. January 17, 1901. There were three other signatories in the name of 20 more inhabitants.

It is not known, if all or some of the signatories emigrated to Argentina, but the letter undoubtedly indicates that wide circles showed interest in emigrating to Argentina. In any event, not many Jews left for Argentina, as compared with the large waves of emigration to the United States. However, several

In America, Harold was active in the United Committee for many years and invested a lot of work in planning and carrying out activities. One of these was organising the memorial meeting for the martyrs of our town, which is held annually, to remember the community destroyed in the Holocaust and unite those of our town who came to America both before and after the Second World War by continuing the chain of our forefathers. Harold was an enthusiastic supporter of the Pruzana Jewry memorial volume project in Hebrew and English. He is married to Leah Amiel, who was expelled with her family from Bialystock to the Pruzana ghetto. His wife studied at the Tarbut Hebrew high-school in Bialystock and was a Hebrew teacher for a few years in Canada and New York. They have a son and daughter. Harold and Leah are active in the Bialystock Committee in New York.

David Forer

PRUZANA LANDSHAFT AREA JEWRY IN ARGENTINA

We do not have information about the Jewish immigration from our area to Argentina at the beginning of Jewish settlement. However, undoubtedly the settlement work of Baron Hirsch aroused an echo in our area, similar to that in the general Jewish Pale. Evidence of this can be found in the letters of appeal to the Central Committee of the Settlement Company in Petersburg and to Noah Katzovich, that were sent by the ICA company in Argentina to Russia in order to recruit Jewish families to settle in ICA farms in Argentina. Pinhas Leib Elkon wrote a letter in Hebrew from Seltz in this vein: "I am a Hebrew teacher, married with five children—the oldest a boy of 17 and the youngest a boy of 5, all of them healthy. My wife looks after the garden and is helped by the children." He asked the central committee in Petersburg to settle him on the land at the same time allow him to go on teaching... Nisan Kronshtat of Pruzana wrote a letter in Hebrew mingled with Yiddish during the week of the "Vayeshev" portion (פרשת וישב), 1902. He said that as he had become poorer in recent years the only solution for him was to immigrate. He was ready to travel to Argentina, not America, because America was "an unclean (טרפה) land" and he was not prepared to stray from the right path... In that same year, Yosef Starovolsky of Pruzana asked about the possibilities of emigrating to Argentina.

how to advise himself and others in hours of mortal danger, encouraged and influenced those being taken to death not to lose hope and continue to overcome all the terrible things that befell them.

Inter alia, reference was made to the Ghetto period, when the Germans confiscated the radios of the Jews and declared that the death penalty would be imposed on anyone listening to news and disseminating it. Harold got himself a wireless and despite the great risk to himself, he hid it in the spiral staircase of the former "Tarbut" high-school building. At night, he stole in, listened to the news and in the morning the reports spread through the ghetto and encouraged the Jews, when they heard about German defeat on the numerous fronts. Only a few select people knew Harold's secret and the origin of the good and reassuring news.

At Auschwitz, Harold succeeded in maintaining contacts with non-Jewish prisoners, in order to "organise" a little food, a loaf of bread, some margerine, a little fat, sugar, etc. He did not "store" these treasures for himself alone, but distributed them between close and remote sufferers like himself. Others in his place would have bartered or been careful not to be caught for a grave offence, whose punishment was 25 lashes until bleeding occurred. Harold was not afraid of this. He was completely caught up in the work of organising goods to supply them to women in the special womens' quarters and the sick in the camp hospitals.

During the selections of the Muzzelmans (who were due to die), Harold noticed Mendel Bodgas (Milton Steinberg) standing in the row of prisoners selected by the demon's henchmen to be sent to the furnace. Harold hastened to bribe the kapo in charge of the unfortunate victims and saved Mendel from the clutches of death. Together with other prisoners, he founded the bread bank in which every participant contributed their daily bread portion once a week for their hapless brethren in the hospitals in order to save them and prevent their transfer to the furnaces.

Harold Morrow behaved thus in the awful Auschwitz years, when every prisoner was wholly concerned with saving his life hourly and daily. Harold cared for his fellow-men and did wonders in almost impossible circumstances and out of the greatest danger to himself on the Auschwitz planet.

After the liberation, Harold continued his work by organising the survivors and assembling them at Feldafing camp in Germany. His good naturedness and concern for our townsfolk, which received expression in the conditions at Auschwitz, again operated for the benefit of the few survivors.

Philadelphia, founded by Yitzhak Rogovitch is also active and is headed by Berl Blustein, who originated fron Linewe. The members of the committee are: Irving Janowitz and Morris Sorid—chairmen; Sarah (Shirley) Rozansky—financial secretary; Moshe Rudnicki—secretary; Hershel (Harrold) Morrow—treasurer, and Berl Blustein.

The figure of Lena Neidus-Judevicz the famous dentist in Pruzana should not be forgotten. She came to America in 1939 to visit her family and stayed in New York. After the war, when she discovered the list of survivors she helped with devotion and activated others, working wonders with her energy and sacrifice. She was one of the first to visit Israel and marvelled at what she saw and heard.

Lena was an intellectual and wise. She was a loyal Zionist from her youth and helped her husband in his national and Hebrew activity. She always helped the poor and returned the treatment fee they paid for dentistry. Due to her love of Israel she was called "the mother of the Pruzana Jews". Lena spent her last years in an old aged home and until her death on January 13, 1976 she showed an interest in public and individual needs. May her memory be blessed.

Morris Rudnicki

OUR TOWNSMAN HAROLD MORROW

Among the active people of the United Pruziner and Vicinity Relief Committee in New York and Philadelphia is the striking personality of Harold Morrow, who won his renown as a result of his good deeds for the benefit of his fellow-men. Committee members marked his wonderful work for our townsfolk at a special party held in New York on May 24, 1981 and awarded him a bronze, memorial plaque. On that occasion, memories were recalled and evaluations of his character, which are referred to in brief here.

At his parents' home, at the "Yavneh" school and the Zionist youth associations, Harold completely absorbed the moral principles of aid to his fellow-men. He developed the enlightened characteristics of love of people, loyalty, patience, good-naturedness, keenness and love of the Jewish people and its homeland. His distinguished qualities helped him in the Holocaust years to aid his friends and acquaintances, as has been related by his friends who were in the Pruzana ghetto, at Auschwitz and in the camps in Germany. Thus a picture was built up of a man, who redeemed and rescued, who knew

difficulties in initial arrangements and the conditions of adaptation to a new reality—were not easy. The survivors not only had to adapt to the American way of life, but to rehabilitate themselves and find their place in society after the Holocaust years and the killing on "the planet" of Auschwitz.
As time passed, the survivors learned to find work and an occupation, penetrating into the economy and finding status and a livelihood. They established families and took care to educate their children: among the young generation, there are members of the liberal professions: doctors, lawyers and engineers who occupy a place in American society and culture. The survivors have a deep Jewish feeling, that leads to their involvement in Jewish life and work for the State of Israel. They visit the State of Israel from time to time and draw inspiration from Jewish independence. Perhaps, it is they in particular—the remnants of the destruction in Europe—who know how to feel the special taste of the freedom of Israel more than other Jews, whose destiny saved them from the divine justice meted out to European Jewry. The survivors find much interest in meeting other townsfellows in the framework of Landsleit of Pruzana, whose organisation did so much for them. They remember the impressive meeting of comrades in 1950 when the Pruzana Jews living in America first met the survivors. The latter do not forget the great help they received while in the camps in Germany and in other countries.

The memorial meeting held annually for the martyrs of Pruzana, Shershev, Malch, Seltz, Linewe and Bialystock Jews who were in the Pruzana ghetto, not only serve the survivors as a memorial meeting, but as an encounter of friendship with their brethren. The memorial meeting is one of the activities of the Special Aid Committee of Pruzana Jews and District in New York. The other activities include maintaining links with Pruzana Jews everywhere and help to the needy.
As the memorial meeting approaches, the members raise their contibutions to the committee and enable it to carry out its tasks. The committee raised money for the establishment of a Kupat Holim clinic in Kiryat Ata in Israel and for a wood in the Martyrs Forest near Jerusalem, thanks to the initiative of Lena Neidus-Judewicz. The work of Zalman Uriewicz, who headed the committee from 1950 until his death should not be forgotton. His place was taken by Hershel Moravsky, may he enjoy long life. After he retired, the author and Yitzhak Janovitch took over the job.
Sarah Rozansky as secretary of the committee is very active. The branch in

Adina Gross (Eydl Averbuch)

THE FIRST ORGANISATION OF PRUZANA JEWS IN THE US

On June 14, 1888, the Pruzana-born Jews in New York set up the Prusiner Charity and Benevolent Association which included Jews from Pruzana and the surrounding area. They even bought a special cemetery in New York. The organisation was headed by my uncle (brother of my father), Moshe-Aharon Averbuch and he was joined by several relatives called Halpern and three more Pruzana Jews. In 1920 or 1921, Moshe-Aaron came to visit his family and brought gifts with him — money and regards to the inhabitants of Pruzana from their relatives in the United States.

From morning to night, people came to my grandfather's home (Hananya Averbuch). He lived in 12 Sherschev Street where my uncle stayed and people came to receive greetings and money from their relatives in New York and its environs. My uncle visited Rabbi David Faygenbaum, may his blood be avenged, to clarify what the Pruzana organisation could do to help residents in need of financial aid. When my uncle returned to New York, he reported to the organisation about his talk with the rabbi. It was agreed that a sum of money be sent each year to the rabbi for the purpose of "Passover charity". My grandfather and father and a few more inhabitants would divide up the money to poor families, according to need.

It is very hard to believe that there are no more than three Jewish families in Pruzana. This is what my brother told me when he visited my home in Atlanta, Georgia in 1969.

Morris Sorid (Moshe Yudewicz)

PRUZANA SURVIVORS IN THE UNITED STATES

In 1949, Holocaust survivors began arriving in the US. Most of the survivors requested — after all the hardships and tribulations they suffered in the ghetto, in Auschwitz, the forests and the Soviet Union — to reunite with their families, who immigrated before the war. Most settled in New York, the state of New Jersey, Philadelphia, Connecticut and Florida. The pangs of absorption — the ignorance of the English language, the lack of an appropriate profession,

I must make particular mention of the conduct of Zalman Uriewicz in the concentration camps, his concern for his brethren and his devotion after liberation. After we received confirmation that the first consignment reached its destination, we sent a second consignment with money as well that amounted to between $1,000 and $1,500.
We received letters from survivors in Austria, Italy and France. We put them in contact with their relatives. The aid committee was an address through which survivors found their relatives and friends. We also influenced relatives to speed up help to survivors. Among them were tuberculosis patients, whom we gave special portions of food, medicine and monthly financial support. The American immigration laws laid down that every immigrant must produce a letter of commitment from his relatives or friends that they are affluent and a promise that the immigrant will not become a burden on the public. The aid committee searched and found relatives and influenced them to issue the appropiate commitments for their relatives. For those immigrants who did not have rich relatives, the members of the aid committee took pains to issue the necessary papers. The committee gave guarantees to two large organisations dealing with immigration—of Pruzana survivors. A special committee of members of the aid committee looked after immigrants who did not have relatives or whose relatives were not wealthy. When the State of Israel was established and survivors announced their desire to immigrate to Israel, they were sent money so that they could buy clothes and appliances. Over $50,000 was raised for the survivors, apart from food, clothes and medicine. Most of the money came from New York, but also from other cities and nearby states. In Philadelphia, an appeal brought in $1,000. A similar sum was raised in Havana, Cuba. Several times, money was sent from Chicago to New York.
The Pruzana survivors mostly live in the United States, but some live in Israel, Canada and Latin America.
The Aid Committee made an agreement with the Histadrut to set up a Kupat Holim clinic at Kiryat Ata, near Haifa, in memory of the Pruzana martyrs. The building was established with a memorial copper plaque at the entry.
Editors remark: The Pruzaner Charitable and Benevolent Association existed till the beginning of the eighties in the century.

decided to send the money to Gershon Urinski with an instruction to set up a committee that also included the Rabbi which would distribute the money in accordance with the budgets of the institutions.
Thanks to this decision, I brought in additional members outside the Arbeiter Ring circles. The work expanded and income increased and was distributed between all the needy institutions. When the war broke out and contact with Pruzana was lost, the money was handed over to the Joint, which was known for its extensive help to war victims.

D.

Immediately after the war in 1945, the Joint announced that they knew there were a few Jews in Pruzana, but they were not sure if money could be transferred to them. We immediately held consultation and the participants lent $1,700 of their own money which was handed over to the Joint. Later, we received a report that the Joint's money was received. However, we did not receive further information.
In August 1945, we received a letter, through an American soldier, that detailed a list of survivors at the Feldafing camp near Munich. The letter was signed by Zalman Uriewicz, Sender Zakheim and Yitzhak Janowicz. The list included 140 names of survivors out of the thousands of Pruzana Jews. Later, further lists were received and it emerged that 300 Pruzana Jews survived the Holocaust.
When the second letter was received which included details of the destruction of Pruzana Jewry between January 28 and February 3, 1943, we decided to fix the Sunday of that week as a day or mourning and remembrance for the martyrs. At the initiative of Zalman Uriewicz, a delegation of survivors started looking for others who had survived and assemble them at the Feldafing camp.
The aid committee convened a meeting of all the organisations and proposed concentrating all the aid jointly to the survivors from Pruzana and nearby towns and send immediate help through the Jewish Workers' Committee, the Joint, Young Agudat Yisrael and the representatives of large organisations permitted by the Occupation authorities to work in Germany. The first consignment of 150 food and clothing parcels was sent to the address of the main committee of survivors in Munich. The Pruzana survivors at Feldafing elected a special committee headed by Zalman Uriewicz, who distributed the parcels among the survivors.

and Benevolent Association; the Pruzaner Arbeiter Ring Branch 244; and the Pruzaner Arbeiter Ring Branch 244 b. All these organisations were set up for the use and benefit of their members. If they sent aid to Pruzana, it was done on the iniative of individuals and groups.

B.

Immediately after the First World War, several members of the Pruzaner Charitable and Pruzaner Branch organised a project for our town but it did not last long. Several Pruzana Jews such as S. Halpern, M. Averbuch, A. Berenson and others would send money to the Rabbi in Pruzana for distribution among the needy. The author used to collect money for the orphanage. Thus, individuals and groups operated on their own behalf and not in any organised way.

The only organisation in New York that budgeted aid for Pruzana institutions was the Branch, but as most of its members were workers, its operations were limited. In the 1920s, Gershon Urinski, the headmaster and founder of the Yiddish school appealed for help several times. In 1925, Pola Perelstein-Neidus came to New York. She told a Branch meeting about the school's difficult situation and an Aid Committee was set up to help the school. The committee was made up of branch members and later non-branch members were added. The organised balls brought in apparent income.

I must mention particularly Max Kronshtat, the chairman of the school aid committee. His help was provided in the best possible way. He had a lot of financial opportunities and set up a fund in the Ort company for building a factory in Pruzana for providing employment in Pruzana for poor people. The money was later used for the school's benefit. In 1935, he contributed $1,000 of the fund's money for buying a field for the school. He died in 1940 and the two branches immortalised his name by calling themselves the Max Kronshtat Branch 244 or Max Kronshtat Branch 244 b.

C.

After the success of the balls, I proposed that the Aid Committee should help all public institutions in Pruzana and not just concentrate on the Yiddish school. Income would increase as not only the Arbeiter Ring public would be involved. Although I was the only member of the committee who did not belong to the Arbeiter Ring all the members agreed to my proposal. It was

Philip Kunik

THE UNITED PRUZANA AID COMMITTEE IN U.S.A.

A.

Pruzana Jews began arriving in America in the 1870s. Most of them settled in New York or Philadelphia. About half of them intended to earn money and return home, and even in the Twenties many emigrants had similar intentions. The immigrants (to America) worked hard seven days a week in sweat-shops. They suffered from loneliness and in their spare time they maintained contact with their fellow townsmen.

At the end of the 1880s, their number increased and in 1887, the first organisation was set up: the Pruzaner Charitable and Benevolent Association, whose members were workers and petty traders. This association still exists and is the richest and largest of all the organisations set up later.

Like all other immigrants, the Pruzana Jews settled in the oldest and poorest part of New York. The religious Jews founded their own synagogue made up of Jews from Pruzana, Malch and Shershev and it is still in existence.

At the end of the 19th century, a similar religious organisation was set up called the Pruzaner Society. It only had a few members. In Philadelphia and nearby towns an organisation with a lot of members was established in 1898. Later, a similar organisation was set up in Chicago, which included Pruzana Jews living in nearby places.

At the beginning of the 20th century, immigration increased until 1923 when the American authorities limited it. The restriction of immigration reduced the number of members of the organisations: the older generation gradually dwindled; the younger American-born generation was not interested in the Landsmanschaften. Families expanded and people were no longer isolated. Among the immigrants were progressive workers who set up a club of "Bund" members in 1906. Two years later, the Club joined the "Arbeiter Ring" as branch 244. In 1929, a woman's organisation was set up in the same branch. They were the last two organisations set up by Pruzana Jews. Each organisation had its own cemetery and held funerals at its expense. Each organisation provided medical aid, life insurance and a charitable-loan fund. The organisations were founded by Jews from Pruzana and the nearby towns. The organisations containing the name Pruzana were: the Pruzaner Charitable

The chairman of the Jews in Lineve visited Pruzana from time to time on errands for the German commissar. That day he visited the ghetto with Pinhas Orlovsky and I talked to him. He told me they were waiting for transfer to Kobrin ghetto and they did not know they were only a few hours away from death. They left Pruzana at 8 p.m. and by 4 a.m. next morning they were already dead.

Chajka Lejzerovitch added she was not calmed down by Mrs. Kronshtat and she went to her friend Havah Meister. She had a premonition of impending disaster. At 2 a.m., there was a commotion in the town: vehicles arrived and the Gestapo and the police woke up the Jewish chief and the other Judenrat members and told them the Jews had to get ready for transfer to the Kobrin ghetto. The Gestapo men went to Jewish homes according to pre-prepared lists and removed the Jews from their homes.

The two young girls, Chajka Lejzerovitch and Havah Meister escaped and hid in the grain fields. They lay there until nightfall and heard the screams and shooting. Later, they walked by the roadside to Pruzana and reached the ghetto.

This is their story and that of Zalman Burak: At 3 a.m., after they expelled the Jews from their homes, they placed them on vehicles. They told them they were being driven to Kobrin ghetto. Everyone took his most important possessions with him. The Jews were calm because they had expected this... After they had travelled the first half kilometre, the Jews noticed that the direction of the journey was not to Kobrin, but the oil area. Shouting began and the Jews understood they were being led to death. Moshe Zydewicz died in a vehicle from a heart attck. The brothers Ephraim and Yudel Monkavsky jumped off the vehicle. Yosef Samuels jumped after them. The Germans shot them to death. The oil area was fenced with barbed wire and nobody could get out of there. The Germans massed the Jews in a large warehouse in groups of 15. They told them to undress and prepare themselves for death. The others waited outside making expressions of despair. The children were not killed by shooting. They gripped them by the feet and smashed their heads with a steel bar or by banging skulls on the gounds. Zivia Orlevsky hung on to her child by force and the SS man did not succeed in wrenching the child away. This was how Lineve Jewry died.

met a Gentile who told them the details of the massacre. He was one of those recruited by the Germans to cover up the mass grave of the martyrs.
Lineve was part of Ukraina and there were Ukranian police there. But in fact Poles, Byelorussians and Ukranians served in it. The commander was Sotnik, a Gentile from Lineve. In the Ukraine, the Jews had to go out to work, which was hard. They cut down trees in the forest close to the railway station, to prevent sudden partisan attacks. They cut down the trees in the direction of the Tewle railway station on the way to Brisk-Litovsk.
Apart from the Ukranian police, there was also a German commissar and his deputy, who constituted the local authorities. Lineve belonged to Kobrin, where the district commissar, the Gestapo, the German gendarmerie and the Ukranian police sat.
Two weeks before the massacre, two Gestapo men came to Lineve, met with the leader of the Jews and registered all the Jews in Lineve. The list included several Jewish families living in Oranczyel village, a kilometre away from Lineve.
Before they left, the Gestapo men ordered all Jews to pack their belongings and pass through the oil zone, 1½ kilometres from the town. From there, they would be transferred to Kobrin ghetto. Meanwhile, they sentenced a Jew accused of spreading anti-German rumours. The protocol was signed by a non-Jew, Kostikevitch from Oranczyel. The Jew, Levi Mankevsky, his wife Rahel, and their six children aged between 12 and 26 were shot to death. Lineve Jews continued sitting at home and working. It was impossible to reach Pruzana, which was only 12 kilometres away. Pruzana belonged to East Prussia and Lineve in Ukraine. The Jews waited for their transfer to Kobrin ghetto.
Two days before the slaughter, 4 SS men came to Lineve. The Jews unsuccessfully tried to fathom the meaning of their arrival. However, stricter supervision of the movement of Jews began. One day before the massacre, Chajka Lejzerovitch told the Kronshtat family that there was a rumour that a large ditch had been dug by the oil depot. Mrs. Kronshtat told her the rumours were false and were repeated from time to time. She added that that day the head Jew, Avraham Zuckerman, had travelled in the wagon of the German commissar to Pruzana with his permission in order to supply him something. The German commissar treated the Jewish leader well and were some plot afoot would surely have told him...

Berl Blustein

THE DESTRUCTION OF LINEVE

Berl Blustein was a resident of Lineve (Oranczyc), the railway station near Pruzana. He was a survivor of the Nazi Hell. He and his family were expelled to the Pruzana ghetto and Auschwitz, where he lost his family. After the hell in Auschwitz and other Nazi death camps he arrived in Philadelphia in the United States. Blustein recorded his story in a long essay which constitutes historical material on the fate of Lineve Jewry and the whole area. We are reprinting a few sections that include stories published by him in the Jewish weekly "Kamader Odler" which appears in Montreal, Canada.

...It was at the end of Tammuz 1942. I was going to work in Pruzana and met Berl Brakowski, travelling in a cart to Lineve. 5 carts were going there bringing workers to their jobs at the railway station. I offered to join him to find out the fate of the Jews in my town. At first, he refused. He claimed that Judevitch of the Pruzana Judenrat would dress him down. In the end, he agreed, but I refused.

When I arrived at my place of work, Judevitch told me there was no work for me and sent me to the food warehouse. The bookkeeper was Avol, a refugee from Drohiczyn near Bialystock and Yosef Helman, the warehouseman. My job was to help him. Yosef Helman was the brother of Berl Helman, who served at the home of the German mayor in Pruzana, (The two Helmans were among the partisans who were in a camp in Austria), came out alive from the camps and reached France. I knew them beforehand.

At 2 p.m., the rumour spread in Pruzana that the Jews in Lineve had been shot before dawn. My wife and I broke into tears, but we hid our grief from the children. Towards nightfall, the workers who returned from Lineve told me the details of the slaughter. The workers arrived at their jobs at 6.30 in the morning after the slaughter ended. The murderers were still "on heat" and asked the workers if they were Lineve Jews. When they answered they came from Pruzana, the Germans did not harm them. The order was to kill Lineve Jews alone... German precision! The workers reported that apart from a few Jews who escaped, all were killed.

The following night Zalman Burak reached the Pruzana ghetto from Lineve. He told me details of the last ten days preceding the slaughter. The next day, two young Lineve women reached the ghetto, Chajke Lejzerovitch and Havah Meister. They fled at the last minute, wandered around outside the town and

1. Elul 5392 (1632)	the	number	of	regulations	passed	were:	256—271;
2. Elul 5394 (1634)	"	"	"	"	"	"	272—305;
3. Elul 5397 (1637)	"	"	"	"	"	"	306—349;
4. Elul 5399 (1639)	"	"	"	"	"	"	350—401;
5. Elul 5404 (1644)	"	"	"	"	"	"	402—422;
6. Elul 5407 (1647)	"	"	"	"	"	"	423—450;
7. Adar 5415 (1655)	"	"	"	"	"	"	502—526;
8. Heshvan 5422 (1662)	"	"	"	"	"	"	527—555;
9. Av 5430 (1670)	"	"	"	"	"	"	629—678;
10. Tamuz 5433 (1673)	"	"	"	"	"	"	679—706;
11. Tishrei 5444 (1684)	"	"	"	"	"	"	774—799;
12. Nisan 5460 (1700)	"	"	"	"	"	"	906—909;

It is worthwhile mentioning the matters discussed at Seltz and the regulations. In 1632, 1634 and 1684, the committee's budget was approved. Were we to mention all the regulations, there would emerge a full picture of Jewish life, its customs and patterns, relations between man and his neighbour and with the community in general; the relations between kehilot and between kehilot and the Gentile world. In addition, regulations were issued at the sessions concerning religious law and verdicts were handed down, on important issues which local rabbis did not discuss because of their importance. The verdicts were recorded in the minutes of the Vaad, as in the meeting at Seltz in 1670.

Brisk-Litovsk, 2 in Grodno, 2 in Zabludove, one in Misteezki, one in Krinki, one in Olekniki, one in Amdur, one in Mir, one in Sluck and one apparently in Wisokie Litevsk, although we are not quite sure. We thus see that the most meetings were held in Seltz. Moreover, 395 regulations were made at sessions in Seltz, more than one-third of all the 1,010 regulations issued in the committee's 33 meetings.

Seltz did not gain this preeminence because of its importance and status among the kehilot: Seltz could not compete with the large kehilot: Brisk, Grodno, Pinsk, Vilna or Slutzk. It even lagged behind Pruzana, Zabludove or Mir. There were other reasons why the Vaad held 12 sessions in Seltz. Apparently, committee members felt safer there and could do their work without the interference of outside parties, which was vital.

Among the minutes of the Vaad we find hints and regulations about the intervention of external and internal parties. This was the reason that forced the Vaad members to change their venue. There were quarrels during the discussions and informing. It was therefore essential to find a place protected from "the evil eye", to prevent any harm to the participants. At first, it was decided the meetings would be held in Brisk-Litovsk and the sessions in 1623, 1626 and 1627 were held there. In regulation 68, it was explicitly stated that it was decided to meet in Brisk-Litovsk because the leader Rabbi Meir was very old and was not able to participate in meetings held outside Brisk

Rabbi Meir was the son of Shaul Wohl, who in the legends of Polish Jewry was known as the "First Polish King." Rabbi Meir Wahl apparently died between the third and fourth meeting and the Lithuanian State committee decided to meet in other towns. The most important and largest session from the viewpoint of number of participants and regulations was in Pruzana in 1628. It was even decided that the Vaad's meetings would always be held in Pruzana.

However, in the next 20 years, the meetings were held in Seltz and in Chomsk alternatively. Then it happened that the Vaad sessions in Zabludove (Grodno area) were stopped (for unknown reasons) and transferred to Krinki. After this meeting, we find regulations hinting libels and about informers. It was stated that silence should be maintained and decisions kept secret, including the need to be prudent when travelling to and from the sessions. This insecurity and concern undoubtedly caused the committee to meet in Seltz, because of the calm atmosphere at this tiny place. The 12 sessions at Seltz were held on the following dates:

I had to suffer three more years of hunger, want and hard labour in concentration camps. All that time I was tortured by the thought: how am I better than my parents who were killed while I stayed alive?

Mordechai W. Berenstein

THE MEETINGS OF "THE LITHUANIAN STATE COMMITTEE" ("ועד מדינת ליטא") IN SELTZ

All the regulations cited below come from the "State Pinkas or the Pinkas of the Main Kehila Committee in the State of Lithuania" ("פנקס המדינה או פנקס ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא") edited by Simon Dubnow together with Introduction and comments, Eynot, Berlin, 1928.

Among the Vaad of the Four Countries ("ועד ארבע ארצות" או "ועד המדינות"), which included Greater Poland, with Mazowsze, Little Poland, Raisen and Lithuania and existed between 1581 and 1764, there was a special separate body called "Vaad Medinat Lita"—The Lithuanian State Committee, which existed during the years 1623—1761. In the beginning, this committee included the large kehilot of Brisk-Dalita, Horodne (Grodno) and Pinsk, with the small nearby kehilot. Later, Vilna and Seltz joined the kehilot committee together with their satellites.
A lot of research and literature has been produced on the "Vaad Medinat Lita"that has illuminated its importance and work as an autonomous Jewish body in the state of Poland. The reason we refer to it is that 13 of its 33 sessions were held in towns included in the pinkas we have: 12 in Seltz and one in Pruzana. The mother meetings were held as follows: 5 in Chomsk, 4 in

Chaim Malecki

MY TOWN SHERSHEV IN THE DEATH MARCH

When the Germans entered Shershev in June 1941, first 13 victims fell, both Jews and Gentiles. Panic fell on the Jews. It was not long before the Germans ordered all Jews between 16 and 70 to gather in the market-place, and wear warm clothes for going out to work. Whoever did not turn out would be killed.

I was 15 and exempt from the call-up. However, my father was weak and I couldn't agree that he go alone. We said goodbye to our family, lined up in rows of three. Thus began the death march.

When we passed by our homes, we did not notice a living soul. All our relatives had been led away by other murderers. Laughing faces could be seen from the windows of houses of the Gentiles; soon, they would take over the home and all the property of the Jews. Walking was difficult and people began throwing their packages away. The Germans beat people up with thick sticks. 18 of us fell before we reached Pruzana. The Pruzana Jews tried to help us to no avail. They were not even allowed to bring us a little water. We rested by the Krutzel steam plant because the murderers had tired of beating us and they sat resting.

Then we continued in the direction of Linewe (Oranczyce). Again, people fell on the way. The Germans locked us up in the cowshed together with many cows. We were like herring stuffed in a barrel. A few hours later, we heard shouting in Yiddish. It was our relatives, who had been brought on carts and left outside the cowshed.

I saw how the Germans shot Moshe Shucherman, who barely walked and held his son's hand. His son asked the assassins to kill him too after they shot his father and they duly complied. 20 year-old Lejzer Rotenberg was severely beaten. He was covered in blood, but tried to escape. The Germans shot and missed. He disappeared into the nearby wood. The Germans killed 15 Jews on the spot as punishment for Rotenberg's escape. We experienced two more days of hardship until we reached Antopol, where we met our relatives. We are dispersed in the towns of Drohiczyn and Chomsk and our fate is the same as the other Jews doomed to destruction.

I and a few other Shershev Jews succeeded in escaping to Pruzana. There I learned about the killing of my parents and relatives. I became an orphan. But

Vinograd and Yisrael Sheinberg. Yosef, the son of Moshe the tailor, was wounded by two bullets and lay until night in the marshes. He succeeded in reaching Bereze where he died.
The Jews were allowed to leave the school and were ordered to get ready to leave their homes the next morning. On Saturday night, the Jews buried their dead. The following morning the Germans issued the Jews documents and ordered them to leave Malch for Bereze. We hired carts, loading them up with articles and food. The Germans were so sure we would go to Bereze that they did not accompany us or place any guard on us. They delayed the blacksmiths for one day in Malch, but they too left for Bereze the next day.
All the roads leading to Malch carried grave German warning notices threatening death to anyone touching Jewish property. However, the non-Jews immediately entered Jewish homes and some old ones were dismantled by them for use as heating materials.
At Bereze, the Jews received us well. A special committee was set up to ensure housing for the refugees and supply their needs. They sent us to do various jobs and thus six weeks passed.
In Bereze, they were afraid of a final liquidation on the lines of Chomsk Jews. We heard that the situation in Pruzana was calmer. Since Pruzana was incorporated in the "Third Reich", they hoped the Jews of the town would be saved. We began moving to Pruzana. About 60 percent of Malch Jews were absorbed in the Pruzana ghetto.
The ghetto in Pruzana was organised and headed by a Judenrat, which did al in its power to ease the distress. The members of the Judenrat took pains tc house us in flats and supply us with food. They also looked after Jews whc reached Pruzana from other remote places. Thus we linked our fate with th destiny of Pruzana Jews.

That same night the Germans entered Malch. They banned movement in the streets after nine p.m. and ordered every Jewish home to be marked with a Shield of David; all Jews were made to wear a yellow Magen David patch and ordered to hand over radios to the Germans. The Jews were frightened to go out. They hid in the orchards and prayed alone. Occasionally, Gestapo men came to the town.

On one Sabbath, they entered the Caucasian Synagogue and destroyed it. They were helped by the police recruited from the local non-Jews. The Germans would recruit Jews for various jobs such as: repairing roads and bridges, etc. The Jews organised their own committee made up of Yehoshua Niselbaum, Yaacov Appelboim and Shmuel-Mordechai Rubinstein to organise the supply of goods in accordance with German demands and to prevent arbitary action by them. Night guards were also organised to prevent fires and unexpected mishaps.

Meanwhile, the bad tidings of the events in nearby communities reached Malch. One survivor from Chomsk reported on the slaughter of Jews there. We understood that we faced a similar fate. Close to Rosh Hashana, a convoy of Jews from Bialystock and Shershev arrived after taking the road coming from the direction of Chwojnik. They were assembled at the steam plant. We accepted them and dispersed them among many homes and the large synagogue, supplying all their needs. There were about 200 people, a third of the whole Jewish population of Malch. They prayed in Minyanim during the High Holidays.

On the Sabbath of Parshat "Lech Leka" (פרשת לך לך), the Gestapo and local police surrounded the town. The Jews were massed in the market place and knowing the fate of Chomsk Jews, they unsuccessfully tried to escape. That day Sima Pomeranice was shot and killed in Samaravka wood by Shura Mandabei, a local policeman; so were Taybl Kaplan, Avraham Buchalter, Bobel Tsherniak, and a young man who was the son of a Pruzana baker, who hid in Malch because he belonged to a political party. Meir Rabinowitch was removed from the rows of Jews in the market and shot. The survivor from Chomsk was wounded in the finger. All the Jews were taken to the school building. The Gestapo arrived at Chwojnik and killed Matityahu Miskin and his daughter Maryasla.

The Germans tortured an old man before he died. Shmuel Meltsher who came from Lodz in 1939 lived in the same house; he succeeded in escaping. The same murderers in Chwojnik arrived at the Koty estate and killed Yaacov

of the dead. The SS sat down to drink and distributed the blood-soaked clothes of the Jews to the peasants. The floor of the carriages was littered with Polish banknotes and torn dollars...

On the night prior to the liquidation of Ghetto A, the Judenrat members and their families and Dr. Lichtiker and Dr. Shapira and their families committed suicide. 1,800 people were killed in Ghetto A. Before the war, the spot where they were killed was used by Bereze children for Lag Baomer walks.

A few Jews prepared an underground channel that led to the Aryan side and tried to escape. Later, the peasants found the bodies of 180 Jews, some of whom had been choked and some burnt to death. A few were saved and are in Israel. Most of the survivors fell in the forests at the hands of "partisan" groups or the Germans.

When I returned to Poland in 1946 I visited Bronna Gora, where the Germans murdered about 100,000 Jews. At the end of 1943, the Germans dug ditches, took out the bodies and burnt them. The Russians surrounded the spot with barbed wire and pointed out there was a mass grave at the site. The place where 1,800 Jews of Ghetto A were killed was covered with weeds. There was no fence, no inscription, nor anyone coming to weep. The Jewish cemetery was destroyed. The gravestones were uprooted and served as steps for streets of the Goyim. There was no sign of any Jewish life in Bereze.

Shmuel Chomski

THE DESTRUCTION OF MALCH

On the night of the German attack against the Russians in our area I was with Hershel-Eliezer Pomeranice, in Zhabinka. We had been sent to work there as carpenters. We woke up and saw the Russians leaving the town and German aircraft sowing death and destruction all around. We got into the train travelling in the direction of Tewle and Linewe; but the Germans bombed the train. We continued our journey by foot and reached Malch on June 23 at noon. It was quiet at Malch. The following day, fighting began in the area and one woman — Hanna-Reisel Unterman — was killed and her two children wounded. On the same day, a group of German patrols passed through the city. They interrogated and demanded to know if any Russians were in the town. They also requested eggs and butter and departed.

home of Yosef Chomski and on the morrow they were all shot in the church garden. The Jews in Ghetto A were once more frightened to death.
On October 15, 1942, the ghetto was surrounded by SS men and the police. The Jews realised their last hour had come. They collected all their valuables, sewing machines and clothes still in their possession and brought them to the home of the tailor Avraham Greenberg and set the house on fire. The blaze spread to more homes in Ghetto A. The members of the Judenrat gathered at the home of Eliyahu-Moshe Epstein and committed suicide by hanging. There was also an underground canal leading from Ulany Street to Pruzana Street and some Jews fled into it. All were choked to death, but nobody knew how this occurred.
On October 16, the Germans entered the ghetto, rounded up all the Jews still there, took them in vehicles to a hill five miles away and killed them all in pre-prepared ditches. Henach Liskavsky, Shmuel Goberman, Mayrim Savinsky and Shmuel Nodel survived the slaughters. They worked as tailors and shoemakers for the Germans, but after a week they too were killed.

* * *
*

Eliyahu Matya Bockstein provides further details about the bitter end of Bereze Jewry.
The first Jewish victim of the German conquest was Shaul Rashinsky. A farmer accused him of profiteering. The Germans placed him, his wife and child up against the church wall and shot them. 24 Jews worked in the saw mill. All were shot on suspicion of links with the partisans. These events threw the Jewish population into a panic. The members of the Judenrat calmed people down.
There was one case of resistance. Lejzer Berman, who worked at the power plant set the saw mill on fire after the slaughter of Ghetto B Jews and escaped. The Germans pursued him and he wrested a rifle from a German's hand and killed him, but Berman was also killed.
At Bronna Gora, at the place where the Jews of Ghetto B were killed, about 90,000 Jews from the area of Brisk and Bialystock were liquidated. Shlomo Weinstein and Godel Pisctzki, Bund members who refused to participate in the Judenrat, were also killed there. They marched at the head of the Jews were led to death.
After the slaughter at Bronna Gora, the wagons returned full with the clothes

in Pruzana street, which bordered on Ulany street. The Jews who worked for the Germans, the "productive" Jews, lived in Ghetto A. All the rich people who succeeded in bribing the Germans lived here. There were families that were split up between the the ghettos. The borderline was the street where Rabbi Trop lived, by the river.

In Ghetto B lived Jews who did not manage to get "productive" work for the Germans. The two ghettos were surrounded with barbed wire. Workers had permission to leave and enter under the supervision of a Christian resident. In the month in which the ghettos were established, on July 15, 1942, the two ghettos were surrounded by German and other police. The Germans told the Judenrat that the Jews in Ghetto B were being sent to Bialystock for "productive" work. Jews destined for Ghetto B who were still living in Ghetto A were transferred.

In Ghetto B, the Germans went from home to home, assembling all the Jews in the street and marching them off to the railway station at Bludnic. The old and sick who were unable to form up outside, including Rabbi Trop, were shot on the spot. On the way to Bludnic, a few Jews tried to escape, but were shot by the Germans. The people were placed in train wagons and taken to the station at Bronna Gora, in the direction of Baranowicz; there they were all killed by the many ditches dug for their burial. At Bronna Gora, there was a mass grave of Jews from many small towns. Yitzhak Orlovsky, the son-in-law of Hanna-Gitel Lieberman and Elimelech Tuchman, were miraculously saved and reported back on the murderous cruelty of the Germans.

After the destruction of the Jews in Ghetto B, the Germans promised they would not harm the other Jews who were of advantage to the German army. Many young people did not believe the Germans and began escaping. Many fled to the forests and others to Pruzana. There, they lived in the ghetto in better conditions, because Pruzana belonged to Prussia and was included in the "Third Reich". Since the Germans did not have detailed lists of the Jews who were killed, Jews escaped to the forests. But the Christian population in the villages and on the roads threatened them and endangered their lives. Russian gangs wandered in the forests under the guise of "partisans" and every Jew who fell into their hands was killed. Thus it happened that Jews came back from the forests to the ghetto.

The Germans began suspecting many Jews of maintaining links with the partisans. One day, 21 Jews working in the saw mill were arrested on suspicion of holding contacts with the partisans. They were arrested at the

All the Jewish inhabitants aged 16 to 50 or more (apart from mothers of babies) turned up standing in rows outside the home of Matya Berman, where the German command was situated. The Jews wore yellow-patches, one on the chest and one on the right side of the back. The Germans would select work groups and drive them off to work camps. One of the local Christians acted as supervisors of the groups. They derived enjoyment from the afflictions of the Jews.
The jobs included repairing roads, cleaning in camps: at Bludnic railway station, trucks were loaded and unloaded. They also did construction work. The Germans ordered the reconstruction of the housewall of Hananya Eisenstein, Lochovitsky and others. The shoe cooperative, set up during Soviet rule, continued working under the Germans.
Occasionally, the workers would return from work beaten up and injured. The Germans claimed the Jews were responsible for the war and should be beaten. The Jews hoped the Germans would soon be defeated by the Russians.
In the first months of the German conquest, a group of SS commanders arrived at Chomsk and killed nearly all the Jews there. From there, they went on to Sporewa, Olszewe and Nauke and other villages, killing all the Jews. A few Jews survived and reached Bereze. The Jews of Seltz Bludnic and from Malch were also expelled to Bereze. The Germans also rounded up Jews living in small villages to make the work of destruction easier.
After it became clear that the Jews could not meet the contributions imposed on them, the Germans gave them licences to travel to nearby towns to raise the required sums. The Jews of Bereze survived between one slaughter and another in this way.
Life became more difficult daily, without hope of expectancy. If the Christians had wanted to help the Jews, many Jews could have survived. However, as long as they did not suffer from the Germans they watched the Jews suffering with indifference and enjoyed their torture. Some of the Jews had opportunities to escape from the ghetto to the forests, those who worked outside the ghetto. But every Jew knew that if he escaped, the Germans would take revenge on his family and other Jews. Each individual was linked in life and death with the destiny of Jewry.
One day, the Germans divided up the Ghetto into Ghetto A and Ghetto B. They held a census of Bereze Jews beforehand and assembled them in two ghettos. Ghetto A was situated in Ulany street from the home of Shlomke Weinstein to the home of Moshe Potack and it included several peasants' huts

Moshe Tuchman

THE DESTRUCTION OF BEREZE

The Germans entered the town on Monday, June 23, 1941. Part of the Jewish population fled. The Christian population received the Germans as liberators. After a few days, many Jews returned to the town, after wandering in the fields, forests and villages and fleeing out of fear from the peasants who threatened them. A part of the town Ulany street opposite the post office, the saw-mills and houses close by, was destroyed during the bombing.

On June 26, the Germans set fire to Hevra Kadisha's synagogue. The fire destroyed one side of the market place and the nearby streets. When the inhabitants tried to save their property, the Germans threatened they would open fire on them. The Germans assembled the Jews in Ulany street. The road was empty and the Jews were forbidden to live on it.

When the Germans entered they set up a Judenrat composed of: Nissan Zackheim, Naftali Levinson, Fishel Beiser, Hanoch Liskovsky, Meir Roshinsky, Yaacov Moscovitch, Binyamin Shapira, Yaacov-Asher Fridenstein, Gotel Pisetzki, Yaacov Shlosburg, Leibe Danzig and Leibel Molodowski, who served as translator.

A Jewish police was set up to help the Judenrat. Its commander was Shmuel Geberman. The policemen included Rogolsky, Yaacov Zakheim, Yosef Shushan, Kalman Epstein, Yaacov Glezer, Eliezer Schtucker and others whose names I do not remember.

The task of the Judenrat was to execute the orders of the German authorities, i.e. the supply of Jewish workers aged 16 to over 50. They had to fulfil German demands by payment of contributions, gold and valuables confiscation and supply of "gifts". The Jewish police had to translate the orders into practice.

During the first few days of their arrival, the Germans ordered every Jew to hand over the gold he possessed. Afterwards, they confiscated radios and other valuables. Non-fulfilment of orders presaged the death sentence. The Jews fulfilled the sentences, which got more difficult daily. In the initial months, there was still some contact with the outside world. Peasants of the area came to town and sold food in return for materials and domestic objects. As yet, there was no starvation. The Judenrat distributed 250 grams of bread to everybody.

Auschwitz all of a sudden ended.
The guns began pounding and the armies of the Allies announced their approach. On January 17, 1945, the camp was evacuated into Germany. It is hard to describe what I saw on the evacuation march. We walked scores of kilometres. We slept in the snow. Thus we were dragged two weeks in the bitter cold. Whoever failed on the way was shot by a German riding a motorbike. The bodies of men and women were strewn on the roadside densely, like trees growing on the kerb. The victims were cleft with dum-dum bullets. The more dead I saw and the more I trod on them the more I wanted to live and see the defeat of the Germans, revenge the spilt blood of our dear ones and serve as a living witness to all the atrocities carried out by the Germans.
We reached the Matthausen camp on January 30, 1945. Very few of our people got there. The same story began all over again: a bath and running naked in the snow to the block. Here, we slept on the floor, pressing against each other. After three days, they sent us to another camp: Melk, 60 kilometres from Lintz in Austria. Our work was to dig tunnels in the mountains, the Germans brought machines to make airplane parts.
Dark days and nights passed without sleep in hunger and cold until April 20, 1945. The front-line approached and they transferred us in coalers over the Danube in the direction of the Alps. After a five-day journey on the river and two days walking, our ranks became even thinner. I could not stand on my feet. But I knew what awaited me if I did not march. My legs would not work any more. My friend Moshe Krassner of Pruzana walked by my side. He took me by the arms and dragged me until I recovered. I will never forget this kindness he did me. Today, he is in Cuba. After hellish torment, we reached the Ebense camp in the Alps. No human eye was capable of seeing the hell that occurred there. I stayed there three weeks. However, if the Americans had arrived one week later, they would have not found anyone alive at that camp.
On May 5, 1945, I was liberated by the victorious American army. The greatest joy of all the survivors was to sit beside a whole loaf of bread and eat as much as they wanted...
However, my joy did not last long. I saw that I was alone and isolated in the world. Everything appeared strange in the empty world around me.

We were taken to the bath-house. Our heads were shaven and we were beaten up. We got a "cultured" bath according to the German system. When we left through the other entrance, we no longer looked like human beings. It was impossible to recognise us. We looked like clowns in a circus: one wore a woman's nightie; another, wide and large trousers, although he was small; a third person who was tall got small trousers. The same was true of the wooden clogs. A piece of cloth stuck between two pieces of wood, which were called shoes. These shoes brought about the end of many in our group. Our number was tattooed on our left hand. The number replaced a name. We were placed in open huts, full of snow with the wind whistling through them. The beds were wooden boards laid out in three storeys. 10 people lay on each storey. One next to the other.

Food: in the morning, black coffee that hardly served to wet the lips. At lunch: a half litre of water, whose colour was different, and 150-200 grams of bread. There was no drinking water. We used to drink the puddles in the ditches. The water caused dysentery. Every night, five to ten people died in the block. We lived like this six weeks at Birkenau. It was called quarantine. During the six weeks, half of the Pruzana group died. Those who stayed alive were examined and sent to the main Auschwitz camp. Here, we were organised in work battalions: tailors, shoemakers, carpenters, etc. A few succeeded in getting easier work. Many of us ended our lives at hard labour. The Auschwitz camp did not give an impression to outsiders of being a camp where people ended their lives, but of a convalescent home: nice avenues, well-painted blocks, a swimming pool... an orchestra played when we left for work and when coming back... but on return, there were always a few people less. Each group brought its dead with it. The Germans replaced them daily from the transports which came from all over Europe. It was all accompanied with music. The same fate awaited the newcomers as the others.

The smallest offence was punished with 25 lashes. A roll-call was held twice a day. We used to spend many days standing out in the cold and rain. There were "selections" every month. Weak people, "Mosulmaner" as the Germans called them, were sent to the gas chambers. In this way, the Germans thinned out our ranks and insured that the ovens did not remain empty.

* * *

*

request. But the other said to him: "For Jews?" I said: "We'll pay you." A woman pulled at my coat and gave me a watch, which I threw out of the window. The man began throwing snow at us. Similar occurrences happened all along the route. People died in the carriage. Everyone wanted to die. Some young people understood their situation and decided to cut through the window bars and jump out. We tied some towels together and raised a young man close to the window. As it was narrow, we first had to push out his legs and after his body was already outside, he let go of the towel and fell below. Luckily, he fell on the side of the track and immediately began running away. At that moment, I heard machine-gun firing: ratatat. Apparently, the young man managed to get away and I could not determine if the bullets hit him. The train continued its journey. More young men followed in his footsteps, but several fell directly between the wheels of the carriage. It was difficult to evade the German bullets, very difficult.

Three days of our journey had already passed. We were congested and pressed together like sardines in a barrel in sealed carriages, without food and water. In addition, people urinated and defecated on the spot. After three days and three nights, the train halted. The doors were opened and we saw rows of SS soldiers standing in front of us armed with machine-guns. An officer riding on a magnificent horse ordered us: "Everyone, get out. Leave the packages on the ground."

Each person left his belongings with complete indifference. The cannibals moved about with sticks in their hands beating left and right and then another order: "Men to the right, women to the left."

The murderers did not allow families to say goodbye in the last moments of their life. It was impossible to give a last kiss to a wife and child, father, mother, sister, brother and even a new-born baby. The women and children were placed on trucks together with old people and young adults whom the murderers disliked.

Screams and wails rent the air. The last glances were directed at us... even today, it all echoes in my ears.

We, the healthy men, stood and watched these atrocities. Our hearts wept and our eyes were silent. The horror penetrated our souls very deeply.

We were led to the infamous Auschwitz camp and placed in a hut. There were about 400 of us selected for work—out of a transport of 2,500 people. The others went to their last resting place. It seemed to me that we had sinned and had to work hard in order to earn our eternal sleep, that most of us had already attained.

wood: three men escaped zig-zagging. They ran and fell. Several more ran and fell. A soldier riding a horse galloped after them. They fired a machine-gun. The bullets hit the target and the man fell. He got up and went on running. Snatches of voices were heard. A rain of bullets. The German rider ran forward. A voice was heard: "Is the man still alive?" The white snow was full of bloodstains. The bloodthirsty animal fired the machine-gun and directed the bullets to the head of the fleeing man.

The convoy of winter carts continued its journey. The air became more oppressive as the cold increased in the afternoon. In the distance, the small lights in the frozen windows of the peasants' huts flickered.

Thoughts rushed in and the desire to live intensified. The deathly silence was broken by the steps of the guards and the crunching of the snow under the winter carts. Suddenly, the call of the commander of the convoy spliced the air: "Halt! Everyone get down". The order was passed on silently. The silence that had existed until then was replaced by whispering, weeping and screaming... the babies froze to death. Many old people did not get down from the winter carts. They froze to death.

They loaded us into horse wagons, 120 people per sealed wagon. The winter carts returned. The snow and the wind helped them eliminate the traces of the destruction. Inside the carriage, it was impossible to sit or stand, while lying down was out of the question. The train moved late at night in the direction of Brisk. The congestion and the stench increased hourly and made things more difficult. People shouted: "Water! Water!" A few people had bottles full of water. In the first few hours every person fainting received a few mouthfuls of water. People pleaded: "Jews, help, more water." However, the acquaintance holding the bottle did not provide any more. The reply was: "There are other people in the wagon."

The train travelled slowly... the first night passed. Our faces changed. Every moment, we felt that our limbs were becoming paralysed. Every individual wanted to die. Old people sat without having the strength to move. They were stuck to the walls of the carriage. They made a moral stocktaking: once they were people who had their own way of life... they lived for themselves, their children and grandchildren. They took care to raise them and maintained a Jewish way of life... The lips whispered: water, water, water...

The train stopped at a small station. Outside the window bars, I saw life going on as usual. In the distance, I discerned two railway workers. I asked that they throw us some snowballs through the window. One was ready to fulfill my

the stubborn and stiff-necked bridge that still existed after the huge flood in East Poland, between Beranovitch and Brisk.
The young people knew well what awaited them. They organised in groups and took pains to buy tools and appliances that would enable them to live in the forests and marshes. Indeed, many succeeded in slipping through the iron ring. They organised in groups and went into the forest to fight the enemy from behind the front. They blew up railway lines and sabotaged bridges, convoys of armoured cars and ammunition. Many fell in the fighting and few had the pleasure of revenge over their enemies.
The bloody hand reached us too. Our day came. On January 28, 1943, they surrounded the weary Jews of the ghetto with the call:" the German God has no further bread for you, Jews." The day of command came. The order was to make Pruzana "Judenrein" in four days. Since there were 10,000 Jews in the town there had to be a daily evacuation of 2,500 Jews...
My evacuation was on the last day: January 31, 1943. I will remember this day until my death. The heavens were covered with black and heavy clouds. They were a cover above us, spreading cold and whispering things in our ears that as human beings we were incapable of imagining. On this frosty day, our town was wrapped in gloom on its few mansions and many wooden homes, which were covered in snow and locked. It seemed as if the houses were crying and participating in the bitter fate of their inhabitants.
As dawn broke our hearts went out. Not a living thing was to be seen in the streets, apart from the guards and the dogs, who marched up and down continuously because of the severe cold.
Desperate human voices were heard near and far and were answered by the echoes of the frozen air. The gates of the ghetto opened and the groups of German murderers moved in carrying maching-guns. Lorries and winter wagons were brought into the ghetto. The officers barked orders. In all streets, they summoned the sheep to slaughter... Many marched in silence, withdrawn among themselves: others whispered a prayer: some weeped and the heart winced. All the seven firmaments should have been rent and spat fire and brimstone to destroy the "cultural" world...
The wind whistled, the snow rained down faces and the cold seared our bodies. Long convoys of winter carts lined up behind the town. Each cart contains 8—10 living-dead. We travelled to Lineve, 12 kilometres away from Pruzana. A German "Insect" stands every 20 metres. Every glance of his suck blood like a leech. Suddenly, firing was heard from the direction of a small

Our losses increased in the first few days. They shot 18 Jews by the Klebance wood, without distinction between rich and poor or babies and old people. The Germans tried to speed up our end. In reaction, we united in order to continue our wretched existence. Thanks to this and to our awareness of the fate that awaited us we were able to serve as an example for many Jewish communities in Poland.

Black and heavy clouds increased daily over our heads. We saw that around Pruzana, the towns of Scherschev, Hajnewke, Malch, Bereze, etc. became "Judenrein". These facts made it clear that none of us would redeem his life from the bloodthirsty murderers.

Most horrible was the sight of Scherschev Jews on the road, by the saw-mill of Zeidl Krutzel. The Germans made them run in rows of five like a herd of cattle: on the roadside, the Germans stood with canes in their hands and beat them mercilessly until their souls expired. The survivors told us that at midday the Germans expelled them from their homes and did not allow them to take anything with them. The road to Pruzana was full of victims. The Germans made the Jews do "gym-exercises", such as: crawling on all fours, on the stomach, and running, while raining blows on them. The survivors reached Pruzana in tatters, with open skulls and wounds all over their bodies. The Pruzana Jews wanted to receive them, but the Germans made them run up to Antopol. Later, a few survivors managed to reach Pruzana.

The Germans agreed to transfer Hajnewke Jews to Pruzana on condition that the local Jews agreed to accept them. The reply of the Pruzana Jews was most positive. Everyone took a refugee family into his home and fed them, while the Judenrat treated all with love and friendship. The organisation in the ghetto was wonderful, like in a small country, as it were: they organised groups of workers who went to work every day outside the ghetto and they included hundreds of men and women workers: they organised various workshops: bakeries, supply systems, etc. in a collective form. As a result, the Judenrat was able to meet German demands and even earn a good name as a ghetto of efficient workers.

The factory for warm boots (wolikes) which was organised at the home of Yudkovsky, the shoemaking workshop, the tailoring workshops etc. aided us. All the produce was meant for the German army. There was only one thing the Germans did not like: the fact that we were still alive and suffering: in all the towns and small towns, the Jews disappeared without trace. The conclusion, therefore, was the Germans had to liquidate the last Jewish island,

I took out the revolver, tied a grenade around my neck, so that if I were wounded, I could put an end to my life and not fall into the hands of the German murderers. I took another grenade in my hands. The German bullets fell all around me making the ground like a sieve.
My friend Petka, had already understood that the "black mass" was not partisans but German soldiers. In order to detract the attention of the Germans from me, he began firing the machine-gun. The Germans changed the direction of their shooting and I began withdrawing. A short while later, the firing ceased and I met Petka. We began looking for the tracks of the partisans, which led in various directions. We could not find the direction we needed. Meanwhile, it started to become light. We had run out of bullets. We had one revolver, seven bullets and three grenades.
We were in an open field and began withdrawing in the direction of the forest. It was already very light when we reached the forest and breathed a sigh of relief. We felt at home there.
Suddenly, we heard the password shout of the partisans — "seven" — and we answered "twelve". We approached gladly. They told us the partisans had been sent to look for us. Their joy knew no bounds as they thought we were among the dead.

The fight and the victory made us forget the tiredness and hunger. We were ready for more operations.

Larry Korman (Lazar Kartahamker)

MEMORIES OF THE HOLOCAUST

September 1939. Our town Pruzana fell into Russian hands and was saved from the Germans. In a short time, everyone adapted to the new regime. Life continued in this fashion until 1941, when the Germans attacked the Soviet Union. Our town sank from this year onward. In the first days of the war, the Germans gained control of our town. At the start of their rule, we found out that their hands are covered in blood. Jews were press-ganged off the streets for work and those people who were well-clothed and appeared well were sent to the fillthiest jobs. The Christians informed on the Jews who were sympathetic to the Soviet regime.

We were about 200 men and we marched in the direction of the Hota forests towards Bronna Gora. After a fifteen minute interval, commander Samoilik who was riding a fine horse, ordered us to gather round and explained: "Today, a Russian offensive begins on the Byelorussian front. Our task is to destroy the railway line in this area. The whole line is protected by German bunkers linked to it. The first bunker is on the right and the second 400 yards further on the left. Everyone is getting four mines, an explosive detonator and matches. Everyone must place a mine on the contact point between the tracks, i.e. four mines for four tracks.
We were about 500 yards from the site of action. My commander Lieutenant Kolka selected me as number two machine-gun man and Petka, who had been a sailor in the Red Army fleet he appointed as machine-gun supervisor. I received three bullet discs and a further stock of several hundred bullets in a bag.
We split up into two groups operating the machine-guns. One would attack the right bunker and the other the left bunker. The plan was that the German bunkers would concentrate their attention on the machine-guns and allow the other partisans to approach the railway tracks between the two bunkers. The two groups, which each had three machine-guns, opened fire on the bunkers. The Germans reacted by firing a lot of weapons. The whole area lit up with fire. A short while later, our comrades approached the railway lines, laid mines and set them off. Hundreds of explosions occurred and the tracks flew in the air. Panic struck the Germans. We saw red flares in the air, a sign that the Germans were calling for help.
The night was dark and nobody could see his comrade. When the blasts stopped, I looked around and only saw Pekta. I told him that there must have been an order to withdraw that we had not heard in the noise around us. "Coward", he said, and pointed to a black mass. "They are our partisans". I answered: "Pekta, do you remember the words of our commander who told us to return to a spot by the canal after the blow-up of the tracks". To that, the hero answered: "Go and see what that black mass is and I'll wait for you."
"OK, in any case I'm not afraid of death. I'm only frightened of one thing, falling into German hands. They would cut the partisans into pieces." I began moving towards the black mass. I heard clearly the orders in German and saw the steel helmets of the soldiers. All at once a rain of bullets was fired at me. I was sure my end had come.

mobilising a big force against us. At most, they could field three times as many men against us. In the conditions of the forests, this proportion did not endanger us. The forest was our best friend and ally.

The following morning at 5 a.m., we heard the Germans approaching the Michalin road. Ahead of us, the road was mined. Three armoured cars bearing a black swastika approached, followed by a long row of trucks carrying Germans. They received a worthy reception and when the first vehicle ran over a mine, the order came "fire".

Heaven and earth overturned. Our bullets met theirs in the air. Panic broke out among the Germans. We heard hundreds of orders, as all shouted simultaneously as if they were killing a whole herd of oxen. The German infantry approached the bodies of the dead Germans. But as they picked up the bodies, the mines exploded. There were casualties and we saw heads, limbs, hands and legs of the murderers flying through the air. This sight gave us much pleasure, the joy of revenge.

The battle continued. Both sides fought desperately. In this fight, we tried out the P.T.R., our new anti-tank weapon. Finally, their fighting died down. The Germans got into the trucks that had not been hit, leaving behind them two armoured cars and another 24 dead.

* * *
*

June 22, 1944

How good it is to sleep in a dark and wet bunker, together with another 20 people, when you're tired and weak.

The war had been going on for three years. My town Pruzana still existed then and I had dear friends male and female; now, a wild beast, or perhaps men worse than beasts, were trying to kill us. I must rise first to kill them. Ideas and figures got mixed up in my brain—dreams or realistic thoughts. I intended to turn over to the other side and the alarm went off.

I woke up from the deep sleep that we yearned for. I dragged my right boot on (I never took off the left one even when sleeping), I jumped off the bed, grabbed my weapon and knapsack and ran outside. The members of the Kirow group were already standing outside. The commander took a roll-call and we marched forward. All this action was not new to us: it was our life—a continual war against the Germans and their Ukrainian and Byelorussian underlings.

steam and destroyed our fathers, mothers, brothers and sisters, we revenged their suffering. Partisan activities occurred in the whole region of the Rozinoy forests.

One night, our patrols told us from the Michalin road which runs from Seltz to Rozinoy, that many Germans were approaching from the Seltz-Bereze direction. A group of German technicians were repairing the burned-down bridge so that the Germans could use the road to Michalin, which was surrounded by partisans. An alert was declared immediately.

We were always on a high alert awaiting battle operations. We received an order to march from "Huta" to the Michalin road to precede the Germans. It did not take long to march the few kilometres. We took up positions by the road. We lay between the trees and waited for orders.

It was already dark when we heard the noise of the German murderers' trucks. They approached us quickly. At that moment, the order came: "Fire, hit the murderers! For the homeland's sake!" We immediately opened a burst of fire on the trucks. They halted. The Germans jumped out and scattered along the other side of the road and opened a withering fire.

We were much smaller in numbers than the Germans: but our position was much better: firstly, we were waiting for them; secondly, every tree spelt danger for the Germans. They saw partisans behind every tree... It was a life and death struggle. We had to stick to the ground or a tree in order to escape the thick shower of German bullets. Our rifles, machine-guns and grenades were used effectively: the "orchestra" played well.

Pruzana Jews participated in this battle: my brother Leibl and I, Zadok Shereshewsky, Bogman, the Segal brothers, Breitbord, Friedman and others whose names I do not remember. Our thoughts and feelings were concentrated on our dear ones demanding revenge for their suffering. Our whole aim was to fall proudly for the sake of our Jewish name and the Pruzana Jewish community.

A red German flare signalled a stop to the fighting. Soon, the Germans began withdrawing leaving 18 dead on the Michalin road. But we did not stop at this victory. We knew from experience that the Germans (like the Partisans) would try to take the dead and wounded back with them. We knew the Germans would return. We stayed in place, summoned help and waited for the Germans. Meanwhile, we took their papers from the dead Germans (the Partisan headquarters knew how to take advantage of them) and placed a mine under every dead person. We waited impatiently all night.

From our espionage sources we knew that the Germans were not capable of

The "Kizow Otriad" consisted of about 200 partisans, who were organised in four companies divided up into four platoons of twelve men each. We occupied an area in the Huta forests between Seltz and the villages of Szezytno, Jurczyki near Rozlinoy close to the road to Michalin.
Each company had its own bunker, which was built of wood and three-quarters of the structure was underground. The roof was covered with sand and bushes as well as forest plants for camouflage. There was room for a kitchen, bathroom, a clubroom and places for horses and cows.
There were two kitchens: one for the partisans and the other for the command, whose members lived separately in the centre of the area. They had a separate kitchen for fear of poisoning (of which there were cases). There were planks for sleeping on and a small oven. The club served the partisans who did not go out on missions and who were in the mood for entertainment. They would play the accordion and harmonica and sing and dance. Meetings were also called there, the use of weapons explained, such as machine-guns, etc. A Russian colonel did the explaining and gave orders.
The members of the "Kirov" group also had their own cemetery. Each grave had a slab with a name recorded on it. Some even recorded the circumstances of the person's death.
The aim of the partisans was to draw away a lot of Germans from the front by means of sabotage and hamper the flow of men and equipment to the front. We blew up railway bridges and sabotaged roads: we blew up passenger and freight trains: we attacked German positions on roads and in villages; we cut telephone lines. We operated in an important sector which was situated on the main road between Brisk and Minsk.
We brought about a situation in which the Germans would think twice before deciding on raids in the partisans' areas. Until they killed one partisan, the Germans lost a lot of men and equipment. In May 1944 in their big raid on the partisans, the Germans mobilised 45,000 men. The partisans lost four men and three cows. The Germans suffered many deead and lost light tanks, artillery, weapons and a plane. The Germans took their revenge on the cemeteries of the partisans, destroying the fence and the names on the slabs, which they uprooted and then drove tanks over the graves.

Two Partisan Battle Operations

Here is an account of two battle operations in which I took part.
At the end of 1943, when the furnaces and gas chambers were working full

They pointed out the place where they were and told us the secret password, how to find and reach them. The police searched the ghetto all night and did not find them. With this incident, our underground work came to an end.

Liquidation of the Ghetto

The next morning, to the surprise of all ghetto inhabitants, the evacuation of the Pruzana ghetto began. It emerged that the same SS officer came to hand over to the chairman of the Judenrat the order about the evacuation. Those who consider that the incident with the partisans caused the liquidation of the ghetto are not right because the carts intended to carry the Pruzana Jews to Lineve railway station had been ordered previously.

The streets were closed off. It was impossible to inform the inhabitants about the evacuation and they were not ready for it. Nevertheless, we gathered in Rezka street near Chvatke, at Kavenoker's barn. At 7 p.m., when the German guard changed and the Polish sentry Senkowsky received a sum of money from Pesah Linkovsky, to keep away from the barbed wire fence, I gave an order to Leizer Israelit to cut the wire. I left first, through the hole in the fence, to the other side of the ghetto. I was followed by Israelit and Mordechai Baer Segal and hundreds of young men and women. I led them all along the Chvatke road in the direction of Yakowicz, Bazany, Kozly and the Tzuchanewicz forests.

A new chapter began in the lives of the young partisans—the forest period.

The Partisan Movement in General

Until May 1943, partisan groups were to be found in the forests—Jewish, Christian and mixed groups. They were scattered throughout the forests and lived in bunkers. Each behaved in accordance with its own way of life and outlook. In May 1943, Soviet fighting soldiers were parachuted in by aircraft. They included men with military experience and various ranks. They began uniting the groups under a single command and forming them into partisan units maintaining strict military disceipline.

Some of the partisans belonged to the "Kizow Otriad": they included Leibel Friedberg, Avraham Friedman, Tuvia and Avraham Breitbord, Mendel Kaganovitch, Freidke Rogovitch, Reitkop, Yisrael Bogman, Leibl Meister, Mordechai Baer, Shmuel and Eliyahu Segal, Dobrejecz, Jadownik and others. My brother, Moshe Friedberg, Moshe and Shlomo Ravitsky, Soloveitchik, Haim Chomski, Dov Segal, Ilya Weiner, Chajnowski and Meierek from Bialystock, Abramovitch of Kameniec and others fell before we organised in units when the groups existed in isolation.

ghetto was of a fine type because we belonged to East Prussia and that was very fortunate: we would not be destroyed, because we were considered an efficient, working ghetto. After this, the chairman of the Judenrat, Itzel Janowicz, told me: "You, Itzel, my friend, go home. Tomorrow morning, you must go to Belovez. We shall discuss this matter again." "Mr. Janowicz", I answered, "Time is short. Pruzana ghetto is like other ghettos: we face the same fate. Just now we have the chance of being saved, of fighting and protecting the name of Pruzana Jewry for all time. If you do not want to help us, at least do not hinder us."

We agreed to postpone the decision to the following day. They decided I must stay in the ghetto. I did not see Belovez any more. That decision was a severe blow to my friends and me. I stayed in the ghetto, but we continued preparations for moving to the forests. However, we did so with a broken heart. Our friends stole arms from arsenal near the airport and smuggled them into the ghetto in a winter cart with a false bottom. They were covered over with trees... No subterfuge was too difficult for us.

Partisans from the Forests Arrive in the Ghetto

On January 27, 1943, three partisans came to the Judenrat. In the evening, they conversed with the Judenrat chairman. They asked for money to buy arms, medicines and boots for the Russian partisans. The partisans were armed. There was a decision that if the Judenrat chairman would refuse the demands, they would shoot him. The three partisans were: Berl Segal, the engineer (son of Shlomo Segal of Kobrin street) from Pruzana, Ulyezyk and Chiamowski from Bialystock.

At that very hour, the German commander of the "Soudez Dienst" arrived at the Judenrat. He came from Kobrin street via the ghetto gate in Pacewicz street, by the house of Yudkovsky. As he climbed the steps of the Judenrat, at the home of Leibl Pinsky, he saw the partisans and immediately began shouting: "Partisans." Berl Segal snatched the German's revolver from him. The partisans escaped through the backdoor of the Judenrat and then through the narrow alley to Vodna street. In this incident, the old Judenrat guard was killed.

The partisans were sent by their friends, who lived with them in a bunker. They included Avraham Friedman, Tuvia Breitbard, Elihau Weiner, Haim Chomski, Rubin, Yosef Untershul, Levner and others. That night we met three partisans, who told us about life in the forest.

I answered: "Commander, allow me to decide their fate. Let me flip the coin..." His wife said I was right and I flipped the coin. I was lucky. It fell on "heads". The following day, I brought the 50 workers back to Pruzana. The joy in the ghetto was indescribable.

I Meet Partisans in the Forest

A short while after, when gathering strawberries in the forest, far from the road, I met two former Russian soldiers wandering in the forest, remnants of the Red Army troops. They had formed partisan groups in the forest. We heard about them from time to time. We began conversing. I told them about the ghetto and the labor camp. Finally, they agreed to receive me and other Jewish young men in the partisan groups.

The Partisans Movement was already known at that time. The partisans would come to our camp. I would meet them in the forest at special places. People began murmuring that the partisans were visiting the camps. The German musical instrument player from Berlin, who served as the engine driver and used to live in the wagon near the road, came to live in the camp, where he thought it was safer...

Every Sunday, I would return to the ghetto, to take back sick and exhausted workers and replace them with others. I would bring food, clothes, letters and regards from the workers to the parents and relatives. The parents would await me on every Sunday.

I consulted with my friends in the ghetto how to organise the partisan movement in order to spirit away more young people to the forest. It was possible to take out 40—50 people under the pretext of carrying food and clothes every Sunday, but it could only be done with the agreement of the Judenrat.

We decided to conduct negotiations with the Judenrat. I would report on the situation in the camp to the Judenrat every Sunday. I would request and receive presents for the commander, his wife and other smaller curs. These presents led to better treatment of the Jewish workers.

I Again Stay in the Ghetto

At one of the meetings, I lectured about the partisans movement that could be organised at Belovez and the plan to save the ghetto youth. The meeting was attened by Itzel Janowicz, Leibl Goldberg, Motil, David Rosochovsky and other members whose names I don't remember. They listened attentively to me and afterwards said it was wrong to endanger the ghetto's existence. Our

I brought about a situation that they did not hit workers. The Germans also did not press us during work hours: they would shout at us when Germans from outside or engineers came to the camp, but only during their stay. I would tell every worker: "Save your strength for tomorrow." The supervisors began to treat me with respect, because they saw I was not afraid of death. Every day, as night approached, I would bicycle to the Germans' office in Belovez and report that the camp was operating properly, and that there was no need for a barbed-wire fence around the camp. I would hand over the list of workers and in return get the few "pearls" as wages.

I arranged that on every Sunday we would get food and clothes from the ghetto and that the sick and exhausted workers be replaced. They also allowed me to buy food from the German bureau, such as: meat, potatoes, groats and bread in the amounts we wanted. Obviously, this was done with the secret knowledge of the supervisors, who turned a blind eye to our actions.

At that time, there were no Jews in Belovez. The German commissar, who headed the labor bureau, was a S.S. murderer and he demanded that our command transfer 50 workers at Belovez to his control, which meant certain death for them.

Leibl Goldberg, the Pruzana Judenrat "Labor Minister" arrived to talk it over with the camp commander. He told him that the foreman of the group was at the site and he was not prepared to speak to other people. Goldberg came and told me his reply. He was afraid to stay and returned to the ghetto, asking me to deal with the matter.

I took the bicycle and the revolver (which I always carried) and travelled to Belovez. It did not take long to arrive. I entered the private home of the cammander, which was close to the office and stood waiting outside.

"What do you want once more?" He asked me smiling. "I ask to refrain from sending the 50 workers to the commissar of the labor bureau in Belovez. That's all I want", I answered. His wife asked me if I could supply her with a caracul fur. I smiled and said if my request was fulfilled by her husband I could accept her request to the Pruzana Judenrat. I promised her she would get the fur and added," You know the saying: 'You scratch my back and I'll scratch yours'."

The German got up from his chair, took out a ten pfenning coin and said: "Listen, I'll leave it to fate. If the coin falls 'heads', I will not send the 50 workers to the commissar and return them to the ghetto in Pruzana; but if it falls 'tails', then it's all over."

In the Belovez Forests

In the spring of 1942, they began sending 200 laborers to the Belovez labour camp. It was hard work. None of the workers agreed to go without me. They all told the chairman of the Judenrat they would not go to the camp without Itzel. With me, they were prepared to go through fire!

Once, late at night, the chairman of the Judenrat Itzel Janowicz and "labor minister" Leibel Goldberg knocked on the door of my home. Janowicz apologised for coming to me late at night and said: "You know me well. Do me a favour, which is also good for everyone. Be foreman in the Belovez group, because the workers are not prepared to go to work without you. If we do not supply the workers, they will liquidate the ghetto. The workers believe only in you. We will also allow you to keep the cow in your home. We know about it."

"Mr. Chairman (I answered him) my father gives the cow's milk to Dr. Chacoviecki, Heshele Zuckerman and poor families from Bialystock who live with us or close by for nothing. You know my father. If we are endangering the existence of the ghetto, we are ready to kill the cow at once." That night, they slaughtered the cow and the Judenrat received all the meat. They left us two kilo of meat.

"Labor Minister" Goldberg said: "In Belovez there are no army camps and we are not afraid of your actions." I was very glad. I would once more be free at the large camp in Belovez.

"Mister Chairman—I answered—out of respect for you I agree to go to the camp."

Next day, the workers and I embraced out of joy. The camp was situated six kilometres from Belovez on the road to Kameniec Litevsk; near the main bridge (Krolevsky Mast) an autostrada had been paved. The name of the camp was "Baustelle" No. 17.

The camp commanders were German, Bielorussians, Balachovitzes (soldiers of General Bulak-Balachovitz), murderers and other criminals. We had to uproot tree-trunks, work in marshes and eater, quarry stone and perform other hard work. The supervisors wanted to beat up people with canes and rubber truncheons. I reacted immediately and told them: "I am the foreman here and if someone doesn't work properly or does not want to work, it's my job to handle him. If you want to beat somebody, start with me first, because I'm responsible for the group. But don't strike the workers."

The Jewish Police Intervenes

Once when we returned to the ghetto, the Jewish police was waiting for us. Motil, the police commander was present. We were taken to police headquarters at the home of Mostovalansky in Seltz street and they began to search our clothes. They took from us a rifle, seven hand-grenades and over 300 bullets. All the workers were released and I was arrested. The police commander gave me two blows with his rubber truncheon on my head. Sparks of fire rained from my eyes. He shouted at me: "You won't bring in any more arms to the ghetto." I did not answer him. I slept at the police station and went home the next morning. I was broken. Just now, when I had a good contact in the Czech soldier they are destroying my plans.

The plan for stealing weapons from the army camps collapsed. They did not send me there any more. Somebody else was not capable of resuming contact with the Czech. Usually, they did not want to let me out of the ghetto.

We Organise an Underground Group in the Ghetto

Together with my friends, I began planning the organisation of a youth group as the nucleus of a struggle against the Germans in the event of the ghetto's liquidation. Our plan included the following points:

1. Nobody would agree of his own free will to fall alive into German hands nor permit that they remove him from the ghetto.

2. According to a preconceived sign, we must oppose the Germans and leave the ghetto for the Rozhwoy forests.

3. Every member of the group must prepare weapons, including vitriol bottles, kerosene, petrol, axes, knives—to oppose the Germans and set the house on fire.

4. Start building an underground tunnel from our home in the ghetto (42 Pleura Street) to Baranavsky's flour mill and in the direction of the road, near Krutzels mills. In fact, we started this work.

We also contacted the former Communist party member, the Christian Estapezuk, who several times illegally entered the ghetto. We planned our future partisans' unit with him.

We Steal Arms

German guards would supervise every group of workers to ensure that they did not leave their jobs. As foreman, I could move around without supervision. I would hide my yellow patch under my coat lapel. As a result, the Germans did not pay any attention to me. At lunchtime, I would enter the armoury to separate the butts from the weapons. The arms I would hide in my work overalls and they reached down to my knees. I would hide the weapons in the woodpiles. The Jewish workers noticed this. I approached them and explained that after work, they should place the arms in their clothes and I described how to hide them.

"O.K. Itzel", they replied. In their eyes, I could see their excitement, as if new blood had been poured into their veins. The German guard noticed my movements, but I removed his suspicions. I gave him a silver ring with a fine monogram. The Germans liked these rings like a dog that loves meat.

We would tie the grenades to our feet and place the bullets in our shoes. Despite the great danger, we smuggled the arms into the ghetto. It should be noted that the danger of entering the ghetto was great, because we had to pass through Seltz street where SS men were stationed by the gate in addition to the German police.

Once when I was busy breaking off the wooden parts of P.T.R. machine-gun, a German entered and noticed me. At first, I was ready to throw a hand-grenade in his face. But I thought of the fate of the workers. Then a strange thing happened. A real miracle occurred. The German looked around him and said: "Don't be afraid of me. I'm your friend." And he stretched out his hand. I could not believe my eyes or ears. A cold sweat ran over my body. Was it possible? Perhaps the German wanted to trick me? I asked him coolly: "Who are you, comrade?" The German replied:" I am a Czech Communist, who hates Hitler. That is why I understand you." The German took out a Communist party membership card from under his coat. He explained to me that when he saw me enter the armoury, he realised that I wanted to take out something. He wanted to see whether he was right. He regarded me as a friend and would help me.

I thanked him and was convinced he was speaking the truth and that he was not trying to fail me. After all, he could have shot me on the spot. The Czech, a German soldier, showed me some important places for us.

Work for the Germans

At the end of 1941, the Judenrat and a Labor bureau run by Leibl Goldberg were set up. The labour bureau received orders from the Germans to supply workers for various work outside the ghetto (in Pacewicz Street which the nuns used to live in). The workers were sent to German army camps, factories, warehouses, etc.

I volunteered to work outside the ghetto on the first day, in order to get out and try to make contacts with Gentile acquaintances.

The first "treat" I received from the German telephone inspectors, the infamous Lehmann commando, but it had no influence on me. I decided to fight the murderers and I did not care if I fell in this struggle.

Work outside the ghetto enabled me to move between the German places of work and sometimes defend the Jewish workers against German beatings. I decided to exploit my status and as in any case I had been sentenced to death it was preferable to die fighting against the Germans.

The Agreement with the Ghetto Labor Bureau

Mordechai-Baer Segal, who worked in the labor bureau, sent out job requests for workers. Leizer Israelit also worked in the same office which dealt in requests from workshop owners.

I called Segal and Israelit to my home (we were good friends) and told them this: "You work in the labor bureau: I work in various German places of work and we must use this opportunity to get arms. Organise the youth in the ghetto for a defensive struggle and at the same time prepare for departure into the forests. I am prepared to steal arms and ammunition and you must find me appropiate workers in my groups on whom I can rely to preserve secrecy and smuggle arms into the ghetto." My proposal was accepted and our cooperation began.

I asked the "Labor Minister" to supply me workers who had previously worked in Russian army camps—"Svobedka". The Germans, who came to rest from the front, stayed there. There were workshops and stores of Russian weapons there that had been captured by the Germans.

On Sunday morning, I received a group of 60 laborers for work in the army camps. The workers were selected by the three of us. None of them knew about it. The work began. Some of the workers worked near the saw-mills. Some cleaned the apartments and the rest dismantled the Russian equipment.

we would tell them we found a bottle of drink at the railway terminal which we drank and then fell asleep. Since then, we had been looking for the way back to the camp. The SS men, who arrested us, immediately understood that we had escaped from Auschwitz and led us back to the camp, beating us all the way and setting their dogs on us.

We were placed in block 11 in the solitary confinement cell and were interrogated for weeks by the political department of the infamous murderer Palitz. I must say that his secretary—mistress (the prisoner) Katya of Slovenia helped us a great deal and perhaps even saved our lives. We were afterwards sentenced to stay in the punishment block for the rest of our lives and even received 25 lashes of the whip in front of all inhabitants of the camp. In October 1944, when the Russian front line approached, most inmates were evacuated, including the punishment block and transferred to Buchenwald camp. There, we intermingled with the other prisoners and after going through a number of camps, I again escaped from one of the transports in March 1945 when I jumped from the train. I reached Prague with several more friends on a coal train and was hidden by a Czech family until the entry of the Russian army into the Czech capital in May 1945.

Yitzhak Friedberg

PRUZANA IN THE STRUGGLE FOR JEWISH HONOUR

"In previous articles, the name of Itzel Friedberg has been mentioned as one of the Organisers of the Partisans' movement in Pruzana and its Environs. Here, we bring Itzel Friedberg's own story. At times, it repeats events that have already been described by others. However, we have not changed anything because his evidence corroborates what has been related by others. In some instances, his story is different from other descriptions, but nothing has been changed."

Editorial board of Argentine Pinkas.

On June 27, 1941, the Germans came to Pruzana. On the very first day, they got down to business. They seized young men and women for work. They came back beaten and wounded. Some Jews were shot to death. One Jew was beaten for greeting the Germans. Another was shot for not welcoming them. However, all this was only a beginning. Immediately, the idea was born of getting free of the Germans. But—how? The idea grew riper, when they surrounded the Jewish residential area with barbed wire and set up the ghetto.

During the day, when work went on in the large area, the guarding passed from the internal camp to the outside zone where there were only watch towers without fencing. At night, when all the prisoners returned to the camp and after the count to make sure that all the prisoners were present in the camp, the guarding passed from the outside area to the watch towers around the camp. In order to escape, the prisoners would hide in hideouts in the large area, where they stayed several days. In cases where it was noticed that one of the prisoners was missing, the guard stayed in the outside area three more days. One could only leave the area on the fourth day, because the guards were no longer there. The hideout was provided us by the previous group that escaped. It was a pit under the SS hospital building that had not yet been manned.

The three of us entered the pit. One of our townsfolk, Faivele Pruzansky (the son of the shohet), who was then 13, covered us and spread tobacco over the pit so that the dogs could not smell and find people underneath. The pit was small and its air vents were blocked. We could not stay there. We nearly choked to death and we decided to leave that hideout the same night and continue our journey. The guarding in the large area indeed existed, but we managed to get through it without being hurt by the shots fired at us. We ran about 15 kilometres and reached the bridge above the river Vistula. We saw the SS guard standing on the bridge and did not cross it. We prepared to cross the river by swimming at a spot remote from the bridge. We undressed in order to cross the river. We tied our clothes around our backs to prevent them getting wet. The Russian passed first successfully. However, my clothes and those of the Pole got wet and the boots we had prepared for escape filled up with water and dragged us down.

We returned to the bank and decided to dry out the clothes and cross the river the next day.

When dawn came, we saw a group of women wearing prisoners' clothes coming to work in the fields. We lay quietly among the bushes hoping to continue our escape at night. Rain fell in the afternoon and when they began to count the women to return them to the camp that was apparently nearby, it emerged that two were missing and they began searching. We were afraid they would find us and we decided to leave the bushes and flee the area. I forgot at that moment I had lost my hat in the river and my hair was cut short like a prisoner's. As we moved away, we suddenly heard the voices of SS men calling on us to halt. We managed to talk between us that if we were caught

remained for me and the kapo who allowed me to indulge in this activity. The kapo of that work group (Rolf Winter) had sat in concentration camps since the Nazis came to power in Germany because of his political opinions and had acquired a lot of experience of beahaviour in the camps. As he was a German Christian, he was not concerned for his life. When he heard about my business exchanges with citizens of the town, he told me that if I were caught, I might be endangering my life and I had to prepare myself for that eventuality. At his instigation, I got hold of a diamond ring and gave it to the secretary of the camp, a SS man. I told him I had found it.

Indeed, a few weeks later, a search was made of the hut in which our commando kept its work tools. After civilian clothes were found, I was arrested. After ten days in the camp prison (bunker), I was sentenced to three months group punishment in Birkenau (in block 11).

I arrived at this command and the conditions were so difficult that one could not maintain oneself for more than a few weeks. Fortunately for me, the block was overcrowded and there was no room for me. The secretary of the camp, to whom I had given the diamond, appeared at block 11 to decide which prisoners had to be removed to thin out the block. When he saw me, he immediately called me and gave an order to arrange me in an easier work group.

I was released from the bunker and placed in a work group that stored potatoes for all the camps in the district. These potatoes arrived in train wagons and were unloaded at the same spot where the transports of Jews for destruction arrived. This spot was full of property and valuables lying on the ground and could be traded for food. The kapo in the commando was a German and in return for our care in supplying him with good food did not torment us. I befriended a Pole and a Russian prisoner of war and together we began planning escape. We had valuables in our possession, collected from the train terminal where the Jews arrived with their possessions.

In this period, prisoners were escaping each month. Some escapes succeeded, but other failed and some of the prisoners were even put to death. The organisation of our escape was as follows: the camp was composed of two areas: internal and external. The internal area was the actual camp where the prisoners lived and around it was an electric barbed-wire fence. Surrounding this was a large area extending scores of kilometres which served for work jobs and the SS residence area.

Avraham Harshalom

AN ESCAPE FROM AUSCHWITZ

The great success of the Nazis in the concentration camps was in breaking the spirit of the inmates and turning them into "robots" whose only thought was to get food and evade getting beaten up. This system turned people into unthinking, out of control individuals destined to be sent to the gas chambers in one of the forthcoming selections or to death in some other form. A small number of the inmates remained alive due to luck and they were placed in more humane places of work or made contact with non-Jewish inmates with experience of adaptation to the camp's conditions. The first period at the camps was the most difficult and whoever managed to get through the first few months had a better chance of staying alive.

I arrived at Auschwitz from Pruzana on the fourth transport which left on January 31, 1943 and arrived on February 2, 1943. We were placed in quarantine in the gypsy camp which had not yet been completed. The winter was difficult, the unpaved and muddy roads caused further suffering. All those who could not stand firm went to "Hospital" (as it were) and from there they were sent to the gas chambers. That was the fate of my brother who was murdered on March 17, 1943 (I found out the date later from the lists in the camp documents). After completing the quarantine period, I was transferred with most of the Pruzana people to Block 17 in Auschwitz camp and placed in a work group that dismantled equipment from the train wagons.

The conditions in this commando were very difficult. All day, we were out of doors in frost of 30 degrees below zero, as well as lacking food, doing hard work and getting beaten. It was impossible to endure such work for long. After a few months, a prisoner was transferred to our block 17, who had been jailed in the camp prison (bunker) for breaking into block 10 (where women had been assembled for medical experiments). The prisoner was appointed kapo of the work group that cleaned the streets of Auschwitz. Our "beds" were close together and after getting to know him, I offered him 50 dollars that I kept in my shoes and which had not been taken from me. In return, he agreed to place me in his commando, which during they day walked around the town outside the camp. We had opportunities of getting extra food. I used to get valuables that were brought to the camp by the prisoners who worked in sorting the equipment and clothes of Jews who were liquidated and I would exchange them in return for food for the prisoners; some of the proceeds

and entered the camp: 327 men received the numbers 97825—98151; 275 women, numbers 32604, 32884—33157.

The second transport of Pruzana Jews arrived at Auschwitz on January 31: 249 men received the numbers 98516—98764; 32 women, numbers 33326—33357.

The third transport of Pruzana Jews arrived on January 31, 1943: 313 men received the numbers 98778—99087, 99110—99112; 180 women received the numbers 33358—33537.

The fourth transport arrived on February 2, 1943: 294 men received the numbers 99211—99504; 105 women, numbers 33928—34032.

The total: 1,183 men and 592 women.

The details about the evacuation of the Pruzana ghetto were assembled from the minutes of the trial held in Germany in the years 1964 and 1967 when SS leaders in charge of the area of Poland annexed to East Prussia were tried. Pruzana was a district in the Bialystock region.

1. Bialystock region was annexed to the civilian administration of East Prussia. The Oberpresident and Gauleiter of East Prussia Koch was also appointed commander of the Bialystock region and was directly subordinate to Hitler. These arrangements went into force on August 15, 1941.

Koch appointed Magunia, the president of the East Prussian Artisans Bureau as his deputy and as civilian commissar of the Bialystock region. On February 2, 1941, Magunia was appointed as chief commissar of the Kiev region. He appointed Dr. Brikx, the acting Landrat of Tilsit, as his replacement until the area was cleared of Jews in the summer of 1944.

This civil administration set up on August 1, 1941 was identical to the civil administration in the districts of E. Prussia. The Bialystock region was divided into the Lomza, Bielsk, Wolkowysk, Grodno, Grajewo, Sokolka, Bialystock town and Bialystock-area. At first, there was also a Pruzana district, but it was later linked with Bielsk. Every district had a commisar, who was Nickolaus in Pruzana (August 1—October 31, 1941). After that, the town was annexed to the Bielsk district.

2. The Pruzana Jews arrived at Auschwitz:

30/1/43	—	327	men	275	women
31/1/43	—	249	"	32	"
2/2/43	—	313	"	180	"
31/1/43	—	294	"	105	"
Total		1183		592	

David Kolizecki

When we were living at Feldafing, there was a rumour that SS men were roaming in the nearby forest. A group of camp police went to the forest and there was a clash with the SS men. One policeman, David Kolizecki of Pruzana, was killed in this last clash. We gave him a funeral, which turned into a protest demonstration against Nazism. He was our last victim on German soil.

America

People of Pruzana origin meet here often. They take part in public meetings of the Pruzana Aid Committee. But there is one day in the year which unites us all. It is the first Sunday of February, which is a memorial day for the martyrs of Pruzana.

GERMAN DOCUMENTATION ON THE LIQUIDATION OF THE PRUZANA GHETTO IN AUSCHWITZ

(Collected by A. Harshalom (Friedberg)
from three sources)

A. Auschwitz copybooks published by Polish State Museum in Auschwitz.
B. Investigation file of Gestapo and SS leaders who were active in Ghetto Pruzany.
C. Verdict of trial held in Germany of Nazi crimes who were active in East Prussia (Ghetto Pruzany was annexed to this district).

The trial took place in the district court of Bielefeld and the verdict was handed down on April 14, 1967. The chief judge was Dr. Witte, the other judges Hoppe and Dr. Gaebert and a jury. The accused in the trial were Dr. Altenloch, and Messrs Heimbach, Errelis and Dibus.

According to the facts, there were 9,161 Jews sent to Auschwitz in four transports from Lineve railway station, or Oranczyce in Polish. Every train consisted of 30 freight wagons, which left on Janurary 29—31, 1943 and February 1, 1943. The first transport arrived at Auschwitz on January 30, 1943, the second and third on January 31 and the fourth on February 2, 1943. The transports were organised by SS Kriminalober Assistent Wilhelm and SS Rottenfurer Muth, who was not charged but appeared as a witness in the trial. Wilhelm was also not accused in the trial and maybe had not yet been found. The first transport of Pruzana Jews arrived at Auschwitz on January 30, 1943

across the ocean. As soon as they received the report, they began helping us. They did not wait for relatives to respond, but immediately started sending us food packages, clothes and money.

This aid caused the executive of the collective further difficulties. There was need to ensure that all the aid was fairly divided without discrimination. Heartaches were not absent, but the fear of demoralisation helped us overcome all obstacles.

Jewish soldiers from America, who originated from Pruzana, began visiting us and offered their help. One of them was Hyman Yerozolimski (or Razalimsky?).

The Pruzana Aid Committee in New York set up a fund for the Pruzana survivors with the participation of Pruzana originating people in Philadelphia, Chicago, Cuba and Argentina, which totalled 5,000 dollars. When the first delegation of the Jewish Workers Committee came to Feldafing, made up of Volpert and Goldman, they brought us 2,000 dollars of the money from the Pruzana Aid Committee.

The hour of emigration had arrived. The Jewish Workers Committee, Hias and the Joint all did their duty. However, the Pruzana Aid Committee also helped financially and in exploiting emigration possibilities. Most of the Pruzana survivors went to America. Smaller groups travelled to relatives in Palestine, Cuba and Argentina. However, all,including those who went to America or Palestine,received help (money and work) from the Pruzana Aid Committee. Many Pruzana people took part in the committee's work and their names cannot be detailed here.

We did not forget the promises given to sick members at Gouting. The aid committee sent them money continuously. Those who got well sailed together with us. Three sick Pruzana inhabitants, who were not allowed into the United States, are now in Norway.

Pruzana Victims in the Struggle against the Germans

In 1944, a revolt broke out in the women's camp in Auschwitz. The furnaces were bombed and kapo personnel killed. The Germans caught two young women working in the "Union" ammunition factory, which supplied explosives to the rebels. They were hanged. One was a Pruzana girl, Esther Weissblum, the grand-daughter of Shimon Jadlov. She lived in Warsaw before the war.

and in the family camp at Freimann near Munich. They spent the daytime with us and took part in meetings and remembrance days. We dined, argued and sometimes even sang together.

Couples began forming with the arrival of the women. They began setting up new families and several weddings were held. One wedding, which we all prepared for and did not take place, shocked us all. A young woman from Pruzana was about to wed a Polish young man. The wedding was due to take place on a Sunday and all the preparations were made. However, on the prior Friday, the wife of the young man arrived. He did not know she had survived.

The fate of our young members worried us. The camp led to degeneration. In the first days after the defeat of Germany, young Jewish men would travel on trains and snatch valises from the German travellers at the last minute before the train stopped and throw it out of the window. Afterwards, he would jump out of the train and escape. We did not wait for the police to find our members. We caught four young men who carried out similar action. We warned them that if they repeated such acts, we would throw them out of the collective. We considered it a warning sign that we had to deal with the young people. In our first request to our friends in America, we asked for help in saving the young from moral decline.

We tried to reduce idleness and the many hours of waiting for food distribution. All of us looked for any work. A large part of our members were employed in the workshops, warehouses, kitchen and police of the camp.

The Link with America

Like all the members of camps, we began looking for links with our relatives abroad. We did not have addresses and nobody remembered them. I remembered that a short while before the war a functionary of the Yiddish school, Are Zlotnik left for New York. I did not know his address. We met an American Jewish soldier Sol (Shlomo) Maritz and we asked him to write to his parents and request them to find Zlotnik in New York. It was not long before the soldier brought us his address. We sent Zlotnik a list of all the Pruzana survivors and where they were. The list was accompanied by a description of the destruction. We asked Zlotnik to publish the list in the Jewish press in America and ensure that all the Jewish press in the world publish it as well.

Thus the Pruzana Aid Committee heard about our existence. This committee had a long tradition going back to World War One of helping Pruzana Jews

In general, the camp management and "Unra" representatives were sympathetic to our collective and helped us. Our collective became popular and survivors from the nearby towns of Malch and Scherschev joined us. In the beginning of 1946, our position became more difficult. Pruzana Jews who were partisans or stayed in the Soviet Union during the war began to arrive and they also joined our collective, which numbered 120. The new members introduced a different atmosphere. It appears that the fact that we spent the war under different conditions had its effect and disputes began between the members and it became more difficult to maintain a communal life. Nevertheless, we continued to maintain the collective. The weakness of the first period passed. The members were no longer dependent on material aid, which the collective took pains to supply. Only the fear of loneliness remained. The collective became our family.

The Last Act of the Partisans in Pruzana

We learnt the following from the partisans who survived: a few days after the liquidation of the ghetto in Pruzana, a group of partisans returned to the town and blew up the Gestapo building (the home of Moshe Borstein in May 3rd street, which was previously called Post street) with the occupants. One member of this group, Yaacov Rosenblum, is alive and now lives in New York.

Operation of the Pruzana Collective

The executive of the collective included: Hershel Chankowski, Leibl Shapira, Avraham Seletzky, Bercyzk Warsawski and myself. We were not satisfied with absorbing Pruzana survivors who reached us: we began looking for survivors. We sent members to camps in Germany, Austria and Italy. We also looked for them in Poland. Despite the difficult transportation, we brought them to Feldafing. When we found out that some women survived at Bergen-Belsen camp, we sent five of our members who brought back a group of women from Pruzana, Malch, Scherschev and other towns near Pruzana.
Our collective did not adhere strictly to geography. We took in survivors from Bialystock, Slonim and other places. The members of the collective lived in seven rooms: the men lived in six and the women in the largest, most confortable room. Some members lived at Waldheim, not for from Feldafing

village and requisitioned a room in German's home. We stayed there one month. The American army supplied us with food, but what we received did not satisfy our hunger. Even today, I find it hard to explain what happened: either the Americans did not understand how hungry we were or they were scared we would die through eating, as our hungry stomachs were not capable of taking in normal food. I know one thing, that we were hungry and raided villaged looking for food. One of us, Yerachmiel Kivatiniec died ten days after liberation and we buried him in the mass grave.
Dr. Avraham Treger and Szewelewicz fell ill with pneumonia. The Americans transferred them to a sanatorium in Gasting. But they protested. They did not want to leave us. We promised them we would not forget them and to find them. We kept our promise and they got well.
We lived in this village as a small Pruzana collective during the whole of May. On June 1, American trucks arrived to take us to Feldafing, which served as a rest-place for the inmates of the camps who survived.

Feldafing

At Feldafing, we found more Pruzana Jews and our collective began to grow. More survivors arrived. We lived 12 to a room and slept in six beds, each having two storeys. At first, one room was enough. All the Pruzana Jews arriving joined us. Nobody wanted to leave and we all stuck to each other. The collective replaced as it were all our dear ones. When we reached 27 crowding into the same room, we requested the camp management to allocate us further rooms. They responded positively. In the nearby camps, the report spread that there was a Pruzana collective at Feldafing and more Pruzana people began arriving.

In order to get food rations, one needed a registered camp certificate. Registration work took a period of time and meanwhile survivors had to be fed. We therefore decided to receive all the registered survivors' rations together and divide them between all members of the collective. But there was a danger that we would all remain hungry. We therefore decided on a new plan to increase our rations. Four members of the collective: Hershel Chankowski, Barczyk Warsawski, Leibl Shapira and myself volunteered to bring over the boilers from the kitchen to the block. In return, each one of us received a special portion and the collective was enriched with additional rations. More members told the camp management of their readiness to do vital, tough work in return for extra food, which went into the collective's general fund.

then transferred us from Bissingen to Alach, five kilometres from Dachau. We stayed there ten days. We did not work and they did not give us food. We already knew the nature of hunger, but what happened at Alach cannot be described.

One of us called Meir, who got married in Pruzana found one bone. People who knew said if the bone was placed in a fire, it would become soft and edible. After he fried the bone, Meir told me to cut it up. When I agreed, people pounced on me and each demanded a piece. I took the bone and gave it to others and when I gave the last piece of the bone he was annoyed at me. Eventually, we learned that we had argued over the bone of a man...

After these terrible ten days, we were again crowded into wagons. On the way, aeroplanes bombed us and the train would stop. Here we already received food. Every day, they gave us 250 grams of bread and a piece of margerine. On the way, we once received a little soup. Nobody knew how long we travelled. I remember only that it was April 28 when the train stopped near the village of Ippeldorf-Staltar (between Munich and Garmish Partenkirchen). The railway lines were smashed and further travel was impossible. We saw how German civilians were hurrying and leaving carrying packets and prams. We realised that the end was near.

On April 29, the supervisors of the wagons and two representatives from each car were called in. Our delegates returned quickly with American 5 lbs parcels. Everyone got a packet, which also included cigarettes. The packets were sent by the Red Cross, which received permission from the SS commander. All that we went through on receiving the parcels is indescribable.

That night, the commander called in 3—4 SS men from each wagon. They returned with parcels of civilian clothes. They prepared to escape. The American army appeared on April 30. The SS men who escaped, including our commander, were captured with its help. We began passing through the wagons and removed 19 dead people. When a man died during a train journey his body was thrown out of the window. We dug a mass grave for the 19. We were free.

After the Liberation

We waited for the Red Cross tired and exhausted. Nobody came. We dispersed among the villages looking for food. We also hoped to find relatives. We were ten Pruzana Jews (Icze Jamusz, Yerachmiel Kivatiniec, Israel Chomski, Sender Zakheim, Dr. Abraham Treger and me). We entered a

plan. During the night of January 17, the Germans hurriedly began packing. The kapo ordered the prisoners to get ready to leave. We waited all night. The following morning, several thousand young people left the camp at seven a.m. Nobody knew the destination. We, who stayed, did not go to work. The kapo brought us camp and civilian clothes. Every prisoner could dress as he wished. We could not decide what was better for us, or whoever had the best chance of staying alive, the prisoners or the civilians? Some wore both sets of clothes, one on top of the other. If they had the chance to escape, they would decide on the spot which clothing was better. They wanted to be ready for any eventuality.

The second transport of prisoners, which included me, was the last. The patients alone remained at the camp. Each one of us received two kilos of bread and a packet of margerine. We left the camp at 8 p.m. and marched all night. On the way our guards fired in the air. The women marched first, followed by the men. When a prisoner's strength failed and he could march no longer, he was shot on the spot and his body flung on the side. We continued marching in this way. In the morning, we reached a village. They took us into the cowsheds and we stayed there all day together with the pigs, horses and cows. When night came, they took us out, formed us up in rows and we went on marching. In the middle of the night, we reached the town of Leslau. We were massed in a building where we stayed all night until morning, when we were put in train carriages, which brought us to the Gross Rozen camp. During the march in the second transport, the Pruzana Jews decided to be close to each other and when one of us tired, others would hold him up in their arms, encourage him and help him to march. I was one of those who got tired. A strange sleep befell me. I could not keep my eyes open and wanted to lie on the ground. Yisrael Chomski (now in America) and Shalom Kirzner (killed before the liberation) supported and encouraged me: "Zalman, overcome it!" Thus, they helped me to keep on marching.

At Gross Rozen camp, we were crowded into huts. I have never seen such overcrowding. There were swamps outside. People did not have the strength to drag their legs out of the mud, due to tiredness and hunger, and they died standing up. I stayed at Gross Rozen three weeks. During that time, the prisoners were sent to various camps. I was among the group sent to Buchenwald. From there, they sent us to other places. Together with several other Pruzana Jews, I reached Bissingen camp. There we worked five weeks in the vegetable oil factory. We got a little food and starvation troubled us. They

Slowly, the work of the aid committee increased. It emerged that help could be provided in other ways. By various manoeuvres, people could be transferred from hard to easier work. We succeeded in a few cases. We did not strictly adhere to geography in our help. When somebody came to help a Pruzana Jew ill in hospital, he would also help another patient lying beside him. Our help was small and not much could be done, but we succeeded in saving the lives of a few people. Our committee operated until the evacuation from Auschwitz. Frequently, we sought means to augment our bread fund to help more people. Once Hershel Maravsky and Yankel Barbal found a purse full of valuable things, which belonged to Lipsky, a Polish Jew, who is now in New York. They returned the purse to its owner, but not before he gave several portions of bread to the fund.

There were "selections" in Auschwitz too. Suddenly, the Germans would place people in rows and send them off to the gas chambers or another direction and put them to death on the way. It was not always the weak who were selected or those unfit for work. It happened because the Germans needed to supply a quota of Jews for the furnaces. Once we saw Mandel Badgas among these rows (today he lives in America) and Hershel Maravsky turned to the kapo who traded with us and asked him to take Mandel out of the rows. The kapo agreed and we hid Mandel. There were a few such cases in the selections or transports. But despite our activity, we could not work wonders. Out of 2,000 Pruzana Jews who worked in Auschwitz, nearly 200 remained alive. There were also young women from Pruzana, who worked lighter or better work and could contribute food or clothes. Among them were Shifra Tenenbaum (now Seletzky) and Liba Badgas.

Prior to Liberation

At the beginning of 1945, we noticed allied planes flying above Auschwitz. The echo of firing was also heard. We began to hope and with hope fear increased that the Germans would kill us before liberation. Between January 17 and 18, the Germans told the kapo and long time block residents that Auschwitz camp was being transferred. Even before then, we saw how German pride disappeared. They began to fear. At night, there was a black-out. Lighting a candle was banned. But our fear also increased. What would the Germans do to us in their last hours?

We decided to consult about what to do. Some people thought we should hide in the camp and not leave together with all the detainees. Others opposed the

slice of sausage on Tuesdays and Fridays. Those who worked in the huts (in cleaning and other jobs) and the hospital patients did not receive any extras. The kapo, who dished out the rations, would steal some of the portions and sell them. The camp of Pruzana inhabitants was again reduced. All those who did not get a "good" job died of starvation and exhaustion.

Help

The nature of the illnesses of the patients in the hospitals was not known. However, one thing they knew: if there was no improvement in the condition of the infirm person, he was sent to the gas chambers. When Pruzana Jews were observed among the patients in hospital or we saw women weaken, we decided that the stronger would help the weaker, starting with personal help from time to time.

We all believed that in order to get a man on his feet, he had to be fed soup, which fills the stomach and leads to an improvement in his external appearance. We therefore decided to get further portions of soup and for this we needed the kapo. They would steal from the rations and sell them to others. For a portion of soup, we had to pay in slices of bread, margerine and sausage. The kapo would trade again in the food we gave them and we had another portion of soup.

The number of sick and weak increased. Personal help was not enough. We therefore decided to organise an aid-committee. There were five of us: Avreml Seletzky, Hershel Maravsky, Yankel Rozanski (who fell in the march prior to liberation), Yankel Barbal and myself. On Sunday, when we did not work, we met in block 15a by the bedside of Yankel Barbel. We decided that every Pruzana Jew must give a portion of bread weekly and whoever is capable of it more. Every committee member had to make contact with residents of the town and tell them of our decision. I was appointed chairman of the committee and treasurer of the bread fund.

The help to patients in hospital was supplied through the sanitary worker Shlomo Shabrinsky (who survived and is in America). Hershel Maravsky, who was a carpenter and was sent from time to time by the kapo to different parts of the camp for repair work, had the chance of helping weak men and women. Moshe Goldberg, a baker, Avraham Seletzsky, a roof-coverer and Yankel Barbel, an electro-mechanic, could through their work meet Pruzana people scattered throughout the camp. We tried to reach every Pruzana Jew in need of help.

enough to save him and he was sent to the gas chambers. So were my sister, her husband and their two children, my two brothers, their wives and children, my sister-in-law and her daughter, my aunts, uncles and cousins, my wife's mother and her sisters.

We, "the select", stayed at Birkenau for six weeks. We lived in blocks 16, 17, 18 and 19. We slept on planks. Eight to ten people lived in an area meant for three. There was no running water. Our food was several potatoes a day (sometimes we did not get them) and three-quarters of a litre of brown water, which was called coffee. A large part of our group died of starvation, beatings-up and affliction during the six weeks. After a few weeks, four blocks were no longer necessary. Two were enough. Those still alive from blocks 16 and 17 were placed in one block and those in 18 and 19 in another. After six weeks, those still alive were taken to Auschwitz, one mile away from Birkenau. A small group of Pruzana people stayed at Birkenau.

Auschwitz

It is difficult to believe this today, but it is a fact that when they brought us to Auschwitz, we believed that life would be easier for us. We were not deceived by the swimming pool that was situated in the camp. We understood that the Germans wanted to deceive us with such luxuries. But, it was easier for us on mattresses of three-storey beds. At first, we pounced on the daily Auschwitz rations, which consisted of 250 grams of bread daily, a small lump of margerine, a slice of sausage and a little watery soup. After Birkenau we were hungry.

Only one Pruzana Jew agreed to take on the job of a kapo assistant. All the Pruzana people were among the labour groups. Many worked in the carpentery and shoemaking workshops in the camp buildings. Others worked in the laundry, in the bakery, in cutting down trees in the framework of the forest workers company and in the "Unterkunft" unit (a group which sorted the clothes of the prisoners after their death). Others worked in the "Folges" unit, which the factory set up behind the town of Auschwitz. The prisoners served as assistants to German and Polish craftsmen. Pruzana people also worked in the "Union" factory and the "Deave" building, which housed the carpentery workshops. A few worked as electro-mechanics and roof-coverers (dach dekers).

Those of us who went to work in an organised unit (mit a Komande) belonged to the select, who received an extra half a loaf of bread and thicker

At Oranczyce, the Jews were placed in a freight train. Up to 120 people were crowded into wagon meant for 30. Men and women travelled separately in the first three convoys. In the last transport of January 31, in which I travelled with my wife and two children, men and women journeyed together. We reached Auschwitz after three days and nights.
There was a lot of overcrowding in the wagons and we were hungry and thirsty. Everyone was strangely quiet, even the children were silent and did not ask for water. They were semi-conscious and their mothers wet their lips with their urine. People were snuffed out like candles during the three days' journey. Adults and children died on the way. Thus, we reached Birkenau station together with the dead.

Birkenau

When we got out of the carriages, we were beaten up and abused. The SS men stood nearby with machine guns. They began splitting us up. Men alone and women and children alone. Some of the men were asked about their occupations. Young men and women were ordered to stand in a special group.
Meanwhile, the "Canadian group" arrived. This was a group of workers among the camp personnel. They began clearing out the wagons, removing the dead and the living together with our rucksacks. A group of children collected by the pile of dead. As we learned afterwards, several members of the Canadian group, who already knew the secrets of the camp, tried to separate the children from their mothers in order to save their lives so that they would be sent to labour groups. I know one mother who survived. After the liberation, she met the katzatler (camp person) who took her child away and she was silent as a stone after she identified him.
Apart from the group capable of working, everyone was led to the crematorium. The women and children were placed on the roofs of trucks. Adult men and others, who gave the impression that they were still capable of working, walked after them. Nearly 2,000 of the 10,000 Pruzana Jews were taken to work: about 1,200 men and 800 women. We were left without our families.
My wife Yenta Uriewicz (of the Urinsky family), my six-year old daughter Frumerele and my 16 month-old daughter Maniele were sent to the gas chambers. When my brother was asked about his occupation, he became mixed up and answered shoemaker's assistant. This announcement was not

The demand could not be realised. The Judenrat did not have direct links with the partisans and there was no time to send people into the forests to look for them. At eleven another announcement came from the Gestapo: to stop looking for the partisans and wait for another announcement, which came immediately afterwards and sealed the fate of Pruzana Jewry: the ghetto was to be liquidated.

On January 28, the first transport left carrying 2,500 Jews living in Seltz (Dombrowski) and nearby streets. The Pruzana Jews were supposedly sent to a labour camp in Silesia. The order came from the chief headquarters of the Gestapo in Silesia. At six a.m., the market was already full of peasants' winter carts, which were filled with Pruzana Jews.

The inhabitants of the Judenrat again tried to negotiate with the Gestapo. One of its personnel, in charge of the supply office, "promised" the Judenrat representatives that they were transferring the Jews only to a labour camp. The men only would work, while the women and children would have appropiate residential accommodation. The Judenrat members were convinced by this "promise" and informed the inhabitants who believed them, because deep down in their consciousness there was a ray of hope that the Germans would behave differently to the Jews of Pruzana, who were included in the Third Reich, because they would get the same treatment as German Jews. They blamed the liquidation of the ghetto on the partisans. Were it not for the partisans, the Germans would not have liquidated the ghetto.

When the final liquidation of the ghetto began, the chairman of the Judenrat, Yitzhak Yanovitch, went out on the balcony of the Judenrat office and announced that the Gestapo was pulling the wool over our eye. The Jews were not being taken to a labour camp and everyone could do as he wished. If until now, the Judenrat had prevented actions by Jews for the public good, now there was no reason to do so...

The Transports

One was allowed to carry as many goods as could be carried in a knapsack. Large families, who possessed winter carts, even tried to take bedwear with them; when the winter carts arrived at Oranczyce (Lineve) 12 kilometres away, the German and Ukranian police confiscated the bedwear. Some people escaped from the carts on the way to Oranczyce. The Germans shot at them, but several managed to escape.

others to follow in their footsteps. Parents planned to take their adult children with them. For this purpose, they had to prepare special clothes, food and money to bribe the guards. They also needed the help of the Judenrat and prudence dictated that they speak to certain members of that body only. I am not sure that all members of the Judenrat presidium knew, but it is a fact that Judenrat members, who were in contact with the partisans, rendered help in the name of the Judenrat as a whole. The young acquiesced in the Judenrat's demand that departure for the forests be carried out individually or in small groups. It was only when the final hour arrived and the liquidation of the ghetto began that the young people violated their promise.

During the four days of the liquidation (January 28—31, 1943), several hundred Jews succeeded in reaching the forests. Wherever it was possible they bribed the guards. Bribery was possible when the guards were Polish. This happened in Scherschev street. In cases where bribery was impossible, they used force. The future partisans began their struggle with the ghetto guards in Pacewicza street outside Zelenicki's home, next to the Beit Yaacov synagogue, in Rezka street and other palces. Many fell at the ghetto gates and some reached the forests.

At first, the Jews wandered in the forests and faced capture by the Germans or the danger that peasants would inform on them to the Germans. Eventually, they reached the Soviet partisans. They had many difficulties before they were accepted by the partisans. Some of them were inadequately armed. Some were accompanied by their families. Despite the difficult conditions in the forests, it is a fact that two-thirds of the Pruzana partisans stayed alive.

The Liquidation

On January 27, 1943, at five minutes to eight in the evening, the head of the Gestapo came to the Judenrat building. At that moment, a delegation of partisans from the forests was asking for help from the Judenrat. The partisans' representatives Berl Segal and a Bialystock young person, whose name I do not remember, sat in the Judenrat offices armed with rifles. When the head of the Gestapo arrived, the two fled and even succeeded in reaching the forests. The bullets fired by the Gestapo chief hit and killed the guard of the building. Judenrat members David Rosochowski and Ziska Spector and others were wounded. The Gestapo chief demanded that the Judenrat produce the two partisans by midnight.

3. In the basement under a row of shops, next to Yudkovsky's shop and underneath the shops of Urinski, Yosef (the son of Gershon) Urinski, Rivka Urinski, Yosef Bagomolsky, Yosel and Hershel Serlin and Mates Srewelewicz hid during the liquidation.

4. There was also a basement under Shmuel Eisner's home in Kobrin street.

5. Similarly, there was one under the home of Yaacov—Yossel Kessler.

I know about other bunkers. Of all those who hid in the bunkers, Yablon and his son Ephraim, Sheva Rogovitch and her daughter remained alive and Zirah Eisner, who in the end got to the partisans.

Partisans

It was not easy to implement the decision to flee to the forests. The Judenrat did all in its power to prevent many people going to the forests. Its reasons were:

1. A mass exodus from the ghetto would thwart the Judenrat's efforts to improve the lot of ghetto inhabitants. There would be no possibility of rescinding decrees against the public or individuals.

2. The Judenrat members were personally responsible for the behaviour of Pruzana Jews. They were the first to pay with their lives in the event of resistance to the Germans.

Meir Karashinsky, the foreman in the group of workers employed in tearing out the roots of trees in the forest, met Soviet partisans. They proposed that he leave part of his group with them. But he answered them that he could not endanger the lives of the Judenrat, who were responsible to the Germans for them. Even though his group contained several members of the fighting organisation, none of them stayed in the forest. It was not easy for the young men to decide to return to the ghetto.

People began leaving for the forests slowly. The first was Yosel Untershcul (an orphan who grew up in the Pruzana orphanage) and his wife. He was killed in the forest. His wife is alive and lives in New York. Others followed him. In time, those escaping reached the Soviet partisans. In the ghetto, people knew that partisans from Pruzana were in the forests. This encouraged

among the Germans and enable the Jews to escape. There was nowhere to run. Others thought that without any connection with arson, an attempt should be made immediately to escape to the forests. Individuals fled daily. Many were killed by the Germans, a few attained their heart's desire. The forests had an attraction. The Judenrat knew about the intention to escape and warned of the dangers the ghetto faced. At secret meetings, there were arguments over who would escape: all the inhabitants, including the old people, or only the young. It was obvious that without arms, nobody would reach the forests.

In the second half of 1942, young people started organising in secret groups of 20 to 25 persons. Several hundred Jews worked in dismantling ammunition, which the Russians left at the airfields and army camps on the road to Lineve. The Jews began stealing ammunitions for smuggling into the ghetto. Revolvers for the metal parts of the rifles were brought in. Later, at night, the wooden parts of the rifle were assembled in the basement of Schreibmann's home. It was the same man, who had tried to commit suicide and afterwards had taken on the job of deputy head of the Judenrat and judge of the ghetto court. He was the "owner" of the ammunition store of the fighting organisation. A large part of the youth made weapons by its own methods. Meanwhile, rumours spread that Jews from nearby towns were hiding in the forests. Many Pruzana young people started making preparations to leave for the forests.

Bunkers

At that time, when a fighting organisation was set up, many people began digging holes, filling them with food, kerosene and matches. Others hid bedwear. The basements were dug in secret and even close relatives did not know about them. We shall never know how many existed. I know about a few:

1. Ben Zion Yablon and his son hid in a basement and one of his peasant acquaintances helped him during the ghetto's liquidation. Yablon and his son survived.

2. In a basement in Market square, next to the church (entry was from the ghetto side and exit outside the ghetto) the sons of Jeche Heidamak and some other people hid.

that the intelligentsia should not have despaired, but served as an example to others as to how to go on living in ghetto conditions.

Groups of young people decided to react differently to the German decree about preparing food and blankets. Their members tried to escape from the ghetto while fighting the guards by the fences. Many were killed, but a few managed to reach the forests. Meanwhile, the Judenrat announced to the inhabitants that it had managed to get the decree rescinded.

Once, the mayor announced a census would be held in the ghetto. At 7 am. the Jews formed up in rows holding their babies to enable the Germans to count the "heads". Not all the Jews turned up for the count at the first call. Many youths refused to appear. The Judenrat members went to great pains to convince them to participate in the census. The Judenrat promised that if all the Jews took part, the Germans would be satisfied just with a census. But if many people were absent, the Judenrat could not take responsibility for the outcome. The young people were convinced and turned up for the census. On a cold and frosty day, the Jews stood in rows from seven in the morning until three in the afternoon, until the Germans compared the number of Jewish heads with the Judenrat lists. Luckily, the numbers tallied and the Jews emerged from the census solely with their fears.

Among the young people, feelings of protest did not diminish. They issued clear statements in secret meetings. There was no way out. The Germans must be opposed. Every time there were rumours about the liquidation of nearby ghettos, the promises of the Judenrat lost their significance. They had to demand when the struggle would begin and how to conduct it.

Secret Radio

Hershel Maravsky, one of the directors of the workshops, found a radio in the attic. He spoke to Moshe Latzky (a wood dealer who was in touch with the workshops) and they decided to install the instrument in the carpentery workshop, in the former Tarbut school building. They told the Judenrat, which gave its agreement. The wireless was hidden in the steps, under a plank which was not properly in place so that if a stranger walked in they could immediately start repairing it. Youth circles hoped that by listening to the radio they could decide on a suitable hour to start the struggle.

Weapons

It was not clear from the start what would be the role of the fighting organisation. There were proposals to set the ghetto on fire, arouse panic

and the insulting of the accused would complete the punishment. However, there were cases when the Judenrat determined the punishment. If a person once sentenced returned to his wicked ways, the Judenrat would send him to work in the German labour camp at Bialovez. In this way, the Judenrat supplied the Germans with the required labour quota.

Once, Dr. Bernstein refused to visit a poor patient free of charge. At that time, the Germans were demanding that a doctor be sent to Bielsk ghetto. The court ruled that Dr. Bernstein (the son-in-law of medical orderly Avraham Saletsky) must go to Bielsk, which meant separation from his family, because they stayed in Pruzana.

The Judenrat tried to bribe Germans, abolish decrees and save whatever could be saved. However, when unsuccessful, it had to carry out German decrees. The Germans discovered that Jews from other towns infiltrated into Pruzana ghetto without their knowledge. The Germans demanded they be handed over, otherwise the Germans would punish ghetto Jews at random. The Judenrat obeyed the German order and the foreign Jews were shot to death.

Opponents

Understandably, older and afflicted Jews relied on the Judenrat to protect and save their lives. The young people did not trust the Judenrat's power and looked for an appropiate moment to start struggling against the Germans. Some thought the end had come and the Jews were fated to die sooner or later. Once such views were held by the local intelligentsia. When a German order was issued that every inhabitant should prepare a blanket and two days food, a group of people gathered at Welwel Schreibmann's home in Kobrin street inside the ghetto and decided on a group suicide.

It was at night, when one was forbidden to go out into the street. Next morning, when people came to Schreibmann's apartment, they found the door locked and smoke coming out of it. When the door was broken down and they went inside, they found a horrible sight: in a room full of smoke, people lay unconscious on the floor, among them Welwel Schreibmann. They succeeded in saving them all, except one, A. Lanitsky, the son-in-law of Zelik Goldfein. He was dead. It emerged that they all had swallowed poison and then lit the stove, covering up the chimney hole so that the smoke would not escape and they would all suffocate to death. They hoped in this way to escape death at German hands.

The news of the collective suicide attempt shocked the ghetto. Many argued

when there were rumours that the Germans were preparing severe troubles, the secretary of the Judenrat, Eliezer Shine—a Lodz Jew who came to Pruzana during the war—smuggled himself out of the ghetto to the chief headquarters of the Gestapo in Bialystock. Obviously, he did not go there empty-handed and in return for large bribes, the Bialystock Gestapo would be satisfied with merely limiting the ghetto area and intensifying overcrowding, which was already heavy.

The Court and Police

The Jewish police did not have a bad name in the ghetto. Jews from all classes belonged to it. Everyone in the ghetto had to be efficient and deal in matters that may save his life. Refugees were also included among the police. The Judenrat ensured that the police behaved properly. There was the case of a Bialystock refugee, who was rescued from the Gestapo and succeeded in hiding a ring, which a Jewish policeman took from him. When the Judenrat learned about it, they dismissed the policeman.

The Jewish police kept order in the ghetto and helped to collect taxes and contributions levied by the Judenrat. The police also made arrests for "exaggerated" smuggling (butchers tried to smuggle animals into the ghetto), etc. The prisoner would be brought to the police headquarters which were situated in the home of Note Mostowlanski, in Dombrowski (Saltzer) Street. They would be detained there for several days and released afterwards.

The prosecutor and the judge in the ghetto was Velvel Schreibmann (according to the evidence of Motl Eisenstein, the prosecutor was Meir Motil and the judge a refugee from Haynewke.) There were two categories of crimes: ones that were capable of annoying the Germans and ones against the Jewish public or individuals. In the first category were cases where a Jew refused to pay his contribution or went overboard in smuggling. The second category involved cases of lack of consideration for other Jews, such as refusing to give free milk to the children of a refugee or refusing to take in a refugee in his home.

The court also dealt in ending disputes between Jews. There were rows, which sometimes ended up in blows. Discussions were public. The judge Schreibmann would call on the accused to show public responsibility. His remarks were directed at all the ghetto inhabitants, whom he warned about moral degeneracy.

The usual punishment was one night in jail. The preaching of Schreibmann

Leimanke

Pruzana Jews believed their fate would be different from that of other communities. Occasionally, they would hear of "selections" and "actions" in nearby towns, but Pruzana evaded them apart from the 18 Jews killed in the first days of the Nazi conquest. The Germans, indeed, would shoot several Jews daily when they tried to escape from the ghetto. Despite the torture, the hunger and the insults, the Jews somehow adjusted to the situation. However, it was not only in Pruzana, but also in the nearby towns that they believed in Pruzana's luck. Slonim Jews, for example, sought ways to get into Pruzana and those with relatives in the town used them for this purpose.

There was a telephone exchange in one of the houses next to the teachers' seminary that served the whole area as far as Baranovitch. The head of the exchange was a German named Leimann or Leimanke as we called him. Every day, he came to the ghetto with his dog, struck Jews and incited his dog against them. He only stopped when he saw blood streaming from his victim. Once, he attacked Rabbi Feigenbaum. He came to his home and saw him praying. The German took the rabbi out of town and ordered him to dance all the way. Zavel Segal (the Judenrat's representative to the Gestapo) and Niamke Goldberg went to Leimanke, promised him a pair of new boots and a considerable sum of money to get the rabbi released and he did let him go.

The Jews learned from this action that it was possible to bribe Leiman. He stopped coming to the ghetto (but this did not stop his servants from coming to beat up Jews) but in return he wanted to lick a fat bone. He agreed to be a partner in various trade deals of Jews.

In Slonim, there were several leather processing factories that could supply leather to shoemakers and sewers in Pruzana, where there were no leather processing factories. Leiman promised to supply machines and drivers; the Jews had to smuggle the leather into Pruzana ghetto, in return for paying Leiman a big bribe. The Jews also tried to smuggle in Slonim Jews in the trucks, but the ghetto population was not increased very much by this method. The moral of the story was that bribery could turn a "Jew hater" into a sort of "Jew lover"

Decrees

The Judenrat's role was to cancel the decrees of the Germans. Some decrees could be rescinded through bribery. Zavel Segal dealt with this. However,

I will provide one example. The death rate in the Pruzana ghetto was not higher than elsewhere. Dead people did not lie in the streets. However, a plague broke out through overcrowding. This was after other ghettos had been liquidated and Pruzana was the last Jewish community in the area. Some people fell ill with typhus and it was kept secret from the Germans. If they had known, it would have been an excuse to liquidate the ghetto. The medical team quarantined the typhus patients and quashed the plague in its initial stages. The Jews of the ghetto did not even know about all the arrangements and panic was avoided.

Census of Ghetto Jews

The Germans demanded all the time reports on the number of Jews in the ghetto. When a child was born, the ghetto received another ration. When a Jew died, one ration was deducted. The Judenrat had to maintain up-to-date lists of all the inhabitants of the ghetto and a special office was set up for this purpose under the management of Feivel Goldfine, the former kehila chairman. This office also handled the affairs of Hevra Kadisha and the Germans knew about this. When they killed a Jew outside the ghetto, they would bring his body to Hevra Kadisha in the ghetto.

At first, when the area of the ghetto was large, the dead were buried in the new cemetery. However, later on, when the Germans reduced the area of the ghetto, people were buried in the old cemetery in the centre of town.

Cultural Activity

The Judenrat maintained the kindergarten, which was situated at Goldberg's home in Kobrin street. It was headed by Wela Laref Janowicz, the wife of the chairman of the Judenrat, and the teacher Shein-Pinsky, the sister of the Judenrat's secretary. Most of the children were the offspring of refugees. Pruzana inhabitants with the material means sent their children to private teachers at private homes.

As refugees were housed in the religious synagogues, orthodox Jews prayed in minyanim. At the home of Aharon David Schreibman, a sort of a prayer place was set up and the Kamieniec Rabbi taught Torah there. Secular Jews and the youth met in private home and discussed political matters. Often, they criticised the actions of the Judenrat and the youth protested that it stopped them acting and restrained their desire for struggle. The idea of establishing a fighting organisation was raised at these meetings, as well as digging bunkers and escaping to the forests. No political party meetings were held in the ghetto.

Judenrat did not receive bread from the Germans, but flour at mills outside the ghetto. On the way there and back, there were opportunities to buy and smuggle goods into the ghetto. The fire engines remained inside the ghetto area and the Jews were ordered to put out fires in the rest of the city. On their way back, they would smuggle goods in their vehicles.
Official rations were received in the following way: the mayor provided the Judenrat with a letter to the supply centre. They would bribe the German and Polish officials who worked at the centre so that the amount of flour the mills had to supply to the ghetto was increased. At the mills, more officials were bribed and the rations increased again.
In order to supply goods to the German population, the German woman Arendt opened a shop at the home of Eliyahu Birenbaum. The Judenrat contacted her and was allowed to buy more goods through her. If any food remained after distribution to the workers and the poor, it was sold in shops opened for this purpose. The Germans were told that in this way, the Judenrat collected more taxes for the official rations provided to the Jewish population.

Heating

The Judenrat received a permit from the Germans to dig peat at the Szemencty and Koplin fields. In addition, it was allowed to dig the roots of trees in the Chachery forest, after the Germans cut down the trees. The Judenrat sent workers and the roots were brought back to the ghetto in carts left by the Germans.

Hospitals

The Judenrat had the right to send doctors to poor patients who could not pay them. However, all the patients, whether they paid or not, could not survive without the hospital, because medicine could only be got there. There were no pharmacies in the ghetto and the hospital team used medicines smuggled into the ghetto and they were very dear.
The hospital was situated in the building of the former Polish high school. It was managed by Prof. Shtriecher, a Galicia Jew who married Zvia Roschovsky. He had no connection with medicine and he was called professor because he had been a teacher at the Hebrew high school before the war. He assembled a team of doctors and nurses who did wonders in ghetto conditions.

Ghetto Workshops

The workshops solved many problems and created work opportunities for Pruzana Jews and the refugees. It was possible to make clothes and furniture in the workshops. There were workshops in carpentry, tailoring, shoe-making and a factory for winter boots. The factory was run by Yeruham Goldberg and Nisan Lewkowicz. The bakeries belonged to the Judenrat, which placed them at the service of the nutrition department. The workshops' advantage grew with time, as even a suit or a pair of boots, or even the work itself, could be a bribe or a quasi-bribe. The Germans would supply leather or wood and the workers would make shoes or furniture for them. If raw materials remained, the Germans would use them for the benefit of the refugees. The organisation of the workshops did not last long. The Judenrat "nationalised" the tools and instruments. In Pruzana, everyone knew about the goings-on and when the Judenrat sent its delegates to find out, the inhabitants had to provide the information.

Nutrition Department

There was no absolute hunger in the ghetto. Certainly, everyone did not eat alike and everything depended on the resourcesfulness of the individual. The Judenrat had to provide a livelihood for the workers it recruited for the Germans, the employees of the workshops, the officials, the patients in the hospital and the babies in the nursery. The Judenrat opened public kitchens for the poor and refugees.

The Judenrat succeeded in smuggling in food to the ghetto and thus increased the amount of available bread. It received 50 grams of bread per person daily from the Germans. In fact, the Judenrat increased the portions from various sources. First of all, there were Jews who did not need the Judenrat and knew how to manage their affairs. Secondly, the Judenrat would confiscate the smuggled food into the ghetto. The Jews who worked outside the ghetto would buy food from the peasants. Christian shoemakers were allowed into the ghetto to hand over stitching materials for the Jews (there were no Christian stitchers in the town). Christians would occasionally receive a permit to hand over work to the tailoring workshops in the ghetto.

At every entry and exit goods were smuggled in and guards at the gates were bribed.

The Judenrat several times bribed the mayor and he himself bought certain goods for the ghetto from the peasants. The rubbish was dumped outside the ghetto and various goods were smuggled back in the empty boxes. The

Refugees

Rumours started circulating that Pruzana and the nearby villages would be declared a Jewish centre—Judenstat. Indeed, a convoy of Jews arrived from Bialystock, organised by its Judenrat at Gestapo instructions. On the way to Pruzana, the Jews were tortured and when they arrived at Pruzana they were all beaten up and injured. On the Bialovez road, the Jews from Haynewke, Narewke and near villages were rounded up and expelled on foot to Pruzana. The Judenrat took them in and cared for them. From Kamienice, only part of the Jewish population was transferred to us. As no further Jews arrived, the Kamienice Jews returned to their town. Further convoys of Jews did not reach our town.

We found out that the Jews of Schershcew outside the town were being expelled and the Judenrat made preparations to take them in. But the Germans did not direct them towards Pruzana, but to Antspol and Drohiczyn. Only a few stole through to the ghetto in our town and they had to be housed in apartments. Some of them settled in the empty homes of the Christian inhabitants who left the ghetto, others in the synagogues and the rest with local families. Beds, clothes, shoes, bedwear, etc. were collected for the refugees and food was provided. The Judenrat alone was capable of taking on these tasks.

Judenrat Activities

First of all, the Judenrat had to carry out the German demands: the supply of workers in numbers and at places they laid down; the payment of contributions imposed by the Germans on the ghetto; for this purpose, gold, silver and furs were collected from the rich, leather goods from the dealers, and money from all the ghetto inhabitants. But how was life actually organised in the ghetto? The Judenrat was dependent on the resourcesfulness and initiative of its members. During its whole period of existence, the Judenrat had to answer two questions at the same time: what would the Germans say and what the Jews?

Money

The Judenrat would receive the wages of the workers that it sent out to work. But, this money was not enough. Periodically, the Judenrat would impose taxes on the ghetto inhabitants. Later, it also indulged in smuggling and thus increased its income.

clerical staff settled in the Christian quarters of the town. The Jews who worked there had the opportunity of meeting peasants and bartering with them. In return for a piece of cloth or leather, one could get food. It seemed that somehow they would manage with the hunger...
However, the Gestapo very quickly disclosed its intentions. The Gestapo and the soldiers began organised robbery of Jewish homes. These were not partisan activities but well planned. The Gestapo banned Jews from walking on the pavement; they had to walk in the middle of the road. Every Jew had to wear a yellow patch on his chest and back. This included children.

The Judenrat

The Germans ordered the Jews to set up a five-men Judenrat and later it was widened to include 24 members. I do not know how the Judenrat was composed and I am not clear about the intentions of its members who agreed to take on this role. There were many complaints about the Judenrat members. The youth were disatisfied when the Judenrat restrained their acts of protests and ensured law and order in the ghetto. People suspected the Judenrat members of primarily looking after themselves and their families. However, there were no accusations of treachery. It was generally thought that the Judenrat in Pruzana acted properly. Judenrats in Bialystock, Slonim, Pinsk, Brisk and other places sent representatives to Pruzana to study the local Judenrat's methods. When the ghetto was liquidated, all 24 Judenrat members accompanied the convoy to Auschwitz. 22 or them were put to death and only two—Avraham Bresky and Zavel Segal survived.

The Ghetto

In July 1941, the head of the Gestapo called in a Judenrat delegation and announced the establishment of the Pruzana ghetto. The town was included in the territory of East Prussia, as part of the "Third Reich". It may seem strange, but there were rumours in the town that this may be a good omen. Jews of the "Third Reich" would receive better treatment from the Germans. The Judenrat delegation received the plan of the ghetto on the spot and exact instructions for setting up the fences around it, including the height of the fence and the thickness of the barbed wire. The Judenrat had to put up the fences. Officially, the ghetto was established on August 1, 1941. All the Jews living outside the ghetto area were forced to move inside it, while the Christians living inside the ghetto had to leave and move to the non-Jewish parts of the town.

allow me to draw water and I filled my bucket and went back home. All the neighbours waited impatiently for my account of my contact with the Germans. My story, as it were, reduced the fear. They opened the gate and several men went out. There was no end to the marching of the German soldiers. The Poles stood in the market square and by Yudkovsky's shops with bouquets of flowers.

The German soldiers' marching continued for three weeks. During that time, they emptied the food stores left behind by the Red Army. Several Jews dared to benefit from the food that was left. The German soldiers decided to organise its distribution. They placed several barrels of herring, flour and oats outside the home in Kobrin street and a German officer instructed people to stand in line to prevent unfair distribution.

One German officer asked about Shlomo Saperstein, whom he remembered from the time of the German conquest in World War One. The German told him: "You have nothing to fear from the German soldier; it will be bad for you when the Gestapo arrive. I advise you to find a way out and escape." After that talk, the German officer vanished from the town.

The whole time that the marching of the German soldiers went on, power was in the hands of the military police. The police began to recruit Jews for "work", i.e. to dismantle the Russian arms stores. Its members seized inhabitants in the streets, in their homes and beat them up. Individual German soldiers began robbing Jewish homes as well.

After the marching of the soldiers ended, the Gestapo entered the town. The civilian police composed of Poles also appeared on the scene. The Polish police began taking revenge on Jews, Poles and Byelorussians who had cooperated with the Bolsheviks. They handed all of them over to the Germans. They included 18 Jews, among them people who had no contacts with the Soviets. All of them were shot to death. I remember 15 of them by name: Simon Dobes, Zelig Geier, Yankel Levitzky, Yisahar Shapiro and his brother Asher, Eliyahu Luboshitz, Aaron Kaganitzki, Vichne Friedman, her son Hershel and daughter, Isak Golubovitch. Rebeka Averbuch and her daughter, Mendl (Mene) Abramowich and W. Schreib.

Hunger entered our town together with the Gestapo. The farmers stopped bringing their produce. When a woman peasant appeared to sell her produce, she refused to take money in return, but asked for goods instead. Meanwhile, Jews continued to be taken away for work. They had to serve the German officials, cut down trees, clean the houses and sweep the roads. The German

Zalman Uriewicz

PRUZANA JEWRY IN THE GHETTO AND CAMPS

In the First World War, when the small towns of Scherschev, Bereza, Malch, Seltz and Kemienice Litewsk were destroyed, Pruzana escaped the destruction. At that time, a public committee was set up in our town headed by Gershon Urinski, who succeeded in saving the town from the Cossacks. Tables laden with lemonade, cakes and cigarettes were laid out in all the streets the Cossacks were due to pass through. Every time a Cossack appeared riding on his horse, people rushed to supply him with refreshment with cordiality. The embarrassed Cossacks drank the lemonade, eat the cakes, smoked the cigarettes and said thank you for the fine reception. They did not get off their horses and rode on. Pruzana was thus saved from the calamities that hit many other towns in the area.

In the last war too, "smart" Jews thought that by ruses and proper behaviour to the Germans they could save Pruzana from the bitter fate that struck many other Jewish settlements.

Arrival of the Germans

The Red Army forces withdrew and left ammunition and food stores behind. The Germans began bombing the airfields and families living beyond the river had to abandon their homes and seek shelter in the centre of town. We had to take in our first war refugees. Two families entered our apartment: Yitzhak Klenitzki, his wife Dortsche and his children and the parents of his wife — Rosochowski.

On the night of June 21—June 22, 1941, we did not sleep. We knew the Germans were coming. On the morning of June 22, the first German reconnaisance plane that flew very low over the town was seen. The men who lived in the nearby houses gathered in our yard and through the slits of the gate we watched the marching of the German soldiers. The bravest of our men took a risk and went out into the street.

I went to the well in the yard of Feytelewicz, supposedly to draw water. There were a few German soldiers standing there and washing. I decided to stay my ground. One soldier asked me if I "knew" and when I replied "yes", the soldiers looked at each other. Another soldier asked me, if I worked and whether there were other Jewish workers in the town. I answered him that I and all my neighbours worked. The Germans moved away from the well to

that education would have taken completely different forms. However, in the light of the terrible experience, which our forefathers and brethren underwent in Pruzana, it can be said that the national actions that began with a few Hovevei Zion people over 80 years ago and multiplied bearing fruit in the inter-War years, including all the numerous work in education, information etc. contributed their due share in the history of Pruzana Jews and their terrible end.

At the end of a long history of 500 years of Jewish existence in Pruzana, Zionist ideology played an important role, not only as regards its Eretz-Israel aspect; also its "present work", which was accepted by the Zionists as far back as the Helsingfors conference at the beginning of the century, was the legacy of Zionist activists. They fought the town council, the kehilla committee, public and cultural institutions for their ideals. At the time of general elections for the Sjem (the Polish Parliament) they knew how to mobilise voters for the Zionist lists, whether in the framework of the national minorities bloc or in the framework of other lists. The Zionists were alive to all the events in the Jewish population and reacted as required.

There were ideological struggles with the Yiddishists or anti-Zionist camp, sometimes carried out with fanaticism. It should not be forgotten that these inter-bloc events occurred in the Jewish street and side-streets, while the economic and social stranglehold on its survival tightened around its neck. The fight for a "piece of bread" was difficult and the anti-Jewish policies of the Polish authorities in the Thirties intensified. Zionism had to stand at the gate and its functionaries and activists indeed carried out their duty and recorded a splendid page in the history of the kehilla and its struggles for survival and for a new Jewish Centre in Eretz-Israel.

join the pioneering movements, undergo training and immigrate to Eretz-Israel.

Many Pruzana citizens, who followed this path and were saved from the terror of destruction, are still alive with us and they remember the work of the youth movement they belonged to well. They preserve the memory of their members and instructors, who toiled out of Zionist idealism to provide their students with the initial concepts of Zionism and Jewish culture. The youth movements complemented the work of the educational institutions and brought the salvationist Zionist message to the poorer classas. The Jewish national movement embraced many young people and directed their steps towards Zion. Some of them immigrated or wandered across the ocean, while others found their death among the martyrs of Pruzana.

The Jewish National Funds: Keren Hakayemet and Keren Hayesod served as financial and perhaps even spiritual means for strengthening the personal involvement of the contributor in the general struggle for the redemption of Israel. Homes that were not touched by Hebrew education or the youth movements were brought into Zionist influence by the appeals. There were also bazaars etc., which served the same purpose.

Finally, there was the weekly "Pruzaner Shtyme," which began appearing in April 1932. It may be that the reason for its establishment was the "Pruzaner Lebn", which served the Yiddish public in our town. But this reason does not in any way diminish its role as an expression of nationalist Pruzana. Its editors Moshe Grunwald and Avraham Erez served their readers in the town and abroad with their articles and propaganda. It is to the credit of our town that it produced two such weeklies that expressed the views and moods of the two camps that existed: the Zionists and the Yiddishists. The weekly served the Zionist cause well and reached readers which the other circles did not get to.

The Zionist activity provided further proof that Pruzana was a "mother city" in Israel. In retrospect, the whole picture has become clear and it has been proved that the stand of Pruzana Jews in the Holocaust, in the Ghetto, in the Judenrat, in the underground, in the forests, in Auschwitz, in the refugee camps in Germany—in all the Seven Departments of Hell through which East European Jewry passed in World War Two—was based in no small and perhaps in very large measure on the Zionist-Hebrew education and Jewish, national, historical roots. Had the Holocaust not occurred and the existence of Pruzana Jewry had been prolonged as in many other kehillot, the results of

them overcame the hostility of the authorities, the lack of resources and the tough circumstances. Thanks to them, the institution became the creative home of national consciousness in our town, which taught doctrine and provided certificates whether for pupils who became teachers working in Hebrew education in the Diaspora or for pupils who became partisans or carried out other missions.
In 1926, the "A.D. Gordon Hebrew Gymnasium" was opened. It started in stages: each year, another class was opened, until it was full from the fourth to the eighth grades. In those years, it formed one of the ten Hebrew secondary schools in Poland. Pruzana was the smallest of the towns that set up similar institutions, such as Vilna, Bialystock, Brisk, Rovne, Kovel etc. This miracle occurred thanks to the initiative of the teachers and functionaries so that Pruzana did what many other Zionist workers in lots of cities did not even dream about. This is a sign and an example of the town's Zionism and of the national-Hebrew spirit that imbued many Jews.
It was the second gymnasium in the town after the Polish government high school. Its existence was based on a school fee and was practically without public support. Parents skinted in order to give their children a Hebrew secondary education. Again, it was the teachers and the Zionist workers who worried about maintaining the institution and they succeeded. The secondary school lasted until the Second World War, educated many pupils from the town and its environs and enriched the educational and national commitment of the students. Evidence of this are the pupils who survived the Holocaust, a living and sad testimony to the many pupils who were killed.
In addition, mention should be made of the public library associated with "Tarbut" and all the cultural and information activity connected with it that included not only loaning of books, but also the maintenance of lecture-series and studies which embraced many people who were remote from books. The circle of national institutions included many people for whom Zionism as an expression of Jewish national renaissance became an ideology. Another circle was opened by the various youth movements: Hashomer Hatzair, Gordonia, Hehalutz, Hehaluz Hatzair, Freiheit, Beitar and the political parties: Hitachdut, the General Zionists, Mizrachi and the Revisionists. In the beginning, the members of the youth movements came from the pupils of "Yavneh" and the Hebrew secondary school. However, they spread into a wider circle, including many youths who did not manage to study at school and went to work young. The Zionist mission inspired many young people to

villages. Perhaps the personality of Rabbi Eliyahu Feinstein contributed to this because religious fanaticism was not one of his many qualities. It has been said that one of the reasons for his refusal to accept the respectable rabbinate of Jerusalem, which he was offered twice, was his reluctance to come into confrontation with the religious extremists in the Holy City. The love of Zion in our town, like many other cities, was the custom of intellectuals and rich people, who were few in number.

The First World Ware naturally put a stop to all public work. However, immediately afterwards Zionist activity revived in the wake of the Balfour Declaration of November 2, 1917. It should not be forgotten that the October Revolution almost coincided with the Declaration and both aroused considerable response among the Jewish public. The Appeal Fund of Redemption (קרן הגאולה) that was held in Pruzana inspired many Jews to contribute jewels and precious ornaments in a great outpouring of volunteering, as described elsewhere in the pinkas. But the main burden of Zionist work was placed on the education system and many Hebrew teachers ensured that a lot of pupils grew up in the illumination of Zionist ideals. The Melamed (educator) Rabbi Haim Falman ran a Heder which not only provided its pupils with deep knowledge of the Hebrew language and sources of Judaism, but also with much love of Eretz Israel and Jewish culture. Rabbi Haim was an intellectual and master teacher who knew how to win his pupils' attention. He instilled Jewish consciousness fully and whoever managed to study in his "cheder" and imbibe from his teaching became a Jewish nationalist and Zionist for the rest of his life.

The Hebrew school "Yavneh", which was opened on the initiative of Eliyahu Gelman and his friends, continued this tradition. As part of the Tarbut educational system, it did a lot for Zionist and Hebrew education, which it provided for hundreds of children. There is no need to recall the economic and social struggles that the school endured from beginning to end. The teachers, who worked in the most difficult conditions, regarded their work as an important national mission and they carried it out with devotion. In addition to providing knowledge, their main concern was to form generations of nationalist Jews, linked to Eretz Israel and the Hebrew language and culture and who regarded their future as lying in the remote homeland. For many years, the school was housed in the home of the priest in one of the side streets and it did not have the conditions necessary for its development. However, the devotion of the teachers and the band of workers who aided

Joseph Friedlaender

FOCAL POINTS OF ZIONISM IN OUR TOWN

There is no doubt at all that for the most part Pruzana was a Zionist town. Alongside the other movements of the Bund, the Communists and other left-wing or popular circles, which all centered around Yiddishism whose focal point was the Y.L. Peretz Yiddish school, there was a large Zionist movement in our town that embraced educational instiututions, and other activities carried out by the political parties and various organisations. They mobilised masses for the general Zionist struggles linked with the events in Eretz-Israel and the World Zionist movement in many large meetings. The work for the Jewish National Fund, particularly the emptying of the boxes in many homes, brought the Zionist message to numerous Jews and drew them closer to the enterprise of national revival. They became, as it were, partners in Zionist action and regarded the young men and women doing the job as the emissaries of the national movement who were bound to the construction of Eretz-Israel in the most material form.

When did Zionism start in Pruzana? The answer is in the remote period at the end of the 19th century, when the Hovevei Zion movement flowered in Russia and Lithuania. The Jews of our town were part of Russian Jewry. The breaches that the Enlightenment made, and the national social movements in its wake, in the religious-traditional patterns of life did not pass by Pruzana Jewry. At that time, Love of Zion embraced only a few Jews of each town and townlet and Pruzana was no exception. Money was collected and sent to the Zionist committee in Odessa: as far back as 1884, portraits of Moses Montefiore were sold in our town. They were produced by Hovevei Zion on the initiative of Shefer (Shaul Pinhas Rabinovitcz). In the summer of 1899, delegates of Pruzana participated in the Zionist Conference of Vilna, which preceded the Third Zionist Congress. The "official" Rabbi Kantorshtchik served as one of the secretaries. The Zionists of our town not only maintained ties with Odessa, but also with the correspondence centre in Kishinev in 1898. Yosef Babitsch wrote reports about the harrassment of Zionist acitivity by ultra-religious Jews...

The current was not large, but it flowed slowly and made a mark in the consciousness of small circles. There are no reports of big conflicts between the guardians of religious belief and Zionism, as occurred in many towns and

During the nineteen thirties, he devoted a part of his time to studying with his sons, Abraham Yitzhak and Aharon Baruch, who distinguished themselves both by their unusual capabilities, and by their desire to perfect themselves in Talmudic studies. The first to grant them Semicha —— respectively at the ages of nineteen and eighteen —— was HaGaon Rabbi Baruch Epstein, the author of "*Torah Temimah*" (תורה תמימה). In a letter to their parents, he expressed his admiration for the two exceptional young men, as well as his belief in their great promise and potential for the future. They were indeed rare exceptions in their ability to fusion and unite the two worlds of Torah and secular general knowledge.

After having studied at the Universities of Vilna and Warsaw, they were continuing their education at the Sorbonne in Paris, when the Second World War began. Having returned home on vacation in the summer of thirty-nine, they were then not allowed by the authorities to leave Poland again. The young people of Pruzana who escaped from the Holocaust have told of how, and with what devotion, the two sons of HaRav David would organize the study of the Talmud during the Communist occupation. They would be cited as examples of high moral values and of an authentic Judaism. Rabbi David Faygenbaum, his wife Zlata and their two sons Rabbi Abraham Yitzhak and Rabbi Aaron Baruch lost their lives in Aushwitz at the end of January 1943, together with the Jews of Pruzana. Those who have survived from among the family of HaRav David are his son, Samuel Feigenbaum, and his daughter, Anna Krakowski. Married and the father of two sons, the former, a chemical engineer by profession, works in Paris at the Ministry of Defense. Anna Krakowski and her two sons live in New York, where she is a Professor at Yeshiva University. Aside from her publications on Nineteenth Century French literature, she has also contributed to Jewish studies, and has published a book on the intellectual life in the Warsaw Ghetto.

At that moment, when even the simple act of stepping outisde one's home was frought with danger, attempting to go to the military commander's headquarters appeared as sheer madness. An elderly lady, who was staying with the family during those days of danger, voiced her disapproval of the Rabbi's going. HaRav David, his head low, more like a guilty party than a hero, went out, crossed the center of the city between two rows of soldiers shouting: "Rabbi! Jew! Communist!" Once at the Headquarters, in perspiration and out of breath, he was confronted with the sentries' firm refusal: "No access to civilians!" Suddenly, as if by miracle, the door of the office opened, and the Rabbi was face to face with the Military Commander himself. This latter extended his hand, saying: "The Rabbi's blessing was heard. Here I am again! What grave matter brings you here at such an inauspicious moment?" And the Rabbi to explain the case: "Reliable witnesses can testify that the condemned man is retarded, at the level of idiocy." The officer's face grew darker: "Of what weight before martial law are the testimonies of people who would undoubtedly be accused of being biased, tainted?" HaRav David, at a loss for further arguments, said: "Perhaps it is to prove that you, unlike the Bolsheviks, are possessed of justice, that G-d made you come back". The Commander, spontaneously extending his hand, said: "You have won me over. The necessary arrangements will be made so as to allow you to testify in person before the military tribunal."

After the formalities of recovening the military tribunal had been completed (anxious moments for the Rabbi's family), the military commander promised HaRav David that he would, within the realm of the possible, make sure that order be restored in the city. He then gave the Rabbi a military escort, and added as parting words: "You have risked your life to save that of a retarded person."

The above retold but one of the many actions accomplished by Rav David in a spirit of self-denial, forgetting in the process what he owed to himself and to his family. He refused his help neither to individuals nor to organizations. He established yeshivot, schools, orphanages, and homes for the aged. He helped generously by word and deed all those who worked for the good of Judaism. For ten years as the aid of the Gaon, Rabbi Eliyahu, and for another seventeen as his successor, he participated in all the public affairs of the city and the state. Constantly disturbed during his hours of study, he would justify the interferers, saying that community affairs had priority attention.

The destruction and havoc visited by the Bolsheviks during the six weeks of their occupation lasted beat all records. Worse than requisitions and famine however, was the declaration of a general mobilization for those aged eighteen and over. Both the occupier and the local population knew that the Russian army, dubbed "the barefoot army", had no chance whatsoever to stand up to the new, Western supported, Polish forces that were approaching. Thus, the young conscripts who would escape with their lives from the battlefield would be taken to the ends of Russia, and be cut off forever from their families. The despairing parents were continuously coming to Rav Eliyahu for counsel and advice. What should they do? Continue to hide their young men and risk the worst of punishments, or to let them depart forever?

At the mobilization center, located at the Hotel Mostovlanski, and across from the Rabbi's residence, these comings and goings had been noticed. As the young men did not report for induction to the Center, and could not be found in their homes, an inescapable conclusion had been drawn: the Rabbi was at the root of the problem. The authorities allowed it to be leaked to the Rabbi and his family that unless he were to desist from his interference with the mobilization process, he and his son-in-law, HaRav David, would be arrested forthright. HaRav Eliyahu categorically rejected the ultimatum, saying that he refused to close his door to the despairing who thought that he could be of help. The next day, the arrest warrant was signed. At the urging of their family, HaRav Eliyahu and HaRav David agreed to hide at neighbors'. In the Rabbi's home the night was one of tense waiting and anxiety. At dawn, the distant noise of canon was heard. A little later the Poles were back in the city. Despite the hatred of the Bolsheviks, the return of the Poles was not a joyous occasion. The molestations and looting by the soldiers are well-known. The entire city was shuttered, shops were closed, people locked up in their homes. The least noise was a cause of trembling and shudder. The next morning there were knocks at the Rabbi's door. Deathly silence. The knocks continued, this time against the shutters, accompanied by supplications in Yiddish: "Please open, please open". A couple in tears was mumbling words that could not be understood. Finally, the gist of what they were saying became clear: their son, walking alone at dawn near where they lived, had been arrested by the Poles and accused of showing the way to the Polish camp to the Russians. He was going to be shot the very same day. Only the Rabbi could save him.

formed which broke with traditional Jewish education. These conditions demanded a great deal of adroitness to mediate effectively among the various cultural and religious currents which passed, often without warning, from revolutionary ideology to action. HaRav David, regardless of the beliefs and ideological convictions of the parties concerned, was always ready to help those who became embroiled with the Polish Government. He was highly regarded by the authorities, this despite the fact that he had to have recourse to the Russian language, virtually banned then, in order to communicate with them.

At times this resulted in ambiguous situations, as for instance during the visit of Prime Minister Vitos. One Friday morning, the Rabbi, like the representatives of the other communities, received an invitation to participate on Saturday morning in the reception being given for Prime Minister Vitos. The invitation clearly underscored the fact that the welcoming addresses by the community representatives could only be given in Polish. People wondered what the Rabbi would do under these conditions. One of the more active members of the community (of the left faction) came forward and offered to speak in the Rabbi's place. Rather than accept, HaRav David instead requested from this person that he supply him with a Polish Grammar and Dictionary. Bewildered, this latter complied.

The Rabbi's speech made a strong impression on the Prime Minister. At the ensuing reception, Prime Minister Vitos thanked him for it, and was about to engage with him in a conversation in Polish, when he heard the priest seated next to him murmur in his ear: "If his excellency wants to talk to the Rabbi, he can only do so in Russian, for all that he knows of Polish he put in his address." The Prime Minister probably never forgot this incident, for he later was particularly well-disposed toward HaRav David.

His linguistic aptitudes were often of service both to the community and to the region as a whole. Once, for instance, during the Russo-Polish war of 1920, HaRav David had had to see the Polish regional military commander on a community matter. The superior officer, after having acceded to the Rabbi's demand, added: "this is probably the last time we will met. We expect a Bolshevik offensive very shortly, and I am afraid we will be leaving the area." To This, HaRav David replied that he wished him well. And, drawing on a Rabbinic saying, he added that while one could say that a mountain would never meet another, one could not emit the same certitude about the future of men.

him, that just as a Gaon did not have a fixed place of abode, so it was not possible to refer to one as coming from one origin or another.

When he was still very young, he was offered several very respectable positions. As Rabbi Eliyahu had by then lost his wife, Rabbi David did not see fit to move and leave his father-in-law by himself. He therefore rejected the offers, and remained in Pruzana as Associate Rabbi.

Brought up in well to do surroundings in which certain professions were looked down upon, HaRav David nevertheless was able to shake off these prejudices due to his broadmindedness. Yet certain things did remain. HaRav David was, for example, loath to accept honorarium which at the time constituted the major income of Rabbis. After a while people even stopped trying, imagining, no doubt that he did not need them. All this was taking place at a time when it was fully realized that the assets of the young couple, tied up as they had been in Czarist notes and securities, were lost forever. While in their home matters of money were rarely, if ever, mentioned, while one talked neither of the wealth of former days nor of the constraints of the present, HaRav David could nevertheless feel the silent reproach of his entourage.

The news from Russia was disastrous. All his parents', as well as his brother's, real estate holdings had been seized by the Bolsheviks. The latter had thereupon demanded that his brother nevertheless continue to make all necessary repair and maintanance work. Deprived of the means to comply with their demands, HaRav David's brother was forced to leave his native city so as to avoid emprisonment. This move to a different republic made the difficult communications with the family even more complicated.

Deeply affected as he was by what was happening in Russia, HaRav David nevertheless talked but little about the subject. He avoided political discussions even when certain leftist elements attempted to draw him out and express his viewpoint. Eyewitnesses recount having heard him, at the beginning of the nineteen twenties, answer one of the pertinent questions concerning the alleged advantages of the Revolution: "Europe is now more than ever in a state of disequlibrium. Bolshevik tortures in the name of social justice will before long bring about a reaction from the European, but more particularly the German Right which will surpass in cruelty the Soviet horrors."

New problems were cropping up in the community. Political parties were being born which sought to enlighten the masses. New schools were being

The most difficult thing for him in his private life was the separation with his parents and his brother. All communications had been cut off with the German invasion, and he remained without any news from them for some three years.
About a year after the Bolshevik Revolution, he received from his brother the terrible news concerning the death of his parents who had passed away that same year. The dastardly deeds of the Communists had served, without doubt, to shorten their lives: they both died in their sixties. The suffering this tragedy engendered was beyond the bounds of human endurance. Yet Rabbi David showed an unusual courage and managed not to let his sadness show in public. It was only in the privacy of his home and family that, at times, the toll this was taking on him, and the real measure of his sentiments, could no longer be contained. Broken in his innermost, he nevertheless continued to manage the affairs of the community as heretofore. The study of the Torah, as well as his writings, slowly began to give him some consolation.

By the time of the Holocaust, the greater part of his writings had not yet been made ready for publication. There were at the time only two volumes of his *Hiddushim* (חידושים) which had been reviewed and edited by him, but not yet published. To our great sorrow, all these writings were lost in the Holocaust together with the manuscripts of his father-in-law, the Gaon Rabbi Eliyahu. As is known, only one volume of the writings of this latter, *Halichot eliyahu* (הליכות אליהו) was printed in Vilna in 1931, with an introduction of the Gaon Rabbi David.
His approach to the study of the Talmud was an integration of a number of methodologies derived from his reknowned teachers. And, since he had studied with authorities from varied places, his own method was highly nuanced. He was successively influenced by the outlook of Rabbi Shloimele Kluger, then with that of Rabbi Akiva Eiger, and specialized in the approach of his father-in-law, which itself was a composite of the methodologies of the great sages of Lithuania. The fatherly attitude of his father-in-law encouraged the flowering of many exceptional qualities in Rav David. He who has had an opportunity to live in the shadow of Rav Eliyahu will understand the tremendous influence that such a great man had on all those around him. The Gaon Rabbi David used to remind his listeners that Torah learning was not concentrated in one place or country, nor within one single approach, and liked to refer to authorities without mentionning their geographical origins. He would often say to the bachurei yeshiva of Mir and Kletsk who visited

with talent so as to bring to life their characters. More significantly, she knew how to create a lively and interesting atmosphere so that no one was ever bored in her presence. In any gathering the question invariably asked by newcomers was: "Who is this enchanting lady?"

The young Rav David's time, understandably, was taken up by the study of the Talmud. In the few rare moments, however, when he found it possible to engage in general conversation, he demonstrated excellence in that as well. His stories fascinated his listeners. Experts in the tales of great Talmudic authorities, in the tales of the Hassidim, or simply of comical stories and jokes (Hershel Ostropoler, Yankel Yok, etc.) were always asking from the Rav for more stories that could not be found in the published sources.

Knowledgeable persons would turn to him for answers to problems in various fields, among which were philosophy and philology (he knew several languages fluently, an unusual thing among Rabbis). All of this had been acquired during rare spare moments, for he remembered well his mother's teaching not to waste time on secular subject matter. He never forgot that he had learned Russian during "Nittl" (Christmas night) alone, for his mother was insistent on not studying Talmud from December 24 in the evening until the next evening.

Instead of choosing a more comfortable life with his parent, who were well-to-do, the young couple opted to remain in residence with the Gaon, Rabbi Eliyahu, so that Rav David could learn under the influence of his father-in-law.

A short time later the First World War broke out. All those who could were then fleeing to the more remote parts of Russia, to move as far away as possible from the front. The young couple refused to follow this course and leave Rabbi Eliyahu behind. The latter was not willing to leave his community at a time when it was in danger.

Already at a young age Rav David began to help his father-in-law in his rabbinical duties. It was especially during the German invasion that he had the opportunity to provide valuable assistance. His knowledge of the occupant's language allowed him to be of help both with regard to economic and legal matters. He was selected by the Regional Judge as a representative of the Jewish community at the Court of Justice of the Occupant.

This particular period was a difficult one for everyone, and full of trials and accomplishments for the young Rabbi. He had the occasion to learn a great deal in the way of practical matters, and to show enormous qualities through his devotion and self sacrifice.

appearance and demeanor had upon the wedding guests. The memory has persisted among family members and friends, about the young woman's majestic beauty. Poets and artists, who did not dare address directly compliments to her, were admitting that she was for them a source of inspiration. (Of all this she was totally unaware).

Despite all her beauty and charm there was no trace of feminine vanity in her——only a genuine search for self-betterment, a deep interest in, and understanding of, other people. It was these values also that guided her in her concept of what one should look for in a life companion. When it was mentioned to her that one was not forced to renounce worldly possessions in marriage, she would reply that the greatness associated with wealth left with it. The only real greatness, she would add, was that which derived from the Torah.

On the human plane, her relations to other people were full of devotion, but also deep and nuanced. She went beyond the superficial goals set by society, beyond the superficial reasons for which even true goals are pursued. From a very young age she had shown a spirit of self-sacrifice, of denial of the self. Yet, this was done not simply out of duty, but from a true understanding of the other. Her devotion to her parents was a symbol of total love. She was the only person among those that I have known to willingly forego, not only of her own self, but of her own children, in favor of her parents——she who was the incarnation of motherhood.

Her activities, both as a Rabbi's wife, and as a community worker, were accomplished discreetly and with total commitment. When, on occasion, someone would reproach her for doing too much for those who perhaps did not deserve it, she would reply: "they act according to their conscience, and I act according to mine."

Her outward appearance, her beauty and charm, impressed people to the extent that they did precisely because they reflected her inner qualities, her intelligence, her generosity and unbounded faith. Her psychological insight into human nature allowed her to differentiate among people, not on the basis of their standing in life and society, but according to their true and more real traits of character. Her love for human beings in general started with her fondness for children, and her success in the field of education was rooted in the respect which she accorded equally to both children and adults.

For all her inner seriousness, she had an excellent sense of humor, and was full of gaiety. She knew how to tell stories from the past, and imitate people

intellectual gifts, and reacted to them with almost fatherly pride.
It was with such a warm and congenial atmosphere that the lad was surrounded until the age of fourteen. His teachers could not find words enough to praise his excellent memory as well as his exemplary devotion to study. Tanach, he learned until the age of eight. From then on he pursued only the study of Gemara, Posskim, and Teshuvot (גפ״ת). The extraordinary familiarity with Tanach that he had managed to acquire remained with him to the end of his days. He was able to find more appropriate Hebrew words and phrases than those commonly used by drawing from memory upon the texts of the Mishna and Tanach. He could evaluate and weigh all the expressions and phraseology of the various writers, authors, and philologists, and explain the origin of particular expressions, their exactitude, or lack of precision. Rabbi David's method in the study of the Bible rested upon an in-depth examination of its texts, upon linguistic and logical comparisons, all of it against a varied background of Talmudic interpretation. His approach to Talmud was also based upon an exact, and logical, analysis of the texts. It was in Berdichev, residence of his family, that he studied until the age of fourteen. His parents then decided to send him to learn with the great Rabbinic authorities of the time so as to refine and enrich his knowledge further. Among these should be mentioned Rav Abraham Benyamin Kluger (son of the Gaon, Rabbi Shlomo Kluger), with whom the young David remained for several years. It is from him that he received his first "Semicha" (סמיכה). In a letter, Rav Kluger had underscored the young man's sharp analytical mind, and his deep and exact knowledge of all areas of the Talmud, Rishonim and Acharonim (ראשונים ואחרונים).
Before the age of twenty, Rabbi David had received several other "Semichas" from other reknowned authorities. His reputation as an Illuy having spread far and wide in the rabbinic world, it was not long before marriage proposals began to arrive in large numbers. When Zlata, the daughter of the Gaon of Pruzana was introduced to him and his family, their decision was instantaneous. They were impressed by her moral, intellectual, and physical qualities. According to an eyewitness, Rabbi David's mother (who was known for her keen critical sense), would have exclaimed at the time: "My most audacious dream has become a reality! I have found better than I thought was possible!" For his part, the Gaon, Rabbi Eliyahu, was very impressed by the young "Illuy".
They were married two years before the first World War. In the family the story is told to this day of the impact that the young couple's physical

The warm spiritual atmosphere was in harmony with the beautiful countryside and the young child, David, imbibed from both avidly. He was attracted by the fields and the forests which, to him, were full of mystery. In the stories he told as an adult, these early childhood memories which had made such a strong and agreeable impression on him, became intertwined with the stories told him by his parents, family, and friends, into a single integrated image. His unusual memory had enabled him to store a wealth of Jewish folklore: miraculous tales of Rebbis, anecdotes concerning the lives and acts of great Rabbinic authorities from all corners of the Diaspora. David had, since early childhood, an acute sense of the relevant, of the *a propos*. Sayings from scholars, particularly striking *worts* were always cited to the point, or brought in to illustrate in an especially effective manner the argument being made. His mother, Rabbi Abraham's daughter Bracha, whose education was far more extensive than that of young women of her time, was known for her strict principles and her strong will. She had known how to infuse her sons with an infinite love for the study of the Talmud, as well as a profound admiration and respect for her ancester, Rabbi Yaakov Emden. Her husband, Rabbi Moshe Yaakov, while possessing a deep understanding and knowledge of the Talmud, was also well versed in philosophy, and in many aspects of general culture. In addition, his exceptional moral qualities and harmonious personality made him react with aversion to any form of extremism. His preference was for the golden mean, the *derech hamelech*.
Nevertheless, as concerned the education of his sons, he did not object to the methods of his wife, which emphsized Talmudic study to the exclusion of secular subjects. This silent agreement was no doubt rooted in a personal experience of his youth. Rabbi Moshe Yaakov, with his reputation as an *illuy* (עילוי), represented a valuable target of opportunity for the spokesmen of the *haskalah*. It was their numerous efforts to attract him to their fold which left in him unpleasant memories. His conviction, however, was that young people were exposed to atheism not so much through the study of secular subjects, but because of the importance attached to that study. The elevation and promotion of Science to the level of the sacred, to the standing of a religion, implanted in the minds of young people unjustified doubts which deprived them of the integrity of belief.
Rabbi Hayim Aron, Rav David's brother, was older by five years. He was an accomplished Talmudic scholar with extensive knowledge and a strong analytical ability. He was quick to perceive his younger brother's outstanding

B. Rabbi David Faygenbaum

With the last Rabbi of Pruzana, the Gaon Rabbi David Halevi Faygenbaum, comes to a close in the most tragic fashion a long line of great scholars who served in that community for centuries. Among them were such luminaries as Rabbi Yehuda Leib Perlman (Hagadol from Minsk), Rabbi Eliyahu Chaim Meizel (who then became Rabbi of Lodz), and Rabbi Eliyahu Halevi Feinstein.

Rabbi David Faygenbaum was born not far from Kiev in the Estate of his maternal grandfather, Rabbi Abraham Goldinberg, in 1889.

Rabbi Abraham Goldinberg distinguished himself by his sharp talmudic mind and through his thorough understanding of business affairs. He had a weakness unusual for someone of his origins: a nostalgia for landed property. He felt that few things were more real than the possession of land. In order to fulfill his dream, which did not fit with the legal framework set by the Czar who forbade Jews the possession of land, he bought a large estate in the name of a Polish nobleman. The latter respected deeply Rabbi Abraham. The arrangement made was that the nobleman would guarantee the value of the estate by transferring to Rabbi Abraham's name some of his town properties. The financial guarantee provided, however, amounted only to a small percentage of the estate's value. Several years later, at the death of the nobleman, this arrangement unfortunately resulted in the fraudulent dispossesion of the estate by the nobleman's sons who did not respect their father's committment.

The years on the estate were years of great satisfaction and peace of mind for Rabbi Abraham. His house was truly a patriarchal house: all his sons and daughters had settled there, and Rabbi Abraham, who was very taken up by his business but nevertheless did not want to neglect Talmudic studies, had brought to his domain a well-known rabbi to help him keep to a regular schedule of studies.

This small community, made up of his family, employees, and farm workers, was perceived as exemplary by those living in the surrounding area. All those living on the estate held Rabbi Abraham in great esteem and were very devoted to him. His intelligent and highly educated wife, Dina, great-granddaughter of Rabbi Meir of Constantine, elder son of Rabbi Yaakov Emden, helped him in many ways in establishing these good relations with the inhabitants of their little community.

artificial dichotomies attempted more as an intellectual exercise than as a way of determining the true essence of the subject.

Of his many writings only one part has been published, under the title *Halichot Eliyahu* (הליכות אליהו).

He passed away on the 27th of Tishrei, 1929. A pillar of Palestine was taken on that day.

There were many eulogies given in the diaspora and in Israel. Characteristic was the one given by Rav Sonenfeld (head of the extreme orthodox "Ey'da"), in which he stressed the loss to the nation, and expressed the thought that the religious aspect of Palestine could have been quite different if only R. Eliyahu had fulfilled his desire and assumed the Chief Rabbinate of Palestine. Alas we did not merit it.

Of the sons who lived after him, three lived in Russia, and one remained in Pruzana. All were learned in Torah, but chose secular livelihoods. They were businessmen of means and were active in community affairs. The oldest son R. Aharon was well-known in Ekaterinoslav (later called Dnieproptrovsk). His second son, R. Issachar Dov, who lived in South Russia, in Vinitza, quietly devoted energies and personal funds to many Zionist projects. Sadly, these families remained in Russia, as well as the son and daughter of R. Isaac, the third son, and the family of Leib who was a notable of Moscow.

The daughters of R. Eliyahu all married leading Torah scholars of the generation. The eldest daughter, Badana, was the wife of the Gaon R. Menachem Krakowski, famous Rabbi of Vilna. Of his many writings only two volumes were published, the "*Avodat Hamelech*" (עבודת המלך) on Rambam, and a book of sermons "*Arzei Halvanon*" (ארזי הלבנון). Badana herself was a charming person and a devoted helpmate. Her sister Pesha, wife of the Gaon R. Moshe Soloveitchik, was known for her intellect and wide knowledge of Jewish subjects. She helped her husband a great deal and was a strong influence in the education of her sons. We have already spoken, in another section of this book, of Zlata, the third daughter, wife of the Gaon R. David Halevi Feigenbaum, and the last Rabbanit of Pruzana. The last daughter Sara Rivka married the Gaon R. Eliezer Isaac Meizel, the beloved grandson and successor to R. Eliyahu Chaim Meizel. She, like her sisters, was cultured and well-versed both in Jewish and secular fields of knowledge. She died at a young age in Lodz before World War II. Her only child Mina perished with her father in the Warsaw Ghetto.

The newly set up draft committee was housed in the Mostovlansky hotel directly opposite the Rav's home. Through its windows, one could see a constant flow of men and women entering and leaving the Rav's house. Since the young men did not come to enlist and were not to be found at home, it seemed that the Rav was advising them to hide out. It was decided to keep watch one or two more days on those who came to see Rav Eliyahu, and if indeed these were the parents of the potential draftees, then R. Eliyahu and his son-in-law would be arrested. A local gentile shoemaker who belonged to the draft committee passed this information on to the Rav's household and urged them to close doors to all visitors. The household members pleaded with R. Eliyahu to do so. His reply was brief: "One does not close the door before despondent people who are seeking help." That very evening the police came to arrest the Rav and his son-in-law, but warned ahead, they had gone into hiding. The household stayed up all night, waiting fearfully to know if the police would find the hiding-place. At dawn shots were heard. Terrified, everyone went out to see what had happened. Reb Pesach the Baker hurried by to report that the Poles had returned, and the Bolsheviks had fled the town.

The stories abound of his personal courage and acts of sacrifice for individuals and for the community as a whole, but we are prevented from bringing more, due to lack of adequate documentation. Those who can remember him bear the image of a giant of spirit, a humane, sensitive, and humble man with affection and understanding for all people, regardless of social standing or age. Indeed, he was visibly affected by the innocence of children and showed a fine pedagogical sense in his interactions with them. He knew how to speak to them and always showed them respect. They, in turn, responded to him with great warmth.

Devoted as he was to the study of Torah and to the welfare of Pruzana, he turned down many offers from large and important communities. Despite this, after being asked twice to assume the Chief Rabbinate in Jerusalem, he agreed, because of his intense love of the land, and his great desire to live in Jerusalem. However, unforeseen circumstances prevented him from accepting the offer.

Rav Eliyahu's approach to the Talmud was strongly influenced by the method of the Vilner Gaon. His character and personality were particularly well-suited for such an approach: deep, calm and logical, with an innate distaste for glossy appearances. He was sharply critical of complicated pilpulim or

Even the gentiles who heard of the rabbi's act of self-sacrifice proclaimed "we owe him our well-being." Likewise, many years later, after a great fire devastated half the city, the people remarked: "and this happened while the rabbi was away from the city."

In fact, that fire disaster took place when R. Eliyahu had gone abroad to undergo prolonged treatment for a stomach ulcer. Scarcely had he begun the cure when he received a telegram from a community representative describing the disaster and entreating him to return.

Paying no attention to the doctor's insistence on his remaining for treatment, he left immediately for Pruzana. There he was confronted by a most difficult situation, since the government, never too generous in helping with such misfortunes, was even less interested in providing assistance for Jews. R. Elye acted quickly and decisively. He went to see the head of the gubernia (regional government), who was an admirer of the Rav——and presented him with what appeared to be a modest proposal. He asked that the government allow all donations of building materials, furniture, etc. to be transported to Pruzana without the usual tariffs levied for transportation.

The governor was quick to present the Rav's request to his friend the minister, and pressed him to fulfill the small request. At this, the minister smiled knowingly, acceded to the request, and remarked drily that it would cost the Czar's treasury dearly. The result, indeed, was that Pruzana became an important relay station in the shipment of wood, building materials, and furniture to the whole of Western Russia. The money saved because of the tariff exemption was donated by the merchants for the rebuilding of the town. Thus Pruzana rebuilt itself in a remarkably short time.

An incident which occurred during the short occupation by the Bolsheviks (in 1920) illustrated additional qualities of his character. When the Bolsheviks defeated the Poles they knew a counter-attack by the Poles would not be long in coming.

The first step taken by the Russians was to draft all young men 18 and over. It was clear, however, that the Bolshevik occupation was only temporary, for they would not be able to retain control in the face of the counteroffensive mounted by the Poles and their Western allies. The unfortunate parents realized that, if drafted, their sons would be forever separated from them, as they would have to retreat with the Russian troops to the heartland of Russia. They felt desperate, and, as in every time of crisis, they came to R. Elye to seek his help.

institution, he forbade the practice, explaining that it could embarass those who could not afford to pay. Instead he urged the wealthy to make donations to the institutions, but to refrain from paying when they ate. Furthermore, he stipulated that the youth from the wealthy families volunteer to help serve and clean the buildings——without pay.

He forbade fasting on Tisha B'Av, during the epidemic; however, despite his fragile health he did not allow himself to eat that day.

During the first days of Selichot, many serious cases of cholera were declared. After one gruelling day, late in the evening, he asked his oldest son to accompany him to visit a sick person. On the way there, the son related that Meir the coachman had died, and that the health authorities had forbidden his pregnant wife and their children to leave the building. The Rav retraced his steps and went straight to the health commissioner. Despite the late hour, he was received and his request, to allow the woman and the children to spend the night elsewhere, was granted, on the condition that the burial take place very early in the morning. The Chevra Kaddisha, however, concerned about the danger of infection, refused to enter the house of the deceased. Rav Elye issued an order to close all the synagogues and not to hold Selichot services. A large group of people came to the main synagogue, where the Rav was to be found, but he categorically rejected their demands to permit the Selichot services. He then stated: "It must be that from On High I have been designated to perform this Mitzva myself." And he left for the house of the deceased, accompanied only by one person. Upon seeing this, people began to gather around the house to try to persuade the Rav to go home and let them perform the task. He remained there, however, until the Tahara had been completed, and it was only after the burial that the synagogues were reopened for Selichot.

The eyewitness who relates this story tells of having overheard R. Elye speaking alone in the Beth Hamidrash: "Ribbono shel Olam", he said, "What will become of us if the plague continues——how can one demand of people to expose themselves to the danger which the Tahara entails, especially when they do not fully comprehend the meaning of Met Mitzvah? How can they be expected to perform such an act of courage?" and then, R. Elye, who had such a distaste for excessive display of emotions, broke down and cried.

"From that day on," says the witness, "not one person died of cholera in Pruzana," and he continues, "the greatness of soul of the Tzaddik saved the city."

In 1910 R. Elye participated again very actively in the second congress, which took place in Petersburg. Here again he called attention to important problems and offered solutions with great foresight. He was especially concerned about the issue of education. He felt that, because of important changes that had taken place in Jewish society, there was a need to improve the quality of education in the Chadarim and in the Yeshivohs, and to introduce certain subjects such as mathematics and language, so as to enable the young people to prepare for future vocations which they would eventually have to assume. This proposal, however, met with a great deal of resistance. Vladimir Tyomkin, the well-known lawyer and community leader, writing about the congress, sharply criticized the proceedings and the participants. Only one man was spared his criticism. He wrote thus: "Amongst the participants I found only one 'enlightened' individual, Rav Eliyahu Feinstein of Pruzana. He alone displayed clear thinking and surprising depth in understanding the cultural, political, and economic situation."

Perhaps, had R. Elye's ideas been carried out, part of the subsequent turmoil in Jewish society could have been avoided...

In 1884, as mentioned above, R. Elye was appointed to be Rav of Pruzana, amidst great ceremony. In his contract, he stipulated those conditions for which he had already turned down proposals from larger cities, namely, that during half the day he was to be free of devote himself to study, research, and questions of Halacha——except for emergency situations. A large part of this time was devoted to She'elot U'Tshuvot (שאלות ותשובות); he was recognized world-wide as the greatest authority in Talmudic responsa.

Pruzana did not escape the great cholera epidemic which ravaged the county of Polesia, taking thousands of lives. In response to the situation, aid committees were set up, equipped with the most modern instruments available at the time, and public kitchens and tea rooms were established to serve free hot meals for the Jewish and non-Jewish population. The driving force behind all this activity was the Rav of Pruzana. The man who never spent a moment on himself, for whom the time for studying was more precious than anything, who was never seen to leave his study for even a brief walk to get some fresh air, this man went personally to visit the sick victims of cholera, attended to all their needs, and personally checked the functioning of the institutions, choosing not to rely on official reports. On one occasion he noticed that the wealthier people paid for the food they consumed in the public tea rooms. Despite the employees' explanations that this helped in the maintenance of the

rabbis, shochetim, mohelim, teachers, and scribes. Hagaon R. Eliyahu set about the risky task of securing from the government permits for rabbis and others to settle in those locations. Thus he laid the cornerstone for Jewish life in that region, and up until World War II the Jewish inhabitants there were still recalling his achievements.

R. Elye felt a strong responsibility not only to his community but to Eastern European Jewry in general. He understood political, economical, and educational realities, and was not afraid to take a lone stand and present a dissenting view to that of other Torah authorities when he felt important aspects of reality were being overlooked. He courageously confronted the issues and brought to them a lucid viewpoint which was vindicated by future events.

Two such occurences stand out because they occurred in well-known congresses of the leading Jewish authorities of the time.

The first congress was held in Petersburg, after the pogroms of 1882. Reb Elye was the youngest participant at the meeting, which included R. Issac Elchanan from Kovna, R. Yosef Dov Soloveitchik of Brisk, R. Hirsh Leib Berlin of Volozhin, R. Eliyahu Chaim Meizel from Lodz, and R. Reuven from Dinaborg. The most important issue to be discussed was what steps the congress should take in the face of the pogroms. The proposal that received the most attention was one calling for a delegation of Jewish leaders to meet with the Czar, complain about what was happening and outline to him the awful consequences stemming from the fact that the enlightened classes stood by passively while the destruction took place. Most members of the congress were satisfied with this proposal. They viewed the Czar as essentially neutral on the Jewish issue, having been misled by his advisers, and easily to be swayed by confronting him with the negative image that would ensue. R. Elye dissented. He believed that the pogroms had all occurred with the full knowledge and assent of the Czar who was actively involved in the plan of using persecution of Jews as a way of distracting the public from real causes of dissatisfaction with the regime. R. Elye felt that such a delegation would be useless, that it would only be subjected to humiliation by the Czar who would merely reproach the Jews for non-existent "crimes", and make a casual promise to help, on condition the Jews mend their ways. Sadly, R. Elye's predictions proved all too correct; the situation, moreover, worsened for the Jews.

Pursuit of justice and acts of outstanding generosity mark this Gaon's life story again and again. He made many personal sacrifices to uphold the high moral standards he held himself to, and only a few of these will be mentioned here.

In the winter of 1874 his father-in-law the Gaon R. Yitzchak Yechiel z"l passed away, leaving a wife with six children. The family now had no means of support and no resources, and it seemed that the only solution would be to have R. Yitzchak's son-in-law R. Dovid Feinstein (father of HaGaon R. Moshe Feinstein who lives now in New York) replace his father-in-law. The people of Karelitz were opposed to this plan because they felt R. Dovid was still too young, but they were willing to have R. Dovid assume the post in three years' time if R. Elye would serve as their Rav in the meantime. For R. Elye to give up his post at Kletzk and move to Karelitz was an act of sacrifice that even his wife Guta thought was much beyond duty. It meant leaving with a new family from a large well-organized kehilla for a relatively small town where conditions were so much harder!

Nevertheless, R. Elye spent the next three years in Karelitz. During that time he received requests from many communities to accept rabbinical positions which became available, but he refused them all, abiding by the agreement made. It was only about ten days before the three years were up that he accepted an offer from the city of Chaslavich in Reisin. A few days later he received a letter from R. Reuven of Amchislov asking in his own name and on behalf of his community that R. Elye agree to replace him, as he was moving to Dinaborg. Although this new offer was a much more attractive post than the one he had just accepted, R. Elye refused to consider backing down from his previous commitment. In Reisin R. Elye found himself in an unfamiliar environment, among people of totally different temperament and customs, and in an atmosphere that was highly charged, due to the Czar's draft. Here he had to begin anew the old struggle to ease tensions between the landowners and the poorer people. Again, he succeeded in managing the complex situation. But other problems emerged, and a new chapter in R. Elye's life-work began. At that time, a movement was beginning among the Jews to settle outside the "Pale of Settlement" (תחום המושב) in towns such as Smolensk, Oriol, Kursk, Charkov, etc... Because this settlement was illegal, only small numbers of individuals would move out little by little. Assimilation posed a great threat to those people, isolated from the established communities. It was necessary to ensure somehow that they had access to

After the marriage, Reb Eliyahu stayed about 2 years in the home of his father-in-law. Scholars of the time related that during that interval, he reviewed every part of the "Shulchan Aruch" four times and knew the entire work by heart.

During Pesach of 1863, his father passed away and the people of Storbin unanimously chose the young prodigy, Reb Eliyahu, still not 20, to replace his father as their Rav. R. Eliyahu, however, was reluctant to assume the obligations of such a position; he wished still to devote himself exclusively to the study of Torah. Reb Yossele from Slutzk intervened, and insisted that R' Eliyahu accept the position. In a moving demonstration of his deep affection for Reb Eliyahu, he stated publicly: "I wish to merit seeing my Reb Elyenke serving as a Rav in my own lifetime..."'

R. Eliyahu acceded to his request on one condition: his contract must specify that he was to be free from all communal obligations every day until 12 o'clock, apart from deciding questions of Halacha and Dinei Torah. In fact, he spent his entire morning engaged in Torah study, still wrapped in his talis; he contented himself with only a glass of water upon awakening, and a cup of milk after Shacharith.

Soon communities were competing to obtain Reb Eluyahu as their Rav. After the Rav of Brisk (the Gaon R. Isser Yehudah, author of "*Ezrat Yehudah*") died, the community of Brisk invited R. Eliyahu to accept the Chief Rabbinate there. He declined the honour, however, preferring a schedule that allowed him to spend most of his day studying. Later, in 1870, he was asked to accept the rabbinate in Kletzk. This precipitated a dispute between Kletz and Storbin, and the issue was settled by a Din Torah; according to the decision of the Gaonim Reb Aryeh of Yhuman and Reb Gershon Tanchum of Minsk, the town of Kletzk attained the young Gaon as their Rav.

At that time in Russia the draft was in effect and each community was required to provide a certain number of youth for army service. The landlords (בעלי בתים) took advantage of their wealth and power to free their own children from army service, at the expense of orphans and children of the poor, who were conscripted against any consideration of justice to meet the required quota. This terrible situation called for a courageous leader——and Reb Eliyahu, despite his total immersion in scholarship and despite his modesty, rose to the occasion. With forcefulness and fearless pursuit of justice he fought relentlessly against the corrupt landlords for the rights of the poor. His fame spread throughout Russia and caused other courageous rabbis to model after him and join his efforts.

to his home where he taught young Eliyahu personally and introduced him to many leading Torah authorities.

At the age of 13, Eliyahu became engaged to the daughter of the Gaon Reb Yitzchok Yechiel Davidowitz, the Rav of Karelitz, a descendant of the "*Seder Hadorot*." As an engagement gift, Reb Yitzchok Yechiel gave Eliyahu a rare copy of "*Yad Malachi*," and the youth filled the margins of the book with notations. After the engagement young Eliyahu left for the Yeshivah of Volozhin.

At that time, there broke out in the Yeshiva of Volozhin the famous dispute between the "Natziv" (הנצי״ב) (Reb Hirsh Leib Berlin) and Reb Yosef Dov Soloveitchik. The two sides decided to bring their case for a Din Torah before the leading authorities of the time: Reb Dovid Teveli from Minsk, Reb Zeev Wolf from Vilna, and the aforementioned Reb Yossele from Slutzk. When the Roshei Yeshivah came to greet the members of the Beth Din upon their arrival in Volozhin, Reb Yossele asked them: "and how is my Reb Elyenke?" The Roshei Yeshivah were very surprised; they knew that Reb Yossele did not bestow titles lightly, but they had to admit that they did not know of a Reb Elyenke. Reb Yossele replied that this ignorance indicated that something was amiss in the running of the Yeshivah...

After this incident, the Roshei Yeshivah paid attention to R. Eliyahu and recognized his superior abilities. The "Natziv" himself stated that the young student had already achieved in-depth command of the Ran (ר״ן) and the Rashbah (רשב״א) commentaries on the Talmud.

Just before turning 18, R. Eliyahu married his fiancee, Guta. She was remarkable for her kindness, her humanity, and her first-rate organizational skills. While her own generosity was limitless, she was also very adept at raising funds from others. The story is told about a known miser who was unable to turn down any of her requests. When his wife would tell him that the Rav's wife was approaching, he would often hide himself for fear of the "monetary loss," he knew, he could not prevent if directly approached by her. Until her last day she decided her energies to all who needed her. Many charitable foundations were set up with her help. In addition to her work on behalf of the orphan's home, the old age home, and other institutions, she was very involved with helping young couples get settled. A most important foundation was established to build housing for needy couples, and she supported this project above and beyond her capacities, at times even jeapordizing her own family's financial position for its sake.

until man designates it so. A Torah scroll is only holy when it has been sanctified by the scribe, and the Temple and all its appurtenances remain profane unless specifically dedicated by humans. Soloveitchik often pointed out that Mount Sinai, which G-d sanctified by his descent to man, has retained no trace of holiness whereas Mount Moriah, which Abraham consecrated by his ascent to G-d, became the site of the Temple and remained eternally holy. Among his other published essays were "The Lonely Man of Faith" (*Tradition*, 7 no. 2 (1965), 5—67), and *Kol Dodi Dofek* (in: S. Federbush (ed.), *Torah u-Melukhah* (1969), 11—44) in which he defined the position of the Religious Zionist Movement confronted with the realities of the reborn State of Israel. Soloveitchik opposed many aspects of the dialogue initiated by the Catholic Church with Jewish leaders as part of the Church's ecumenical movement during the 1960s. He held that there could be no dialogue concerning the uniqueness of each religious community since each is an individual entity which cannot be merged or equated with a community which is committed to a different faith (see his "Confrontation," in *Tradition*, 6, no. 2 (1964), 5—29). Soloveitchik's position was accepted as official policy by all segments of Orthodox Jewry.

From *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 15, 1971, pp. 132-133.

Dr. Anna Krakovski

THE LAST TWO RABBIS IN PRUZANA

A. Rabbi Elyahu Feinstein

Hagaon HaRav Eliyahu Halevi Feinstein was born in Slutzk, Russia, in 1843. His father, the Gaon Rav Aharon, was at that time the head of the yeshivah in Slutzk, which flourished under his leadership. Financial difficulties, however, forced him to leave the Yeshiva in 1844, and take up the rabbinate in the nearby town of Storobin.

While Eliyahu was still a child, he astonished all the Torah scholars of the region with his intellectual capacities and devotion to learning. At seven he had mastered Seder Nezikin! The Gaon Reb Yossele Slutzker, who was Rosh Beth Din (Chief Rabbi) of Slutzk and one of the most prominent Gaonim of that period, took a strong interest in the child prodigy and bestowed on him a great deal of fatherly affection. He expressed the belief that Eliyahu was destined for greatness, and when the boy turned ten, Reb Yossele invited him

philosophy. In these positions Soloveitchik became the spiritual mentor of the majority of the American-trained Orthodox rabbis, and for decades inspired students to follow his teachings. From 1952 Soloveitchik also exerted a decisive influence on Orthodoxy in his capacity as chairman of the Halakhah Commission of the Rabbinical Council of America. He also identified himself with the Religious Zionists of America (Mizrachi), and has been the organization's honorary president since 1946. Following the death of Chief Rabbi Isaac Herzog in 1959, Soloveitchik declined to be a candidate to succeed him as Ashkenazi chief rabbi of Israel. He represented the American Jewish Community in the Advisory Committee on Humane Methods of Slaughter set up by the secretary of agriculture in 1959. Soloveitchik was also the principal Jewish representative in Yeshiva University's Institute of Mental Health project undertaken in 1960 with Harvard and Loyola universities to study religious attitudes to psychological problems.

Soloveitchik was looked up to in North America as the unchallanged leader of enlightened Orthodoxy and was popularly known simply as "the Rav." His main influence was through his lectures and public discourses. As a talmudic and halakhic expositor, Soloveitchik had an unusual facility for explaining difficult technical problems. He was also an orator of note in his native Yiddish, as well as in English and Hebrew. The annual halakhic and aggadic discourse which he delivered in Yeshiva University on the anniversary of his father's death attracted thousands of listeners and was regarded as the major annual academic event for United States Orthodox Jewry. Although he wrote much, Soloveitchik published very little, continuing his family's tradition of reluctance to appear in print due to the demands of perfectionism. His main publication was a lengthy essay, "*Ish ha-Halakhah*" (*Talpioth* (1944), 651 — 735), in which his basic theological position was stated. Soloveitchik's thought focused on assessing the human situation. Man is viewed as both passive and active, cause and effect, and object and subject. When man lives in accordance with the *halakhah*, he becomes master of himself and the currents of his life. He controls his thoughts, desires, and actions, and he ceases to be a mere creature of habit. His life becomes sanctified, and G-d and man are drawn into a community of existence which Soloveitchik termed "a covenantal community". This community brings G-d and man together in an intimate, person-to-person relationship. It is only through the observance of the *halakhah* that man attains this goal of "nearness to G-d." Soloveitchik stressed that in *halakhah* nothing is sacred

the process. Despite all the tribulations of her life and the personal tragedy of losing her husband when she was still a young woman, she may truly be said to have been a daughter of our town who made good.
Sister Dolorosa (Genoufa Czulak) was considered by Yad Vashem in Jerusalem a Righteous Gentile (חסיד אומות העולם).

RABBI JOSEPH DOV SOLOVEITCHIK

(1903—). U.S. talmudic scholar and religious philosopher, and scion of a preeminent Lithuanian rabbinical family. Soloveitchik was born in Pruzhan, Poland where his maternal grandfather, Elijah Feinstein, was the rabbi. Soloveitchik spent his early years in Hasloviz, Belorussia, where his father, Moses, served as rabbi. Until his early twenties, Soloveitchik devoted himself almost exclusively to the study of Talmud and *halakhah*. Under his father's tutelage, he mastered his grandfather's method of talmudic study, with its insistence on incisive analysis, exact classification, critical independence, and emphasis on Maimonides' *Mishneh Torah*. In his late teens Soloveitchik received the equivalent of a high school education from private tutors, and at the age of 22 entered the University of Berlin. He majored in philosophy and was attracted to the neo-Kantian school. In 1931 he received his doctorate for his dissertation on Hermann Cohen's epistemology and metaphysics. That same year he married Tanya Lewit (d. 1967), herself the recipient of a doctorate in education from Jena University, who ably assisted him in all his endeavors. In 1932 they emigrated to the United States. A few months after his arrival, Soloveitchik became rabbi of the Orthodox Jewish community of Boston, the city which remained his home. He founded the first Jewish day school in New England, the Maimonides School, and also conducted postgraduate talmudic classes for young scholars who gathered around him. With the influx of European yeshivah students during the late 1930s, this advanced talmudic institute was organized on a more formal basis as the Hekhal Rabenu Hayim Halevi and Yeshivath Torath Israel. However, this new school was disbanded in 1941 when Soloveitchik succeeded his father as professor of Talmud at the Rabbi Isaac Elchanan Theological Seminary of Yeshiva University. For many years he also lectured at the university's Bernard Revel Graduate School, where he served as professor of Jewish

young men who had been part of the many Jews who joined the partisans and fought the Germans in the forests. They were all in ill health, suffering from unhealed wounds, frozen limbs and physical exhaustion. She became their physician and mother, treating their wounds and sickness and forcing the peasants to supply them with food and clothing.

Not all the nuns were glad to see Sister Dolorosa return to their convent. They did not forgive her rescue of the Jewess and some pestered her with questions on how many bags of gold she had received for her deed. The noble woman took their taunts to heart and fell ill. When she recovered she was expelled from the convent.

Ilya Ehrenburg, the famous Jewish Russian writer, heard about the extraordinary story of Olia's survival and invited her to come to Moscow with Sister Dolorosa to record their wartime experiences. Their testimony was included in the "Black Book" edited by Ehrenburg and Vasily Grossman, which was recently published in Hebrew in Jerusalem.

From Moscow the two women went to Lodz where Olia found an apartment for the former nun, who is still living there. Olia decided to join the Red Army, which was still fighting the Germans, and was given an appointment of medical officer in Marshal Zhukov's army which finally captured Berlin. After the Nazi surrender Olia received word from the International Red Cross that her daughter and grand-daughter were alive and living in Nancy, France. Her son-in-law had been liberated from a prisoner of war camp in Germany by the American forces and had returned home as well. Olia set out on the long and difficult journey through the displaced person camps of Austria and Germany and reached Strasbourg in November 1945, where she was met by her daughter who took her home to Nancy. By now Olia was completely exhausted and had to undergo urgent surgery for a stomach ulcer. After she recovered, she decided to devote her life to aid the survivors of the Holocaust and to live the rest of her life among Jews. She immigrated to Israel shortly after the State was established and immediately started working for the Kupat Holim Sick Fund. She picked up Hebrew amazingly fast and every day treated dozens of patients, many of them new immigrants who had survived the Holocaust in Europe.

She retired at the age of 70, after 11 years of devoted service. She died suddenly and peacefully in December 1964.

This remarkable woman had in her own lifetime achieved every objective she set for herself, overcoming almost superhuman difficulties and hardships in

transports to Auschwitz. In the late afternoon of January 28, the 2,500 Jews in the transport reached the railway station of Lineve, 15 kms. from Pruzana, where they were crowded into rail trucks, 150 to a truck, amidst the screams of children and adults being brutally beaten, and some of them killed by the German guards. Olia was seperated from her husband and was never to see him again.

As the wagons were still open when darkness fell, Olia decided to escape. Though suffering from a bleeding head wound caused by a rifle butt blow of one of the German soldiers, she walked all night through fields and woods to the Pruzana convent, where she had befriended one of the nuns, Sister Dolorosa (Genovefa Czulak) whom she had cured of a serious illness. Sister Dolorosa received her warmly but when the Mother Superior of the convent heard about her arrival she ordered Olia to leave forthwith.

Olia dressed as a nun and accompanied by Sister Dolorosa left the convent during the night of January 30 and though they had no travel permits decided to make their way west to the nun's native village, Olszyny, a distance of some 350 kms. It took them two weeks, walking, sometimes riding on horse carts and twice, with the help of friendly railway workers, by train, to reach the village, miraculously getting through the numerous controls on their way. In Olszyny, the nun's family gave Olia a friendly reception and she stayed with them for the next 15 months. They passed her off to the villagers as a nun named Helena Wisocka, a trained nurse. She cared for the sick, and secretly also treated injured Polish partisans. The village pharmacist was very impressed by the appropiate prescriptions the nun wrote, but two Polish doctors from the neighbouring town complained to the German authorities about the competition from the unknown nun. Though the partisans warned the doctors to keep quiet, the situation became dangerous and the two women decided to leave the village immediately and move eastward in the direction of the advancing Red Army. When they spent their last money in the village of Naleczow they tore out their gold teeth and sold them for bread to still their hunger.

On July, 26, 1944, they were liberated by the Red Army and returned to Pruzana. The town people were astonished to see Olia still alive and many feared that she might be dangerous to them as she had witnessed their ill treatment of the Jews, robbery and even murder, in the early stages of the German occupation. But, protected by the victorious Red Army, no one dared harm her. Of the town's many Jews, Olia found only a few dozen survivors,

Alexander Rabey

DR. OLIA GOLDFEIN

Olia was born to Eisik and Sarah Dinerman in Pruzana in 1889, the youngest of seven children. She attended high school in Minsk and graduated in 1908 winning a diploma and gold medal.

Her dream was to become a physician but the numerus clausus regulations against the Jews closed the medical schools of Russia to her. However, this young woman showed her remarkable character at an early age and with great determination and deliberation went about changing the situation, or at least trying to.

When she heard that the Tsar was to pass near Pruzana she made her plans and, as the royal entourage rode through, she threw herself in the way of the Tsar's carriage, forcing it to stop. She was immediately seized by the guards as a suspected revolutionist, but she ostentatiously passed a petition to them. which quickly made clear her purpose. In her petition she appealed to the Tsar to enable her to study medicine and after waiting tensely for an answer for many weeks, she at last received the Tsar's reply. His imperial Majesty would graciously allow Olia to attend a teachers' training school.

Deeply disappointed Olia did not however give up and went to Geneva where she got her doctor's degree in 1913. A year before her graduation she married Faivel Goldfain son of a wealthy and highly family in Pruzana. They had one child, a daughter, Sarah, who in 1936 married a French engineer Alexander Rabey who was born Rabinowitz in Slonim, Poland. They live in Paris with their daughter and two grandchildren.

During the First World War Olia served in a Moscow hospital and she returned to Pruzana after the October revolution. She practised medicine and had many Jewish and Christian patients, who esteemed her skill and humanity, while her husband Faivel managed a saw mill and also served as chairman of the Jewish community.

When Poland was divided up between the Soviet Union and Nazi Germany in 1939, Pruzana came under Soviet rule. Olia was appointed director of the city hospital and deputy of the Bielorussia Soviet (Parliament). The Germans occupied Pruzana in June of 1941 and shortly afterwards established the ghetto for the town's Jews. When they decided to liquidate the ghetto at the beginning of 1943, Olia and Faivel Goldfain were in the first of four

October
An ash-taking ceremony was held in the cemetery, where ashes were taken from the graves of Jewish soldiers who fell in the First World War at Pilsudski hill in Sowienice. Representatives of the authorities and community leaders were present. Rabbi D. Faigenbaum and deputy mayor Dr. M. Feingold delivered orations.

December
The kehilla's budget for 1936 was fixed at 8,324 zloty. The kehilla committee handed over the appeal of Avraham Gordon against a 40 pound tax to the Brisk district governor.

1936

January
Two Jewish families who lived for years at Smolenice village near Pruzana maintained small shops there. Recently, a cooperative was formed in the village and the farmers stopped visiting the Jewish shops. In the last few days, they began harrassing the Jews. They smashed the windows in their homes and published notices saying: "Get out of the village quickly. If you don't leave, your fate will be bitter." The Jews appealed to the kehilla committee to intercede with the authorities.

March

Rabbi David Faigenbaum and kahal leader Faivel Goldfine were elected to represent the Pruzana kehilla in a protest meeting of Polish Jewry against the Schehita (שחיטה) decrees.

October
On October 25, the kehila committee elections were held. 1,208 voted out of a total of 1,400 people with voting rights. Two members of the Bund and Artisans list were elected; two members of the National Bloc list; one butcher; one Hitachdut Poalei Zion; the Scherschev localist—two; Faivel Goldfein was again elected kahal chairman.

In an editorial reviewing the year 5695 in Pruzana, the writer moaned at the increasing poverty in the town. Trade declined and the lack of turnover increased competition and even led to informing. The latest decree on transferring the cattle market outside the town was a severe blow to the dealers. The new artisans law affected Jewish handicraft shop owners and its implementation led to disgraceful acts of informing. The heavy taxes hit the tradesmen and handicraft owners to the bone. The only ray of light was the appeal of C.K.B., which was organised by the Charity committee.
Due to financial difficulties, the kehilla could not expand its work and support the educational institutions with aid, despite their difficult situation. A further blow came from the municipality which practically ended support. Aid from America declined and the situation deteriorated to the point where the Tarbut institutions were about to leave their building because of lack of funds. It was only the volunteering spirit of the teachers, the parents and activists that prevented this step.

* * *
*

62 people immigrated to Palestine in 5695.

* * *
*

The income of the JNF totalled 3,362 zloty in 5695 as compared with 2,010 zloty in 5694.

* * *
*

How were wardens elected in the Beit Yaacov synagogue? A ballot box was prepared and it was placed in the beadle's care. The beadle went to the homes of the worshippers and requested that they vote for 5 out of 12 candidates for warden. Afterwards, the beadle brought the ballot box to the rabbi's home where it was opened and the votes counted.
Those elected were: Moshe Aaron Rozenshein, Avraham Lacki, D. Minkovich, Zavel Wolansky and Note Kurtzel.

* * *
*

1934

January

In accordance with an order from the district authorities, the appointment of Eliyahu Birenboim as deputy mayor was cancelled. During his 11 years of service, Birenboim contributed a great deal to the municipal economy and fulfilled his duties faithfully and honourably. The removal of the last Jewish representative on the town's executive aroused deep emotions among the Jewish population.

March

The lawyer, Leivand Handler-Levitski was elected instead of Birenboim as chairman of the Jewish B.B. club, a sort of Jewish section of the ruling Polish party.

June

A "miracle" occurred in the Paraslavic church in Pruzana and many pilgrims came to the town to visit the site. Epileptics, cripples and the mentally ill came to the church to receive the blessing of the priest. Many of the visitors came on foot, including groups from Vilna.

July

On the day of the funeral of Ch.N. Bialik, Av 4, 5694, all businesses were closed between 6-7 pm and a memorial meeting held.

1935

September

A bulletin called "self-defence of the Polish people" written in the style of the Nazi "Shturmer" was sold in the kiosk near the bridge on Pacevicza street. The bulletin was published in Poznan and distributed for the purposes of anti-semitic incitement.

* * *
*

In the Beit Yaacov synagogue, Rabbi David Halevi Faigenbaum eulogised the Chief Rabbi of Palestine Rabbi A.Y. Kook.

* * *
*

the youth movements. Weak or poorly behaved students could not become youth movement members.

September

An editorial reviewed Pruzana in 1933. The writer noted the increasing poverty in the town and surrounding villages. The unemployment of artisans was increasing and the conditions of the merchants deteriorating. The state tax system was destroying commerce completely and the outcry of Pruzana tradesmen was being heard outside the town. Use of electricity had declined and many homes had been offered for sale cheaply. Large parts of the population needed the help of relatives in the United States. Anti-semitism was increasing. Two Jewish doctors were dismissed from the state sickness fund and several Jewish officials sacked from the municipality. As a result of the difficult situation, educational institutions and aid to them were seriously affected, divisions were caused and human relationships undermined.
The only positive development was the immigration of 28 pioneers to Eretz-Israel. A kibbutz training centre was set up in the town. A public aid committee was organised to help the most needy.

* * *
*

The income of the JNF (Keren Kayemet LeIsrael) in 1933 Pruzana totalled 2,458 zloty. The blue boxes brought in 1,220 zloty and other activities 1,238 zloty.

* * *
*

The kibbutz published an announcement in the paper about a workshop for men and women's tailoring, shoe-making and basketwork. The kibbutz supplied workers for all handiwork and services.

October

The weekly published a letter from a yeshiva student, who was expelled from Pruzana yeshiva because he wore short trousers. 14 yeshiva students were expelled by the headmaster for similar reasons.

November

Over 250 dollars were collected in commitments for the Keren Hayesod appeal.

strip the merchant naked and look for saccharine on his body. Actually, they look for his account books on his body.
One of the senior officials in the district offices (Wojewodstwo) in Brisk told a merchants' delegations that criminals are treated in this way, but it was out of the question that tradesmen should be so treated. On April 20, the Pruzana merchants declared a one-day strike. Shops and businesses were closed, but the director of the tax department did not change his policy.
How will the Treasury respond? According to our reports, the Ministry received detailed information about the tragedy that befell merchants in various towns, especially Pruzana. It can be assumed that the ministry will not agree to sacrifice the state's economic policy and the survival of scores of Jewish merchants for the sake of the prestige of Pruzana's tax department's director".

* * *
*

12 students graduated in the third graduation class of the A.D. Gordon high school.

* * *
*

On June 16, a trial was held of Revisionist Zionism in the hall of the Hebrew high school.

* * *
*

On June 25, a protest meeting was held following the murder of Dr. Haim Arlosorov.

* * *
*

July

613 shekels (membership fees) were distributed for the elections to the Zionist Congress. 542 voted in the following way: Eretz-Israel Haovedet—317; Revisionists—70; Hitachdut—57; Mizrachi—29; General Zionists—21; "Et Livnot"—7; one vote was disqualified.

August

The management of the "Yavneh" school held consultations with the representatives of the Zionist youth movements and they agreed to maintain closer contacts and ensure that students from the fifth grade onwards can join

all the objects reached their destination properly.
Later, the Zionist Organisation in Pruzana received an overall receipt from the Zionist Executive in Jerusalem."

* * *
*

On March 27, a protest meeting was held against the persecution of Jews in Nazi Germany, on the initiative of the Zionist activists. At 3 pm., all businesses and shops were closed and work stopped. Rabbi David Faigenbaum, M. Gruber, M. Grunwald and A. Erez spoke at the Beit Yaacov Synagogue.

* * *
*

Four pioneers of the kibbuts Sheariya group in Pruzana received permission to immigrate to Eretz Israel. On the initiative of the Palestine office in Warsaw, an Aliya committee was set up composed of the representatives of the Zionist organisations: Mizrachi, General Zionists, Poalei Zion, Hitachdut, Hashomer Hazair, Freiheit, Hehalutz and Gordonia. The members of the committee were: E. Pomeranietz, A. Arez, Edelman and Zeev Parker.

* * *
*

June
The weekly published a section of the Yiddish paper "Moment" of May 28, 1933 that described the difficult situation of the Pruzana merchants. ... However, what is happening in Pruzana is inconceivable. Above all, heavy taxes were imposed that were worse than the 1931 rates. In addition, the Treasury adopted illegal steps.
Even before the tradesman receives an assessment, i.e. prior to the date of payment, the "Cart" is sent round to boycott the goods and bring them to the tax department's warehouses. Thus his status is destroyed. because he cannot get more credit, he has nothing to sell and he cannot pay the tax. Furthermore, the goods are sold in a public tender for farthings.
However, this is not all. Suddenly, Jewish tradesmen in Pruzana were suspected of dealing ... with saccharine. Shops are broken into by day and homes at night by representatives of the tax department, customs, the monopoly and police. They do not merely carry out a personal check, but

"In 1920, the "Redemption Fund" was declared in Warsaw. Later, this fund became Keren Hayesod. The fund was headed by the Zionist leaders Avraham Padlishevski and Yitzhak Greenbaum. They appealed to all the Zionist organisations in the country, including the activists in Pruzana. The latter called a meeting in the Beit Yaacov synagogue at which they declared that an appeal would be launched in the following week. However, there was a surprise: those present were so impressed by the speakers that on the spot they began contributing gold watches, rings, pearl necklaces, ear-rings and other jewellery. As the outburst occurred spontaneously, a committee was appointed on the spot to collect all the objets d'art and bring them to the home of Mr. Apelboim. The members of the committee sat all through Saturday night sorting and classifying the objects and registering the names of the contributors.

It was the period of the Polish-Russian war and the party activists were ordered to keep the precious objects because it was not possible to transfer them to Warsaw. Meanwhile, the Red Army entered Pruzana and the town was cut off from Poland. The Bolsheviks began to conduct searches and place people on trial before the Revolutionary Tribunal. This action greatly troubled the population. Hiding objects was dangerous and people were not prepared to endanger their lives. A young Zionist was found (Avraham Bresky) who was prepared to keep all the objects, on the explicit condition that another Zionist activist would keep a copy of the detailed list of all the precious objects.

Cunning people spread rumours that the Zionists squandered all the precious objects. Comrade Adam, a Christian shoemaker, who served as the chairman of the former Revolutionary Committee told a public meeting that the Zionists handed over the objects to Generals Vzangel and Denikin, who fought the Bolshevik regime. The concern of the Zionist functionaries who took part in that appeal may be imagined.

After the Bolsheviks withdrew from Poland and contact was made with Warsaw, Mordechai Yafeh came to our town on a lorry carrying an American flag. Accompanied by Zionist activists, "the treasure" was transferred to Warsaw and handed over to Avraham Padleshevski and Yitzhak Greenbaum. The party workers were given receipts for all the many donors.

In order to prevent tongue-wagging, a committee was set up composed of Eliezer Moshe Grinzburg, Zelig Goldfein and Leib Wolk to examine all the receipts and documents at the home of Neidus the dentist. It confirmed that

a municipal committee was founded that took over the management of the town from the Germans intermittently. In December, the German army left the town and dallied a short while at the railway station in Lineve.

PUBLIC LIFE AS REFLECTED IN THE "PRUZANER SHTYME" WEEKLY

The weekly paper Pruzaner Shtyme began to appear on April 1, 1932 and it continued appearing until the Second World War. Its editor was Moshe Grunwald and the editer responsible to the authorities was Yitzhak Karschenblum. The paper was printed at the weeklys printing house. When Grunwald immigrated to Palestine, his place was filled by Avraham Erez. The following details have been culled from the editions that reached us.

1932

April The regional Polish Education authorities in Brisk officially approved the name of the Hebrew High School in Pruzana belonging to the "Tarbut" Association as the A.D. Gordon Gymnasium.

* * *
*

On April 2-3, the town was flooded. The waters of the Muchaviecz river swelled due to melting snow and ice and reached a level of four metres high. As a result, many houses on both banks of the river were flooded and many inhabitants had to leave their homes. The municipality aided the evacuees.

1933

March The relations between the "Pruzaner Lebn" and the "Pruzaner Shtyme" weeklies were not normal and the editors and reporters were hostile to each other. Many editions of the Pruzaner Shtyme indulged in mutual polemics. We bring here excerpts of an article, "On rings, bracelets and watches," printed on March 31, 1933, which gives an account of the contributions of Pruzana Jews to the "Redemption Fund" (קרן הגאולה) of Polish Jewry in 1920. Apparently, this action served the editors of Pruzaner Shtyme as a means of goring their competitors, and setting out the facts.

and officials in the town. The Germans, who did not understand anything of the evening's program, were nonetheless impressed by the fact of it being held at all. They could hardly believe that the population in the "East (E. Europe) had cultural needs and even literary concepts... The Mayor Abel, who in civilian life was a Berlin merchant, for a long time repeated this phrase to the Jewish representative: "Your lecture was wonderful. I didn't understand everything, but you uttered literary expressions..."

Books were collected for the municipal, public library, which operated throughout nearly all of the occupation period. Books were distributed several times a week and on every Sabbath debates were held on literary subjects. In 1917—18, several plays were performed by amateurs and there was a literary-humourist evening.

In the summer of 1917, a kindergarten was opened on the initiative of several functionaries (in a building which now houses the government gymnasium). The children stayed in it until 3—4 in the afternoon and received food twice a day. The food was supplied by the Germans. Over 100 children aged 4—8 attended the kindergarten, which existed until 1921.

Under the peace agreement between the Germans and the Ukranian Rada (council), the town of Pruzana was handed over to the Ukranians. The border was due to run by Schershev, about 16 kilometres from the town, which already belonged to Lithuania. The Germans unsuccessfully tried to convince the population to submit a request for the town to be included in the Lithuanian framework.

The economic situation improved. New areas were opened that had previously belonged to Russia and were then under German occupation. Trade and smuggling increased. After the Russian revolution, a new spirit appeared. The military regime became more liberal. People who had been stuck in Russia began to return to the town. Social life became more active. The workers organised in a general trade union, which had previously operated in private houses and then in the kindergarten. Mcetings were held nearly every evening. The "Bund" and the "Meuhadim" organisations were founded. The "Bund" membership was several scores; the membership of "Mehuadim" was over ten. Both organisations cooperated in the trade union. Struggles of the various sections were held around the library and there were stormy meetings.

In the autumn of 1918, after the German army collapsed and the German revolution broke out, the situation changed radically. The German founded soldiers' councils and got ready to leave the occupied areas. In October 1918,

the German mayors. Bribery, theft and smuggling was common in the German army. German soldiers would sometimes sell army materials, which the military police would detect and confiscate. The goods for the public kitchen supplied by the town council would be sold by military men to private people and the management had to struggle continuously to get bread, potatoes and vegetables.

Another blow to the population was the German military gendarmerie. There were three gendarmeries in Pruzana that frightened the whole population. Their men were fat and their countenance severe, they wore tin tags on their chests and in their cruel behaviour and the confiscations they carried out they terrorised everyone. The Jewish and later the non-Jewish population nicknamed them "Moshelach". The gendarmerie were helped by spies among the local population.

In the winter of 1916, the Germans organised forced labour battalions. They would seize inhabitants and send them to forced labour. They took men off the streets, in their homes and at night would also remove them from their homes. The forced battalion regime was military and most serious. Several synagogues became barracks surrounded by barbed wire and guarded by soldiers. The forced labourers received a meagre wage and starvation rations. Most of the forced labourers came from outside Pruzana, whose inhabitants were sent to the Baranovitch area. Many young Jews volunteered to work at Bialoviez, where the Germans cut down the many trees and sewed them. The narrow railway line from Pruzana to Lineve, about 12 kilometres long, was built in the winter of 1915—16 by volunteer workers, who mostly came from the Jewish population of Pruzana. Many Jewish young men worked in the railway workshops at Lineve and in laying the railway tracks. In the course of time, many workers specialised and fulfilled responsible positions. The volunteers received high wages and good rations.

In the yard of the synagogue "Shul" (on the spot where the burnt-down synagogue was situated), the Germans built large huts which served as a hospital for prisoners. Nearby synagogues were also requsitioned for this purpose. Young local girls worked as nurses in the hospital.

Cultural life continued, despite everything, in this period too. In the beginning of 1916, an evening of humour was organised for the benefit of the Women's Association. A funny paper was read called the "Town Sheygetz", which included sharp satire on the social relations in the town. In the autumn of the same year, a literary evening was held and it was attended by German officers

The Germans execute the five farmers sentenced to death for spying

The German cinema

The popular kitchen was opened at the beginning of 1916 (with the help of women of the "Muyer" synagogue in Soltz street). It distributed bread, at first 200 grams per person, but afterwards only 150 grams, plates of soup containing potatoes, groats or "dirgamoize" (carrots, turnips and other dried vegetables).

At first, about 600 to 800 portions were distributed. Later in 1917—18, the number reached 2,000 daily. The management of the public kitchen was made up of local functionaries. The town council supplied the food and a German soldier supervised the management's work. (The civilian municipality was abolished in May 1916 and the military authorities organised a council headed by a German officer as mayor).

Several Jewish clerks worked in the municipality. From time to time, several hundred guildens were received from the Hilfesfarein in Berlin. This money was distributed by a special committee for the most needy. Money contributions for private people with relatives in America sent through neutral countries were received very occasionally. Most of these monies were kept by

At the order of the German authorities
the firemen's band played every Sunday in the market square.

Thus agriculture was disseminated among the Jews of Pruzana and the inhabitants of the nearby towns. Each year the number of Jewish farmers increased and the tilled area. Most of the land of the estate owners and farmers was not ploughed. The approximately 8-9,000 hectares of the Gubernia estate were worked partly by the Jews and partly by the Germans, who had special brigades of land workers ("Kolones"). The estates of Schemenchy, Shubitch, the fields of inhabitants surrounding the town and the nearby villages were ploughed by Jews.

The summer and winter of 1916 were most difficult. Want reached its peak and hand in hand with it went smuggling and anarchy. Demoralisation increased. Many young girls and married women boasted of their German officer and soldier "friends" through whom they received many reductions and permits to send out and bring in goods and food.
The German authorities opened a brothel in the centre of town (in Mostovliansky's hotel in Soltz street). The prostitutes were brought in from outside and business went on night and day... Confiscations multiplied and the Germans seized the last remnants of various goods and objects.

functionaries shook themselves free of this school only after a lot of effort and they were threatened with being sent to a prisoner of war camp.

The German command announced to the municipality that it wanted workers for collecting the hay from the frozen meadows near the village of Chachcze (about eight kilometres from the town). The town council informed the inhabitants. The Germans promised the workers food and a daily wage of three marks. About 100 young people registered (mainly Brisk refugees). The Germans accepted them all, but after the first week there were reports that the workers were not satisfied with the job and wanted to be released. It emerged that the Germans did not allow them to go, apart from cases of serious illness. All those registered were forced to continue working. The food was bad and the working conditions difficult. They worked in frost and wet places with tattered garments and worn-out shoes. The parents and relatives of the workers went to the municipality and complained that they had all registered for work at the town council's initiative and it had to ensure they were released. But all the town council's protests with the command were not effective. The municipality provided the workers with clothes and food and they worked until the end of winter.

The German army authorities set up a power plant to supply the town with electricity, but in fact the supply was provided to military institutions and homes in which the Germans lived. The other inhabitants were not supplied electricity. The Germans demanded the expenses for setting up the power plant from the town council, but as it did not have the means, the Germans imposed a special tax on the inhabitants.

At the end of the 1916 winter, the German authorities ordered the Brisk refugees to leave the town and live in closeby villages that had been abandoned by their inhabitants. The rich people among the refugees and those with contacts among the army authorities stayed in the town. The refugees considered this a harsh sentence and protested. Later, it became clear that the fate of those expelled to the villages was improved. They worked on the land during the years of occupation, being forced to do so by the Germans. Similarly, the inhabitants of the nearby townlets of Malch and Scherschev were forced into agriculture. More than once, people observed how the Germans hitched men and even women to the plough. The Germans would also lend horses and agricultural instruments in return for money and sometimes would supply instructors for cash. They would also lend seeds in return for a commitment to receive double in return after harvesting.

functionaries had the idea of founding an elementary school. The idea was put into effect and a building was found in the centre of town. In the attics of apartments, in which elementary and municipal schools were housed, some of the benches and teaching instruments—maps, globes and textbooks—were found. They were brought to the new building and registration of children was started. Several hundred children of the Brisk refugees registered at once. Yiddish, Hebrew and Russian were taught. The language of instruction was *Yiddish*. The teachers were people with diplomas and young intellectuals, all volunteers, among the inhabitants of Pruzana and Brisk refugees. The textbooks for general subjects were in Russian and the teachers knew Russian terminology. Every evening, the teachers met to prepare the terminology for the following day's lessons. The town council supported the school with 50 roubles and a similar sum was collected at the municipality. This money was used for buying exercise books and writing materials which were distributed free among the children.

The problem of apartments was a difficult one. The military authorities occupied the big apartments. There were several thousand Brisk refugees in the town. There was a lot of overcrowding and the authorities took people out of their homes and used them for military purposes. There were also several attempts by the Germans to take over the school, but they all failed as members of the municipality and citizens Committee, who were also on the school board foiled them. But on the day when the town council and the citizen's committee were arrested because of the gold payment for the potatoes, the school building was seized. The benches and tools were thrown out and a Brisk refugee who lived in the building was evicted, while it was occupied by the authorities. Thus the existence of the first Jewish public school came to an end after two months only.

The next summer in 1916, another attempt was made to set up a school in the town. Pruzana was in the territory of the military occupation (Azmei Voizsh) and not in the "Ober-est" and its laws did not apply in our town. Contacts were made with Hoifer, who was responsible for managing the affairs of the town and a public committee prepared a plan for setting up an elementary school, with Yiddish as the language of instruction. The plan was sent through the municipality for approval by the military command, which approved it not only for Pruzana but the whole area of the military occupation. Eventually, several months later, a school for Jewish children was established with German as the language of instruction and local teachers. The

pockets. He used to beat citizens who applied to the command. The German soldiers said that Welman had served in the German colonies in Africa. Even beforehand, a struggle began between the municipality and the rich people in the town, who in the days of terror hid in their homes and later tried to influence the operations of the town council, which was composed on a democratic basis. As a result of their struggle, a committee of twenty five citizens was established as a sort of expanded municipality, which also included artisans and other working-class circles.

The municipality applied to the command even during the tenure of Chitchman and requested several tons of potatoes for distribution among the poor. The potatoes were dug on the land of the Gubernia estate by inhabitants recruited to prepare food for the winter, as promised by the German officer Ritmeister. The command's reply was received during Welman's term of office. It said the command was prepared to supply the potatoes, provided the municipality paid for them in gold. In a consultation the town council had with the citizen's committee it was agreed to inform the command that since the municipality did not possess any gold it would do without the potatoes. A few days later in January 1916, Welman convened at the command (in Rosenblum's home opposite the market) the members of the town council and the citizen's committee and dressed them down, shouting all the time. He began and ended with the words: "pigs, dogs (schweinen, hinde)" and the content of his speech was that he would put them under arrest and if they did not supply him the gold, they would all be sent to a civilian detention camp in Germany.

About 30 people gathered in the command building were surrounded by armed soldiers and carried off to the Red Jail in May 3rd Street. Men who did not march straight in line were struck by the soldiers with the butt end of the rifles. At the jail, all were placed in the basement and supplied with bread and water. The guards were ordered not to give the detainees food. The Mayor, his deputy and a member of the citizens committee were not arrested. During the day, the municipality bought gold for 600 roubles and the detainees were freed late at night. The potatoes supplied by the command were rotten and frozen and mostly uneatable.

At the beginning of the German conquest, there were no schools in the town. There was one private girls' school in which the language of instruction was Russian and there were also several private "Hadorim." Most children did not go to any school and roamed the streets. In November 1915, several

and hair. In homes where lice were found, the occupants were whisked off to the baths and their clothes and bedding disinfected. Despite all these efforts, the plague spread and killed many people. Since Gorky could not contain all those infected with the disease, as a whole family was brought there if one person went down with typhus, the Germans set up another quarantine in Chavatke suburb.

The economic situation of the population deteriorated. All goods were confiscated by the Germans and food products were seized by the authorities. Communication with the outside world was most difficult. One needed a transit permit from the Command in order to leave the town and its validity was restricted to the borders of the German occupation. Ten kilometres south-east of the town, near Lineve, the territory of the Austrian command was reached and the German transit permit had no validity. Yet want did not reach its peak in the winter of 1915—16. The residue of the harvest collected in the autumn remained and with money it was possible to get the means of existence. Poor people were supported by the municipality and at the end of the winter a popular kitchen was set up and it distributed bread and soup by ticket. A women's Association, which gave help to poor patients was also founded. They began to sell bread in accordance with the prices laid down by the authorities, who distributed flour by ticket at a rate of 100 grams per person a day. The population still stuck to the illusion that the war would soon end.

The first German commander was a mayor Fan Ofen, a typical German Junker, who incessantly demanded the supply of various things from the municipality, mainly furniture. He rejected every explanation of the municipality that it was unable to fulfil all his demands. The second commander Chitchmann, a reserve officer and an intellectual, took into consideration the arguments of the town council and moderated his demands. The intervention of the municipality when German soldiers and officers harmed the civilian population bore fruit, but this commander only held office for a short time. In December, Hauptmann Welman was appointed to the job. His countenance alone was enough to frighten the inhabitants of the town. He was tall, fat, with the face of a German corporant scarred from sword-fighting, blind in one-eye and a monocle on the other eye and carried a whipping-rod, from which he never parted. When he took over the job, he convened the militiamen and ordered them to catch every stray dog in the town and for this purpose they should always carry special rope in their

one of them was also head of the militia. This town council existed for eight months until May 1916, when the Germans appointed a civil administration headed by a German officer as mayor.

This town council fulfilled the role of municipality, police and justice during its term of life. There were also 20 militiamen (17 Jews, two Poles and a Russian). The councillors and militiamen were paid salary. The sources of income came from taxes. The Austro-Hungarian command lasted one month only. The Germans established their own command immediately and it existed side by side with the Austrian command. One month later, the Germans took control over the town. The Austrian command made great demands on the town council, repeatedly calling for manpower and wagons and imposing heavy fines for every failure to carry out orders to the letter. Dysentery and cholera plagues broke out in the town and the town council tried to fight them. The council took over all the area of Gorky suburb, which had been deserted by its inhabitants and in the empty houses set up a special centre for cholera patients and recruited people to treat them. About 20 people died of cholera, mainly refugees from Brisk. The plague was mastered in a short time. Many crops in the fields were not harvested, particularly potatoes, because the landowners and farmers fled. The urban population picked the potatoes. Once, at the end of September, a German officer (Rittmeister) whose battalion camped on the Gubernia estate, arrived and requested workers to harvest the potatoes on the estate to store them for the winter and feed the poor population. After the Germans took over full control, they demanded apartments from the municipality for German officers passing through the town, as well as furniture and housing utensiles. The German authority issued receipts for everything it took, promising to return everything in full, but nothing was given back. They took furniture, pillows and utensils out of the town. There was much overcrowding. The Germans commandeered the large and spacious apartments for their own purposes. There were several thousand Brisk refugees in the town. The overcrowding and starvation caused an epidemic of typhus fever. The German authorities again occupied some of the houses in Gorky suburb and set up a quarantine camp for typhus victims. They appointed a doctor and a medical team. This camp lasted all through the German conquest.

The Germans fought against the typhus fever epidemic by setting up special baths, in which the population were forcibly disinfected by special instruments. Sanitary workers visited homes seeking lice in clothes, bedding

town was surrounded on all sides by numerous carts of refugees. The local inhabitants hid in the houses, ready to flee at any moment. Militiamen walked the streets on guard against any looting soldiers. Often, there was danger that any imprudent step could lead to bloodshed and even a pogrom.
Nevertheless, those days passed without loss of life and not a single house was burnt down. The peak tension occurred on the last night when the Russian soldiers burnt down the bridges on Pacewicza and Dombrowski streets. The militia committee, which knew of this action in advance, moved from its meeting place in the municipality to Birenbaums hotel. The fire engines were deployed to prevent the burning down of houses close to the bridges. But there were no battles in the town. One day before the German entry, German airplanes bombed the town, but no damage was caused. One day after the Germans entered, the town was bombed again, this time by the Russian airforce, but not a lot of damage was caused (one bomb fell on the Gubernia estate and caused set fire to the barn).
On the morning of Tuesday, August 31, 1915, patrol teams of the Austro-Hungarian army entered the town, riding on bicycles and a short while afterwards, German army companies arrived. After weeks of panic and fright, the Jews breathed a sign of relief with the arrival of the German army. Especially happy were the refugees of Brisk, who hoped they would quickly return to their city after the Germans gained control of the whole area. The Austro-Hungarian army took control of the town and set up their local headquarters on the third day after their entry. On the morrow of the conquest, a group of Hungarian gendarmes arrived in their special uniforms, black hats and feathers. They threw the population into a panic with their clothes and their strange tongue (they spoke Hungarian only). The militia committee returned to the municipality across the river (the Germans having established a temporary bridge over the river). The commander of the Hungarian gendarmerie called in the members of the committee and told them in German that he had authority in the town and demanded that a civilian authority be set up the following morning. That night he called in more residents and the next day announced the appointment of the members of the town council. The commander of the gendarmerie also announced that the councillors had to enter office immediately and whoever refused would face a court-martial. The composition of the council was as follows: mayor, deputy mayor and four members of the executive. There were also two quartermasters, whose job was to take care of the billeting of the army and

to expel the local population nor set settlements on fire. Apparently, the refreshments the soldiers received also had an effect and Pruzana was one of the few towns that did not suffer from the Russian army.

The Cossacks behaved particularly well by preventing individual soldiers carrying out robberies and looting in the days preceding the entry of the German and Austrian army into the town. Usually, the mood of soldiers passing through Pruzana was very depressed after the fortress of Brisk, in which they had placed a lot of hope, had surrendered to the Germans. At the beginning of August, when the State bodies started leaving, the General-Governor of Grodno — Shebeka — came to Pruzana and appointed a committee of four (two Jews and two non-Jews) to represent the population before the military authorities, but this committee did not have any importance. A few days before the armies of the Central states arrived, a brigade of Cossacks came into the town. Their commander hinted through the representative of the "Zemski Soyuz" accompanying the brigade, that he had an order to set fire to the town, but he would avoid its implementation in return for a bribe. At first, it was thought he meant to extort money from the Jewish population. However, after they saw that the commander and several cossacks with him went out into the street and poured kerosene on some houses, a committee member brought him 500 roubles. The commander of the brigade, the "Polkavnik" of the Cossacks, cancelled his order and left the town that day.

Three days before the German and Austrian forces entered the town, all the state institutions including the administrative and police authorities left Pruzana. Only the commander of the army remained in order to settle the affairs of the Russian forces passing through the town. An urban militia was set up to maintain order in the town. The militia members did not have weapons and they carried a white band on their sleeve with Russian lettering. A four-man committee headed the militia to conduct its affairs. It sat in the municipality (all the administration and the mayor left the city taking the archives and the cash-box) three days and three nights. Soldiers roamed the town, stealing horses and cows. The militia men put individual soldiers to flight. But when they encountered large bands of soldiers, the committee members appealed to army commanders passing through the town and they would expel the thieving soldiers.

That was a most difficult period. The horizon in all parts of the town was red from the burning of nearby villages. Artillery fire was heard all the time. The

In March 1915, a report was received that scores of Jewish families from the townlet of Jedvalene in the Lomza area were expelled by the Russian authorities and were about to arrive in Pruzana. A committee was immediately set up to take care of them and the refugees from Jedvalene were placed in rented apartments. Each family received a sum of money for its expenses weekly and work was provided to people with occupations.
Later, at the beginning of summer, they were joined by about another ten families expelled from the townlet of Novy Dvor in the Lomza area. The children of the refugees were organised in groups and were taught Yiddish, Hebrew, Russian and all the other subjects in Yiddish.
In the summer of 1915, when the withdrawal of the Russian army began from Galacia and Congressional Poland large columns of refugees continued mainly from the Lublin area and the mood of the population was not quiet. However, it was not expected that the German and Austrian army would conquer our whole area in a very short period. It was hoped that the Germans would halt for a long time near Brisk, which was a fortified town of the first order. The expulsion of the population from Brisk brought a large number of refugees to Pruzana. Hundreds of Jewish families stayed temporarily (as they hoped) in the town until the army of the Central European states penetrated Russia and enabled them to return home.
The reports of the atrocities of the withdrawing Russian army against the Jewish population aroused panic. The large majority of the urban and rural population intended to leave the town together with the retreating Russian army out of fear of the Germans and the peasants told terrible stories about the attitude of the Germans to the civilian population. During their withdrawal from the Grodno governorate, the military authorities stopped the forcible expulsion of the civilian population. In many instances, the retreating battalions advised the population to stay put. The burning of towns and villages and the destruction of property by the Russian army was not carried out as intensely as in other areas.
The Jewish population—except for a few rich families—did not think about abandoning its home. The number of retreating Russian battalions increased and cossacks appeared among them. A committee was established to collect money, distribute tobacco, matches, sugar and cakes to soldiers passing through Pruzana. Each company filed past and a committee member handed out the portions. Particular attention was given to the Cossacks. No thefts nor arson by the retreating soldiers occurred. An order was issued to the army not

"Dear Moshe Berkovitch,
The attitude of the majority of Jews to the call-up is well-known. The number of Jews who evaded this duty in the Grodno district alone is clear evidence of this. In wartime, the Jews are not behaving better. In the last call-up the members of a rich family in the town took steps to release one of their clerks, who was healthy, but fortunately there were members of the Pruzana military committee who thwarted this intention. If, in the light of these phenomena, several scores of Jews do their duty, these exceptions prove the rule.
How the Jews carry out the regulations that protect the population against profiteering, which has no place in wartime, as regards the most vital products, will be clear to you from the following action. On February 9, basic commodities were bought in Pruzana for Christians during the Great Fast (Veliki Post) and it emerged that the Jews sold potatoes at 100% more than the fixed price, herring at over 25% more, carrots at over 100% more and beans at 150% more. The effontery of the Jews can be seen from the fact that most of the products mentioned were bought in the same building that houses police headquarters.
All the large military orders for boots, clothes and underwear were given to the Jews. This assures them profits, while the Russian peasants, who bear the great duty of defending the homeland on their shoulders, the supply of military needs and the whole Jewish burden, do not dare even to think of them. In this way, the Jews—and they alone, if their protectors are not taken into account—get rich from the war and do not bear sacrifices like the loyal Russian citizens.
The letter sent to me by the Governor of Grodno said that the "military results are dependent on the work of welfare bodies". You know that the Pruzana Jews are not carrying out their commitment to provide 500 roubles monthly to the war fund. A difficult period is passing over Russia. The echoes of the fighting reach you. As an intellectual, you yourself understand how the Jews must act for their own interests. So, I ask you to inform me today in writing the position as regards donations and detail the reasons preventing implementation.
Please accept my compliments,

B. Palaleg."

That same Palaleg extracted 8,000 roubles of kahal money by threats. It had been intended to build a hospital with the money.

sympathisers in all the other nearby towns: Kobrin and Brisk to the west and Slonim to the north-east.
The kahal ceased to exist after its last functions were taken away—the supply of recruits to the army and collection of taxes.

G. Urinsky

THE FIRST WORLD WAR AND THE GERMAN OCCUPATION

The call-up of Russian army reserves at the beginning of August 1914 led to mobilization of several hundred soldiers in the town. Most of the Jewish reservists were recruited into the transport corps. War action occurred far away and did not affect the ordinary path of life. It was only at the end of September when the Germans approached Warsaw that many Pruzana citizens living there fled to our city, which was far from the front and it appeared that the fighting would not extend to it.
During the 1914—15 winter, the economic situation of the Jewish population was good. Tailors and shoemakers in Pruzana received many orders from the army and earned a lot. Since there was a railway station under army supervision in Brisk, which was fortress town and the other stations in Congress Poland were also under military control, goods were brought to Pruzana through the railway station at Lineve, where they were loaded on carts and brought into town. This led to a big boost in trade and a section of the Jewish population—traders, shopkeepers and artisans earned their livelihood. On the other hand, the families of those called up were left without resources like the families who received support from their relatives in America. Therefore, in October a shop (in the "shtiebel" of the "Hachnasat Orchim" synagogue) was opened for the sale of bread and all kinds of groats at prices cheaper than the market and contributions covered the difference. At the initiative of the authorities, a committee was set up to raise money for the war. Large quotas were placed on the Jews, but this did not assuage the sharp anti-semitic tendencies of the local authorities towards the Jewish population. The "marshal of the nobles" Palaleg headed the anti-semitic activity. A characteristic document has been preserved—a letter dated February 17, 1915 from Palaleg to the "official" Rabbi Goldberg:

The kahal struggled against the landowners and appealed to the Vilna governor Jahan Friezel and succeeded in ensuring that all the grounds were kept by their owners. All this was recorded in the pinkas and the Governor's order in Polish. In 1825, the kahal made an agreement with Moshe Ben Yitzhak about the payment of a fixed annual sum instead of the various taxes that he had to pay for the agreement until the new "skazka". A copy of the agreement in Polish was registered in the pinkas.
The kahal adopted the gravest means against criminal offenders, even from the immediate surroundings. A strange incident occurred in 1862. A Pruzana Jew was accused of raping an 18 year-old-girl. It is not known how the kahal reacted. A struggle between an individual and the kahal, which ended tragically, occurred in the second half of the 19th century.. There was a rich Pruzana Jew called Welwel Yudelewski, who owned a brewery. By the light of those times, he was an intellectual who gave his children an European education. He was known in the town as Yudelevsky the scribe, because he was the only "writer of requests" in Russian and was a "Zakonik" legally. He feuded with the kahal leaders, who persecuted him in the 1870s. One night, the brewery owned by the landowner Shweikawsky at Polinove near the town was burnt down. Yudelevsky was suspected as the owner of the rival brewery. Jewish witnesses, including one of the kahal leaders, Yudel Fein, testified that they saw with their own eyes how Yudelevsky sent arsonists to the estate. Yudelevsky lost all his rights and was sent to Siberia for the rest of his life. Yudelevsky's brewery was confiscated and handed over to the owners of the burnt down brewery. In accordance with the custom of those days, the verdict was carried out in the market square. Half of Yudelevsky's head was shaved and a yellow patch stitched on his back. A legend grew up around Yudel Fein that a short while after his perjury he died suddenly. Yudelevsky's son issued a Hebrew pamphlet called "וזאת ליהודה" (Yudel Fein), which describes the story and attacks the kahal leaders with Fein at their head. We did not succeed in finding this pamphlet. The Jewish Russian writer Nikolai Pruzhansky writes in his memoirs how a 16 year-old boy asked Yudel Fein in the 1860s for a passport to travel to Vilna. He refused and the boy got the passport by convincing a Russian army commander, who suppressed the Polish uprising of 1863.
The pinkas of the kahal does not contain any indications of the Hassidic movement, which did not penetrate into Pruzana. It is hard to understand what prevented the penetration of Hassidism at a time when it gained many

leaders of the kehila for whatever the community needs." They are eligible for one year's election only. The following year, they cannot even take part in voting. Those who are elected must take up the appointment without protest or "pretence". The kahal's situation became more difficult after its legal standing was taken away, as the 1851 minute indicates. It is not known how much money the "korobkes" brought in and where the money went.

The pinkas notes that in 1826 the lease of the "bread korobke" (חוכת הלחם) brought in a sum of 1,164 roubles. The kahal also owned, in addition to the abbattoir, a public bathing house and in 1842 the kahal warned of a "herem" (excommunication) against the builders of private baths. Regulations concerning excises and "korobkes" were changed several times to the effect that they should not be leased to private people without the kahal's knowledge and for its benefit.

The kahal also intervened in the economic life of the community members and laid down regulations for the public-house leasees—for instance how many bars there should be in the town and the rules for retail and wholesale dealers in alcoholic drinks. The kahal also made regulations about trading in grain in extraordinary circumstances. When a promissory note was lost, the fact was recorded in the pinkas and its validity cancelled in this fashion. Synagogue wardens were appointed by the kahal for three years and sometimes for one year and a special treasurer was appointed (נאמן על המעות). When the tailors' society set up their own Beth Medrash in 1824, the kahal ordered that the income from the first holy days should be allocated to the "Shul" and the big Beth Medrash (בית המדרש הגדול) and in future two thirds of the income from the tailors' Beth Medrash would be for its benefit and one-third for the "Shul".

The kahal ensured that meals (סעודות) at cirumcisions were not cancelled, as can be seen from an undated leaflet read out in the synagogues and in the "Shul". It says that due to the years of starvation the mitzvah is not being carried out. The kahal also ruled that when a new cantor is accepted he should receive no less than 18 grush from all those called up for the reading of the Law (קריאת התורה) in the synagogues, the "Shul" and minyanim. This was because Pruzana Jews listened to the Cantor, but left the synagogue during the reading of the Law ("slipped away one by one") so as not to pay the cantor. This is recorded in a regulation dated 1802.

After the great fire of 1801, the landowners around the town sought to get the grounds of Jews around the market place and set up public houses and shops.

In 1839, when the kahal built a slaughterhouse at the request of the authorities, it did not have the money and had to use the money placed in various endowments for which it was trustee. A rich Jew left 100 ducats for the Mishnayot—Society (חברת משניות), which managed the big Bet Midrash on condition that they did not touch the principal and from the 10% interest, 8% would be allocated for Mishnayot—Society and the rest for poor people in Palestine. It emerged that the money earned 20% instead of 10%. Since the authorities instructed construction of the slaughterhouse in that year, it was decided to allocate half of the principal—50 ducats—for building the abbattoir. However, the profits of the abbattoir were devoted to the same purposes in the same proportion. The slaughter fee was also determined.
The kahal in Pruzana was always in a difficult position. In 1838, when the kahal was forced to elect a Rabbi (the prototype of the Rabbi designated by the authorities, רב מטעם הממשלה) for managing the registration of the Jewish population, no salary was determined. Instead, it was decided that the Rabbi would get a fixed rate payment in accordance with the situation of the person requesting the registration.
However, in the document of appointment to the Rabbi (כתב רבנות) in 1860 given in Pruzana, it was laid down that the kahal undertook to pay the Rabbi salary of five roubles a week, a decent sum in those days, in addition to an apartment, heating and income from serving as a Rabbi, Cantor and Shochet. Earlier, in 1807, the kahal had fixed a sum of one silver rouble per week for Rabbi Yom Tov Lipman, according to the pinkas record.
There were cases of the kahal receiving "dowry" for the Rabbinate in Pruzana from the new rabbi. In 1808, the Rabbi appointed paid 1,000 guilden for a ten year document of appointment (כתב רבנות). The kahal paid 72 silver roubles to the mayor; seven silver roubles for maintaining the horses of the office of the "Marshalek"; 16 silver roubles for redeeming the books of the Mishnayot company. It was made a condition that even if the Rabbi only held office for two weeks, he could not demand his money back, unless the authorities did not approve his appointment. Apparently, the arrangement did not work out. Two years later in 1810, we read about a court case between the rabbi and the kahal about the return of the 1,000 guilden. The kahal won.
After the kahal officially ended its existence in 1844 there are no more "monthly leaders" (פרנסי חודש) or the dean of leaders—primus inter pares (ראש וראשון). In the elections, no more taxpayers are found than in previous minutes. In 1848, five people are elected for one year by ballot to be "the

G. Urinsky

THE KAHAL IN PRUZANA

The Institution of the Jewish Kahal in Poland existed from the end of the 16th century until its abolition by the Russian government in 1844. The kahal controlled the internal, religious and social life of the Jewish population and to a certain extent arranged the economic life of kehila members as well. The kahal was responsible to the authorities for all the kingdom's taxes and it distributed and collected the taxes from the Jews in its territory. In the gloomy period of the government of Tsar Nicholas 1, the kahal supervised the recruitment of those eligible for military service. Even after 1844, when the kahal had officially been disbanded, it still had the authority to collect taxes and control the money received for the "korobkes".

In the 17th and 18th centuries, the Pruzana kahal was known as a small kahal that belonged to the Brisk district. At the end of the 18th century, after the Lithuanian State Committee (ועד מדינת ליטא) had been disbanded, it can be supposed that the kahal in Pruzana became free of the supervision of the Brisk district and became independent.

In the pinkas of the kahal in Pruzana 1801—1851, there are several lists of election to the kahal institutions and the form of elections. The minutes of 1838 tell about a meeting, in which three leaders (ראשים ומנהיגים) were elected. The participants in the meeting were the elite of the community (אלופים ובעלי אסופה).

The minute is signed by the shochet of the kehila, who was apparently the kehila scribe. It seems that the controllers of the meeting, who served as advisers and delegates, were appointed by the Kahal, as indicated in the minute of the pinkas dated 1817.

The names of 23 people placed in charge of the meeting are specified. The minute is signed by seven members of the kahal. The kahal in Pruzana was burdened with taxes over and beyond its financial capabilities. In 1838, when the newly-elected committee took over the kahal's fund, they found it in a difficult situation and were unable to pay the taxes. The kahal had to borrow money from private people at a heavy rate of interest and pay the loans back from the excise income, the korobke on meat and the bread box. The minute on the kahal's financial state includes a list of people who lent money to the kahal.

settlements because the members felt safer in them. Sometimes, the rulers of various settlements were hostile to the representatives of the "Jewish Sjem" and sometimes they libelled them in order to extort money. Nevertheless, the later decisions of the committee state that the sessions should be held, according to order, in every one of the kehilot belonging to the five districts. However, the decision was not adhered to. The first meeting of the Lithuanian State Committee was held in Brisk in 1623, which had the largest kehila in Lithuania. The next two sessions were also held in Brisk and then, in 1628, the Lithuanian State Committee met in Pruzana. It even decided to met permanently in Pruzana every two years, but the next session, which was held late, again met in Brisk in 1631. Apparently, Pruzana was not an appropiate place for its meetings, but the reasons for this are not known.

The committee meeting in Pruzana was one of the most important. The minutes contained 93 articles about decisions in the economic, legal, political, cultural and religious fields of the Jewish community in Lithuania. Many decisions touched on questions of family life. For instance, there is a decision to marry off poor girls aged 15 with community support and their number in each district is detailed. Another characteristic decision requires that two cloth tunics be provided to poor women. Another regulation forbids a woman to visit Gentile homes unless accompanied by two men. Other regulations ban luxuries, such as expensive dresses and jewellery and order fines on offenders. Other regulations were about legal-economic questions, such as right (חזקה) of lease, commerce, control of weights and measures, etc. There are details about the distribution of various taxes that the Jewish population paid to the authorities and decisions concerning relations with the local and central authorities. Other resolutions deal with internal community matters, mutual ties between Rabbis, education and religious regulations. Finally, the leaders settle accounts between the committee, the kehilot and private figures.

It is worthwhile mentioning the following decision, which is characteristic of its public approach: "C. Every kehila will ensure that counsels and secrets of the kehila are not divulged and community matters made commonplace, on pain of much punishment".

Pruzana is mentioned at the end of the minutes of this session in the accounts, when the amount of the gift given to the minister of the district (Wojewoda) of Vilna is mentioned, on his passing through Pruzana. 67 years later, at the 1695 session of the committee in Olkieniki, it was agreed to hold the next session in 1699 in Pruzana or Seltz. But it was held in Seltz in 1700.

G. Urinsky

THE ASSEMBLY OF THE "LITHUANIAN STATE COMMITTEE" (ועד מדינת ליטא) IN PRUZANA

An autonomous Jewish body existed in Poland for 200 years (1520—1764), which organised internal Jewish life and handled taxation and other affairs concerning the authorities. The name of the organisation was the "Committee of the Four Countries" (ועד ארבע ארצות). The representation of this committee, which was called the "Jewish sjem", included the delegates of the large Jewish communities in the state: leaders and rabbis. The sessions of the committee generally took place in Lublin (during the "Gromnice" fair before Passover).

In 1623, the Lithuanian kehilot split off from the general committee and formed an independent organisation, which was known as the "Lithuanian State Committee" (ועד מדינת ליטא). The reason was mainly fiscal. Lithuania constituted a separate unit for tax purposes and the authorities collected taxes separately from Polish Jews and Lithuanian Jews. One of the most important questions that occupied the attention of the "Committee of the Four Countries" was the distribution of taxes imposed by the authorities on the Jews, between the various communities. As a separate tax rate was fixed for Lithuanian Jews, the kehilot in the Lithuanian principality set up their own committee, which lasted 141 years (1623—1764).

The composition of the committee changed over the years. In the beginning, it included the representatives of the biggest kehilot: Brisk, Grodno and Pinsk, which extended their influence on the smaller communities in the area. Later, the Vilna kehila was brought on to the committee and later still the Sluck Community. About thirty kehilot and settlements belonged to the Brisk region, which was the largest, and Pruzana belonged to this district, as can be seen from the minutes of the Lithuanian State Committee in its first session in 1623.

In the initial period, sessions were held regularly and sometimes often, once every year and a half to two years and later once every two or three years. In later years, the meetings were held infrequently and during the intervening period there were sessions involving only some of the members to deal with urgent matters.

The meetings of the Lithuanian State Committee were usually held in small

new emblem for the city, but gave it her family one, the emblem of the Italian counts of Storza as her mother emanated from this family.
On December 18, 1615, the Brisk register recorded a complaint of the priest Christof Dybowsky against the Pruzana town executive. The priest complained that on the day determined for discussion of his claim against farmers who insulted him by sitting on church land, many inhabitants burst into the municipality, made a disturbance and came to blows. The judges dispersed without hearing his complaint.
The earliest documents bearing the seal of the town that have been preserved date from the years 1750—1796. The seal is stamped without colour on the paper and has a Latin inscription around the emblem: "Sigillum Urbis Pruzan(a)ensis". Later, the Pruzana town seal was dependent on the political conditions and it changed forms (see pictures), but in 1925 the municipality resumed the old emblem, which is still in use at present.

the market place, not close to the church. The verdict ruled in favour of the inhabitants.

August 7, 1560. Faybush Ben Yosef, a Jewish resident of Kobrin was the renter of the Kobrin and Dobuczyn beer factories and had to pay 10 grush per head in Kobrin and 20 grush per head in Dobuczyn.

April 23, 1562. The trial in the affair of the Brisk Jew Pesach Ben Isaac against the royal marshal Jaroslaw Matwejewicz about the lease of the Dobuczyn public house and other places was postponed because the marshal was sent to war by royal order.

November 23, 1562. David Ben Shmuel and Avraham Dlugacz on the one hand and Yosef Ben Shalom on the other agreed to carry out the verdict of agreed arbitrators in the dispute over the renting of customs (mita — payment for goods) in Grodno, Kobrin and Pruzana.

1563. The 'Revizia' of the Kobrin economy mentioned above always uses the name Dobuczyn. The document refers to the following streets: Market square, the street by the estate, Kobrin, Chwatker, Zaharui and Dereczyn.

February 15, 1583. Mordechai Ben Yaacov, a Pruzana Jew, transported goat skins to Lublin. Lev ben Natan also transported goat skins to Lublin.

March 4, 1583. Eliyahu Ben Haim, a Pruzana Jew, transported goods to Lublin: steel, plums, "Moreby" weave, karazaya, figs, raisins, pepper, vegetable oil and rice in four carts.

After the death of King Stephen Batari (1586), his wife Anna Jagellonka, the daughter of Queen Bonna, received the estates of Kobrin and Pruzana as her widow's property. In 1588, she granted privileges to the town, under which Pruzana recieves the rights of Magdeburg and really receives the status of a town.

The rights of Magdeburg granted the town autonomy. An elected council handled the town's affairs, headed first by a Wojt and later by a Mayor. The town had its own judiciary and was no longer dependent upon the Starosta. The town determined its taxes, fairs and market days, etc.

Pruzana also received an emblem of a seal together with the privilege. The emblem showed a blue serpent holding a baby on its tongue, on a silver background, topped by a crown. Later, the colours changed: a brown serpent on a green background. As previously mentioned, one legend relates that a baby was swallowed by a serpent. The truth is that the emblem is not the outcome of the legend; on the contrary, the legend was created on the basis of the emblem. Anna Jagellonka, who granted the privileges, did not introduce a

Inspector Sapieha was mainly interested in the size of the land area the Jews possessed and in the taxes that were paid for these areas. He had not intended to count the overall number of families. It can therefore be assumed that two or more families were living in every house. Furthermore, Jewish families could live in Gentile homes. If the number of families is multiplied by the number of persons in the family, then a considerable Jewish population existed. It is not out of the question that the Dobuczyn kehila included Jews from nearby villages and public houses on the roadsides.

Another fact that could explain the small number of Jews in 1563 is that Prince Alexander expelled the Jews from all the Lithuanian principalities in 1495. It could be that his expulsion affected the Dobuczyn community and during the sixty years after the Jews were permitted to return to Lithuania, the Jewish settlement did not manage to grow. In any event, there is no evidence against our view that the history of the Jewish settlement in our town began, in fact, in the fifteenth century.

The Kabrinsky dynasty came to an end with Prince Ivan. After his death, all his estates passed over to his brother-in-law Waelaw Kostewicz—a Catholic. In 1522, Kostewicz founded a Catholic church in Pruzana (on the spot where the Prowoslawic church is situated, on the corner of Pacewicz and Szersuv Str.). After his death, all his property passed over to Queen Bonna of Poland, who renovated the church in 1534 and granted it extensive areas.

According to Balinsky, Dobuczyn was already at this time called Pruzana. However, later documents exist showing our town still having its former name. We hereby provide the content of interesting documents mentioning the name of our town.

A royal order issued on January 23, 1554 to Stanislaw Palishawsky, who served as director of the economy of Kobrin and Dobuczyn, instructed him together with the emissary of Queen Bonna to explain to the Catholics of Dobuczyn that they must pay "Kaliada" fees to Mazmus the priest and instead of the tithe that was customary in those times to give the Catholic priests a sack of grain from every vloka of fields.

The verdict in the trial of the priest Timofey Feodorowicz of the "Holy Ghost" Church in Pruzana against the inhabitants Nicolai Zubawsky and Jan Stavasky etc., which forbade the farmers, who brought their carts to the Christmas and St. Spas fairs, to trade outside the church. The inhabitants argued that the commerce disrupted church prayers. They also brought the orders of royal inspectors which said that commerce should be conducted in

was founded," indicating that it had been established not long before. On the other hand, it should be assumed that this "foundation" was of a merely formal nature. In fact, there was a settlement, which when founded was called Dobuczyn (or Dobuczyny). It had the character of a town with fields and streets, as indicated by the document, and was apparently quite well populated. In those days, a town was generally like a village. Self-rule was out of the question and self-jurisdiction. The inhabitants were under the jurisdiction of the district officer. The mayor was called a Wojt, who was elected by the inhabitants, and his powers were very limited. His job was apparently to look after the town seal and privilege charters box. The inhabitants of the towns, like those of the villages, got their living from the land, workshops, and trade. Markets and fairs were held very rarely, because even the smallest farm supplied its own needs. It was only in the 16th century that cities were organised on the German pattern. The Magdeburg rights were established and the town became different from the village.

The foundation of the town meant nothing more than the provision of a town name for a settlement. There must have been a considerable number of Jews for they already had a synagogue. This fact confirms our hypothesis that a Jewish settlement already existed there in 1450 and a Hevra Kadisha was in operation. In 1863, after the fire when the old synagogue (shul) was burnt down, it was said there was an inscription in the synagogue which indicated it was about four hundred years old. Assuming that the inscription was accurate, it meant that the synagogue existed in 1463 and Prince Kobrinsky's document refered to the synagogue that was burnt down in 1863. The document supplies evidence that a synagogue existed in 1473 and that there was a big or small community. If one considers that settlements in those days did not grow up in a few years and the population did not increase very rapidly, then 1450 appears a realistic date.

A later document leads us to reconsider the accuracy of this date. In 1563, the State Comptroller (Revisor) Dimitri Sapieha carried out a census in three towns (Kabrin, Dobuczyn and Horodec) and 98 villages, which belonged to the economy of Kobrin. According to the census data, there were 11 houses of Jews. The twelfth house was a synagogue. The comptroller counted the names of the 11 home-owners. If this number is accepted as the number of Jewish families in 1563, then our assumption about a considerable Jewish population 113 years earlier must arouse many doubts. However, the above evidence leads us to further conclusions.

few years later on February 14, 1404, Roman's uncle, the Grand Prince Vitold, confirmed Roman's ownership of Kobrin.

The political-administrative state of Kobrin prior to this time is not known, but at the beginning of the fifteenth century Kobrin existed as an independent principality, of which the Pruzana area formed an integral part. The first historic document that mentions Pruzana belongs to this period. It is the letter of the Grand Prince Zygmunt Kejstutowiez of September 25, 1433 to Jagello about the war with Swidrigello. In his letter, the Grand Prince complains that the inhabitants of Sluck have destroyed the surroundings of Brisk and Kameniec and challenged the areas of Prushanoy, Kabrin....

From this source, it is obvious that "Prushanoy" refers to the administrative district around the settlement which is called the area of Pruzana. Does this mean that the settlement that should have existed in the centre of that area was called by that name? We do not find any contradiction of this hypothesis anywhere. On the other hand, we see even in modern times that administrative districts are not exactly called after the name of the settlement in which the administrative authorities are situated.

That same Prince Roman, the owner of Kobrin, as mentioned above, starts the princely family of Kobrinsky. Roman's son, Semen Kobrinsky, took an active part in the fighting of those days and was defeated, losing part of his estates, including Kobrin. As a result of later peace treaties, he got Kobrin back. The principality, including the Pruzana district, passed to his son Ivan Semenowicz Kobrinsky, who is regarded as the founder of our town.

There is a document of Prince Ivan in the documents of the "Lithuanian metrica" about the first church in Pruzana (Dobuczyn), which he founded. The document was written in Byelorussian. The prince says he decided to build a church called Birth of the Son of God and contributes one-tenth of his yard in Dobuczyn, one-tenth of winter and annual crops for the priest and his successors. Also he donates land to build a home for the priest and his men close to the church, not far from the Jewish prayer house. He grants three voloks for ploughing land and Dubowa island for piling up haystacks, all tax free, and a wine factory for home consumption and an inn. The priest may ground 15 barrels at Dobuczyn mills without payment.

Thus, the date of the foundation of the town cannot be determined.

This document does not provide us with any date. But it can be said with certainty that the town was founded before the time of Prince Ivan Kobrinsky because in the afore-mentioned document there is reference "to the town that

Once, a plague broke out there that killed off many of the local population. The remnant abandoned the place and settled alongside the Muchavietc river and set up the town of Pruzana there. It is obvious that this story, like the others, has no factual basis, but it is included to show how much the people tried to explain the meaning of the name of the place.

Apparently, the name of Pruzana comes from the Pruzanka stream, which flows in the town's boundary into the Muchaviec. Today, we know about the Wiec stream, which flows from the north and the Mucha from the west and they merge in the town and are called Muchaviec. The Baba stream flows from the lakes and marshes in the east of the town into the left flank of the Muchaviec. There are indications of another stream, which today is a marsh, that flowed from the south-west, crossed present-day Kobrin street, continued to the new cemetery and emerged on the right side of the Muchaviec. Old maps indicate the name of the stream as Lacha. Nobody knows about the Pruzanka stream. Also, the ancients write in the Pruzana divorce-documents (גטין) "a town on the Muchaviec river, Pruzanka river and Pizhuvka river and springs...", which shows that Pruzanka river exists. As regards the Pizhuvka, we believe that it is the Baba stream. Maps prior to the First World War record the name "Pizogohtka" instead of Baba. Some or all of the Pruzana streams have changed their names. Lacha in the 16th century was called Polachwa. The "Revizia of the Kobrin Economy" states the Polachwa river. The same source refers to Pruzanka stream.

Since there is no other stream that falls into the Muchaviec, close to Dereczyn, it is obvious that Pruzanka is the Pirhovka or Baba, as it is now known. The version of the גטין that mentions Pruzanka and Pirhuvka in one breath as two separate streams is not understandable. Perhaps, it can be explained away by saying that in the beginning there was the version: "on the river Muchaviec and on the river Pruzsanka". Eventually, the stream was called by its other name and the writers of the גטין did not want to omit the old name and for extra validity added the new name.

So much for the name of the town. Now to examine when Pruzana was founded M. Wislauch mentions many sources in his research on the boundaries of the Kobrin district in the 16th century. He proves on the basis of various documents that all the area around the Muchaviec was covered by marshes and virgin forests in the middle of the 14th century. Settlements were most rare. Kobrin was already a town in those days which belonged to the Grand Prince Ulgird. After his death, Kobrin went to his son Roman and a

M. Wolansky

THE NAME OF THE TOWN AND DATE OF ITS FOUNDATION

The best-known legend about the name of the town of Pruzana goes like this: in the distant past the spot on which the town was established was empty and barren. The river Muchaviec flowed among the many marshes that covered the area. One day, a woman landowner passed through the area holding on to a small child. When she reached the river, a serpent jumped out of the water, snatched the baby from her hand and swallowed it. The mother built a church on the spot in memory of her child. The church drew worshippers to it and very slowly the settlement of Pruzana was established in memory of the founder. This legend was perpetuated in the emblem of the town: a snake swallowing a baby down its throat.

According to a second version, the name of the baby boy or girl was Pruzina and the mother called the church by this name. A third version ignores the name Pruzina and explains the name Pruzana as being like the word "Pozarela" in Byelorussian or "Pozarta" in Polish, which means "swallowed".

The well-known Polish historian Balinski relates a similar story. He recounts that the nurse of the children of landowners in the area dropped a child into the river, which engulfed the child and the spot was called "Pozarla" and later the name was changed to Pruzana. The historian adds that "the story appears to be fabricated." This remark did not prevent the story appearing in the article: "A historical list of the district town of Pruzana" in the book "Urban Settlements in the Russian Empire".

There is also another legend, according to which the area around the present town was wooded and contained several scattered settlements. But the area on which Pruzana was established was empty and barren. It was called "Poroznia" in Byelorussian or "Pruznia" in Polish, which means empty. This name became attached to the settlement that was built.

As the historic documents show, the name Pruzana was given to our city at the end of the 16th century. Until that time, the place was called Dobuczyn like the name of the village which is seven kilometres north-east of the town. There is another legend that explains the change of name from Dobuczyn to Pruzana. In the distant past, the town was situated on the site of this village.

synagogue, provided that its exterior did not look like a Catholic church. If, in accordance with God's will, it should happen that a synagogue built by them be burnt down, they are authorised to build a new synagogue either on the same spot or at another appropriate place and repair the old synagogue. They are allowed to buy plots for a cemetery to bury their dead and build a fence and structures as they see fit, without paying any taxes. But they will pay ordinary taxes to our estate in Pruzana on their homes, plots, gardens, ploughing land and meadows purchased at their own free will. In particular, they must plead not in the courts, but before the Starosta in Pruzana or his deputy. The Jews are entitled to appeal before us or our court according to the right they possess. Like other inhabitants, the Jews may keep weights. They may use the public meadow to shepherd their animals and they have free entry to the Pruzana steppe together with the other inhabitants and they must carry out the same obligations as everybody else, with all the reductions and community freedoms that have been awarded in this manifesto to the Pruzana Jews, who may use them without any hindrance from the district officer or the local populace. We confirm all this and sign with our own hand, ordering the attachment of the seal of the prince of Great Lithuania. Warsaw, December 20, 1644, in the fifteenth year of our reign over Poland and Sweden."

A smaller seal attached to this manifesto refers to King Wladyslaw's cofirmation of the privileges apart from one clause referring to the synagogue: "the Jews must not dare to buy new plots for their synagogue but be satisfied with the old site." Signed in Warsaw, December 31, 1650. The same privileges are confirmed by Jan Kazimierz in 1677. A copy of the privilege was provided on May 29, 1830; at the request of the kehila.

M. Wolanski

PRIVILEGES

One of the certificates in the office of the former Governor-General of Vilna notes that privileges were granted to the town of Pruzana by the Polish kings. No details of the privileges were provided, but they are referred to in the documents of the "Vilna committee for examining ancient documents." These documents cannot be found in our town. They may have been taken to Russia at the beginning of the First World War, together with all the municipal archives.

On the other hand, there is one document (given to us by F. Golubovitz) that tells us of the whole content of the privilege granted to Pruzana Jews by King Wadyslaw IV in 1644, which was confirmed by Jan Kazimierz in 1650 and Jan III in 1677. The document is a Russian translation of the Polish original, a section of the gazette in the regional office (Wojewodstwo) in Brisk.

The privilege recounts that on June 15, 1679, two Jews ("Starostes") Mordechai Ben Shmuel and Zainvel Ben Hillel appeared before Ziegmont Kazimierz Janovsky, the deputy Staroste of Brisk and Poderosy of Smolensk and submitted a privilege of the king written on parchment granted to the Pruzana Jewish kehila. The content was as follows: "Jan III, King of Poland par excellence, Grand Prince of Lithuania, Reisen, Prussia, etc. announces to all people concerned that he was presented with a manuscript written on parchment of King Jan Kazimierz that gave Pruzana Jews the authority to trade, handicrafts, plots and homes in Pruzana and a request was submitted by members of our clerical council and by Avraham Ben-Yitzhak a Pruzana Jew on behalf of all the Jews for his approval. The king allows the Jews to buy houses and plots in the market square and nearby streets, buy fruit gardens, ploughing land, meadows, houses for residence, mead and liquor factories and sell wholesale or retail in their homes or rented places, maintain public houses provided that they paid annually the king's treasury, according to the inventory list, not more than 600 guilden for trading in various commodities, maintain public shops in the market square and houses, trade in weights and measures and deal in various handicrafts, buy livestock in the market and sell meat in their slaughter-houses and not pay property and other taxes and to use all the detailed concessions in the privilege to buy victuals and particularly aquire plots they considered suitable for building a

Berestitzky, was recruited into the army, he thus redeemed his whole family. And as his brother became the father of two sons, nobody must do them a wrong by registering them under another number in the list (Izkazka) of inhabitants and until a new "reviziah" is compiled their names must not be included among those eligible for call-up.

The kehila also exempted the parents of the recruit from taxes. The 1845 protocol referred to some Yitzhak, who was exempted from payment of taxes for ten years, but not from the "korobkes", because "he could not be an exception". The fate of every Jew lay in the hands of the kehila notables (deputaten) and later the representatives. Anyone commiting a felony was immediately placed at the head of the list (Izkazka) and had to go to the army: if anyone complained and his arguments were substantiated, his name was struck off the list and the next-in-line went instead.

At the end of the pinkas, there are descriptions of several cases of accidental loss of virginity through mishap by young girls.

There are 14 similar cases in the Pruzana pinkas in ten consecutive years. There are also many protocols or minutes referring to personal matters, unredeemed promissory notes, property matters, etc. The religious life of the kehila also occupies an important place in the pinkas. Some of the minutes deal with the salary of the rabbi and dayanim; there are also regulations sorting out the ties between two new Botei Midrash and the old, large synagogue, "Shul" and the large Beth Midrash (בית המדרש הגדול).

Note: (1) Although the "korobke" on candles was introduced in 1845 by the Russian government for the sole needs of the Jewish schools, the Pruzana kehila leaders apparently knew nothing about this and allocated the income from the candle tax to general community needs.

increased in that year, the number of paupers increased and the kehila decided on a general tax on candles. The rate of tax on candles prepared for sale was three guildens a pud (about 16 kilos); on candles for home use — two guildens and for Russian candles — a guilden.

The pinkas never mentions how much the candle tax brought in. On the other hand, we found a report that was sent to the regional offices which said that in 1868 the income from candle tax was 659 roubles. It is difficult to estimate how much other taxes brought in due to lack of information.

Another interesting fact in the pinkas records how the korobkes were farmed out. The first minutes related that the kehila leaders decided that the taxes would not be farmed out until the sums the proposed leasees were prepared to pay were announced three times in the synagogues. The pinkas does not contain information as to how korobkes were leased. It can be assumed the lease was made through "family" arrangements by the town's autocratic overseers, who acted high-handedly. This is evidenced by the remark in the protocol "whatever shall be, shall be," which meant that the leaders expected opposition to the new regulation, which resulted from the kehila's financial interests. The kehila had to bear a burden of taxes imposed by the authorities. The only way to get big sums was to hand over "korobkes" for leasing through tenders.

The second most important "calamity" that bothered community leaders was army recruitment. It was decided in 1833 to collect donations for the soldiers who were taken into the army "for the general good", so that they could buy themselves out through their superiors and keep religious commandments. The donations were collected at weddings, circumcisions, in monthly payments and haphazardly, as can be seen from the following minute:

This minute dealt with the situation of those who went "to serve the authorities for the public". They suffered a lot and kehila leaders explained that they were taking decisions whose aim was to help and strengthen those who suffered. The pinkas details the methods of collecting money for the soldiers. When a soldier was sent to the army, he redeemed the rest of his relatives, who would not appear on other army recruitment lists. There were many cases of brothers or relatives of soldiers being sent to the army when community leaders forgot that one relative was already in the army. Such cases were recorded in the pinkas to prevent recurrence. A similar case occurred in 1842:

This is the content of the minute: Since the Sussman boy, the son of Hanoch

There is another minute of the same year (1851), which discusses the state of the kehila. It shows that the financial situation was deteriorating. The excise taxes on brandy which belonged to the kehila did not bring in a lot of income (as mentioned in previous minutes). Tenders were being held in Grodno for the right to farm taxes for a further period. The important people in the town decided to send the rich man Yitzhak Goldberg to Grodno to acquire the tax farming rights. Later, the kehila held a competition giving the right to the person who paid the largest sum. The most important thing in the minute is that kehila figures call for a boycott of the 'foreign' leasees of the Pruzana excise. The lease was indeed given to foreigners and the boycott implemented, as can be seen from the next minute, which was recorded later. The leaders decided not to lease houses to the intruders for use as public houses nor lease public houses from them.

There are interesting reports on the Pruzana kehila's sources of income in the pinkas. As in other communities, commodity taxes were introduced. Taxes on candles, meat and bread are mentioned, but figures on the income from each tax separately are lacking. There is one report of 1827 about income from the bread (Kozolke) tax (חובת הלחם). It was an extraordinary year. The authorities imposed large taxes on the turnover of the public houses (bars) in Pruzana. They appealed to the kehila to help them in their distress. The kehila leaders decided to lease out the "bread box" to raise the necessary sum for the leasees of the public houses. The "bread box" was leased and at the end of the pinkas a report for that year showed that the "bread box" brought in 97 roubles a month or 1,164 roubles for the year.

That is the one recorded case in the pinkas of the Pruzana kehila that shows how the community leaders helped a group with that sum. The significance is that the public house tenants were among the important household owners who were supported by the kehila. Ordinarily, the kehila dealt with the bread box, as the 1825 protocol shows.

That is to say, for the next two years, we had to lease out the bread box, which was meant for payment of the poll tax. At the end of the minute, the kehila's seal was stamped, the only instance of its use in all the pinkas. In order to explain the importance of the decision, it was explicitly stated: "To give greater validity to all that has been said above, the kehila's seal was imprinted".

The tax on candles (korobke) was introduced in Pruzana in 1845 (as the protocol on page 38 shows). The writer of the minute reported that want

N. Zuckerman

PINKAS OF THE KAHAL IN PRUZANA

We possess the pinkas (Memorial Book) of the kahal in Pruzana from 1801 to 1851. This pinkas, like that of the Hevra Kadisha, has no beginning nor end. Protocols from the earlier years are found at the end and vice-versa. It is difficult to determine if this pinkas was the only one of the kahal or whether there were others, which have been lost. According to the reports we have, there was another pinkas from an earlier period, but it has disappeared. The cover is a simple one, without decoration or illustration. The page is circumvented with a parallel line in the shape of a gate. At the top is the title "Pinkas of the Kahal of the Holy Community of Pruzana" (פנקס הקהלה דפה ק"ק פרוזנא): at the bottom, there is the date—1801 (שנת תקס"א לפ"ק) in the abbreviated version and the seal of the kahal that shows an eagle with two heads, on which is written: "Kahal Adat Yeshurun of the "Holy Community of Pruzana" (קהל עדת ישורון דק"ק פרוזנא) (see pictures of the seals).

The language of the pinkas is Hebrew, but there is also one text in Yiddish. The minutes are not continuous and there are many empty pages between one minute and another. It is difficult to surmise why this happened. Apparently, they left room to register more minutes later, but they were not recorded. We find a lot of material in the pinkas about the economic and social life of the Jews in our town. The minutes relating to the economic situation of the Jewish population are very interesting.

As can be seen from the content of a minute written in Yiddish in 1823, the community defended itself against the cartel of the millers who intended to milch the public. The kehila even threatened excommunication for creating cartels. It is not clear from the wording what circumstances existed that caused public figures to adopt this step: were there subsidiary causes or did a real concern the welfare of the public guide their action? In many instances, the kehila organised the economic life of the Jews in Pruzana. Apart from the above example, which shows how the kehila protected the public against the millers, who sought to raise the cost of milling, there is another very characteristic incident: in 1851, the kehila sought to organise the grain trade. Grain prices soared and there was hunger in the area.

Public figures sought to stop the price rises. In addition to this step, there was also a warning not to send grain out of the town, because this would lead to more hunger and even higher prices.

I am grateful to the writer Moshe Chinovitch of Tel-Aviv for his participation in the work of the pinkas and his great help and important advice in getting hold of historic material about our town. I did the whole work of Hebrew translation of the material in the two Yiddish pinkasim.
At the end of each article from the first pinkas which appeared in Pruzana, the digit 1 appears in brackets (1). At the end of each article in the second pinkas, which appeared in Argentina, the digit 2 appears in brackets (2).

Haifa, Elul 5741—September 1981.

Editor's address:

POB 7245, Haifa 31072.
Tel: 04—242212.

We thank Mr. David Forer for giving his agreement to use the copious material in the pinkas and translate it into Hebrew (Mordecai Bernstein is dead).
Our pinkas includes material of the two Yiddish pinkasim and extra things added by us, but it proved impossible to add historic material prior to the 19th century. Among the material we added are:

A. Biographical details of the rabbis serving in Pruzana in the 19th century.

B. A detailed biography of the last rabbi David Faigenbaum, by his daughter Dr. Hannah Krakowsky.

C. Excerpts from "Hamaylitz" and "Hazefirah" at the end of the 19th and beginning of the 20th century, which include reports about Pruzana life.

D. Memoirs on Zionist and Hebrew activity in the twenties and thirties.

E. A detailed biography of Dr. Olia Goldfein, by her son-in -law Alexander Rabey. She was the most impressive personality of Pruzana in the last 50 years of its existence.

F. In the public and cultural personalities section, we have striven to bring details about prominent public officials, but unfortunately we were unable to find information on Eliyahu Birnbaum, who was deputy mayor for many years, Dr. Moshe Finegold, who was very active in public affairs and also deputy mayor for a short while, and other personalities.

G. Our general aim was to bring documentary material solely and avoid personal memoirs that are full of nostalgia and personal experiences. The Holocaust section is an exception, of course. Apart from the brief German documentation on the number of Jews in the Pruzana ghetto who were taken to the Auschwitz labour camp, there is no documentation and all of the sources are naturally accounts of survivors.

In view of budgetary limitations, we had to cut down in this section, like other sections as well and we apologise to those writers whose work was not published.
As a result of the lack of documents, some personal stories about public work were included and it was impossible to avoid using them.

pinkas, the editors said they were sure that many historic documents that had once existed had been lost.

Perhaps Pruzana's good fortune lay in the fact that the editors felt time was running out and that tragedy was impending, as the flood of bloodshed could already be seen on the horizon, a flood that would encompass not only living Jews, but all the documents of inestimable value in studying Jewish history. Therefore, every person browsing through the register in the near and distant future owes them gratitude, admiration and esteem for their historic enterprise. Otherwise the whole past of the town would have drowned in the depths of the sea of grief and bereavement that engulfed the Pruzana Jews. The three editors looked at the sources at their disposal, checked them and saved their contents from oblivion. Thanks to them, the history of the town and the Jewish community was preserved. In addition, the editors carried out full demographic and statistical researches, processed the findings and drew the necessary conclusions. The articles on the first years of the 20th century, the First World War and Jewish life in the 1920s are a storehouse of documentation and valuable information. The minor blemishes in their work, which cannot be avoided, do not detract from its character and quality. We drink from their wells and remember them with feelings of gratitude and esteem.

Two of the editors of the Pruzana pinkas, G. Urinsky and M. Wolanski have died, the former in Pruzana in 1940 before the Germans came and the latter in Argentina after the Second World War. Noah Zuckerman, who stayed in the Soviet Union during the war, is now in Israel, living with his wife and daughter in Netanya. We thank him for his agreement to the Hebrew translation of the Pruzana Pinkas and his cooperation with us, as well as his account of how the register was compiled.

The second pinkas: "A Chronicle of the destroyed Jewish Communities of the towns Pruzana, Bereza, Malch, Scherschev and Seltz, their origin, development and annihilation". Editor: Mordecai W. Bernstein. Co-Editor: David Foṙer, Buenos-Aires, Argentina, 1958, includes the whole of the first and important material about the later periods. The pinkas was a lavish publication of 950 pages on fine paper and pleasant print. The editors did excellent work expanding the picture to include the history of five towns closely linked with Pruzana both before and during the Holocaust, as well as Pruzana's history.

they invested in fighting each other is well remembered. Today, after the tragedy that engulfed all the Jews of Pruzana, things are regarded in a different light in retrospect. Everyone knows how to value and respect the views of opponents, because all worked for the public good.

* * *
*

Our Pruzana pinkas, a book of testimony and reminiscence to a kehila that existed for 500 years, was written in Hebrew, in addition to the two Yiddish pinkasim that appeared: in 1930 while Pruzana still existed and in 1958 in Buenos Aires. What purpose did the third Pruzana register serve? As already mentioned, there were two old community registers of the kehila and Hevra Kadisha. Both were written in Hebrew, even though they contained many Yiddish words. It was the custom of many Jewish kehilot to write their pinkas in Hebrew from the start of the Exile to the present day. It is therefore the duty of the survivors to endow their town with a pinkas in the Holy Tongue for future generations and not merely be satisfied with the pinkasim in Yiddish, without in any way wishing to denigrate, G-d forbid, from their value or their linguistic importance.

Another reason is that the editors of the two pinkasim belonged to the Yiddish camp and did not always take pains—perhaps they were unable—to throw light on the Jewish life of the other camps. They were naturally close to their own. The same thing might have happened had the Zionist and Hebrew camp published the two pinkasim. However, this should not in any way be regarded as an attempt to detract from the value of the work of the editors of the two Yiddish pinkasim, which has existed for generations. They supplied most of the material for the Hebrew pinkas and constitute not only its foundation but much of its body and mould as well.

First and foremost, it is hard to exaggerate the historical value of the work of Gershon Urinsky, Meir Wolanski and Noah Zuckerman, the editors of the first pinkas. Without them, there would have been no Pruzana pinkas. They created something out of nothing and turned a small experiment by the seventh grade pupils of the Y.L. Peretz school under the guidance of Noah Zuckerman to gather material about the town's past into a mighty enterprise of the publication of the Pruzana Town Pinkas, 1930. The three editors invested a lot of toil in finding historic material, determining facts and dates and investigating the old people of the town. In their introduction to the

Western Europe, North or South America prior to the Second World War and are thus looked on as Holocaust survivors — cover the periods of the two world wars. Everyone of them bears the imprint of Pruzana's heritage, which was impregnated with a full and effervescent Jewish life. Activities included not only the various economic occupations, but the ideological, national and social struggle as well, just like Russian and Polish Jewry at that time. The socialist movements: the Bund, the S.S., Poalei Zion and the Communists on the one hand and the various Zionist parties on the other: the General Zionists, the left-wing parties: Hitachdut and the youth movements — Hashomer Hazair, Gordonia, Hechalutz Hazair, Freiheit; and the right-wing blocks — the Revisionists and Betar, fought for hegemony among the Jewish public. The work for the Zionist Funds: the Jewish National Fund and Keren Hayesod became an educational instrument of the first order, in addition to the cultural and educational work of militant Yiddishism. Both camps saw their main task in the educational field: the Zionists — in the Hebrew education system: the Yavneh school, the Hebrew gymnasium and the Tarbut library; Yiddishism — in the Y.L. Peretz school and in extensive cultural work that included a library, a drama group and other cultural and social institutions.

The vitality of these groups received expression in two weekly papers: "Pruzener Lebn" and "Pruzaner Sztyme", each of which served its camp and struggled for its ideals. There were few such communities blessed with such ideological battles.

One should also not forget the part played by the Heder, the Yeshiva and the government schools: the elementary school, the gymnasium and the teachers' seminary. Reference must be made to the religious, social, and professional institutions which also embraced the public work of many officials, who were concerned to improve the lot of their brethren and help them in the increasingly difficult, material struggle for existence which became harder during the years.

A wonderful structure of organised Jewish community life was constructed out of all these "bricks" and in addition to the struggles of "this world", it was also concerned about the "future world" in view of the trends towards the Zionist solution in Eretz Yisrael and the Socialist solution of struggle for "Doism" and the national and civil rights of the Jewish national minority in the state of Poland.

Most of the survivors belonged to one of the rival camps and the zeal which

rabbis who served in Pruzana in the 17th and 18th centuries. The details in the register about rabbis mainly refer to the end of the 18th, the 19th and the first half of the 20th centuries. However, this list, which includes the names of outstanding leaders, is enough to indicate that the Pruzana rabbinical seat was a worthy one for scholars of the Law, Gaonim and other learned rabbis.

Among those who served on the Pruzana Rabbinate were: הגדול ממינסק, the Rabbi of Minsk; Rabbi Yeruham Yehuda-Leib Perelman and Rabbi Eliyahu Haim Meisels, who became famous as the rabbi of the Lodz—Kehilla. Rabbi Eliyahu Feinstein (Rabbi Elinka) was among the luminaries of his age and served for 45 years on the Pruzana rabbinate. The fact that he was twice asked to serve as the Rabbi of Jerusalem speaks for itself.

The struggle of Pruzana Jews to get privileges from the kings of Poland should also be mentioned. As the pinkas shows, these privileges were first confirmed by Queen Anna Jagellonka (1586), and the kings: Jan Kazimierz (1649), Michael (1669), Jan the Third (1683), August the Third (1748) and Stanislaw August (1776). The Jews strove to extend their rights and sometimes they succeeded.

The editors of the first Pinkas, which appeared in Pruzana in 1930, examined important certificates and documents that were preserved in Pruzana and other places, which provided evidence of the kehila's important past. This fact highlights the awareness of the community leaders who took care to record the history of the kehila for posterity. Not all the kehilot had this sense of history. In Pruzana were preserved the pinkas of Hevra Kadisha (חברה קדישא), the "Book of Life" (ספר החיים), the Community pinkas (פנקס הקהל) and a small pinkas of the 1831 cholera plague.

The cover of the Hevra Kadisha pinkas records 1785 as the start of entries, but the same pinkas recalls a former one going back to 1450. The cover of the "Book of Life" notes 1808 as its beginning, but has records from 1721. The community pinkas covers the years 1801—1850. The first historic document mentioning Pruzana refers to 1433, when it is to be supposed Jews were already living there. In 1473, there is mention of the Pruzana synagogue ("Boznica Zydowska").

All this evidence proves a long Jewish history in Pruzana from the middle of the 15th century to the middle of the 20th century: a period of about 500 years.

The memoires of the Pruzana survivors—not merely those who lived through the Holocaust, but all the townspeople who immigrated to Israel or went to

same time this is not the place to discuss it. (The excellent book of Isaiah Trunk "Judenrat, the Jewish Councils in Eastern Europe during the Nazi conquest", Yad Vashem, Jerusalem, 5739, properly analyses this complicated and tragic problem). However, as regards the Judenrat in Pruzana, there are no differences of opinion at all about the devotion its members showed to all Ghetto inhabitants and their considerable concern to supply bread and shelter to all the Jewish inhabitants there and the Jews of Bialystock and other towns who arrived in Pruzana.

The members of the Judenrat in Pruzana also courageously resisted German demands, and in light of the terrible conditions and circumstances of that time, did their duty by their brethren out of a sense of Jewish solidarity and a consciousness of the joint Jewish fate in the "Planet of Auschwitz". Apart from one exceptional incident in which 18 Jews were killed at the beginning of the German occupation, Jews were not killed by the Germans as in other near and far-off kehillot. It is indeed possible that the strange fact that Pruzana was attached to East Prussia instead of becoming part of the general government in Poland contributed to the relatively lighter treatment of·Jews by the Germans as compared with other Jewish settlements. But whatever the motives, it is a fact that in the terrible days of the German conquest a loyal team of officials acted in the best Jewish tradition to deal with public needs. Evidence of this can be found in the testimony of Holocaust survivors from Pruzana, Bialystock and other towns for whom the Pruzana ghetto served as a temporary refuge from certain death, until the issue of the edict of destruction and the expulsion to Auschwitz in January 1943, which covered all the Jews in the ghetto in the framework of the "Final Solution" the Germans determined for East European Jewry.

The two proofs are enough to show that Jewish life in Pruzana was in the best tradition of the old Jewish centres in Russia, Poland and Lithuania, which developed deep roots in the soil of Furope and maintained Jewish life for hundreds of years, struggling against the hostile forces of the regime and overcoming them.

Further evidence is found in the personality of the Rabbis who sat on the Pruzana rabbinate. At the end of the sixteenth and the beginning of the seventeenth centuries, Rabbi Yoel, the son of Rabbi Shmuel Sirkiss, served in our city. He was famous in the Jewish world for his book "הב״ח — בית חדש" and for his son-in-law Rabbi David, the son of Rabbi Shmuel Segal, the author of the "טורי זהב". Unfortunately, we have not been able to trace other

Joseph Friedlaender

INTRODUCTION

If Pruzana had been a town with a larger number of inhabitants and a bigger Jewish population, then it may have deserved to be known by the respected appelation of "a mother town in Israel" (עיר ואם בישראל) like many other centres. This is in view of its Jewish vitality, which continued for about 500 years. There are two proofs for this assumption: one in the past and the other in the present.

In the distant past, when the "Lithuanian State Committee" (ועד מדינת ליטא) (1623—1761) held its first meeting in Pruzana in Av 5388 (1628), its key figures and leaders decided to go on holding their meetings at Pruzana biennially, as Regulation 192 put it.

It should not be forgotten that the main speakers at the "Lithuanian State Committee" were the leaders of the main kehilot Brisk and Pinsk (the Vilna kehilla joined later), Pruzana belonging to the area of Brisk (Regulation 88). We do not know what made our town so attractive to the leaders of the "Lithuanian State Committee" and why it was chosen as the site for the meetings of the committee. The reasons were not specified, but the decision itself made it clear that the committee leaders regarded Pruzana as the most appropiate place for its sessions on the grounds of safety and other reasons. Incidentally, the conference of the Lithuanian State committee was one of the most important from the viewpoint of the number and content of the resolutions passed. There were 93 regulations dealing with political, legal, economic, religious and cultural problems of Lithuanian Jews.

We do not know why the decision was not put into practice, but no more conferences were held in our city. In fact, it was the small townlet of Seltz in the Pruzana district which hosted more conferences of the Lithuanian State Committee than any other Jewish kehila in Lithuania.

The other proof lies in the period of destruction and the Holocaust, during the most terrible days of trial of East European Jewry in the ghettos, in particular for the members of the Judenrat. There are still diametrically opposed evaluations of the conduct of Judenrat members from the Jewish, not the German, viewpoint. Some members were totally innocent and some were guilty; there were those who were partially innocent and guilty; at the

dispatched daily to Auschwitz. Within four days the community was destroyed. Some groups of Jews fled to the forests and joined the Jewish Partisans who operated in the vicinity. In the late 1960s there was a Jewish population of about 60 (12 families). The former Great Synagogue was turned into an electric power plant. A mass grave of Jewish victims massacred by the Nazis was repeatedly desecrated and a road was built through its site.

(Ar. W.)

Bibliography: *Pinkes fun Funf Fartilikte Kehiles: Pruzhana, Bereza...* (1958), 3—323, 599—690.

C. Extract from **Encyclopaedia Hebraica**, Supplementary Volume 2, Encyclopaedia Publishing Co., Jerusalem 1982—pp. 961—2.

Pruzana, a town in the Brisk district of the Soviet Union. Until 1795, Pruzana was under Polish rule and since then (apart from the 1919—39 period) it has been under Russian control. Jews have lived in Pruzana since the 15th century. The first synagogue in Pruzana was built in 1463 and destroyed in 1863. In 1568, the right of Jews to live in Pruzana in accordance with their religious tenets was confirmed. Since that time, their numbers increased continually and in 1921 there were 4,152 Jews or 57% of the population.

Rabbi Joel Sirkis (see *Habah*—according to the initials of his book *Bait Hadash* (New Home) and Rabbi David Ben-Shmuel Halevi (see *Hataz*—according to the initials of his book *Turei Zahav* (Golden Columns)) were active in Pruzana and so was Rabbi Eliyahu Feinstein (1842—1929), one of the last rabbis and the author of *Halichot Eliyahu.* There was widespread Jewish-Zionist cultural activity in the town. There was an elementary school, Tarbut institutions, the Y.L. Peretz Yiddish school and two Yiddish weeklies.

In 1941, the Germans entered Pruzana and imposed a high ransom on the Jews. In September, the ghetto was established and about 3,000 Jews from Bialystock and 2,000 more from nearby settlements were brought into the ghetto. In the second half of 1942, an anti—Nazi underground was formed and when it was detected all 10,000 Jews in the ghetto were sent to the death camps in four days; only a few were saved. In the 1960s, there were about 12 Jewish families in Pruzana.

Bibliography: *Pruzana Town Pinkas—1930;* M. W. Bernstein (Editor) *A Chronicle of the destroyed Jewish Communities of the towns P'... 1958;* D. Kirshner *The Destruction of Pruzana 1974.*

community in 1928, M. Goldfein, a delegate of the merchants, was elected president.

Distinguished rabbis served in the town. At the close of the 16th century, R. Joel Sirkes, the renowned author of the *Bah (Bayit Hadash)*, officiated as rabbi and *rosh yeshivah* for some time. R. David b. Samuel ha-Levi, author of the *Turei Zahav (taz)* also held the rabbinical office for a brief period. Among the last rabbis of the town, one of the most prominent was R. Elijah Feinstein (1842—1929) who was appointed in 1884. Active in the affairs of Polish Jewry, he wrote *Sefer Halikhot Eliyahu* ("Book of the Demeanors of Elijah," 1932), and a novella on Maimonides which was published in 1929. He was succeeded by his son-in-law R. David Feigenbaum, who perished in the Holocaust. (Sh.L.K.)

Holocaust Period and After. Under Soviet rule (1934—41) the Jewish communal bodies were disbanded. Private enterprise was gradually liquidated as merchandise was sold and no new stock made available. Cooperatives were set up for the skilled craftsmen. Educational institutions were reorganized, and a Yiddish-language school set up. The Jewish orphanage was combined with its Christian-run counterpart and placed under the municipality.

On June 27,1941, after war broke out between Germany and the U.S.S.R., the Germans entered Pruzhany. They immediately exacted a fine from the Jewish community of 500,000 rubles, 2 kg. gold, and 10 kg. silver, to be paid within 24 hours. A Judenrat was set up, first chaired by Welwel Schreibman and later by Yizhak Janowicz, which tried to cope with the emergency. The Germans set up a ghetto on Sept. 22, 1941. Workshops were created in the hope that the economic utility of the Jews to the Germans would forestall deportations. The Judenrat combated the decrees against the Jewish inhabitants, gaining the confidence of members of the community. The ghetto swelled when four thousand Jews were brought in, 2,000 from Bialystok, and 2,000 from towns in the vicinity. In the latter half of 1942 an underground resistance organization was formed in the ghetto. Cells were established, arms acquired, and contacts sought with the partisans on the outside. On Jan. 27, 1943, two Jewish partisans approached the Judenrat to strengthen contact with the underground. Germans caught them by surprise, but with the help of some of the Judenrat members the partisans escaped. The Judenrat was then charged with collaborating with the partisans. The following day the Germans began the deportation of the 10,000 inmates of the ghetto, 2,500 being

town, including 5,080 Jews. In settlements of under 500 inhabitants, the Jews formed the largest percentage of the population. In Bereza, the population was 6,226 including 2,623 Jews; in Bluden 780 inhabitants, of whom 210 were Jews; in Malch 2,159 including 1,201 Jews; in Narewka 1,004 out of 1,268 were Jews; in Seltz 866 out of 2,642. At Sosnovka 99 out of 627. In Scherschev Jews were 2553 out of 5079.

In 1910, there was a Talmud Torah in Pruzana and there were famous rabbis serving on its rabbinate more than once. In the middle of the 19th century, Rabbi Yeruham Yehuda Leib Perelman, Rabbi Eliahu Haim Maisels and Rabbi Eliahu Feinstein served in Pruzana.

B. Excerpt from "**Encyclopaedia Judaica**", Volume 13, P—Rec, issued by Encyclopaedia Judaica, Jerusalem, The Macmillan Company; page 1294;

PRUZHANY (Pol. Pruzana), city in Brest oblast, Belorussian S.S.R. Situated on the road which leads from Brest-Litovsk to Moscow, it was under Polish rule until 1795: in the third partition of Poland it was incorporated into Russia, and in 1919 regained by Poland until 1939. Jews lived in Pruzhany during the middle of the 15th century and around 1450 there was a *hevra kaddisha* which noted its activities in a register. In 1463 the first synagogue (destroyed by fire in 1863) was erected near the center of the Jewish quarter. In 1495 the Jews of Pruzhany were included in the general expulsion of Jews from Lithuania, but they returned after a few years. In 1563 there were 11 Jewish families and 276 Christian families. Both Christians and Jews earned their livelihood primarily from agriculture and livestock, although there were some engaged in commerce and crafts. In 1588 the town was granted autonomous rights according to the Magdeburg Law. The rights of the Jews were formally drawn up and ratified by Ladislaus IV in 1644 and subsequently, on several occasions, by his successors. According to these rights Jews were authorized to reside in Pruzhany, to practice their religion and engage freely in their occupations. At the close of the 17th century there were 571 Jews (42% of the population); in 1868, during the period of Russian rule, there were 2,575 Jews (61% of the total). By the close of the 19th century the Jewish community enjoyed a vigorous social and cultural life in which all trends and parties were active. In 1921 the Jewish population was 4,152 (about 57% of the total). With the establishment of independent Poland, Jews also participated in the municipal government. In 1927, 16 of the 24 delegated elected to the administration were Jews. In the elections of the Jewish

PRUZANA IN THREE ENCYCLOPAEDIAS

A. Excerpt from the **Jewish Encyclopaedia**, a collection of information about Judaism and Jewish culture in the past and present, under the general editorship of S.A. Harkawi and Dr. L. Katzenlson. Part 13 with photos and maps. Publishers: the Jewish Sciences Publication Society and the Publishers Brokhauz—Efron, St. Petersburg.

PRUZANY—during Polish rule belonged to the district (Wojevovsxcwo) of Brisk, as a part of the "Lithuanian State Committee" (ועד מדינת ליטא) in 1623 in the Brisk region. At the end of the 16th century, Rabbi Yoel Sirkis served it on the Rabbinate. Jewish merchants from Pruzana are mentioned in the Brisk registers of 1583. At the meeting of the Lithuanian State Committee which was held in Pruzana in 1628, it was decided to go on holding committee sessions there, but no more meetings were hold in Pruzana. In 1644, the Jews of Pruzana received from King Wadyslaw, in addition to the rights approved in Lithuania, the following privileges: to buy houses and plots in the market square and town streets, sell wine, ale and mead, deal in workshops and trade and construct synagogues provided they were not like Christian churches. The Jews were also exempt from paying taxes for the land for synagogues and cemeteries. They also received extra privilieges. King Jan Kazimierz reaffirmed the main privileges in 1650, but banned the purchase of new land for building a synagogue. These rights were again reaffirmed by King Jan Sobieski in 1677 and Augustus II in 1698. The lists of head tax paid by Jews in the Brisk district in 1705, including the leasees in the villages, totalled 485 zlotys. In 1766, there were 641 Jews in the town, (according to lists I and II of the Lithuanian State Register, Vilna, Central Archive No. 3633 Berrzadsky-papers).

At that time, Purzana served as a regional centre (Ujezd) of the Grodno Gubernja. According to the 1797 lists, there was no mention of Jewish or Christian merchants, but there were 2,213 Christian inhabitants and 1,285 Jews and Karaites. According to the count (Revizia) of 1847 there were in the Pruzana district: 2,583 Jews. In Bereza 515; in Malch 521; in Seltz 680; in Scherschew 3,773.

The 1897 register showed there were 139,000 inhabitants in the Pruzana area, including 17,826 Jews. At that time, there were 7,633 residents of Pruzana

Contents

The United Pruziner and vicinity Relief Committee in New York and in Philadelphia:

Irving Janowitz—Chairman
Morris Sorid—Co-Chairman
Shirley Ruzansky—Fin. Secretary
Morris Rudnicki—Secretary
Harold Morrow—Treasurer
Berl Blustein—Committee Member

The Pruz'ana Landshaft Association in Israel

The Committee:

Zvi Ben-Dov
Abraham Breski
Kalman Gochman
Abraham Harshalom
Isaac Zutta
Mrs. Asia Luboshitz
Zvi Luboshitz
Dov Kirzner

PINKAS PRUZ'ANY AND ITS VICINITY

(Bereze, Malch, Shershev, Seltz and Lineve)

Chronicle of six Communities perished in the Holocaust

Editor: **Joseph Friedlaender**

Published by the United Pruziner and Vicinity
Relief Committee in New York and in Philadelphia
and the Pruz'ana Landshaft Association in Israel

Tel Aviv, 1983